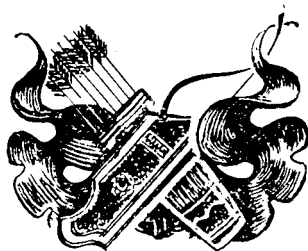

Манноп Эгамбердиев

САРИҚ АЖДАР
ҲАМЛАСИ

ТОШКЕНТ

ФАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЕТИ

1988

Эгамбердиев М.

«Сариқ аждар ҳамласи»: Тарихий роман: [Рус тилидан тарж.] .— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988 528б.

Қадимги Хань империясининг босқинчилик урушларини кораловчи бу романда меҳнаткаш Хитой халқининг ҳам оғир солиқлар юкидан, ҳам ҳарбий истеҳкомлар қуришдаги мажбурий меҳнат азобларидан ва ниҳоят ҳукмрон синфлар манфаати учун ўзга юртларда қурбон беришдан чеккан жафолари тўғрисида ҳикоя қилинади. Асарда қадимги Хитой мутафаккирлари, шоирларининг фикрлари ҳамда фольклор материалларидан кенг фойдаланилган.

Романнинг диққат марказида Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистон халқлари, айниқса Довон (Қадимги Фарғона) мамлакати аҳолиси, аждодларининг босқинчиларга қарши қахрамонона қураши туради. Тажовузкор давлат нечоғли буюк бўлмасин, у озодлик учун қурашувчан кичик халқни ҳам бўйсундирилмаслиги китобда тасвирланган воқеалар мантиқидан ва образлар характеридан келиб чиқади. Фидокор аждодларимиз ватанпарварлиги жангчи либосида мажбуран хайдаб келтирилган, аммо урушни хоҳламовчи оддий хитойликлар билан, Хитой халқи билан тинч-тотув яшаш мумкинлигини инкор этмаслиги талай эпизодларда кўрсатилади. Ушбу асар 1984 йили Москванинг «Воениздат» нашриётида рус тилида чоп этилган эди. Эндиликда муаллиф ўз романини ўзбек китобхонлари эътиборига ҳавола қилмоқда.

Эгамбердиев М. «Тень желтого дракона»: Исторический роман.

4702570200-103
Э ————— 71-88
М 352 (04) -88

(С) Гафур Гулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1988 й. (тарж.)

ISBN 5-635-00149-1

ҲАЙБАТЛИ МАХЛУҚ ТИШЛАРИНИ ҚАЙРАЙДИ

Биринчи боб

ҚОНГА БЕЛАНГАН ЙЎЛ

Ғам чекар халким, оғудир ошим,
Қондир юрагим, кўзимда ёшим.

*Цюй Юань. «Ғам ва ғазаб достони»дан.
Эрадан аввалги IV-III асрлар.*

Ғира-шира булут қоплаган намчил кўк сари кўтарила бошлаган тўлин ой тўққизил, шафақ тусда кўрилади. Унинг сатҳидаги доғлар эса қотиб қолган қон лахталарини эслатади. Кўр ойдин нурлари хира ёритиб турган кичикроқ тепа ёнбағрида ниманидир қораси ногоҳ кўзга чалиниб қолди. Эмаклагансимон силжиётган бу жонзотнинг одамини, ҳайвонми эканини илғаб бўлмасди. Дам пастак буталар ичига шўнғиб, дам улкан харсанглар паналаб тимиrскиланаётган жонзот гоҳ нимагадир интиқдай, гоҳ кимнингдир таъқибидан ҳадиксираётгандай таққа тўхтаб қоларди.

Ёлғизоёқ сўқмоқда ўтин орқалаб кетаётган чол хавотирланиб қадамни секинлатди. Бояги жонзот рўйроқ кўрингач, у одам эканлиги маълум бўлди. Бу одамнинг кимлиги, тоғ-тошда қай мақсадда юргани, нимадан, кимдан хавотирланаётгани чолни қизиқтирмасди: ҳа энди, улоқиб юрган бирор дарбадардир-да...

Номаълум одамнинг ҳам чол билан иши йўқ эди. У мўйсафиднинг кўриб қолган одамига эътибор ҳам бермай ёки эҳтимол пайқамай нари кетаётганини кузатиб тургач, ўша-ўша писган кўйи чокқина ўтлоқ оралаб кейинги тепалик сари йўналди.

Осмон аста-секин мусаффолашиб борарди. Номаълум дарбадар туйқус тўда одамларни кўриб қолди. Қорамтир, илонизи дарё ёнидаги ўша одамлар ой ёруғида нима биландир машғул эдилар. Пастдан ўхтин-ўхтин сўқиниш, ўшқириклар қулоққа чалинарди.

«Йўл қураётган бўлсалар керак,— деган фикр кечди тунги йўловчининг хаёлидан.— Ҳа, тўппа-тўғри, йўл қу-

ришяпти!» У бундан бир неча йил илгарн, чамасн, бурноги йили хўжайинининг меҳмонхонасидаги иккита амалдор ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Осмон Ўғли Наньюэ томонга йўл қурмоқчи дейишганди улар. Эҳтимол, бу ўша йўлдир. Сўқиниб, ўшқираётганлар назоратчилар бўлиши керак. Улар ҳолдан тойган одамларни ҳатто тунда ҳам тезроқ ишлашга мажбур қилиб, қамчиляптилар.

Наньюэ мамлакатни дарёнинг этагида, жудаям олисда жойлашган дейишади. У ерларда одамлар фил миниб юришаркан. Ўша мамлакатни Чин Ши хуанди давридагидек яна Осмонтагига қўшиб олиш учун қуриляпти бу йўл! Ҳозирги Осмон Ўғли, ўша амалдорларнинг айтишича, Чин Ши хуандидан ҳам каттароқ иш қилмоқчимиш! Наньюэга катта йўл қуриш кераклиги Чин Ши хуандининг хаёлига ҳам келмаган экан.

Номаълум киши назоратчиларга дуч келиб қолмаслик учун бу ердан четлаб ўтишга қарор қилди. У энг баланд тепаликка кўтарилиб, атрофга қаради: ишлаётган одамлар тизмасининг охири кўринмасди, демак, бу тизмани четлаб ўтиш мушкул. Бирдан-бир чора — орқага қайтиш. Аммо, мана, неча кундирки, уйқусизлик ва йўл азобидан ҳолсизланган дайди йўловчи майса устига чўзилди-ю, шу захоти бор шубҳа-қўрқувни унутиб, қаттиқ уйқуга кетди.

Ой бўзариб, осмон тиниклашиб борарди. Номаълум йўловчи ҳамон донг қотиб ухларди. Ногоҳ у кимдир оёғига учи ўткир нимадир ниқтаганини уйқу аралаш сезди. Бу дарбадарга найза ёки қиличнинг учидек туюлди. Демак, қувиб етишди, топиб олишди! Унинг бутун вужудини даҳшат қоплади. Энди ҳаммаси тамом! Қўрқувдан номаълум йўловчининг аъзойи бадани музлаб кетди. Ўзини ҳимоя қилиш у ёқда турсин, ҳатто бармоқларини қимирлатишга ҳам холи етмайдигандек эди наздида. У базўр кўзини очолди холос.

Бундай қараса, тепасида жулдур кийимли букчайган бир чол турибди. Қариянинг қисқ кўзлари юзидаги ажинлар орасидан нурсиз мўлтирарди. Қўлида учи қирғийнинг тумшугисмон қайрилган ўткир қалта ўроқ. Аммо чол самимий жилмаярди. Бундан қочоқ хиёл тикланди. У аста ўрnidан туриб жилмайишга уринди. Чол қочокка ўз тўдасидан адашиб қолган қароқчи эмасмикин, дегандек синовчан тикилди. Йўқ, қароқчига ўхшамайди! Юз-қўллари тирналиб, шилиниб кетибди-ку! Жўн бўз кўйлак-иштонли, ўн етти-ўн саккиз ёшлар чама-

сидаги йигитча-ку! Сираям қароқчи эмас-да!

— Анча кун ухламаганмисан дейман?— сўради чол тагин синовчан қараб.

— Ҳа. Йўғ-е, кеча ҳам бир оз ухлагандим.

— Лекин кеча ҳозиргидай қотиб ухламаган бўлсанг керак?

— Тўғри, бугун қаттиқ ухлаб қолибман.

— Оқшом изғиб юрган сенмидинг?

— Йўк. Қоронғи тушгандаёқ ухлашга ётгандим.

— Елғон гапиряпсан, ўғлим!— деди қария мулоим оҳангда.— Майли, ухла, ухлайвер. Аммо бу ердаги шэн-бинлар¹нинг кўлига тушиб қола кўрма. Қаёққа кетяпсан ўзи?

— Хув анави оқ тоғ ёнидаги кишлокка кетяпман.

— Байшангами?

— Ҳа, Байшанга.

— Кимникига бормоқчисан?

— Тоғамникига.

— Тоғангнинг исми нима?— сергакланиб кош чимирди чол.

— Тан Чэ.

— Яна ёлғон гапирдинг. Бизнинг кишлокда бундай исмли одам йўк!

— Нима, сиз ҳам ўша кишлокданмисиз? Тоғамнинг оти ёдимдан кўтарилибди. Қачонлардир онам айтгандилар, ҳозир эсимдан чиқиб турибди тоғамнинг исми.

— Ҳаётми онанг ишқилиб?

— Ҳаёт, аммо онамни анча йиллардан бери кўрганим йўк.

— Кимдан қочиб юрибсан?— дея дангал сўради қария.

— Ҳеч кимдан қочаётганим йўк. Шунчаки йўлдан адашиб қолдим.

— Майли, буёғи ўзингни ишинг. Дарёнинг нариги томонига ўтмоқчисан шекилли, а? Назоратчиларнинг кўзига ҳам чалингинг йўк-да, а? Буни ҳам тўғри топтимми?

— Ҳа, тўғри. Нариги қирғоққа ўтиб олсам чакки бўлмасди.

— Яхши, сенга ёрдам бераман.— Чол бир оз ўйла-ниб тургач, кўшиб кўйди:— Ҳозир юр мен билан, ўтин теришиб юборасан.

Йигитча индамай чолнинг ортидан эргашди. Унинг бошқа иложи ҳам йўк эди. Дарёнинг этагига юришдан

---

¹ Шэнбин — солдат.

фойда йўк: йўл қурувчиларнинг бир учи деярли Наньюэ ерларигача бориб етган бўлса керак. Демак, у ёқда дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиш амримаҳол. Дарёнинг юқориси эса тик баланд тоғ. Ёлғиз одамнинг тоққа тирмашиши хатарли. Орқага эса йўл йўк — бу яна қулликка туриш дегани... Қайтадан эрксизликка туришдан ўлим афзалроқ! Қулликдан қутулиш бахти инсонга умрда бир марта насиб этади, ўшанда ҳам барчага эмас. Бу чол ким бўлсайкин? Соткинлик қилмасмикин? У гарчи ҳамма икир-чикирларни суриштириб ўтирмаган бўлса ҳам, турган гап, менинг кимлигимни фахмлади. Бир йўли қолди холос, у ҳам бўлса, қарияга ишониш. Лекин эҳтиёт бўлишни ҳам унутмаслик керак.

— Отинг нима?— дея сўради чол қочоқнинг дилидан нелар кечаётганини сезгандай.

— Ань-ин,— жавоб қайтарди йигитча бир оз тутилиброқ.

— Қани, манави ўроқни ол-да, хув қуриган пояларни ўриб, боғла. Мен илдиз тераман.

Икковлон ишга туриб кетишди. Ань-ин биринчи боғни тайёрлаб бўлиши биланок қария ишни тўхтатди:

— Эҳ, каллам курсин! Сен бугун туз тотмагансан-ку ахир. Қорни тўқни қорни оч билан нима иши бор, деб шуни айтадилар-да.

Улар қуриган хашақлар устига чордона қуришди. Чол бўз халтачадан бир сиким қайнатиб қуритилган гуруч олди.

— Мана, ол, е, ўғлим.

Ань-ин овқатни кўрганидан кейингина икки кундан бери туз тотмаганини эслади. Такдир уни ҳеч қачон эркалатмаган, шу боис йигитча оч-наҳор юраверишга кўникиб кетганди.

— Йўл қурувчилар тунайдиган жойдаги учта ертўлада менинг ҳамқишлоқларим яшашади,— гап бошлади қария, Ань-ин тамадди қила бошлаганини кўргач.— Улар эрта тонгдан то қоронғи тушганча ишлашади. Мен уларга сув қайнатиб бераман. Кимда туршак, кимда олма қоқи бўлса, қайнаган сувга солиб, қизартириб ичади. Айрим пайтларида сабзавотлардан шўрва пиширамиз. Бу камдан-кам бўлади, икки-уч кунда бир марта. Сен ҳам қурилишда ишлайверасан. Сени одамларга жияним деб таништираман. Мени узоқ қишлоқдан кўргани келибди, дейман.

— Нима, у ерда ҳам менга ўхшаган йўқсуллар борми?

— Осмонгаида бошпанасиз дайдилар қачон бўлмаган

дейсан? Бундайлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётибди.

— Мен ҳам дайдилар билан бирга ишлайманми?

— Едингда бўлсин: қочоқ тоғу тошларда танҳо-ёлғиз юргандан кўра, одамларга аралашиб юргани хавфсизроқ.

Ань-ин ўйланиб қолди. Мўйсафид гапида давом этди:

— Ҳа, дайдилар билан бирга ишлайсан, лекин тунашинг бизнинг ертўлада бўлади. Йўл қурилиши тугагандан кейин Байшанга қайтамиз. Кичкинагина кулбам билан бир шапалоқ ерим бор. Икковимизнинг тирикчилигимизга етади. Вафот этсам, мени ўз қўлинг билан кўмарсан! Менинг ҳеч кимим йўқ. Ўғлим Сюнну¹ларга қарши урушда ҳалок бўлган. Қампирим эса, ўтган йили омонатини топширди... Ана шунақа гаплар, ўғлим.

Чол ўпкаси тўлиб, пикиллаб йиғлади-да, кўзларини кир кўйлагининг йиртиқ энги билан артди. Шундан сўнг Ань-ин бир қарорга келиб, қарияга бошда шубҳа билан қараганидан уялди. Ҳа, у энди нима қилиш кераклигини билади: ҳозир чол билан бирга боради-да, уникида яшаб юраверади.

Озгина юришгач, Ань-ин билан чол ертўлалар ёнига етиб боришди-да, елкаларидаги ўтин боғларини ерга ташлашди.

Ҳали тонг отмасданок одамлар бирин-кетин дарё бўйидаги йўл қурилаётган пастликка туша бошладилар. Чол Ань-инни уйғотди:

— Улар билан бирга бор. Овқат тарқатилаётганида анқайма!

Ань-инга сават беришди. У тупроқ ва шағал таший бошлади. Қуёш анча юқори кўтарилганда ишловчилар белкурак ва замбарларни четга улоқтириб, назоратчиларнинг пўписа-ўшқиришига ҳам қарамай бир томонга қараб ёпирилдилар. Ань-ин ҳам ўша томонга тикилди. Унинг кўзи одамлар сургаб келаётган икки гилдиракли пастаккина аравачага тушди. Аравача мўлжалланган жойга олиб борилишига ҳам имкон бермай оломон уни бир зумда қуршаб олди. Баджаҳл назоратчи одамларни итариб-суриб, хиралик қилганларини камчилаб, аравачани тўхтатди. Сўнг у аравачанинг шотисига чиқиб, оёқларини керган кўйи биринчи хум копқоғини очди-да, тинкаси қуриган одамларга ўшқира-ўшқира кичкина мис косада қайнатиб қуритилган гуручни тарката бошлади.

Ань-ин араванинг яқинига боришга журъат этолмади.

---

¹ Сюнну — «ёвуз қуллар». Ўша даврда Хитойда хунлар шундай аталган.

Чунки бундай тигиз оломон ичига суқилиб кира олишига кўзи етмасди. У тепалик томон бир оз кўтарилди-да, тугини юта-юта кўз олдидаги сур-сурни кузата бошлади. Кучлироқлар тўдани ёриб ичкари кирар, кўлидаги синиқ-мертик ёғоч товоқни ёки майнишиқ мис косани аравача томон чўзарди. Идиши йўқлар ё бош кийимини, ё ҳовучини назоратчи томон узатарди. Баъзи бировлар олган гуручни ерга тўқиб юбормаслик учун уни кўкрагига босиб олишар, бошқалари эса, кўлларини кўтарганча тўда ичидан чиқиб кетишга уринардилар. Аммо ўзга эпчилроқ кўллар бу «қимматли ўлжа»ни илиб кетарди. Баджаҳл назоратчи фойдаси бўлмаса ҳам ҳар ҳолда бир қадар тартиб ўрнатиш мақсадида гоҳ-гоҳ тусмоллаб туриб дуч келган одамнинг гарданига қамчи туширарди. Баъзи бировларнинг аранг кўлга киритган гуручи тўполонда ерга тўкилиб кетарди. Аравачага яқинлашолмаганлар оёқ остидаги гуручларни битталаб териб олгач, шу ернинг ўзида, ҳатто чангини пуфлаб ҳам ўтирмай, ютоқиб оғизларига солишарди.

Ань-ин ўз кўзига ишонмасди. Унинг хўжайинида мингга яқин қул бор эди. Уларнинг ҳаммаси бир жойда, бир далада ишлаган пайтлар ҳам бўлган. Уларга ҳам бир жойдан пиширилган гуруч ёки тарик тарқатилган. Улар орасида ҳам овқат талашиб жанжаллар, муштлашувлар бўлган. Аммо Ань-ин бундай гала-ғовур, ур-йиқитни биринчи бор кўриши.

Ниҳоят назоратчи кўриб қўйинглар, гуруч тамом бўлди, дегандек иккала хумни ҳам тўнтариб, тагига кўли билан уриб кўрсатди-да, ерга сакраб тушди. Шу заҳоти аравачани сургаб кетдилар. Овқат тегмай қолганлар қақроқ лабларини ялаб, гуручларни еб тугатаётган «бахтиёрлар»га суқланиб караганча ер депсиниб туришарди. Паканабақай бақувват бир йигит пайт пойлаб туриб, чордона қуриб гуруч еяётган одамлардан бирининг устига ташланди-да, унинг кўлидаги идишини тортиб олиб, йўл-йўлакай гуручни каппалаб оғзига тикқанича ура қочди. Қоса эгаси юлғични қува кетди ва Ань-инга яқин жойда унга етиб олиб, елкасига мушт туширди. Паканабақай косани кўкрагига босган кўйи ерга йиқилди. Қоса эгаси уни бир неча марта тепди, сўнг косани тортиб олиш учун юлғич устига ўзини ташлади. Юзтубан ерда ётган пакана тепки ва муштларга чап бериш ниятида илондек биланглаб гуручнинг охириги чимдимларини оғизга тикар ва чайнамай ютарди. Сўнг у ўрнидан турди-да, бўшаган мис косани эгаси томон иргитиб юбориб, уст-бошини ҳам

қоқмасдан нари кетди...

Ань-ин ҳеч ким на сўз билан ва на лоақал кўз қараш билан юлғичнинг бу қилиғини қораламаганини кўриб ҳайрон қолди. Дарҳақиқат Ань-индан бошқа ҳеч ким бу юлғичликка ҳатто аҳамият ҳам бермади. Одамлар бундай машмашаларга аллақачонлар кўниқиб кетишган, ўрни келиб қолса, уларнинг деярли ҳар бири худди шундай қилиши мумкин эди.

Назоратчи қамчи ўйнатиб, дўқ-пўписса билан одамларни ишга ҳайдай бошлади.

Очликдан баттар силласи қуриётган Ань-ин савати ёнига борди-да, нима ахтараётганини ўзи ҳам билмаган алфозда беихтиёр атрофга аланглаб қарагач, тупроқни тўқиб келиш учун зилдек саватни иңқиллаб-синқиллаб пастга судради. Пастда чол чўнкайиб ўтирган эди. У ачинган оҳангда сўради:

— Нима, овқат тегмадимми сен бечорага?

— Ҳа, етмади.

— Ма, манавини ея қол. Йўл-йўлақай, тез егин. Ҳеч ким кўрмасин. Йўқса, юқиб кетишади,— чол Ань-инга моғорлаган нон узатди-да, ўзи шоша-пиша нари кетди.

Кечки емиш тарқатиш пайти Ань-ин ҳарқалай амаллаб арзимас улушини олишга муваффақ бўлди...

Тунда йигит қариянинг ҳамқишлоқлари ертўласида ухлади. Байшанликлар чор-атрофдаги қишлоқларнинг одамлари қатори сават, замбил, қоп, белкураклар билан бирга озик-овқатни ҳам ўз уйларида олиб келишар эди. Бу ерда бошқалардан ажратилган ҳолда ишлайдиган дайдилар билан кулларгагина овқат тарқатиларди. Чол нима учун Ань-инга иш пайти дайдилар билан бирга ишлайсан, кечқурун бизнинг ертўлада тунайсан, деганининг сабабини йигит эндигина тушуна бошлади. Пича қислишга тўғри келса-да, тунаш учун жой бериб туриш ҳеч кимга малол келмайди. Аммо чол бунинг устига тагин ҳамқишлоқларидан топилдиқ жиянига емиш беришни ҳам илтимос қилолмайди-да ахир.

Қунлар ўтиб бораверди. Ань-ин шаронтга анча кўниқиб қолди. Ой шом еб, тунлар зим-зиё қоронғу ўтадиган бўлиб қолди. Устига-устак, ёмғир мавсуми ҳам бошланганди. Ҳатто тунда ишлаш ҳам вақтинча тўхтатилди. Иш тўхтатилган дастлабки тунда ҳамма қотиб ухлади. Эртаси кунни эса, қош қорайгач, чол ертўла ўртасига жинчирок ёқиб қўйди, байшанликларнинг бари чирок атрофида давра қуришди. Қимдир ташқаридаги ўчоқдан чала келтирди, бошқа биров чопонининг астари орасидан

нўхотдек наша сўтиб олди, кимдир ингичка қамиш найчани авайлабгина енгига суртиб тозаллади. Даврадагилар навбат билан чучмал тутундан торта бошладилар. Одамлар сал бўлса ҳам дунё ташвишларидан фориг бўлишни хоҳлардилар. Кўкнори хаёллик бошланди: арслон кучлими ёки филми? Аждар бир йўла учта ҳўкизни ёки иккита кўтосни ютиб юбора оладими-йўқми? Кўп ўтмай, бундай олди-қочди гаплар меъдага тегди. Орага дилхун сукунат чўқди. Кимдир сукунатни бузди:

— Менинг ҳачирим шу лаънати йўл қурилишида ҳаром ўлса керак. Уни суюги билан териси қолгандагина қайтариб беришади.— Ўрта ёшли бу киши гап орасида наша тутунини паға-паға пуркаб, найчани ёнидагига узатди.

— Кеча хотиним келувди. Қишлоқ оқсоқоли солиқчиларни тўппа-тўғри менинг кулбамга бошлаб келганини айтди. Томорқамдаги етилган карамларни биттаям қолдирмай йиғиштириб кетишибди. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ-да. Бу йўл қурилиши бор-будимизни шилиб оладиган бўлди: озиқ-овқат ҳам, кийим-кечак ҳам, куч-қувват ҳам соб бўлади...— деди қалтироқ овозда ёнгинадаги бошқа киши.

— Бу йил шолимни ўриб ололмасман-ов. Хотиним бетоб, болалар ҳали жуда ёш. Уйимга лоақал бир кун бориб келишимга ҳам рухсат беришмаяпти,— чуқур хўрсинди ёшроқ байшанлик.

— Агар Осмон Ўғли назоратчи, солиқчи, оқсоқолларнинг кирдикорларини билса, нақ ҳаммасининг терисини шилиб оларди,— гап кўшди ертўланинг қоронғи бурчагидан кимдир.

Одамлар ўша томонга ўгирилишди.

— Унда Осмон Ўғлининг ҳузурига бориб золимларни чақа қолсанг бўлармиди.

Ертўлада енгил, заҳархандали кулги кўтарилди.

— Борардимۇ мажол қаёқда бунга?

— Унда, вайсамай ўтиравер! Ёки ухла. Бугун ишлаганимизни эртага бурнимиздан булоқ-булоқ қилиб чиқариб олишса керак ҳойнаҳой.

— Бусиз ҳам бўларимиз бўлган-ку ахир! Зиғирча нафас ростлаб кўр-чи. Елкам ҳануз қамчи зарбидан мўматалоқ. Ҳар ҳолда, менимча, Осмон Ўғли биз фақирларнинг ҳолидан хабардор бўлса ёмон бўлмасди!

— Осмон Ўғли қандай хабардор бўлсин бизнинг аҳ-

волимиздан? Ахир у ҳеч қачон оддий нунфу¹ кулбасида бўлмаган-ку!

— Осмон Ўғли ҳам асли қишлоқдан чиққанини ўнутмасанглар бўларди!— туйқус гап қўшди ертўла эшиги ёнидаги жойидан Ань-ин.

Ҳамма ҳайрон бўлиб унга ўгирилди. Жулдирвоки бу келгинди Осмон Ўғлининг туғилган жойи билан яшаган ерини қаёқдан билсайкин? Байшанликлар у ёқда турсин, ҳатто бу атрофдаги қишлоқ оқсоқолларию катта назоратчилардан бирортаси у зотни лоақал узокдан бўлса ҳам қорасини кўрган эмасди.

Қимнингдир ҳайрон бўлгани тилига кўчди:

— Ҳой йигитча! Осмон Ўғли тўғрисида нималар деб ёлғон-яшиқларни валдираяпсан?! Ақлинг жойидами ўзи?

— Мен ўқиган шойи ўрамларда ёзилган бу маълумот. Одамлар Ань-иннинг устидан кула бошлашди:

— Оббо, саводхон-ей! Ҳеч жаҳонда уйсиз-жойсиз дайди ҳам ўқий оларканми?!

— Ёшлигимда менга ўқиш-ёзишни ўргатишган,— уялинкираб изоҳ берди Ань-ин.

— Ёза оласанамми ҳали?

— Қўлга тушдинг-ку, мақтанчоқ!— Истеҳзо қилди хаचиридан ажраб қолиш хавотиридаги деҳқон. Афтидан уни нашанинг кайфи анчагина дадиллаштирганди.

— Ёза оламан, агар...— ишончсизроқ жавоб қайтарди Ань-ин. У иккилазар, сабаби: хат ёза олишини исботлаши учун ертўлада шойи ҳам, патқалам ҳам, лок ҳам йўқ эди.

— Қани, унда ҳозирок ёзиб кўрсат!— талаб қилди кимдир калакаомуз.

Ань-ин эсанкираб қолиб, чирокка яқинлашди-да, кўрсаткич бармоғи билан кафтига аллақандай ёзув белгиларини чизаётгандек бўлди. Ҳеч ким ҳеч нарса англай олмади. Ань-иннинг хаёлига қандайдир фикр келди шекилли, у ўрнидан иргиб туриб, ташқарига отилди. Йигитнинг ортидан ғала-ғовур ва кулги кўтарилди. Кўп ўтмай Ань-ин қўлида бир чангал лой билан ертўлага қайтиб кирди. Лойни жинчироқ ёруғи тушиб турган ерга ташлади-да, уни қўли билан ийлаб, устини кафтида силлиқлади. Одамлар жимгина, аммо ишонқирамай йигитнинг ҳаракатини кузатиб туришарди. Ань-ин силлиқланган лой устига кўрсаткич бармоғи билан пастки қисми айри, тепа томони бирлашиб кетган иероглифни чизди-да, тушунтирди:

¹ Н у н ф у — деҳқон.

— Бу жэнь — одам.

У яна бир неча белгиларни чизиб кўрсатди ва улар нималарни ифодалашини тушунтирди. Одамларнинг талаби, сўровига кўра лойни бир неча бор янгитдан нйлаб, силлиқлади, аввал чизган ва янги-янги бошқа белгиларни ёзиб кўрсатди, қайта-қайта изоҳлаб берди. Бу саводсиз деҳқонларга ақлбовар қилмас даражада мўъжиза бўлиб кўрингани учун улар бошларини энгаштирган кўйи кимтиниб, Ань-иннинг ҳаракатларини кузатиб ўтиришарди. Бир неча дақиқа ичидаёқ ертўла аҳлининг кўз олдада ушоққина бугдойранг ўспирин сирли ва эътиборли кимсага айланди.

— Осмон Ўгли ҳақида ҳамма билганларингни гапириб бер, Ань-ин,— гурур билан деди чол. Бошқалар ҳозиргина билдирган ишончсизликлари ва калакаомуз кулгиларидан уялиб, жим ўтирардилар.

— Мен ўқиган шойи ўрамларини хўжайиним Чанъандан олиб келган,— паст овозда гапира бошлади Ань-ин. Кўкқис пайдо бўлган эътибор ва ҳурматдан у ҳам ўзини ноқулай сезаётганди.— У ерда, Осмон Ўғлининг саройида шойига бир ёш олим ёзаркан, олим Кун-ци¹га астойдил сиғинаркан, ўша муборак зотнинг қабрини ҳатто Осмон Ўғли ҳам тез-тез зиёрат қилиб тураркан. Ёш олимнинг ёзуви бор шойи ўрамларни ҳеч кимга бермас эканлар. Саройдаги бошқа хаттотлар битиклардан нусха кўчирар эканлар. Саройга қимматли совғалар — хуанцзинь², ну-бэй³ келтириб, Осмон Ўғлининг оёғини тавоф қилган юкори мартабали зотларга ана шу кўчирма нусхалардан гоҳ-гоҳ берар эканлар. У ҳам ҳаммага эмас! Хўжайинининг қизи айтишича, ҳатто унинг отаси ҳам шойи ўрамларни базўр қўлга киритган экан. Мени ўзи овқатланадиган хонага тез-тез чакиртириб турадиган хўжайин ҳар сафар эҳтиёткорона ва ҳурмат билан шойи ўрамларини ёяр, четидан тавоф қилгач, уларни аста менга узатарди. Менга ёзувларни овоз чиқариб ўқишни буюрарди, ўзи эса, қизил мусалласдан хўплаб-хўплаб турарди. Хўжайинининг буйруғи билан айрим ўрамларни бир неча мартадан қайта ўқиб берганман. Сўнг гоҳ пайтларда хўжайин менинг ҳам овқатланишимга ижозат берарди.

— Ана холос, хўжайининг билан бирга овқатланармидинг ҳали?!

---

¹ Кун-ци — Конфуций.

² Хуанцзинь — сарик темир (олтин)

³ Ну-бэй — қул.

— Йўғ-ей, бирга эмас, ўша хўжайиним бор хонада овқатланардим...

— Унда, нега бу ерларда тентираб юрибсан?— кулимсираб сўради одамлар говуридан уйғониб кетган бир ёш йигит.

— Киннаси кириб қолмасин деб хўжайини бунга ҳам овқатдан бериб тургандир-да,— дея ҳазиллашди ён ертўладан эндигина кириб келган кимдир.

— Ҳа, мен кул эдим. Энди-чи... энди эркин... дайди... — гапни охирига етказмай тўхтаб қолди Ань-ин.

— Хикоянгни давом эттир, ўғлим. Ҳаммамиз жон қулоғимиз билан эшитяпмиз,— далда берди чол йигитга.

— Ўша шойи ўрамларида ҳозирги Осмон Ўғлининг отаси, бобоси, бобокалони ҳақида жуда кўп нарсалар ёзилган. Ҳозирги Осмон Ўғлининг исми Лю Чэ экан, аммо у зотнинг исмини аташ мумкин эмас, бу — гуноҳи азим.. Шойи ўрамларда ёзилган гаплар ҳақида сизларга айтиб бераётганим учун мен у зотнинг номини тилга олишга мажбур бўлдим. Ҳозирги Осмон Ўғлининг бешинчи бўғин бобокалонининг оти Лю Бан экан, у зот вафотидан сўнг Гао-ди, яъни «Улуғ ҳукмдор» лақабини олган экан. Худди ўша зот қишлоқда туғилган.

Ертўладагилар бир-бирларига навбат бермай гап-ра кетдилар:

— Эшитдингларми? Осмон Ўғли аслида қишлоқдан чиққан экан!

— Демак, у зот деҳқонларнинг қисматини яхши тушунади!

— Осмон Ўғлига биз бу ерда қандай азоб чекаётганимизни етказилса бас!

— Қани, бир тинчланиб олинглар-чи!— овозини кўтариб жеркиди чол.— Гарчи отаси қишлоқ оксоқоли бўлса ҳам Осмон Ўғли оддий деҳқон оиласида туғилган бўлиши мумкин эмас. Демокчиманки, Осмоннинг ўзи инсон қиёфасида ерга тушган ва ундан бизнинг Осмон Ўғиллари таркашган. Мана шундай!

— Мен... Мен айтишга ботинолмаётган эдим, бу ҳақда ҳам шойи ўрамларда битилган,— деди ийманиброк Ань-ин.— Гао-диннинг онаси бир кун катта кўл қирғидаги ёнбағирликда ётиб дам олаётганда, кўзи уйқуга кетибди. Тушида рух билан учрашибди. Шу пайт дахшатли момақалдинок бўлиб, кўзни кўр қиладиган чакмоқ ҳаммаёқни ёритиб юборибди. Сўнг бирдан қуюқ ко-

ронгилик чўкибди. Тай-гун¹ хотиним қаёқда қолиб кетди экан, деб уни истаб кўл томон бориб, хотинининг ёнида териси танга-танга аждар ётганини кўрибди. Шу кунни аёл иккикат бўлибди, сўнг эса Гао-ди тугилибди.

— Айтмабмидим, Осмон Ўғиллари руҳдан пайдо бўлади, деб! Қағчи, жим, охиригача эшитайлик!— Осмон Ўғли тўғрисида шунча кўп нарсалар биладиган бундай ажойиб ўспиринни топиб, ертўлага олиб келганидан чол ўзида йўк хурсанд эди.

— Гао-ди улғайгач,— давом этди Ань-ин.— қишлоқ оқсоқоли бўлган. Унинг бури катта-катта, узун мўйловли, серсоқол башараси аждар тумшугини эслатаркан. Уни Чин Ши хуанди мақбараси қурилишида ишлатиш учун вилоят қишлоқларидан тўплаб юборилаётган нунфуларга бошлиқ қилиб тайинлашган. Йўл-йўлакай нунфуларнинг кўпчилиги қочиб кетишган.

— Эҳтимол шолисини ўриб улгурмаган нунфуларни ҳам жўнатган бўлсалар керак-да!

— Қайдам. Шойи ўрамларда бу тўғрида ҳеч нарса ёзилмаган. Езувларда кўрсатилишича, Лю Бан билан унинг ҳамқишлоқлари ўша атрофдаги тоғларда яширинишибди. Уларга ўзлари каби бошқа қочоқлар ҳам қўшилибди. Кўп ўтмай Лю Бан қўзғолончилар бошлиғи сифатида танилган. Кейин... Кейинчароқ у тахтга ўтирган. Ундан Хань сулоласи бошланган. Езувлардан мана шуларни англай олдим холос. Яна бошқа нарсалар тўғрисида ҳам ёзилган, лекин уларнинг кўпи ёдимдан кўтарилибди.

Одамлар ҳаяжонланиб кетишди. Ҳар ким нимадир дейишга ошиқарди.

— Илгари ҳам оғир келганда ишдан қочган эканлар-ку!

— Модомики бундай ишларни Осмон Ўғиллари ҳам қилган эканлар, амалдорлардан қочиш, жонингни сақлаб қолиш гуноҳ эмас, бундай қилиш — Осмон иродаси экан-ку!

— Агар назоратчи бирортамизни савалай бошласа, ҳаммамиз унга қарши чиқишимиз керак!

— Барчамиз биргалашиб бош назоратчи олдига борайлик-да, ҳосилларимизни йиғиштириб келиш учун навбатма-навбат уч-тўрт кунга жавоб беришини талаб қилайлик.

— Эртадан қолдирмаймиз бунни.

— Шошилманглар! Бошқа, лоақал қўшни ертўлада-

¹ Тай-гун — олий табақали зотларнинг оталари номи айтилмасдан шу тахлид улуғланган

гилар билан келишиб олишимиз керак.

— Агар биз ўзимизни ҳимоя қилсак, Осмон Ўгли га-забланмайди! Эҳтимол анави ғаддор назоратчиларнинг адабини бериб қўйса ҳам ажаб эмас!

Жинчиروقнинг мойн тугаб, аллакачон ўчганди. Аммо ширин хаёллар ҳеч кимга уйқу бермасди. Одамлар фикран бу ердан анча олисда эдилар: қайбирлари пишган шоли ёки тариғини йнғиштирар, бошқаларни йўл қурилишига хайдаб келтирилган хачир ёки эшагини уйлари-га олиб кетаётган бўлар, яна бировлари нимдош кийим-кечагини солиқчилар қўлидан тортиб оларди. Кимдир овоз чиқариб, агар назоратчи мени яна камчиласа, нақ калласига чағир тош билан тушираман...— деб ҳам қўйди.

Анча вақтдан кейинггина ертўладагилар аста-секин тинчланиб, уйқуга кета бошладилар. Аммо кўп ўтмай, занг овози эшитилди — назоратчилар юпка мисларга таёк билан уриб, одамларни уйғотаётган эдилар. Иш жойинга жадалроқ етиб бориш зарур. Бугун байшанликлар Ань-инни ҳам бирга олиб кетдилар, чунки Ань-ин уларга ёқиб қолганди, гўё у ҳам байшанлик эди.

Чошгоҳда уйқусизлик ўз таъсирини кўрсата бошлади. Кимдир тез-тез қоқинарди, кимнингдир боши айланиб кета бошлади. Ҳар доим бўлганидек, назоратчилар ишда имиллаганларни турткилар, тепиб кулатар, камчи билан саваларди. Байшанликлардан ҳеч ким, ҳатто окшом ертўлада чиранганлар ҳам, назоратчиларга қўл кўтариш у ёқда турсин, гап қайтаришга, сўз қотишга журъат этолмадилар. Ҳамма нарса илгаригидек, ҳар доимгидек давом этарди. Ҳолдан тойган одамлар букчайиб, худди ўз хачирларни ва ҳўкизларидек итоаткорона тупрок, шағал таширдилар. «Ертўлада чираниш бошқа-ю, назоратчи билан юзма-юз келиш бошқа!— дейишарди одамлар ўзларига ўзлари.— Нунфунинг қисмати болалиқдан то ўлгунча тинимсиз тер тўкиш!»

Қунлар имиллаб ўтарди. Осмон Ўгли аслида кишлоқдан экани, чидаб бўлмас раҳмсизликлар Осмон Ўглининг буйруғи билан эмас, балки назоратчилар, солиқчилар ва кишлоқ оксоқолларининг шафқатсизлиги туфайли содир бўлаётгани, агар Осмон Ўгли хабар топса, бу ноинсофларни жазосиз қолдирмаслиги ҳақидаги гаплар янғи-янғи қўшимчалар билан оғиздан-оғизга, ертўладан-ертўлага тарқаларди. Айримлар яқин орада Осмон Ўгли шахсан ўзи бу ерларга келади, йўл қурилишида эзилаётган мазлумлар кўзи олдида ҳамма назоратчиларни дорга осадди, дердилар баралла. Бир қисм одам-

лар бундай гапларга ишоннар, бошқалар эса ишонишмасди. Лекин барча нимадир бўлишини, қандайдир ҳодиса юз беришини кутарди.

— Ёшлиқ — бебаҳо, аммо афсуски у такрорланмайди, — деди бир кун чол Ань-инга. — Ёшлиқда чарчоқ ҳам тез тарқайди, оч-яланғоч бўлсанг ҳам умид учкунни порлаб туради.

Ань-иннинг ҳам болалик кезлари забун кечганди. Лекин унинг юрагида ҳам ёрқин ҳислар сақланиб қолган, кимгадир юрагини очгани келарди. Аммо кимга юрагини ёзсин? Ертўладаги деҳқонлар ўз ғам-ғуссаларидан бўлак ҳеч нарса билан ишлари йўққа ўхшайди.

Ань-ин бир ёш байшанлик билан анча кадрдон бўлиб қолди. Унинг ёши йигирма бешларга бориб қолган бўлса-да, ҳамон бўйдоқ эди. Бир неча кеча улар иккиси ертўла эшигига яқин жойда ёнма-ён тунашди. Нарироқда тортилаётган каттиқ хуррак дастидан ухлай олмаётган бир оқшом Ань-ин ўз кадрдонидан пичирлаб сўради:

— Қачон уйланмоқчисан? Ота-онанг бўлса бор, ҳар ҳолда бошпананглар ҳам йўқ эмас.

— Маблағсиз уйланиб бўлмайди-ку! Кейин хотинни қандай боқаман? — чуқур хўрсинди йигит.

Орага жимлик чўкди.

— Бирор яхши кўрганнинг борми? — Ань-ин ўзига ҳам шундай савол берилишига баҳона изларди. Кимгадир ёрилмаса, юраги ишқ дардида тарс ёрилиб кетадигандек туюларди. Ниҳоят айнан у кутган савол берилди:

— Ўзинг-чи, ўзинг бирор қизни ёктирасанми?

— Ҳа, ёктираман. Хоҳласанг, айтиб беришим мумкин.

— Айт.

— Аввал ўзим ҳақимда гапириб берай. Йўқса, мухаббатим тарихи сенга тушунарли бўлмайди.

— Ҳа, хўп, гапиравер.

— Чамаси эндигина иккига кирганимда юз берган машъум воқеадан сўнг ақлимни танинганман. Ўша ёшда бўлганимни кейинчалик ҳисоблаб аниқладим. Тунда онамнинг даҳшатли йиғисидан уйғониб кетдим. Онам мени бағрига маҳкам босиб ўпар, бошимни силар, юзимга термиларди, яна кучоқларди, йиғларди, ўпарди... Отам эса боши ҳам, жим турарди, кейин у онамга жаҳл билан алланарса деб ўшқирди. Онам жим бўлиб қолди. Мен яна ухлаб қолибман. Эрталаб отам мени ёнида бозорга етаклаб кетди. Онам бизни кузата туриб, мени яна ўпди, йиғлади, лекин энди у уввос тортмасдан, фақат пиқиллаб

ийгларди холос. Бозорда отам оломон ичига кириб қаёқ-қадириб ғойиб бўлди. Мен узок вақт одамлар оёғи остида ўралашиб юрдим, отамни тополмагач, бутун бозорни бошимга кўтариб қаттиқ йиғладим. Одамлар мени ўраб олдилар, кимдир менга жичча ширинлик берди. Кечки пайт қандайдир бир киши мени ўз уйига олиб кетди. Бизни остонада бир аёл қарши олди. У меҳрибонлик билан кулимсирарди. «Мана, сенга ўғил олиб келдим!» деди эркак. Қандай яхши ўғлон экан-а!— дея аёл мени кўлида кўтариб, юзларимдан ўпиб-ўпиб олди.

Мен ўшаларникида яшай бошладим. Орадан бир неча йил ўтгач, анча катта бўлиб қолганимдан сўнг тушундим: отам мени йўқотиб қўйган эмас, атайлаб бозорда қолдириб кетган экан. Ўша кеча отамнинг онамга айтган сўзларини эсладим: «Ўлдириб юборгандан кўра бу яхши-ку!» Бу гап мен тўғримда айтилган экан. Яқинда билсам, ўша йилларда жон бошига олинадиган солиқни етти ёш ўрнига уч ёшдан бошлаб олиш ҳақида фармон чиқарилган экан. Ўшанда иккидан учга қадам кўяётган бўлсам керак. Энди билсам, отам бечоранинг мен учун ҳам солиқ тўлашга қурби етмаган. Чунки мен оилада тўртинчи фарзанд эдим-да. Шунинг учун отам мендан қутулишнинг ана шундай осон йўлини ўйлаб топган.

— Тўртинчи бўлиб туғилган болани Ань-цзи дейишадими-ку, нега сени отинг Ань-ин?

— Нахотки кулнинг отини тез-тез ўзгартириб туришларини билмасанг? Қани, эшит, кейин бошимга қандай кунлар тушганини. Тўрт ёшга тўлганимда янги ота-онамнинг олдига уларнинг узок бир қариндоши кириб келди. У қўшни вилоятдан экан. Ўша қариндош менинг бошимга янги кулфат олиб келганди. Бу одам суннуларга қарши урушга кетаётиб янги ота-онамга бир қари хўкинини қолдириб кетган экан. Қариндош ўша омонатини қайтариб беришни талаб қила бошлади. «Сян бошлиғига бориб айтаман: сизлар бировнинг боласини ўғирлаб олгансизлар. Зурёдсизликларингни ҳамма биледи» деб дағдаға қилди. Шу зайил меҳрибонларимдан жудо бўлдим. Энди ўйлаб кўрсам, ўша қариндошнинг келиши янги ота-она учун ғирт фойда бўлган. Улар мени бериб юбораётганларига ачинган бўлсалар-да, асли анча енгил тортганлар ҳойнаҳой. Чунки арзимас омонатни қайтаришга ҳам қурблари етмаган эр-хотин мен туфайли жонбоши солиғи тўлашга қодир эмасдилар албатта. Янги хўжайиним кўп ўтмаёқ қарзини узиш ниятида мени бир сўдхўрнинг кўлига топширди. Мен тўғримда қандайдир

шойи ўрамчага алланарсаларни чиқишди, шу пайтдан бошлаб мен ну¹га айландим. Судхўр мени тўппа-тўгри кул бозорига олиб бориб, кулфурушга сотди. Навбатдаги хўжайин мени бошда хачирга миндириб, сўнг икки гилдиракли аравада узоқ-узоқларга олиб кетди, кейинчалик Хуанхай — Сарик денгиз — киргоғида яшовчи бой кулдорга пуллади. Ўша кулдордан қочдим-да, сарсон-саргардон, яшириниб юриб, уч ой деганда, мана, сизларнинг ертўлангларга етиб келдим.

— Жудаям мўл йўл босибсан-ку! Осмонтагини бошдан-охир кездим дегин?

— Бошдан-охир эмас! Осмонтаги бепоён.

— Хўш, муҳаббат дардига қаерда чалиндинг?

— Ҳозир муҳаббатим тарихини ҳам сўзлаб бераман. Қани, эшит!..— Ань-ин чуқур хўрсиниб қўйгач, тез-тез шивирлаб гапира бошлади.— Охирги хўжайиним даргоҳига борганимда беш ёшда бўлсам керак. Хўжайиннинг мендан сал ёшроқ қизчаси бор экан. Исми Ляо эди. Қиз зерикмаслиги учун мен у билан бирга ўйнаб юришим буюрилди. Ляонинг саводини чиқара бошлашганда мен ҳам у билан бирга савод чиқаришимга рухсат этишди. Мен қизга қараганда ёзув белгиларини тезроқ таний бошладим. Ляо билан мен бир-биримизга ўрганиб қолдик. Савод чиқаришдаги муваффақиятларим хўжайиннинг қулоғига ҳам бориб етди. У мени ўз хўжалигида ҳисоб-китоб юритиш ишига тайёрлашни буюрди. Ёшим ўн тўртга етганда мени кўп сонли куллар яшайдиган сарой билан хўжайиннинг уйи дарвозаси оралиғидаги кулбачага жойлаштирдилар. Менга гўё алоҳида бошпана берилгандек эди. Аммо энди Ляони жуда кам кўрадиган бўлиб қолдим. Турли бозорларга юбориладиган тайёр моллар, қоп-қоп туз ва бошқаларни ҳисоб-китоб қилиш, шунингдек, қарздорларни рўйхатга олиш, янги рўйхат тузиш зарур бўлиб қолган чоғлардагина хўжайин мени ичкари ховлига чақиртирарди. Боя айтганимдек, Осмон Ўглининг ота-боболари, турли ванлар²нинг саргузаштлари, узоқ-узоқлардаги турли-туман халқлар ҳақида ёзилган шойи ўрамларини хўжайинга ўқиб бериб турардим. Ляо билан учрашиш янаям камайиб кетди. Шундагина қизга нақадар кучли боғланиб қолганимни сездим. Ичкари ховли дарвозасидан ташқарига чиқиш, лоқаал бир лах-

---

¹ Ну — кул.

² Ванлар — подшоҳлар.

за кулбачамга бош сукиш ёки учрашиб қолганимизда паст овоз билан бирор нима деб ўтиш учун Ляо турлитуман баҳоналар ўйлаб топарди. Хуллас у ҳам менсиз туролмаслиги маълум бўлиб қолди.

— Чиройлимиди ўша... Ляо?

— Чиройли бўлганда қандоқ! Қўзлари қисик, бада-ни позиккина, бармоқлари ипакдай мулоим эди!

— Хўп, давом эт. Сўнг нима бўлди?

— Кейин хизматкор аёлларнинг гап-сўзларидан Ляо унаштириб қўйилганини билиб қолдим. Уни анча узок юртга эрга беришадиган бўлишибди. Ляони уйдан чиқармай қўйишди. Хўжайин бошқа ишлар билан бандлиги учун кейинги кунларда мени бирон марта бўлса ҳам ўз хузурига чақиртирмади. Тўйдан сал олдинроқ бир куни кечкурун тўшагим устига қўйиб кетилган тугунчага қўзим тушиб қолди. Очиб қарасам, тугунчада йнгирматача цянь — майда танга ва иккита кичик шойи ўрамча бор экан. Ўрамчани бирнга Ляо ўз қўли билан: «Тунда қоч. Эҳтиёт бўл, алвидо!» деб ёзганди. Шошиб қолдим. Эшик томонга алангладим-да, иккинчи ўрамчани очдим қўзларимга ишонмай қолдим. У мен тўғримдаги даньшу¹ эди! Суюнганимдан турган жойимда қотиб қолдим. «Наҳотки, наҳотки!»— деярдим шивирлаб. Хаяжондан қўлларим титрар, чақмоқ тошларни бир-бирига уролмасдим. Ниҳоят, амаллаб олов ёқдим-да, даньшунни алангага тутдим. «Ань-ин, сен озодсан!» деярди бутун вужудим. Ичимга сиғмай, тошиб келаётган севинчимни аранг босиб, астагина ташқарига чиқдим. Эркин юриш ҳуқуқим борлиги менга жуда қўл келди. Хўжайин ерларининг охириги марзалари орқамда қолгандан сўнг кучим борича югуришга тушдим. Бошим оққан томонга йўл олдим, кундузлари хилватларда яшириниб, кечалари йўл босдим. Нотаниш сўкмоқлар, йўлсиз қир-адирлар оша-оша уч ойга яқин вақт ичида мана, сизларнинг қарор-гоҳларингга етиб келдим.

— Жудаям чиройли гапирар экансан, Ань-ин!

— Кўплаб амалдорларнинг сўзларини эшитганман, бунинг устига, айтдим-ку, хуснихат шойи ўрамларни ўқиганман-да. Эҳтимол шундан бўлса керак гапга чечанлигим. Хуллас, Ляо менга озодлигимни қайтариб берди. Мен энди гарчи уйсиз дайди бўлсам ҳам эркин хэйшоу².

¹ Даньшу — кулик ҳақидаги хужжат.

² Хэйшоу — корабош. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

ман, мавриди билан менинг ҳам уйим бўлади! Аммо, афсуски, уйимда ҳеч қачон Ляо бўлмайди! Эрталаблари юзларимни силаб уйқудан уйғотмайди. Уни «тур, Ань-ин, нонушта тайёр» деган сўзларини ҳеч қачон эшитмайман... Ляони қачонлардир излаб топиш орзуим бор. Ўзига билдирмай, юзларига тўйиб-тўйиб термилиш, майин овозини эшитиш, жони жаҳонимни ўртагучи табассумларидан роҳатланиш-ку энди ҳеч қачон насиб этмаса керак. Қошқийди уни узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам...

Ань-ин жим бўлиб қолди Унинг суҳбатдоши ҳам индамасди. Улар ертўладагиларнинг аллақачон хуррак отмай кўйишганини энди сезишди. Гўё ертўлада ҳеч ким йўқдек эди. Бир оздан сўнгина кимдир ёнбошига ағдарилгандай бўлди, кимдир чуқур хўрсинди. Қимнингдир пикник йиғлагани эшитилгандай бўлди.

— Гирт аҳмоқман-да! — койиди ўзини охириги қушларда суҳбатга мутлақо аралашмай кўйган дехқон. — Ўғилчамни нега дарёга ташладим?! У ҳам ўша пайт икки ёшда эди. Оппа-осон йўли бор экан-ку! Вой хомқалла-ей! Мен ҳам Ань-иннинг отаси сингари ўғлимни бозорга ташлаб кетганимда, бирорта одам уни уйига олиб кетарди. Хозир у ҳам йигитча бўлиб қоларди. Қачонлардир мени топиб келармиди... Эҳтимол, менинг ўғлим ҳам Ань-ин сингари эсли-ҳушли йигит бўлармиди!

Туйкус бир неча одам бараварига ух тортиб юборди. Қимдир унсиз, кимдир хиқиллаб йиғлай бошлади, кимдир ўз кўли билан ўз фарзандларини ҳалок қилгани учун ўзини сўка кетди. Жон бошига олинадиган солиқ ҳақидаги фармонни лаънатлай бошладилар. Лекин ҳеч ким Осмон Ўғли тўғрисида оғиз очишга журъат этмасди. Одамлар солиқчилар билан қишлоқ оқсоқолларини қарғашарди холос. Чунки солиқни керагидан ортиқ йиғадиганлар, кўп қисмини уриб қоладиганлар ўшалар-да! Факирларнинг болалари нобуд бўлишига сабабчилар ўша солиқчилар билан қишлоқ оқсоқоллари!

Бу кеча байшанликлар Осмон Ўғлининг ота-боболари тўғрисида Ань-ин ҳикоясини эшитган тундагига қараганда ҳам қаттиқроқ ҳаяжонландилар, баттарроқ газабландилар. Лекин бари бир бу гал ҳам ертўла аҳли тонг қоронғусида чалинган занг овозини эшитибок ўридан туриб, қурилаётган йўл томон йўналди. Одамлар одатдагидек қаддиларини итоаткорона букиб, шафқатсиз назоратчилар қамчиси остида инградилар.

Ой шом еган қоронғи тунлар ўтиб кетди. Йўл қурили-

шидаги огир мехнат янада баттар тинкани курита бошлади. Кейинги кунлари бу ерда дабдала кийимли, сочлари тўзиган телба аёл пайдо бўлиб қолди. У қурувчилар орасида тентиб юрарди. Назоратчилар аёлни қамчи кўтариб, дўқ-пўписа билан нари ҳайдашар, аммо саваляшни ўзларига эп кўришмасди. Аёл ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан тафт тортмай, бу ерда юраверарди. Одамларнинг айтишларича, аёл тоғнинг нариги томонидаги аллақайси узоқ қишлоқдан келган экан. Унинг эри, бола-чақаси бўлган дейишади. Тўнғич фарзандини қарз бадалига қулликка берган эканлар. Иккинчи бола туғилганда эри чақалоқ учун солиқ тўлай олишга кўзи етмагани сабабли гумдон қилмоқчи бўлибди. Тунда бўри-мўри еб кетар, деб чақалокни тоғдаги чакалакзорга ташлаб келибди. Эрталаб аёл қазноқ ёнидаги похол устида гўдагининг нимтасини кўриб қолибди. Йўрғакланган латтадан бу ўзининг чақалоғи эканини билибди. Кейин маълум бўлишича, шу оиланинг ити тунда дайдиб юриб «ўлжа»ни учратиб қолган ва ярмини ўша ерда еб, қолган нимтасини тишида кўтариб келган. Она шу зумдаёқ ақлдан озган. Эри аламидан итни чопиб ташлаган-да, уйига ўт қўйгач, бир парчагина ерини ҳам ташлаб, қаёққадир дом-дараксиз бош олиб кетган.

Ань-ин бахтсиз аёлни юраги ачишиб кузатарди. Аёл узунчокрок тошни гўё боласидек бағрига босиб юрарди. У гоҳ-гоҳ эркакларга яқинроқ келарди-да:

— Дўмбоққинам, мана отанг!— дерди.— У итни чопиб ташлайди, сен тирик қоласан. Йиғлама!..— Шундан сўнг қаттиқ қаҳқаҳа отиб куларди.— Ха-ха-ха... Бу тош-ку!.. Тош!..— гўё шу дақиқа аёлнинг ақли ўз аслига қайтгандай бўларди. У тошни ирғитиб юбориб, одамларга мурожат қиларди:— Итни ҳайдаб юборинглар! Уринглар итни! Йўқса, у ҳаммаларингни ғажиб ташлайди!

Одамлар кўзларини ерга тикишар, тишларини ғижирлатишар, аммо чурқ этишмасди.

Чошгоҳда дарё билан йўл бурилган жойдаги баланд тепалик ёнбағрида қора тутун бурксиб, қичқириқлар эшитилди. Яқинроқда ишлаётган одамлар ўша ёққа қараб югуришди. Оломонни назоратчиларнинг дўқ-пўписалари ҳам, сўкинишлари ҳам, қамчилари ҳам тўхтатолмади. Байшанликлар ҳам югурдилар, улар орасида Ань-ин ҳам бор эди. У учи қайтарилган мис косовларда ёниб тугаётган гулхан ичидан чала куйган бир одамни тортиб ола-

ётганларини кўрди. Димокларга тутун аралаш урилган кўланса ҳид кўнгилни айнитиб, ўкчитарди.

— Бечоранинг бошқа нима иложи ҳам қолган эди?!

— деди оломон орасидан кимдир баралла эшиттириб.

— Нима гап, тинчликми?— сўрашарди одамлар бир-бирларининг каллалари оша.

Узук-юлук, чала-чулпа гапларга қараганда, ўзига ўзи ўт қўйган аёлнинг эри ҳам шу ерда, йўл қурилишида ишларкан. Уларникига кишлоқ оксоқоли, солиқчи ва иккита ясовул бостириб киришибди. Солиқ бадалига уйдаги бор эски-тускини мусодара қилишибди-да, ўша ердаёқ ўтириб ичкиликбозлик бошлашибди. Қайф устида аёлни зўрлашибди. Баногоҳ уйга ўт кетибди, ичкарида ухлаётган ёш бола ҳам жизғанак бўлибди. Аёл дод солиб, эрининг олдига, йўл қурилишига югуриб келибди. Худди шу пайт аёлнинг эри бу ерда жон бераётган экан. У елкасига ортилган қопдаги тупроқни кўтаролмай, ҳолсизликдан мункиб йиқилганида боши тошга урилган, устидан қоп босиб тушган. Дунёда ҳеч қандай илинжи қолмаган аёл шох-шабба ғарами устига чиқиб туриб, ўт ёқиб юборган.

Ҳамманинг хаёлидан худди шундай ҳодиса йўл қурилишида ишлаётган ҳар бир одам оиласида юз бериши мумкин деган фикр кечарди. Кейинги кунларда анчагина одамлар ўзларини ўлдириш пайига тушиб қолгандилар, чунки шундагина барча жабру жафо ва ҳақоратлардан бир йўла қутулиш мумкин эди. Азоб-уқубат, таҳқирланиш ва йўқчилик дастидан одамларнинг жони ҳалқумига келганди.

— У аёлнинг уйига яна қанақа солиқ ундириш учун киришган экан?— кичкиришди оломон ичидан.

— Кечадан бошлаб янги солиқ солинибди! Йўл қуриш учун яна қўшимча маблағ керак эмиш!

— Мана шу йўл учунми?

— Эҳтимол шу йўл учундир!

— Ўзимиз бу ерда ишласаг-у, уйларимизда қолган бор-будимизни тортиб олишса, хотинларимизни зўрлашса!..

Янги солиқ ҳақидаги шум хабар дарҳол оғиздан-оғизга ўтиб, сабр қосасини лиммо-лим тўлдирди.

— Бас, етар! Ўлар бўлсак, ўлиб бўлдик-ку!

Одамлар уммони ҳаракатга келди. Оломон пиёда, отлик жамланиб, капалаклари учган назоратчилар томон йўналди. Назоратчилар бошига тош, таёқ, харсанг палахсалари ёғдирила бошланди. Ғазабдан кўзларига қон тўлган одамлар назоратчиларни қора қонга белаб, ер

тишлатдилар, уларнинг ёғоч уйларини мажаклаб, ёкиб юбордилар.

— Ортик чидаёлмаймиз!— кичкиришарди ғалаёнчилар.

Аммо улар бундан сўнг нима қилишни билмас эдилар. Одамларнинг бир қисми ертўлалар томон бурилди. Улар синиқ-мертиқ идиш-товоғ-у, эски-туски тўшакларини кўтариб, уй-уйларига отландилар. Иккинчи қисм одамлар қурилаётган йўл ёқасида ғазабнок депсинардилар. Офтоб уфққа ёнбошлаб борарди. Шарқдан осмонни қоплаб келаётган булутлар қуйиқлаша бошлади.

— Ана келишяпти!— кичкирди кимдир.

Дарёнинг юкори томони, тупроқ ва шағал билан кўтарилган йўлдан отлиқлар тўдаси елиб келарди. Улар қуролланган ҳарбийлар — шэнбинлар эди. Ғалаёнчилар уларни кўрган заҳотлари атрофга тиркираб қоча бошладилар: ким тепаликка, ким чакалакзорга, ким ертўлага уриб кетди... Шэнбинларнинг қиличлари, найзалари, камонлари дуч келган ҳеч кимни аямасди.

Ань-ин билан чолни шэнбинлар нарироқда қувиб едилар. Қочоклик тажрибаси бор ёш Ань-ин ўзини чакалакзорга урди. Ҳимоясиз қариянинг кўкрагига отлиқ шэнбин йўл-йўлакай найза санчиб ўтди.

Шэнбинлар узоқлашгач, Ань-ин чакалакзордан чиқиб, чол устига эгилди.

— Бор, ўғлим, Осмон Ўғлига айт... У... у... анави ярамас... ярамас шэнбинларни жазосини бер... берсин!

Қария кўзларини юмди. У адолат борлигига ишониб, ҳаёт билан видолашаётганди. Бундан бир неча кун илгари йўл қурилишида «фиск-фасод» авж олаётгани тўғрисидаги махфий хабардан сўнг, шахсан Осмон Ўғлининг қурувчилар ўртасидаги ҳар қандай фитнани аёвсиз бостириш ҳақида буйруқ берганидан қария мутлақо беҳабар эди, албатта. У ҳатто бундай бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Ғалаёнчилар тумтарақай қочишар, шэнбинлар уларни қувиб етиб, ер тишлатар, қилич-найзадан ўтказишарди...

Гумбирлаётган каттик момақалди роқ атрофга тиркираб қочаётган одамларни янада баттар даҳшатга соларди. Жала қуя бошлади. Иссиқ қон, жон беришдаги совуқ тер ёмғир билан аралашиб, Жануб қабилалари ва халқларини бўйсундириш, уларнинг ерларини Осмон-тагига қўшиб олиш мақсадида қурилаётган йўлнинг туп-

роқ-шағалига синғир, йўлни мустахкам шиббалаб, шэн-бинлар бемалол юришига мослаштираётганди¹.

Иккинчи боб

ОРЗИҚИБ КУТИЛГАН ЭЛЧИНИНГ ҚАЙТИШИ

Элчи Жан Цянь узок йиллик сафардан сўнг Осмон-тагига қайтиб келган пайт Осмон Ўғли пойтахт Чанъанда йўқ эди. У-ди² тасарруфидаги ерларни шахсан кўриш учун вақти-вақти билан саёҳат ихтиёр этар, ҳозир ҳам Хуанхай бўйидаги вилоятлар сафарида эди. У-ди кўшни мамлакатларнинг элчиларини ҳам бирга олиб кетганди. Хукмдор Осмон-тагининг бепоёнлиги, қудрати ва улугворлигини элчиларга кўрсатиш орқали улар аклини ром қилмоқчи эди. Хитойнинг тарихан вужудга келган турлича номлари — «Жунгў», «Чин», «Хань» ва шунингдек «Тўрт денгиз оралиғидаги мамлакат», «Осмонтаги» атамалари ҳам шу мақсадда кенг тарғиб қилинарди³.

Жан Цянь хукмдорнинг пойтахтга қайтиб келишини кутаркан, шунчаки назар ташлашиёқ ҳаммани титратувчи Осмон Ўғлига айтадиган гапларини хаёлан қайта-қайта такрорларди. Элчи важоҳатли хукмдори ўз хисоботи билан қаноатлантиролмаслик, унинг назаридан қолиб, қаттиқ ғазабига дучор бўлиш ваҳмида коврилар, ўзига ишонч тобора сусаяётганди.

У ўн уч йил муқаддам қимматли совғалар билан кўчманчи Катта Юечжи элати хукмдорининг хузурига элчилар бошлиги сифатида жўнатилиганидан бошлаб юз берган воқеа-ҳодисаларни барча тафсилотлари билан хаёлидан бирма-бир ўтказиб, аниқ ва равшан эслашга қайта-қайта уринарди. Нега у хунлар қўлига тушиб қолди? Бошқа йўл йўқлиги сабабли элчи хун ерларини ёкалаб ўтишга мажбур бўлди-да ахир!

---

¹ Бу воқеа эрадан илгариги 122 йил Шу ўлкасида (ҳозирги Сичуань вилояти) кўтарилган қўзғолоннинг бошланишига туртки бўлган.

² У-ди — Лю Чэнинг лақаби бўлиб, «жанговор император» деган маънони билдиради. Хитой хукмдорлари шунингдек «Осмон Ўғли» деб ҳам улуглаганлар, бу тахминан Фарбдаги императорга тўғри келади.

³ «Хитой» деган ном эрамининг X-XII асрларида, яъни бу китобда қаламга олинаётган воқеалардан ўн икки-ўн тўрт аср кейин пайдо бўлган.

Соқчилар бошка ханликларни қароргоҳ четида қолдириб, элчи билан тилмочни ўтовлар орасидан пиёда ичкарига олиб кетдилар. Башанг ва мухташамликда танҳо ўтовга туташ яна бир нечта ўтовлар тикилганди. Элчи бу ўтовлар шаньюй «саройи» эканини тушунди. Элчи билан тилмочни гулдор ҳошияли майин кигиз «эшикли» иккита ўтовдан ўтилгандан сўнг, ўртадаги учинчи кенг ва баланд кигиз уйга олиб кирдилар. Тўрдаги олтин тахтада сийрак соқолли, кизғиш мўйловларининг учи салки, дўнг пешона, қисқ кўзлари мушукниқидек кўкимтил олтиш ёшлардаги шаньюй савлат тўкиб ўтирарди. Бўйни хиёл эгикрок, барваста, жисмоний бақувватлиги келбатида аён қирқ ёшлар чамасидаги кўса Хань элчиси кигиз «эшик»дан ичкари киргач, ярим эгилиб таъзим бажо келтирди. Унинг ёнидаги новча, хушбичим, қотма тилмоч ҳам таъзим қилди.

Буларнинг кимлигидан чопар орқали хабар топган шаньюй дарҳол элчини сўроққа тутди:

— Отинг нима?

— Жан Цянь!

— Сеники-чи? — тилмочга мурожаат этди у.

— Танъи-фу.

— Сен хун чатишган чинликмисан?

— Йўқ, асл хунман.

— Отингам, тилингам қурама-ку?!

Танъи-фу одоб юзасидан индамади.

— Қани, тўғриси айтинглари-чи қаёққа кетаётган эдинглар? Тўғри айтмасанглари, бошинглари олдираман!

Жан Цянь шаньюйнинг саволига таржимасизоқ жавоб қайтаришга киришди. Ҳукмдорнинг мақсадини у деярли аниқ билган эди. Танъи-фу саволни эмас, жавобни таржима қилишига тўғри келди:

— Да Юечжиги кетаётгандик. Улар ҳам сизлар билан қон-қариндош-ку ахир. Ораларингдаги низо тугаган. Хань Да Юечжи билан ҳам савдо-сотик қилмоқчи.

— Нега энди биздан яширинча ўтиб кетмоқчи бўлинглар улар ҳузурига?

— Яширинча ўтиб кетмоқчи бўлганимиз йўқ. Йўлнинг яхши билмаганимиз учун тўхтаб-тўхтаб бораётгандик.

— Қуруқ сафсата бу! Қатта Туячилар, сизларчасига Да Юечжилар манзили биздан нарида, кунботар томонда, тепароқда. Осмон Ўғли у ёққа нима мақсадда элчи юборди? Агар мен Чин орқали Наньюэга элчи юбормоқчи бўлсам, Хань ҳукмдори кўнмаса керак?!

Жан Цянь бу гапга ишонарли жавоб тополмай жим туриб қолди. Шаньюй давом этди:

— Хунларда Хань билан ўртага совуқчилик тушириш нияти йўқ! Шунинг учун биз сизларни ўлдириб ҳам юбормаймиз, қамаб ҳам қўймаймиз. Сизлар ўрдамизда қола-сизлар. Эркин юраверасизлар шу ерда. Аммо каттиқ назорат қилиб турамиз сизларни!

Ойлар, кунлар ўтиб борарди. Ханьликлар эркин тутқинликда яна қанча вақт бўлишларини билишмасди. Ҳатто шаньюйнинг ўзи ҳам ханликларни қанча вақт тутиб туришини билмасди. Агар Осмон Ўғли вакил жўнатиб, узр сўраса ва иккиламчи бундай қилмасликка ваъда берсагина, унинг элчиларини Чинга қайтариб юборса бўлади. Аммо Хань хукмдори ўзини гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутарди. У узр ҳам айтмас, норозилик ҳам билдирмасди. Шаньюй аъёнлари билан кенгашиб, Жан Цяньни хун аёлига уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу чора Хань элчисини бир қадар овунтиради, қочиб кетиш фикридан чалғитади. Шунингдек, ханларнинг ўзлари қилганлари каби, элчи хунларга «сингдириб» юборилади. Осмон Ўғли «элчимни ўлдириб юбординг» ёки «қамаб қўйдинг», дея даъво ҳам қилолмайди! Сих ҳам, кабоб ҳам куймайди шунда.

Уруғ бошлиқларидан бирининг қизи Хань элчиси учун хотинликка мўлжалланди. Аммо кўчманчилар одатига кўра, уйланадиган йигит қизни лоақал расмият учун отда қувлаб етиши шарт эди. Бунингсиз асло тўй қилинмайди.

Қизалоқлигиданоқ чавандозликка ўрганган хун аёлини унча-мунча йигит қувиб етолмайди, уни эгардан юлқиб, отга ўнгариб олиш эса янада қийин. От минишга ношуд ханликни қизқувдида обрўсизланмай енгиб чиқиши осон эмас! Элчини қизқувдида голиб чиқиш даражасига етказмоқ ўз-ўзидан Танъи-фунинг зиммасига тушди. Бир-икки кун Танъи-фу «қиз бўлиб» ўзини қувдирди. Жан Цянь бақувват бўлишига қарамай, Танъи-фуни ўз отига ўнгариб ололмади. Хуноби ошган Танъи-фу «янги қиз» ихтиро қилди. Хипчароқ ғунажин терисига сомон тикди-да, уни эгарга ўтқизгач, бўшроқ боғлаб қўйди, аёл рўмолини чиройли қилиб ўратди. Шу тарика енгилроқ «қиз» тайёр бўлди. Энди ҳамма гап ўша «қиз» билан куёвнинг отларида! Иккала от ҳам баравар тезликда чопадиган бўлиши керак. Уч-тўрт кунги оворагарчиликдан сўнг «кўнгилдагидек» иккита от танланди. Танъи-фу элчининг тайёргарлйгидан кўнгли тўлавермагач, у Жан

Цяннинг ёнида баравар чошиб, «киз» кувиша бошлади. Элчи кўлини «киз»га узатганда, у ҳам шундай қиларди. Натижада куёв бир қадар эпақага келгандек бўлди. Аммо аҳоли орасида «куёв чимилдикқа ёрдамчисиз бир ўзи кира олармикан?!» қабалида ҳазил гап таркади. Танъи фу бундай кочиришларга қўл силтаб қўя қолди.

Ниҳоят тўй куни белгиланди. Элчи ҳақиқий хун кизини қувди. Маҳоратдан кўра кўпроқ бакуватлилик иш берди. Қизни элчи одан ўз эгарига ўнгара ололди... Орадан бир йил ўтгач, ўғил туғилди. Шаньюй ўрдасидаги-ларнинг кўнгли бир қадар таскин топгандек бўлди. Энди эркин тутқиндаги Хань элчиларига яқин атрофларда ов қилишга ҳам рухсат берилганди. Аммо овга ҳар гал ханлардан саноклиларигина боришар, қолганлар эса, ўрдадаги ўзларига берилган ўтовлар атрофидан жилмасликлари керак эди. Ов пайти ханликларни кўп сонли соқчилар кузатишарди.

Шу тарика орадан ўн йил ўтди, ханликлар гўё эркин тутқинликка кўникиб кетгандек эдилар.

Навбатдаги овлардан бири Хонгюй тоғининг жанубий-ғарб томонида уюштирилди. Ов авжи қизиган, барча сайгоқ қувиб, камиш сийрак даштга тарқалганида бирдан кучли бўрон кўтарилди. Ҳаммаёкни қизғиш-қорамтир кум, тупроқ коплаб олди. Ўн-ўн беш қадам наридаги одамлар бир-бирини кўролмаб қолдилар. «Ўн йил туну кун кутган фурсат энди келди!» хитоб қилди ўзига-ўзи Жан Цянь. У соядек нари кетмайдиган Танъи-фуга: «кетдик, фақат кунботар томонга!»— деди. Улар яқинларидаги ханликларни бақириб чақирдилар-да, ғарб томонга қараб от сурдилар. Бу атрофда на жарлик, на дарахт бор эди. Йўлни кўриш шарт эмас, фақат олға босилса бўлди.

Тушдан олдин кўтарилган бўрон саҳарга бориб тинди. Тонг отгандан сўнггина хун соқчилари овга келган ўттиз икки ханлик тутқиндан ўн беш киши бедарак йўқолганини билдилар. Энг ёмони, элчи Жан Цянь билан тилмоч Танъи-фу йўқ эди. Демак, улар қочишган! Аммо қаёққа қочишган? Хангами, кунботар томонгами? Ўрдан теварак-атрофга юборилган учқир отлардаги юзликлар орадан бир ҳафта, ўн кун ўтгач, қайтиб келдилар. Ҳеч қаёқда қочоқларнинг ўлиги ҳам, тириги ҳам йўқ эди.

Жан Цянь шаньюй ўрдасидаги «эркин» тутқинликдан шу тарика қутулиб кетганини эслади.

Агар Осмон Ўғли «нега энди сизларни қуршаб олган

хун отликлари қўлидан бошдаёқ амаллаб қутулиб кетиш йўлини ахтармадинг?» деб сўраса, қандай жавоб қайтаришим керак? Ахир, хунлар кўпчилик эди, улар билан жанг қилиш хавfli кўринди, ҳар ҳолда Шаньюй қўлидан қутулиб кетармиз, дея ўйладим, дейман. «Элчининг гапи тўғри, ахир у кеч бўлса ҳам қочиб келибдику» деса ажаб эмас ҳукмдор! Бошқа йўл йўқлиги сабабли ғарб мамлакатларидан қайтишда уларнинг қўлига тушиб қолганим ҳам тўғри иш тутганимга далил бўла олиши мумкин.

Жан Цянь Бақтриёна билан Қашғар ўртасидаги тоғлар¹ оркали ўтган йўлдаги Тош дарбоза аталмиш тор тоғ дарасини бутун ҳайбати ва улғворлиги билан кўз олдига келтирди. Ҳа, у, Осмон Ўғли элчиси, Олд Осиеъни Чин билан боғлай оладиган, бўлажак Ипак йўлига асос сола оладиган бирдан-бир йўлни ханликлардан биринчи бўлиб кўрди. Бу ҳақда у Осмон Ўғлига ўз оғзи билан айтиб беради. Бу, ахир, арзимас майда гап эмас-ку!

Хаёллар яна Жан Цяъни хунлар қўлидаги иккинчи тутқинликка олиб кетди. Яна бир йил чамаси Жан Цяън хунлар қўлида бўлди, хотини ва анча улғайиб қолган ўғли билан кўришди. Агар Шаньюй вафот этиб қолганида, тутқинлик яна қанча давом этиши номаълум эди. Ғарбий ва шарқий хун қабила бошлиқларининг тахт учун ўзаро кураши авж олиб кетди. Жан Цянь вужудга келган тартибсизликдан фойдаланиб, Осмонгаига қочиб қолди.

Элчи биринчи марта қочаётганида хотини билан ўғлини олиб кетиш хаёлига ҳам келмаганди. «Ҳали ёшман,— ўйлаганди у.— Чинга қайтганимдан сўнг бошқа ўғиллар кўрарман».

Жан Цянь хунлар қўлига иккинчи бор тушганида, мўлжали ўзгарди. «Элликка ҳам етиб қолдим. Қачон ўғил кўриб, қачон уни ўстираман?! Яхшиси, шу ўғлимни олиб кета қолай. Ахир бу гал, омад келса, ватанимга қайтаяпман-ку! Ўтган сафар мутлако номаълум юртларга кетаётган эдим, у мамлакатларда ҳар қандай ҳодисалар юз бериши мумкин эди». Элчининг энди хотинига нисбатан ҳам муносабати ўзгарди. Модомики ўғлимни олиб кетмоқчи эканман, унинг онасини ҳам бу ерда қолдирмаслигим керак. Ўғил онасиз кетишни хоҳламайди, қолаверса, онасиз ўғилни тарбиялаб ўстириш жудаям оғир.

---

¹ Помир тоғлари.

Жан кочишни жуда пухта тайёрлади. У режасини охирги дакикаларгача сир тутди. Хунларни хадиксиратиб кўймаслик учун ўзи хотини билан отда кочди, ўглини олиб кетишни эса, доимий ҳамроҳи Танъи-фуга топширди. Кейинроқ Танъи-фунинг айтишича, ўгли Осмон-тагига кетишга сира унамабди. «Мен чинжин¹ эмасман, эркин чўл ўғлони — хунман!»— дебди.

Ўғлининг бу қилмишини Жан Цянь хиёнат ва нон-кўрлик деб баҳолаб, кайфияти ниҳоятда бузилди. Аммо у ҳеч қачон ўз кечинмаларини бошқаларга сездирмас, туйғулари зоҳиран намоён бўлмасди. Қатъиятли ва мумкин бўлган ҳар қандай фаолияти давомида хорижий ҳукмдор ва амалдорлардан хиссиётларини сир сақлай билишни ўрганганди.

Осмон Ўғли билан учрашишга тайёрланаётган Жан Цянь биттагина хизматкори кузатишида Хуанхэ дарёсининг тармоғи Вэйхэ қирғоғига бир неча марта пиёда бориб келди. Тўлиб-тошиб оқаётган кенг дарё шабадаси нохуш ўйларни нари ҳайдаб, пича ором берарди.

Жан Цянь кийик кўзларини қисиб, шимолга, Вэйхэнинг ирмоғи Цзинхэ бошланадиган томонга боқди. Уфқда ҳеч нарса кўринмаётган бўлса ҳам Жан Цянь у томонда Люпань тоғлари борлигини биларди, янаям нарида эса, хунларнинг поёнсиз ерлари жойлашган. Жан Цянь ғарб мамлакатларидан қайтиб келишидан атиги бир йил олдин шэнбинлар хунларни янада нарироққа, шимолга суриб ташлагандилар. Бу Жан Цяньни қувонтирди, чунки унинг кўнглида ардоқлаб юрган мақсади амалга оша бошлаганди. У худди шу мақсадда ҳаётини хавф-хатарга қўйиб бўлса ҳам дунёнинг деярли ярмини кезиб келдида ахир!

Элчи ғарб мамлакатларида бўлганида дунёда хунлардан ташқари яна жуда кўп юртлар, элатлар, қабилалар борлигини билди. Ўшал юрт-элат, қабилалар устидан Осмон-таги хукмронлиги ўрнатилиши керак. Аммо бунга қандай қилиб, қайси йўл билан эришиш мумкин? Бунинг учун урушдан бошқа яна нима керак? У, Жан Цянь, кўп излаб бундай воситани топди. Жудаям жўн экан бунинг йўли! Аммо ўша жўн йўл одатда оғир ва чалқаш, айлана сўқмоқларни кезиб чиқиш оқибатида топилади!

Жанни хун қизига уйлантирдилар, хотини эса, унга тўлиқ бўйсунди. Ўғил туғилди. Агар Жаннинг ўзи бошда

---

¹ Ч и н ж и н — «Чин кишиси» демакдир. Қўшни мамлакатларда хитойликларни шундай ном билан атаганлар.

хатога йўл қўймаганида, ўгли ҳам унга итоат этарди. Майли, хатони тузатса бўлади. Жан буни тузатади албатта! Ҳали ўгли ёш. Унинг ўжарлиги ёшлик-ялҳақликдан, эҳтимол, бобоси хуннинг таъсири натижаси бўлса керак. Ўгли Хань миллатига мансублик шарафли эканини кейинчалик, улғайганида тушунади.

Шу тариқа хаёл сураётган Жан Цянь хун аёли ханликка хотин бўлса ва унга тўлиқ бўйсунса, ундан тугилган болаларнинг хань одами бўлиб кетишига тўла ишонди. Битта у, Жангина эмас, балки ўнлаб, юзлаб, минглаб, ўн минглаб, юз минглаб ханликлар хун аёлларини хотинликка олсалар-чи? Ёки бунинг аксича бўлса-чи? Мана, Танъи-фу! У — хун. Тўлиқ исми Танъи-хунугань-фу! Танъи-фу хань аёлига уйланган, аммо унинг болалари хун тилини билишмайди! Уларнинг онаси Хань аёли болаларининг қон-қонига ханлар урф-одатини сингдириб тарбияляпти. У болалар Жаннинг ўғлига қараганда ҳам ҳақиқий ханлардир. Хунларнинг такаббур, бўйсунмайдиганларини қириб ташлаб, Танъи-фуга ўхшаган ювошроқ, эгилувчанларини Хань аёлларига уйлантирилса-чи? Шу йўл билан ҳам хунларнинг аксариятини ханлаштириш мумкин. Юз, икки юз, уч юз... йиллар ўтгач, хунлар ханларга сингиб кетадилар. Аста-секин, босиб олиб бўйсундирила борилса, Ғарбнинг барча бошқа юртлари, элатлари, қабилалари ханларга айланиб кетадилар. Улар алоҳида-алоҳидаликда ханларга нисбатан камсонлилар-ку! Бу ҳол уларни сингдириб юборишга имкон беради. Чунончи Хуанхэ — Сарик дарёнинг катта ва кучли оқими ўз йўлида учрайдиган дарёчалар, тармоқлар, ирмоқларни кўшиб олади-ку! Уларнинг тиниқ, оқ, кўк сувлари оқибатда бирлашиб, қудратли Сарик дарё рангига киради-ку!

Жан бу фикрни албатта ҳукмдорга айтади. Эҳтимол, Осмон Ўгли бутун жаҳонни бўйсундиришнинг бу йўлини ҳам аллақачоноқ ўйлаб қўйгандир! Шундай бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Майли, ўшанда ҳам хун кизига уйланган элчининг тажрибаси Осмон Ўглининг режасини янада мустаҳкамлайди, қарорини қатъийлаштиради. Бу Жан Цянь учун шараф! Бундай шараф ҳатто Осмонтагининг энг машхур ва эътиборли амалдорларига ҳам насиб этавермайди.

Бу фикр Жан Цяньни анча дадиллантирди. У турган дўнглиқдан Чанъан қафтдай кўриниб турарди. Осмонтагининг юраги ҳисобланган бу буюк шаҳар ғарбдан

шаркка қараб ўн етти ли¹, шимолдан жанубга томон эса, ўн беш ли узунликдаги қалин ва баланд девор билан қуршаб олинган. Пештоқлари ва ёндеворларига сариқ аждар сурати ишланган ўн иккита улкан дарбоза орқали Чанъанга жаҳоннинг турли томонларидан матолар келтириб турилади. Шаҳарнинг ғарбий ва шарқий қисмларида бутун бошли майдонлар қул бозорига айлантирилган. Олий мартабали кулдорлар махсус бозорларда куллари ни сотадилар. Оддий кулдорлар умумий қул бозорларида савдо қиладилар. Қуллар ёғоч панжаралар билан кўзгалган кўраларда қўл-оёқлари кишанланган, бўйинлари занжирбанд, жулдир ва кир-чир кийимларда сотиладиган ҳайвонлардек сақланадилар. Уй ишлари ва ишрат учун мўлжалланган аёл қуллар, қулваччалар ва ёш эркак қулларга шойи либослар кийдириб, уларни махсус жойларда кўз-кўз қиладилар.

Жан Цянь элчиликка юборилмасдан олдин қул бозорларига тез-тез келиб турарди. У ну-бэй (оддий қул), лу-ну (асир қул)ларни кўздан кечиришни яхши кўрарди. У қуллар келтирилган мамлакатларни ўз кўзи билан кўришни хоҳларди. Ўша орзуси рўёбга чиқди. Чанъанга қайтиб келган биринчи куниёқ элчи сафарда бўлган йиллари анча кенгайган ва бойиган қул бозорларини айланиб чиқди. Ха, Осмонтаги гуллаб кетаётганди! Қул хунлар сезиларли даражада кўпайибди. «Айтмоқчи,— деди Жан Цянь ўзига ўзи,— бўйсунидан бош тортган, ўзга юртликларнинг бир қисмини ҳам қулга айлантириш мумкин. Бу ҳам Осмонтагининг фойдаси бўлади!» Бу шунчаки бир мулоҳаза холос. Кашфиёт ҳам эмас. Аллақачондан бери шундай қилиб келинади.

Жан Цянь бу улкан шаҳарнинг ҳар кўчаси, ҳар бир нашахонасини яхши билади. Чанъаннинг тарихи ҳам унга маълум. Хань сулоласининг асосчиси, Гао-ди (буюк император) лакаби билан Хитой тарихига кирган Лю Бан тахтга ўтиргач, пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирди. Шу даврдан бери бир-бири ўрнига ўтириб келаётган Осмон ўғиллари учун, уларнинг мансабдорлари, яқинлари, саркардалари учун бу шаҳарда қад кўтарган ва қурилаётган ҳашаматли саройларга қанчадан-қанча маблағ ва куч сарфланмади! Шоирлар ифодаси билан айтганда, бу саройлар гиштининг лойлари юз минглаб қуллар ва оддий хань кишилари кўз ёшларига қорилган,

---

¹ Ли — узунлик ўлчови. У қадимги даврларда 400, ҳозир эса 576 метрга баробар.

шифтларга ва деворларга ишланган нақшлар, безакларнинг алвон бўёқлари шу қурилишларда умри қисқариб кетган кишилар қонидан! Бу ҳол Жанга жуда яхши маълум: у ўзи ҳам кулларни қамчилаб, туну кун ишлатарди. Бу хизматида кўрсатган жонбозликлари учун уни ҳозирги Осмон Ўғлининг саройига ишга олган эдилар. Элчи қилиб юборилиши олдидан жисмонан кучли Жан Цянь лан унвонига, яъни эшик оғаси мартабасига эришганди.

Шаҳарнинг жанубида шарқдан ғарбга чўзилиб кетган Циньлин тоғлари қад кўтарган. Ўша тоғлар жанубий денгизларнинг пастак, серёмғир булутларини Чанъанга ўтказмайди. Циньлин тоғлари Осмонтагининг икки улуғ дарёси — Хуанхэ ва Янцзи ҳавзаларини оир-биридан ажратиб туради. Циньлиннинг шимолий ёнбағрига ёққан ёмғир сувлари Сарик дарё — Хуанхэга, жанубий ёнбағрига ёққани эса, Янцзига бориб қўшилади. Чанъандан ғарброкда Циньлиннинг энг юқори чўққиси Тайбайшань (юксак оқ тоғ) осмонга улуғвор бўй чўзиб туради. Бу чўққи Сяньяндан ҳам баралла кўринади. У ерда бўлганида Жан Цянь кўп марта бу чўққи манзарасини завқланиб томоша қилган. Лекин ҳозир Жан бир нарсага ҳайрон: модомики бир чўққи бошқа-бошқа икки шаҳардан ҳам бирдек кўринар экан, у шаҳарлар бир-бирига жуда яқин жойлашгани ўлчовсиз ҳам аниқ! У ҳолда пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирилганини қандай изоҳлаш мумкин? Ахир, қисқа муддат бўлса ҳам еру кўкни титратган Чин империяси¹нинг пойтахти Сяньянда ҳам жуда кўп ҳашаматли саройлар бўлган эди-ку! Шаҳар Вэйхэ дарёсининг иккала қирғоғига жойлашганди. Дарё устидан ўша давр қурилиш техникасининг мўъжизаси ҳисобланган усти ёпиқ кўприк солинганди. Бу кўприкни қуриш ва безаш пайти минглаб куллар кўп тинар даражадаги баландликдан Вэйхэнинг буралиб-буралиб, тез оқадиган сувига қулашар ва кўплари сув четларидаги қакқайган тошларга урилиб нобуд бўлишарди. Дарёнинг чап соҳилида четларига манзарали пастак дарахтлар экилган кўчалар бўйида дангиллама уй-жой бинолари қад кўтарганди. Шаҳарнинг бу қисмида император Чин Ши хуандининг ўзи ва унинг мартабали мансабдорлари учун ҳашаматли ва улуғвор қасрлар, сарой-

---

¹ Чин империяси ҳаммаси бўлиб ўн беш йил, эрадан илгариги 221 йилдан 206 йилгача мавжуд бўлган. Унинг ўрнини Хань империяси эгаллаган.

лар курилганди. Дарёнинг ўнг қирғоғида машхур кўриқхона барпо этилган, у ерда хукмдорнинг ўзи ва унинг аъёнлари дам олар ва қий-чув ов қилардилар. Бу дарахтзор боғда қад кўтарган сарой серхашамлиги, дабдабалиги жиҳатидан тенги йўқ эди. Унинг ўртасидаги гумбазли биргина биносига ўн минг одам сигарди.

Чин Ши хуанди даврида бутун Осмонтаги бўйлаб етти юздан ортиқроқ саройлар курдирилганди. Уларни минг-минглаб хизматкорлар кўриқлар, асраб-авайлаб турарди. Аъёнлар ўз тасарруфидаги саройларга Осмон танлаган зот лоақал бир нафас муборак қадамини босиши ва атрофни чарогон қилиб юборувчи назарини солишини, хузурбахш табассум инъом этишини аждодлар рухидан туну кун илтижо қилардилар. Аммо, афсуски, уларнинг ибодат ва илтижолари ижобат топмади. Осмон Ўғли у қасрлар, саройларнинг бир нечасигагина ташриф буюролди холос, айримларига эса, икки гилдиракли олтин соябон аравада елиб ўтиб кетаётиб, кўз қирини ташлаб ўтиш билан чекланди. Чин Ши хуандининг муборак қадами қасрларнинг аксарига етиб боролмади. Унинг жони танасини ерда колдириб, осмонга учди, ўрнига ўтирган ворис кўп ўтмай тахтдан ағдарилди.

Янги Хань сулоласининг асосчиси пойтахтни Сяньяндан Чаньанга, яъни Чин Ши хуанди кўриқхона боғининг бериги томонига кўчирди. Бунга Лю Баннинг сафдоши Сян Юй шэнбинлари шаҳарни талаётган пайт ёнги чикиши баҳона бўлди. Чин империясининг ҳашаматли саройлари энди мамлакатнинг ҳамма ерларида бўш, хувиллаб ётарди, қаровсизликдан ўнгиб, нураб борарди. Уларни бино этишга сарфлақан мехнатлар, маблағлар шамолга совурилгандек бекорга кетганди. Яна бир неча юз минг қуллар Чин даври саройларидан ҳам знед саройлар, қасрлар куриш учун ҳайдаб келтирилганди. Халқ орасида: «Хань хонадонни Чин Ши хуанди бажарган барча қора ишлардан жирканади, жумладан, унинг саройларидан ҳам!» деган гап тарқатилганди. Аммо Жан Цянь бундай гаплар мутлақо ёлгон экапини яхши биларди.

— Хўш, унда нега... Нега пойтахт кўчирилган? — Жан овоз чиқариб ўз-ўзига савол берди-да, кейин ҳадиксираб атрофга аланглади. Яхшики, атрофда ҳеч кимса йўқ эди. Йўкса, бундай сўзлар учун бошдан жудо бўлиш мумкин!

Чин ва Хань сулолалари хукмдорларига ҳаваси келган Жан Цянь улар ҳақида узоқ фикр юритди. Улар қан-

дай қилиб бу даражадаги мартабага эришдилар-а? Қайси йўл билан Осмонтаги тахтини эгаллай олдилар? Ҳа, ҳақиқатан ҳам улар Осмон танлаган, сийлаган зотлар, уларнинг юлдузлари жуда порлок!

«Агар тахтга мен ўтирсам нима қилар эдим?— Жан Цянь ўзига ҳаёсизларча шундай савол берди.— Осмон Ўғли бўлиб олгач, тахтдан ағдарилган Чин хонадонидан қолган саройларда яшармидим, улар унвони билан аталишни ўзимга муносиб кўрармидим? Агар шундай қилсам, қўшни мамлакатлардаги ҳукмдорлар ва аъёнлар устимдан кулмасмидилар? Кулишса кулишар! Ҳарқалай Осмон Ўғли бўлишга нима етсин!— Жан фикран ўзини янги сулола асосчиси ўрнига қўйиб кўрди. Ҳаёл уни арши аълога юксалтирди.— Аввало ўзим учун олий мартаба унвон ўйлаб топган бўлардим. Осмонтагининг барча ҳукмдорлари худди шундай қилганлар. Қўшни мамлакатлар, халкларни бўйсундирган бўлардим. Яна нима қилардим? Шу давргача қурилганларидан чиройлироқ, қимматлироқ саройлар, қасрлар бино этардим ўзим учун. Фақат шундай қилсамгина ҳар қачон ва ҳар қадамда келажак авлодлар мени, Жан Цяньни эслаб турадиган бўлардилар. Ана шундагина Жан Цянь ўз улғуворлиги билан у авлодларни қойил қолдира оларди!»

Жан Цяньнинг лабларига енгилгина табассум инди: ниҳоят, у воқеаларнинг ҳақиқий сабабини англаб етди. Ҳа, уларнинг асосида ўз номини абадийлаштиришга интилиш ётади! Жан Цянь Осмонтаги ҳукмдорлари каби фикрлай олиши, жаҳонга уларнинг кўзи билан қараши, уларнинг кулоғи билан эшита олишига тўла ишонч ҳосил қилди... Модомики шундай экан, Ғарб мамлакатлари тўғрисида у топиб, тўплаб келган маълумотлар Осмон Ўғлига ёқади, уни қаноатлантиради. Осмонтаги ҳукмдори ўз элчиси Жан Цяндан мамнун бўлади. Демак, шунча узоқ йиллар сарсонун саргардонлиги бекор кетмади!

Жан Цянь Осмон Ўғли ҳузуридаги ҳисоботга бутун вужуди билан тайёр эканини аниқ ҳис этди.

Аммо негадир тунда ўша Катта Туячилар қурултойида бошланган ва тез-тез такрорланиб турадиган ваҳима Жан Цяньга тинчлик бермади. У ёнбошидан бу ёнбошига ағдарила-ағдарила тонг оттирди. У Чанъанда хўрозлар шунча кўп эканини ва улар ярим кечадан бошлаб, ҳар зумда қичкириб туришини умрида биринчи бор баралла сездди. Ҳаёл уни такрор-такрор ўша машъум қурултойга

олиб кетарди. Кўз олдига нукул қайсар гуйшуан хонининг «муздек совук», лекин қатъиятли башараси келгани келганди.

Охирги марта кичкирган хўрозлар кўноқдан ерга учиб тушди. Жан Цянь чуқур нафас олди. Ўриндан туриш вақти етди. Осмон Ўғли хузурига шошилиш керак!

Жан Цянь кейинги кунларда У-ди мансабдорларни қабул қилаётган Чанлэгуи саройи томон бораётиб ҳам ўй суришини давом эттирарди. Энди у хисоботни нимадан бошлаш хусусида бир тўхтамга келган эди. Нимани қўлга киритганинг, нимага эришганинг, нимани билганингдан бошла, фақат шундан кейингина қайси ишни бажаролмаганинг, нимага эришолмаганинг, нимани билолмаганинг тўғрисида гапирганинг маъқул. Бу бир томондан зарур, иккинчи томондан ўзинг учун фойдали! Кўлингдан келган, уддалаган ишинг ҳақида гапириш осон. Аммо бой берилган имкониятлар борасида ҳукмдорни фалон-фалон топшириқларингиз асли бажарилиши мумкин эмас экан, дея ишонтириб бўлармикин? Қим, қайси азамат айта олиши мумкин бу гапни? Осмон Ўғлининг бобоси Вэн-ди ҳам икки қардош халқ ўртасида уруш чиқаришга уриниб кўргани, у гал, аксинча, сюннуларни юечжиларга гиж-гижлаганини, яхшики, қурултой пайти ҳеч ким эслатмади Хань элчиларига. Эҳтимол, эслатганда ҳозир Жан Цянга осон бўлармиди? «Юечжилар ўша эски воқеани ҳам эсларидан чиқармаган эканлар» деса далил кучлироқ бўларди!

Бошда нималар тўғрисида гапириш, сўнг қайсиларини баён этиш тартиби ҳақидаги режа элчининг истаги, хаёли холос. Сухбатни Жан Цянь эмас, Осмон Ўғли бошқаради-ку. Эҳтимол, у зот: «Гапни кераклигини лўнда қилиб, айтиб қўя қол!» дейиши ҳам мумкин. У ҳолда хисобот жуда қисқа бўлади — ҳукмдор газабининг ўти элчи бошига яшиндек урилади!

— Гапни Шаньюй қароргоҳидан қандай жўнаб кетганингдан бошла! — буюрди У-ди қаршисида бош эгиб турган Жан Цянга. Хань юқори доираларида хунлар пойтахтини камситиб «қароргоҳ» дейишарди. Осмон Ўғли «Гапни тутқинликдан қандай қочиб қутулганингдан бошла!» дейишга тили бормайди! Бундай жумлаларни талаффуз этиш ҳақорат. Осмон Ўғлининг элчиси қочиб қутулмайди, у фақат келади ва жўнаб кетади холос!

Шаньюй Жан Цянни уйланишга мажбур қилганини эшитгандан сўнг У-ди: «Осмон Ўғли сюннуларга илтифот қилгани туфайли элчини хун аёлига уйланишига ўзи

ижозат берибди», қабилда гап таркаттирганди. Хар қандай шароитда ҳам ҳеч кимса Осмонтаги ҳукмдорининг олдинги ва ҳозирги фаолиятдан қусур тополмаслиги керак! Осмон Ўглининг обрўйи баланд ва барқарор, у ҳеч қачон шубҳа остида бўлмаслиги даркор! Унинг элчилари ҳам бошқа мамлакат ҳукмдорларига қараганда олийнасабдирлар, бинобарин, ўзларини улар ҳузурда мағрур тутадилар!

— Довон мамлакатида бўлдим. Ундан Канцзюй¹га ўтдим, сўнг Катта Юечжиларни ораладим. Дася²да ҳам бўлдим. Шўркўл³ оркали қайтдим.

— Аввал ён қўшнилар тўғрисида гапир!

Жан Цянь ҳисоботга узоқ, пухта тайёрланган бўлишига қарамай бошдаёқ гапни чалғитиб юборгани учун ўзини койинди. Ҳозир Осмон Ўглини сайёҳ қаёққа қандай қилиб бориб келгани, сафарда юз берган воқеалар баёни қизиктирмайди-ку ахир. Ҳукмдорга ўзга мамлакатлар ҳақидаги маълумотлар бошқа мақсад учун керак. Буни Жан Цянь жуда яхши биларди-ку! У аввал ён қўшнилар ҳақида гап бошлаб, сўнг аста нарироқдаги ўлкалар тўғрисида тўхталиши керак эди. Ахир, Осмон Ўгли юборган шэнбинлар бутун бошли мамлакатлар устидан ҳатлаб ўтмайдилар-ку...

Жан Цянь учун Осмон Ўглининг ҳисоботни ён мамлакатлар тўғрисидаги маълумотларни баён қилишдан бошлашни буюриши айни муддао бўлди. Чунки гап ўн уч йил муқаддам узоқ ва номаълум Ғарб сафаридан қузатилган асосий мақсадга бориб етгунча Осмон Ўгли ўз элчисининг нақадар кўп нарсаларни билиб, кўп ишлар бажаргани тўғрисида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлади ва бинобарин элчига нисбатан анча юмшайди. Ҳозирги вазифа ҳукмдорнинг жаҳлини чиқармай асоқсий гапни баён этишдан иборат. Бу вазифани қай йўл билан снллик ўташ мумкин? Аммо ҳозир, Осмон Ўгли ҳузурда бу ҳақда ўйлаб олишга сира фурсат йўқ эди. Жан Цянь ҳукмдорнинг саволига бевосита жавоб қайтаришга қарор қилди:

— Цзиньчэн⁴дан ғарбдаги ва Наньшан⁵дан шимол:

¹К а н ц з ю й — Қангха давлати.

²Д а с я — Бактра.

³Ш ў р к ў л — Лобнор қўли.

⁴Ц з и н ь ч э н — ҳозирги Ланьчжоу. У даврда Жунгў, яъни туб Хитойнинг ғарбий чегараси шу ерда бўлган.

⁵Н а н ь ш а н ь — Жанубий тоғлар (иань — жануб, шань — тоғ)

даги илгарилари юечжилар пода бокиб юрган ерларни эндиликда сюннулар эгаллаб олибдилар¹.

У-ди юзини нари ўгирди. Ҳозирги жавоб Осмон Ўглига ёкмаганини сезган чэнсян² Гун-сунь Хун Жанга:

— Бу маълум! Ундан нарироқда нима гап³— деди. Элчи яна нокулай аҳволга тушиб колди.

— Луолань билан Гуш,— эҳтиётлаб гапира бошлади Жан Цянь,— ўртамиёна вилоятлар. Шаҳарчалари Шўркўл атрофига жойлашган. Улар пойтахт Чанъандан беш минг ли масофада. Шўркўлнинг жанубий ғарбида Юйтань³ ерлари бор. Юйтань тоғларидан рангдор тошлар қазиб олинади. Биздан у мамлакатларга бориладиган йўлларни сюннулар эгаллашган. Сюннулар мулки жанубда цянлар⁴ ерига бориб тақалади.

— Цянлар сюннуларга кулоқ соладиларми?— элчининг гапини керакли изга бурди У-ди.

— У атрофларда Кичик Юечжилардан ташкари, яна йигирма чоғли шаҳарлар бор: Цюци, Яньци, Пулэй, Вэньсу, Гумо, Сулэ⁵... Уларнинг ҳар қайсиси ўз ҳукмдорига эга. Хаммалари сюннуларга кулоқ солишади, уларга ғалла, кийим-кечак, турли буюмлар сотадилар, сюннулардан эса, чорва, йилки, тери, жун харид қиладилар. Тил, урф-одатлари жуда яқин. Аммо улар бир-бирларига итоат этмайдилар, биздан кўра кўпроқ сюннулардан ҳайнкадилар.

У-ди ўзини Жан Цяннинг охирги сўзларини эшитмаганга солди. Бундай сўзлар Осмон Ўглининг нафсониятига тегарди. Лекин ҳукмдор бу гал Жанни на сўз билан, на кўз қараш билан қойимади. Чунки у ҳақиқатни билмоқчи эди. Эҳтимол, ҳозир тил учига: «Уларнинг фақат биздангина ҳайиқишларига кўп вақт колгани йўқ!» — деган сўзлар келгандир. Аммо У-ди рангли тошлар билан безатикли, хушбўй заранг ёғочидан ясалган тахтравонда чурқ этмай, собит ўтирарди. Унинг чехрасида таажжуб ҳам, саросима ҳам сезилмасди.

---

¹ Бу ерларни босиб олгач, хитойликлар бошда Хэси, яъни дарёнинг (Хуанхэнинг) ғарби деб аташди, кейинча бу ўлкага Ганьсу деб ном беришган.

² Чэнсян — биринчи маслаҳатчи. Бош вазир вазифасини ўтовчи.

³ Юйтань — Хотан.

⁴ Цянлар — тибетликларнинг аждодлари.

⁵ Тарим дарёси ҳавзаси — ҳозирги Шарқий Туркистон ерларидаги муस्ताқил шаҳар-давлатлар. Сулэ — Қашғар, Вэньсу — Оксу.

— Қўшни мамлакатларда катта дарёлар борми?— аста савол берди У-ди.

Жан Цянь Осмон Ўғлини шэнбинлар борадиган йўллар кизиқтираётганини дарров тушунди. Ҳисобот анча силлиқ кетаётганидан қаноат ҳосил қилган Жан Цянь қўшни мамлакатларнинг дарёларидаги кечувлар, шўр ерларни четлаб ўтадиган йўллар, чўллардаги қудуқлар, булоқлар, довонлар, ўтлоқлар, яйловлар, даралар тўғри-сида батафсил гапира бошлади.

Ҳисобот рисоладагидай чиққандек бўлди. Чиққанда ҳам қандок! Осмон Ўғлининг элчиси Ғарб ерларини озмунча кезмади, кўп воқеалар шохиди бўлди, қанчалаб бегона юрт одамлари, савдогарлар, сайёҳлар, сарбонларни саволга тутганини айтмайсизми!

Осмон Ўғли сезилар-сезилмас бош силкитгандай бўлди. Ҳукмдорнинг хоши ва кайфиятини тез илғайдиган қотма, хушёр Гун-сунь Хун:

— Сухбатни эртага давом эттирамиз!— деди.

Жан Цянь эгилиб таъзим қилган кўйи эшик томон тисарилди.

У ч и н ч и б о б

БЕҲУДА ЎТГАН ЎН ЙИЛ

Икки ярим йил муқаддам хунлар қароргоҳидан қочиб чиқишда соғ-омон қолган Жянь Цянь ўн беш чоғли ўз одамлари билан туячилар ҳокони ўрдасига яқинлашарди. Элчи Довондан чиққанларига бирор ой чамаси вақт ўтганини эслади. Қангха ҳукмдори — тудун Хань элчисини қабул қилишни истамади. Тудун жуда олисда сайғоқ овлагани кетган, қишга яқин қайтади, дея қуракда турмайдиган баҳона қилишди. Камгап мансабдор Жан Цяньга ўн чоғли йўл кўрсатувчи берди. Элчилар шу ҳамроҳлар билан бирга Яксарт¹ қирғоғидан чўл орқали Аранха² томон йўл олдилар. Чор атрофда уфққа бориб туташадиган яйловлар ястаниб ётарди.

Ҳокон ўрдасига яқинлашган сари тез-тез қўчманчиларнинг ўтовлари, ўт чимдиётган йилқилар, кўй сурувлари, эринибгина ёнтоқ чайнаётган якка-дукка туялар

---

¹ Я к с а р т — Сирдарё.

² А р а н х а — Амударё.

учрай бошлади. Ханликлар ўйноқи довон отлари эгарида аранг ўтирардилар.

Туячилар хокони Кудулу элчиларини ўн олти ковурағали жуда улкан чодир ўртасида туриб кутиб олди. Хоқон меҳмонлар билан қисқагина сўрашгач, баландлиги тизза бўйи олтин тахтга бориб ўтирди. Бу тахт-равонни унга Қангха тудуни туячилар билан қон-қариндошлик белгиси сифатида совға қилганди. Хоқон бармоқларига кўкимтил-сарғиш ёқут кўзли узуклар такқан чап кўли билан сийрак соқолини силади. Олтмиш ёшлар чамасидаги, бўйчан, лекин қадди хиёл эгикроқ Кудулу ўзига ишонган, оғир-вазмин одам кўринарди. У салобатли имо-ишора билан ўз мансабдорлари ва ханликларни чодирдаги чўғдек қип-қизил гиламларга ўтиришни буюрди.

Жан Цянь чодирни аста кўздан кечирди. Чодир «деворлари» ичкаридан қизғиш, зангори хань шойиси билан қопланганди: «Юечжилар хокони хань матоларига ўч экан-ку!» дея кўнглидан ўтказиб кўйди элчи. У ўрнидан турди-да, уч марта эгилиб таъзим бажо келтиргач, хоқонга кичкина, яркироқ нимадир узатди. Кудулу уни кўлига оларкан, синчиклаб кўздан кечирди. Мулозимлар ҳам совғага тикилдилар. Хоқон кўлида оғзи катта очик олтин аждар қалласи ушлаб турарди. Туячилар Кудулунинг кўлидаги қимматбаҳо буюм Хань ҳукмдоридан белги, уни олиб юрган қимса эса, элчи эканлигини тушунишди.

Хань элчисида бундан ташқари, яна бунчук — силлик, қалта ёғоч соғга боғланган от думи ҳам бор эди. Бунчук — элчиликнинг асосий белгиси бўлгани учун, шаньюй уни олиб кўйган эди. Олтин аждар бошини эса, Жан кийими орасига тикиб, амал-тақал яшириб қолганди. Маана энди ўша эҳтиёткорлиги кўл келиб турибди.

Жан Цянь хоқондан Осмон Ўғлининг унга юборган совғаларини етказиб келолмагани учун узр сўради.

— Чин хокони бизди ёддан чиқармаганигаям суюнамиз!— деди Кудулу бунга жавобан.

— Осмон Ўғли вазият бу қадар кескинлашганидан афсусланяпти. Сюннулар жуда ҳаддиларидан ошиб кетишди. Улар сизларни энг яхши еринглар, ота-боболарингиз ҳоқи ётган тупроқдан суриб чиқардилар! Осмон Ўғли сизларнинг ўз ерларингизга қайтишга, ўз яйловларингизни қайта эгаллашга кўмақлашади. Шэнбинлар тайёр турибдилар. Улар сизлар учун ўч олишга шайдилар.

— Бир-икки кун хордиқ чиқаринглар. Сўнг сўйлашамиз,— деди шартта хоқон. Кудулу ошиқмасликка қарор қилганди. Шунинг учун у суҳбатни кейинга сурди.

Туячиларда жуда қадимдан йилда уч марта — эрта баҳор, ёзнинг бошида ва кузда курултой ўтказиш одат тусига кириб қолганди. Бундай кенгашларга қабила бошлиқлари — хонлар, уруғ «асровчилари, сақловчилари» — беклар, шунингдек тажрибакор, уруғнинг катта-кичигига ҳурмат қилувчи оқсоқоллар йиғилардилар. Улар баҳорги ва ёзги яйловлардан фойдаланиш тартибларини, чорва учун энг қулай қишлоқ жойларни аниқлардилар, шунингдек, барча қабила ва уруғларга доир бошқа тадбирлар тўғрисида ҳам келишиб олардилар. Ҳокон вафот этганда эса, унинг ўрнига янги ҳокон сайлардилар, одатда тахтга марҳум ҳоконнинг оға-иниларидан ёки ўғилларидан бири ўтирарди. Курултойларда қўшнилари билан бўладиган уруш ёки улар билан келишиб, тинч-тотув яшаш масалалари ҳам ҳал этиларди.

Хань элчисининг келиши муносабати билан Қудулу навбатдаги курултойни деярли бир ой олдин чақиришга қарор қилди. У тасарруфидаги яйловларнинг барига чопарлар юборди, энг узок кетган чопар туячиларнинг жангари қабилалари чорва боқайтган Парфиёна¹ давлати чегарасигача бориб етди.

Ҳокон ўрдасида курултойга қизгин тайёрлана бошладилар. Хонлар учун қурилган ўтовларнинг ич-тишига янги ипак гиламлар осиб, тўшалди. Туячилар тобелигидаги Семирқан, Баҳор, Несеф, Кеш шаҳарларидан шароб, қовун-тарвуз, узум ва бошқа тар мевалар келтирилди. Қўй қўтанларидан олти ойлик бичма қора қўчқорларни қўшоқларга тортиб, ўрдага яқин жойга келтириб қўйдилар. Йилкичиларнинг бошлиқларига «кимиз дарё бўлиб оқсин» қабилида топшириқ берилди.

Қудулунинг ўзи ҳам курултойга жиддий тайёрлана бошлади. У хонларнинг таклифини қайта-қайта ақл тарозисига солиб кўрди. Бу таклиф ёмон эмасди. Ҳунлардан ўч олишининг пайти келганга ўхшайди. Бу имкон такрорланмаслиги мумкин! Аммо... Аммо кун сайин ўт-ўлани қамайиб бораётган яйловлар қон тўкишга арзирмикин? Ўйлаб иш туттиш... хатога йўл қўймаслик керак. Бу таклифга хон-беклар нима дейишаркин, қандай қарашаркин? Курултой ҳам шу мақсадда: пишиқ-пухта, атрофлича ўйлаб иш тутмоқ учун шошилиш чақириляпти-да асти!

Ҳокон ўрдасига оддий туячилар тақдирини ҳал этадиган зодагонлар кела бошладилар. Хонлар ва беклар

---

¹ Парфиёна — (Парфия) ҳозирги Туркманистоннинг жануби, шунингдек Эрон ва Ироқ ерлари.

мулозимлари қуршовида уруғнинг ёш йигитлари, хизматкорлар, дostonчи-оқинлар, пойгачилар, паҳлавон курашчиларни эргаштириб келардилар. Одатга кўра, хоконга қимматбаҳо совғалар келтириларди. Яқин қабилалардан одамлар етиб келишлари биланоқ сайл бошланиб кетди. Қарнайлар бепоён чўлни янгралиб наъра тортар, ногоралар така-туми авжга минар, хўроз, бедана, қўчкор уриштиришлар, пойгалар, кулок чўзмалар тобора кизиб борарди...

Қурултой очикликда бошланди. Қўм-қўк майсаларга кигизлар, улар устига гиламлар тўшалди. Хонлар ўтирадиган жойларга йўлбарс терилари ҳам ташлаб қўйилди. Қурултой қатнашчилари — қабила ва уруғ бошлиқларининг ҳар қайсиси ўз эли билан ўтиришди. Ҳар бир эл бир неча қабила ва бинобарин, бир неча уруғдан иборат эди. Элни ҳам қабиладаги сингари хон бошқарарди. Катта Туячилар беш элдан — Гуйшуан, Сисе, Сюми, Шуанми ва Думидан иборат эди¹. Гиламлар ва йўлбарс териларида ўтирган мухтарам зотлар теварагида ярим доира бўлиб, оила бошлиқлари, улардан кейин оддий туячилар, йилкичилар, қўйчивонлар, подачилар, камончилар, туякашлар типпа-тик эшак, хачир, от, ҳатто туяларга миниб туришарди. Улар хонлар ва беклар айтган гапларни эшитишлари мумкин эди холос, қурултой ишига аралашмас эдилар. Охирги қаторларда, четда турган оддий туячиларга қурултойда сўзлаётганларнинг товуши эшитилмасди, уларга гапларнинг мазмуни оғизма-оғиз етиб борарди.

Қудулу олтин тахтдан хотиржам кўтарилиб, икки қадам олдинга босди-да, ўнг қўлини хиёл кўтариб сўзлай бошлади:

— Туғишқанларим, оға-инилар! Туячи аталмиш катта халқ хонлари, беклари ҳамда отоқли кишилари! Ҳар бир эл, ҳар бир ўғиш² бошлиғи узоқ ота-буваларимиз замонидан бери хон аталиб келадилар. Чинданда сизлар хонсизлар! Мени хонлар хони, хокон деб атадиларинг-да, елкамга бошқарувди оғир юкини ортиб қўйдинглар! Бундай қилиш бир оғиз бўлиш, бир отани болаларидек бўлиш учун зарур эди. Бошқача бўлмаслиги керак! Яхши биласизлар: сизларминан кенгашмай, ҳеч бир иш қилмайман!

¹ Катта Туячи элларининг бу номлари бизгача хитой транскрипциясида етиб келган. Туячиларнинг ўзлари уларни қандай талаффуз этганлари бизга номаълум.

² Уғиш — қадимий туркий тилларда «қабила» демакдир.

Кудулу хонларни кўкларга кўтариб мактаркан, Хань элчилари келгани, уларнинг мақсади ҳақида гапирди. У гапини «ҳар ким нима ўйласа, ўшани айтсин!» деган сўзлар билан тугатди.

— Хунлардан кимлар кўпроқ зарар кўрган бўлса, аввал ўшалар гапирсин!— Қичқирди ўтирган жойидан Сюми элининг хони.

Сюми хонининг бу лукмасини Жан Цянь хосиятли аломат деб қабул қилди. Бундан сўнг нима бўлиши ноаниқлиги унинг асабларини ниҳоятда таранглаштириб юбораётганди.

— Бизди эл,— гап бошлади кекса Сисе хони иккита ёш тургоут (шахсий кўриқловчи) ёрдамида базўр ўрнидан туриб,— ўша йилдаги қор жуда кўп ёккан қишда бор туёғини ярмига яқинини йўқотди. Баҳорда жут¹ бошланди. Қай бир ўғишларда биттаям туёқ қолмади. Уларга бошқа ўғишлардан, уруғлардан туёқ йиғиб бердик. Баҳордаги эрувчиликда Лаошан-шаньюй бизди устимизга бостириб келди, черик²ларимизди бешдан бирини қириб ташлади. Ўшанчун Хонғай товларини ташлаб, бу ерларга келиб жойлашиб ўтирибмиз. Бизди элга бу ерлардаги ўтловлар ҳамда сувлар ёқиб қолди. Бу ерда уёкка қараганда ёз иссик, қиш анча юмшоқ экан. Молларди ҳайдаб бориб, қишлатиб келса бўладиган пана жойлар бу яйловлардан узоқ эмас экан. Хонғай товлари томондаги яйловларга истаганлар борсин. Бизди эл бу жойларди ташлаб кетмайди!

Хон аста жойинга ўтирди. Ҳамма жим эди.

— Яна ким сўзлашди истайди?— сўради Кудули.

Ҳеч ким ўрнидан турмади. Аммо ғовур бошланди.

Жан Цянь шу бугунги кунни ўн йилдан зиёдроқ вақт кутганди. Мана, ҳозир эҳтимол, кўп ўтмай мақсади амалга ошар. Ахир у шу мақсад учун узоқ йиллар сарсон-саргардон юрди, ўзга, бегона мамлакатларда бўлди, асир тушди, ялинди-ёлворди, қочди, ер ўпди... Осмон Ўғлининг хунларни тиз чўктириш режасининг амалга ошиш-ошмаслиги гилам ва терилар устида оёқларини буклаб, чордона қуриб ўтирган, сочларини тақир қирдирадиган мана шу одамларга боғлиқ! «Нима бўлганда ҳам, қандай оқибатга олиб борганда ҳам бугунги имконни қўлдан бой бермаслик керак!»— ўзича қатъий қарорга келди Жан. У ўрнидан аста қўзғалди. Ғала-ғовур тўхтади. Эл-

¹ Ж у т — ҳайвонлар ўлати.

² Ч е р и к — аскар.

чи аввал Кудулуга, сўнг унинг қаршисида ўтирган хонларга, бекларга эгилиб таъзим қилгач, Осмон Ўғлининг сўзларини Катта Туячиларнинг улуғ кишиларига айтиб беришга рухсат сўради.

— Эшитамиз! Гапирсин!— деган товушлар янгради.

Кудулу бош силкиб рухсат берди. Жан Цянь гапира бошлади. Унинг ҳар бир жумласини чаккон Танъи-фу пешма-пеш таржима қилиб турди.

— Осмон Ўғли мени сизларнинг хузурингларга юбораётиб, шаньюйнинг бош чаноғини хоқон Кудулига май идиши қилиб беришга ваъда қилди. Сюннулар сизларнинг подачиларнинг бўлишади! Сюнну аёллари сизларнинг чўрилариингизга айланади!

Беклардан кимдир кичкирди:

— Қайтиб борамиз, ўчимизни оламиз!

У ер-бу ердан «тўғри, тўғри!» деган овозлар эшитилди.

Бундан саксон йилларча муқаддам хунлар туячиларга қарам эдилар. Хун ҳукмдорлари — шаньюйларнинг ўғиллари хоқон ўрдасида гаровда турардилар. Улардан бири Модэ¹ гаровдаги шахзодаларни алмаштириш пайти юртига қайтиб бориб, ўз отаси Туманяни ўлдириб, тахтга ўтиради. Бу воқеа Чин ҳуандиларининг охиригиси тахтдан ағдарилиб, ўрнига Осмонтагида Хань сулоласи барпо этилган йили юз берган эди. Модэ шаньюй бўлиб олгач, хунларнинг йигирма тўрт аймағининг ҳаммасини бирлаштирди. У туячилар ўрдасида бўлган пайтлари тўплаган билими ва орттирган тажрибасига мувофиқ хунларнинг тартибсиз тўда йўсинидаги қўшинларини туячиларникидек қайта тузди: қўшинни ўнга, юзга, мингга ва туманга — ўн мингга бўлди. Ўнликлар ва юзликлар қариндошлик ва уруғчиликнинг узилмас иплари билан, мингликлар ва туманлар аймақлик алоқалари билан чамбарчас боғланганлиги қўшинлар жипслиги ва жанг пайтидаги жонбозлигини одатдан ташқари мустаҳкам қиларди. Суворий чериклар туячилардагидек танга-танга мисқалай совутлар киядиган бўлишди. Отда жанг қилиш такомиллашиб борарди. Оғир қуролли суворийлар атрофдан ўраб келишарди-да, душманлар бошига ёй-ўқларни ёмғирдек ёғдиришар, сўнг тирик қолганларини найзалар-қиличлардан ўтказишарди.

Мустаҳкамланиб олган хунлар туячиларга зарба бериш учун қулай пайт пойлардилар. Туячиларга биринчи йирик талафотни Модэнинг ўзи берди². Орадан икки

¹ Модэ хитой манбаларида Мао Дун деб ҳам номланади.

² Бу жанг эрадан илгариги 176 йили бўлган.

йил ўтгач, Модэ вафотидан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Лаошан, туячиларнинг хоқонини — Кудулунинг отасини асирга олиб, унинг бош чаноғидан шаробкоса ясаган эди. Бу воқеадан сўнг туячиларнинг жуда кўп қисми ғарб сари силжиб, ниҳоят Аранхи дарёси қирғоқларига бориб қолганди¹.

Осмон Ўғлининг элчиси ана шу воқеаларни туячиларнинг эсига солиб, уларни гижгижларкан, қурултойни Хань сулоласи учун фойдали ва зарур қарор қабул қилишга ундаётганди.

— Мен, биз... мана шу барча хауликлар,— Жан қўли билан ўз одамларини кўрсатди,— хоқонларингизнинг тилла суви югуртилган бош чаноғини кўп марта кўрганмиз. Биз уни мана шу,— Жан бармоқларини қабоқларига текизди,— сизларга қараб турган кўзларимиз билан кўрдик! Шаньюй ўзга юртликлар иштирокида бўладиган кайфу сафоли базм пайтлари мактаниб, ўша бош чаноғидан шароб ичганини ҳам кўрдик!

Қурултой иштирокчилари орасида ҳунлар билан уруш қилиш тарафдорлари орта борарди. «Қайтиб борамиз!», «Кўрсатиб қўямиз уларга!» деган хитоблар тез-тез эшитила бошлади.

Кексая бошлаган Кудулунинг кўзларида ғазаб ўти чақнади. У бир неча зум ўзини қатта элнинг ҳар бир иш-ни пухта ўйлаб, ҳар қадамини қайта-қайта ўлчаб босадиган доно хоқони эмас, балки ўлдирилган отасининг хуни учун интиқом олишга шай жасур ёш йигитдай сездди. «Хавф ўғлимга ҳам тикилиб турибди,— ўйларди Кудулу.— Ахир, у ҳунларга яқин Қичик Туячилар бошида қолган-ку. У қўл остидаги кам сонли кўшини билан ўзини ҳимоя қила олармикан? Ҳунлар унинг бош чаноғидан ҳам шароб косаси ясашса-чи? Мен бўлсам, бу ерда, узок Аранха қирғоқларида жон сақлаб ўтиравераманми?!»

Кудулу ўғлига қолдириб келган олтин тахт ҳам унга бахтсизлик келтириши мумкинлигини ўйлаб, янада эзила бошлади. Ҳунлар туячиларга хирож тўлаб юрган бир пайтлар тобелик белгиси сифатида ўша тахт-равонни совға қилган эдилар. Эҳтимол, тахтни бирор афсунгар шаман сеҳрлаб қўйгандир. Кудулунинг тахтда узок вақт ўтирган отаси, эҳтимол, ўша жоду касофатидан фожияли ўлим топган бўлса-чи? Худди шундай қисмат унинг ўғлига ҳам чанг солмайди деб ким айта олади? Ҳамма

---

¹ Бу ерда, яъни Аранхи (Амударё) қирғоқларида Жан Цянь Катта Туячиларни эрдан илгариги 128 йили учратган.

фалокатлар илдизи ўша касофат тахт-равонда эмасми-кан? Кудулу тахтни ўглига қолдираётганда нега бу ҳақда ўйламади?!

Шундай мудҳиш ўйлар гирдобига ғарқ Кудулу бир-бирлари билан бахшлашаётган хонлар, бекларнинг гапларини яхши англамас, зўрга, чала-чулпа укарди. У билинар-билимас бош қимирлатиб, гапирмоқчи бўлганларга сўз берар, лекин уларнинг нима деяётганларини деярли эшитмасди. Ҳокон зўрга ўзини тутиб, қурултой катнашчиларига тушки овқат учун рухсат берди.

Тушлик одатдагидан анча узок чўзилди. Кудулу ўз чодирига кирмай, мархум отасининг иккита кекса кадрдон дўсти билан кичик бир қора уйда овқатланди. Улар билан суҳбатлашаркан, ҳокон ўзини муҳим қарор қабул қилиш олдидан гўё отасининг маслаҳатини олаётгандек сезарди.

— Энг камида эллик-олтмиш бўғин қадимги боболар пайтидан айтиб келинаётган «кечмишлар»даги ҳамма гаплар фақат эртак эмас,— деди чоллардан бири Кудулу улардан қандай маслаҳат кутаётганини фахмлаб.— Мен эсимни таниганимдан бери бу гапларнинг маъзини чақишга уринаман. Аниқлашимча, бундай бўлган: жуда узок замонлар, энг камида ўн беш-йигирма бўғин аввал туячилар шу ерларда яшаганлар. Бошда серсув, ўт-ўлан мўл яйловлар тақир чўлга айланиб кета бошлагач, мол-холни тўйғазиб бўлмай қолган. Боболаримиз серўт яйловлар кидириб, аста-секин Хонғой товлари, Гўби чўллари томон силжиб бораверганлар. Дастлабки ўғишлар то Хинган товлари этакларигача бориб етишган. У томонлар совиб кетганида яна бу томонга қайта бошлашган. Шундай қилиб, бундай силжишлар минг-минг йиллар давомида қайта-қайта такрорланиб турган.

— Демак, Турон кумликлари-ю, кирғоғида алаңлар яшайдиган денгиз¹дан то Хинган товларигача бўлган кенгликлар бизлардики бўлган, бу ерларда бизни кўчманчи ота-буваларимиз яшаб юрганлар!— деди Кудули ўз ишончини мустаҳкамлаш учун.

— Бахшиларимиз оғзидаги кўшнқлар йўқ нарсалардан тўкилмаган,— гапга аралашди иккинчи чол. Кудули одоб сақлаб, унинг хикоясига ҳам қулоқ сола бошладди.— Хонғой товлари этакларида бутун бошли қўй қўтони туйқус кўчки босиб қолгани, қўтонда нобуд бўлган чўпон йигитни излаб бориб, қор тагидан унинг танасини қа-

¹ Каспий денгизи.

зиб олаётган қизнинг ўзиям чўпон ёнида музлаб колгани тўғрисидаги кўшик ҳам бекорга пайдо бўлмаган.

— Ҳа, тўғри,— деди хурмат юзасидан хокон.— Мана, биз ўзимизам кўрдик, билдик: Хонғой томонлар совиб кетди, молу туварлар узундан-узок кишларда очдан ўлиб, туёк сони йилдан-йилга камайиб кета бошлади. Бу ерларга келсак, ўтлоқлар етарли, сув мўл экан.

Қудули тушликдан анча дадилланиб, хотиржамланиб қайтди. Қурултой давом этди.

Русум важдангина иккита ёш турғаутнинг қўл ва елкаларига таянган гуйшуан хони аста ўрнидан турди. У кўнда кекса эмас, бақувват, елкадор, чайир кўринади. Шу пайтгача гуйшуан хонининг жим ўтирганига ҳамма хайрон эди. Энди кўпчиликка маълум бўлишича, у жангдагидек ҳал қилувчи зарба бериш учун қулай пайт кутган экан.

— Биз бу ерларга хунлардан, ўша... ўша кийик болалари¹дан кўрқканимиз учун қочиб келганимиз йўқ,— гапира бошлади хон.— Биз ўз ерларимизга, ўз юртимизга қайтиб келдик холос! Узок ўтмишда бу ерларда бизди ота-буваларимиз яшашган!

— Тўғри! Шундай бўлган!— Хоннинг фикрини қувватловчи овозлар эшитилди.

Жан Цянь қурултой аҳлининг фикри тескари йўналиш олганини, бунга ўзи учун фойдали¹ изга солиш мушкуллашганини дарров тушунди. Унинг кўз олдига тарих уфки гўё саробга айланганди. Ўтмиш қаърига қанча ичкари кирилса, у ўшанча нари узоклашади. Чин-Хань давлатининг энг қадимий давлат деб ҳисоблаган Осмон Ўғлининг элчиси Турон мамлакати нақадар кўхналиги, унинг осмони чексизлигига амин бўлган эди! Аранха дарёсининг нариги томонидаги денгизгача чўзиладиган Қорақум саҳроларидан тортиб, то Олтой, Хонғой, ҳатто Хинган тоғларигача чўзилган бепоён кенгликларда эллик, ҳатто юз бўғин олдиндан бошлаб кўча-кўча истиқомат қилади бу қайсар, асов эл! Мазкур беш эл бепоён кенгликнинг ҳар гал нариги бурчига бориб, бу бурчига қайтиб келганида номи ўзгариши мумкин, қайси бир аймақлар, эллар унга қўшилади ёки ажралиб қолади. Аммо бу «қажавада туғилиб, от устида жон берадиган» эл негизи ҳар доим барқарор! Бу халқ ўзга етовига юрмайди,

¹ У замонларда ҳар қайси уруғ, қабила бирон ҳайвон зотидан таркаган деб билинарди. Қадимий турк тилида «хуна» — нор кийик демакдир.

у ўзи билармон! Афсуски, Осмон Ўғлининг элчиси шунга тўла ишонч ҳосил қилди!

— Мени отам,— дея давом этди гуйшуан хони атай хоқонга орқасини ўгириб. Жан Цянь бу пайт аранг хаёлини бир жойга тўплаб олганди,— қални қор ёгадиган кишлар тез-тез такрорланадиган бўлиб қолгандан сўнг бу ёкка одам юбориб турган. Улар қарвонларминан бирга келиб, бу ерларди киши қаттиқ ёки юмшоқ бўлишини, ёзи қаттиқ исиш-исмаслигини, яйловларидаги ўтлоқларди қандайлигидан хабардор бўлган. Қудулининг отасиям бу томонларга келишди маъқул кўрган!— Гуйшуан хони Қудулининг отасини «хоқон» деб атамаганига кўпчилик эътибор берди. Хон давом этди.— Чин хоқонни бизларминан илгариги дўстликни эсга олибди, энди бизга ёрдам қилмоқчи бўлибди. Элчи ўз хоқонига, уларчасига Осмон Ўғлига, бизди фикримизди айтсин: хунлардан биз ўша гал енгилганимиздан сўнг беш-олти йил кейин қуч йиғиб, уларди яна ўзимизга қарам қилиб олишга қурбимиз етарди. Аммо ўйлаб кўрдик: хўш, улардан нимани тортиб олишимиз мумкин? Қалин қор, қаттиқ совуқлару узундан-узук кишлардимми?! У ерлардаги яйловлар бизгайм, уларгайм торлик қилиб қолди. Қелинчакларимиз шўх бўлганлари учун серфарзандмиз, кўпайишиб боряпмиз.

Ўтирганлар орасида қулги кўтарилди. Хон сўзини давом эттирди:

— Ҳамон кўпаяётган эканмиз, янада кўпроқ эт, қимиз, сут керак. Хунлардаям ўшандай аҳвол юз берди. Ё хунлар, ё биз бирон томонга силжиш ўрнига, бир-биримизди қонимизди бекордан-бекорга тўкаверишимиз керакмиди?! Қимда-қим фақат қиличга таяниб иш тутса, у ақлли эмас! Қўк Тенгри¹ бизди қўлимизга қиличди муҳим, зарур юмишлар учун тутказган! Қиличди ўзимиздай почор қўшимиз боши устида ўйнатгунча, манави кўм-қўк, серсув яйловларди биздан тортиб олмақчи бўлган ёвди бурдалаш учун асрайлик!

Гуйшуан хони жойига ўтирди. Бошқа эл ва ўғиш хонларни, эътиборли беклар хоқон нима деяре экан, деб жим турардилар.

— Яна қим гапиради? Қим қандай кенгаш беради?— савол ташлади Қудули.

— Энди хоқондан эшитиб қўя қолсак!— деди баланд овозда хонлардан бири.

---

¹ Туячилар Қўк Тенгрига сиғинардилар.

— Мени фикрим, — салмоклаб бошлади Кудули, — у ёкка қайтиб бормаслик, хунларимнан уруш қилмаслик! Улар ўз оға-иниларимиз, бир-биримизди тилмочсиз тушунамиз. Илгариги қон тўкишлар ортда қолди. «Қонни қон билан юниб бўлмайди» деб бекорга айтишмаган ота-буваларимиз.

«Билка қоон!», «Улуғ хоқон!» деган шодиёна хитоблар атрофга баралла таралди. Юрак қаъридан чиққан бу севинч товушлари атрофда турганлар «девори»га урилиб, «акс садо» берди — оддий туячилар ичларига сиймай қийқириб юбордилар. Бир неча зумга қурултой иши тўхтаб қолди. Хоқон одамлар ҳаяжони босилишини кутишга мажбур бўлди, сўнг у яна салобат билан гапини давом эттирди:

— Мехрибон отамди, сизларди билмоғон хоқонларингди бош чаноғидан шароб коса ясалганини ҳечам кечиролмайман. Лекин, бу қонхўрликда ҳамма хунлар айбдор эмас. Буни... буни биргина... анави... Лаошан қилди! — Қудулу муштини қаттиқ сиқиб, ҳозирги исмини нафрат ва ғазаб билан аранг тилга олди. — Мен биламан, қилич ўйинчоқ эмас, у душманини ўлдириш учун чиқарилган. Аммо, қиличдан Лаошандек фойдаланиш — кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ваҳшийлик. Бу Қўк Тангри иродасига шак келтирмоқликдир! Ўз отасини ўлдирган Модэни ҳаромзодаси Лаошандан бундан бошқа нима кутиш мумкин?! Қўк Тангри уларди чақмоқ ўтида қуйдиради! Модэ билан Лаошанди ўз отаси арвоҳи, мени отам арвоҳи уради. Модэ билан Лаошанлардан тоабад ном-нишон қолмайди, уларни насли қирилиб битади!

Хоқоннинг охириги сўзлари аждодлар руҳига сидқидил сиғинувчи туячиларнинг қўпчилигига қаттиқ таъсир қилган бўлса ҳам Қудули тажрибали хонлар, зийрак беклар назарида номини эшитганда бешикдаги бола ҳам йиғлашдан тўхтаб қоладиган ҳукмдордан кўра ота-боболарининг қасоскор руҳларини кўмакка чақириб, қарғашдан бошқа иложи йўқ ноилж қариядек туюларди. Қудулининг ўзи ҳам қон сайин салтанатига путур етаётганини сезарди. Кейинги йилларда итотсизлиги кучаяётган гуйшуан хони очикдан-очик туячилар тахтига кўз тикадиган бўлиб қолган, тахтни эгаллашга қулай пайт пойлаб юрарди. У ҳар бир ўнг келган жойда Туячилар тахтига ўтиришга ўзини Қудулудан кўра лойиқроқ, деб кўрсатишга уринарди. Унинг бу нияти, мана, бугун ҳам яққол сезилиб қолди.

Қадимий тартибга кўра, хоқоннинг нутқидан кейин

барча курултой катнашчилари ўрниларидан туриб, олдиндан ҳозирлаб қўйилган майдонга бордилар. Қизгин мулоқотлар кўпчилик ҳоконнинг тарафдори эканини кўрсатди. Айни вақтда «Йўлни гуйшуан хони кўрсатди, ҳокон ўша йўлга юрди ҳолос!» қабилдаги шивир-шивирлар ҳам таркаган эди.

Овоз бериш бобокалонлар анъанасига кўра ўтди. Ўтўланлардан тозаланган майдончанинг икки жойига қозик қоқилиб, қозикларга дағал жун арғамчи тортилганди. Қим хунлар устига қўшин тортиб боришни хоҳласа арғамчининг чап томонига, бунга қаршилар — ўнг томонига ўтишлари керак эди. Овоз бериш натижаси Жан Цянга олдиндан маълум бўлган бўлса ҳам, у эҳтиёти шарт Танъи-фу билан бирга арғамчи тортилган ерга яқин борди. Чап томонга бор-йўғи ўн иккита бек ва биргина хон ўтди ҳолос.

Шу ондаёқ поёнсиз яйловлар узра бир неча ўн қарнайлар овози янграб, ноғоралар така-туми авжга минди. Отлар устида шай турган чопарлар ҳар томонга елиб кетдилар. Улар Қизилқум, Қорақум ўтлоқлари, тоғ этакларидаги яйловларда жойлашган туячи эллари, ўғишлари, уруғларига «Туячилар хунлар устига қўшин тортиб бормайдилар. Хунлар ўз тувишканларимиз!» деган хушxabар олиб борардилар.

Жан Цяннинг ранги оқариб кетди, у оёқда аранг турарди. Танъи-фу унинг тирсагидан тутиб олди. Тасодифан ўз ёрдамчисининг юзига кўзи тушиб қолган Жан унинг хурсандлигини кўрди. Аммо ҳозир ўз ташвиши билан ўзи овора Жан Цянни «қандайдир хун»нинг кайфияти сабабини суриштириб ўтиришга фурсати йўқ эди.

Эртаси куни тонгда Хань элчиси Жан Цянь ўз одамлари билан ҳокон қўшиб берган йўл кўрсатувчилар қузатувида Аранхи дарёсининг чап қирғоғига ўтди ва ғарбдан шарққа, шимолдан жанубга борадиган йўллар кесишган кўҳна Бактриёна сари йўналди.

У энди Осмон Ўғли олдида нима деб жавоб беради?! «Юечжини Сюннуга қарши уруш қилишга қўндира олмадим» дейдими?! Қандай айта олади?! Қўрқувдан вужудга қирган титроқ суюк-суюгини қакшатиб юбораётган элчи отдан йиқилиб кетмаслик учун эгар қошини икки қўллаб маҳкам ушлаб олди.

Жан Цянь эртага бўладиган ҳисоботга ҳозирлик кўраркан, бўлиб ўтган бу кўнгилсиз воқеани яна бир бор эслашга мажбур бўлди.

ОХИРИ КЎРИНМАЙДИГАН ХИСОБОТ

У-дининг ишораси билан чэнсян Гун-сунь Хун Жан Цянга ғарб давлатларининг ҳарбий кудрати тўғрисида батафсил ахборот беришни буюрди. Оғир, совуққон ҳукмдор, унинг бош маслаҳатчиси ғарб мамлакатларидаги шаҳар деворларининг баландлиги ва қалинлиги, дарвозалар сони ва мустаҳкамлиги, ҳукмдорларнинг ёши ва қобилиятлари, кўшин саркардаларининг ҳарбий маҳорати, қуроқларининг сифати, пиёда ҳамда отлик жанг қилиш усуллари билан қизиқдилар.

Жан Цянь ҳамма нарсадан етарли хабардорлигини кўрсатиш учун хисоботнинг охирида гапни Осмонтагидаги икки буюқ дарёнинг манбаига бурди:

— Сюнну, юечжи, гаоцзюй¹лар Хуанхэни «Яшил Ўғўз» деб атайдилар, бу «Яшил сув» демакдир. У ёкдаги баланд тоғларда Хуанхэ суви ҳақиқатан ҳам яшил рангда. Яшил Ўғўз дарёси Жариннур билан Ўруннур кўлларида бошланадиган экан.

У-ди хиёл бошқа томонга юз ўгирди. Демак, Жан Цянининг бу гаплари Осмон Ўғлига ёкмади. Ҳукмдор қандай фикрдалигини унинг ярим-ёрти сўзидангина эмас, ҳатто бармоқларининг жичча ҳаракатидан ёки сал ўзгарган кўз қарашидан ҳам фаҳмлашга ўрганган Гун-сунь Хун элчига қиновчи савол берди:

— Бизнинг тилимизда қандай аталар экан ўша кўллар?

— Бизча номин йўқ у кўлларнинг. Ёкаларида ханлар яшашмайди.

— У ерларга биринчи бўлиб қадам босган байсин²ча ном қўймаса, ким қўяди?!— заҳарханда қилди яна Гун-сунь Хун.

Жан Цянь яна хатога йўл қўйганини фаҳмлаб, тили учида турган: «Яньцзининг юқори оқимини гаоцзюйлар Улан-Муран деб атайдилар» деган сўзларни ютиб юборди. Жан Осмон Ўғли билан чэнсяннинг Осмонтаги манфаатини чуқурроқ ва кенгроқ тушунишда танҳоликларини тан олишга мажбур бўлди. Жан Цянь кўллар, дарёлар, тоғлар, даралар, сойларни ханча аташга ақли етмаганидан ҳайрон қолди ва бу ҳафтафаҳмлиги учун

¹ Гаоцзюй (гаогюй, угю)— хитойликлар уйғурларни шундай деб атаганлар.

² Байсин — хитой халқининг номларидан бири.

ўзини койиди. Ажабо, ўша ерларни Осмонтагига кўшиб олинишига узоқ вақт қолгани йўқ-ку ахир! У ерларга бо-радиган шэнбинларнинг ханча ном ўйлаб топишга ка-ёқдан вақтлари бўлсин? Уларни бундан зарурроқ ва му-химроқ ишлар кутмаяптими?! Шэнбинлар бўйин эгмай-диган маҳаллий аҳолини кириб ташлаш учун камалак ёки қиличларни овора қилиб ўтирмай, бирма-бир қоялар-дан улоқтириб қўя қоладилар. Хань лашкарларининг шундан қўллари бўшамаса керак ҳойнаҳой!

Тушдан кейин Жан Цянни Осмон Ўғли ҳузурига ча-қирмадилар. У-ди кечагина Чаосян¹дан қайтиб келган бошқа элчи-айғокчини қабул қилиш билан банд эди. Сарой аъёнлари ўртасида «Кўп ўтмай Чаосянь ҳам хан-ларники бўлиб қолиши» тўғрисида гап таркаганди.

Чанлэгун саройидаги учинчи учрашув Довон ҳақи-даги маълумотларни баён этишдан бошланди. Жан Цянь бу ҳақда анча батафсил гапирди. У Довоннинг Хань би-лан савдо-сотик алоқалари ўрнатишга иштиёқмандлиги-ни алоҳида таъкидлади.

— Довон ҳар томондан Осмон тоғлар билан ўрал-гани туфайли,— деди Жан Цянь — гўё ҳеч ким у мам-лакатга кўшин тортиб киролмайди. Довон ҳукмдорининг ишончи комил бунга. Унинг далили ҳам бор: Жунго би-лан Довон ўртасида кўшин юра оладиган йўл йўқ!

— Довон ҳукмдорининг ишончини янада мустаҳкам-лаш керак!— лўқма ташлади Гунь-сун Хун.

У-диннинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Бун-дан у элчининг ҳозирги гапи билан чэнсяннинг лўқма-сига кўшилганини тушуниш мумкин эди.

— Сяуннулар билан юечжиларда бўлгани сингари,— давом этди элчи,— довонликларда ҳам ҳукмдор вафоти-дан сўнг унинг ўғиллари ёки укаларидан бирини тахт-га ўтказадилар. Довон ҳукмдорининг ягона ўғли билан биргина укаси бор. Ҳукмдор укасини тахт вориси қил-моқчи, у фуқаросига: ўғлим хали ёш, навбати келганда укамдан сўнг тахтга ўтиришга улгуради, деган. Ўғли бунга зимдан норози.

— Шундайми?— мамнун жилмайиб кўйди У-ди.

— Демак, иккала тахт даъвогарлари билан ҳам ало-кани мустаҳкамлаш зарур,— деди чэнсян гўё Осмон Ўғ-лининг чуқур маъноли «шундайми?» деган сўзини изоҳ-лагандек.

Жан Цянь Қангха тўғрисида гапираркан, қангха ҳукм-

Чаосянь — Шимолий Кореядаги корейсча «Чосон» аталган давлат

дори тудун элчи билан учрашмаслик учун турли бахоналар килганини қоралаган маънода:

— Канцзюй жудаям гўдайган, шарм-ҳаёсиз!— деди.

У-ди юзини яна четга бурди. Бу гал Жан чэнсянинг воситачилигисиз ҳам ҳозирги гапи Осмон Ўғлига ёқмаганини тушунди-да, Қангха тўғрисида бошка лом-мим демади. У ўзини йўқотиб қўйгани учун томоғига бир нарсани келиб тикилгандай бўлди. Элчи асли Қангха ҳақидаги гапни туячилар тўғрисидаги маълумотларга-улаб, сўнг асосий гапга — туячилар билан олиб борган музокаралари натижасига ўтмоқчи эди. У ўзини аранг қўлга олиб, нималарнидир гўлдирасаи бўлди:

— Катта Юечжи... унинг ҳоқони Қудули...

У-ди юзини четга бурганди, Жан тек котиб қолди. Чэнсян эшитилар-эшитилмас овозда:

— Ҳаммаси маълум!— деди.

Жан Цянь терлаб кетган бўлса ҳам, аммо Осмон Ўғли ҳузурда юзини артишга журъат этолмасди.

— Эртага!— шивирлади Гун-сунь Хун.

Жан оёғини аранг судраб, эшик томон тисарилди. Уни Осмон Ўғлининг ҳеч ким қарай олмайдиган кўзлари кузатиб турарди. Хукмдор шунча сирларни, маълумотларни тўплаб келган элчидан рози-розимаслиги ёки туячиларни хунларга қарши гиж-гижлаб бўлмаганидан газабландими ё йўқлигини билиб бўлмасди. Мана, Жан бугун ҳам, ҳозир ҳам ҳар доимгидек лоқал бирон марта Осмон Ўғлининг кўзларига тик қарай олмади. Қараганда ҳам бари бир ҳеч нарсани англай олмасди: У-дининг юмалоқроқ кўзлари жонсиз соққалардек ифодасиз эди.

Жан Цянь ташқарига чиққач, жаллод қўлидаги сиртмоқдан аранг кутулгандек енгил нафас олди. «Бу зот одамларни шунчалар даҳшатда тутишни кимдан ўрганган бўлсайкин?!» Ҳатто Жан Цяндек обрўли элчи ҳам Осмон Ўғли қаршисида дағ-дағ титраса-я! Бунга Жаннинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Ҳа, бу даҳшат, бу титраш асди туячилар қурултойидан бошланди!

«Осмон Ўғли қаршисида даҳшатга тушадиган ёлғиз менми?! Жами аъёнлар у зотни кўрганда дағ-дағ титрайдилар-ку ахир!»— ўзига-ўзи тасалли берди Жан. Эҳтимол, шоирлар айтганидек, Осмон Ўғлининг ҳар нарсани кўришга қодир кўзларидан жонларга дармоннур ёғилиб турса-да, одамлар унинг нигоҳидан ҳайиққанлари учун ўша хосиятли нурни кўролмасалар керак... Майли, ҳар холда, бари даҳшатлар ортда қолди-ку! Жан

Цянь саройда ўзига ажратилган хонага етиб боргач, тўшакка шартта ўзини отди-да, тош қотиб ухлаб қолди. Хатто бу окшом унинг қулоғига хўрозлар қичкириғи ҳам кирмади.

Эрталаб Гунь-сунь Хун Жан Цянни ўз хузурига чакиртириб, бундай деди:

— Осмон Ўғли ҳар қайси мамлакат, ҳар қайси халқ тўғрисида тўплаб келган маълумотларингизни алоҳида-алоҳида шойи ўрамларга батафсил ёзиб беришингизни амр этди.— Сўнгра у ўзидан ҳам кўшиб қўйди:— баъзи бир нарсаларни эслашда ёрдамчингиздан ҳам фойдалансангиз ёмон бўлмасди.

— Бу ҳақда ўзим ҳам сизга айтмоқчи эдим. Танъи-фу баъзи юртларда ўзини бошқачароқ тутди. Довонда бутунлай қолиб кетишни ихтиёр қилгандай ҳам бўлди. Лекин бундай қилса, тирик қолмаслигига кўзи етди шекилли.

— Довонга ўтилганда бошқа тилмочлар ҳам бормидилар ёнингизда?

— Бор эдилар-ку, аммо Танъи-фу энг яхши тилмоч бўлгани учун... Унинг яна бошқа афзаллигим иш берди. Тоғларда... одамсиз жойларда... биз сўннулар қўлидан қутулиб кетгандан сўнг... моҳир овчи, яхши мерганлиги билан... ҳаммамизни очликдан сақлаб қолди.

— Сизга ёқмайдиган тагин қандай хунар кўрсатди?

— Юечжилар сўннуларга қарши уруш қилмаймиз, дейишганда жудаям суюниб кетди.

— Тилмочликни ҳалол бажардим, ёки...

— Ҳалол бажарди шекилли. Бошқа тилмочлар ҳар гал унинг таржимасини диққат билан тинглаб, менга айтиб туришди.

Туячиларнинг қурултойи охирида Танъи-фу юзидаги ошкора севинчи кўриб қолганда ҳам, ундан олдинроқ Довонда ҳам Жан Цянь ҳамроҳининг кимлигини охиригача тушуниб етмаганди. Чунки Жан Цянь ҳеч қачон Танъи-фудек ҳолатга тушмаган. Жан доим, ҳаммавақт, тилда ҳам, дилда ҳам ҳақиқий хань бўлиб қолаверган. Шароит уни Танъи-фу сингари хоҳиши бошқаю, амалий иши бошқа шахс бўлишга мажбур этмаган. Ҳозирги ҳукмдор У-диннинг отаси Цзин-ди саройининг бош отбоқари, Жунгодаги хун оиласида туғилган Танъи-фу Осмон Ўғлига садоқат руҳида тарбиялангани учун Осмонга ҳукмдорига хизмат қиларди. Аммо туячилар «хунларга қарши уруш қилмаймиз, улар ўз ташвишқанларимиз» дея қичкириб, шодланганларида, Танъи-фу бир неча дақиқа Осмон Ўғлига бўлган садоқатини, туячилар хузурига ни-

ма максатта келганини унутиб кўйди. У беихтиёр туячиларнинг қарорини маъкуллаганини ҳам билмай қолди. Ўша-ўша Жан Цянь Танъи-фунинг дил тубида хунларга нисбатан меҳр борлигини сезиб қолганди. Минг қилмаса хун қони бор-да унда! Довонга борилганда Танъи-фуга у ердаги ҳамма нарса — тоғлар ҳам, дарёлар ҳам, боғлар ҳам, мевалар ҳам, шароб ҳам, аргумоқлар ҳам ва айниқса доволикларнинг ўзлари жуда-жуда ёққанди.

Жан Цянь Танъи-фу тўғрисидаги ўзининг бошқа бир шубҳасини Гун-сунь Хунга айтмади. Жан кейинги кунларда ўғлининг Жуңгўга келишга унамаганида ҳам Таъи-фунинг кўли борлигига ишона бошлади. Нега бундай қилди экан Танъи-фу? Жанни кўролмасликданми ёки бошқа бирон сабаб бормикин? Жаннинг бу шубҳасида қисман ҳақиқат бор эди. Танъи-фу Жаннинг ўғлини гапга киргизолмагани тўғри. Лекин унинг шартта кўлоёғини боғлаб, оғзига латта тикқан кўйи отда олиб кочиши мумкин эди-ку. Танъи-фу бундай қилмади. У Жаннинг томирида хун қони оқаётган ўғлини Осмонгаида азобланиб яшашини, хун ерларини умрбод кўмсаб ўтишини хохламади. Шунинг ўзидан ҳам Танъи-фу хунлар тарафини олганлиги кўриниб турибди.

Жан ўшанда ўғли тўғрисида ўйлай-ўйлай охири қочиладиган пайтда йигитча қаёққадир ўйнагани кетган экан, қабалида гап таркатганди. Элчи ўз номига доғ тўширмаслик учун бу воқеани ҳам чэнсяндан сир тутди. Жан Цяньнинг назарида бусиз ҳам Танъи-фу жазо олиши турган гап эди.

Чэнсян аччиқ киноя қилди:

— Қишдан кейин исқирт пайтавани итқитиб юбордилар!

— Тўғри, шафқат қилмаслик керак у ярамасга!

Гун-сунь Хун шу заҳотиёқ дарвоза қоровули бошлигини чақиртирди-да, Танъи-фунинг кўлоёғига кишан уриб, қамоққа ташлашни буюрди.

Эртасига У-ди чэнсяндан Танъи-фуга нисбатан кўрган чорасини эшитгач, жилмайиб бундай деди:

— Майли, ўлдирилмасин у! Аксинча, тақдирланилсин. Қатл этилса, хизматимиздаги ўзга юртликлар хафа бўлишади. Вақти келиб, уни ўз суннулари ўлдириб кетишлари мумкин.

Гун-сунь Хун қаттиқ хижолат чекди, ўзини бир қадар йўқотиб ҳам кўйди. Ҳа, у узокни кўролмади! Нега бундай янглиш иш тутди?! Унинг хатосини яна Осмон ўғли тўғрилаб кўйди! У-ди ўзининг бу ишидан мамнун

бўлди. Чунки вақти-вақти билан чэнсян, ҳарбий саркардалар, барча мансабдорларнинг хатоларини топиб туриш айти муддао! Бу кўл остдагиларни итоатда тутиш йўллари билан бири! Лю Чэга бу маҳорат ота-боболари — Осмон Ўғилларидан мерос қолган!

Жан Цянь Танъи-фунинг озод этилганини дарров эшитса ҳам, лекин бунинг сабабини билолмай қаттиқ безовталанди: элчи юечжиларни гапга кўндиролмагани учун Осмон Ўғли ўз норозилигини шу йўсинда билдиришга ёки Осмонга хизмат қилаётган хорижийларни норозилигига сабаб бўладиган иш тутгани учун шундай қилдими?!

Гун-сунь Хундан Танъи-фу озод этилишининг ҳақиқий сабабини билгандан сўнггина Жан Цяньнинг кўнгли ўрнига тушди.

Бир неча кун давомида икки сарой хаттоти ёрдамида Жан Цянь ғарб мамлакатлари, ўлкалари, юртлари тўғрисида кўриб, эшитиб, суриштириб, таққослаб йиғиб келган маълумотларни ёзма шаклда тайёрлади.

Шойи ўрамлар тайёр бўлганда, уларни Осмон Ўғли ҳузурига келтирдилар. У-дининг қаршисида ҳар юмишга ҳозир Гун-сунь Хун турарди. Чэнсяннинг қачон ухлаб, қачон туришини ҳеч ким билмасди; у ҳаммавақт оёқда, қачон ҳукмдорга керак бўлиб қолса тайёр эди.

У-ди аста бош кимирлатиб, биринчи маслаҳатчигашойи ўрамларни ўқишни буюрди:

—«Усунь»¹ Довондан деярли икки минг ли шимолий-шарқда жойлашган,— ўқий бошлади Гун-сунь Хун.— У кўчманчи элат, одамлари чорвадор, кўчманчи. Урф-одатлари бўйича айти суннуларга ўхшайдилар. Усунь бир неча ўн минг ботир жангчига эга. Қадимда усунлар суннуларга қарам бўлишган. Аммо кучайиб олгач, ўзга элатларни қарам қилганлар, суннулар ўрдасига бориб туришдан бош тортганлар...» Бу ёмон эмас,— дея ўзидан кўшиб кўйди Гун-сунь Хун.— Демак, Усунни Сунну билан алоқаси ёмонлашган.— Сўнг у ўқишни давом эттирди:— «Канцзюй Довоннинг деярли икки минг ли шимолий-ғарбида. У ҳам кўчманчи элат. Урф-одатлари жиҳатида юечжигга жуда ўхшаш. Тўксон мингга яқин жангчиси бор. Канцзюй Довонга кўшни, кучсизлигидан жанубда юечжи ҳокимиятига тобе, шарқда эса суннуга бўйсунди».

---

¹ Усунлар Иссиқ кўл атрофида яшашган.

— Буни қандай тушунса бўлади?— хотиржам савол ташлади У-ди.

— Бу айғоқчининг хатоси бўлса керак. Тўксон минг жангчи билан ҳам кучсиз бўлиш мумкинми?! Бундай бўлиши мумкин эмас! Улар юечжилар билан ҳам, сюннулар билан ҳам жуда яқин иттифоқда бўлиши керак. Буни кўшимча аниқлаймиз.

Гун-сунь Хун илк бор Жан Цянни У-ди ҳузурда айғоқчи дея атади. Агар ҳозир ҳукмдор Жан Цянь маълумотининг ишончлилиги ва ўзининг эса ҳолислиги ҳақида шубҳа билдирмаганда чэнсян бу сўзни оғзига ололмасди. Акс ҳолда, бундай андишасизлик учун каттик жазо олган бўларди.

— «Катта Юечжидан бир неча минг ли ғарбда Аньси¹ жойлашган,— шойи ўрамларни ўқишни давом эттирди Гун-сунь Хун.— Бу мамлакат аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради ва деҳқончилик билан машғул: бугдой ва шоли экади, узумдан шароб қилади. Аньсида бир неча юз катта ва майда шаҳарлар бор, улар Довондаги шаҳарларга ўхшайди. Мамлакат бир неча минг ли масофага чўзилиб кетган, энг катта давлат ҳисобланади... Кўндаланг чизиклар бўйлаб пергамин²га ёзадилар...»— Қизик! Кўндалангига ҳам ёза бўлар экан-да?!— чэнсян ҳайрон бўлди-да, навбатдаги маълумотни ўқишга киришди:— «Тяочжи³ Аньсидан бир неча минг ли ғарбда, Ғарбий денгиз⁴ яқинида жойлашган. Иқлими иссиқ, тупроғи нам. Аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланади, шоли экади... Тяочжида Ўлик сув⁵ бор».

Гун-сунь Хун ўқиб бўлган шойи ўрамни нари қўйиб, гап котди:

— Шэнбинлар оёғи Ғарбий денгиз қирғоғига етиб борганда, Ўлик сув тирик сувга айланади.

У айтган гапини У-дига маъқул келганига ишонч ҳосил қилгач, навбатдаги шойи ўрамига қўл узатди.

— Бошқа куни!— деди У-ди босиқ овозда.

— Жан Цянь ҳамма кўрган, билганларини шойи ўрамларига ёзиб тугатганда, ўттиз олти мамлакат ҳақида маълумотга эга бўламиз!

---

¹ Аньси — Парфия (Парфия), Жанубий Туркменистон, Эрон ва Ирок территориясидаги давлат.

² Пергамин — махсус тайёрланган каттик тери.

³ Тяочжи — Кичик Осиё мамлакатлари.

⁴ Ғарбий денгиз — Ўрта ер денгизи.

⁵ Ўлик сув — Ўлик денгиз.

Чэнсяннинг бу ахборотига Осмон Ўғли ҳеч нарса демади.

Бешинчи боб

ҲАМ ЯҚИН, ҲАМ УЗОҚ ҚЎШНИ

Тоғ этагидаги баланд-паст дўнгликлар ёнидан буралиб-буралиб ўтган йўлда қарвон кетиб борарди. Бир отлик қарвондан ажралиб чиқди-да, пастакроқ чакалакзор томон юрди. У отини кичик бир дарахт шохига боғлаб, ўзи қалин чакалакзор ичида кўздан гойиб бўлди... Баландроқ дўнглик ёнбағрида тўп-тўп бўлиб ўсган чакалаклар орқасидан тўртта номаълум одам от томон эмак-лаб кела бошлашди. Улар чакалакзордаги одамга ташландилар-да, унинг оғзига латта тикиб, нарига судрадилар. Қарвон узоқлашгач, улар пасткам жўганинг ичкарисида қолдирилган отларига миниб, бандини олган кўйи тоғ сари шошилдилар.

— Торт буни, Ань-ин! «Тил» олиб келдик. Отаман хузурига олиб кир!— дея паст бўйли бақувват одам оёқ-қўли боғланган ёш асир йигитни эгардан туширди.

Қачонлардир бой савдогарнинг юкини, энди эса қўлга тушган савдогарлар, қарвонбошилар, хизматчиларнинг оёқ-қўлларини боғлайдиган ингичка ипак арғамчи туғунини ечиб ташлаб, қароқчилар асирни ғор тешигидан ичкарига итариб юбордилар.

— Уни қаерда қўлга туширдинглар?— сўради ғор ичкарисидаги йўғон овозли отаман.

— Қарвондан ажраб, ҳожат чиқаргани чакалакзорга кирувди...— кулиб жавоб қайтарди қароқчилардан бири.

Отаман билан унинг иккита шериги яқинроқ келиб, асирга тикилдилар:

— Қарвон кимники?

— Хўжайинимиз Осмон Ўғлининг элчиси.

— Қаёққа кетяпти қарвон?

— Дянь-юэ¹га.

— Қаёққа???

— Куньмин²дан нариёқдаги мамлакатга.

Отаманга Дянь-юэ ҳам, Куньмин ҳам нотаниш эди.

— Қўриқчилар кўпми қарвонда?

---

¹ Дянь-юэ — ҳозирги Бирма ва Вьетнам территориясидаги мамлакат.

² У даврда Куньмин хали ханлар томонидан босиб олинмаган эди.

— Юзтача.

— Олиб кетинглар уни!— буюрди отаман.

Шундан сўнг отаман ёнидагиларнинг бирига мурожаат этди:

— Қарвонга хужум қилмаймиз! Шэнбинлар нақ тит-питимизни чиқариб ташлашади.

— Қарвонни ўзидаям кўриқчилар оз эмас экан!— дея отаманнинг фикрини қувватлади иккинчи қароқчи.

Бир оз вақт ўтгач, ғорга Ань-ин ҳовлиқиб кириб келди:

— Асир йигит ўқиш-ёзишни билар экан!

— Хўш, нима бўпти?

— Агар уни менга... ёрдамчи қилиб...

— Хўп, майли, — рози бўлди отаман, — ола қол. Аммо, хушёр бўл. Қочиб кетмасин тағин!

Ань-ин ташқарига отилиб чиқиб қичкирди:

— Уни ўлдирманглар! Отаман айтди!

Ань-ин кўрқувдан каловлаб қолган асир йигитни улкан чўкки ёнига қурилган ўз чодирига олиб кетди. У ерда Ань-ин тўрт қароқчи билан яшарди. Бугундан бошлаб олтинчи одам ҳам пайдо бўлди.

Тушга яқин қароқчилар дара ичида ҳар томонга тирқираб кетдилар. Узоқдаги қоровулларгина қароргоҳга келиш йўлларини диққат билан кузатиб турардилар. Ань-ин банди йигит билан ёлғиз қолди.

— Нима, сени элчи ўзига котиб қилиб олганмиди?

— Ҳа. Мен бошқа мамлакатларда бўлишни жуда орзу қилардим, — деди чамаси Ань-инга тенгдош асир йигит. — Элчи чатишган қариндошим.

Ань-ин ҳам ўзи ҳақида, йўл қурилишидаги исён, у шэнбинлар қиличидан қандай кутулиб қолгани, тоғларда яшириниб юриб, сўнг ўзига ўхшаш қочоқлар билан қароқчилар тўдасига келиб қўшилишга мажбур бўлгани тўғрисида гапириб берди.

— Бу ерда байшанликлар ҳам бор, — деди у сўзининг охирида. — Улар икки йил аввал нунфу эдилар, ҳалол меҳнат қилар, экин экар, солиқ тўлардилар. Энди талончилик, одам ўлдиришга мажбур бўляптилар. Ўз уйларига қайтишга юраклари дов бермайди. Тутиб олиб, умрбод давлат қулига айлантиришларидан кўрқишади!

— Қароқчиликка анча ўрганиб қолгандирсан?

— Мен... мен талончилик ҳам қилмайман, одам ҳам ўлдирмайман... Жонимни сақлаб юрибман холос. Қароқчилар қўлига шойи ўрамлар тушиб қолса, ўкиб бераман, нима тўғрисида ёзилганини, кимларники эканини аниқлайман. Яна битта қиладиган ишим отаманга овқат тайёрлаш.

Сўнг ёшлар суҳбати яна ўзга мамлакатлар тўғрисида борди.

— Мен Куньмин ҳақида эшитган эдим, — деди Ань-ин, — кеча сендан Дянь-юэ мамлакати ҳам борлигини билдим.

— Мен ҳам яқинда билдим. Бундан тўрт йилча бурун куёш ботадиган томондаги узоқ мамлакатлардан катта элчи қайтиб келибди. Унинг оти Жан Цянь дейишади. Чанъандагилар ўша элчидан Жунгўнинг жанубий-ғарбида, Куньмин тоғлари орқасида яна бир жуда катта мамлакат борлигини билишибди. Унинг номини Шеньду¹ дейишди. Шу аталмиш ўлканинг аҳолиси ўша мамлакат одамлари фил миниб юришларини биларкан. Жан Цянь, шеньдуликлар жанг қилишганда ҳам фил миниб жанг қилишади, дебди. Ўзи у мамлакатда бўлмаган, аммо кўрган одамлардан эшитган экан.

— Демак, Осмон Ўғли у ёкка ҳам элчилар юбора бошлабди-да?

— Ҳа, шундай. Биз ўша мамлакатларга, Дянь-юэ билан Шеньдуга кетётган эдик.

— Агар асиримиз бўлмаганингда, сенга хавас қилсам бўлар экан.

— Яхшиям булар орасида сен бор экансан. Йўкса, жоним аллақачон ер остидаги сариқ булоқлар салтанатида бўларди.

Бир ҳафта ичидаёқ иккала йигит бир-бирлари билан жуда иноқ бўлиб кетишди. Улар хаёлан узоқ ва номаълум мамлакатларга саёхат қилишиб турарди.

Бир неча кундан сўнг қароқчилар қароргоҳида безовталиқ юз берди. Узоқдаги қоровуллар атрофда қандайдир шубҳали одамлар пайдо бўлиб қолгани тўғрисида хабар қилдилар. Улар қароқчилар яширинган дара йўллари, сўкмоқларни аниқлашга уринар ва тездан ғойиб бўлардилар. Отаман жанубий-ғарбга жўнатилаётган элчилар юрадиган йўл хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бу томонга яқин орада шэнбин юзлиги юборишлари мумкинлигидан ҳадиксирай бошлади. Қароқчилар қароргоҳни ўзгартиришга қарор қилдилар. Тунда улар тартибсиз равишда янги жойга кўча бошладилар. Кеча зимистон қоронғи, ёмғир севаларди.

Ань-ин отини йўрттириб борар, орқасидан унинг шериги асир йигит келарди. Соё бўйидаги бурилишга етилганда, улар бошқалардан анча орқада қолганларини

---

¹ Ш е н ь д у — Иньду, яъни Ҳиндистон.

билишгач, отлари бошини бошка томонга буриб юбордилар. Тонг палласи икки дўст Ань-ин ишлаган катта йўлдан Куньмин томонга от суриб кетдилар. Бир ҳафтадан сўнг улар Осмон Ўғлининг элчи карвонини қувиб етдилар. Икковлон келишиб олганларидек, элчининг қариндош-котиби Ань-инни унга Байшань қишлоғи оқсоқолининг ўғли сифатида таништираркан, шу йигит мени кароқчилардан кутказиб колди, деди.

Тайжундафу¹ мартабасига эришган Жан Цянь нуфузли мулозимлардан ҳисоблана бошлади. Унга ўзи тўплаб келган ва бошка элчилар келтириб турадиган маълумотлар асосида Осмон Ўғлига ахборот бериб туриш учун зарур бўлган таклифлар тайёрлаш топширилди. Жан энди Осмон Ўғлининг айғоқчиси эмас, балки Осмонтаги ҳукмдорининг узун қўлларидан бирига айланганига амин бўлди!

Гун-сунь Хун Жан Цянни унга ёрдам бериш топширилган сарой мансабдори билан таништирди. У одам мансабдор — бойлардан бўлиб, хусусий шахсларнинг хазинага маблағ инъом этишларини назорат қилиш билан шуғулланарди. У бир неча туз қонлари ва темир буюмлар ишлаб чиқарувчи устахоналар эгаси, исми Дунго Сянь-ян эди.

— Жанубга юбориш учун элчилар тайёрлаяпмиз, — деб колди бир куни Жан Цянь ўша зотга.

— Биздагидек дарахтда жун ўсадиган² мамлакатгами?

— Ҳа, Шеньдуга! Осмон Ўғли у мамлакатга савдо йўли очишни буюрди.

— Осмон Ўғлининг шон-шухрати янада зиёда бўлсин, — хитоб қилди Дунго Сянь-ян. — Савдо Осмонтагининг қудратини яна оширади. Цзи, хоу, жухоу³... ҳаммаларни ҳашаматли саройларида қоринларини қашлаб ётишдан, кайф-сафодан бошлари чикмай, тушгача шишиб ухлайдилар. Яхшики, Осмон Ўғли жухоуларни тиз чўқтирди. Етар энди бир замонлардаги ота-боболар ҳисобидан яшаш! Мана ҳозир Осмонтагининг истаган ерида савдо қилиш мумкин! Аммо бу оз! Бизга узоқ-яқин мамлакатлардаги бозорлар ҳам керак!

¹ Бу мартабанинг даражаси ҳозирда номаълум.

² Дарахтда ўсадиган жун — пахта. У даврларда пахта шу тарикати тиририлди, ҳали бир йиллик экинга айлантирилмаганди.

³ Цзи ва хоу — отадан болага қолиб келаётган зодагонлик унволари, Жухоу эса, айрим вилоятларга эга бўлган князлар.

— Шунинг учун Шеньдуга йўл очиляпти-да!
— У мамлакатни эгалласак, карвонини ҳаммадан олдин ўша юртга жўнатадиган элчилар топилиб қолади.
— Сизни карвонларингиз энг олдин боради.
— Осмон Ўглидан бағоят миннатдормиз!
— Биринчи борадиган элчилар гуруҳи учун одамлар танлашингиз керак!— суҳбатни яқунлади Жан.— Уларни бу ерга келтирасиз, маслаҳатлашамиз. Айримларини, эҳтимол, Осмон Ўглини хузурига олиб киришга ҳам тўғри келиб қолар.

Орадан бир неча hafta ўтгач, Наньюэ сари қурйланган йўлдан шэнбинлар кўриқчилигида бирин-кетин тўрт гуруҳ элчилар сафарга чиқишди.

Улар Шу ва Цзянь¹ ўлкаларининг ерлари, тик баланд, одам оёғи етмаган тоғлар орқали ўтишлари керак эди. Бу кийин, азоб-укубатли, аммо энг қисқа йўл. Айниса хавф қамлигини айтнинг бу йўлнинг. Цянлар (тибетликлар) ери орқали карвонлар юборилса, бунга маҳаллий аҳоли қандай қараши номаълум. Шимолроқдан юрилса, хунларни кўлига тушиб қолиш мумкин! Жан ўзининг аччиқ тажрибасини унутмагани! Шу ўлкаси тоғларида аҳоли сийрак, улар хунлар ҳам, цянлар ҳам эмас, осонгина қувиб юбориш мумкин.

Ань-инни қабул қилган элчининг карвони Куньмин орқали ўтиши керак эди. Ўзга тупроққа ўтилган заҳоти карвоннинг йўлини кўлларига ўқ-ёй ушлаган отликлар тўсиб олишди.

— Хуанди?! Хуанди?!— деб кичкиришарди улар яқин келмай.

— Йўк! Хуанди уёқда!— жавоб қилишди ханликлар осмонга ишора қилиб.

Ишбилармон элчи отликларга қизил шойи парчаларни улашини буюрди. Йўлтўсарлар изларига қайтиб кетишди.

Орадан бир кун ўтгач, тушлик қилиб ўтирган ханликлар устига қаёқдандир камалак ўқлари ёғилди. Уч киши ўлди. Шэнбинлар душманларни тутишга отландилар, аммо элчи уларни тўхтатди, таъқибни ман этди. Тунда карвонга яна хужум қилинди, бир неча кишини чавақлаб кетишди. Шэнбинлар хужум қилганлардан ҳеч кимни тутолмадилар. Шу кеча Ань-иннинг дўсти ҳам ўлдирилди.

— Энди сен котиблик қиласан,— дейишди Ань-инга.

¹ Шу ва Цзянь ўлкалари хозирги Сычуань территориясида бўлган.

Элчи карвонининг йўли қадам сайин қийинлашиб борарди, ханликлар Куньминга аранг яқинлашганларида, уларни бош кийимларига пат қадалган отликлар куршаб олдилар. Олишув бошланиб кетди. Ханликлар куршовни ёриб чиқдилар-да, орқага чекиниб, улкан қоя панасида жамландилар. Маҳаллий отликлар нарирок-да тўхтаб, алланарсалар деб қичкира бошладилар. Элчи ўз мулозимларидан уч кишига уларнинг мақсадларини аниқлашни буюрди. Маҳаллий отликлардан бири, афтидан, уларнинг етакчиси келиб, ханликлар тилида чала-чулпа қилиб бақирди:

— Гаплашамиз, қиламиз! Бошлиқ керак... келсан! Сен қаёққа боради?

— Дянь-юэга!

— Йўк!

— Шеньдуга!

— Иньдуга?

— Ҳа!

— Йўк! Йўк, орқага! Хуанди!

— Шойи берамиз! Алмаштирамиз!

— Йўк! Орқага!

— Шойини бекорга берамиз! Олтин берамиз!

— Йўк! Орқага! Қайт!

Элчи ҳақиқатан ҳам Куньмин орқали Шеньдуга йўл борлигини тушунди. Аммо бу қабила кишилари Хань элчилари карвонини ўз ерлари орқали ўтишини истамасди. Демак, бу ёввойилар Чин Ши хуанди шэнбинларининг бу ерларга бостириб келганларини унутишмаган, Осмон Ўғлини ўз ҳукмдорлари деб танишни хоҳламаяптилар!

— Бошқа иложимиз йўк!— афсусланди элчи.

Ханликлар орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Улар то Шу ерларига етгунларича, тоғликлар изма-из келишди.

Бошқа элчиларнинг йўлларини ҳам маҳаллий қабилалар тўсиб қўйганди.

Элчилар карвони Чанъанга қайтди. Уйларига шон-шухрат билан қайтиш умиди барбод бўлган одамларнинг бир қисми йўл-йўлакай тарқаб кетганди.

Ань-иннинг ҳам умиди пучга чиқди — у на Шеньдунни кўрди, на бойлик орттирди. Энди у бошини қаёққа уришни билмасди! Ота-онаси қаерларда юришибдийкин? У туғилган қишлоғининг номи тугул, ҳатто отасининг, лоақал онасининг отини ҳам билмайди. Билганда нима фойда? Ахир, ундан ота-онаси ўз ихтиёрлари билан воз кечишган-ку! Эҳтимол, улар энди ўша қилмиш-

ларидан пушаймондирлар? Энди Ань-ин катта йигит бўлиб колди; ота-онасига фойда етказиши мумкин. Аммо қандай қилиб? Пули бўлганда ҳам бошқа гап эди. Отасининг бир шапалоккина ери бор эди, унга ишлов бериш учун ёрдамчилар керакдир ёки ўзи эплай стармикан? У ер уч кишини боқа оладими? Қолаверса, отасининг ихтиёридамкин томорқача? У ота-онаси учун яна ортикча юк бўлиши турган гап! Айникса жон боши солигини айтмайсизми! Бундай солиққа пулни қаердан олишади? Ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши мумкин: Ань-ин ё тагин уйдан кетиши ёки кул қилиб сотилиши зарур. Ана шу ҳолдагина ота-онасига нафи тегиши мумкин. Модомки, ота-онаси ўз манфаатлари йўлида Ань-иннинг бахридан ўтган эканлар, у ҳам ихтиёрий кул бўлмайди! Ань-ин куллик нималигини, ҳайвондек сотилиш хўрликларини яхши билади. Эҳтимол, ота-онаси аллақачон оламдан ўтиб кетгандирлар ёки йиллар давомида тўпланиб колгац қарзларни тўлолмай кулга айлангандирлар. Бордию Ляони излаб толиб, унга хизмат қилиб юрса-чи? Бунга унинг эри қандай қараркин? У Ань-инга уйдан жой берармикин?

Ань-ин қароқчилар тўдасидан қочиб кетганига пушаймон қилди. Қароқчилар орасида нозандай яшаётган эди-я! Энди у ёққа йўл йўқ, қайтиб борса, ўрناق бўлсин учун Ань-инни шартта дарахтга осиллари турган гап. Агар кечиришларини аниқ билганда Ань-ин ҳеч иккиланмай борарди-да, отаманнинг оёғига ўзини ташлаб, узр сўрарди. Энди у қатто қароқчилик қилишга ҳам рози эди, ахир қандайдир йўл билан тирикчилик ўтказиши керак-ку! Қароқчилар ҳам ноиложликдан талончилик қилишга мажбурлар-да! Байшанга ҳам Ань-ин учун йўл берк. Уни ўғил қилиб олиш ниятидаги чол ҳам кўзғолон пайти ҳалок бўлди. Агар Ань-ин кишлоққа борса, уни тутиб оладилар — яна куллик ёки ўлим! Таниш байшанликларнинг ўзлари ҳам уйларига қайтиш иложини киллолмаганликларидан қароқчилар тўдасида тоғма-тоғ, дарама-дара изғиб юришибди.

Ноҳуш ўйлар оғушидаги Ань-ин Чанъанга қайтаётган элчи қарвони орқасидан беихтиёр эргашиб борарди. Қароқчилардан олиб қочган оти ҳам Қуньминдаги тоғликларнинг камалак ўкига дучор бўлди. Нима қилиш керак? Қарвон ортидан Чанъанга борсинми? Улар-ку ўз уйларига қайтишяпти, Ань-ин-чи, у қаёққа боради? Элчидан бирор нарса илтимос киллолмаса. Бирдан у байшанлик чолнинг сўзларини эслаб қолди: «Қочок тоғ-

ларда танҳо яшириниб юрмай кўпчилик орасида бўлгани хавфсизроқ!» Чанъанга боравериш керак — бошқа йўл йўк!

Шаҳарга кириш олдидан элчи Ань-инга:

— Мен билан бирга юравер. Сени катта бир мансабдорга котиб қилиб қўяман, — деди.

У элчининг отхонаси ёнидаги қазноқда уч кеча тунади. Тўртинчи кун эрталаб элчи Ань-инни ҳукмдор саройига етаклаб борди. У Ань-инни хужрачада қолдириб, ўзи катта хонага кириб кетди.

— У жудаям ҳуснихат, — мактади элчи Ань-инни. — Чамамда қишлоқ оқсоқоли бўлган отаси уни ёшлигиданоқ саводли устоз қўлига топширган. Ҳозирча хизматингизда бўлиб турсин, кейинроқ мени бирон мамлакатга юбораётганларингизда бирга олиб кетаман.

— Оддий қишлоқ оқсоқолиям ўғлини саводли қила оларкан-да, таажжуб, — ҳайрон бўлди мансабдор. — Майли, қани, кирсин-чи!

Хизматкор Ань-инга ичкари киришни ишора қилди. Йигит остона ҳатлабоқ даҳшатда котиб қолди: гиламлар, ранго-ранг шойи матолар билан безалган хонада ўзининг хўжайини, яъни Ляонинг отаси Дунго Сян-ян ўтирарди! Ҳазаби қўзиган Дунго ўрнидан ирғиб турди-да, қулининг юзига шапалоқ тортиб юбориш учун қулочини ёзди-ю, аммо шу заҳоти ўзини тийиб, қайта жойига ўтирди. Сўнгра зўрма-зўраки қулимсиради. Чунки Дунго энди одатдаги жўн қулдор эмас, балки катта мансабдор эди! У ҳар жиҳатдан Осмон Ўғлига таҳассуб қилмоғи даркор! Осмонгагидаги катта мансабдор ўзини тута билиши, ақл билан иш юритмоғи зарур.

Дунго хизматкорга бош ирғагани, хизматкор ташқари чиқди-да, икки шэнбинни бошлаб кирди. Ань-инни олиб кетдилар. Эртасига Дунго Сян-ян уни қимматбаҳо совға-салом ва ўн чоғли қул билан бирга хазинага топшириб юборди. Дунго ҳар йили хазинага мана шундай инъом бериб турарди. Ҳадя этилган қулларнинг кўзлари атрофига дархол нинна билан зангори белги чизиб қўйдилар. Шу тариқа Ань-ин ту-ну — давлат қулига айланди.

Гун-сунь Хун элчиларнинг қайтиб келганлиги ҳақида У-дига ахборот бераркан, Осмон Ўғлининг нафсониятига тегмаслик учун гапни эҳтиёткорона бошлади:

— Қунын аҳолиси ҳамда тоғлик бошқа ёввойи қабилаларда ҳукмдор йўқлиги сабабли, улар йўлтўсарликка мойилликлари сезилиб қоляпти.

— Наньюэ билан Миньюэ Осмонтагига кўшилганидан сўнг тоғликлар ювош бўлиб қолишади!— деди хотиржам киёфада У-ди.— Улардан наридаги мамлакатлар бизга яқин, тоғни шундайгина орқасида бўлсалар ҳам, ҳозирча олислик қилиб туришибди.

— Ҳам яқин, ҳам узоқ кўшни!— деди Гун-сунь Хун. У бу гапи билан Осмон Ўглининг пардали фикрини англаганлигини билдирди.

— Элчиларимиз Шеньдуга ҳозирча Дася орқали қатнаб туришсин.

О л т и н ч и б о б

КУЕШНИНГ БИР КУНЛИК ЙЎЛИ

Ғарб мамлакатлари ҳақида Жан Цянь тўплаб келтирган маълумотлар Осмон Ўгли саройдагиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурини ўзгартириб юборди. Унинг ўзига ҳам, унинг олий мансабдорларига ҳам Лунси-Цзинь-чэндан то Цунлин¹гача бўлган ораликда бир неча майда давлатлар борлиги, улардан шимолроқда, хунларнинг ғарб томонида Усунь, Кангюй, Довон, Катта Туячи, Яньцай² жойлашганлиги аён бўлди. Чанъаннинг ғарбида, Пиёзли тоғларнинг орқа томонида эса, Тош дарвозадан пастрокда Цзибинь³, Дася, Аньси, Тяочжи ва бошқа ерлар ястаниб ётади, цянларнинг жануб томонида, Куньминдан нарида Шеньду жойлашган.

Бу мамлакатларда турли тилларда сўзлашадиган халқлар яшайдилар. Уларнинг бир қисмигина бир-бирларининг тилларига тушунадилар холос. Урф-одатлари ханликларникидан бошқача. Улар ўзаро ахл, айни вақтда ихтилоф ҳам йўқ эмасди. Ўтмишда айримлари урушиб ҳам турганлар. У давлатларнинг ҳар қайсида олтин, кумуш, марварид, дур, ёкут, қахрабо, мармар, рангли ойна, арғумоқлар, филлар, кўтослар, товуслар, мусаллас, беда, ёнғок кабилар мавжуд бўлиб, уларнинг аксари Осмонтагида йўқ, бўлса ҳам жуда оз ёки бошқача. Демак, дунё факат Жўнго, хунлар еридан, цянь тоғлари-ю, жанубий денгизларга бориб тақаладиган ерлардангина иборат эмас. Дунёнинг кўп қисми ғарбда экан! Шарқдаги Сарик денгиз Шимолида жойлашган Чаосянь Осмонтагига кўшиб олинмай қолган холос!

¹ Ц у н л и н — «Пиёзли тоғ» демакдир. Ғарбий Тяньшань ва Шарқий Помирда ёввойи пиёз ўсгани учун Хань элчилари у ўлкани шундай атаганлар.

² Я н ь ц а й — Аланлар. Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги кўчманчи халқ.

³ Ц з и б и н ь — ҳозирги Афғонистон территориясидаги давлат.

Жанубда илгари Чин Ши хуанди кўл остида бўлган Наньюэ билан Миньюэ бир йил-икки йил ичида Осмон Ўғли тасарруфига ўтади, бунга шак-шубҳа йўк! Демак, дунёнинг эгаллашга арзигулик қисми кун ботиш томонда, гарбда!

Катта-кичиклиги, канақалиги бир қадар маълум ўша мамлакатлардан нарида ҳам яна бошқа халқлар, қабилалар, давлатлар борми? Агар бор бўлса, уларнинг урф-одатлари, тиллари қанақа? Бойликлари, куч-қудратлари нимадан иборат, уларда кхун-сянь-же (камалакчилар) кўпми ёки озми? Осмон Ўғли билан унинг синчков мансабдорларида хали бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўк.

Осмон Ўғли, унинг арқони давлати ҳеч қачон дунё тўғрисида кенгайиб бораётган тасаввур билангина овуниб қолган эмас. Дунё ҳақидаги тасаввур тор бўлган пайтларда уни кенгайтириш учун, кенгайганда эса, уни янада аниқлаштиришга доимо интилганлар. Хань сулоласининг олтинчи императори Лю Чэ, яъни У-ди бешинчи бўғин бобокалони — сулола асосчиси Лю Баннинг хунлар билан тузган «сулҳ ва қариндошликка асосланган» битим¹ини амалда алақачон унутиб юборганди. Бу ҳақда гоҳ-гоҳ хунларни гафлатда қолдириш учунгина шунчаки гапириб кўйилади ҳолос. Хань хонадонларидан шаньюйларга қайлиқликка бериб туриладиган маликалар ҳам ўзаро муносабатларни яхшилаётганлар. Маликаларнинг қалини эвазига олинадиган отлар Хань кўшинларини учқурроқ қилиш мақсадида фойдаланилаётганини хунлар ҳам чамаси сезардилар. «Қариндошлик»нинг фойдаларидан бири шэнбинларни қайта қуроллантириш учун вақтдан ютиш эди. Хань кўшинининг асосини энди оғир қуролли суворийлар ташкил эта бошлади. Шэнбинлар танга-танга тарзда ясалган жез совут киядиган, узун найза, камалак ҳамда сопи жез бўлса ҳам тиги темир қилич билан қуролланидиган бўлдилар. Отларга ҳам совут кийдирила бошланди. Енгил қуролланган шэнбинларни алоҳида елдириш юзликлар, миңликларга бирлаштирилди. Қадимдан Чин, сўнг Хань кўшинининг асосини ташкил этиб келган пиедалар янги ихтиро этилган ўзиотар камалак билан қуроллантирилди. Ўзиотарни ўқлаш учун жангчи чалқанча ерга ётиб, оёқлари билан ёйни таранг қилиши керак бўларди. Камалакка зарур пайти ўқни осонгина

¹ Бу битим мелоддан илгариги 198-йили Модэ-шаньюй билан тузилган эди.

мўлжалга отадиган мослама ўрнатилганди. Камалак билан мослама ишлатилмайдиган вақтларда бўлак-бўлак қилиниб, яшириб қўйиларди. Ўзнотарнинг ўқи узокдан отилганда ҳам ҳар қандай қалқон ёки совутни тешиб ўта оларди. Бу янги қурол «куда» хунлардан мутлақо сир сақланарди. Шунингдек, Хань кўшинлари бирли масофадан ҳам узокроққа катта тошларни улоқтира оладиган палаҳмонлар билан ҳам қуроллантирилганди. Пиёда шэнбинларнинг ҳам очик жангда ва қамал пайтлариди душманга талафот етказиш қудрати сезиларли ортганди. Шу тариқа Осмон Ўғлининг шэнбинлари ўз зиммаларига юкланган «буюк» вазифани ўташ учун «сулҳ ва қариндошликка асосланган битим» паноҳида яхшилаб тайёрланган эди.

Жан Цяннинг сафардан қайтишидан бир йил илгари қайта қуролланган Хань кўшинлари синаб кўрилди: хунлар Ўрдўсдан шимолга сиқиб чиқарилиб, Гўби қумликлари сарҳадига истехкомлар қурилиб, деворлар мустаҳкамланди. Сўнг орадан уч-тўрт йил ўтгач, хунларга қарши янги шиддатли ҳужум бошланди. Шу муносабат билан Жан Цянга «элчилик» касбини ўзгартиришга тўғри келди. Осмон Ўғли уни Сяовэй¹ лавозимига тайинлаб, машҳур ҳарбий саркарда Вэй Цин қўмондонлигида хунларга қарши отланган кўшин билан шимолга юборди. Жан Цянь ўтлоқ ва сувли йўлларни яхши билгани учун кўшинлар осонгина олға силжиди. Айни вақтда хунларга қарши атоқли ҳарбий саркарда Хо Цюй-бин кўшинлари ҳам шиддатли ҳужумга ўтди. Натижада хунлар ўз ерларининг катта қисмини бой бериб, шимолга чекиндилар. Бу юришлардаги хизматлари учун Жан Цянь бованхоу унвони билан тақдирланди.

Келаси йил бованхоу Жан Цянь илгаригидан ҳам юқорироқ вайюй лавозимига тайинланиб, қўмондон Ли Гаун-ли билан бирга Юбэйпин (ҳозирги Хэбэй вилоятидаги Юнпинфу)дан хунларга қарши чиқди. Ли Гуан-ли билан Жан Цянь икки тёмондан келиб, хунларни қуршаб олишлари керак эди. Жан Цянь кўшини йўлда оёқлари чилвир билан боғланган от, шунингдек, ердан қалласи чиқариб қўмилган ҳўкиз ва қўйларни учратди. Демак, хун шаманлари ирим-сирим билан фалокат йўллашган! Бу хавфдан ўзни асраш ва хунларнинг жодусини ўзларига қайтариш учун Жан Цян у йўлдан қайтиб, бошқа, чет йўлдан юриши натижасида белгиланган жойга кечикиб келди. Оқибатда Ли Гуан-ли кўшини Хинган

¹ Сяовэй — ўрта даражадаги ҳарбий унвон ва лавозим.

тоғ этакларида хунлар куршовига тушиб қолди. Қўшиннинг катта қисми ҳалок бўлди. Жан Цянь кўшини ҳам талафотга учраб, унинг ўзи зўрға қутулиб қолди.

Осмон Ўғли қаттиқ газабланди. У эҳтимол, тахтга ўтирганидан бери биринчи марта шахсан ўзи жиноятчини жазога ҳукм қилиши бўлса керак. У-ди кишанланган Жан Цянни ҳузурига келтиришни буюрди-да, ундан ҳеч нарса сўраб ҳам ўтирмай ҳукмини айтди:

— Хотини авлодига сотилган малъуннинг боши кесиб, Осмонгадан ташқарига чиқариб ташлансин. Танаси ўзи Довонда, Самоцзян¹да кўриб келганидек итларга берилсин!

У-ди Жан Цянни тақдирлаш ва мартабали лавозимларга тайинлашда қандай сокин улугворлик билан сўзлаган бўлса, ҳозир ҳукмини айтганда ҳам ўшандай совуққон, хотиржам, газабини тишга чиқармай гапирди.

Янги чэнсян Бу Ши жаллодни чақиришга шайланди.

— Жаллод бир оз туриб турсин!— деди Жан Цянь аста босиқ овозда. Сўнгра У-дига ўгирилиб, унинг юзига умрида биринчи бор тик қаради. Чэнсян сесканиб кетди, у «ўлим олдидан Жан бирон одобсиз гап айтиб юбормасайди» деб кўрқди. Чунки ҳаммага, жумладан, Жанга ҳам Осмон Ўғли ҳеч қачон ўз сўзидан қайтмаслиги, аиникса, ҳукмини бекор қилмаслиги маълум эди. Демак, Жан Цянь албатта қатл этилади. Ха, ўладиган хўкиз болтадан тоймас!

— Бир оғиз гапим бор. Кейин майли...

— Гапир.

— Мен ўлимдан кўрқмайман. Ҳозиргиси билан ажал йигирма биринчи марта гирибонимдан олиши! Осмон Ўғли ҳукми билан ўлиш мен учун шараф! Яхшики, сунну туткинида зиндонга ташланиб, чириб кетмадим, сўғдлар даҳмасидаги итларга ем бўлмадим. Довон тоғларидан дарага улоқтириб юборилмадим, Усунь ўрмонларидаги бургутлар гўштимни хомталаш қилмади!

— Бу бизга маълум!

— Айтмоқчи бўлган гапим бошқа. Дасяда жаҳонгашта савдогарлардан Аньсидан кейин, Тяочжидан ҳам нарироқда Лицзянь² борлиги ҳақида эшитгандим. Келганимдан бери маълумотларни аниқлаб, таққослаб, аниқ хулосага келдим: Лицзянь жуда буюк давлат, у гарб-

¹ Самоцзянь — Самарканд.

² Лицзянь — Рим, сўнг Рим империяси.

нинг энг нариги томонидаги Қирғоқсиз сув¹гача бўлган ерларни ҳам забт этиб, кемалар уч ой юрадиган денгиз²ни мамлакат ичкарасидаги қўлга айлантириб қўяёзган бўлиши керак.— Жан атайи бўрттириб гапиришга ўтди.— Лицзяннинг шарқий қисми Аньсиннинг гарбига деярли туташ, дейишади. Лицзянь хукмдорининг мақсади Аньсингача бўлган ерларни қўлга киритиш бўлса керак. Улар ҳам чинликларга ўхшаган одамлар³. Лекин улар биздан новчарок. Шу сабабдан Лицзянни Дачин (Қатта Чин) деса ҳам бўлади. Чин билан Дачин икки буюк давлат!

Жан Цянь ютишиб, гапиришдан тўхтаганиди. Бу Ши ҳайрон бўлди. У маҳкум элчи билан бўлаётган суҳбат нима билан тугадини билмасди.

— Дачин,— яна сўзлай бошлади Жан,— кунботар томондан кунчиқар сарни силжиб келмоқда, ўз йўлидаги барча майда ва катта қабилалар, давлатларни бўйсундирмоқда!

— Биз кун чиқар томондамиз, улар кун ботардалар. Демак, Чиндан Дачингача бўлган масофа қуёшнинг бир кунлик йўли!— деб юборди беихтиёр У-ди.

Бундай ҳолатни Бу Ши биринчи кўриши эди. Одатда Осмон Ўғли биров сўзлаётганда лукма ташламас, ҳар қандай гапни ҳам шунчаки эшитиб қўя қолар, ҳеч нарса ажаблантирмасди уни. Сўнг бафуржа мулоҳаза юритгач, қисқа жавоб қилар, бундай жавоб «ха» ёки «йўқ»дан, гоҳо бош қимирлатишдан ёки бир-икки оғиз топширик беришдан нари ўтмасди:

Жан Цянь ўзининг Осмон Ўғли даражасида фикрлашига яна бир бор ишонч ҳосил қилди. У анча дадиллиниб давом этди:

— Гарбга янада кўпроқ аҳамият бермоғимиз лозим! Сустрасасан, Дачин Аньсини ҳам қўлга киритиб олиши турган гап! Айни вақтда, улар билан келишиб, икки ёндан боравермоқ даркор. Шундагина ораликдаги давлатларга тез путур етади. Қуёшнинг бир кунлик йўлидан кўпроғи Чинга тегиши шарт! Чин ипаги Дачинга, яъни Лицзянгача борадиган Узун йўл⁴нинг кўп қисми бизнинг қўлимизда бўлмоғи лозим!

Тахтда ўтирган У-ди, унинг ёнида қўл ковуштириб турган Бу Ши, қўлларига кишан урилган Жан Цянь учов-

¹ Қирғоқсиз Сув — Атлантлик океани.

² Ўртаер денгизи.

³ Ўша даврдаги Хитой сайёҳлари тасаввурича гўё римликлар чинликларга ўхшар экан.

⁴ У даврда ҳали «Улуғ ипак йўли» номи йўқ бўлиб, бундай ном кейинча Ғарбда келиб чиққан.

лон Хань Хитойи билан империяга айлана бошлаган Рим давлати ўртасида ҳали таксимланиб улгурилмаган «чўзик» дунёни бўлашиб олиб, Узун ипак йўлини ханлар манфаатига бўйсундирмоқ, жаҳонга Хитой таъсирини ўтказиш орзусига берилиб, чурк этишмасди. Фикрдошларнинг мавке жиҳатдан ҳозирги тафовутлари ҳам ҳаёллардан кечаётган ширин орзулар қаршисида сарик чақага ҳам арзимасди! Кутилмаган, одатдан ташқари вазиятда «бош элчи» ҳавола этган маълумотлардан катта хулоса чиқарилган эди! Бу хулоса даҳшатли қатл қуткуси таъсири билан маҳкум «элчи» миясида ногаҳон пайдо бўлдимми ёки мугамбир ва пухта айғоқчи ҳар эҳтимолга қарши сақлаб келаётганмиди буни? Тўғриси айтганда, Жан Цянь ҳеч қачон «пуф, сассик» даражага тушиб қолмас, доимо бирор зарур чора кўриб кўярди.

Жан Цяньнинг бу чораси У-дини юмшатди албатта. Лекин Осмон Ўғли сир бой бериши мумкин эмас! У-ди Жан Цяньни ҳарбий саркардалиқда гуноҳкор деб билса ҳам, лекин унинг айғоқчилигига яна бир бор қойил қолганди. «Демак, Жанни ҳарбий саркарда қилиб тайинлаш нотўғри бўлган, ундан фақат айғоқчи сифатида фойдаланаверган маъқул». Аммо бу хато асло тан олинмайдди. Осмон Ўғли ҳам хато қиладими ҳеч жаҳонда?! Балки чэнсянни жазолаш керакдир? Сираям хожати йўқ!

Унда нима қилиш тўғрирок бўлади? Уйлаб кўриш керак! Жан Цянь ўз хатосини, яъни Ли Гуан-ли қўшини билан учрашиладиган жойга кечикиб борганининг сабабини ҳам деярли Осмон Ўғли каби тушунган эди. Унинг хаёлига «демак, бу гуноҳнинг ярми Осмон Ўғлининг ўзида» деган фикр ҳам келди. Жан Цянь Осмон Ўғли даражасида фикр юрнта олишига узил-кесил амин бўлди. Фикрлаш, ўзини тута билиш, иродалик жиҳатидан бир-бирларига жуда ўхшаш бу икки шахс — Хань империясининг атоқли давлат арбоблари ҳозир рўпарама-рўпара турардилар. Улар ўрталаридаги маълум муштарақликни ҳам тушунишаётганди. Лекин бири, кўрққанидан, иккинчиси, ўзига бошқа бирон шахснинг бирор жиҳатдан бўлса ҳам тенглигини тан олиши мумкин эмаслигидан, бу ҳақиқатни очиқ айтолмасдилар.

У-ди ўрнидан турди-да, индамай ён бўлмага кириб кетди. Бу Ши бир оз иккиланиб тургач, Жан Цянга мурожаат этди:

— Саройдаги хонангиздан ҳеч қаёққа чикманг!

Бу Ши ҳозир Осмон Ўғли ўз буйруғини бекор қилмаслигини яхши биларди, аини вақтда, Жан Цяньни ўлдириб

юбориш фикридан воз кечганини ҳам тушунганди. Демак, ҳозир тўғри йўл топиш унинг, чэнсянинг, яъни бош вазирнинг иши! Агар кейинча У-диннинг фикри ўзгарса, ҳамма газаб Бу Шининг бошига ёғилади, агар ҳозирдагидек қолса, Осмон Ўғли ундан янада хурсанд бўлади. Бундай вазиятни ўз вақтида, нозик тушунган кишигина чэнсян бўла олиши мумкин...

Орадан бир неча ой вақт ўтди. Юан-шу¹ эрасининг биринчи ва иккинчи йиллари ўртасидаги қахратон киш бошланди. Хунлардан тортиб олинган шимолдаги сарҳадга жойлаштирилган шэнбинлар совуққа чидамаётгани, ем-хашак етишмаслигидан отлар қирилаётгани ҳақида устма-уст хабарлар кела бошлади. Хабарларнинг бирида қандайдир одобсиз сяовэй «яхшики хунлар хужум қилишмаяпти, ҳозир уларнинг биргина юзлиги ҳам бизнинг бутун бошли минглигимизни тирқиратиб юборолади», деб зорланган эди. Осмон Ўғли бу хабарга алоҳида эътибор берди.

Чилла чиқиб, тўксон бошланган бир куни камданкам бўладиган давлат кенгаши ўтказишга қарор қилди. Вэйянгуң саройига казо-казо мансабдорлар тўпланишди: дахунлу-элчиларни бошқариш маҳкамасининг бошлиғи, юйши дафу-бош назоратчи, дасима-бош кўмондон, ҳарбий маҳкама бошлиғи, цзянвэй-ҳарбий саркардалар, жухоу-ўлкалардаги князлар, шунингдек камарларига ёзув тахтачаларни осиб олган бир қанча бошқа мансабдорлар йиғилдилар. Кенгашга келганлар орасида «хунларнинг адабини берган» Вэй Цин, Хо Цюй-бин ва Шеньду режасини ишлаб чиқишда фаол иштирок этган янги амалдорлардан Кун Цзинь, Дунго Сянь-ян ҳам бор эдилар. Кенгашнинг мақсадини Бу Ши батафсил баён қилди. Кенгашда Осмонтагининг шимолий чегарасида хунлар анчагина нари улоқтириб ташлангани қайд этилди. Айни вақтда, шимол икклимининг кейинги йилларда кескин совиб бораётгани тўғрилигига икки нарса далил қилиб кўрсатилди: биринчидан, қахратон совуқда чорва қирилаётгани, бутун-бутун кўтонларни қор босавергани сабабли Юечжилар ҳам бу ўлка шимолини хунлар билан талашиб ўтирмай, Қангюйнинг нариги томонига, Гуйшуй дарёси атрофларига кўчиб кетгани ва бу ёққа қайтиб келишдан воз кечгани қайд этилди. Иккинчидан, бутун киш ичи хунлар яқинидаги шэнбинлардан келган хабарлар шимоллий чегара томон қаттиқ совиб кетаётганини кўрсатиши ҳам кўзда тутилди. «Одоб-

¹ Мелоддан илгариги 122-121 йилларга тўғри келади.

сиз» сьовэйнинг бемаъни хабари атайлаб тилга олинмади. Кенгашда ҳарбий ишга алоқаси йўқ кишилар ҳам борлиги учун «ортиқча гап» таркаб, бу хунлар қулоғига етиб бормаслигини таъминлаш мақсадида асосий сабаб ҳам баён этилмади. Бу ҳали отлари, айниқса учқур отлари кам шэнбинлар билан хунларни узоқ шимол чўлларида таъқиб этиш хатарлиликдан иборат эди. Шарқий хунларнинг нисбатан кучлилиги ҳақида ҳам оғиз очилмади. Чунки бундан олиш хунларни рухлантириш деган гап эди. Устига-устак, лапашанг Ли Гуан-ли билан хонин Жан Цянь мағлубиятини эсга олиш умумий сафарбарликка раҳна соларди.

— Шимол қаҳратон совук. Бизга икклими мўътадил, ўтроқ ғарб керак!— дея кенгаш ишига яқун ясади Бу Ши.

— Суюнну Ғарбдан доимо мадад олиб туради. Уларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш керак!— У-диннинг мазкур бир неча оғиз сўзида Хань империясининг узоқ йилларга мўлжалланган сиёсатининг моҳияти ва мақсади белгиланганди.

— Ишни Лунсининг ғарбида жойлашган майда давлатларни бўйсундиришдан бошлаш керак!— Осмон Ўғлининг ноёб фикрига изоҳ берди Бу Ши. У Ғарбга юриш қилиш ҳақида очикдан-очик, баралла гапирди, чунки у тахт таллашиб, ўзларининг ғарбий аймақлари билан душманчилик даражасига етай деб қолган шарқий хунларни тинчлантиришни кўзларди.

Кўп ўтмай, кенгаш қарори амалда қўллана бошланди. Баҳорнинг охирларида Хо Цюй-бин кўшинлари Ўрдўснинг ғарби-шимолида Шофан шаҳари атрофида, Линьжун ясси тоғларидаги Ғарбий Девордан ўтиб, хунларга қаттиқ зарба берди. Хунлар Наньшань (жанубий тоғлар) бўйлаб таъқиб остига олинди. Натижада хунлар ўзларининг жанубдаги иттифоқдошлари — тибетлик қянлардан ажралиб қолдилар. Ханлар Наньшань ва Хонгай тоғлари орасидаги пасттекисликка суқилиб кирдилар. Хунларнинг ўнг қўлига Хань ханжари санчилди!

Айни вақтда, хунлар орасида ишлаётган «хонис чинжинлар» энг шимариб, астойдил ишга тушиб кетдилар.

Жан Цянь сафардан қайтаётиб, хунлар тутқини бўлган йили шаньюй вафоти натижасида Шарқий ва Ғарбий хун аймақларининг тахт учун ўзаро курашидан фойдаланиб, ханлар шарқий хунларни Ўрдўсдан қувиб чиқарган эдилар. Бундай шароитда ғарбий хунлар шарқий хунларга кўмаклашишмаган, аксинча, шарқий аймақлар хони Хючжуйни кучсизланишини истаган эдилар.

Энди ханлар асосий зарбани уларнинг ғарбий канотига берар эканлар, Хючжуйни бетараф қилишга, ҳатто ғарбий хунлардан ўч олишга ундашар, бунинг эвазига эса, «сизларга хужум қилмаймиз», дея ваъда берардилар. Айни вақтда, Хань айғокчилари ғарбий хунлар хони Хуншага «яккаланиб» қолганини эслатиб, Осмон Ўғлига ихтиёрий тобе бўлишни маслаҳат берардилар. Натижада Хунша юань-шоу эрасининг учинчи йили¹ шаньюйга итоат этишдан бош тортиб, Осмон Ўғлига бўйсунди. Унинг аймоқлари Туячилар илгари яшашган ерларда кезиб юардилар. Уларни бошқа жойга кўчирдилар. Шундай қилиб, ханлар туячиларнинг ерларини ҳам қўлга киритдилар. Энди жанубий тоғлардан тортиб, то Тузли кўл (Лобнор)гача бўлган ерларда хунларнинг қадами қирқилди.

Орадан бир йил ўтгач, Вэй Цин қўшинлари Хонгай тоғлари яқинидаги кумликда шаньюйнинг ўзини ҳам талафотга учратди. Хунлардан бир неча минг киши асирга тушди. Улар яна нарироққа, шимолга чекинишга мажбур бўлдилар.

Хунларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш сиёсатининг дастлабки уч йилидаги жанглар ва шаньюй қароргоҳидаги ичдан емирилишлар натижасида хунлар она тупроқларидан ташқари, қадимдан ўз таъсирларида ушлаб келишган ва савдо алоқалари орқали ғалла ҳамда хунармандчилик буюмлари олиб турадиган жанубдаги ўтроқ ўлкалардан ҳам маҳрум бўлдилар².

Лунсидан то Тузлиқўлгача бўлган ораликни хунлардан «тозалаш» бу ерларга бадарға қилинган жиноятчи чинжинларни келтириб ўрнатиш билан қўшиб олиб борилди. Мелоддан илгариги бир юз йигирма биринчи йилдаги истилодан кейин фурсат ўтказмай Цзиньчен (Ланьчжоу)дан ғарбга томон Чангчэн³ давом эттирила бошланди.

Чангчэн чўзила боришига кўра, Цзиньчендан ғарбда, дастлаб Цзюцюань, сўнг бирин-кетин Вувэй, Чжанье

---

¹ Мелоддан илгариги 120 йил.

² Шу даврдан бошлаб Хитой хунларни, сўнг уларнинг авлодлари бўлган туркий халқлар ва мўғулларни ғарбдаги туғишган эллар билан алоқасини узиб қўйиш сиёсатини юргизиш келди. XVII аср ўрталарида бутун Ғарбий Мўғулистонни, унинг туб аҳолиси жуңғорларни кириб ташлаб, Хитойнинг харбий мустамлакасига айлантириб олди.

³ Чангчэн — «Узундевор» демакдир. Унга ғарбда «Улуғ Хитой девори» деб ном берилган.

ва Дуньхуан вилоятлари пайдо бўлди. Бу ерлардаги қадимги туячилар, хунлар ўрнини Чин жинойтчилари, ҳарбий ва маъмурий табақалар эгаллади. Бу ўлкага хитойча «Ганьсу» деб ном қўйилди. Ганьсу «тозаланди», яъни чинлаштирилди — ханлаштирилди демакдир! Лабнор «Тхучанхай» дея хитойча аталадиган бўлди. «Тозаланган» Гань-суни шимоли-ғарб томондан қўриқлаш учун Юйминьгуань; жанубдан асраш учун эса Янгуань истехкомлари қурилди. Лекин бу ҳали кам эди! Чунки куёшнинг бир кунлик йўлидан жуда оз қисмигина Осмонга кўшиб олинган эди! Шэнбинлар байроғига чизилган Сарик аждарнинг иштаҳаси эндигина очила бошлаганди!

Еттинчи боб

УЗУНДЕВОР ПАНАСИДАГИ ҲАСРАТЛАР

— Уч-тўрт кундан бери овқат анча тўйимлими-а, нима бало, бошлиқларнинг сахийликлари тутиб қолдимидейман? Сяунуларнинг ҳаром ўлган отлари гўштидан пишириб беришаётганмикин? Ёки назоратчиларнинг сарқит суяқларини қозонга солиб келяпсанми?— кесатди бир йигит қўлидаги бўшаган сопол косани хушбичим ошпазга қайтара туриб.

— Текин гўшт топилиб қолди. Хув анави адирнинг орқасида тошбақаларнинг чинжинлар кўрмай қолганлари бор экан. Ҳар куни тўрт-бештасини тутиб келиб, овқатга солиб юбораяпмиз. Индамай еяверинглар, ханликлар!

— Қўркма мендан, Сяо Тан! Бизни ўз номимиз билан атайвер, «чинжин», «ханлик» деб нима қиласан, «ярамаслар»¹ деявер! Ярамаслар эмаклагудек аҳволга тушишган, хотинингни ҳам ёнимизга кўркмай олиб келавсанг бўлади.

— Қанча ярамаслик қилсаларинг ҳам хотиним сенлар учун тошбақа тутгани кетди!

— Байталинг шаттасини бизга отиб, думини назоратчига бурар эмиш-ку!

— Оғзингга қараб гапир! Хотиним сендан жиркангандан ҳам бешбаттар жирканади назоратчидан.

---

¹ Хань ҳукмрон доиралари уйсиз, дайди ва маҳкум йўқсулларни «ярамаслар» деб юритганлар.

Дуньхуанга етай деб қолган Чангчэн девор қурилишида ишлаш учун яқиндагина келтирилган «ярамаслар» деб таҳқирланган йўқсуллар ошпаз билан йигит ўрта-сидаги бу «сухбат»ни ҳам кизиқиб, ҳам ҳайрон бўлиб тингладилар, чунки уларга ошпазнинг кимлиги, нега у бу ерда хотини билан яшаши сабаби номаълум эди. Қурилишида икки-уч йилдан бери ишлаётган «ярамаслар» ҳам бунинг сабабини билмасалар-да, уларнинг ниҳоят-да тинкалари қуригани учун бундай борди-келди гаплар кўнгилларига сиғмасди.

Сяо Тан юқ ҳам қолдирилмай яланган косаларни бўшаган челақларга солди-да, обкашга илиб, кўргон томон йўналди. Назоратчиларнинг сўқиниши ва узун қамчиларнинг ҳавода визиллаши тушлик тугаганини билдирди. Хамма ишга ёпишди, акс ҳолда, ишламаётганнинг боши-кўзи демай камчи ёғилиши турган гап эди.

Инсон ҳар бир нарсани нисбатан баҳолайди. Чангчэн — Узундевор қурилишидаги меҳнат азоби қанчалик оғир бўлмасин, бу қурилишнинг қандайдир афзаллиги ҳам бордай туюларди. Майда жинойтчилар билан бир қатор-да ўлимга ҳукм этилиб, сўнг туну (эркак кул, давлат кули)га айлантирилиб, тирик қолдирилган «ярамаслар» ҳам бу ерга келтирилгандан кейин дориломонликка чиқ-қандай бўлардилар. Улар ертўлаларда яшаб, шу атроф-да соқчисиз юра олардилар. Қайси бирлари гувалақдан ўзларига уй ҳам қуриб олишган, улар тубэй (аёл кул)лар билан оила қуришга, пичагина экин-тикин қилишга ҳам ҳақлари бор эди. Банди хунлар, қянлар, кичик туячилар, яъни ну-лу (харбий асир-кул) Узундеворнинг битган қисмида бир оз дам олдирилгач, яна ишлатилавериларди. Озгина мудраб олишни ҳисобга олмаганда, уларда ухлаш имкони ҳам йўқ эди. Фақат қишда ва каттиқ ёмғир пайтлари ертўлаларга тушишлари мумкин эди.

Қурилиш туну кун бирдай шиддат билан тўхтовсиз борарди. Чинлик «ярамаслар» хорижий ну-луларга қараганда яна бир «имтиёз»га эга эдилар: улар навбатма-навбат ишлардилар-да, тунда ишлаганлари кундузи, айниқса, кундуз ишлаганлари кечаси хоҳлаган номаълум кулчиликларини қилаверардилар. Назоратчиларнинг улар билан ҳеч ишлари йўқ, бир-бирларининг гўштларини ейишса ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Назоратчилар фақат иш пайтигина ваҳшийлашардилар. «Ярамаслар» қочиб кетиши ҳам парволарига келмасди уларнинг. Асли қочишнинг ҳам ўзи бўлмасди. Қимки қочса, қатта йўлдан четлаб, қумлик, чўл-биёбонлардан юриши керак.

Катта йўл атрофида шэнбинлар, соқчилар ғиж-ғиж. Қочган одам овқатсиз, пиёда қанча ерга бороларди?! Қочиш — очлик, ёзда сувсиз қолиш, қишда совук уриш, яъни ўлим эди. Шунга била туриб, қим ҳам қочарди?! Мабодо қочиб, Чинга борилса, кўз остидаги кўк чизикни — давлат кули белгисини яшириб бўлмайди. Бирдан-бир йўл ишлаб-ишлаб, охири ўлиб кетавериш!

Янги келган, ҳали куч-қувватдан қолмаган ёш-яланг «ярамаслар» бошда бир оз шўхлик қилиб юришади-да, сўнг ювош-мўмин бўлиб қолишади. Улар шўхлик учун ҳам дармон зарурлигини кўп ўтмай тушуниб қолишади.

Ҳамма аллақачон ишга тушиб кетган бўлса-да, бир чинжин, назоратчиларнинг сўкишлари ва лўписаларига қарамай, жойидан қимирламади. У ўтирган жойида ухлаётганга ўхшарди. Назоратчилардан бири келиб, уни оёғи билан туртди. Чинжин тошга суяниб ўтирган жойидан ерга ёнбоши билан ағдарилди. У қаттиқ тепкига ҳам «парво» қилмади.

— Ўлганми дейман?!— бақирди назоратчи йиғирма қадамча нарида турган бошнингга қараб.

— Девор ичига иргитиб юбор! Ўзини касалга солдиган муғамбирларга яхши ўртак бўлади!— ўшқирди бош назоратчи.

Икки назоратчи ағдарилиб ётган чинжинни оёқ-кўлидан кўтариб, девор томон судрашди.

— Бу ишни ярамасларнинг ўзларига қилдириш керак!— буюрди бош назоратчи.

Ишлаётганлар орасида сансалорлик бошланди:

— Ким ёшроқ бўлса борсин!

— Кела қолинглар, ташласак-ташлабмиз-да, ўлган шекилли.

— Йўқса, ўзнмизни улоқтиришади.

— Ўлгани аниқми?

— Йўқ, ўлмаган. Бечорани тутқаноқ касали бор.

— Қанақа касал? Ҳолдан тойиб, қимирлолмай қолган-да. Тушликкача ҳам ишлай олмай, назоратчилар кўзидан яшириниб юрганди.

— Ташлаб юбориш керак. Бари бир энди ишлай олмайди...

— Ортиқча юк бўлмасайди ҳали.

— Тўппа-тўғри! Овқатни қанча одам ишлаётганига қараб олиб келишади-ку ахир!

— Жудаям бағритош бўлиб кетибмиз-е. Ўз шеригимизни улоқтириб юбормоқчимиз-а! Назоратчиларнинг

ўзлари килаверишсин бундай конхўрликни! Бизнинг қапдай кўлимиз боради?!

— Нақ Осмон жазолайди-я тирик одамни улоктириб юборсак! Ҳар биримиз шундай аҳволга тушишимиз мумкин. Бу дунё қайтар дунё!

Сансалорлик авжига чиқа бошлаган эди, каёқдан-дир, иш бошқарувчи пайдо бўлиб қолди. Унинг кўрсатмасига мувофиқ иккита назоратчи касални оёқ-кўлидан кўтариб келди-да, тебратиб туриб девор устунлари орасидаги бўшлиққа улоктириб юбордилар. Заиф кичкирик эшитилди. Кўп ўтмаёқ девор ўртасидаги бўшлиқ тупроқ, шағал, тош билан тўлди...

Бу ерда қабр ҳам шундоқкина оёқ остида! Узундевор устунлари орасидаги бўшлиқларни тўлдириш учун тупроқ, тош, гишт парчалари билан бирга одам жасадлари ҳам ташланарди.

Иш бошқарувчи узоқлашиб кетгач, назоратчилар тишларини гижирлатиб, қурувчилар бошига камчи ёғдира бошладилар:

— Агар шэньту келиб қолмаганда, анавинга кўшиб яна икки-учтангни ҳам улоктирардик. Девор бўшлиқлари ҳаммангга етади!

— Қурилишга ҳали яна жуда кўп одам керак! Шунинг учун шэньту бизни аяди,— базўр минғирлаб қўйди кексароқ чинжин.

Ҳақиқатан ҳам бир неча кундан кейин ички Жунгўдан жазога ҳукм этилган янги-янги юзликлар кела бошлади. Уларнинг гапларига қараганда, бу келаётганлар арзимаган айблари учун ўлимга ҳукм қилингандан сўнг авф этилиб, буёққа юборилган эканлар. Янги келувчилар учун қатор-қатор ертўлалар қазила бошланди. Тайёргарликка қараганда, бу киши Узундевор қурилишини ёздагидек туну кун тез олиб бориш режаланганди.

Янги келганлар орасидаги бир-икки маҳмадоналарнинг гапига қараганда, аъёнлар Чангчэн қурилиши учун яна кўшимча одам қаердан олинади, деган савол билан мурожаат қилганларида, Осмон Ўғли истехзо билан «урушдан олинади», дея қисқа жавоб қайтарганмиш. Сўнг узоқ шимолга чекинган хунлар орқасидан қувиб бориб, асир олиб келиш учун кўшин юборилганмиш. Бу мишмишларнинг тўғрилигини яна кўшимча ертўлалар казишга киришилгани тасдиқлагандай бўлди. Ҳа, ордан кўн ўтмай, тўп-тўп хун ну-лулар келтирилди.

Кейинги ҳафта ичида чинлик «ярамаслар»га чет эллик ну-лулардан фаркли ўлароқ берилган арзимас енгиллик-

лар ҳам чиппакка чикди. Улар ҳам хунлар, кянлар каби девор ёнидан силжитилмай кўйилди. «Ярамаслар» бир оз мизгиган бўлишади-да, буламик таъмадди қилгач, камчилар остида яна ишга ҳайдаладилар.

Курилишида одам кўпайгани учун Сяо Тан билан унинг хотини Юй овқат пишириб берадиган одамлар сонини ҳам икки марта ортди. Уларга девор ишида яроксиз бўлиб қолган факат битта кекса кишигина кўшимча гўлох қилиб берилди холос. Ерўчоқ атрофидаги қозонбошида овқат пишириляётган пайти қария Сяо Танга ҳасратини тўкиб солди:

— Мен узок Ляодун¹дан бўламан. Бола-чакам агар тирик бўлишса, ўша ёкдадар. Уларни кўришдан умидимни аллақачон узганман. Ўн йилдан бери ту-нуман.

— Илгари уйингиз, ерингиз бўлганмиди?

— Ҳа, бор эди. Бир йил касал ётиб қолиб, қарзга ботдим. Еримни кўшиилар шерикчиликка экишди. Қарзини иккинчи йили узаман деб чирандим, бўлмади. Учтинчи йил деганда қарз икки баробар ортди. Судхўр қарз бадалига еримни ярмини тортиб олди. Бир йилдан кейин у келиб, яна мендан ҳақ талаб қилди. Мен хайрон қолдим. У бамбук тахтачасини кўрсатиб: «Мана, бармоқларингни изи!»— деди. «Ахир еримни ярмини тортиб олдинг-ку» дедим. «Эски қарзинг учун ерингни бергансан, бу янги қарзинг тўғрисидаги ҳужжат!» Ўтган гал судхўр мени алдаб, бошқа алоқасиз бамбук тахтачани ўтга ташлаб юборганини тушундим. Судхўр ерингни қолган қисминини ҳам, уйингни ҳам тортиб оламан, деб дўқ урди. Мени кулбам бошқаларникидан дурустроқ эди-да! Қишлоғимизда мен энг уста гишт терувчи ҳисобланаман. Қийин ахволда қолдим. Агар судхўр еримиз билан уйимизни тортиб олса, қаерга борамизу қандай тирикчилик ўткази оламиз?! Майли, ўзим нима бўлсам бўлай, аммо хотиним билан кизимни кутказай, деган фикрга келдим. Таваккал қилиб, тунда судхўрни уйига аста кирдим-да, бармоқ изларим тушган бамбук тахтачани ахтара бошладим. Мени тутиб олишди-да, ўғирликда айблаб, ту-нуга айлантиришди, сўнг Чангчэн қурилишига юборишди. Ўн йил давомида ишлай-ишлай мана шу ерга етиб келдим. Оддий ханлар орасида мендан бошқа ҳеч ким Чангчэнни бошдан-охир кўрмаган бўлса керак!

— Чангчэнни Цзиньчэндан Дуньхуангача қуриляётган янги қисми узунми ёки Ляодундан Цзиньчэнгачасими?

¹ Ляодун — ҳозирги Шимолий Корея ёнидаги шаҳар — ярим орол.

— Цзиньчэнгачаси албатта. Биласанми, мен жуда кўп билимдон, ҳисобдан одамлар, амалдорлар билан гаплашдим. Наники кўрдим, кўп нарса эшитдим ҳам,— деди чол хашакни ўчоққа ташларкан.— Чангчэннинг эски қисми яқин ўн минг ли келади дейишади. Янги қисми бўлса, тўрт минг лидан ортиқ эмас!

— Шунча узун Чангчэнни дунё яратилгандан бери қуришар экан-да унда? Яхшиям менда бола-чака йўқлиги! Агар бўлганда уларнинг ҳам умри шу Чангчэнни қуриш билан ўтар экан! Чинжинлар асти девор қуриш учун яратилганми дейман-да!— шикаста овозда гап кўшди Сяо Тан.

— Эҳтимол шундайдир! Аммо билимдон одамларнинг айтишларича, Чангчэн илгари яхлит қурилган эмас. Хохласанг, бир бошдан гапириб беришим мумкин.

— Майли. Фақат аввал қозонларга сув тўлдириб кўяй.

Қария ўчоққа қуриган шўра, оквошларни ташлар экан, ёнаётган оловни узун кўсов билан кучайтира-кучайтира Узундевор қурилиши тарихини ўзи эшитгани билганича Сяо Танга гапириб берди. Унинг узундан-узун маълумотларининг қисқача мазмуни шундай эди:

Узундевор бошда қадимги Янь, Чжао ва Цинь подшоликларининг шимолий чегарасига қурилган узук-узук деворлардан иборат бўлган¹. Чин империяси барпо этилгач, бу деворларни ягона Узундеворга бирлаштиришга киришилган. Чин Ши хуанди бу ишга кўшинлардан уч юз минг кишини юборган. Бу камлик қилгач, яна кўп юз минг сонли ну-лу ва ту-нулар юборилиб турган. Хаммаси бўлиб, беш-олти уч юз минглик кўшинга тенг одамлар ишлаган. Девор қурилиши ўн йил давомида кеча-кундуз тўхтамай давом этган. Ишга юборилганларнинг кўплари ярим оч-яланғоч ҳолда оғир меҳнат азобидан қирлиб кетган. Халок бўлганлар жасади деворнинг гишт, тошлари орасига тўкилаётган тупроқлар ичига кўмиб юборилавераркан. Узундевор мажозий маънодагина эмас, тўғри маънода ҳам ҳарбий асирлар ва меҳнаткаш чинжинларнинг суяклари ҳисобига қад кўтара борган. Деворнинг баландлиги олти одам бўйи, эни эса, ўн отлик ёнма-ён кетаверадиган даражада қурилган. Ҳар юз-юз эллик қадамда камалакдан ўк узиш учун минорачалар қурилган, девор тепасининг ташқари томонида эса, ташқаридан келганларни ўққа тутиш учун арра тишисимон мосламалар — шинаяклар ўрнатилган. Деворнинг бир

---

¹ Эрадан илгариги 300-290 йилларда қурилган.

неча жойида яхши кўрикланадиган дарвозалар қолдирилган. Девор номигагина «хунлардан сақланиш учун қурилган» дейлиб, аслида ўша девор панасида пухта тайёрланиб олиб, хунларга хужумни кучайтириш, уларни қириб қайтиргач, яшириниш, хунларнинг фавкулода ўч олиш имконини йўққа чиқариш учун фойдаланиб келинган.

Қариянинг ҳикоясини миқ этмай ўтириб эшитган Сяо Тан охири:

— Гапингизга қараганда, Чин Ши хуанди ҳам ҳозирги Осмон Ўғли сингари иш тутган экан-да!— деди.

— Секинрок!.. Шанғиллама! Ҳозирги Осмон Ўғли Чин Ши хуандидан ўрганган бўлса керак!

Сухбатдошларнинг гапларида жон бор эди.

Хань сулоласидан бўлган Осмон Ўғли Лю Чэ ҳам шу Узундеворни хунлардан тортиб олинган янги ерларнинг шимолий чегараси бўйлаб ғарбга чўзишни буюрган эди. Чангчэннинг бу қисми ҳам хунлардан ва бошка қўшнлардан олинган ҳарбий асирлар ва чинжинларнинг суяклари устига қурилиб борарди. Лекин қўшимча чўзилган Узундеворнинг вазифаси янада орттирилганди. Энди у хунларни ўз она тупроғидан абадий қувиш ва узоқ ғарбни, ҳали номи ҳам, одати ҳам номаълум халқларни бўйсундириш учун таянч нуқтаси тарзида фойдаланишга мўлжалланганди.

Орага сукунат чўкди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд, индамай куйманарди. Кекса ту-ну ўтти кавлаштираётди, Сяо Танга зимдан назар солди. У ранги таг-тагидан захил бу йигитнинг ёшини аниқлай олмади. Лекин ҳозир кўкимтиллаша бошлаган юзи ҳам Сяо Таннинг қачонлардир жуда чиройли йигит бўлганлигини беркитолмасди. У хушбичим, гавдаси ушоқкина эди.

— Хўш, энди сен ҳам ўз тўғрингда гапириб бер!— деди кекса ту-ну.

-- Ҳозир гапириб бераман-да! Аммо бир зум ичкаринга кириб чиқай.

Афтидан Сяо Тан хотинига ниманидир тайинлаб чиқди шекилли, аёлни қозон тепасидан қадами қирқилди, хатто ертўладан чиқмай ҳам қўйди.

— Мен ўн икки ёшга кирганимда,— дея ўз саргузаштини берилиб сўзлай бошлади Сяо Тан,— отам сизга ўхшаб қарзга ботиб қолиб, мени ҳақдорга қул қилиб берди.

— Эҳ, лаънати қарз!— деди бутун вужуди қалтираб чол,— ҳамма ханлар ту-нуга айланамиз шекилли қарз дастидан!

— Ота-онамнинг кенжатоини ва ёлғиз ўгли бўлганимдан,— давом этди Сяо Тан,— мени олиб кетиш пайти уйимиз доду фарёдга тўлиб кетди. Онам билан иккала опамнинг бўзлаб йиғлаганларини эсласам, ҳали-ҳали юрак-бағрим эзилиб кетади. Шу пайт отам қаёққадир ғойиб бўлиб қолди. Эҳтимол, у ўзини тутиб туришга кўзи етмаган бўлса керак. Қизларимиздан хоҳлаганингни ол, дейишса ҳам ҳақдор унамади. Ҳақдорга аёл эмас, қиммат турадиган эркак кул керак экан! Мени бошқа вилоятга олиб бориб, қанчагадир пуллади. Янги хўжайинимда йиғирма чоғли кул бор экан. Аёл куллар шойи тўкишар, эркак куллар далада ишлардилар. Мендан, ёш бўлганим учун бўлса керак, уй ичидаги юмушларда фойдалана бошлашди. Сув олиб келиш, гулларга қараш, ўтин ёриш, ҳатто болаларни ўйнатиш ҳам менга юкланганди. Болалар «она» деб югуришганда мен ҳам уйда қолган онамни тез-тез кўмсаб турдим. Лекин чорам йўқ эди!

Хўжайиннинг тўрт келини, уч кизи бўлиб, қизлардан иккитаси узатилмаган экан. Келинлар билан қизларга ёқиб қолдим шекилли, улар мени талашиб иш буюрадиган бўлдилар. Бу хўжайинга, унинг ўғилларига ёқмади чоғи, мени олдин далага, кейин устахонага юбордилар. Устахонада ҳам кўп бўлмадим. Бир кун мени хўжайин чақиртирди. Унинг олдига киришдан олдин ювинтиришди, яхшилаб овқатлантиришди. Хўжайин «сенга устахона кўпроқ ёқадими, уй ишларига қарашишми?»— деб сўради. Мен «уй ишларига қарашиш ёқади», деб жавоб қайтардим. Хўжайин рўпарасида қўл ковуштириб турган кул-уй хизматчисига «олиб чиқ» ишорасини қилди. Хизматчи мени бошқа хонага олиб кирди-да, пешонамдан силаб, ўпди. Бундай қарасам, хизматчи қулнинг кўзи жикка ёшга тўла. Ҳайрон бўлдим. У менга бир қултим сарик сув берди. Ичганимни биламан, бошим айланиб кетди. Ўзимга келиб қарасам, тўшакда ётибман. Тепамда ҳалиги хизматчи кул ғамгин ўтирибди. Чотим қаттиқ оғриётганини сездим. У менга: «кимирлама, тез тузалиб кетасан, мен ҳам қирқ йил аввал сендай бўлганман»,— деди. Кейин билсам, мени беҳуш қилиб қўйиб, бичиб ташлашган экан. Шунинг учун хизматчи кул менга раҳми келиб йиғлаган, пешонамдан ўпган экан. Шу тарика умрбод эркак бўлмай қолдим! Ўғил туғилиб, қизлардек ҳаёт кечирिशга маҳкум бўлганимдан аччиқ-аччиқ йиғладим. Лекигин янги ҳолатимнинг даҳшатини ҳали кўз олдимга тўласича келтиролмаган эканман!

Орадан тўрт йил ўтди. Ешим ўн саккизга етди. Ўн

тўртимдаёк кизлар, чиройли ёш аёллар кўзимга яхши кўринадиган бўлиб қолган эди. Энди билсам, барвақт уйғонган эканман. Ақлим тўлиша борган сари, ўша ўн тўрт ёшлигимдаги туйғумни тез-тез эслайдиган бўлдим. Лекин қўлим аёл баданига тегса ҳам сесканмайдиган, этим жимирламайдиган бўлиб қолди. Кейинча тушунсам, бу — ахталикнинг натижаси экан! Яна бошқа ҳақиқатни кейинча англаб етдимгина эмас, ўз қулогим билан эшитдим. Келишгангина йигитча бўлганим учун хўжайиннинг келинлари мени хизматчиликка танлашган экан. Хўжайин уларнинг хоҳишини бажариб, мен бечорани уларга бичиб берган экан! Ана энди нақ «ойимқиз» бўлдим қолдим. Ўзимнинг қачонлардир эркак бўлганим ҳам эсимдан чиқиб қоладиган бўлди. Овозим, килиқларим ҳам худди аёлларникига ўхшаб кетганди, шекилли. Лекин келиналар ҳамон менга суқланиб қарашарди. Уларнинг хирс тўла кўзлари, ишвалари менинг эндиликда фойдасиз бир пайтлардаги эркаклигимни эсимга солиб турарди. Хўжайинлар жўрттага бичириб қўйганлари учун мен аёлларнинг ошқора таманноларига жавобан эркакча тадбир қўллолмай, кўзларим орқалигина лаззатланиш билан чекланардим холос. Ҳар галги шундайин кўз лаззатидан сўнг менга каттик алам қила бошлайди. Тунлари тўшагимда пик-пик йиғлаб чиқаман! Бу ҳам холва экан хали! Кейин бундан ҳам баттар холга тушдим.

Хўжайиннинг ховлисида мен учун муҳим икки воқеа содир бўлди. Кекса хизматчи — ахта кул вафот қилди. Унга ачиниб хун-хун йиғладим. Энди унинг ҳамма ишлари менга қолди. Овқат қилиш, чой дамлаш, ҳатто аёллар ювишишларига сув келтириб бериш, гоҳо уларнинг устиларига сув қуйиб юбориш ҳам менинг зиммамда! Эркак бўлиб туғилган одам учун бундан ортиқ хўрлик бўлмаса керак!

Сўнг иккинчи воқеа содир бўлди. Хўжайиннинг буррак, тиртиқ, нимжон кенжа ўғли уйланди. Унга жудаям зебо, ўн олти ёшлардаги етилган бир қизни олиб беришди. У яна менинг қачондир эркак бўлганимни эсимга солди. Очигини айтсам, ҳеч қачон ўша қунидагидай қуймагандим. Наҳотки, бир тасқара шундай жононни бағрига босиб ётса-ю, мен бечора кўзим қуйиб юраверсам! Агар менга олиб беришганда ҳам келинчакни пешонасидан ўпишдан нарига ўтолмаслигимни эслаб, ўзимни тинчлантирдим.

Аёллар навбатдаги чўмиладиган куни бир ойлик ян-

ги келинчак ҳам уяла-уяла ювиниш хонасида ечина бошлади. Во ажабо! Қомат ҳам шунақа келишган бўлади-ми! Икки сийна нақ учишга шай кушлардек. Гавда эшилади, бел бир тутам, дуркун болдирлар! Келинчак уялганидан, мен бўлса, қарашга ботинолмаганимдан кўзларимизни бир-биримиздан олиб қочдик. Бичилган бўлсам ҳам илгариги эркаклик ҳирсим хиёл кўзгалди шекилли, этимни титроқ қоплади. Аёлга жинсий эҳтирос билан талпинган эркаклар қандай бахтли-я! Узоқ вақт жим туриб қолиш хатарли бўлгани учун келинчак ювинишга туттиди, мен аста-аста унинг баданига сув қуя бошладим. Сўнг бошқа аёлларга ёрдамлашгандек, унинг ҳам баданини ишқалашга киришдик. Келинчак каттиқ ҳаяжонланар, чамаси, унга менинг ахталгимнинг аҳамияти йўқ, берилиб лаззатланарди. Мени бўлса, баданим бошқа титрамади. Фақат кўзим олмакесак терарди холос! Аёлларни ювинтирадиган кунлари жудаям ирганардим, энди ўша кун келишини кутадиган бўлиб қолдим. Аммо ҳар гал гўзал келинчакни ювинтиргандан кейин кечаси билан ухлаёлмай йиглаб чиқа бошладим. Уни узоқроқ ювинтиришимни бошқа аёллар сезишдими чоғи, пичинг қила бошлашди. Пичинг эшитмаслик, энг муҳими, чакувга қолиб жазо олмаслик учун бошқа аёлларни ҳам яхшироқ ювинтирадиган бўлдим.

Бари бир аёлларни навбатдаги ювинтириш кунни фалокат юз берди. Қенжа келин менга жуда ўрганиб қолган эди. У ҳар нарсани баҳона қилиб, изимдан қолмасди. Гоҳо ўзимга-ўзим аёл зотида ақл йўқ экан, деб кўярдим. Мендан нима фойда? Кейин тушунсам, келинчак буррак эри билан ноилж яшаса ҳам, бутун ўй-хаёли менда экан. Оҳ, келинчакнинг ишвали боқишлари! Ўтларга ёқиб қарайди менга! Тафт ҳам тортмай кўйди. Баданини эздириб ишқалатади. Ажабо! Этим сесканмаса-да, менга ҳам бу жуда-жуда ёқади. Келинчакни сўнгги марта ювинтиришимда, бор таваккал, деб унинг момик сийналарини кўксимга босдим! Келинчак бўйнимдан беозоргина кучди. Мен ҳам юзимни унинг юзига босдим. Шу ҳолда, билмадим, қанча туриб қолдик экан, эшик шарақ очилиб кетса бўладими! Қарасам, остонада хўжайиннинг ўртача келини турибди. У мени ҳар гал ўзи ишқалаш керак бўлган авратларини ҳам ишқалаб кўйишимга имо қилар, мен турли баҳоналар билан бундан ўзимни олиб қочар эдим. Тушунарли, у бизни, тўғрироғи, кичик овсинини пойлаб келган эди! Воқеадан хўжайин дарҳол хабар топди. Ўшанда еган калтагимни фил еса ҳам ўлар-

ди! Шундан кейин хўжайин мени солиқ бадалига давлатга топшириб юборди.

— Сени дардинг меникидан ҳам баттар экан-ку!— деди қаттиқ ачиниб кекса ту-ну.

— Бу хали ҳаммаси эмас!— дея давом этди Сяо-Тан. — Мени тўппа-тўғри Узундеворни Цзиньчэндан нариги қадимий аллақайси дарвозаси яқинига олиб келишди. У ерга ҳайдаб келинганлар ўн беш-йигирма чоғли эдик. Оёқ-қўлларимиздаги бир-бирига маташтирилган занжирлар олиб ташлангач, гишт куйишга киришдик. Гишт куювчи ту-ну-бэйлар бу ерда бир неча юзга етар экан, ту-бэйлар (аёл қуллар) ҳам анчагина бор эди. Бир кун рўпарамда иргитилган гиштларни тераётган аёлга кўзим тушиб, хурсанд бакириб юбордим. Аёл ҳам менга отилди. Иккаламиз ҳамманинг олдида кучоклашиб кўришдик, узоқ йиғлашдик. «Юй, ростданам сенмисан?!»— шивирладим унинг кулоғига. «Ҳа, менман, Тан!» дерди аёл хўрсиниб. Бу, ўша, хўжайиннинг кенжа келини Юй эди! Лекин у энди анча сўлишиб қолган, сийналари ҳам пучмоқлашганди. Фақат кўзлари ҳамон ўша-ўша! Олдини га пайкамабман: Юйнинг кўзлари остига ҳам машъум кўк чизик тортилган эди! Асли айб менда эмас, ҳаммани кўз остида бор-да бундай чизик!

Юйни ту-бэйга айланиши сабабини тушунолмасдим. Қандай қилиб, нима учун, ахир у бадавлат одамнинг туппа-тузук кизи эди-ку! Наҳотки, мен сабабли у ҳам кул қилинган бўлса?! Бичилган кул-хизматчи билан кучоклашса нима бўлибди? Шунинг учун ҳам қулга айлангирладими эркатой кенжа келин?!

Ишдан сўнг бизнинг тақдиримиздан қулиб кўз қисаётгандек милт-милт этаётган юлдузлар тўла тунда Юй мен қувлиб сотилганимдан кейин ўз бошига тушган мудҳиш савдоларни айтқиб берди. Юйнинг буррак эри рашк аламида Юйни қаттиқ қалтақлабди. Сўнг уни уй ичига қамаб қўйибди. Фақат учта хона ичида юришга рухсат берибди, холос! Бунисига ҳам чидаган бечора Юйни... Кейин... Кейин... Уни ҳам бичишибди! Ажабо, аёлни ҳам бичишадими?! «Нега ундай қилишди?» деб сўрадим. Буррак эри унга очикдан-очик: «Мен нимжонман, сен етилган аёлсан. Шунинг учун сени бичирдим. Токи бошқа ҳеч ким билан алоқа қилолма. Мен сени қўйиб юбормайман, чиройли хотини кетиб қолибди, деган иснодни кўтаролмайман»,— дебди. Юй қонсираб, ўлишига бир баҳя қолибди. Охири у буррак эрини ўлдиришга қасд қилибди-ю, аммо жароҳатлай олибди холос. Кейин Юйни

бу оғир жинояти учун ту-бэй қилиб юборишибди.

Икки бахтсиз қайта топишганимиздан бир оз хурсанд ҳам бўлдик. Бирга-бирга ишлай бошладик. Ҳамма бизни эр-хотин деб ўйларди. У ерда кимнинг ким билан нима иши бор?! Юйнинг бўлса, илгариги латофатидан асар ҳам қолмаган, назоратчиларга ундан кўра чиройли ту-бэйлар етарли эди.

Биз ту-ну-бэйларга ер-сувидан ажралган ёки бола-ларими, отасими қарз бадалига қул қилиб сотиб юборилган, хонавайрон бўлган ўша атрофдаги дехқонлар ҳам келиб қўшилишди. Улар ҳам қоринларини тўйдириш илинжида Узундеворни у ер-бу ерини тузатишда ишлай бошладилар. Кейин ту-ну-бэйлар орасида Узундеворнинг нариги томонига қочиб кетиш ҳақида гап тарқаб қолди. Маълум бўлишича, бу гаплар сафимизга қўшилиб ишлаётган хонавайрон дехқонлардан чиққан экан! Улар орасида сюннулар томонни яхши биладиган, ёшлигида, уруш пайтлари уёқларга борган одамлар бор экан. Улар тунда Узундевор дарвозасини очамиз-да, соқчиларни шартта бўғиб ташлаб, сюннулар томонга қочамиз, дейишибди. Биз кўпчиликмиз. Ўн беш-йигирма соқчи бизни ушлаб қололмайди. Узоқдаги шэнбинларни чақириб келгунарлича тонг отади, биз бу пайт сюннуларга яқинроқ жойга бориб оламиз. Уларга ихтиёрий асир тушамиз, мақсадимизни айтамыз. Сюннулар бизни ўлдиришмайди, қул ҳам қилишмайди, чунки уларга қул керак эмас. Уларнинг ўрдалари, қароргоҳлари атрофида, дарё бўйлари, тоғ этакларидаги ерларга тарик, савзи, турп бошқа сабзавотлар экамыз. Сюннулар бир қисм ҳосилни олиб, бизни ишлатишга рози бўладилар. У ёқда шундай қилиб кун кечирувчи, урушда асир тушиб кетган чинжинлар бор. Биз ҳам бориб уларга қўшиламыз. Шундай қилсак, очдан ҳам ўлмаймыз, қулликдан ҳам қутуламыз!

Кечки пайтлар, ишдан бош кўтармасдан, ҳаммамиз «Шан лю тянь¹» қўшиғини тез-тез айтиб турардик. Унинг сўзлари ёдимда:

Дунёда одамлар нега паст-баланд, тенгсиз!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Заминдор ер гуручу тарик — ош; оч доим йўқсул!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

---

¹ «Шан лю тянь!» — «Бош олиб кетайлик озод элларга!» Хитойчадан русчага Л. Д. Позднеева таржимаси.

Қозонда гирт ёвгон буламик, тўнимиз енгсиз!
Бош олиб кетайлик озод элларга!
Айбимиз нимада? Аҳмоқми ё хожасидан кул?!
Бош олиб кетайлик озод элларга!
Осмон инъомидир бизга тақдир, бахт, турмуш!
Бош олиб кетайлик озод элларга!
Аламзада, эртага кимдан кутасан уруш?!
Бош олиб кетайлик озод элларга!

— Бу кўшиқни Осмонгагида айтмаган бормикин? —
чукур хўрсинди қария.

— Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушди, — гапини
давом эттирди Сяо Тан. — Бизга ҳам бу режа жуда ёқ-
қан эди. Бизни сийламаган бу ёруғ дунёдан охириги уми-
димиз шунда эди. Юй билан икковимиз «оила куриб, эр-
хотиндек» яшашга аҳд қилдик. Бир кун тунда оломон дар-
возага ёпирилди. Юй кичик тугунчамизни кўтариб олди.
Мен кўлимга чўқмор таёқ олдим. Бу мени эркаклигим-
ни эслатди. Чўқморни ишлатиш бичилган, бичилмаган-
ликка қарамайди-да!

Назоратчилар билан соқчиларни ичимиздаги тингчи
ҳамма гапдан хабардор қилиб қўйган экан. Оломоннинг
боши дарвозага яқинлашган ҳамоно атрофдан отлик
шэнбинлар қилич ўйнатиб келиб, ғалаёнчиларни аямай
тиғдан ўтказиш бошладилар. Орқадаги ва ёндагиларнинг
кўпи ер тишлашди. Юй иккаламиз ўртада эканмиз, ки-
личдан қочган бечоралар тўс-тўполони паноҳидагиёна
омон қолдик! Тирик қолганларни қалтаклаб-қалтаклаб,
бу ерга олиб келишди. Мана, яқин бир йилдан бери шу
ерда ошпазлик қиламиз.

— Бу аёл ўша... Юйми? — сўради чол.

— Ўша бечора, шу!

— Қаёққа қарама ту-ну, ту-бэй, лу-ну, бор-йўғидан
ажраган нун-фулар!

— Жуфт яшаш лаззатидан маҳрум ахта қулларни
айтмайсизми?! — кўшимча қилди Сяо-Тан.

— Ёшларинг нечада, мана, сен неча ёшдасан?

— Мен йигирма иккидаман, Юй ўн тўққиз ёшда.

— Шунақа де! Сен қирқ ёшда, Юй ўттиз беш-қирқ-
лардага ўхшайсизлар.

— Юйни уч йил илгари кўрганингизда эди!

— Ҳа, дунёдан шу тахлит ўтиб кетамиз. Жонимиз ер
ости сариқ булоқлар салтанатига боргандагина роҳат
кўради! Бирдан-бир юпанчимиз шу!

Орага чукур сукунат чўқди. Сухбатдошлардан ким-

дир гап очмаса, бу жимликнинг охири тубсиз кулфат денгизига туташиб, жами инсон зоти ғам-андух гирдобига ғарқ бўладигандай туюларди. Жимликни кекса ту-ну бузди:

— Хонавайронлар тез-тез Узундевор ошиб қочишга ҳаракат қилиб турадилар! Ўн йиллик йўл давомида бундай уринишларни кўп кўрдим. Шуни билгинки, Узундевор Чинни суннулардан сақлабгина қолмай, у чинжинларни Осмонтагидан қочиб кетишларига ҳам йўл қўймайди.

— Осмонтаги хонавайронлар, бечораларни тузоғи десангиз-чи!

— Уёгини нима деб атасанг атайвер! Ҳа, айтгандай, у кунги норғил «ярамас», анави шеригинг... хотининг Юй ҳақида нега учирма гап қилди?— савол ташлади чол жиддийлашаётган суҳбат мавзуини алаҳситиш учун.

— Нима, сиз ҳам эшитувдингизми?

— Ҳа. Мен ҳам ўша ерда эдим. Оёғимни зўрға судраб боссам ҳам девор қурилишида ишлаётгандим.

— Ўша норғил иккита шериги билан тунда ертўла-мизга бостириб киришди. Мен бунга ортиқча хафа бўлмадим. Майли, бечора Юй лоақал шу ярамасдан бўлса ҳам лаззатлансин, деб ўйладим. У кетгач, Юй эркак зоти билан яқинлашишни хоҳламайдиган бўлиб қолганини айтди. Бояқиш лаззатланиш ўрнига жуда қаттиқ азобланибди. Кейин мен ярамаснинг қилиғи тўғрисида назоратчига арз қилдим. Назоратчи ярамасни келмайдиган қилиб қўйди. Лекин ёмғирдан қочиб, қорга тутилдик. Баъзан тунда маст бўлиб назоратчининг ўзи келади. Юйни қийнайди. Атиги уч йилгина аввал бечора Юй сувдан қирғоққа чиқиб қолган балиқдек чанқоқ типирчиларди, энди бўлса, эркак зотига яқинлашишдан безбоз килади.

Бир-икки марта назоратчи келганда ташқарига чиқиб ҳам кетдим. Кейинчалик Юйни илтимоси билан чиқиб кетмайдиган бўлдим. Маст назоратчи Юйга азоб берганда, мен уни пешонасини силаб, азобини енгиллатиб тураман! Назоратчи эркаклик ғуруримни энг сўнгги қолдигини ҳам поймол қилди! Ўзимни ўлдириш, ундан олдин назоратчини ўз қиличи билан чошиб ташлаш фикрига ҳам келдим, лекин Юй ялиниб-ёлвориб мени бу йўлдан қайтарди. Бояқиш ёлғизгинани мен ҳам ташлаб кетсам, холи нима кечади охири?

Сяо Тан охириги сўзларни ўпкаси тўлиб, аранг гапирди-да, кўз ёшларини исқирт енги билан артиб, нари кетди. Кекса ту-ну ер чизиб қолди.

Бир оздан сўнг овқатни кўтаришиб кетиш учун назоратчи юборган «ярамас» тушлик вақти бўлганини муҳиш Узундевор панасида дардлашаётган суҳбатдошларга эслатди. Тушликни кечиктирганлари учун Сяо Тан билан чолни назоратчиларнинг камчиси кутарди.

Саккизинчи боб

ЖАН ЦЯНЬ ЯНА САФАРДА

Чэнсян Бу Ши Осмон Ўғлининг ғазабига дучор Жан Цяни гўё яширинча давлат ишларига жалб эта бошлади. У энди Ғарбга бориб келаётган элчиларнинг маълумотлари асосида таклифлар тайёрлар, уларни ўз «меҳрибони ва ҳомийси» Бу Ши орқали ҳукмдорга киритарди. Лю Чэ атайдан ким бу маълумотларни умумлаштираётгани ва таклифларни тайёрлаётгани тўғрисида сўрамасди. Бу Ши эса, Жан Цянь ҳақида лом-мим демасди. Шу тарика, Осмонгаги ҳукмдорининг асъаса-дабдабаси янада ортиб борарди!

Негадир бугун Осмон Ўғли чэнсянни ҳар кунгидан анча эрта йўқлатди. Бу Ши йўл-йўлакай Жан Цянь кеча тунда тайёрлаган ёзма хулосалар ва таклифларни олиб келишга улғурди холос.

— Довон, Дася, Аньси, Шеньду — катта давлатлар, — ўқий бошлади Бу Ши Жан Цянь ёзувларини, — уларнинг аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради, қимматбаҳо нарсалар у мамлакатларда жуда кўп, аммо кўшинлари нисбатан кучсиз, чин буюмларини эса жуда кадрлайдилар, чунки ўзлари ҳам турли-туман буюмлар ясашда мохирдирлар. Кўчманчилар Усун, Қангюй, Катта Юечжи кучли кўшинга эга. Уларнинг кўшинларини Шеньдуга ва Ғарб давлатларига юбориш мумкин бўларди, агар турли йўллар билан уларни фуқаромизга айлантиролсак, Осмонгагини яна Ғарбга томон ўн минг ли кенгайтириш мумкин бўларди. Тўққиз тил¹ни биладиган тилмочлар орқали уларнинг ханликларникидан бошқача урф-одатларини билиб олиб, Чин таъсирини тўрт денгиз оралиғига ёйиш мумкин².

¹ Кўп тил билувчилар, полиглотлар.

² Тўрт денгиз оралиғи — бу ерда Лобнор кўли, Орол, Каспий ва Ўртаер денгизлари оралиғи бўлиши керак. Жан Цяннинг маълумотларида шу денгизлар тилга олинади.

— Бу маълумотда нима янгилик бор?— сўради У-ди Бу Шидан.

— У давлатларнинг кенглиги... катталигини билемиз... Аммо Довон, Дася, Аньсининг кўшинлари кучсизлиги... илгари номаълум эди. Яна... яна Қангюй билан Юечжилар сюннуларга қарши чиқишдан бош тортишган эди. Энди уларнинг кўшинларини ёллаш, Шеньдуга, Аньси ва Дасяга қарши ташлаш!.. Янги гап шу. Аммо улардан Довонга қарши фойдаланиб бўлармикан? Улар туғишган эллар дейишганди шекилли?!

Жан Цяннинг ҳозирги янги таклифини яхшилаб ўрганиб чиқишга улгурмаган чэнсян кутилмаган саволга қониқарли жавоб қайтаролмай, дудукланиб қолди.

— Демак, кўчманчи қабилаларни фукарога айлантириш керак!— овозини кўтармай хитоб қилди У-ди. Унга чэнсяннинг худди ҳозирги қоқиниши керак эди. Ўрни келганда ҳаммани, жумладан, чэнсянни ҳам дудуклантириб қўйиш Осмон Ўғлига ихлосни тобора оширади, чунки ҳамма унинг ақли теранлигига такрор-такрор қойил қолади, таҳсинлар ўқийди. Эҳтимол У-ди бу вазиятни атайлаб вужудга келтиргандир. Ҳукмдор Жан Цяннинг таклифларини чуқур ўрганиб чиқишга етарли вақт бермасдан чэнсяндан фикр сўрагани бежиз бўлмаса керак!

«Турли йўллар билан қўшини кучли кўчманчиларни фукарога айлантириш керак»— мана гап қаёқда! Сўнг уларнинг қўшинини керакли жойга ташласа бўлаверадди. Дачинни узок Ғарб денгизидан (Ўртаер денгизи) бери ўтказмаслик ҳам шунга боғлиқ! Бу гап ҳам масаланинг илдизини Осмон Ўғлининг ўзи топди! Гап маълумотларни тўплашда эмас, уларнинг мағизини чақишда, ишга энг зарур хулоса чиқара билишда! Хулосалар ичидан ҳам асосий, етакчи хулосани ажрата билиш керак! Аммо бунга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермайди! Ўз иродасини бошқаларга ўтказа олишнинг бош омили ҳам мана шунда-да! У-ди чэнсяннинг яна бир бор тилини қисиб қўйганидан хурсанд қиёфада:

— Жан чақиртирилсин!— дея буюрди.

Вақт ўтиши гуноҳни эскиртиради, лоақал уни енгиллаштириши мумкин! Гуноҳкорнинг кўрсатажак хизмати ниҳоят муҳим, зарур бўлса, нур устига аъло нур!

Жан Цян охириги марта қўл-оёғи кишанлоғли кирган бу хонага — Осмонтагининг энг мўътабар хонасига яна қадам босди. У ўтган гап ўн уч йил Ғарб давлатларида юриб келгач, Осмон Ўғли ҳузурига кириш шарафига эришган бўлса, бу сафар худди шу саройдан силжимай

хам етти йилдан сўнг ўша мўътабар хонага кириб, таъзим бажо этаётганди.

— Бу таклифларни ким амалга ошириши мумкин?— атайдан эгаси номаълум савол ташлади У-ди.

Жан Цянь Бу Шининг бир дақиқа иккиланиб қолгани, савол шахсан ўзига қаратилганига тўлиқ амин бўлгани учун шартта бундай деди:

— Осмон Ўглининг содиқ қули кўлидан келади!

— Усун ҳақида нималар маълум?

— Сюнну орасида бўлганимда,— дея гап бошлади гуноҳи кечирилганини пайқаган Жан Цянь,— Усун ҳукмдори «хунмў» деб аталишини эшитганман. Ҳозирги хунмў Лецзяомининг отаси Наньдоуми Фарбий сюнну ерларида озроқ яйловга, кичикроқ улусга эга экан. Аймоқлар орасида яйлов талаш қирғинларнинг бирида хунмўни ўлдириб, унинг чақалок ўғли Лецзяомини ўтлоққа ташлаб кетишибди. Бир неча кун кейин келиб чақалок тириклигини, баданига ёпишган ҳашоратларни кушлар териб ташлаётганини кўришибди. Чақалокни бўри эмизаётганмиш. Шаньюй ҳайрон қолибди, гўдакни рух деб ўйлабди-да, уйига элтиб тарбиялай бошлабди. Лецзяоми улғайгач, шаньюй уни қўшинга бошлиқ қилиб тайинлабди. Йигит бир неча бор жангларда ўзини кўрсатганидан кейин, шаньюй унга отасининг улуси билан яйловларини қайтариб бериб, Фарбий девор¹ қоровулларини назорат қилиб туришни топширибди. Лецзяоми ўз кўшинини кўпайтириб, атрофдаги шаҳарлар билан ўлкаларни бўйсундириб олибди. Натижада у бир неча юз минг кишилик тажрибали жанговор қўшинга эга бўлибди. Шаньюй вафотидан кейин Лецзяоми янги шаньюйга бўйсунмай, ўз улусини мустақил бошқара бошлабди. Унга қарши юборилган янги шаньюй қўшини мағлубиятга учрабди, шу-шу сюннулар усунларни тинч қўйибдилар.

Гап шу ерга келганда У-ди қимирлаб қўйгандек бўлди. Жан Цянь сўзлашдан тўхтаб, Бу Шига саволомуз қаради.

— Хўш, бу эртақдан қандай хулоса чиқариш мумкин?— савол ташлади У-ди.

— Менимча, шаньюй ўзбошимча хунмўни ўлдириб, Лецзяомини «ўғил» қилиб олган. Кейинроқ шаньюй усунларни анчагина танобини тортиб қўйган. Сўнг Лецзяомига унинг отасидан қолган улусни бериб, уни итоатда сақлаган. Кекса шаньюй ўлиmidан кейин усунлар яна мус-

¹ «Узун девор»нинг фарбий қисми.

такил бўлиб олганлар,— катъий жавоб қайтарди Жан Цянь.

— Бундан чикди, усунлар ҳам аслида сюнну аймоқларидан таркашган!— хулоса килди Бу Ши.

— Тўғри,— деди Жан Цянь,— усунлар хукмдорини лакабига «хун» сўзи кўшиб ишлатилади. Бу сўзга ўша сулола хукмдорларининг исмидаги «ми» кўшимчасини тиркаб, «хун-ми», яъни «хунмў» деб атайдиган бўлганлар. Айтишларича, ўлдирилган хунмўнинг аждоди ҳам асли шаньюйлар зотидан бўлган экан. Улар эса хун (кийик) уруғидан бўлганидан, улар қўл остидаги халқ номи ҳам «Хун» бўлиб кетган дейишади, биз уларни «сюнну» деб атаймиз. Буни аниқлаш кийин!

У-ди сезилар-сезилмас бош кимирлатиш орқали ортикча гап керакмаслигини билдиргач, салмоқланиб гап қотди:

— Усунларни сюнну билан қайта бирлашишга йўл қўймаслик... уларни фуқаро қилиш, улар орқали Қангюйни ҳам йўлга солиш... керак!

— Тўғри, кўчманчилар ичида энг ройиши, бизга яқини Усунлар,— деди апил-тапил Бу Ши суҳбатдан четда қолмаслик учун. У-ди «шу сабаб ҳамма гап Усунлар ҳақида бораяпти-да», дегандай унга маънодор қараб қўйди. Бу Ши ўтган галдан бери, Жан Цяннинг таклифи тилга олингандан бошлаб, Осмон Ўғли ҳузуридаги суҳбатда ўз ўрнини тополмаётган эди. Ўтган сафаргиси-ку майли эди-я! Ҳозиргиси сал ноқулайроқ бўлаяпти-да! Чэнсян Жан Цянни Осмон Ўғлига фикран ҳам, руҳан ҳам ўзига қараганда яқинроқдек сеза бошлади. Бу унда Жан Цянга нисбатан ҳасад уйғотаётганди.

— Усунлар бошдан-оёқ Фарбни, Довонни қўлга кириштишда шэнбинларга асосий таянч бўлиши керак!— бемаврид яна гапга суқилди Бу Ши.— Осмон Ўғлининг хулосасини амалда қандай татбиқ этишни яхши биладиган чэнсян бу гал маълум гапларни такрорлашга мажбур эди.— Шеньдуга ҳам, Дасяга ҳам, Аньсига ҳам... Усун отларининг туёғи етиб бориши керак!

Хар холда Бу Ши янги гап айтолмаган бўлса ҳам, Осмон Ўғлининг фикрини ойдинлаштиришга маълум ҳисса қўшгандек эди. Илож қанча, чэнсяннинг насибаси аксари шундай бўлади.

Бованхоу даражасига тикланган Жан Цянь энди Жун-

ланцяи¹ унвони билан Бош элчи вазифасида Усунга жўнади. Унга ёрдамчи қилиб Осмон Уғли ёрлиғига эга бўлган кўп сонли элчилар бириктирилди, жуда кўп турлитуман қимматбаҳо совғалар, ўн минг бошга яқин мол-қўйлар берилди. Уларни кўриқлаб, ҳар қайсисига икки-тадан от берилган уч юз қуроли ясовул борарди.

Ғарбдан қайтганидан сўнг орадан ўн бир йил ўтгач², Жан Цянь яна узок сафарга чиқди ва шу йилнинг ўзида Музламаскўл³ қирғоғига жойлашган Чигуга, усунлар ҳукмдори — хунмў ўрдасига етиб келди.

Кексайиб қолган хунмў Лецзяоми Бош элчи Жан Цяини истар-истамас кутиб олди. Қангхада, Қатта Туячилардагидек совуқ кутиб олинишга ўрганиб қолган тажрибали Бош элчи бу гал ўзини бошқача тутди. У хайрон ҳам бўлмади, жаҳли ҳам чиқмади. Совуққонлик билан қатъий йўл тутди: хунмўга, унинг мулозимлари, уларнинг хотинлари, қизлари, келин-кертакларига қимматбаҳо тортиқлар қилди ва бор маҳоратини ишга солиб, хунмўга Усун Чиндан узокда эмаслиги, яқин чегарадошлигини, хунлар эса, сиқувда эканликларини англатиш ҳаракатида бўлди.

«Хунмўни юшмай иложи йўқ!» деган ишонч билан Жан Цянь Лецзяоми ҳузурига кирди. Эгилиб салом бергач:

— Агар Осмон Уғли бериб юборган тортиқлар сизга ёқмаган бўлса, қайтариб беришингиз мумкин!— деди.

Лецзяоми бунга жавобан муғамбирона жилмайди-да, олтин косага қуйилган қимиздан хўриллатиб ичиб, катта ёғоч лаганда эндигина келтирилган, ховри чиқиб турган бутун қўй гўшtidан иккала қўли билан узиб олиб ея бошлади. У одатига кўрами ёки атайданми, қора уйнинг тепадаги туйнугига тикилган қўйи гўштни чапиллатиб чайнади. Гўё унинг ҳузурига Хань элчиси йўқдек эди. Қўчманчиларни одати, уларнинг меҳмондўстлигини яхши билган Бош элчи ҳам хунмўга тақлидан, қимиз сипқара-сипқара апир-шапир гўшт ейишга киришаркан, тилмочига чиқиб кетишни имо қилди. Жан Цянь билан хунмў холи қолишди. Элчи усунлар тилида чала-чулпа бундай деди:

---

¹ «Жунланцяи» — Хунлар ноийби. «Хун» сўзини ханликлар «жун» тарзида ҳам талаффуз этганлар.

² Эрадан илгариги 115-йил.

³ Иссиқкўл.

— Сизлар... одатлар... биламан. Қўноқ овқат ейди йўк... кимиз ичди йўк... гап йўк...

— Ҳа, шундай!— деди-да, хўнмў илжайиб, тери ёс-тиққа ёнбошлаб олди.

Жан Цянь косадаги кимиздан охирги хўпламини ича-ётганда Лецзяоми йўлбарс тери пўстакка оёқларини баралла узатиб юбориб, хуррак ота бошлаганди. Хунмўнинг иккита ёш соқчиси кириб келишди. Жан Цянь ўзига ажратилган қора уй томон йўналди.

Лецзяоми Жан Цяннинг огоҳлантиришисиз ҳам Хань энди Усунга деярли кўшни бўлиб колганини яхши биларди. Қариндош хунлар шимолга сиқиб ташланган, ғарбдаги қардош аймақлар бошқа томонга кўчириб юборилган... Тортиқларни қайтариб бериш — Хань билан алоқани ёмонлаштириш демакдир! Бундан усунларга фойда йўк, энг тўғри йўл — жавоб беришга шошилмаслик! «Хань билан муносабатларни ёмонлаштирмаслик ҳам керак, яхшиламаслик ҳам!» дерди ўзига-ўзи Хунмў. Тажрибали Хань элчиси Жан Цяннинг муғамбирлигига Лецзяоми ҳам ўз муғамбирлигини қарши кўймоқчи, аммо буни у бепарво чол, кўчманчиларга хос соддалик никоби остида бажармоқчи эди!

Чиғу¹да Жан Цянь бошчилигидаги элчилар қулай жойлашиб олишди. Осмон Ўғли Жан Цянь юбориб турган батафсил маълумотлар орқали Усун ҳақида тобора тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиб борарди: «Усунлар қароргоҳи Чиғу Оксудан шимолда. Бу қароргоҳда Катта Хунмў туради. У Чанъандан саккиз минг тўққиз юз ли масофада. Аҳолиси олти юз ўттиз минг кишидан иборат ёки бир юз йигирма минг уйлidir. Қамалакчилари бир юз саксон мингдан ортиқ. Ерлари текис, серўт. Бу мамлакат жуда серёмғир, совуқ. Тоғларида игна баргли дарахтлар, арчалар кўп. Усунлар дехқончилик билан ҳам, боғдорчилик билан ҳам шуғулланмайдилар², чорвалари билан серўт, серсув ерлар ахтариб, кўчиб юрадилар. Одатлари сюннуларникидай. Уларда йилки жуда кўп, айрим бой кишиларда тўрт минг-беш минг бошдан йилки бор...

---

¹ «Чиғу» — айрим тарихчиларнинг фикрича, Иссиккўлнинг жанубида, Қоракўл, (ҳозирги Пржевальск) атрофларида бўлган. Усунлар тилида «Чиғу» — «Қизил» деган маънони билдирган.

² Чин элчилари усунлар ҳукмрон ерлардаги ўтроқ аҳоли дехқончилик, боғдорчилик билан шуғулланишини ҳисобга олмаганлар.

Усун энг кучли давлатлардан бири ҳисобланади. Усун шарқда сюнну билан, шимоли ғарбда Қангюй билан, ғарбда Довон, жанубда эса, турли ўтрок эллар билан чегарадош... Катта Юечжилар ғарбга кўчиб кетгач, яй-ловларининг бир қисми ҳам усунларга қолган. Улар орасида айрим юечжи кабилалар ҳам яшайди... Қадимда усунлар юечжилар билан ҳозир биз қурган Дуньхуан атрофларида ҳам кўчиб юрган, сўнг бу ерларга, ғарбга силжиб келган... Усунлар иттифокига турли аймақлар кирди. Улар орасида хирхиз деб аталувчи аймақ ҳам бор. Хирхизлар усунларнинг энг жанговар уругларидан... Хирхизларнинг бир қисми шарқда, сюннулар орасида ҳам қолиб кетган дейишади.

Хунмўнинг ўнтадан ортиқ ўғиллари бор. У тўнғич ўғлини тахт меросхўри деб эълон қилган экан. Барвақт вафот этган тўнғич ўғил ўлими олдидан ўғли Гюньсюйминни ўз ўрнига тахт меросхўри этиб тайинлашни илтимос қилган. Хунмўнинг раҳми келиб, тўнғич ўғлининг илтимосини қондирган. Бундан хунмўнинг ўртанча ўғли Далу хафа бўлган. У кучли, ҳарбий саркарда бўлиш кўлидан келадиган одам! Далу пайт пойлаб, Гюньсюйминни ўлдиршига қасд қилиб юради ва ўз туғишқанлари билан ажралиб, алоҳида яшайди. Кекса хунмў набирасига ҳам ўн минг камалакчи суворий бериб, ажратиб юборган. Ўз ҳузурда ҳам ўн минг суворий асрайди. Шу тарика, усунлар давлати номига кекса хунмў тасарруфида бўлса ҳам, амалда у уч бўлакка ажраб кетган ҳисоб. Уларнинг ҳар қайсиси ўзларини хунмў ҳисоблайдилар. Катта хунмў эса, Лецзяоми...»

Бош элчи Жан Цянь Чигуга яхши ўрнашиб олгач, ўз қўл остидаги элчиларни турли қимматбаҳо тортиқлар билан Дася, Аньси, Тяочжи, Қангха, Катта Юечжи, Лицзянь, Яньцай, Шеньду, Юйтань, Довон ва бошқа Ғарб давлатларига юбора бошлади. Бу элчиларни Осмон Ўғлининг ўзи «цзянши» («айғоқчи») деб атаган ва уларнинг вазифасини ҳам шахсан ўзи белгилаб берган: айғоқчилар асосан турли мамлакатларнинг қўшинлари сони, қуроллари, жанг қилиш усуллари ҳақида ва ҳарбий аҳамиятга молик бошқа маълумотлар тўплаб, қўшни давлатлар, халқлар ўртасига низо уруғини сепишлари, ички келишмовчиликларни кучайтириш орқали уларни кучсизлантиришлари керак!

Элчилар ёнида ўнлаб, ҳатто юзлаб хизматкорлар, соқчилар боришарди. Ҳар йили Хаплар бешта-олтидан,

айрим йиллари эса, ўндан ортиқ ана шундай элчилар юборардилар. Айрим ҳукмдорлар Хань элчиларига аҳамият бермай қўйган бўлсалар, бошқалари чет элликларнинг бундай ёғилиб келишларига шубҳа билан қарай бошладилар. Элчилар узоқ мамлакатлардан етти-саккиз, яқинроқларидан эса, уч-тўрт йилдан сўнг қайтиб келишарди. Бунга фақат йўлнинг узоклиги, сермашаққатлигигина сабаб эмас эди. Элчиларнинг вазифаси тез қайтиш эмас! Айрим ханликлар гўё элчилар гуруҳидан қочиб кетиб, ўша элларда қолиб кетардилар. Элчилар «қочоклар»ни қайтиб келишини кутиб, борган мамлакатларида яна маълум муддат қолиб кетиш имконига эга бўлишарди. Амалда эса, «қочоклар» хонлар, шоҳлар, ихшидлар, тархунлар, тудунлар, хоконларнинг сарой мансабдорлари ўртасида низо уюштиришар, қимматбаҳо совғалар, ваъдалар эвазига Осмон Ўғли учун таянч нуқталарни вужудга келтиришар, кўзланган мақсадни охирига етказардилар. Одатда Хань элчилари жўнаб кетган мамлакатларда тахт учун ўзаро кураш авж олар, сарой тўнтаришлари юз берарди.

Жан Цянь элчилардан келиб турган маълумотларни синчиклаб ўргангач, тартибга соларди-да, энг сара маълумотларни дарҳол Осмон Ўғлига етказарди.

Аньсидаги элчи юборган маълумотлар орасидан «Бу мамлакат ҳукмдори бизни кутиб олиш учун чегарага юборган мансабдор билан бирга йигирма минг камалакчи суворий келди» дейилган хабарни Бош элчи Осмон Ўғлига жўнатган маълумотида алоҳида таъкидлаб кўрсатаркан, ўздан: «Аньси ҳукмдори бизга кудратли кўшинимиз бор, билиб қўйинглар, демокчи бўлди»,— дея қўшиб ҳам қўйди.

Жан Цянь Чиғудан чопарлар орқали Чанъанга юбориб турган маълумотлар Осмон Ўғлининг узоқ ғарб мамлакатларига нисбатан қизиқишини тобора орттириб юбораётганди. Энди элчилар икки марказдан — Чанъандан ва Чиғудан жўнатиладиган бўлиб қолди. Бевосита Осмон таги саройидан Усуннинг ғарбидаги мамлакатларга юборилаётган элчилар ҳам албатта Музламасқўл қирғоғида тўхтаб ўтарди. Чунки улар учун Ғарбни беш кўлдек биладиган Бош элчининг маслаҳатлари жуда зарур эди! Ахир, Жан Цянь йўллар, кечувлар, доволар, даралар ва ҳоказоларни жуда яхши билишидан ташқари, энг муҳими, ўша халқлар урф-одати, ҳукмдорларининг феъл-атворлари, ҳатто тахт учун очик ва зимдан умид боғлаб юрганларни ҳам деярли номма-ном биларди. Жан Цянь

кўниб ўтадиган элчиларнинг нималарга кўпроқ эътибор беришлари кераклигини, нималарни кўшимча ёки такрор аниқлашлари зарурлигини белгилаб берарди. Чунки у ёки бу мамлакат тўғрисида қандай маълумот бору қандай маълумот чала-яримлиги Бош элчига қундай равшан эди.

Хань элчиларининг чет эл ҳукмдорлари, уларнинг мулозимлари кўз олдида эътибори кета бошлаганининг ҳамда Осмон Ўғли юборган совға-саломларга қизиқиш камайиб бораётганининг яна бошқа сабаби ҳам бор эди. Дастлаб юборилган элчи тўдалари орасида хизматкор ёки котиб бўлиб борган шахслар Осмон Ўғли саройидан у ёки бу мамлакатга элчи сифатида юборишларини илтимос қилардилар. Бундай илтимослар кўп ҳолларда рад этилмас, машаққатли ҳамда хатарли олис сафарга бориш ниятидагилардан гуруҳ тўплашга руҳсат бериларди. Ҳар нарсага тайёр, ҳамёни қуриқ элчилар ўзлари бораётган мамлакат ҳукмдорига Осмон Ўғли йўллаган совғаларнинг ҳам, Хань ҳукмдорига жавобан қайтарилган тортиқларнинг ҳам бир қисмини ўзлаштириб олардилар. Агар бу тоифа элчилар ўзларига топширилган асосий вазифани яхши уйдалаган бўлсалар, уларнинг «майда кирдикорлари» кечириларди. Гуноҳлари катта бўлса, жазоланардилар. Бордию улар ўз гуноҳлари учун катта жарима тўласалар, улар яна такрор элчиликка юборилавериларди. Бу борада ҳам Осмон Ўғли «бирдан-бир тўғри йўл» тутганди: ахир, қўли эгри элчилар ўғирлаган молларини тарк этган мамлакатларида қолдирмай, Осмонгагига олиб келадилар-ку! Улар гуноҳларини ювиш учун бойликларни бари бир хазинага топширадилар-да! Бошқатдан бойлик тўплаш учун яна бораверишсин элчиликка! Ҳатто Осмон Ўғлининг совға-саломларини ҳам ўмаришдан тоймайдиган «азаматлар»гина бажара олишлари мумкин топширилган хатарли вазифани. Ношуд-лапашангларга йўл бўлсин бу иш. Чумчуқ чир этса, юраклари ширр этади ундайларнинг. Осмонгаги саройини элчиларнинг обрўи эмас, улар бажариб келишган ишнинг натижаси қизиқтиради асти!

Ғарб мамлакатларида Хань элчилари тўғрисида тарқалган ва тарқалаётган ҳар хил баланд-паст гаплар Осмон Ўғлини ташвишга солмасди. Ўша мамлакатларга шэнбинлар қадами етиб боради-ю, ундайин баланд-паст гапларни ханларнинг кескир қиличлари текислаб қўяди!

КЕКСА ХУНМУҒА ЮБОРИЛГАН ЕШ
МАЛИҚАЛАР

Улкан Музламаскўл атрофини куршаб олган тоғ чўқкилари ҳамон оппоқ қор билан қопланган. Пастда, водийда эса баҳор. Тоғ ёнбағирлигидаги чодир тикилган тепаликдан кўм-кўк кўл кафтдек кўриниб турибди. Атрофи ям-яшил майсазор; кўпқиррали қизил ипак чодир юқорирокдаги тепаликдан каралса, кўк бахмал чойшабга қизил ғумбарак гул тикилгандек кўринади. Чодирнинг ярим кўтариб қўйилган парда-эшигини енгил шабада тебратади. Чодир ичига оқ туя жун кигизлар устига кўкимтил шойи тўшаклар ёзиқли, ҳар жой-ҳар жойга шойи жилтли ёстиклар ташлаб қўйилган.

Хунмў Лецзяоми билан Бош элчи Жан Цянь пахтали момик ёстикларга ёнбошлаб ўтиришибди. Сермулозиматтавозели Хань хизматкорлари олтин косада қайноқ шарбат олиб киришди.

— Овкатдан сўнг қоқи шарбати ичмоқ гоят фойдали,— деди Бош элчи хунмўга коса узатиб.

— Қимиз-чи, қимиз фойдали эмасми?

— Қимиз ҳам фойдали. Аммо бу шарбат ҳам чакки эмас.

— Оғзим куйиб қолмасайди деб кўркаман.

Жан Цянь хунмўнинг тагдор бу гапига жавоб тополмай югинди. Тўғри, усунлар овкатдан кейин иссиқ шарбат ичишга ўрганмаганлар. Аммо бу қари тулки тўғри маънода айтдими ҳозирги гапни ёки ханлар билан яқинлашишдан оғзи куйиб қолишига шама қиялтими?

— Тўғри, баҳор фасли одатда қимизга... қизга чорлайди,— деди ниҳоят Бош элчи орага чўккан хиёл жимликдан сўнг.

— Қиз кўзга дори дейишади,— чайналди хунмў. Яна тагдор гап! Нима демокчи бу билан туллак?!

Ажабо, нечук хунмў Бош элчининг кочиримини фахмаламаяпти? Жан Цянь ниҳоят гапни айлантирмасдан, асл мақсадни айтиб қўя қолишга қарор қилди. У бугунги зиёфатни беҳуда ташкил қилмаганди. Усунлар сариқ рангдан кўра, қизил рангни ёқтиришларини ҳисобга олган элчи алоҳида маҳорат билан тикилиб, шиннам безатилган қизил ипак чодирни ҳам хунмўга маълум мақсадни кўзлаб тортиқ этганди.

— Аёл зоти роҳатлантириш учун яратилган. Аёл одам-

ларни қариндош ҳам қилади. Агар сиз Хань хонадони маликаларидан бирини хотинликка олеангиз, икки халқ қон-қариндошлик иплари билан янада мустаҳкамрок боғланарди!

— Қошқийди-я, ёшим лоакал етмишларда бўлганида...

— Сиз хали йигитдай бакувватсиз! Бу ерга, сизларнинг юртларингга келганимдан сўнг тушуниб қолдим: қимиз билан қазни етмиш икки томиргачан кўпиртириб юбораркан. «Қимиз, қазни, қиз!» деб бекорга айтишмас экан!

— Бари бир малика учун қариллик қиларман. У анча ёш бўлса керак?

— Маликанинг ёши ўн еттиларда шекилли, агар ундан ҳам ёшроқ бўлмаса.

Хунмў маликанинг ёшини суриштира бошлаганини кўрган Бош элчи асл мақсадга кўча қолди:

— Хамон қариндош бўлмоқлик ниятимиз бор экан, бир-биримиздан ийманиб ўтиришга ҳожат йўқ. Агар сизлар Ғарбий сунну ерларини ишғол қилсанглар, Осмон-тагига яна ҳам яқинлашасизлар. Ахир, у ерларда етти бўғин ота-бобонглар яшаб келишган-ку!

Бош элчининг мўлжалига кўра, бу гап хунмўни анча қизиқтириши керак эди. Аммо у яхши англамади ёки Жан Цянь лозим даражада тушунтиролмади. Эҳ, аттанг, тилмоч йўқлиги панд берди-да ҳозир! Бош элчи гап бошлаши ҳамано хунмў мудрай бошлаганди, энди хуррак овози эшитилляпти... Демак, бу туллак тулқидан яна жавоб олиб бўлмайди!

Жан Цянь хунмўни Осмон Ўғли номидан тортиқ этган ипак чодирда қолдириб, ўз қароргоҳи томон йўл олди.

Бош элчидан муғамбирона қутулган Лецзяоми унинг таклифи устида ўйлай бошлади. Хань маликасини хотинликка олиш учун кунчиқар томонга, илгари Хуншабек аймоқлари яшаган томонга ўтиш керак! Хань хонадонига нечук керак бўлиб қолди бу? Нега ханлар хунлардан тортиб олинган ерларнинг бир қисмини усунларга беришмоқчи? Нимага алмаштирмоқчилар у ерларни? Бу ўринда жуда қалтис ҳисоб-китоб бор! Агар усунлар илгари Хуншабек аймоқлари яшаган ерларга кўчиб ўтсалар, турган гапки, хунлар билан усунлар ўртасида адоват қелиб чиқади. Бу ўз-ўзидан ханлар фойдасига хизмат қилади: ўзаро низодан хунлар ҳам, усунлар ҳам заифлашадилар! Заифларни бўйсундириш учун ортиқча ақл керакмас! Ханларнинг мақсади худди мана шу! Хўш, гап модомики шундай экан, кекса Лецзяоми қандай қарор

кабул қилиши керак? Агар бошқа илож бўлмаса, У-дига куёв бўлиш мумкин, аммо асло хунларнинг ерига кўчиб ўтмаслик керак!

Тажрибали Лецзяоми қанча зийрак бўлмасин, бари бир у Осмон Ўглининг мақсадини қисман билолди холос: Чин ҳукмдори асли усунлардан, уларнинг суворийларидан фақат хунларни тор-мор этишдагина эмас, балки аввало ғарбий ва жанубий-ғарбий мамлакатларни босиб олишда ҳам фойдаланмоқчи эди.

Бош элчига бериладиган жавобни Лецзяоми турли баҳоналар билан пайсалга сола бошлади. У навбатдаги учрашувда Жан Цянга маликага уйланмоғим учун юртдошларим билан маслаҳатлашиб олишим лозим, деди. Қиш эшик қоқиб турибди, элимни бўлса, келаси йилги ёздан олдин тўплай олмайман.

Келгувси йил ёзида аймоқлар билан уруғларнинг бошлиқлари Чиғуга тўпланишганда кенгашга хунмўнинг ўртанча қайсар ўғли Далу келмади, тахт вориси деб расман эълон қилинган, шу боис Сэнцзу, яъни «тахт эгаси» деб юритила бошлаган невараси Гюньсюй бўлса, кекса бобосининг ёш маликага уйланишига қарши чикди. Кенгашда бу масала бўйича усунлар бир қарорга келолмадилар.

Келаси йил ҳам хунмў Жан Цяннинг таклифига аниқ жавоб қайтармади. Аъёнларимдан анчагинаси шаньюйга яширин хизмат қилади, уларни лоақал бетараф қилишга эришмасдан туриб, кенгаш чақириб бўлмайди, деди Лецзяоми.

— Мен Осмонтагига қайтишим керак.— Каттик ташвишланган оҳангда деди Жан Цянь.— Осмон Ўглининг амри шу!

— Яна бир йил сабр қилинса бўлмасмикин? Одамларимни кузда тўплайман.

— Мен Осмонтаги ҳукмдорининг хизматкориман. Осмон улуглаган зот раъйига қарши иш тутолмайман.

Лецзяоми ўйланиб колди. Бир ёқлама кетиб колмадиммикин? Бемаврид хийлам эл-юртим бошига фалокат келтирмасмикин?

Бош элчи йўлга тушганидан уч кун ўтгач, Лецзяоми унинг ортидан чопар юбориб, Жан Цяндан тўхтаб туришни илтимос қилди. Бош элчи бу таклифга «аранг» рози бўлди. Жан Цяннинг охириги ўқи нишонга теккан эди! Аммо тарёксиз захар йўк! Бир ҳафтадан сўнг Чанъанга қайтаётган Жан Цяннинг карвонида ўз одамлари ва соқчиларига эга хунмў элчиси ҳам бор эди! Шу пайтгача

Жунгўда усунлардан ҳеч ким бўлмагани, ханлар мамлақати тўғрисида хунмў ҳам, унинг аъёнлари ҳам фақат сўзамол Хань элчиларининг гаплари орқалигина тасаввурга эга эдилар. Энди хунмў Чин тўғрисида бевосита ўз одамлари орқали маълумот олмоқчи бўлди. Ўзаро алоқалар «куда-андалик»кача бориб етадиган бўлгани учун Лецзяоми Жан Цяннинг чорасига қарши ўларок ўз чорасини ҳам кўриб қўйди.

Чанъанда ҳам жиддий ташвишлана бошладилар: усунларни чалғитиш ханларнинг ўзлари учун кўнглисиз оқибатларга олиб келмасмикан? Ханлар билан усунлар алоқасининг сусайиши уларни хунлар билан яна яқинлаштириб қўяди-ку! Довонга юриш бошлаш тайёргарлиги деярли тугалланган. Шэнбинлар шай туришибди. Усунлар шэнбинларнинг орқа томонида қоладилар, бинбарин, бўлажак жанглarning муваффақияти кўп жihatдан усунларнинг шэнбинларга нисбатан муносабатларига боғлиқ! Усунлар Хань кўшинининг Довонга қарши юришига халақит бермаслиги шарт. Аммо бу кам ҳали. Хунмўни Довонга қарши озроқ бўлса-да аскар юборишга кўндириш, тўғрироғи, мажбур қилиш керак! Шу тариқа у аста-секин шэнбинларни қўллаб-қувватлаб туришга кўника бошлайди. Демак, Лецзяоми билан тезроқ қариндош бўлмоқ ниҳоятда зарур! Буни пайсалга солиб бўлмайди, вақт жуда зик. Анави ландовур Жан нима қил-яптийкин у ёқда? Усунларни ғарбий хунлар илгари яшаган ерларга кўчиришдан кўра ҳам уларни Довонга қилинажак ҳужумни қўллаб-қувватлашларини таъминламоқ зарурроқ ва муҳимроқ ҳозир! Демак, хунмўни куёв бўлиши учун илгариги шартни — усунларни ғарбий хунларнинг ерларига кўчишларини узил-кесил тарзда қўймаслик керак. Усунлар ёрдамида хунларни буткул тор-мор этишни эса кейинроқ, бафуржа, Довон бўйсундирилгандан кейин, довонликларнинг арғумоқларига минган шэнбинлар бажарадилар! Шундагина усун суворийларини Осмон Ўғли кўшинлари билан ёнма-ён хунлар устига бостириб боришдан бошқа иложлари қолмайди!

Жан Цянь ҳам аллақачон худди шундай фикрга келган эди. Аммо элчи «хунмўни куёв қилиш учун усунларни хунлар илгари яшаган ерларга албатта кўчиб ўтишлари шарт, деган кўрсатмангизни бекор қилинг!» деб Осмон Ўғлига қандай айта олади?!

У-ди Чиғудан кеча тунда қайтиб келган Жан Цянни з хузурига чакиртириб, унга бундай деди:

— Усунларни кунчиқар томонга кўчириш ҳозир жуда зарурми?

Бош элчи Осмон Ўғли билан бир хилда фикр юритишига яна бир бор ишонч ҳосил қилгач, усунларни тўлиқ йўлга сололмагани сабабли ҳукмдорнинг ғазабига учрамай омон қолганидан мамнун бўлиб, дадил куйидагича жавоб қайтарди:

— Буни кейинча қилса ҳам бўлаверар.

— Унда имилламаслик керак!

Эртаси тонг палласи соқчилар тўдаси кўрикчилигида махфий чопар Чиғу томон елди.

Ханлар чопари Лзецяюмига Бош элчи номидан тортиқ топширди. Филсуяк сопига учкур кийик тасвири нақшланган бу совға-ханжарни бир пайтлар Лзецяюмининг ўзи Жан Цянга ҳадя этганди. Чопар ушбу совғани бераётиб, ўз хўжайинининг яширин «биродарона маслаҳати»ни ҳам айтди. Жан Цянь хунмўга дарҳол Чанъанга совчи-элчилар юбориб, Хань маликасини хотинликка сўрашни ўз номидан (мутлақо Осмон Ўғли номидан эмас) маслаҳат берган эди. Шундай қилса, хунмўнинг ўзи учун ҳам, унинг халқи учун ҳам фойдали бўлиши алоҳида таъкидланганди. «Сизларда ичган тузим ҳурмати,— деганди Бош элчи,— хунлар ерига кўчишларингни талаб қилмасликка Осмон Ўғлини кўндириб кўраман. Бу охириги имконият. Эҳтимол, сиз меҳмондўст хунмўга «ёрдам» қилиш имкони менга бошқа насиб этмас!»

Ўз «кадрдо»нинг бу «қимматли маслаҳатлари» Осмон Ўғли ихтиёрисиз берилмаганини Лецзяоми чопар гапни охирига етказмасданок тушуниб етганди. Аммо у Осмон Ўғлининг усунларни ғарбий хунлар ерига кўчириш ниятидан воз кечишни ўз ғалабаси деб билди. Бинобарин, хунлар билан муносабатларни ёмонлашувига баҳона йўқ. Мана энди, ёш маликага уйланса бўлаверди: хунлар билан ҳам, ханлар билан ҳам умумий тил топа билиш ўз халқи фаровонлигининг калитидир.

Орадан кўп вақт ўтмай Чанъанга совчи-элчилар келишиб, Хань маликаларидан бирини хунмўга хотинликка сўрашди. Осмон Ўғли расмий юзасидан сарой аъёнлари фикрини сўраган бўлди. Аъёнлар малика учун катта қалин сўрадилар. Хунмў кўп олтин, қумушлардан ташқари бир неча минг учкур усун отлари бериши керак эди. Қалинлар келтирилгач, У-дининг жияни ван Цяо-дуннинг қизи, ўн тўққиз ёшли бўй етган Си-цзюнь шохона тантана билан усунлар хунмўси, тўксонга яқинлашиб қолган Лецзяюмига хотинликка жўнатилди.

Малика Си-цзюнга олий табақа келинларга хос кийим-кечаклар, кимматбаҳо такинчоклар берилди. Асл шойи пардалар тортилган, олтин суви юргизилган икки филдиракли ёпиқ соябон аравага ўтказилган малика-келинни бир неча юз мулозимлар, ахта куллар, хизматкорлар кузатиб борардилар. Анвойи шойи газламалар, кийим-кечаклар, олтин, кумуш ва мис идишлар жойланган юклар — келиннинг сепи ортикли туялар, хачирлар эса, тўй карвонининг охиrhoғида силжирди.

Чиғуда катта тўй базми бошланиб кетди. Тўйнинг охиrhoғи, еттинчи куни Си-цзюннинг ипак чодирига куёвни олиб келдилар. Ўн гулидан бир гули очилмаган, охухдек нозик-ниҳол келинчак қаршисида кўсанамо юзлари тиришиқ, мункиллаган чол базўр бел кўтариб турарди. Лецзяомининг дардчил шилпиқ кўзлари тинимсиз ёшланарди. У келинчакнинг чимилдигига кириш олдидан белига қистириқли шойи рўмолчаси учи билан кўзларини яхшилаб артганди. Лекин чимилдикда белидаги қистириқли рўмолчани эсидан чиқариб қўйиб, кўзини пўстинининг енги билан бир неча марта артди. Келинчакнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айландими, у хиёл чайқалиб кетди. Енида ҳушёр турган икки чўри аёл келинчакни суяб қолдилар. Расм-русумлар тугади. Келин-куёв ҳоли қолганларидан сўнг кўп ўтмай, ипак чодир ичидан куёвнинг баралла хуррак отиши аралаш келиннинг пиқ-пиқ йиғиси эшитила бошлади... Эрталабки нонуштадан сўнг куёв ўз кигиз ўтовига кетганича ёш хотини ҳузурига орадан уч ой ўтгандан кейингина келди. Шу тариқа келин-куёвнинг ҳар уч ойда бир кўришиши одат тусига кириб қолди.

Чиндан келтирилган моҳир хунармандлар Чиғуда Си-цзюнь учун чоғроқ аммо хашамдор, сербезак ёғоч сарой қуриб бердилар. Ҳар гал ҳунмў Си-цзюнь ҳузурига мулозимлари билан келганида, малика уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олар, фақат қуш сутигина йўқ зиёфат бериб, базмлар уюштирар, эрига, қаватидагиларга совғалар улашар ва иззат-икром билан кузатиб қўярди.

Лецзяоми Си-цзюнь саройидан чиқиши биланок, ўзини тор, кинғир-қийшиқ йўлақлари бор ғор ичидан бир илож қилиб чиқиб олган одамдек сезарди. Кигиз ўтовига қирган заҳоти гиламлар, оқ кигизлар устига чўзиларди. Шундай қилгандагина у ўзини эркин сезар, тўйиб-тўйиб нафас оларди. Лецзяоми Хань тилини билмасди. Бир йилдан ортиқроқ давом этган «бирга яшаш» давомида эр-хотин бор-йўғи уч-тўртта сўз ёрдамидагина бир-бирлари билан гаплашдилар. Зерикиб, эл-юртини соғинган малика Си-цзюнь қўшиқ тўқиди:

Қариндошим мени ёт элга
Берди, келдим раъйига қараб.
Тақдиримда Усун шоҳига
Гаров бўлмок бор экан, ажаб!

Юм-юмалоқ кигиз ўтовда,
Егани гўшт, ичгани кўк сут.
Уйку, ором, мудрок хамроҳи
Йигитлиги бўлгандир унут!

Эл-юртимни эслаган ҳамон
Юракларим эриб оқади.
Еввойи гоз бўлсам-да унда,
Майли!.. Вужуд канот қоқади!¹

Си-цзюннинг зериккани ва тўқиган қўшиғи ҳақидаги хабар У-диннинг қулоғига ҳам етиб борди. Маликанинг кўнглини кўтариш, овунтириш учун у Чанъандан қушлар расми тикилган ажойиб ипак чодир, анвойи шойилар, олтин, ёқут, садаф тақинчоқлар юборди.

Осмон Ўғли Си-цзюни Усунда қолдириш фикридан воз кечмаслигини билгач, кекса хунмў малика саройига невараси Сэньцзуни бошлаб келди. Бу гал Лецзяоми ҳеч кимнинг хаёлига келмаган мақсад билан келганди. У Си-цзюни пешонасидан оталарча ўпиб, йўтала-йўтала:

— Малика Си-цзюнь! Бугундан бошлаб сен Сэньцзуни хотини бўласан! Энди сен мени келинимсан!— деди.

— Аммо... Бизни одатимиз...

— Ахир, сен билан мен... иккаламизга аён-ку, Сэньцзу биринчи эринг бўлади!

— Йўкса, бу ишни олти ой кечиктиришни сўрайман...

— Майли, ихтиёриң! Сэньцзу зеркиб қолмайди, у ҳозирча бошқа хотинларини ўтовига кириб турар.

Си-цзюннинг умиди чиппақка чиққан эди. У хунмўнинг вафотидан сўнг ўз юртимга қайтаман, қариянинг куни санокли қолган, деб ўйларди. Малика ҳар доим Сарикдарё соҳилидаги боғларда сайр этиб юришни орзу қилар, ҳатто тушларида ҳам гоз бўлиб Чанъанга учарди. У ерда ўзига муносиб эр топилади! Саройдаги ёш мансабдорлар орасидан кимга чиқишини ўзи хуфня белгилаб қўйиши ҳам мумкин.

Си-цзюнь шойи матога нероглифлар битиб, қарин-

---

¹ Си-цзюнинг бу қўшиғи Гу Баннинг (эранинг 1-асри) «Цянь-ханшу» асарида келтирилган. Русчага Н. Я. Бичурин таржимаси.

доши У-дига юборди: «Хунмўни хотини бўла туриб, кандай уни неварасига эрга чиқа оламан?!» Аммо у Осмон Ўғлидан: «Хань доврўғини кенг жаҳонга таратиш учун ўша халқ урф-одатларига кўникишинг керак!»— деган қисқача кўрсатма олди.

«Малика бўлса ҳам қиз болани қисмати шу экан-да!» Си-цзюннинг хаёлига келган биринчи фикр шу бўлди. У хатнинг охирини ўқий олмади. Кўзларидан шашкатор оккан кўз ёшлари ҳарир кўйлагини баданига ёпиштириб юбораётгани учун ҳали эркак қўли тегмаган сийналари янада бўртиб кўринарди.

Сўралган олти ой муҳлат ҳам ўтди. Си-цзюннинг чодирида кенг елкали, навқирон Сэньцзу тунаган биринчи оқшомдан бошлаб, малика зерикмай ҳам, тушида ғоз бўлиб Чанъанга учмай ҳам қўйди.

Кекса хунмў Хань маликаси билан муносабатини ўз кўнглидагидек йўлга қўйгач, Осмон Ўғлининг Чигудаги айғокчиларидан яширинча шаньюй ўрдасига элчи юбориб, хун маликаларидан бирини хотинликка сўради. Усунларни Хань билан яқинлашиб бораётганидан безовталана бошлаган шаньюй усунларга ҳужум қилишга зимдан тайёрланаётганди. Хунмў элчисининг сўзлари шаньюйни тинчлантирди. У кўп қистамасданок қизларидан бирини «қари тулки»га беришга рози бўлди. Энг эпчил чавандоз йигитларни ҳам оти туёғидан чиққан чанг орасида қолдириб кета оладиган, икки юзи нақш олмадек кип-қизил хун маликаси асъаса-тантана билан Чигуга кириб келди.

Лецзяоми хун маликасини фурсат ўтказмай ўзининг ўртанча ўғли Далуга хотинликка белгилади. Одатга кўра, расмийт учун ўтказилган кизкувдининг охирида Далу оплоккина, лорсиллаган, бодомқовок хун маликасини отдан юлкиб олиб, икки қўлида кўтарганича атрофдагиларнинг қийқириқлари остида тўппа-тўғри ўз ўтовига олиб кириб, тизза бўйидан ҳам баланд тўшалган ўриндикка босди...

Аймоқ ва уруғ бошлиқлари тўпланган катта кенгашда хунмў хун келинни катта малика деб, ханлик келинни кичик малика деб эълон қилди, кекса Лецзяоми Хань маликасининг кўнглини олишга қурби етмаган бўлса ҳам, ҳали ўз халқи хавфсизлигини асрашга ярарди. Усунлар қардош халқ хунлар билан алоқани мустаҳкамлаб олдилар, шунингдек, ханлар билан ҳам умумий тил топгандек бўлдилар. Бу ҳол узокка чўзилармикан? Ким билсин, келажак кўрсатар...

САРИҚ БУЗОҚЛАР ҚОНИ

Чанъаннинг жанубий шаркидаги девордан анча нарида улкан тепалик яққол кўзга ташланади. Тепаликда устма-уст кўндирилиб, томи бурчакларининг учи хиёл тепага қайрилган қурбонлик уйи мағрур қад кўтариб турибди. Бу бино Улуғ Бирлик руҳи — Тай-и шарафига қурилган. Пастроқдаги ёнбағирларда, беш афсонавий аждод-императорлар шарафига барпо этилган қурбонлик бинолари доира шаклида жойлашган: жанубий шаркда Хуан-ди — Сарик император-аждодга, шаркда Чинди — Кўк император-аждодга, гарбда Бай-ди — Оқ император-аждодга, жанубда Чи-ди — Қизил император аждодга, шимолда Хэй-ди — Қора император-аждодга.

Мукаддас тепалик атрофини ланжун-посбонлар ўраб олишган. Тай-и қурбонлик уйи ичида ҳар қайсиси ўз лавозими ва мавқеига мувофиқ тартибда Осмонтаги асосий саройининг мартабали аъёнлари ўрин олганлар, улар қўлларини кўксиларига қўйиб турибдилар. Ҳеч ким қимир этмайди. Тай жў-бош қоҳин Куань Шу қорамтиртўққизил рангли кенг ридога чулғаниб, қурбонлик маросимини бошқаради. Унинг кексаларга хос серажин юзи улуғвор-жиддий. У-ди сариқ либосда пастаккина юмшоқ курсида юзини жанубга буриб ўтиради. Мулозимлар унинг қаршисида юзларини шимолга қаратганча бошлари ҳам тик қотганлар. Осмонтаги русуми шундай: ҳукмдор жанубга юзланиб ўтиради, аъёнлари эса, Осмон Ўғлига ўз тобелиklarини таъкидлаб, юзларини шимолга ўгириб тик турадилар!

Махсус боқилган кўтосни олиб келдилар. Йигирма уч-йигирма беш торли кунхоу-рубоб садолари янгради. Бу антиқа чолғу асбобини унинг ихтирочиси Хоу ва ихтиро этилган жой Кун номлари шарафига кунхоу дейилади. Кунхоунинг шикаста куйи, унинг аста таралишига мос тарзда қурбонлик кўтос қони вошиллаб косаларга оқа бошлади... Атрофга турли идишлардаги шароблар, хурмо, сур гўштлар қўйилган...

Куй тинди. Одамлар гўё қотиб қолган эдилар. У-ди қўлини кўксига қўйиб, ибодат бошлади:

— Энг аввало Осмон ўз Ўғлига, биз¹ каминага қим-

¹ Ибодат пайти Осмон Ўғиллари «мен» сўзини деярли ишлатмаганлар.

матбаҳо уч оёқли бирикма инъом этди. Биз яхши биламизки, бу учоёқли бирикма бошда улуг Хуан-дига тегишли бўлган. Бу муқаддас учоёқли бирикма Осмон, Ер ва Инсоннинг бирлиги белгиси эканини биз яхши биламиз. Биз шуни ҳам биламизки, Осмон тахтда ўтирган ҳукмдорни адолатли деб ҳисоблагандагина бу муқаддас учоёқли бирикма ерда пайдо бўлиб қолади. Биз, ҳукмдор-ўғлингиз, Сиз Осмон олдида ҳурмат-тавозе билан бош эгамиз!

Ибодатнинг давоми пичирлаб адо этилгани учун бошқалар уни эшитмадилар. Тобиниш охирига етганда, У-ди овозини кўтарди:

— Тай-идан нажот кутамиз! Жунгўни Катта¹ Осмон-таги¹ четларигача кенгайтиришда бизга юқоридан мадад келишига умид боғлаймиз!

Куань Шунинг ишораси билан яна чолғу куйи янграй бошлади. Осмон Ўғлига, унинг улуг ишларига ривож йўллашни илтижо қилган кўп овозли ибодат садолари чолғу оҳангларига чулғана-чулғана обиданинг туйнуғи орқали осмонга кўтарилди. Қурбонлик маросимининг охирида гўшт чикитларини оловда куйдириб юбордилар.

Кейинги кунлари ҳар қайси император-аждод номига мос рангдаги ридо кийиб, Осмонтагининг буюк зотлари сарик, кўк, оқ, кизил, қора император-аждодлар шарафига қурилган қурбонлик обидаларида ибодат маросимларини ўтказдилар. Беш император-аждод руҳлари учун, уларни ҳамда Бэйдоу — Етти оғайни юлдузлар руҳини кўриқлаб юрганлар учун косалардаги шароблар обидаларнинг бурчакларига тантана билан тўкиб юборилди. Ахир, Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон-ку!

Чанъан яқинида ибодат маросимлари ўтказилаётган айни вақтда Шаньси, Шэньси ва уларга қўшни бошқа вилоятларда минглаб қуллар йўлларни тозалаш, саройлар ва минораларни, шунингдек, руҳлар, аждодлар шарафига тоғларда қурилган ибодатхоналарни тартибга келтиришга киришиб кетган эдилар. Тайёргарлик ишларининг қўлами ва шиддатига кўра, Осмон Ўгли яқин кунларда бу томонларга сафар қилиши аён эди.

Вэйянгун саройида муҳим сафарга тайёргарлик кизиб кетди. Жуңцзюйфулин — давлатпаноҳ сафарининг бошқарувчиси Осмон Ўгли чиқиб кетиши эҳтимол тутилган пойтахт дарвозаларини шаҳсан бориб кўрди. Бирор-та ғаразгўй бирор қаватка яшириниб олмасин деб цилан-

¹ Катта Осмонтаги у бутун дунё.

лар — отлик сокчилар атрофдаги катта-кичик, қинғир-қийшиқ кўчалар, муюлишларни туну кун айланарди. Жундафулин — сарой сокчилари ва кўриқчилари бошлиғи, ланжунлин — саройнинг ички дарвозалари сокчилари бошлиғи билан бирга шэнбинлар ва махфий кўриқчилар ўз хизматларини қандай бажараётганларини муттасил текширадидлар.

Орадан икки ўн кунлик¹ ўтар-ўтмас, тун бўйи бир неча минг ёғоч челақлардан сув сепилган, хумдонларда пиширилган сополлар ётқизикли кўчадан эрта тонгда отлик посбонлар кузатувида сариқ мато қопланган икки гилдиракли хуанъуцзюй — соябон арава сариқ пардаларини ҳилпиратиб шарқий, энг катта дарвоза томон силжиб борарди. Хуанъуцзюй чап шотисининг учига бунчук — от думи билан патлар сирачлоқли ёғоч даста ўрнатилган бўлиб, бу Осмон Ўғли ҳокимиятининг рамзи эди. Икки гилдиракли Сариқ соябон арава — Хуанъуцзюй бутун Осмонтагида бир донга, унда Осмон Ўғлидан бошқа ҳеч ким юрмайди, юролмайди, юриши мумкин эмас! Уни узокдан кўрган ҳар бир кимса то арава ўтиб кетгунча ер баравар таъзим қилиб туради. Поёнсиз Осмонтаги бўйлаб кидирилганда ҳам атрофни ярақлатиб, нур сочиб ўтувчи хуанъуцзюйни баралла кўра олган лоақал бирор-та қорабош — авом топилармикан?!

Шаҳар дарвозаси ташқарисига чиққач, Сариқ соябон арава кўм-кўк экинзорлар орасидаги илонизи йўлда илдамлайди. Олдинда ва икки ёнда ёз иссиғида қовжираб кетган кизғиш-тўқсарик тепаликлар кўзга чалинади. У-дининг фикри шу манзарага тортилди: кишда оппоқ тепаликлар баҳорда яшил рангга қиради, ёзга келиб эса сарғаяди, сўнг тўқсарик-кизғиш тус олади... Тўқсарик-кизғиш ранг ҳам сариқ-ку!

Тепаликлар йил давомида ўз рангини ўзгартириб туриши У-дига Осмонтагида сулолалар рамзи сифатида ранглар тусланишини эслатди. Чин Ши хуанди узок сафар ва саёҳатлар учун мўлжалланган ўзининг икки гилдиракли соябон араваси — вэньлянцзюйга олтига оқ от қўштириб юрган пайтларда оқранг бошқа ранглардан юкори ва эътиборли ҳисобланарди. Давлатпаноҳ пойтахтдан узокда вафот этиб қолгани учун унинг жасадини ўша соябон аравада келтиришган. Ўшандан бошлаб вэньлянцзюй фақат қабристонга жасад олиб бориш учунгина фойдаланиладиган бўлиб қолди, оқранг эса мотам рангига

¹ Кунлар ҳафталарга эмас, балки ўн кунликларга бўлиннади.

айланди. «Чин сулоласи ҳукмдорларининг насллари,— ўйларди У-ди,— Оқ император-аждоддан бошланади, шу боис улар Бэйдоу руҳига қурбонлик қилиб келганлар. Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон! Демак, оқрангнинг — мотам ранги бўлиб қолиши Чин сулоласи хонадони учун бахтсизлик белгиси бўлган экан. Шу сабабли, кўп ўтмай, уларнинг ҳукмронлиги барҳам еди.

Сарик ранг ханлар ўртасида ҳурматга сазоворлиги тасодифий эмас. Жунгў ерлари ўртасида оқиб ўтадиган дарё суви қуёш қовжиратган унумдор қизғиш-тўқсарик адирлар тупроғини ювиб келгани учун ўзи ҳам сарик рангга киради. Шу сабабдан, узоқ аждодларимиз бу дарёни Сарик дарё — Хуанхэ, бу дарё бориб қуйиладиган денгизни эса Сарик денгиз — Хуанхай деб атаганлар. Сарик дарё сувлари менинг фуқароларим ерларига, боғларига, экинзорларига унумдор сарик лойка — донатор тупроқ етказиб беради! Бу дарёнинг ҳаётбахш сарик сувисиз Жунгўда тирикчилик ўтмайди. Шу туфайли сарикранг узоқ аждодларимиз замонидан бошлаб унумдорлик, ризку рўз рамзига айланган! Ҳа, сарик лойка — табиат эҳсони, унинг сахийлиги, Осмоннинг бизга бой тортиғи! Нимқизғиш, сарик тупроқ Жунгў халқини боқадди, тўйдиради! Шунинг учун ханликлар сарикрангни ёктирадилар. Шу сабабдан, бизнинг бош аждодимиз — одамотамиз Хуанди — Сарик император деб номланмаганмикан?! Ин Чжэннинг «хуанди» — «сарик император» унвоини қабул қилиб, ўзини «Чин Ши хуанди» — «Чиннинг Биринчи сарик императори» деб аталишга эришиши ҳам бежиз бўлмаган! Бу ўринда Ин Чжэн ўз насли аждод — Оқ императордан бошланишини ҳам эътиборга олмаган. У-ди араванинг юмшоқ ўтиргичида ястанган қўйи ўтмишни эслашдан тўхтаб, ўз режалари тўғрисида ўйлай бошлади. Мен, Осмон Ўғли, Сарик либосда фуқароларим кўзи олдида яна икки, уч марта ҳурматлироқ, улуғворроқ, муқаддасроқ бўламан! Осмон сари тик учаётган Сарик аждар тасвири бор байроқлар шэнбинларимни улуғ зафарларга янада кўпроқ илҳомлантиради! Сарикранг бошқа халқларни бўйсундиришда, барча ёввойи элатларни ягона Осмонтагнга бирлаштиришда менга кўмаклашади, жуда қўл келади! Осмонтагининг барча бўлғуси ҳукмдорлари менга тақлид қиладилар! Сарикранг туфайли улар мени ўз хотиралари, ишларида абадийлаштирадилар, муқаддаслаштирадилар!

У-ди аллақачонлардан бери сарикранг сирини, унинг қаердан бундай қудратли аҳамиятга эга бўлиш сабабини

англаб етишга уринарди. Бу ҳақда у аллақачонлардан бери, деярли Жунгў тахтига ўтиргандан буён ўйларди. Ахир, ҳукмронлигининг ўттиз бешинчи йили кечмоқда! У-ди бобосининг улуғ бобоси Гао-ди, у замонлар оддийгина Лю Бан деб номланган зот Кизил император — аждод Чи-ди шарафига қурбонликлар қилганини биларди. Чи-ди ҳарбий қурооллар, уруш пири ҳисобланарди. Шу сабабдан Лю Бан аскарларининг ноғараларига қурбонлик ҳайвонлар қонидан сурттириб, қизартириб оларди. Унинг байроғи ҳам кизил бўлган. Лю Бан қурол кучи билан Чин хонадонини тахтдан ағдарди. Аммо у ўша йиллариёқ Хуан-ди — Сарик император аждодга ҳам қурбонлик атай бошлаган эди. Ха, ҳар жабҳада бўлгани сингари, бу борада ҳам У-ди улуғ ота-боболари бошлаган буюк режаларни охирига етказди! У бундан жуда мамнун, бу билан фахрланади! Унинг амри билан бундан бир неча йил аввал Фень-инь вилоятида ботқокликлар ўртасидаги доиранусха тепаликларга сарик тупроқ пушт-паноҳи Хоу-ту шарафига бешта қурбонлик уйи қурилганди. Икки гилдиракли соябон аравалар силсиласи сарик соябон арава — хуанъуцзюй бошчилигида мана ҳозир ўша қурбонлик уйлари томон ошиқарди.

Куз бошланиб қолган бўлса ҳам зиёратгоҳ — серкамиш ботқоклик дим, қўланса ҳидли эди. У-ди аъёнлари қуршовида жандао-ботқоклик устидаги тўшама орқали эҳтиёткорона бир-бир босиб, биринчи тепаликка ўтди. Бош қохин Куань Шу алоҳида, ҳатто Чанъан атрофидагидан ҳам зўрроқ ҳафсала билан сарик тупроқ хомийси Хоути шарафига ўтказилаётган қурбонлик маросимини бошқаришга киришди. Чунки ботқокликдаги бу қурбонлик уйлари унинг таклифи билан бино қилинганди.

Маросим олдиндан белгилаб қўйилганидек адо этилар, иштирокчиларнинг барчаси сарик ридода эдилар. Қурбонликка фақат сарик бузоклар билан ҳўкизлар сўйиларди. Куань Шу кўрсатмасига кўра, қурбон этилган сарик бузоклар билан ҳўкизлар гўшти маросим охирида иссиқ бўз ерга кўмилиб, ризку рўз манбаи сарик тупроққа инъом этиларди. Маросим ҳар бир тепаликдаги қурбонлик уйида бир кундан, жами беш кун давом этди.

Пойтахтга қайтиш олдидан У-ди бош қохин Куань Шуни ҳамда камарига олтита муҳр босиб юриш мартабасига эришган баланд бўйли, чиройли, ёқимтой Луань Да исмли мансабдорни очик чехра билан қабул қилди. Луань Данинг камаридаги муҳрлардан бири яшил рангдаги кимматбаҳо тошдан ясалган бўлиб, унда «тяндаоц-

зянцзюнь»—«Осмон руҳларига йўл кўрсатувчи ҳарбий бошлик» белгилари бор эди.

— Менинг давлатпаноҳим!— мурожаат этди Луань Да Осмон Ўғлининг «эшитаман» ишорасидан сўнг.— Қурбонлик қилинган тепаликлар узра тунда Осмон ёришиб кетди, ғаройиб самовий нур пайдо бўлди... Унинг ёруғида дўнгликлар устини сариқ туман чулғаб, сўнг... сўнг сариқ туман аста осмонга кўтарилди!

У-ди хурсандлигини аранг яшириб, Куань Шуга назар ташлади. Бош коҳин мазкур ҳодисани куйидагича таъбирлади:

— Осмон руҳларининг аломати бу! Олий мақсадларни бажарувингизда руҳлар мададкорингиз бўлғусидир!

Икки таъбирчининг эрталабки кароматидан хурсанд бўлган Осмон Ўғли энг олий аъёнлари қуршовида Шэнь-си вилоятининг ғарбий шимолида жойлашган Цяошань тоғи томон йўл олди. У ерда Сарик император — аждод — Хуан-ди қабрини қурбонликлар қилиб, зиёрат этди.

Хукмдор пойтахтга қайтиб келгач, йил ҳисобини ўзгартиришни буюрди. Хань астрономлари У-ди ҳукмронлигининг Тайчу («Улуғ муқаддима») деб аталган еттинчи эрасини ўн биринчи ойнинг биринчи кунидан бошлаш мақбуллигини белгилаб бердилар, чунки қишки кун-тул тенглиги шу кунга тўғри келган эди¹.

Хань сулоласининг олтинчи императори У-дининг ҳукмронлиги Цзянь-юань («Тузишнинг боши») шиори билан бошланган ва айни вақтда У-ди ҳукмронлигининг дастлабки эрасига айланганди. Сўнг Жунгў осмонида улкан ёруғ юлдуз пайдо бўлгани туфайли У-ди ҳукмронлигининг янги, иккинчи эраси — Юань-гун («Ёруғлик аввали») бошланди. Сўнг Юань-шо эраси, ундан кейин эса, ов пайти барор рамзи ҳисобланган якка шохли ҳайвон тугилгач, Юань-шоу («Биринчи ов») эраси эълон этилди. Гўё қадимги Жоу давлати замонидан бери мавжуд муқаддас учоёқли бирикма — Осмондаги ҳукмдори ҳукмронлигининг адолатлилик белгиси топилгач, янги эра Юань-дин («Биринчи учоёқли бирикма»), сўнг Тайшань тоғи ва унинг этакларида қурбонлик қилинадиган улкан сунъий тепаликлар вужудга келтирилиши муносабати билан олтинчи эра Юань-фэн («Биринчи сунъий қурбонлик тепалари») бепоён Осмондаги фуқаролари қулоғига етиб борди. У-ди ҳукмронлиги эрадан-эрага ўтган сари турли тоифа қиборлар оғзида бу эралар Осмон

¹ Бу мелоддан олдинги 105-йилнинг 25 декабрига тўғри келади.

Ўгли бошқарувининг навбатдаги адолат ва фаровонлик босқичлари деб баҳоланарди...

Тайчу — Улуғ муқаддима! У-ди бу бирикмага алоҳида муҳим маъно сингдирганди. Чунки ҳукмронлигининг олти эрали, ўттиз беш йил давом этган биринчи босқичи тугаган, иккинчи, энг муҳим босқичи эса, унинг назарида эндигина бошланаётганди. Биринчи босқичда У-ди Осмонтагини узоқ ғарб томонга кенгайтиришга яроқли куч вужудга келтирди, синовдан ўтказди, шай қилиб қўйди. Мана энди, улуғ режа — жаҳонни бўйсундиришни амалга ошира бошласа бўлади! Шунинг учун ҳам янги, еттинчи эра иккинчи ҳукмронлик босқичининг биринчи даврини Тайчу — Улуғ муқаддима деб атади!

Сариқ бузоқлар қурбонлиги сарикранг мартабасини янада ошириш йўлидаги тadbирларнинг навбатдагиси эди холос! Сарикранг расмий, империянинг давлат ранги деб эълон қилинди. Шэнбинлар байроғига тасвири туширилган аждар энди оддий аждар эмас, балки Сарик аждардир. Довонга қилинадиган юриш вақти ҳам белгилаб қўйилди. Довон йўлидаги барча майда давлатлар ва элатларнинг бўйсундирилиши, хунларнинг шимол томонга, янада нарироққа чекинтирилиши аниқ! Бўйсундирилган Довон узоқ ғарб мамлакатларига юриш қилиш учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Ҳа, чинакам улуғ ишлар энди бошланади! Сарик аждар тасвири чизилган байроқлар жаҳон узра ҳилпираяжак!

У н б и р и н ч и б о б

ТАРИХЧИ ЦЯНЬМЭНЬ-ВАНХУГУН САРОЙИДА

Навбатдаги ўн кунликни У-ди бир неча яқин қўшни мамлакатлар устидан қозонилган галаба шарафига қурилган ҳашаматли Цяньмэн-ванхугун саройида ўтказишга қарор қилди. Одатда бирон катта, мураккаб масала ҳал этилиб бўлгач, У-ди шу саройга келарди. Бу гал у усунлар билан бўлган алоқаларни бир қадар йўлга қўйгандан сўнг келганди. Шунингдек, узоқ чўзилган зиёрат-сафардан сўнг дам олиш зарурияти туғилганди. Энди у хотиржам: яқин кунларда шэнбинлар Сарик аждар тасвири чизилган байроқларни ҳилпиратиб ғарбга юриш қилганларида, уларнинг орқа томонлари хавфсиз бўлади!

У-ди бугун саройнинг боғ-ҳовли томонидаги башанг

шийпонда хушбўй сандал дарахти билан фил суягидан жимжимадор гуллар нақшинлаб ясалган суянчиқли юмшоқ курсида роҳат қилиб ўтирибди. У ҳозир енгилгина, одми кийимда. Пурвиқор кийимларни эса тахтда ўтирганида, фуқарога кўринадиган пайтларда кияди. Унинг бундайн либосдалигини кўрган заҳотлари аъёнлар дарҳол эс-хушларини йиғиштириб оладилар-да... тинчиб қоладилар, ўзга юртликлар эса, Осмонтаги ҳукмдорининг улуғворлигига таҳсин ўқийдилар. Тахтсимон ишланган бу курсини яқинда Осмонтагига кўшиб олинган Миньюэ усталари ясаганлар. Суянчиқли юмшоқ курсининг чап қанотига хиёл ёнбошлаб ўтирган Осмон Ўғли хаёл сураётгандек кўринади. Эҳтимол у қаршисидаги манзарани томоша қилаётгандир. Боғнинг нариги бурчагидаги катта дарахтга Миньюэ билан бир вақтда бўйсундирилган Наньюэ мамлакатидан келтирилган иккита улкан фил занжирлар билан боғлаб кўйилган. Филлар бир-бирини яламоқда. Бериқоқда уруғи ўзининг узок ўлкасидан келтирилган ям-яшил бедани чимчиётган довон аргумоғи қозикқа арқонланган. Чапроқда, филлар қаршисида бундан бир неча ой аввал забт этилган Чаосяннинг шимолий ўрмонларидан келтирилган баҳайбат чипор йўлбарс темир қафас ичида тиллари билан ялана-ялана яқинда хун тоғларида эркин чопиб юрган шоҳли кийикларга иштаҳа билан қараб-қараб кўярди. Шийпонга яқинроқ жойда занжирланган силлиқ жунли иккита баҳайбат кўрикчи ит турарди. Ханларнинг аллақайси янги бўйсундирилган ўлкасидан келтирилган кийғос очилган гуллар билан рақобат қилаётгандек нафис, рангоранг, елпиғичсимон думларини тебратган кўйи йўлакларда товуслар ороланиб одимляпти. Ажабо! Илгари ҳеч ким кўрмаган, ҳатто эшитмаган етти иқлим жониворлари мана энди биргина боғда жамланган, кўчатларию уруғлари турли ўлкалар ва мамлакатлардан келтирилган гуллар, мевали дарахтлар, манзарали ўсимликлар бўй чўзган. Осмон Ўғлининг кўли нечоғли узайгани, Хань хонадонининг бойлиги нақадар ортгани, Осмонтаги битмас-туганмас қудратга эга бўлганидан нишона бу! Маликаларнинг саройларида тўлиб-тошиб ётган жавоҳирлар, дурлар, садафлар, ёкут ва ҳакиқлар... антиқа ҳайвонлар шоҳидан, суякларидан ясалган безакли буюмлар, тақинчоқлар, идишлар... бўйсундирилиб, қон-қора қакшаган мамлакатлар ва ўлкалардан келтириляётган қуш патларидан тикилган кийим-бошлар... жиҳозлар... булар бари Осмон Ўғли саъйи ҳаракатларининг самарасидир!

Эҳтимол, ҳозир Осмон Ўғли шулар... шуларнинг ҳаммаси тўғрисида ўйлаётгандир... Ҳаммадан кўра У-диннинг ўзи жуда яхши биладики, ўзга мамлакатлар бойликларини қўлга киритиш, уларни етказиб келиш озмунча харажат талаб қилмайди! Ўзга ҳукмдорларни Хань қармоғига илинтириш, совға-саломлар юбормоқ, тўхтовсиз элчилар юбориш, сон-саноксиз шэнбинларни боқиб-кийинтирмоқ, қуроллантириш, истехкомлар қуриш, Узун-деворни янада ғарбга чўзиш... ҳаммаси жуда кўп харажат эвазига бўлган, ҳозир ҳам шундай бўляпти. Эҳтимол маблағ етишмай қолганда жонбошига олтин билан тўланадиган оғир солиқлар устига яна шароб сотганлик учун олинадиган йиғим белгилашга «розилик» бергани, туз ва темир сотишни давлат қўлига олиш, қумушдан танга зарблаш, муомилага тери пулларни чиқариш ҳақида буйруқ бергани, уй ҳайвонлари, кемалар, ҳатто икки гилдиракли юк араваларидан хирож олиш тўғрисида фармон имзолагани тўғрисида ўйлаётган бўлиши ҳам мумкин ҳукмдор! Балки яна қандай янги солиқ, йиғим, бож, хирож... ўйлаб топиш устида бош қотираётгандир у. Йўқ, бу Осмон Ўғлининг иши эмас! Бундай нарсалар ҳақида ўйлаш — мансабдорларнинг, чэнсян — биринчи маслаҳатчи, яъни бош вазирнинг иши! Улар ўйланилган, тарозуга солинган, пухта таклифлар олиб келсалар, маъқуллаб қўйса бас. Ҳукмдор, айниқса, Хань ҳукмдори — Осмон Ўғли масаланинг майда-чуйда томонларига аралашмаслиги керак! Ҳукмдорнинг улуғворлиги, салобати шуни тақозо этади! Мансабдорлар, чэнсян ўйлаб топган солиқларни ундиришда етарли даражадаги қаттиқ кўллилик кераклигини бир-икки оғиз беозоргина таъкидлаб қўйиш — бошқа гап!

У ҳолда нималар ҳақида ўйлаётган бўлиши мумкин ҳозир Осмон Ўғли? Ҳукмдор бу саройда икир-чикирлар ҳақида эмас, балки улуғ режалар тўғрисида ўйлаши мумкин! Чунки Цяньмэнь — ванхугун саройи — оддий иш жойи эмас, балки ором олиш ва фикрлаш даргоҳи! Осмон Ўғли одатда улуғ режаларининг кўпчилигини шу саройда ўйлаб топган! Шунинг учун ҳам бу саройга аъёнлар ҳар хил «бачкана» таклифларни кўтариб келолмайдилар. Бу ерга гоҳ-гоҳ чэнсян ва Осмон Ўғлининг ўзи йўқлатган бир-икки киборгина қадам қўйиши мумкин.

Саройнинг мусаффо хавоси, дид билан парвариш кинилган гулзорлари, боғи, ҳашаматли бинолар, безаклар, ариқчаларда шарқираб оқаётган сув... буларнинг ҳаммаси Осмон Ўғлини шеърятга чорлайди. У шеър-

ларининг талайгина қисмини ҳам шу саройда ёзган. Ма-на, ҳозир у яқинда ёзган қасидасини кўздан кечирмоқ-да. У-дининг нигоҳи ўзига жуда ёқадиган бир неча сатр-лар устида тўхталди:

Сарик тимсоҳ-аждар буралиб,
Илон бўлиб учар кўкларга...
Омонлик ва тўқлик келтириб,
Қанот қоқар кенг уфқларга.
.....

Танга-танга пўсти ранглари
Равшан этар борлик жаҳонни...
.....

Тарихчилар тилила десак:
Осмон амрин бажаргучига
У қанотли одир, беғубор.
Не қилмоқчи эканин Осмон
Изхор этмас сўз ила зинҳор¹.

Омонлик ва тўқлик Сарик тимсоҳ-аждар «буралиб-буралиб» учган жойдагина бўлади! Осмон Ўғлининг қатъий ишончи шундай! Ҳа, у бугун Цяньмэнь — ванхугун саройига шу ишончга алоқадор иш боисидан бир зотни чорлаган.

Нарироқдаги панада Осмон Ўғлининг ҳар бир ҳаракатини, ҳатто киприк қоқнишини ҳам зийрак кузатаётган ахта кул-хизматкорлардан бири У-ди рўмолчасини аста силтаб, ишора қилиши ҳамоно бино ичида кутиб турган мулозимга «марҳамат қилиб кириш» мумкинлигини билдирди.

Сарой астраноми, марҳум Сима Таннинг ўғли, қирк ёшлар чамасидаги мулозим Сима Цянь шийпонга яқин келиб, ер баравар таъзим бажо келтирди. У-дининг «ўтир» ишорасидан сўнг, Сима Цянь ҳукмдор қаршисидаги, Хўтон зумратидан ясалган пастак курсичага яқинроқ жойга тиззаси билан чўккалади.

Ақлли, атрофлича билимдон ва зийрак Сима Цянни У-ди ўзига яқин тутарди. Шу туфайли уни мамлакат бўйлаб қилиб турадиган сафарларида бирга олиб юрарди. Сима Цянь тарихий воқеалар юз берган жойларни ўз кўзи билан кўрар, халқ оғзидаги афсоналар, ривоятларни ёзиб олар, суякка, тошга, шойи ўрамларга ёзилган қадимий қўлёзмаларни кунт билан ўрганарди. У ҳатто

¹ Русчага А. Адалис таржимаси.

Кун-Цзи туғилган ўлкада ҳам бўлиб, унинг шарафига қурилган муқаддас ибодатхона обидасини кўрган, зиёрат қилганди. Яқинда Осмон Ўғли Сима Цянни тайшигун — сарой тарихчиси мансабига тайинлаганди. Бу ёш тарихчи шу кунларда бир юз ўттиз бобдан иборат «Ши жи» («Тарих ёзувлари») китобини — хитой тарихшунослигига асос бўлган буюк китобни ёза бошлаган эди. Сарой аъёнлари ўртасида Сима Цянга ҳавас қилувчилар бўлганидек, ҳасад билан қаровчилар ҳам оз эмас, чунки бу ёш тайшигун Осмон Ўғилларининг улуғ ишлари таъриф-тавсифини келажак авлодларга етказиб бериш шарафига муяссар бўлаётганди.

— Китоб ишлари қалай? — сўради У-ди.

— Ёзилапти. Мухтарам отам тўплаган ҳужжат-маълумотлардан ҳам фойдаланяпман, — эҳтиётлик билан жавоб қайтарди Сима Цянь.

— Отангни ҳурмат билан тилга олишинг яхши!

— Ҳа, авлиё Кун-цзи таълимотига амал қилмоқ бурчимиз. У зотнинг: «Хукмдор хукмдор бўлиши, фуқаро фуқаро бўлиши, ота ота, ўғил эса ўғил бўлиши керак!» деган доно ўғитлари ҳарчоқ ёдимда. Ёзилмиш тарих китобига ҳам ушбу ҳикматни сингдириш бурчим: хукмдорга содиқлар номини шарафлайман.

— Ёзувларинг бир қисмини кўздан кечирдим. Қолганини ўзинг ўқиб бер-чи!

Сима Цянь зумрад курсичадаги ярим ёйиқли, рассимон белгилар орқали-юқоридан пастга қараб сўзлар битилган шойи ўрамларини эҳтиётлик билан кўлига олиб, ўқий бошлади:

— «Қадимги Жунгўда Ли-вандан норози бўлган халқ исён кўтарганда...»

— Бу ерини қолдир! Ли-ваннинг ўғлини чэнсян қандай қилиб яшириб қолгани тўғрисида ёзилган жойидан ўқи!

— «Ли-ваннинг ўғли, тахт вориси Цзин отасининг чэнсяни Шао Гунни уйига яширинди. Исёнчилар чэнсяндан Цзинни ташқарига олиб чиқишни талаб қилдилар. Шао Гун ўз ўғлини «Мана Цзин!» деб газабланган оломон кўлига топширди. Шу ондаёқ уни исёнчилар тилка-пора қилиб ташладилар. Шу тариқа чэнсян тахт ворисини ўлимдан қутқазиб қолди!»

— Етарли! Бу барча учун ўрناق бўлишга арзийди! Хукмдор хаёлга чўмди. Сима Цянь сукунатни бузшга журъат этолмай, жим турарди.

У-ди Кун-цзи таълимоти хусусида ўйга толганди.

«Хукмдор хукмдор бўлиши керак... ўғил ўғил бўлиши!..» Хукмдорга ўғиллик бурчи, ўғиллик садоқати! Қандай қилиб Кун-цзи бундан деярли тўрт юз йил муқаддам олтинчи Хань хукмдори фикрини, хоҳишини шунча аниқ ифода эта олган бўлсайкин? Ҳақиқий авлиё экан у улуг зот! Қаромат ҳам бунчалар теран бўладими!

Осмон Ўғли Сима Цянга назар ташлади. У гапни давом эттиришга ижозат берилганини тушунди. Тайшигун бугун айтмоқчи бўлган гапларнинг ҳаммаси хукмдорга ёқиб тушишига шубҳа қилмаса-да, у нимадан гап бошлаш маъқуллигини билмасди. У фикран ўз ёзувларини кўз олдига келтирарди.

— Баъзи бировлар Осмондаги фақат Жунгў ерларидан иборат деб ўйлашади,— ишончсизроқ оҳангда гапира бошлади Сима Цянь.— Йўқ, Жунгў — Осмондагининг ўрта қисми холос. Осмондаги — аслида бутун дунё! Демак, борлиқ жаҳон, бутун Осмондаги ханликларники бўлиши керак!

У-ди тарихчининг сўзларини жимгина тингларди, ammo унинг хурсанд экани равшан эди. Тайшигун дадилроқ давом этди:

— Осмон Ўғли фақатгина Жунгў хукмдоригина эмас, у-зот — Катта Осмондагида яшовчи барча халқларни ҳам пушти паноҳидир! Барча бошқа хукмдорлар Осмон Ўғлига совғалар келтириб турадилар...

— Уларнинг совғалари — бождир, бож тўловчилар эса, менинг ўғилларим!— Сима Цяннинг гапини бўлди У-ди.

— Шундай деб ёзаман «Тарих ёзувлари»га!

Бу гап Сима Цянь учун янгилик бўлди. Демак, Осмон Ўғлининг бошқа мамлакат хукмдорларига юборган совғаларини оддий совға деб билиш, уларнинг Осмон Ўғлига юборган совғаларини эса бож деб баҳолаш керак!.. Илгарилари майда давлат ван (подшо)лари вилоятларнинг князларини цзи, яъни ўғилларим деб атаганлар. «Ўғил қилиниш»—«тобе қилиниш», «қарам қилиниш» маъносини англатиб келганди Жунгўда. Энди эса, ўзга юртлар хукмдорларини ҳам Осмон Ўғлининг «ўғиллари» деб аташ зарур! Сима Цяннинг ёзилажак китоби Хань сулоласининг олтинчи императори У-ди жаҳоннинг жуда катта қисмидаги хукмдорларни «ўғил қилиб» улгурган деб келажак авлодларга етказиши керак!

Ногаҳон очилган янгиликдан тўлқинланган, У-дининг имо-ишорали руҳсати билан Сима Цянь бошлаган фикрини давом эттирди:

— Якинда Цзя Иннинг «Го Чин лунь»¹ китобини так-
рор ўкиб чикиб, ундаги сўзларнинг чуқур маъноли экан-
нига яна бир бор ишондим: «кўлга киритиш бошқа-ю,
уни сақлаб қола олиш бошқа!» Чин Ши хуанди авлод-
лари кўлга киритилган, эгалланган мулкларни ушлаб
қололмадилар, уни сақлай, асрай билмадилар. Сизнинг
катта бобонгиз улуғ Гао-ди меросхўрлари, биринчи гал-
да сиз, менинг давлатпаноҳим, кўлга киритилган ерлар,
вилоятларни сақлаб қололдиларинггина эмас, балки
уларни янги-янги ўлкалар, мамлакатлар ҳисобига сези-
ларли кенгайтирдинглар...

У-ди кимир этмай, қотиб ўтирарди, у ҳатто киприк
хам қоқмаётгандай эди. Тарихчи одатига кўра гапираёт-
ган пайт четини хиёл қайтариб шойи ўрамини ўзидан
нари сураркан, фикрини яқунлади:

— Буларнинг ҳаммаси тьянь-тунга мувофиқ олдин-
дан белгилаб қўйилган!

Тьянь-тун!.. Тьянь-тун — Осмон томонидан олдиндан
белгилаб қўйилган дунёвий тартибот. Қанчалар теран
маъноли муқаддас тушунча! Осмон Ўғлининг қаршисида
уялинкираб, кимтиниб ўтирган, буюк ишларни қоғозга
туширишдан бошқа нарса кўлидан келмайдиган тарихчи
чуқур маъноли тьянь-тун тушунчасини ўз вақтида эсга
солди. Осмон иродасини амалга ошириш — Осмон Ўғли
ва унинг буюк ота-боболари зиммасига юкланган, бу —
уларнинг, унинг иши! Тьянь-тун маъносини, сирини, моҳи-
ятини... У-ди ўз идроки, ақл-заковати, юраги, ҳиссиёти,
Осмон берган фаросати билан англаб етади... Сўнг унда
белгиланган улуғ режа, мақсад, йўл-йўриқни ўз иро-
даси, амри, қобилияти, истеъдоди, маҳорати, тажриба-
си, меҳнати, кураши, қатъияти, тадбиркорлиги, топқир-
лиги, ҳушёрлиги билан амалга оширади! Сарик аждар
байроғининг ғалабасини тьянь-тун олдиндан белгилаб
қўйган! Осмон иродаси билан пайдо бўлган бу байроқ
остиға Фарб, Жануб, Шарқ ва Шимолнинг барча май-
да ва ўртача халқлари, қабилалари, элатлари бирлаша-
дилар! Уларнинг тиллари ҳар турлилиги, урф-одатлари-
нинг ҳар хиллиги мутлақо аҳамиятсиз. Ягона Осмонгаги-
да уларнинг ҳаммаси бир турли, муштарак бўлиб кетади-
лар, ўзаро низоларни бартараф этиб, умумий осойишта-
лик лаззатидан баҳраманд бўладилар, халқлар посбони,
дунёвий тартибот асровчиси ва қўриқчисининг мулки яна-
да кенгайиши, қудратини орта бориши учун меҳнат кила-

¹ «Го Чин лунь» — «Чиннинг хатолари тўғрисида».

дилар, хизмат этадилар, аскар етказиб берадилар... Осмон Ўғли шунга аминки, тянь-тун белгилаган дунёвий тартибот адолатли, бундай тартиботни ер юзида барпо этиш ва ҳимоя қилиш — мовий осмон остида рўй беражак буюк ишларнинг энг маъқули, энг шарафлисидир!

У-дининг кайфиятини зимдан кузатиб турган Сима Цянь Осмон Ўғлининг чеҳраси ниҳоятда очилиб кетганини сезди. У-дининг ўзи ҳам Сима Цяндан буни яширмади, чунки деярли ҳеч бир кимсага қилинмайдиган бу «эхсон» орқали Осмон Ўғли тарихчига алоҳида топширик бераётган эди. Тянь-тунда белгиланган дунёвий тартиботнинг Хань даврида амалга оширилишини, турмушга татбиқ этилишини Сима Цянь кўп сонли шойи ўрамларга битадиган ёзувлар орқали келажакдаги минг, беш минг, ўн минг йиллар давомида бир-бирига тўхтовсиз ўрин бўшатиб турадиган авлодлар силсиласи билсин, ўқисин!

Модомики Хань хонадонининг истиқболи порлоқлиги Осмон томонидан олдиндан белгилаб қўйилган экан, У-ди, Осмон Ўғли, ўзининг ҳақиқий отаси — Осмон ҳукмдорининг иродасини бажаради... У-ди фикран Осмонга назар солди. Ҳа, унга маълум, Олий Осмон ҳукмдори Цзи-гуннинг муқаддас макони Темир қозик юлдузи атрофида. Унга яқинроқ жойда, Бэйдоу — Етти қароқчи юлдузлари ёнида Тай-и — Улуғ Бирлик руҳи ва Тянь-и — Осмон Бирлиги руҳи яшайдилар. Поёнсиз бўшлиқларда эса, осмон фаришталари учиб юради. Гўҳ-гоҳ улар ерга тушиб турадилар. Кимга бахт юлдузи кулиб бокса, уларга дуч келиб қолади ва агар у кишига Осмон фаришталари назар солса, ўлимдан мутлақо қутулади, абадий яшайди. Осмонга кўтарилиб кетади, у одам ҳам фариштага айланади. У-ди муқаддас одамота-аждод-император Хуанди ўлмаган, у фаришта бўлиб, Осмонга кўтарилиб кетганига ишонади. Аъёнлари унинг либоси билан бош кийимини дафн этганлар ҳолос, шу туфайли ерда Хуандининг қабри, мақбараси мавжуд!

У-ди жанубий денгизлар ўртасида жойлашган муқаддас Пэнлай тоғларига бир неча марта қохинлар билан авлиёларни юборди. Чунки у ерга Осмон фаришталарининг тушиб туришлари қадимдан маълум. Бир гал У-дининг ўзи ҳам сабри чидамай ўша тоғларга яқинроқ борди. Руҳларга хизмат этувчи қохинлар билан авлиёлар Осмон Ўғлига «муқаддас тоғ бу ердан узокда бўлмаса ҳам, у доимо қалин булутлар билан қопланиб турганлиги учун уни кўриш имкони йўқлигини» айтдилар. Ос-

мон фаришталари шарафига зўр қурбонликлар қилинса, уларни тўрт денгиз оралиғида ҳам учратиш мумкинлиги таъкидланди. Ахир, фаришталарнинг изларини қуриқликда, миноралар устида ҳам учратганлар-ку!

Осмон фаришталарини Жунгўда учратиш чоралари кўрилди. Агар уларнинг назари тушгудек бўлса, У-ди Хуан-ди сингари боқий зотга айланади! У холда ўн иккитагача етказиши мумкин бўлган барча хотинларини ҳам, саккиз тоифали ҳамёстик аёлларни ҳам, кўнгли яқин сирдош-узукдош сарой хонимларини ҳам, бутун Осмон-тагини ҳам тарк этиб, ўзининг ҳақиқий отаси Цзи-гун — Олий Осмон ҳукмдори хузурига кўтарилса бўлади! Цзи-гун У-дидан рози бўлади, чунки у тянь-тунга боғлиқ барча улуғ ишларни сидқидил амалга оширди ва оширмоқда. У-ди хаёлан ўзини Олий Осмон ҳукмдори қаршисида кўраркан, умрида илк бор ўзини ҳисобдор шахс сифатида сезди. Негадир эти хиёл жимирлаб, сесканиб кетгандай бўлди. Нега? Бошқа ҳамма ишлар сингари Осмонга кўтарилишнинг ҳам ўз мавриди бор-да ахир. Бунга ортиқча ошиқмаса ҳам бўлади...

Осмон Ўғли хаёл суришдан тўхтаб, сергақланди. Унинг рўпарасида тиз чўккан кўйи тарихчи ўтирарди.

— Яқин орада шэнбинлар узоқ Фарб мамлакатларига йўл оладилар,— деди суҳбатни яқунлаб У-ди.— Бу ҳақда ёзганингда унутма: тарихчини иши давлат ишларига аралашиш эмас, балки воқеаларни Осмон иродасига мос баён этиш!

Ҳукмдор нима талаб қилаётганини Сима Цянь яхши тушунди.

Осмон Ўғлининг Цяньмэн-ванхугун саройидаги бугунги хордиқ чиқариб, фикрлаши бевосита кўшни ҳамда олис бошқа халқлар билан бўлган муносабатларни ханлар манфаати нуктаи назаридан талқин этишни йўлга солиб юборишга қаратилганди.

ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

Биринчи боб

ҚАСИДА БАҒИШЛАНГАН ОТЛАР

Бу отларга миниб, ўлим билмас
мамлакатларга етиб олса бўлади.
Қадимги хитой афсонасидан

Чигуда Жан Цянь кекса хунмўни Хань хонадони билан дўстлик ва қариндошлик ипларини боғлашга кўндириш учун уринаётган пайтлар шэнбинлар биринкетин Гуши, Лоулань ҳамда Тарим дарёси ҳавзасидаги бошқа кичик давлатларни бўйсундириб улгурган эдилар¹. Аммо шэнбинларнинг ғарбга янада нарироқ силжишларига отлар камлиги халақит бера бошлаганди. Шу туфайли айрим ҳарбий саркардалар, айникса, хун отларидан учкуррок отларни етарли тўплаб олгунга қадар ғарб юришини тўхтатиб туриш ҳақида расман таклиф киритишдан ҳам тафт тортмай қўйган эдилар. Қимматли совғалар билан кўп сонли элчи гуруҳлари Аньси, Яньцой ва бошқа мамлакатларга юбориларди. Довонга шу қадар кўп элчи гуруҳлари борардики, тарихчи таърифи билан айтганда, «бирининг елкасидан иккинчисининг кўзи тоймасди», яъни улар деярли корама-кора борардилар. Бепоен Осмонтаги бўйлаб ҳамма ерда қурбонлик пайтлари тойлар ўрнига ёғочотлар «сўйиладиган» бўлиб қолганди. Хань мамлакатига отларни келтиришга кенг чўллар, саҳроларда изғиб юрадиган хун суворийлари халақит бериб туришарди. Хань карвонлари хунларнинг кўзини шамғалат қилишга қанча уринмасинлар, лекин бари бир аксари қўлга тушиб қолардилар.

Қаттиқ қийинчиликлар билан келтирилган отларни Осмон Ўғли шахсан, бинобарин, у билан бирга бутун сарой аҳли кўздан кечирарди. Агар олиб келинган отлар кўп бўлса, от кўриги шахар деворидан ташқаридаги отчопарда ўтказиларди. Бугун ҳам одамлар отчопарга эрта

¹ Эрадан илгари 109-108 йиллар.

тонгдан тўплана бошладилар. Хамманинг оғзида бугун Довондан келтирилган учкур отлар кўрилармиш, деган гаплар.

Ўттиз олти от кўшилган, тантаналар пайти фойдаланиладиган Фацзя деб номланган икки гилдиракли соябон аравада виқор билан ўтирган У-ди Чанъаннинг жанубий, Тайбайшань чўққиси рўпарасидаги дарвозасидан чиқиб кетди. Бу дабдаба Осмонтагида отлар етишмаслигини никоблаш учун ҳамда учкур отларни янада кўпайтириш чоралари кўриляпти холос, деган фикрни қора халққа тушунтиришга хизмат этиши керак. Осмон Ўғлининг соябон араваси олдидаги ланжунлар — шахсий кўриқловчилар бекорчи ҳамда овсарларни четга суриб борардилар. Хукмдордан қолиб кетмаслик ҳамда одоб доирасидаги масофада бориш учун чэнсян Гун-сунь Хэ безатикли, лекин хашамда фацзядан жўнроқ икки гилдиракли шахсий соябон аравасида олдинма-кетин кетаётганди. Ундан кейин Осмон Ўғли билан унинг чэнсянини суиқасдлардан муҳофаза этувчи қуролли, суворий цилан-соқчилар гердайиб жилардилар. Улар кетидан қирқдан зиёд безалган икки гилдиракли соябон араваларда сарой аъёнлари боришарди.

Узоқдан Осмон Ўғлининг безатилган кўркам соябон араваси ярқираб кўриниши ҳамано майдонга тўпланган сяоминь, яъни авом тиз чўқди-да, ер баравар таъзим қила бошлади. Соябон арава ёнига дарҳол ёғоч пиллапоя келтириб қўйган икки хизматкор ёрдамида У-ди бафуржа ерга тушди-да, таъзим бажо келтирган одамлар ёнидан пурвиқор, беписанд қадам ташлаб ўтди. Гўё унинг ён-верида одамлар эмас, тўнкалар думалаб ётгандай эди. «Букилган мана шу елкалар устига оёқ босиб, Осмон отларда бутун Ғарбни бўйсиндирса бўлади!»— деган фикр кечди Осмон Ўғлининг хаёлидан. Мамнун У-дининг лаблари четидагина табассум пайдо бўлди, лекин бу табассумни ҳеч ким сезмади ҳисоб. Осмон танлаган зотнинг соқчилари ҳам, атрофдаги мулозимлар ҳам хукмдорга тик қарашдан ҳайиқиб, кўзлари ер чизарди. У-дига қонли ҳасса вазифасини ўтаётган хизматкорлар ҳам бошлари эгик бўлгани учун улар Осмон Ўғлининг оёқлари, қўл учлари, кийими барини кўрардилар холос. Бош кўтариб қарашга деярли ҳеч ким ботинолмасди.

У-ди тўрт томони очик баланд шийпонга мармар пиллапоя орқали кўтарилди-да, юшоқ курсига ўтирди. Шийпоннинг кунгай томонига сарғиш товланиб турадиган шойи парда тортилганди. Гун-сунь Хэ билан яна бир

неча киборлар Осмон Ўғлидан пойгакрокда давра куриб жойлашдилар. Бошқалар улар орқасида кичик курсиларга ўрнашдилар. Мазкур курсиларга сирилган шойиларда Осмон Ўғли ҳокимиятининг рамзи ҳисобланган сарғимтил товланиш йўқ эди. Узоқда, отчопарнинг нариги томонида сяоминь — оддий одамлар ерда ўтиришар, тик туришарди.

У-ди ўзининг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турган чэнсянга қараб аста бош силкитди.

— Бошлайверинглар!— Гун-сунь Хэ Осмон Ўглининг ишора-амрини нарироқда буйруқ кутиб, шай турган мулозимга етказди.

Довон отларининг кўриги бошланди. Шэнбинлар нўх-таланган тўртта арғумокни якка тизгинда етаклаб, ўртага олиб чиқинди. Отлар қулоқ чимириб, безовта пишқирарди. Жониворлар бундай кўп одамни биринчи бор кўраётганди чамаси. Отларни айлантриб гоҳ олд томонидан, гоҳ ёнлама, гоҳ орқа томондан кўрсатдилар. От кўригидаги шэнбинлар юмишини ўрта даражадаги ҳарбий амалдор — сяовэй бошқарарди. Кўриқдан ўтган отларни сяоминга, қора халққа ҳам кўрсатиш учун майдоннинг нариги томонига олиб кетдилар. Сўнг калтабақай, кизғиш танли хун отини кўрик ўтказилаётган жойга етаклаб келиб, кўндаланг турғазди. Ҳамманинг диққати учкур Довон арғумоғида елиб келаётган чавандозга тортилди. Арғумок тўппа-тўғри хун оти устидан чаққон сакраб ўтди. Аъёнлар орасида кўтарилган «офарин» хитоби узоқдан кўз тикиб турган оломон қийкириги билан аралашиб кетди. Шу пайт чавандоз арғумокни қайтариб, бошқа, ёлдор, бақувват қора от устидан сакратиб ўтди. Довон арғумоғи шаънига айтилган мактовларнинг адоғи йўқ эди.

От кўригининг якунловчи қисми бошланди. Пойгада ҳар хил насл отлар иштирок этиши керак эди. Узоқда чанг кўтарилди. Маррага ҳаммадан олдин бошда кўрсатилган тўрт Довон арғумоғи деярли баробар етиб келди, сўнг аньси, улар орқасидан яньцай отлари пайдо бўлди. Бақувват, лекин калта оёқли биққи хун отлари орқада қолиб кетган эди.

Тайпу яқинлашиб, чэнсянга мурожаат этди:

— Пастда, нарироқда бир савдойироқ одам турибди. Мен шоирман, дейди. Лояндан келганмиш. Довон отлари тўғрисида қасида ёзганман, шуни ўқиб берсам, деяпти.

— Майли, ўқисин!— буюрди жавобан У-ди.

Шийпон ёнига бўйчан, қотма кишини бошлаб келишди. Тўхтовсиз таъзим бажо келтираётган шоир Осмон Ўғли ҳамда унинг кибор, аъёнлари қаршисида ўзини нокулай сезарди. Чэнсяннинг ишораси билан шоир сийрак соқолини силкитиб, баланд овозда, қироат билан ўқий бошлади. Қасиданинг мазмуни қуйидагича эди: бошда Осмон қудрати билан Осмонтаги яратилди. Унинг тахтига навбати билан Осмон Ўғиллари ўтирардилар. Осмонтаги гуллаб-яшнаб борарди, жаҳон бойликлари унга оқиб келарди, бари ажойибот-ғаройиботларни қўлга киритиш Осмонтаги учун чўт эмасди. Аммо ханликлар Осмон отларгагина эришолмасдилар. Ниҳоят, Осмон Ўғлининг элчиси, жасур Жан Цянь Осмон тоғларга етиб борди. У тоғларда, нақ булутлар остгинасида мусаффо тоғ хавоси уфирар, зилол сувлар шаркираб, куврак му-су² ўсган жойларда шаньма³лар ирғишлаб юрарди. У отларни «тоғ отлари» дейиш камлик килади. Улар чиндан ҳам Осмон отлар! Ниҳоят, Осмон отлар Осмонтагига келтирилди. Осмон отларнинг тери ҳам ўзгача, қизил рангда, қон рангида! У отлар абжир, хипча, узун оёкли, қўлтиклари тагида кўзга кўринмас қанотлар бор. Осмон отлар ўлим йўқ мамлакатларга олиб кета олади. Уларга минган чавандоз ҳар қандай елдимир ёвни қувиб етади, ҳар қандай учқур ёвдан қочиб қутулади!

Ҳамма ҳайрон эди: нега шундай ажойиб, мўъжизавий Осмон отлар улуғ Осмонтагида эмас, бевош Довонда тарқалган?! Бунда ҳам чуқур маъно бор! Осмон иродаси бу, Довон Осмонтагининг яйлови бўлсин, доволиклар ханликларнинг йилкибоқарларига айлансин!

Осмон отларнинг аксарияти ним қизил-сарғиш рангли. Бу отларга минган шёнбинлар Сарик аждар байроғини жаҳон узра тикажак!

У-ди хиёл бош силкиб қўйди, демак, қасида ҳукмдорга ёқди. Гун-сунь Хэ ёнида ўтирган тайчан — расм-русумлар нозирга алланарсаларни уқдирди. Шоирнинг эгнига шойи либос ёпилгач, у бугундан эътиборан Осмон Ўғли саройида қолади, дея эълон қилинди.

Осмон Ўғли чэнсян ва бошқа бир неча аъён-мулозимлар кузатувида шаҳарга қайтди. Аммо негадир аксари бошқа амалдорлар ўз жойларида қолдилар.

¹ Хитой сайёҳлари Ўрта Осиё тоғларини «Осмон тоғлар», яъни «Тяньшань» деб атаганлар.

² М у - с у — беда.

³ Ш а н ь м а — тоғ отлари (шань — тоғ, ма — от).

Сяоминлар қаршисига отлар кўриги бошланишидан анча олдин ёғоч-тахталардан баландгина сўри ясаб кўйилганди. От кўриги тамом бўлгач, жарчи сўрига кўтарилди-да, энг муҳим жинойтчилар устидан чиқарилган ҳукми баланд овозда ўқиди. Ундан нарироқдаги одамлар орасида турган бошқа жарчилар сўридаги жарчининг ҳар бир сўзини барчага эшиттириш учун дона-дона қилиб, овозлари бориचा такрорлашарди. Бош жарчи сўри ёнига ҳайдаб келинаётган маҳбусларга қўлини бигиз қилиб кичкирди:

— Одамлар! Мана фитначилар! Булар бир неча йил илгари Жануб йўли қурилишида ишдан бўйин товлаб, исён кўтарганлар! Бу ғаламуслар шэнбинлардан қочиб яширинганлар-да, ўғирлик, босқинчилик қила бошлаганлар! Йўлдан озган бу ярамаслар ҳозир сизларнинг кўз олдиларингизда қатл этиладилар! Бу шайтон йўлига кирганларга сабоқ бўлсин!

Жарчи гапиришдан тўхтади. Соқчилар маҳкумлар тўдасини қамчилай-қамчилай, сўри яқинида тўхтадилар. Икки томондан ёлдор ҳун отлари кўшилган икки юк араваси келтирилди.

Жаллодлар кексароқ, озғин жинойтчини ерга босиб туриб, бир оёғини бир аравага, иккинчи оёғини иккинчи аравага маҳкам боғладилар. Аравалар икки томонга силжий бошлади. Ингрок, сўнг кичкирик эшитилди... тупроқ қон билан бўялди. Отлар юклари оғирлик қилгандек таққа тўхтаб қолди, аммо шу он тушган қамчи зарбидан олға силжишга мажбур бўлди жониворлар. Маҳбуснинг танаси қоқ иккига бўлинди... Нариди турган иккита бошқа жаллод тез келиб, қонга беланган тана нимталарини замбарга солдилар-да, оломон олдидан олиб ўтиб кета бошладилар. Замбар тагидан чак-чак қон сизиб борарди. Маҳбусларни яна бирини ажратиб, берироқ олиб келдилар. Унинг кўзини боғлаб, оёк-кўллари чилвир билан чапараста қилдилар-да, эғнидан жулдир кийимини юлқиб олиб, нари улоқтирдилар. Банди деярли яланғочланганди. У чўпдек озғин, қовурғаларини санаса бўларди. Бақувват, мушаклари ўйноқлаётган жаллод маҳбуснинг бикинига шошмасдан ботирган йўғон ўткир пичоқни қовурғалар орасидан юқорига тортди. Маҳкум жон аччиғида бўқирарди. Унинг оғзини бошқа жаллод қўли билан беркитди. Маҳбус қон сачратиб питирларди. Қаззоб жаллод чап қўлини жароҳат ичига тикиб, ўнг қўлидаги пичоқ билан маҳбус қовурғасининг юқорисини кесгач, катта гўшт бўлагини суғуриб олди...

Атрофга қон тизилларди. Ҳушсиз, жон бераётган маҳбусни биринчи қатл этилган жиноятчи нимталари солинган замбарга жойлаб, оломон олдидан, уларга кўз-кўз қилиб олиб кетдилар. Теваракдаги одамларнинг баданлари жимираётган бўлса-да, улар ҳайрон бўлишмасди. Зеро, чанъанликлар бундай «томоша»ни биринчи марта кўрмаётгандилар!

Жарчи қатлни бошқараётган мансабдор ҳузурига чакиртирилди. У қайтиб келгач, қичқирди:

— Осмон Ўғли олий фармони билан қолган жиноятчилар авф этилди!

Маҳбусларни олиб кетдилар. Оломон таркала бошлади.

Шийпон зинасидан тушиб бораётган амалдор ёнидаги аъёнга шивирлади:

— Сиз кулингиз Ань-инни танидингизми?

— Таниганда қандок!— жавоб қайтарди Дунго Сяньян.— Уни элчи гуруҳингизга келиб қўшилгангача қароқчилик қилганини ўзим аниқлаттирдим-ку!

— Яна омади келибди-да!

— Жудаям унчалик эмас! Осмон Ўғли уларни шэнбинлар билан Довонга юбориш учун қатл эттирмади.

— Осмон Ўғли қолганларни авф этгани сабабини энди тушундим!

— Ҳамма нарса олдиндан режалаб қўйилган: ҳарбий хизматга яроқсиз икки маҳбусни қатл этиб, бошқаларини кўркуга солиш. Улар ҳам бари бир ўлишади, аммо бу ерда эмас, анави узоқ мамлакатларда!

Иккинчи боб

САРИҚ ДАРЕ СОҲИЛИДАГИ БОҒ

Бу боғ Довон боғларига тақлидан барпо этилганди. Осмон Ўғлининг бош боғбони элчилар қарвони билан Довонга бориб, Осмонгаида йўқ мевалар, узум ва сабзавотларни қандай парвариш қилишларини шахсан кўриб келганди. У-ди «Довон боғи»ни кўришни шу бугунга белгиллаганди. Боғбонлар кўплаб хизматкорлар, қуллар ёрдамида ҳукмдор келишига боғни бир неча кундан бери зўр бериб тайёрлаётгандилар.

У-ди дарахтлар, гуллар орасидаги илонизи гиштин йўлкачада аъёнлар, мулозимлар билан савлат тўкиб бири-бир одимларди. Бош боғбон мева дарахтлари тўғриси-

да алоҳида-алоҳида изоҳ бериб бормоқда. Ажойиб ме-валарга маҳлиё боғ кўриги иштирокчилари йўл-йўлакай анжир, анордан татишгач, пайкал тепасида кечки бод-ринг мазасини ҳам кўришди. Куврак, барра бедани то-моша қилар эканлар, улар яқинда бўлиб ўтган от кўри-гини эсладилар-да, Осмон инъоми бўлмиш му-су ҳақи-да фикр алмашдилар. Бу борада ўзларини билимдон ҳи-соблаган аъёнлар Осмон Ўғли ҳузурида одоб сақлаб, овозларини кўтармай, эҳтиёткорлик билан бир-бирла-рига, айниқса, беҳабарларга Довон отларининг учқур-лиги сирини худди шу му-суда, деб тушунтирардилар. «Му-су жуда тўйимли озуқа, аммо уни еган отлар семириб кетмайди, — дейишарди улар, — дон йилқини семирти-риб юборадим, шунинг учун сўнгу отлари сергўшт, кучли, лекин учқур эмас!»

У-ди навниҳол ёнғоқ дарахти ёнида тўхтади.

— Ёнғоқ мағизи жуда тўйимли, унинг мойи фойда-ли, — изоҳ берди бош боғбон.

Осмон Ўғли аъёнларига маъноли назар ташлаганди, ҳеч ким чурқ этмади.

— Бу дарахт ёғочидан қилич-ханжарларга пишик соп ясаш мумкин, — деб қолди қутилмаганда-У-ди.

Гун-сунь Хэнинг дилдан Осмон Ўғли бу тўғрида қа-ёқдан билсайкин, деган фикр кечди. Демак, ҳукмдорнинг ҳатто мен, чэнсян ҳам билмайдиган хабарқашлари бўл-са керак-да! Айтилган янгиликка олампахоҳнинг ҳеч қачон ҳайрон қолмаслигининг сирини мана шунда! Ажаб-ланмаслик — бу зотнинг туғма фазилати эмас асти!

Гун-сунь Хэ ўзининг ҳам бу тўғрида воқиғалигини ис-ботламоқ ниятида дарҳол гап қўшди:

— Довонда «Болта сопини ўзидан чиқариш керак!» деган мақол бор.

— Айни муддао! Майли, соп уларининг дарахтларидан бўлаверсин, аммо қилич ўзнимизники бўлиши керак! — асл мақсадини тўқиб солди Осмон Ўғли.

Ғарқ пишган узум токига яқинлашилганда бош боғ-бон яна тилга кирди:

— Манави ток новдалари бошда кўм-кўк эди, ним жигаранг, яъни сарғишрангга киргандан кейингина мева бера бошлади.

— Ҳосилга кириши учун ҳатто ток новдалари ҳам са-рикрангда бўлиши шарт экан! — ўз донолигини кўрсат-моқ учун фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди Гун-сунь Хэ.

Бошқа аъёнлар ҳам фикр билдира бошладилар:

— Хуллас, Довонда неки бўлса, сарикраиғга кириши лозим!

— На факат мева-чева, Довоннинг ўзи ҳам сарик тус олмоғи даркор!

Шу билан бог кўриги тугади ҳисоб. Барча дастурхон ёзиқли кенг хонтахта кўйилган баланд шийпонга кўтарилди. Кумуш лаганларда турли нав узумлар, анжир, анор, бодринг, ёнғоқ кўйилганди; олтин кўзачаларда мусалласлар. Зодагонлар гиламлар устидаги шойи кўрпачаларга бир-бир чўкишди. У-ди атрофига парку ёстиқлар кўйилган баландроқ ўриндикка ўтирди.

Богнинг гир-гир шабадали баланд жойига қурилган шийпондан Сарик дарё — Хуанхэнинг йирик тармоғи Вэйхэ дарёси кўришиб турарди.

— Бу бог Сарик дарёни мисоли Довонга яқинлаштиргандек бўлди, — деди зиёфат устидаги суҳбатни бошлаб бериш мақсадида чэнсян Гун-сунь Хэ.

— Аксинча, эҳтимол Довонни Сарик дарёга яқинлаштиргандирмиз! — гапга аралашди ўзини кўрсатиб кўймоқ ниятида янги аъёнлардан бири Дунго Сянь-ян.

Довон мусалласи зодагонларни анчагина кайф қилдиргани сезила бошлади.

— Ток новдалари Довондан келтирилган бўлса ҳам нечун мусаллас доволикларни кига ўхшамайди? — сўраб қолди туйқус У-ди.

Бу савол шунчаки, оддий савол эмаслигини ҳамма тушунди. Осмон Ўғли барчага маълум ҳақиқат, яъни ханликлар ҳали Довон узумидан мусаллас тайёрлашни яхши ўрганолмаганликларини эслатмоқчи эмасди албатта. Орага сукунат чўкди. Ҳатто Гун-сунь Хэ ҳам нима дейишини билмасди.

— Бунинг сирини сувда! — ўз саволига ўзи жавоб қайтарди У-ди.

Осмон Ўғлининг нияти маълум бўлди. Чэнсян шу заҳотиёқ ҳукмдорнинг фикрини кенгроқ изохлашга киришди:

— Довон сувларини бу ёққа олиб келиб бўлмаслигини аниқ. Бирдан-бир чора — Довонга кўшин тортиб бориб, унинг дарёлари, сойлари ёқасига ханликларни жойлаштирмоқ лозим!

— Ана шунда Довон сувларига қонган узумдан тайёрланган мусаллас Осмонга оқиб келаверади! — яна лукма ташлади Дунго Сянь-ян.

Гун-сунь Хэ истехзоли жилмайиб, Дунго Сянь-яннинг лукмасини ортиқчага чиқарган бўлди.

— Ҳаркалай савдогарман-да, ҳар нарсада сезилиб қолади бу,— ўзини оқламоқчи бўлди Дунго.

— Ҳа, баракалла!— пича юшади чэнсян.— Янгидан қўшиб олинадиган мамлакатларга савдогар кўзи билан қараш унча...

Шу пайт сал наридан «Ушланглар уни!» «Тириклай ушланглар!» деган кичкириклар эшитилди. Атрофда шай турган лунжунлар шийпон томон чошиб келаётган одамга ташландилар-да, уни қуршаб, тутиб олдилар. Ҳозир, Осмон Ўғли шу ердалигида унинг боғига кириб келолган одам ким бўлиши мумкин?! Шунча соқчилар, шэнбинларга чап бериб, бу ерга қайси йўл билан, қандай қилиб келолди у?!

У-дининг ишораси билан қўлга тушган ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитни шийпон ёнига келтирдилар.

— Сен кимсан, қаердансан?— сўроққа тутди йигитни Гун-сунь Хэ.

— Мен Осмон Ўғли ҳузурда турибманми?— саволга савол билан жавоб қайтарди тутқун.

— Ҳа, сен Осмон Ўғли боғига бостириб кирдинг!

Йигит иккита бақувват соқчи қўлидан чиқиб, Осмон-таги ҳукмдорига таъзим қилишга зўр бериб уринар, соқчилар бунга имкон бермасдилар.

— Бўш қўйинглар!— буюрди чэнсян.

Соқчилар йигит пешонасини ерга теккизишига имкон беришди. У ер баравар таъзим қилиб, қаддини ростлагач, дангал бундай деди:

— Мен Довон узумини кўриб, ундан татимоқчи бўлудим, одамлар мўъжиза дейишяпти Довон узумини.

— Қандай киролдинг бу ерга?

— Девор тагидаги сопол қувурдан ўтдим. Қувурда бугун сув йўқ экан.

— Отинг нима, қаерлик бўласан?

— Отим Жэн Чэ. Қаерда туғилганимни ўзим ҳам билмайман. Дарбадарман.

— Осмон Ўғли бугун шу ердалигини билармидинг?

— Йўқ, билмасдим. Бу бокка худди шу бугун кириб, Осмон Ўғлини кўрганимдан жудаям хурсандман. Билман, мени ўлдириб юборасизлар. Майли, бир бошга бир ўлим!

Чэнсян У-дига савол назари билан қаради.

— Майли, узумдан бу ерда ҳам, Довонда ҳам тўйиб есин,— деди аста У-ди. Осмон Ўғлининг бу илтифотидан аъёнлар ҳайрон бўлишди.

— Осмон Ўғли бир қошиқ қонингдан кечди! Шэнбин

бўлгин!— деди Гун-сунь Хэ йигит ўз қулоғи билан эшитсин учун овозини кўтариб. Сўнгра у соқчиларга юзланиб буюрди:— Уни бўшатинглар! Майли, тўйгунича узум есин!

Учинчи боб

САЙМАЛИТОШ ЕДГОРЛИҚЛАРИ

Қорли чўкки этагига туташ кўм-кўк ёндамада улкан ёнғоқ дарахти қад кўтарган. Юлдузларнинг водийдагига нисбатан тоғда ёркинроқ порлаши тоғ осмонининг қорамтир тусдалигидан бўлса керак. Ёнғоққа якинроқ жойга жуншолча ташланган, унинг устида тери дастурхон ёйиғли. Алланималар ҳақида суҳбатлашаётган уч киши негадир берирокда, майса устида ёнбошлашганди. Ёввойи райхонларнинг атридан тўйиниш учун шундай қилишганмикан улар? Эҳтимол, иштаҳани карнай қилган сўлим тоғ окшомида овқат пайти сипқорилган бирикки сонач қимиз кайфи билан ҳамсуҳбатлар бу ерга келиб қолган бўлишлари ҳам мумкин.

— Шундай қип, неварани уйлантирип қўйиш вақти етди,— деди гапига яқун ясаган оҳангда оқ гулли дўппи кийган чол.

— Ҳа, алватта! Сиз бу болаға ҳам ота, ҳам бувасиз,— маъқуллади иккинчи қария.— Эзгу қониг¹ йўлида бел бойлабсиз, бу дуруст!

Суҳбатнинг жиддийлигига кўра қимиз меъёридан ортиқ ичилмаганди.

Суҳбатдошининг фикрига қўшилган қария — мезбон. У ҳар йил эрта баҳордан то кеч кузгача шу Кўгорт довони² атрофидаги яйловларда ўз йилқиларини боқади. Унинг икки ўғли, келинлари, жўжабирдай набиралари бор. Ёнғоқ дарахтининг нариги томонидаги ясси тепаликка тикилган тўрт ўтовдан бирида қария кампири билан, бошқа икки ўтовда ўғиллари бола-чақаси билан яшашарди. Ўтовларнинг тўртинчиси ҳам жиҳозлаб қўйилган, лекин унда ҳеч ким яшамайди. У ўткинчи-кеткинчи, қўниб ўтувчилар учун. Манзилга етолмай кеч қолган йўловчилар бу ўтовда тунаб кетишади. Депара³ беги.

¹ Қ о н и г — мақсад.

² Фарғона тоғ тизмасининг ҳозирги Жалолобод шаҳари юқорисидаги довон.

³ Д е п а р а — атроф, район.

чолнинг бу ишини маъкуллаган. Бек катта йўл атрофидаги бу яйловларни шу мўйсафидга бериб қўйган.

Набирасини уйлантириш хақида гапирган чол — меҳмон. Унинг бу ерда биринчи бўлиши эмас. Чол илгари ҳам икки-уч бор келган: бирида йўқолган йилкиларни ахтариб келиб, тунаб кетган. Иккинчи марта мезбон мўйсафид қизларидан бирини чиқарганда узокдан-узокка бўлса ҳам тўйга келган. Яна алланарса баҳонаси билан ҳам келган эди. Мана бу сафар эзгу ният билан келиб, меҳмон бўлиб ўтирибди.

— Чегарадаги Йу кенти бозорида йилкини кўпроқ тамғага¹ оладакан бўганмиш, деб эшитувдим,— деди меҳмон.

— Менам ўткан-кеткан кўнук²лардан тинглаганим бор. Бир сотикчи³ бурунда эки йилқиға овуштирадикан олтин тамгани энди бир йилқиға берадакан бўган, дувди. Шу гап туври чиқар. Узок кунчиқар томондаги юрт хони кўп отлар сотиб олаётқанмиш. Шу учун хунлар Йу бозориға от опкемай қўйипти. Ўшанчун от киймат бўп кетипти.

— Оббораёткан йилкиларди сотиб, ўрниға келинға анчагина кийим-кечак, тақинчоқ олса бўлар экан-да,— хурсанд бўлди меҳмон, сўнг давом этди:

— Бу тўрт йилки камлик қилармикан, деб ўйланиб келаётган эдим. Сал камлик қип қолса, тенгу тўшлари ичида неvara ўксимасин, деб эҳтиёт қиласан экан-да!

Гап шу ерга келганда узокдан момақалдироқ гумбурлагани эшитилди. Лекин суҳбатдошлар тепасидаги юлдузлар ҳамон чарақларди. Осмон шишадек тиник эди.

— Югир, улим! Йилкиларди кўраға қаманглар, инингдиям чақир!— буюрди қария суҳбатни мириқиб тинглаб ўтирган катта ўғлиға, кейин меҳмонға юзланди:— Сўйлашиб қолиб, кўккаям қарамапмиз. Довушиға қараганда сел ёвади.

Чолнинг икки ўғлиға меҳмон чолнинг набираси Бургут ҳам қўшилди. У катталар суҳбатига аралашмаслик учун бўлса керак, мезбоннинг кенжа ўғли Қўшоқ билан ўтовларининг орқасидаги майсазорда нима биландир машғул эди. Бу икки ёшнинг гапи гапига жуда тўғри ке-

---

¹ Тамға — пул, тамға босилган олтин ёки қумуш. «Тамға» («дамға») сўзи кейинчалик «танга», «данга»га айланиб кетган.

² Кўнук — кўниб ўтувчи, меҳмон. Ҳозирда кўп туркий тилларда бу сўз «кўнок» тарзида ишлатилади.

³ Сотикчи — савдогар, тужжор.

либ қолганди. Уларнинг ёшларида ҳам унча катта фарк йўқ. Бургут ўн саккиз-ўн тўққиз, Қўшоқ эса, ўн тўққиз-йигирма ёшларда кўринади. Учовлари йилқиларни тезлик билан кўрага қамадилар. Йигитлар ҳазиломуз куч синашиб кўришди. Бургут иккала оға-инини барабар кучоқлаб, даст кўтарди-да, айлантириб яна ерга кўйиб кўйди.

Ёшлар ўтов томон қайтишганда ёмғир анча жадаллаган эди. Кексалар аллақачон очиқ ҳаводаги жойни йиғиштириб кўйиб, ўтов ичида чордона қуриб ўтиришарди. Бургут улар ёнидан жой олди, мезбон йигитлар эса, болаларини ёмғирдан ичкарига ҳайдаётган хотинларига ёрдамлашгани ўз ўтовлари томон бурилдилар. Шу пайт чакмоқ чакнаб, тоғ чўққиларидан тортиб то пастдаги жилга ўртасида қаққайган харсанггача ёритиб юборди. Момақалдирокнинг даҳшатли овози энди нақ ўтов устида гумбирларди. Ҳўқтин-ҳўқтин кучаяётган шамол селни худди силтаб-силтаб қуяётгандек туюларди. Чўққи ёнбағирлигидан оқиб келаётган ёмғир суви кўп ўтмаёқ ўтов тикилган майдончанинг икки томонидан пастликка шарқираб оқиб кета бошлади. Сел дўлга айланди. Ўтов узра тапир-тупир овозлар эшитила бошлади. Ўрик данагидек, ҳатто ёнғоқдек-ёнғоқдек муз парчалари ердан зарб билан сакраб, ўтовнинг қия очиқ эшигидан ичкарига отилиб кирарди. Ёнғоқ дарахтининг катта шохи қарсиллаб синиб тушди. Бир оздан сўнг дўл яна селга айланди. Оқаётган сел сувининг қаттиқ шовуллаши энди ўтовга жуда яқин жойдан эшитиларди. Аёл кишининг вайсаган овози келди. Шу пайт Бургут эшикка отилди. Унинг орқасидан қариялар ҳам чиқдилар. Қўшоқ билан хотини иккита ёш болаларини биттадан қўлтиқларига қисиб, қариянинг ўтовига олиб кириб кетишарди. Уларнинг ўтов жойида йўқ эди! Унинг ўрнида катта сув оқими ҳайбат билан шовуллаб оқиб ётибди. Наҳотки қария шунча тажриба билан ўтовларни сувнинг йўлига тиккан бўлса?! Ёзнинг бу фаслида ҳар йил ҳам ўтовлар худди шу майдончага тикилади-ку! Демак, бу йил об-ҳаво ҳар йилгидан бошқача келган.

Эркақлар қолган уч ўтовини сақлаб қолиш, агар бунинг иложи бўлмаса, ёш болаларни олиб чиқиб улғуришга шайланиб ташқарида турардилар. Ҳозир ҳеч кимнинг ақлига бундан бошқа чора келмасди. Мезбон чол осмонга қараб нукул «тез ўтиб кетади» деб қўярди. Ёмғир пасая бошлади. Энди чакмоқ узоқ-узоқдаги қоялар узра ёлқинланарди. Момақалдирок гумбирлаши ҳам

Ўтов тепасидан нарирок кетгандай бўлди. Ўтовлар орасидан оқаётган сув ҳам камая бошлади. Демак, хатар ўтиб кетди. Мезбон бу ерларда ёмғир, дўл кўп ёғса ҳам бу яқин ўртада бунақа кучли ва даҳшатли довул бўлганини эслай олмаслигини меҳмонга айтарди. Меҳмон ҳам суҳбатдошининг гапини маъқуллар, «бизди томонлар-даям бундақа офат кам бўлади» деб кўярди.

Ёмғир тинди, лекин шамол ҳамон тўхтамасди. Шу пайт сел ёғаётганда думини қисиб инига кириб кетган итларнинг хуриши эшитилди. Отлар безовта кишнаб юборди. Яна ҳамма эркаклар ташқарига отилишди. Йилкилар кўрадан чиқиб тўзиб юрарди. Қўйлар атрофга тумтурақай қочиб кетганга ўхшайди. Нима бўлганига бирдан тушуниш қийин эди. Кимдир «бўри тушганга ўхшайди» деб қичқирди. Келинлардан бири ўтовдан камалак олиб чиқди. Лекин зим-зиё тун қоронғилигида камалакни қаёққа, нимага отишни аниқлаб бўлмасди.

Бургут Қўшоқни бошлаб, жилга томон шошилди. Унинг қулоғига элас-элас бўғилаётган қўй овози эшитилгандай бўлганди. Икковлон шарпа изидан илдамладилар. Узоқдан чакнаган чакмоқ ёруғида йигитлар қўй олиб қочаётган бўрини аниқ кўришди. Бўри улардан ўн беш-йигирма кадам олдинда қўйни елкасига ўнгариб борарди. Бургут ёндамаликни ҳисобга олиб, тепа томонга интилди. У ташқарига чиқаётганда қўлига ўтов керагасига суяқли чўқмор илиниб қолганди. Чакмоқ навбатдаги чатнаганда Бургутнинг бўрига етишига уч-тўрт кадам қолган эди холос. Бошига урилган жез чўқмоқ зарбидан бўри гандираклаб йиқилди. Унинг тишлари беихтиёр қўй кекирдагини қўйиб юборди. Қоронғида чўқмор яна икки-уч марта бўрининг умуртқасига тушди. Йиртқич бир бор ҳамла қилишга уриниб кўрди. Лекин шу пайт Қўшоқ кўтариб отган катта киррали тош бўрини узилкесил ҳолдан кетказди. Сўнг икковлон бўрини ўлдириб, ўтов ёнига олиб келдилар.

Қора булутлар сийраклашиб, яна якка-дуқка юлдузлар кўрина бошлади. Кўрадан яна бир бўғзи ғажиб ташланган қўйни топдилар. Йилкилардан бири кир томонда нобуд қилингани маълум бўлди. Демак, от тепа томонга қочгани учун тез чополмай, бўрилар ҳамласига чап беролмаган. Йилқиларни, қўйларни ҳайдаб, зўрга кўраларга киритдилар.

Сахархез бўрилар қайтиб келиб қолишидан эҳтиёт бўлиш учун мезбоннинг тўнғич ўғли Тўлан ухламай айланиб юрадиган бўлди. Бошқаларга ўрин тўшалди. Бур-

гут хиёл ўйланиб ётгач, уйқуга кетди, бобоси эса, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилар, ҳеч уйқуси келмасди. У келин тушириш учун зарур кам-кўст битганига кўз-тек-канидан ачинарди. Нобуд бўлган йилки уники эди.

Тонгга яқин ташқарида яна итлар хура бошлади. Тўланинг «ҳа, келаверинглар» дегани, итларни тинчителиши ҳамда отлар туёғининг дупури меҳмон кулоғига чалинди. Сўнг мезбон чолнинг «бай, бай жуда уюб кетибсизлар-ку» деган сўзлари, кўпчиликнинг оёқ шарпалари ўтовга яқин жойдан эшитилди. Меҳмон ўрнидан аста туриб, набирасини уйғотди. Бургут сакраб тураркан, «яна нима бўлди?» дегандай бобосига қаради-да, тез кийинна бошлади.

— Кўнуқлар келишди-ёв чамамда,— дея чол набираси билан ташқарига чикди.

Нотаниш меҳмонлар билан одатга кўра қўл бериб омонлашдилар. Келганлар ўн чоғлик бор эди. Саломлашиш пайтидаги қисқача суҳбатдан маълум бўлишича, улар чегарадаги Йу кентидан келаётиб селда қолган йўловчилар экан, манзиллари ҳали олис бўлгани учун йўл четида кўринган ўтовларга бурилишибди.

Мезбон меҳмонларга пиширилган иссиқ сут таклиф қилди:

— Шамоллашга даво пишган сут. Ичинглар! Йўқса, йўталиб қоласизлар.

Меҳмонлар сут ичмасликларини айтиб, қайнатилган сув сўрадилар.

— Ҳа, айтгандай, сизлар қоқи шарбат ичасизлар-а?

— Қаёқдан биласиз?— сўради меҳмонлардан бири.

— Сизларди одаминглар ўтовимда тез-тез кўниб туришади.

— Топдингиз! Биз чинжинлармиз. Ўзимизни ханликлар ёки ханлар деб ҳам, чинликлар деб ҳам атаймиз, сизлар бўлса бизни чинжинлар дейсизлар.

Кўп ўтмай, ханликлар мезбон нариги ўтовлардан олиб чиққан пўстинларга ўралиб, юмшоқ кигизлар устида чўзилдилар-да, чошгоҳгача қотиб ухладилар.

Довонликлар йўловчиларни иззат-икром қилдилар, топган-тутганларини улар олдига қўйдилар. Аммо меҳмонлар негадир кетишга шошилишмасди. Улар ўтов эгаларини гапга сола бошладилар.

— Биз элчи карвонимиздан ажралиб қолдик,— гапни айлантира бошлади тилмоч.— Осмон Ўғлининг элчиси Яо Дин-хань тунда селга ҳам қарамай, тўппа-тўғри Эр-

ши¹га ўтиб кетди. Элчи каватида жуда кўп чинжинлар бор. Биз расм чизувчилармиз. Шойи матоларга турли хил ҳайвонлар расмини чизамиз. Сизларни қояларингдаги расмларингни кўрмоқчимиз. Бу тўғрида кўп эшитганмиз...

— Ҳа, ундай расмлар Саймалитошда бор. Мени улим Қўшоқ эрта тонгда ўша ёкка кетди. Билганида, сизлардиям эргаштириб оларди.

— Ҳечқиси йўк, етиб оламиз. Ёки ўша ерда кўришамиз у билан. Бизни отларимиз анча ҳориб қолди. Сотиладиган отлар йўкми?

Ўтов эгаси меҳмон чолга қаради. У калласини тасдиқ маъносида силкиди.

— Топилади,— деди мезбон чол шундан кейин.

Меҳмон чол уч отини, ўтов эгаси ҳам ўз отларидан иккитасини ханликларга сотишди. Қумуш пулларни мезбон чол кампирига олиб кириб берди, меҳмон эса, пулини белбоғига ўраб, яктаги ичидан белига боғлаб олди.

Узоқ юртдан келган расм чизувчиларни эшитиб қўшни овуллик бир тўда йилқичи йигитлар билан бирга ханликлар Саймалитош томон йўл олдилар.

Йу кенти бозорига бориш ҳожати қолмаганидан фойдаланиб, Бургут ҳам уларга қўшилди. У бир йўла Саймалитошдаги донғи кетган расмларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Ханликлар йўлдаги биринчи довондан ўтиб, Қўгарт ва Ўвек дарёлари қўшилган жойда тўхтадилар. Ханликларнинг бошлиғи тилмоч орқали сўради:

— Бу тоғларда яна қандай яқин довонлар бор?

— Анчагина бор: Қалдама, Урумбош, Қизилсув...

— Бизни ўша ёкларга олиб боролмайсизларми?

— У ёкларда расмлар йўк. Ўз кўзимиз билан кўрганмиз.

— Эҳтимол, кўзинглар тушмай қолгани бордир. Тоғинглар жуда баланд, осмонўпар экан! Ажойиботлар кўп бўлса керак.

Ханликларнинг бошлиғи зўр бериб йилқичи йигитларни ром қилишга тиришарди.

Ханликлар довонларнинг ҳаммасини бир-бир кўздан кечирдилар. Улар отда, пиёда юришиб, сойлар, ирмоқлардаги кечувларнинг чуқур-саёзлигини билиш учун уёкка-буёкка ўтиб кўрдилар, йилнинг қайси фасллари-

---

¹ Қадимги Фарғона давлати Довоннинг пойтахти Эрши харобалари ҳозирги Андижон область Марҳамат райони марказида.

да тошқин бўлиши, қайси вақтларда сув озайиши, яқин атрофда кўприк солишга яроқли дарахтлар бор-йўқлиги, йўл бўйидаги қояларнинг қаерларида харсанг кулаши, йўлларнинг қаерида кўчкилар бўлиб туриши билан кизикдилар. Хотинларига ёки қаллиқларига бу хушмуомила, доим кулимсираб турадиган меҳмонлардан шойи рўмолчалар, бошқа гаройиб совгалар олган йилкичи йигитлар дилида заррача шубҳа бўлмаса ҳам, чинжинларнинг бошлиги нақадар кизикувчанликлари «сабаб»ини айтиб қўйишни лозим топди: «Мамлакатимиздан савдо қарвонлари келганда, кўчкига дучор бўлмасликлари, жилға, сойлардан ўтолмай, узок туриб қолмасликлари керак!» Ўзларини расм чизувчилар деб таништирган бу ханликлар савдо қарвонлари учун эмас, балки шэнбинларнинг силжишига қулай йўлларни аниқлаётганликларини содда йилкичи йигитлар хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

Учинчи куни ханликлар йўл бошловчилар етакчилигида Кургак довонига жўнадилар. Йўл Ўвек жилғасининг чап қирғоғи бўйлаб тоғнинг шарқ томони сари юкори кўтарила борарди. Жилғаларнинг дарёга қуйилиш жойларида жазира ёзда ҳам эримай қолган қор уюмлари ёнидан ўтиб бораётган ханликлар ям-яшил қўлотлар¹га, қўлотларда эркин ўтлаб юрган қўй-эчкиларга, улоқларга, йилқиларга сукланиб қарардилар.

Ханликлар диққатини йўлнинг чап томонида пайдо бўлган манзара жалб этди. Қирнинг бир қисм ёнбағри қачонлардир дарага ўпирилиб тушиб, хайбатли жарлик ҳосил қилганди.

— Бу жар ҳам Осмон жар экан! — ялтоқланди «расомлар» бошлиги мезбонларга янада ёкиш учун.

— Бунини жар дейилмайди, жар саёзрок бўлади. Бундай жойни бизда зов дейилади. Бу — Кўк зов!

Довонликлар тилини анчагина яхши ўрганган тилмоч ҳам чамаси бу сўзни ханча таржима қилолмай пича қийналди. Кўк зов рўпарасидан ўтилгач, ёлғизоёк йўл ўнг томондаги қир бўйлаб тик кўтарила бошлади. Бир оздан сўнг ханликларнинг пастга қарашга юраклари дов бермай қолди. Агар от мункиб йиқилса ёки бирор киши эгардан қуласа, парча-парча бўлиб кетиши турган гап эди.

— Мана, тов пиёзлари, — деди йилкичи йигитлар-

---

¹ Қўлот — қирлар ўртасидаги яйлов.

дан бири, кир ёнбағрида уя-уя ўсиб ётган ёввойи пиёзларни кўрсатиб.

— Пиёзли тоғлар шу экан-да!— деди ханликлардан бири.

— Йўк, у тоғлар бошқа! Бу ерда ҳам пиёз бор экан!— гап қўшди бошлиқ «рассом».

— Бу товларди бизданам яхши билар экансиз!— мақтади меҳмонни содда йилкичи йигит.

— Эшитганман холос. Пиёзли тоғ бошқа ерда бўлса керак, деб ўйлайман. Бу тоғларни ҳам шундай деса бўлаверар экан!— гапини тузатмоқчи бўлди бошлиқ «рассом», гарчи йилкичи йигитларнинг саволида гараз йўклиги, ўзлари содда, самимийликларини билиб турган бўлса ҳам.

Йўл каттароқ ирмоққа айланган Ўвекнинг ўнг қирғоғига ўтганда довонга кўтарилиш янада тиклаша бошлади. Отлар чарчаб, каттик ҳансирарди.

— Йўлди гади¹ қип бос!— буюрди чечан йилкичи олдинда бораётган шеригига.

Йўловчилар охири қирдан ошиб ўтганларидан сўнг, йилкичи йигитлар отларга дам бериш учун тўхташ зарурлигини айтдилар. Қургак довонига кўтарилиш олдидан чечан йилкичи ханликларга юзланди:

— Энди йўлни шошмай босамиз. Олдимизда дамик бөр.

— У нима?

— Нафас олиш қийинлашади. Ҳаво етишмайди! Шуни бизда дамик дейди!

Довон тепасига кўтарилган чечан йилкичи мешдаги сувни отининг қоптолига қуйиб юборди. Сув икки ёнбағир томон жилдираб оқди.

— Ана, кўрдиларингми? Бу ер сувайирғич! Одамди бир елкасига ёққан ёғин Кўгортға, ундан Қорадайрага, бошқа елкасига ёққани Йенчу Ўғўзга оқиб кетади!

Қургак довони ғарб томондан чўзилиб келган қирнинг кўндаланг қир билан бирлашган еридаги эгарсимон хиёл пасайиброқ қолган жойидан иборат эди. «Сайёҳлар» довоннинг шимол томонига қарадилар. Уларнинг кўз олдига шарқдан ғарбга чўзилиб кетган водий ястаниб ётарди. Олида Йенчу Ўғўз дарёси қорамтир чизикдек кўзга чалинди. Йилкичи йигитлар ханликларни довоннинг нариги, Йенчу Ўғўз кўринган томонига бошладилар. «Рассомлар» тескай томондаги эримай қолган

¹ Гади — илонизи йўл босиш.

корлар устидан ўтиб, кенг жилғанинг юкорисига тушдилар. Уч томонидан чоғроқ кирлар билан куршалган бу баланд текислик гўё бир томони очик қолдирилган табиий кўрғон эди. Унинг «деворлари» — кир сиртларидан иборат. Бу текисликка юкоридан қулайдиган омонат тошлар ҳам йўқ. Чунки бу жилға баланд учта кирнинг туташган жойидаги ораликда! Текислик ўртасида ясси дўнглик ҳам бор. Шу дўнгнинг нишабида тўқ жигаранг силлик харсанглар ястаниб ётибди. Бу харсанглар қачонлардир юз берган кучли зилзила пайти атрофдаги кирлардан қулаб тушган бўлиши керак.

— Мана, ўша сизлар кўрмоқчи бўлган Саймалитош! Сувратлар метинминан тошга сайиб ишланганидан бу ерди «Саймалитош» дейдилар! Айтдик-ку, расмлар Кургак доводини қоқ бели ёнида деб.

Ханликлар ясси дўнглик устига чиқишгач, нарироқда харсанг тошларни тарашлаётган икки кишини кўриб қолдилар.

— Қўшоқ, биз ҳам желдик! — қафтларини карнай қилиб кичкирди Бургут қўлида чекич билан тошлар устида қаддини букиб ишлаётган йигитга. — Чипжинлар тошларга сен чекичлаётган расмларди кўрмоқчиймиш.

Қўшоқ бошини кўтариб, дўнглик устидаги отликларга қаради.

— Мана, кўраверишин!

Тилмоч шерикларига тушунтирди: «Саймалитош — тошга сайиб, санчиб ишланган» дегани экан. Ханликлар бошлиғининг илтимоси билан Қўшоқ қўлидаги темир чекичнинг учли томонини тош устига қўйиб туриб, болғача билан унинг иккинчи учига, гирд кесилган томонига ура бошлади. Тошга ўйилган нуқталардан қандайдир чизиклар вужудга келар, улар бирлашиб, алланарса яралаётгандек бўларди. Қўшоқ бугун эрталабдан бошлаган архар расмини чекичлаш-чизични давом эттирди... Кўп ўтмай ҳайвон оёғининг ярми ҳосил бўлди.

— Йилқичилар қўлидан бундай иш келади деб ўйламагандим... Мохирлиги бизникилардан қолишмайди-я... — деб қўйди ўзига ханликларнинг бошлиғи.

— Бошлиқларинг нима деяпти? — сўради доволиклардан кимдир.

— Ҳозир расмларни чекичлаб чизмайдилар... улар... қадимда чекичланган бўлса керак деб ўйловдим деяпти, — гапни ўзгартириб таржима қилди тилмоч.

— Тўғри, эскилариям бор. Локин улар тошларга қачон чекичланганини ҳеч ким билмайди. У расмлар жу-

даям бурунги замонларда чекичланган бўлса керак...
Хоҳласаларинг, кўрсатамиз!

— Шунинг учун келганмиз-да!— деди ханларнинг бошлиғи.

Кўшоқ ханликларни бир расм ёнидан иккинчиси ёнига олиб ўтиб юриб, узок вақт кўрсатди. Расмлар асосан турли ҳайвонлар тасвирига бағишланганди. Бир харсанг сиртида бир-бирига тиркалган икки архар, бошқасида узун якка шохли кўтоссимон бошқа ҳайвон, учинчисида кийикларни кўриқлаб юрган ит тасвири чекичлаб ишланганди.

«Меҳмонлар»нинг расмларга бу қадар кизиқиб қарашидан Кўшоқ мамнун бўлса-да, уларнинг айримлари расмларни кизикмай, шунчаки томоша қилаётганларни, айниқса, саймали, нуктали расмларнинг маънисига унча етмаётганларини сизди.

Ханликлар мезбон чолнинг ўтовига коронги тушгандагина қайтиб келолдилар. Эртаси эрталаб меҳмон мўйсафид «пулим йўқолиб қолди» деб зорланди. Мезбон чол ҳайрон бўлди, сўнг дўстини: «Бизда ҳеч қачон ўғирлик бўлмаган, балки тушириб қўйгандирсиз, койинманг»— деб тинчлантиришга уринди.

Ханликларнинг бошлиғи ўз одамларининг тугунлари, коплари, бор-йўғини тинтув қилдирди. Ҳеч кимдан йўқолган пул топилмади.

— Тўғриси айт, Жэн Чэ, сен ўмармадингми?— ханликларнинг бошлиғи ўз одамларидан бирини қист-бастига олди.

— Ишонмасангиз, мана, тагин ҳамма жойимни титиб кўришсин!— аччиғланмай, бамайлихотир жавоб қайтарди Жэн Чэ.

— Сендан бошқа ким ўмариши мумкин? Ўғрилигинг пешонангга ёзиб қўйилган! Осмон Ўғли боғига ҳам ўғринча киришдан тафт тортмагансан! Негаям қўшишдийкин сени гуруҳимга?!

— Нега қўшганларини мен қайдан билай? Аммо мени Довонга юборишларини Осмон Ўғлининг ўзи буюрган!

Жаҳли чиққан Бургут тишларини гичирлатиб, уёқдан-буёққа юриб депсинар, нима қилишини билмасди. Мезбон чол отларидан яна иккитасини ханликларга сотиб, пулини меҳмон дўстига берди.

— Бари бир,— деди у меҳмонга пулни бераётганда,— қадирдоним бўлгонингиз учун тўйга тортиқ қилиш ниятим бор эди. Ахир бу ота-бувамиз удуми-ку!

Кейинги тунни меҳмон мўйсафид набираси Бургут

билан мезбон чолнинг ўтовида ўтказди. Тунда ханликлар ётган ўтовдан кимдир аста чикиб, катта ёнғоқ дарахти томон юра бошлади. У атрофга аланглаб, ёнғокнинг қачонлардир ажралиб тушган шохи тагидаги кавакка қўл сукди-да, ниманидир кидиргандек бўлди. Сўнг ўша одам писа-писа ўтовга қайтди. Қоронғида у шеригининг оёғини босиб олди.

— Ярим тунда нега дайдиб юрибсан, Жэн Чэ?— жекирди уйқули овозда оёғи босилган ханлик.

— Хожатга чиққандим...

Эрталаб ханликлар яна тоғлар орқали ўтадиган йўлларни суриштира бошлашди.

— Йенчу Уғуз¹ дарасидан Хайлома²га борса бўладими?— сўради ханликларнинг бошлиғи.

— Йўл-ку бор-а,— жавоб қайтарди Қўшок,— аммо айрим ерларни жудаям тор. Икки отлик юрса сиғмайди. Биттадан ўтиш керак бўлади. Йўл атрофларида қалин дарахтзор, чакалакзорлар бор. У ерларда йирткич ҳайвонлар кўп, жинлар ҳам бор. Бир гал ўша ерда ов қилган эдим, нақ йўлбарсга ем бўлай деганман. Тўнғизтўқайда йўлтўсарлар ғиж-ғиж. Йўл Тўнғизтўқайдан ўтади. Айтишларича, йўлтўсарлар отамани йўлбарсдек абжир эмиш. Отаман унаштириб қўйилган суюқлисини ҳийла билан тортиб олган бадавлат киши кўрасига ўт қўйиб, кейин йўлтўсар бўлиб кетган дейишади. Шу сабабли у ихшид³ одамларини, бекларни кўргани кўзи йўқ, амалдору элчиларни ҳам жуда ёмон кўрармиш.

— Хозирда ҳам ўша йўлдан қатнаб туриладими?— янада қизиқсинди ханликларнинг бошлиғи.

— Бундан ўн-ўн беш йиллар олдин қатнов бор эди. Мен ҳам ўша йўл орқали Хайломага бориб келганман. Йўлтўсарлар пайдо бўлгандан бери ҳеч ким қадам босмай қўйган.

Ханликлар ўзаро алланарсалар тўғрисида фикрлашиб олишгач, ўтов эгалари билан илиқ хайрлашиб, Эршига йўл олдилар.

Меҳмонларни жўнатгандан сўнг мезбон чол ўғлининг ёлғон гапиргани, ханликларни йўқ нарсаларни айтиб чўчитгани учун унинг гуноҳини кечирешни сўраб Ахурамаздага илтижо қилди. Мўйсафид билан унинг ўғли Қўшоқда ханликларга нисбатан аллақандай ишонч-

¹ Йенчу Уғуз — Норин дарёсининг қадимги номи.

² Хайлома — Кетмонтпа, ҳозирги Тўхтағулнинг қадимги номи.

³ Ихшид — Довон подшоҳи шундай аталган.

сизлик пайдо бўла бошлаганди. Хўш, нега бу меҳмонлар тоғлардаги барча довлар, йўллар, сўқмоқларгача эринмай суриштиравердилар?!

Тўртинчи боб

ДАҲШАТ ИЛА ЙЎҒРИЛГАН СЕВГИ

Кўгорт довонидан қайтишда Бургут билан бобоси Шихит бозорига киришди. Чол тўй учун зарур нарсалар харид қилди. Ўз қишлоқларига қайтишгач, Бургут олиб келинган ҳақиқ маржонни чўнтагига солди-да, севгилисининг уйи томон шошилди. Қишлоқнинг энг чиройли қизи Ойтуққан энди уники, фақат уники! Унга ҳеч ким кўз олайтиролмайдди. Шубҳага ҳеч қандай ўрин қолгани йўқ. Бундан бир неча кун олдин бобоси билан қўниқўшнилardan уч-тўрт оқсоқол бориб Ойтуққаннинг отонаси розилигини олиб келишди. Одат бўйича улар рози бўлмайдилар, чунки Бургут ҳамма шартларни бажарди: пойгада қизни қувиб етди, отига ўнгариб олди, бошқа удумларни ҳам адо қилди. Энди гўзал Ойтуққан энг абжир чавандоз Бургутга унаштириб қўйилганини қишлоқдаги ҳамма билади.

Улар энди илгаригидек авлоқдаги сув бўйида учрашмасдан, бериқоқда, қишлоқнинг четроғида кўришишса ҳам бўлаверади. Лекин Бургутга ҳам, Ойтуққанга ҳам биринчи учрашув жойи жуда-жуда ёқиб қолган. У ерда баландликдан тушадиган шаршара шабадаси Ойтуққаннинг кокиллариини майин тебратади, ховурсимон, тўзғиқ сув заррачалари шундай забардаст бўлишига қарамай суюқлисини кўрганида беихтиёр терлаб кетаврадиган Бургутнинг қўллариини селгитади. Отилиб тушаётган сув шовқини йигитнинг қовушиқсиз сўзларини Ойтуққанга эшитдирмай қўя қолади. Бу сўзларнинг тўлиқ эшитилиши шарт эмас. Чунки севишганлар ўртасида ўзларига маълум атиги уч-тўрт жумла ишлатилади холос: «Нега кеч келдингиз?» «Ҳали вақт эрта-ку!», «Янаги гал нимани баҳона қилсам экан?» Ойтуққан шаршара киргоғидаги арча ёнида туришни жуда ёқтиради. Қиз гўё «кимни қомати келишганроқ, меникимини ёки арчаникимини?» демоқчидек таманноли боқади.

Бургут Ойтуққанни севиб қолганидан бери назди-да кўрқоқ бўлиб қолгандек. Қизга тикроқ боқишга ҳам юраги дов бермайди. Илгарилари у қишлоқдаги бошқа

кызларга тортинмай ҳазил килаверарди. Энди-чи? Энди Ойтуққанга дадилроқ бирон гап айтишга ҳам уялди! Қишлоқ кизлари нозиккина Ойтуққан шундай забардаст, чўрткесар Бургутни қай йўл билан мулойим, уятчан қилиб кўйганига ҳайрон бўлишарди.

Бугун эса Бургутнинг кайфияти ўзгача. У Ойтуққаннинг бўйнига ҳақиқ маржонни ўз қўллари билан такиб кўяди-да, кизни бағрига тортиб янокларидан бўса олади. Ойтуққан хафа бўлмасмикин? Ахир, бошқа кизларни Бургут пана жойда учраб колса, шартта ўпиб олганида хафа бўлишарди-ку?! Еки улар тил учида шундай қилишармидийкин?! Бургут яқинда уйланган тенгқуридан бу тўғрида сўраб ҳам олмаган экан. Йигит шундай ширин хаёллар билан кизнинг уйига етганини ҳам сезмай колди.

Ҳамма тоғ қишлоқларидагидек бу ерда ҳам йўл пастроқдан, сой ёқалаб ўтарди. Сувнинг икки томонидаги боғлар, ёнғокзорлар ичида қишлоқнинг пахсали, синчли гувалак уйлари жойлашган. Ойтуққанларнинг уйи йўлдан сал четроқда, лекин олисда эмас. У ерда ҳам сой сувининг шаркираган овози эшитилиб туради. Ҳар гал Бургут йўлдан қўшиқ айтиб, ҳатто хиргойи қилиб ўтганида Ойтуққан эшитмай колган эмас. Бургут фақатгина биттаю битта қўшиқни билади, уни ҳам Ойтуққанни чақирриш учун баҳона сифатида айтади. Чунки севгилисини чақирришнинг энг қулай йўли шу. Йўлдан кимлар қўшиқ айтиб ўтмайди! Мана ҳозир ҳам Бургут ўша қўшиқни аранг эплаб айта бошлади:

Севиб колдим ол ёноқ кизни
Оти экан шамолдек учқир.
Етолмасдан, сўрадим кўнглин
Ўзи экан кушлардек кочқир.

О, ҳавойи гул киз юраги,
Мен керакми, ёки аргумок?!

Елвормоқдан, кўшиқ айтишдан,
Зорланишдан бўлдим-ку адоқ.

Секинроқ чоп, тез тўй қилайлик,
Ев келмоқда, турмайди кутиб!
Сен ёнимда бўлсанг мадакдор,
Қўнчлашай, ўзни нутиб!

Авваллари ҳеч ким аҳамият бермаган бу қўшиқнинг сабабини кейинги пайтларда қизнинг қўни-қўшнилари ҳам тушунишиб қолишганди. Қўшиқни эшитгандан сўнг Ойтуққан шаршара ёнига бормаи қолган эмас!

Бургут талайгина кутди. Ойтуққан келавермади. Балки, энди келишга уялаётгандир? Эҳтимол унаштирилган қиз тўйгача учрашмас? Буни ҳам Бургут суриштириб кўрмаган экан. Балки, қиз касал бўлиб қолгандир? Эҳтимол, Ойтуққан ҳам анави кунги селда қолиб касал бўлгандир? Агар шундай бўлса, хозироқ Бургут Ойтуққанларнинг уйига тўғри боради-да, уни ўзи тузатади. Энди у селда қолиб шамоллаган одамни тузатишни билади: касалга чол айтганидек, устма-уст пишган қайноқ сут ичириб, иссиқ ўраб қўйилса, дард буткул арийди. Анови чинжинлар қайноқ сут ичмай чакки қилишди.

Еки бирор бошқа фалокат юз берганмикин? Бу шубҳадан Бургутнинг юраги «шув» этиб кетди. Бу ҳақда ортиқча ўйлагани ботина олмади. Бир оз шу алфозда тургач, ихтиёрсиз, шаршара сўқмоғига қаради. Қоронғилик анчагина қуюқлашиб қолган эди. Шу кунларда ой шом егани учун кеч кўтариларди. Сўқмоқда кимнингдир қораси кўринди. «Ана, Ойтуққан келяпти!» дея ўйлаган Бургут ўша томонга интилди. Яқин бориб қараса, сўқмоқ ёқасидаги синиб кетган дарахтнинг танаси экан. Наҳотки Бургут сўқмоқнинг ёқасидаги худди шу ерида ўзи минг марта кўрган дарахт танасини таний олмади, уни ҳар келганда кўрарди-ку! Нега унинг кўзига синиб кетган дарахт танаси Ойтуққаннинг гавдаси бўлиб кўринди?! Бургутнинг ёдига Кўгорт довоида хайрлашаётган мўйсафидларнинг «яхши аломат бўлмапти» деган сўзлари тушиб кетди. Ҳа, бу ҳам яхши аломат эмас! Бургутнинг юраги қафасдаги қушдай типирчиларди. У ўзини бир лаҳза ҳолсизлангандай сизди. Сўнг оёқлари уни беихтиёр қишлоқ томон олиб кетди. Бир неча қадам босгач, қуввати илгаригидан ҳам уч-тўрт баробар ортиб кетгандай туюлди. Назарида, агар керак бўлса, рўпарада кўринаётган чўққидаги қояни ҳам даст кўтаришга кучи етадигандек эди. Ноаниқ шубҳадан туғилаётган ғазаб Бургутни номаълум интиқомга чорларди.

У Ойтуққаннинг ҳовлиси рўпарасига жадал етиб келди. Тўппа-тўғри Ойтуққанларнинг уйига кирсамикан? Йўқ, бу беодоблик бўлади! Эҳтимол, қиз қўшиқни эшитмай қолгандир? Бургут яна қўшиқ айтмоқчи бўлди, лекин энди унинг кайфияти бузилган эди. Томоғи қирил-

гандек туюлди. Шу пайт йўл ёкасидаги булоқча ёнида ўтирган кимдир:

— Бургут, болам, сенмисан?— деди.

Рўпарасида ўтирган кампирни ҳам кўрмагани учун Бургут яна ҳайрон бўлди.

— Ашулангни эшитиб чикқунимча аллақачон ўтиб кетиб бўлган экансан. Орқангдан чақирсамам эшитмадинг. Сени қайтарсан деб, пойлаб ўтирувдим.

Кампир — Ойтуққанларнинг кўшниси. Бургут уни шу булоқ атрофида кечки пайтларда кўп учратган. Бургутнинг дардини яхши биларди бу кампир. Аммо, нега Бургутни кутяпти бу кампир?!

— Ҳа, момо! Мана келдим,— деди Бургут хаёлини йиғиштириб олишга уриниб.

— Сен ўзингни босолсанг, бир гап айтаман,— деди кампир,— Ойтуққан уйда йўқ. Ота-эналариям аллақаякка кетишди.

— Қаёққа кетди... нимага кетди?

— Қишлоқда ҳар хил гап. Қандайдир бир киши... йўқ, йигитминан... йўғ-е, биров опқочиб кетипти.

Кампир атайлаб ўзини йўтали тутганга солиб, томоғини қира бошлади. Бургут кампирни «Гапиринг, яна нима биласиз», деб қистамади ҳам, унинг атайлабми, чинданми йўталаётганини сезмади ҳам. У бир нуктага тикилиб турар, лекин кўзлари ҳеч нарса кўрмасди. Гапни яна кампир давом эттирди:

— Бошқа бировлар, қизди отаси яширинча узоқдаги бир тувушқанига бериварипти, дейишади. Ойтуққан йўқолган кечаси эртасига кўшним ўзи ҳаммага «қизимди тунда ўғирлашиб кетдилар, босқинчилик қилиб» деб юрди. Энди ўзиям, бола-чақасиям йўқ, кўринмайди.

— Қайси кечаси?— сўради Бургут ниҳоят ўзига келиб.

— Сен йўғингда катта сел ёвди, бўрон бўлди. Момақалди роқ гумбирлади, дарахтлар ўшанданам синиб кетди шекилли. Ўша кечаси!

Бургут аллақаякқадир чопиб кетди. Кампир: «Қаёққа, шошма, тўхта!»— деганича қолаверди.

Йигит катта йўлга юрмасдан, сўкмоқ билан ўз уйи томон кетди. Йўлда қир томонга бурилди, кўк чипор отини ўт чимдиётган жойидан ушлаб, белбоғи билан нўхталади-да, миниб уйига келди. Энди уларнинг бор-йўғи тўртта отлари қолганди холос. Минишга ярайдигани иккита: бири бобоси учун, иккинчиси Бургутники. Бу от учқурликда қишлоқда биринчи. Йилқилари кўп одамлар-

да ҳам бунақа от йўқ. Ўтган йили бу чипорни чол тўртта отга ҳам алиштирмаган «Бургутга бундан дамрок от тўғри келмайди» деб.

Бургут четлари четан девор, қисман чангал босиб кўра қилинган ховлисига кириб, бобосини ғамгин, эзилган ҳолда кўрди. У букчайган, ғурракдек кўнишиб ўтирарди. Демак, ҳамма гапдан чолнинг ҳам хабари бор. У Бургутга қарай олмади, ёш тўла кўзларини кўрсатгиси келмади ёки ўзини тутолмай йиғлаб юборишдан кўрқди. Қарилик ўз кучини кўрсатаётган эди. Унинг асаблари ғазабдан Бургутникидек таранглашиб эмас, аксинча, бўшашиб кетаётганди. Чол аламини аёллар сингари йиғидан олишга ҳозирланаётгандек эди. Бургут бобосини ниҳоят чўкиб бораётганини яққол сезди.

— Ота,— деди бобосига Бургут,— сиз уйда бўлиб туринг. Мен қўшни кишлоқларди, узоқ-яқинди қидираман. Алватта топилади.

— Хўп, болам... ўзингга эҳтиёт бўл!.. Ух!— чол ўзини тутолмай, ўксиниб-ўксиниб йиғлай бошлади.

Бургут отни эгарлади. Босма айилни каттикроқ тортиб юборди шекилли, Чипор Бургутга қарамоқчидек бошини ёнига қайирди.

— Кунимга ярайдақан вақтинг келганга ўхшайди, дўстим!— деди йигит отига қараб.

Сўнгра Бургут ханжар осигли тасмани белига боғлади. Тери ўқдонни эгарнинг ўнг томонига, бўқтирмага яқинроқ маҳкам тиркади-да, камалакни елкасига осиб олиб, отга минди, бобосига «хавотирланманг», деб тундаёқ кишлоқдан чиқиб кетди.

Қизил Унгур ва Қора Унгур сувлари қўшилиб, Тен-таксой тармоғини ташкил этган жойга келганда Бургут қайси томонга юришни билмай тўхтади. Ойтуққанни қаёққа олиб кетганларини ҳеч ким билмади. Бу воқеадан ҳеч қандай из қолмаганди. Нима қилиш керак, уни қаердан изласа экан? Бургут Ойтуққаннинг сув боши томондаги қирнинг нариги бетида, Йенчу Ўғуз дарёси бўйидаги овуллардан бирида қандайдир қариндошимиз бор, мени келин қилишни мўлжаллаб ҳам юришган, деганини эслади. У Қора Унгур суви ёқалаб юқорига йўл олди.

Йигит йўлида бораркан, Ойтуққаннинг ҳозирги аҳволини кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. Қиз ўғирланганига тўрт кеча-кундуз тўлиб, бугун бешинчи тун бошланди. Унинг эшитишича «олиб қочиб» эмас, «ўғир-

лаб» кетилган кизни аввал хотинликка олинади, сўнг у кўниккач, тўй қиладилар. Демак, Ойтуққан уч-тўрт кундан бери бировнинг хотини, номусига тегиб улгуришди! Бечора қандай чидадийкин бу ҳақоратга?! Унга ташланган ярамаснинг қўлларини тишлаб, чайнаб ташлагандир. Ойтуққанни ҳам калтаклагандирлар. Еки ўзини дарёга ташлаб ҳалок бўлдимикан?

Эртаси кун ботишга яқин Бургут Ойтуққаннинг қариндошларини топди. Лекин улар ҳеч нарса билмасдилар. Қариндошларнинг ўғилларидан бири билан бир ҳафта-ўн кун мобайнида Бургут тоғнинг шу атрофдаги қишлоқлар, овулларни кезиб чикди. Ойтуққандан ном-нишон йўқ эди. Йигит яна қишлоғига қайтиб кетди. Бобоси ёнида бир кеча тунади.

Қишлоқда янги гап тарқалганди. Ойтуққаннинг ота-онаси келиб, қолган-қутган кўч-кўронини олиб, водийдаги Селат кенти атрофидаги қишлоқлардан бирига кўчиб кетганмиш. Ойтуққан ҳам ўша қишлоқда эмиш. Уни ёши элликлардаги қишлоқ юзбошисига хотинликка беришганмиш.

Бургут эртаси ўша қишлоқни излаб топди. Ойтуққаннинг ота-онаси ҳақиқатда шу ерда эканлар. Улар Ойтуққанни номаълум кишилар ўғирлаб кетишганини айтиб, йиғлашди. «Қаёққа олиб кетишганини билмаймиз, атрофни излаб тополмадик, ўз қишлоғимизда турғусиз бўлдик, уятга қолдик, деб бу қишлоққа кўчиб келдик» дейишди. «Юзбошига қизини берган» деган гап нотўғрилигини исботлаш учун Бургутни қишлоқ оксоқолининг уйига олиб бордилар. Ойтуққаннинг бу ерда ҳам йўқлигини билгач, Бургут яна ўз қишлоғига қайтишга мажбур бўлди.

У энди ўзини қаерга қўйишни билмасди. Хаёлига ноҳуш ўйлар кела бошлади. Ёдига беихтиёр Қўшоқ айтган гаплар тушди. Кўгорт довони атрофидаги Тўнғизтўқайда йўлтўсарлик қилаётган йигит ҳам алаmidан севгилисини тортиб олгани... уни алдагани... ҳақорат қилгани учун юзбошини ўлдириб, кўрасига ўт қўйиб юборган!.. Энди... энди Бургутни ҳам унаштириб қўйилган қаллиғини ҳийла билан тортиб олдилар! Нима қилиш керак? Наҳотки у топилмайди?! Ойтуққанни ўғирлаб кетган, уни хўрлаган, ҳақоратлаган махлукни қандай қилиб ўлдирса алами чиқади: бўғиб ўлдирсами, чопиб ташласами? Уларни топиш керак, албатта топиш керак! Наҳотки у энг севимли малагини қўлдан бой берган бўлса?! Ойтуққаннинг

нозик билакларидан бошка одам ушласа-я!! Эхтимол, унга аллақачон ит теккандир!

Бургут кечалари ухлаёлмайдиган бўлиб қолди. Эрта-лабга яқин кўзи салгина илинади-да, яна ўрндан туриб кетади. Кўзи илинган бир кечаси у туш кўрди: Ойтуққан дарёда оқиб кетаётганмиш, Бургут ҳам ўзини сувга ташлабди. Ойтуққан Бургутнинг бўйнига осилиб олибди. Бирдан иккаласини ҳам гоҳ наҳанг, гоҳ арслонга ўхшайдиган баҳайбат махлуқ келиб, ютиб юборармиш. Бургут чўчиб уйғониб кетди. Унинг кўнглида аллақандай шубҳа уйғонди. Нега Ойтуққаннинг ота-онаси Бургутни юзбошиникига кўярда қўймай, кистаб олиб бориб кўрса-тишди? Уларнинг гапига Бургут шубҳа қилгани йўқ эди-ку?! Нега энди улар бундай қилишди?!

— Ота, мен яна ўша кишлокка бораман... бормасам бўлмайди!..— деди Бургут бобосига.

— Юрагим сезиб турибди... биз энди бошка юз кўришмаймиз. Сен қайтиб келганча, мен тамом бўламан.

Бургут бобосини кучоқлаб олди. Чол пиқ-пиқ йиғлади:

— Ўзингди босганинг маъқул эди, ўғлим! У ёққа бормагин, бари бир қаллиғингни тополмайсан. Кўгорт до-вонида юз берган аломатлардан юрагим сезган эди бахтсизлик бўлишини. Ўша даҳшатли, бесаранжом тунда бўриллар отимизди новут қилгани бежиз бўлмади. У от энаси қорнидалигида сени тўйингга атаб қўйилган эди! Ўша отди қони тўкилдими — бахтсизлик бўлиши аниқ!

— Ота, ахир тушунинг, мен курки товукдай ўз катагимдан нари бормаёй ўтиролмайман бу ерда! Ойтуққанни ўғирлаб кетган ярамас қўлимга тушса, ўша кунги бўридан ҳам баттарроқ бўғиб ташлайман!

— Эшит, гапти ҳаммасини сенга айтиб берай... Ўша кунни эртасига тунда белимдаги пулларди ўғирланишиям яхши аломат эмас эди!

— Ўғирланган?! Қим ўғирлаган бўлиши...

— Ўша чинжинларди биттаси. Кечаси, уйқимда кимдир бел боғимди, липпамди пайпаслаётгандай бўлди. Бу қўниқти уйқусираш одати бор экан, деб ўйлабман. Эрталаб билсам...

На Бургут, на бобоси довонликлар орасида бировнинг нарсасига биров қўл уриши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

— Нега бунга менга ўша ерда айтмадингиз?

— Атайлаб айтмадим. Билганингда, уларминан дўппослашардинг, хунук ишлар бўлармиди!

— Эй, ўша ярамас ўғриллар! Мен уларди довонма-

довон, жилгама-жилға етаклаб юрибман-а! Билганим-да, кекирдагини узиб олардим! Ушаларди деб кишлокка кеч келдик. Ойтукқанни изи йўқолди. Энди қаердан излай, қаердан топаман уни?!

Бобосининг зорланишига карамай Бургут яна Ойтукқаннинг ота-онаси турган кишлокка, Тентаксойнинг этагига йўл олди. У кишлокка етиб борганида, Ойтукқаннинг ота-онаси ўз уйларида йўқ, фақат майда болаларгина бор экан. Болалар ота-оналари пастга, сой бўйига кетишганини айтишди. Қишлоқ одамлари ҳам ўша томонга югурардилар. Бургут илдамлади. Юзбоши кўрасининг рўпарасида, сой бўйида одамлар тўпланган. Қирғокда аёл кишининг чарм ковуши билан кизил дурра ётарди. Дурра Ойтукқанники. Бургут билан охирги марта учрашганда ҳам киз шу дуррада борган эди шаршарага. Уша ерда дуррасини ечгану сўнг уйига етганча ҳам қайтиб бошига солмаганди. Ойтукқаннинг онаси дурранинг бир учини кўзига сурта-сурта айтиб йиғларди. Бошқа аёллар ҳам пик-пик йиғлашарди. Аннқ бўлди: Ойтукқан ўзини сойга ташлаб ҳалок бўлган!

Бургут кўрган тушини эслади. У отини етаклаб, сой этагига йўналди. Чукуррок жойларда сувга тушиб, Ойтукқанни излаб кўрди. Тентаксой Қорадарёга қуйиладиган жойгача борди. Ойтукқаннинг жасади ҳам унга насиб этмаган экан, тополмади. У тушга ишонарди. Ойтукқанни, эҳтимол, балиқлар ютиб юборгандир. Эҳтимол, у Қорадарё тубида ер тишлаб ётгандир. Ингит энди Ойтукқанни тирик учратишдан ёки унинг жасадини топишдан бутунлай умидини узди. Бу ёруғ дунёда яшагиси келмай қолди. У ҳам ўзини дарёга ташлагиси, Ойтукқан билан дарё тубида ёки балиқлар қорнида кўришгиси келди. Дарёга яқин борди, қирғокда хаёлга чўмиб чўққайиб ўтирди. Бечора бобосининг куни нима кечади? Ким унга кўмаклашади, ўлса, ким унинг суякларини остадонга элтиб қўяди?! Эҳтимол, унинг тақдирида ҳам шу ёлғизлик ва ташландиқ бўлиш бордир?! Шу пайт думи билан пашшаларни ҳайдаб, калласини силтаётган оти келиб, унинг елкасидан туртиб, искаланди. Бургут уйқудан чўчиб уйғонган одамдай ўзига келди. «Эҳ, кадрдон Чипорим, сен шу ердамисан?! Ойтукқанни ҳалок қилган қотилни топмай, ундан ўч олмай туриб, ўзини сувга ташлаш — ақлсизлик!»

Бургут яна Ойтукқаннинг ота-онаси яшаётган кишлок томон от йўрттирди. У йўл-йўлакай ўйлаб борарди: Ойтукқан бу кишлокда йўқ эди-ку! Қаердан келиб қол-

ди? Еки топиб олиб келишгандан кейин номусига чидамай, ўзини ҳалок қилдими? Бургут шу саволларга жавоб топмай қишлоқдан кетолмайди. Ўтган гал мени алдашмаганмикан?! Унинг хаёлига умрида биринчи марта бировга ишонмаслик фикри келган эди. Наҳотки Ойтукқаннинг ота-онаси билан юзбошининг гаплари ёлғон бўлса? Ҳақиқатни аниқлаш керак! Шу сабабдан у Ойтукқаннинг ота-онаси ёнига тўппа-тўғри бормайдиган бўлди.

Қоронғи тушганда Бургут қишлоқнинг четидаги қўрага етиб келди. Дарвозани тақиллатди. Ичкаридан йўталиб бир кекса одам дарвозага яқинлаша бошлади.

— Кел, болам!— деди у йигитни иззатлаб.— Қиравер ичкарига. Қўнукқа ўхшайсан. Бу ерликлар дарвозани тақиллатмай кираверишади.

Бургут отини бойлаб, уйга кирди. Чол тул келини, тўрт-беш ўғил-қиз набиралари билан яшар экан.

— Улингиз...— саволни қандай беришни билмай тугилди Бургут.

— Э, болам! Сен сўрама, мен куймайин. Улимди ўлдириварган, яшшамағирлар,— деди чол хўрсиниб.

— Сабаб?

— Юзбошига бўйин эгмагани учун. Уни хашаригаям бормасди, товдағи моллариға хашагам ўришмасди. Гапиниям қайтаверар эди. Бир кун улим юзбошини кичик инисиминан тепишган экан. Шуни қастига ғаррамди устидан йиқилиб тушди, деб ўлтириваришди. Елғиз кишини тиннағини ўстирмайди бу яшшамағир.

Гап мархум эри ҳақида бораётганига ҳалидан бери кулоқ солиб ўтириб, ўчоқда овқат пишираётган келин Бургутга сўз қотди:

— Бу ўтган йили бўлғон. Фарам ёнидан ўтиб бораётғон қўшниларишимиз кўриб қолибди. Оғзи-бурнидан қон келиб ётғон экан. Тезда уйғо олиб келдик, қонларини ювдим, артдим. Дори-дармон қилғон бўлдик. Кечаси жон берди. Фарамдан итариваргандан кейин, ердаям бошига тепишган бўлса керак, дейишди одамлар. Бу етимларни энди нима қиламан! кийгизиш, егизиш керак буларға!

Бева келин кўз ёшларини енги учи билан артиб-артиб гапираркан, Бургутга зимдан яхшилаб назар соларди. Сўнг у деди:

— Иним, хали сиздин юзбошини янғи хотини ўзини сувга ташлағон жойда кўрдимми?

— Ваҳ...х...х!— деб ўрнидан туриб кетди Бургут.— Айтинг, опажон, тез айтинг, қандай қип Ойтукқан уни хотини бўп қолди?!

— Сизди отингиз Бургут эмасми?

— Ха. Уша Бургут, айтинг тез!

— Ойтуққан сиз тўғрингизда айтиб берган. Овзидан кўймай гапирарди сизди. Эрим йўқлиғидан, — дея гапни узоқдан бошлади чолнинг келини, — мен тов томонда боқилаётган қишлоғимиз подасига кўшиб юборилгон тўртта-бешта молларимиздан хавар оғани борувдим. Ушанда юзбоши обориб кўйгон яш келинди кўриб қолдим.

Чолнинг келини ўзи билган, кўни-кўшни хотинлардан эшитган гапларни бир-бирига улаб, воқеани батафсил айтиб берди: ота-онаси Ойтуққанни «Кўнукликка борамиз», деб қишлоққа қаттиқ сел ёққан кечаси олиб келишган. Бургут чавандоз, абжир бўлса ҳам, етимча йўқсул, ҳеч кими йўқ деб, Ойтуққанни унга беришга илгари ҳам кўнгиллари бўлмай юрган. Ойтуққан бошқа кишига эрга чиқишга қаттиқ қаршилик кўрсатгандан сўнггина уни Бургутга беришга аранг рози бўлган эканлар.

Юзбоши тоғ қишлоғига саёҳатга бориб турган пайтларда «илгариги яшаган жой бўйича ҳамқишлоқликдан», «қадрдонликдан» деб уларнинг ҳовлисида тўхтар, совғасаломлар олиб борар, Ойтуққаннинг чиройли қиз бўлиб етилиши ёшлигиданок кўриниб тургани учун юзбоши ишни пухта қилиб, унинг ота-онасини бундан ўн йил олдиндан бошлаб қарзга ботириб келган. Шу жумладан, катта узум пайкалини ҳам насияга берган экан. Бу узумзор асли Ойтуққаннинг онаси ота-боболарига тегишли бўлиб, уларнинг суяклари шу ер четига дафн этилган экан¹. Хотин: «Ота-боболарим суяқларини бировга қолдирсам, арвоқлар мендан норози бўлади» — деб туриб олгач, эри ҳам рози бўлишдан бошқа илож тополмаган.

«Қиз Бургутга бериладиган бўлди» деган хабарни эшитгандан сўнг юзбоши тез чора кўрган. Қизнинг ота-онасига: «Ё бергунгизни берасиз, ёки қизингизни» — дея туриб олган. Ойтуққаннинг ота-онаси ўйланиб қолишган. Сўнг улар қизимизни юзбошига берсак, қарздан қутулибгина қолмаймиз, шу билан бирга бойиб ҳам қоламиз. Ахир, катта-катта узумзорлари бор одамлар Чин мамлакати билан бошланган, тез ривожланиб бораётган майиз, узум шарбати, мусаллас савдоси оқибатида тез бойиб боряптилар-ку, деган фикрга келганлар.

---

¹ Зардўштлик этникодидагилар, айниқса, қишлоқларда жасадаларни (суяқларни) ўз ери четига дафн этганлар.

² Бергун — қарз.

Бева келиннинг гапи шу ерга келганда Бургутнинг хаёлига «Чин қандай юрт экан? Қаёққа қарасанг, ўша чинликлардан чиққан бош оғрик гаплар!» деган фикр келди.

Ойтуққаннинг ота-онасига юзбоши бир ҳафта олдин хотини отдан йиқилиб ўлганини ҳам айтган. Оқибатда Ойтуққаннинг ота-онаси қизларини камбағал Бургутдан кўра, юзбошига беришни маъқул кўришган. На-тижада, Ойтуққанни юзбоши кўрасига мажбуран келтириб берганлар, тўйни юзбошининг илгариги хотинининг маъракаси ўтиб бўлгандан кейин қилишга келишганлар. Бу ишлар энг ичида олиб борилган. Буни Ойтуққаннинг ота-онаси билан юзбоши билганлар холос. Ойтуққанга эса «тушунтириш», «кўниктириш» заруриятидан айтганлар. Ойтуққан юрагини бир оз бўлса-да ёзиб олиш учун ўзи билган ҳамма гапни чолнинг келинига айтиб берган.

Ойтуққанни дурустроқ эгиб олишни кўзлаб, уни Эршига, Хань элчиларига бериладиган зиёфат пайти ракс тушишга олиб кетилаётган аёлларга кўшиб юборганлар. У қайтиб келгач, бу ишинг учун Бургут сени ўлдиради, деб узоқ яйловдаги ўтовга яшириб қўйганлар. Ойтуққаннинг кўз ёшлари, ёлвориши ёрдам бермаган. Қиз ўзини сувга ташлашдан бир кун олдин уни қишлоққа олиб келганлар.

Бургутнинг бошига яна чўқмор тушгандек бўлди: «Бу чинликлар нима истайди биздан? Қим уларни чакириб келди?!»

Чолнинг келини ҳадиксираб, бу гапларни биров эшитиб турмаяптимики, дегандай эшикка қараб-қараб айтиб берди.

— Уёғини сўрасанг, улим,— деди чол.— Юзбоши илгариги хотининиям ўзи ўлдиртирди, янгидан уйланиш учун¹. «Отдан йиқилди» дегани уни найранги. Эккита каллакесарди қайдандир товиб кеп, йигит² қип олгон. Ушаларга мўйлов қиса, иш тамом, юзбоши ёмон кўрган одам кетаверади кулағини ушаб.

— Отамди айтгани туври,— деди келин,— юзбоши илгариги хотинидан тувилган боллардиям ўзини катта акасиника обариб қўйган янги хотинминан бемалол ўйнаб-кулай деб. Энди сизга айтмасам бўлмайди, иним.

¹ У даврда хотин устига хотин олиш кенг тарқалмаган эди.

² Й и г и т — ясовул маъносида.

Ойтуққандиям томағига пичақ тақаб юриб мажбур қилди-да!

Гап шу ерга келганда Бургут ортиқча токат қилолмай, шартта ўрнидан туриб, ханжарини суғурганча ташқарига отилди. У ҳовлига чиқиши билан «тўхта» деган товуш эшитилди.

— Оббо! Қаллакесарларини юзбоши бу ерғаям юварган экан-да, бу йигитди келганини қаёқдан била қолди? — деди чол дарча ёруғидан мўралаб.

Шу пайт ташқарида икки киши Бургутга ташланар, Бургут эса, кўзини чироқ ва ўчоқдаги ўт қамаштиргани учун уларни яхши мўлжалга ололмас эди. Бир зум ўтгач, юзбошининг йигитларидан бири қорнини икки қўллаб ушлаган кўйи деворга суялиб йиқилди. Иккинчиси қочишга ҳаракат қилди. Бургут унинг орқасидан қувиб етганди, юзбоши йигити орқага қайрилиб, ханжар билан ҳамла қилди. Бургут унинг билагидан маҳкам ушлаганди, ханжар ерга сирғалиб тушди. Сўнг Бургут душманини ер тишлатди.

Чолдан отни ташқарига олиб чиқиб туришни илтимос қилган Бургут қишлоқ томонга чошиб кетди. Бир оздан сўнг юзбоши кўрасида аланга кўринди. Бургут келиб, отини минди-да, пишган овқатга ҳам қарамай, тандирда ёпилган нондан иккитасини қўйнига солгач, қоронғида тоғ томонга от қўйиб кетди.

Юзбоши кўраси ёнаётганда айрим қўшнилари ўзларини билмаган-кўрмаганга солиб, бошқалари эса, «олов қаҳрига учраган одамга ён босиш гуноҳ», деган баҳона билан ёрдамга келмадилар. Юзбошининг акаси, икки ўғли билан етиб келганида кўранинг ярмидан кўпи ёниб бўлган, ёнғин авжида эди. Эртаси юзбошининг жасадини чала куйган ёғочлар тагидан топдилар. Баданида тиг изи йўқ эди. Бўғиб ўлдирилган бўлса керак.

Бешинчи боб

ҚИЗҚУВДИ

Кўнгли бор кизнинг оти секин
чопади.

Қадимги кўчманчилар мақоли.

Эрши кентининг ташқи деворидан уч-тўрт чакирим четроқда жанубга бурилиброқ кетган тоғ этагидаги майдонда тонг ёришиши билан карнай-сурнай, ногора садолари янгради. Йигитлар, қизлар, ёш келинлар эгарлари

орқасига попиклар тақиб ясатилган учқур отларга миниб, карнай овози келаётган томонга ошиқиб жўнардилар. Катта ёшдаги кишилар ҳам отларини эгарлай бошладилар. Афтидан, бугунги кизқувди томошасида одам жуда кўп бўлади. Ахир, бугунги тўйлардан биттаси бошқачароқ-да! Довон мамлакатининг ҳукмдор-ихшиди Муғуванинг бош вазири, ўнг қўл беги Мўдтой тўнғич ўғлини, қўшин бошлиғи бўлишга ҳозирлик кўраётган ўттиз олти ёшли Чағрибекни уйлантирмоқчи! Қадимги одатга кўра Чағрибек мархум хотинининг синглисига уйланмоқчи. Қалликнинг отаси Ғунонбек — Довоннинг энг эътиборли бекларидан, бадавлат кишиларидан. Одамларнинг айтишларича, бу икки бек — Мўдтой билан Ғунонбек куда-андачилик иплари узилиб кетмасин, уни янада мустаҳкамроқ қилайлик дейишибди. Бу галги кизқувдини кетма-кет келадиган элчиларнинг навбатдагиси билан Чиндан келган шойи матога расм солувчилар ҳам томоша қилармиш ва ўша жойнинг ўзида отларни, одамларни расм қилиб чизармиш деган овозалар ҳам тарқалганди.

Эршида бошқа кентларга қараганда аҳоли кўп бўлгани учун айрим кунлари бу ерда бир эмас, бир неча киз «қувиларди». Бугун ҳам худди шундай бўлади. Майдонда беш-олтита отлик қизлар тўдаси кўринарди. Улардан сал нарироқда отлик йигитлар ҳам тўпланиб турардилар. Қайси қизни қувишни томоша қилиш ҳақида бир тўхтамга келмаган томошабин йигитлар гоҳ у, гоҳ бу тўда томон от қўйиб ўтардилар. Одатда ҳар қайси қизни уч ёки тўрт йигит қувади, атрофдагилар эса, уларга «қувлашишади», яъни отда чопиб юриб томоша қиладилар. Улар айни вақтда қувиш шартларини назорат ҳам қилиб борадилар. Бирваракай уч-тўртта қиз от қўйиб қочиши ҳам мумкин: гоҳо бир қизни қувиб бўлишгандан кейин иккинчиси «қочиши» мумкин. Бу қизларнинг ихтиёрида. Одатда қизнинг кўнгли нариги тўдадаги йигитлардан бирортасида бўлса, унинг «қўли бўшаши» — ни кутади-да, сўнг от қўйиб «қочади». Қизнинг ўртоқлари ҳам от чопиб томоша қиладилар.

Теварак-атроф қафтдай кўриниб турадиган тепаликка Эршининг казо-казолари, улар билан бирга ханликлар ҳам кўтарилдилар. Ясовуллар уларнинг отларини пастга етаклаб кетдилар. Отлик ва пиёда томошабинлар ясси тоғ этаги ёнбағирларидан ўрин олдилар.

Чағрибек укалари ва уч-тўрт ўртоқлари билан ҳеч қайси қизлар тўдасига яқинлашмай турарди. Бўйчанроқлиги, абжир, муомилада дилкаш, тадбиркорлиги,

чўрт кесиб гапирини Чағрибекка отаси Мўдтойдан, катта-катта кўзларининг юм-юмалоқлиги ва парпираб туриши онасидан ўтган. Сабза урган қора мўйлови ўзига жуда ярашади. Айтишларича, «унинг ўша барра мўйловига борман-да» деган қизлар ҳам анча-мунча топилади. Уч акасидан кенжаси, Чағрибекка жуда ҳам ўхшагани унинг ёнидан жилмас, бошқа икки укаси эса, от қўйиб, уёқ-буёққа ўтишар, қайси тўдада қайси қиз борлигидан акасига хабар етказиб туришарди. Чағрибек бу тўрт оға-инининг тўнғичигина эмас, аини вақтда ҳарбий ишга энг салоҳиятлиси ҳам. У укаларига жуда меҳрибон, инилари эса Чағрибекни каттиқ ҳурмат қилишади. У укаларига отаси Мўдтойдан кам ғамхўрлик қилмайди. Ота ҳам бошқа ўғилларига ҳарбий ишни ўргатишни асосан Чағрибекка топшириб қўйган.

Одамлар майдонга деярли тўпланиб бўлишди. Тоғлар ортидан уфқни шафақ рангга бўяган куёш ҳам кўринай-кўринай деб қолди. Қарнай садолари тинди. Демак, ҳадемай қизқувди бошланади. Чўзиқ сурнай овози янгради. Кейин ноғора чалинди. Йигитлар отларини шайлай бошладилар. Қарнайнинг биринчи чўзиқ овози янграши ҳамано уч тўдадан битта қиз от қўйди. Унинг ортидан йигитлар тизгин бўшатдилар. Икки тўда қизлар типирчилаётган отларининг тизгинини маҳкам тортиб турардилар. Тўдадаги икки қиз кимни, қайси йигитни кутаётган экан?

— Отингни қамчилайвер, ўртоқжон,— деди тўрик отли қиз бугунги «қочоқ» дугонасига.— Бекни оти биз томонга чопкиси келмаяпти шекилли.

Қизқувди пайти нималар бўлмаган, нималар бўлмайди дейсиз! Йигит илгари мўлжалга олган қизи у ёқда қолиб, бошқасини қувиб етиши ҳам мумкин ёки аксинча қиз бошқа йигит қувганда отини секинлаштириб қўйган ҳоллар ҳам бўлади. Аммо бу гал қизлар кутишган «тасодифлар» юз бермади.

— Хув, ана бек кутган тойчоқ келяпти,— деди бошқа қиз майдонга кириб келаётган отлиқ қизларни кўрсатиб.

Кечикиб келаётган қизлар майдонга кирар-кирмасданок от қўйдилар. Атрофда пойлаб турган йигитлар ҳам кўп экан, улар қизлар кетиданок отларига қамчи босдилар. Чағрибекнинг укалари ҳам биринчилар қаторида боришарди. Учинчи қаторда эса, Чағрибек еларди. Қизнинг оти ниҳоят учқур экан, йигитларнинг кўпи орқада қолиб кетишди.

Учкур отдаги кизнинг ёши ўн саккизда. Унинг исми Гулчечак. Эрши ёнидаги Арғуон кентида яшайдиган суру-суру кўйи бор Ғунонбекнинг бу кенжа қизи кўпроқ вақтини Арғуонсой бўйидаги боғларда, гуллар ичида ўтказса ҳам, отда чопишга ниҳоятда мохир.

Бурноғи йили эгачиси туйқус вафот этганидан сўнг поччасига тегиши бир кадар ноқулай бўлса ҳам Гулчечак Чағрибекка «отини қувдириш»га кўп қийнамасдан розилик берибди. Бошқа аёл келиб, жиянларига ўғайлик қилмасин, деганмиш Гулчечак, қабилдаги гаплар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Яна бировлар, Гулчечакнинг «розилик» беришига фақат шу сабаб бўлмаса керак, ахир Чағрибек ҳарқалай ихшиднинг ўнг қўл беги. ўгли-ку», деб ҳам изоҳлардилар бу тўй боисини. Унинг устига, дейишарди, одамлар, Чағрибекнинг ёши йигирма етти-йигирма саккиздага ўхшайди, ҳеч ким уни ўттиз олтида демайди! Агар Чағрибек хоҳласа, бошқа донгдор бекларнинг қизларини ҳам қувиши мумкин, Довонда Гулчечакдан гўзалроқ бек қизлари ҳам йўқ эмас!

Одамлар шу тахлит оғизларига сикқанича гапириб турганларида елиб бораётган Гулчечак билан Чағрибекнинг отлари орасига учкур кашка отли йигит кириб борди. Унинг кимлигини ҳеч ким билмасди. Орқада келаётган Чағрибекнинг укалари ҳам, ўртоқлари ҳам уни танимадилар. Демак, у бу атрофдан эмас. Қиз орқага қайрилиб қаради. У Чағрибекдан бошқа йигит келаётганини кўриб, отини Чағрибек қувиб етишига ўнғайроқ томонга буриб юборди. Шу аснода нотаниш йигитнинг оти оёқ остидан чиқиб қолган чуқурчага чап бердими, тўғрига ўтиб кетиб қолди. Энди Чағрибек Гулчечакнинг орқагинасида елиб борарди. Нотаниш йигит ҳамон қувиб келарди. Чағрибек қиз ёнгинасига етган ҳам эдики, нотаниш йигит Гулчечакнинг чап томонидан айланиб ўтиб, у билан баробарлашай деб қолди. Чағрибек отини узанги билан қаттиқ ниқтади, арғумоқ янада тезлашди. Чағрибек Гулчечакка баробарлашар-баробарлашмас, қиз ўзини ўнг томонга ташлаётгандек кўринди. Чағрибек тизгинни қўйиб юбориб, икки қўли билан Гулчечакни эгар устидан юлқиб олди, қиз унинг оғушига кирди. Нотаниш йигит Гулчечакнинг эгари қошидан қўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрди. Гулчечакнинг нега Чағрибек томонга ташлангани маълум бўлди: нотаниш йигит бир лаҳза бўлса ҳам аввал қувиб етиб, унинг қўли қиз эгари томон чўзилган заҳоти Гулчечак ўзини Чағрибек томон ташлаган!

Отларнинг тизгинлари тортилди. Гулчечак ўз отига ўтиб олди.

Чағрибек нотаниш йигитга разм солди. Унинг бўйи басти от устида энгашиб чопаетганда унча сезилмаган экан: «Хар елкасида биттадан одам ўтирса бўладиган» даванги бу йигитнинг узун кўллари, агар узатса, оти устидан ерга етгудай эди. Энди бурала бошлаган тик кўнгир мўйлови уни янада савлатлироқ кўрсатарди.

Чағрибекнинг орқадан етиб келган укалари билан ўртоқларидан иккитаси нотаниш йигит устига от солиб, уни қамчилай бошладилар. Нотаниш йигит хужумчиларнинг иккаласини ҳам шартта эгарларидан юлиб олиб, баравар ерга улоқтирди. Чағрибекнинг жўралари яхшилаб ўч олмоқ ниятида нотаниш йигитни қуршай бошладилар.

— Тўхтанглар! Жирилланглар! Бу азамат йигит экан!— деди бақириб Чағрибек.

— Майли, кўяверинг, бек! Йигитчалар бир куч синашиб олишса ёмон бўлмайди,— деди нотаниш йигит.

— Мендан олдин сен қувлаб етдинг,— деди қизариб-бўзарган Чағрибек.— Аммо қизни эгардан мен юлқиб, ўз отимга ўнгардим! Сен эмас!

— Ютук, бек, сизди фойдангизга. Мен шунчаки қирчангим оёғини бир синаб кўрдим холос.

— Отни камситма. У зотли арғумоқ! Тўйга кел.

— Раҳмат, бек! Албатта келаман тўйларингга! Агар хафа бўлмаган бўлсангиз.

Гулчечак Чағрибекка қараб беихтиёр жилмайди. Бу табассумда «хайрият-эй!» деган маъно бор эди. Қиз бошқаларнинг қараб туришгани эсига келиб, кизарди-да, отини нарироққа чудади.

Бу орада қолиб кетган томошабин чавандозлар ҳам етиб келишди. Улар орасида Гулчечакнинг ўртоқлари — арғуонлик қизлар ҳам бор эди.

Чағрибек шубҳали ютуқдан бир оз ўнғайсизланган бўлса ҳам ҳар ҳолда уйланишнинг биринчи шартини бажарганди. Куёвнинг қаллиқ билан иккинчи «беллашув» бошланди.

Иккинчи шарт отда чопиб кетаётиб, қиз ёйдан узган ўқни уриб тушириш эди. Буни биринчи шартни бажарган йигит қилиши керак. Агар иккинчи шарт бажарилмаса, яна «қизқувди» қайтадан бошланади. Чағрибек бу шартни осонгина дўндирди.

Учинчи шарт — бир неча йигит-қизлар гувоҳлигида ертўлада қиз билан олишиб, уни йикитиш. Бунинг учун

майдоннинг кент томондаги четида махсус ертўла бор. Атрофда турганларнинг қийқириклари остида Чағрибек билан Гулчечаклар тўдаси ертўлага кириб кетди. Бир неча ханликлар ҳам ёшлар билан бирга ертўлага кирдилар. Кураш бошланди. Ертўла туйнигидан тушиб турган каттагина доира шаклидаги куёш шуъласида ҳамла қилаётган йигит ва ундан ўзини мудофаа қилаётган қиз гавдалари лип-лип ўта бошлади. Кўзлари ярим қоронғиликка ўрганган ёшлар олишувни энди яккол кўришарди. Чағрибек қизнинг ўнг билагини чап қўли билан маҳкам ушлаб, иккинчи қўлини Гулчечакнинг нозик белига ташлади. Оҳиста тортилаётган қиз «қаршилиқ кўрсатиш учун» бўш қўли кафтларини йигитнинг кўкрагига тиради. Олишувда яктаги сурилиб, яланғоч тўшида юмшоқкина нозик қўлча босилган Чағрибекнинг вужуди аллақандай жимирлаб, кўзлари тиниб кетгандек бўлди. Қизни ўзимга янада тортсам, шу латофатли қўлчалар озор чекиб қолмасмикин, деган истиҳоладами ёки ҳозирги ҳолатни узоқроқ давом этишини хоҳлаганиданми, ҳарқалай, у қизни ярим энгаштирган, ярим қучоқлаган қўйи туриб қолди. Гулчечак ҳам ўзини алланечук беҳол сезар, йигит кўкрагига босилган қўли титраб, бутун вужуди ёнарди. Эҳтимол, унинг қўли эркак киши баданига биринчи бор текканидан шундай бўлаётгандир! Атрофдан янграган: «Қаллиқ куёвдан кучлига ўхшайди!», «Ҳа, бўш келма!», «Қаттикроқ торт!», «Ҳа бўл, пишиб қолди!»— кабилидаги хитоблар Чағрибекни сергаклантирди. У қараса, ертўла туйнигидан тушаётган ёруғлик Гулчечакнинг қирмизи юзи, момикдек сийналарини ёритарди. Қўйлаги кўкрак кесимидан кўринаётган қора хол, оппоқ бадани кўпроқ диққатни тортиш учун яратилгандай. Қизнинг от устида турмакланган қирқ кокили ёзilib кетиб, белларидан қучиб турган Чағрибек билаклари оша тушиб силкинарди. Қайрилма қошлар, жон ўртагувчи тимқора киприклар... Қизни йиқитиш учун жисмоний куч ишлатишга ҳожат қолмаганди. Агар яна бир дақиқа йигит Гулчечакнинг кўзларига тикилиб турса, қиз ўз-ўзидан йиқилиши турган гап! Чағрибек Гулчечакни оҳистагина ерга йиқитиб, бағрига босди... Одатга кўра, шу пайт бошқалар ташқарига чиқиб кетдилар. Бир-бирларини чимчилаб кетаётган қизлардан бири қокилиб кетиб, ертўла зинасида тиззалаб қолди. Нариди бораётган бир йигит бажонидил унинг тирсагидан ушлаб, турғазиб қўйди. Қимдир: «Ертўлага тушганда ҳамма қизларниям оёқлари қалтираб кетармиш»—

деганда, йигитлар қийкириб кулдилар. Қўп ўтмаёқ Чағрибек билан Гулчечак ҳам ташқарига чиқишди. Улар отлари томон кетишётганда ертўладан чиқаётган ёшларни томоша қилиб турган кексалардан бири завқланиб кетди:

— Аёл тўйдан кейинги бир умрдағи муччиларди барини ертўлада уни йикитган пайтингдағи бир жуфт ўпишга алмаштирмас эмиш!

Эртаси окшом Мўдтойнинг ховлисида тўй базми авжга минди. Улан, ёр-ёр, келинни гулхан атрофида айлантириш, қўлини унга босиш, салом қилдириш ва бошқа удумлар адо этилди. Қиз томондан келган кудағайлар ҳам ортиғи билан зиёфат қилинди.

Кенг ховлининг қоқ ўртасига иккита мўмиқ¹ кўмилиб, уларга мис чўзим уланган-да, ушбу мосламалардағи илиқли каллақунжалар машъал қилиб ёқилган. Вақт-вақти билан кунжараларга чўмиқда зиғир ёғи қуйиларди, ховли ёп-ёриқ эди. Қўплаб сўрилар қўйилган. Сўрилардан бирига келин дугоналари билан, иккинчисига куёв жўралари билан жойлашди. Иккита катта сўрини бирлаштириб, ихшид бошлиқ Арк беклари, қўшни кентлардан келган беклар билан элчилар учун жой қилинди. Бошқа меҳмонлар гуруҳ-гуруҳлари билан жойлашдилар. Чолғучи-қўшиқчилар учун ўртарокка сўри қўйилган эди. Довоннинг эътиборли бекларига мослаб тўкин дастурхон тузалган. Йирик-йирик жез сихларда кетма-кет пиширилган бутун қўй гўшти келтириб турилибди. Олтин, кумуш ва чертса жарангловчи сопол кўзачаларда келтирилган анвойи асл шароблар зиёфат иштирокчиларини яхшигина сархуш қиларди.

Элчилар учун тўй маросими жуда мароқли туюлди, лекин улар бир нарсага ҳайрон эдилар. Гоҳо ашула, ўйинлар тўхтайтиди-да, икки-уч киши бир-бирларига қараб алланарсаларни айтишса, бошқалар гуриллаб кулиб юборадилар, гоҳо кулги қийқириққа айланиб кетади.

— Бу қандай удум?— сўради тилмоч элчининг кўзидан кўриниб турган саволни «таржима» қилиб.

— Бунни чандишма² дейилади!

Чандишма нима эканлигини элчиларга тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо улар ўзларича «ҳа, энди бу ҳам бир удум экан-да», деб қўя қолишди.

---

¹ Мўмиқ — узун хода.

² Чандишма — аския.

Элчи Яо Динь-хань Довоннинг мартабали беклари орасидан ўрин олганди. У гоҳ арғумоқларни, гоҳ мусалласни, гоҳ маъносига етмаган бўлса ҳам чандишмани мактарди. Элчининг сергаплиги, сертабассумлиги шунчаки ниқоб эди холос. У тўй маросимини икир-чикиригача камоли диққат билан кузатарди.

Навбат яна ўйинга келганда икки ёш йигит шўх куйга кўл-оёқларини силтаб-силтаб, ҳаммадан бошқача ўйнадилар. Бу ўйин элчилар диққатини ҳам тортди. Уларнинг саволига ясавул беги Қундузбек бундай жавоб қайтарди:

— Бу йигитчалар Хўтанарик¹ қишлоғидан тўйга келган кўнуқлардан.

— Юйтянь?² улар бунда... қаердан келган?— сўради Яо Динь-хань тилмочнинг кўмагини кутиб ўтирмай.

— Хўтанни шэнбинлар ўтган йили босиб олганларидан кейин, улар буёққа кўчиб келишган,— деди Қундузбек элчининг кўзига тикилиб.— Биз жой кўрсатдик. Улар катта сойдан арик чиқариб, қишлоқ қуриб олишди. Бу ариқни ҳамма «Хўтанликлар ариғи», «Хўтан арик» деб атайдди. Булар биз билан туғишқан эл. Сизлар яхши биласизлар, улар билан биз бир тилда гаплашамиз.

Кент бегининг «чоғир ичайлик» деб қисташи ҳамда ўйиндан кейин баланд овоз билан айтилган ашула элчи жонига оро кирди. У олдидаги қадахда турган шаробни охиригача сипқарди. Яо Динь-хань ўзини атайлаб кайфи ошиб бораётган қилиб кўрсатишга ҳаракат қила бошлади: ханликларнинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатаётган ясавул беги Қундузбекнинг гапидан кейин, элчи ўзини мастликка солишни маъқул кўрганди.

Хизматкор келиб, Чағрибекнинг қулоғига шивирлади:

— Кечирасиз, бек! Ясавулбоши менга ишонмади.

— Уни ўзи қапи?— кескин сўради Чағрибек.

— Уни ясавулбоши ташки дарвозаданок қайтариб юборди. Сен ўзингча бошлаб келяпсан, Чағрибек бу тайини йўқни тўйга чакирттирмайди, биласанми, бу ерга кимлар келган,— деб мени силтаб ташлади. Сизга арз қилиб келгани кўрқдим. Аммо кечикиб бўлса ҳам айтмасам бўлмайди.

Хозир ясавулбошини чакириб койишнинг вақти эмас. У йигитни топиб бўлармикан? Бордию топилганда ҳам

---

¹ Хўтанарик — ҳозирги Андижон шаҳарининг ўрнидаги қишлоқ, шу номдаги арик ҳозир шаҳар ўртасидан ўтади.

² Юйтянь — Хўтоннинг хитойча талаффуз этилиши.

базм охирига бошлаб келинадими? Тўйдан кейин ногора бўлмасмикин унда? «Яхши бўлмади,— ўйлади Чағрибек.— Агар у базмга келганида, тилини тиярди. Энди бўлса, бекнинг каллиғини мен аввал қувиб етганман, деб бирор ерда лақиллаб қўйиши мумкин!»

Эрталаб кент кўрғони дарвозаси олдида чалинган карнай овози тобора узоклашиб борарди. Ха, бугун Чағрибек билан Гулчечаклар тўйининг учинчи, охирги куни. Бугун оломон учун сайил «қизқувди» майдонида бўлади. Карнайчилар аравада ўша майдонга кетишяпти. Карнай-сурнай орқасидан, олдинма-кейин чавандозлар, пойгада қатнашмоқчи бўлган ёш-яланглар боришарди. Улар йўлда кўринган таниш-билишларини ҳам «юринглар, улоққа, пойгага борамиз», деб ундашар, «мени отимди чопишини бир кўриб қўясизлар», дея мақтанишарди.

Соврунчилар пойганинг паккаси ёнидаги баландликка кўтарилдилар. Бу ерга кентнинг алломалари, кент беги билан Яо Дин-хань бошлиқ элчилар ҳам келишган эди. Карнай-сурнай, ногора садолари остида пойга бошланди. Учқур отлар майдон чангини осмонга кўтарди. Паккада турган соврунчи «қашқа тўрик биринчи!» деб кичкирди. Соврунни Гулчечакни ҳаммадан аввал қувиб етган нотаниш йигит олди.

Пойгадан кейин отларга дам берилиб, кураш бошланиб кетди. Турли кент, қишлоқлардан келган номдор паҳлавонлар зўр бериб олишишар, ғолибларни томошабинлар олқишлашарди. Еш болалар кулоқ чўзма бошлаб юборишди.

Ниҳоят улоқ бошланди. Соврунчининг олдидаги улоқни чавандозлар орасига олиб бориб ташладилар. Атрофдан отликлар келиб қўшила бошлади. Менман деган чавандозлар ўртага киришга уринар, айримлари улоқ ётган ерга яқин боролмас, улоққа эгилганлари устига бошқалари от солар эди. Тажрибали улоқчилар йиғиндан ташқари чиқишарди-да, отларни чоптирганча тўдага ёриб киришар, эндигина улоқни кўтарганларида бошқалар узанги билан тепиб, улоқни тушириб юборишарди. Улоқчилар олғовга ўтишга ҳам мажбур бўлардилар, яъни учта-тўртта бақувватлар ўзаро келишиб олишиб, баробарига от солишар, бир-бирларини қўллаб, бошқалардан тўсишар, шериклари улоқни ўнгариб чиқишига имкон берардилар. Мана уч-тўртта чавандоз худди шундай қилишди. Улоқни ўнгариб олган чавандозни ёнидан иккитаси, орқасидан биттаси бошқалардан кўриқлаб боришарди. Қоида бўйича, майдонни айланасига чопиб

келиб, сўнг улоқни паккага, соврунчининг қаршисига ташлаш керак эди. Сон-саноксиз улоқчилар олғовчиларни қувиб кетдилар. Нотаниш бир улоқчининг шериги йўқ, ёлғиз ўзи эди. У худди шундай пайтни пойлаганди. Олғовчилар шерикларини қуршаган кўйи чопишаётганда нотаниш улоқчи уларни ён томондан тўсиб от қўйди. У орқадаги қўриқловчининг отини суриб, четга чиқариб юборди-да, ўнг қўриқловчи билан улоқ ўнгарганнинг ўрталарига ёриб кирди. Уларнинг отларини икки томонга ажратиб юборгач, улоқчи тақимидаги улоқнинг олдинги оёғидан тортганди, улоқ суғурилиб чикди-да, улоқчи ерга қулади. Нотаниш чавандоз ҳеч кимга тутқич бермай, улоқни олиб келиб, соврунчининг олдига ташлади. Томошабинлар: «Яша, азамат!», «Балли!», «Отангга раҳмат!», «Ана оту, мана йигит!»— дея уни олқишладилар.

Ханликлар пойгани, улоқни томоша қиларканлар, асосий диққатни отларга, уларнинг бакуватлиги, тез чопиши, тўда ичига ёриб кириши-ю, чикиб кета олишига қаратдилар. Яо Дин-хань улоқ тўғрисида Жунгўдаёк эшитганини бекларга айтиб, жилмаярди. У пойгада ҳам, улоқда ҳам голиб чиққан қашқа тўриқ отга қизикиб қолди. Чунки Довонга келган ва келаётган барча элчилар сингари Яо Дин-хань ҳам энг учкур, зотли отлар учраганда бирор марта ҳам уларни қўлдан чиқариб юбормаслик ҳақида топшириқ олган эди. Нафсиламр, шэнбинларга шундай учкур отлар керак асти!

Пўконлигига қарамай, юриш-туришда чаққон Эрши кентининг беги Сиртлонбек тўриқ қашқа эгасини ўз хузурига чақиртирди:

— Отинг нима?— сўради у нотаниш улоқчи йигитдан.

— Қамчи.

— Қаерлик бўласан?

— Тар дарёси юкорисидан, Селат кентини нариги ёғидан.

— Отингни сот. Биз уни Чин элчисига тортиқ қиламиз!

— Бек! Ахир, бу от мени қанотим! Майли, мен худди шундақа бошқа от олиб келиб берай.

— Отингни баҳосини оширмоқчимисан?

— Йўқ, бек.

— Бари бир оламиз уни! Бекорга гапни кўпайтирясан!

— Унда, ўлсам ҳам отимни бермайман!

— Қани, бермай кўр-чи, берасан! Йўқол!

Ханликларни фақат яхши отларгина эмас, бошқа нарсалар ҳам қизиқтиришини Довон бекларига билди-

риб кўймоқ учун Яо Дин-хань улоқ охирида бундай савол берди:

— Қизкувдида ҳамма бараварига от чопавермас экан. Бу яхши. Улоқда бўлса, ҳамма бирданига от солади, уни кўриш ҳам жуда қийин. Хар гал ўн-ўн бештадангина улоқчи иштирок этса бўлмайдими?

— Элчига яхшилаб тушунтиринг,— деди Қундузбек тилмочга,— бизнинг ўйинларимизди ҳаммасиниям ўз маъноси бор. Қизкувди аёлларимизди чаққонликка ўргатади: улар ҳам отда яхши юра олишлари, от елдираётганда орқага ўгирилиб туриб, душманга камалакдан ўк ота билишлари керак! Улоқ — жанг ўйини. Жанг пайти ҳамма баравар от солади, ур-сур, бос-бос бўлади! Жанг йўқ пайтлари ёвга қиргин солишни отларимизам машқ қилади, ўзимизам!

Яо Динь-хань бундай батафсил изоҳ учун миннатдорчилик билдириб, илжайса-да, аммо юзи ўзгариб кетди, кайфияти бузилди.

Кеч тунда, тўшакка чўзилиш пайти ҳам унинг кулоғи остида Қундузбекнинг кочирилари жаранглари: «Улоқ — жанг ўйини... ёвга қиргин солишни машқ қиладилар... Қизкувди — аёллар от чопиб бораётиб душманни ўққа тутиш машқи!...»

О л т и н ч и б о б

ХАЧИР ҚАРВОНИ

Қачонлардир чўккидан қулаган қоя чуқур жарлик тепасида маҳкам ўрнашиб қолган. Йўл шу ерга келганда ниҳоятда торайиб, кескин бурилади-да, учбурчак ҳосил қилади. Бурилишдан ўтган биринчи отлик орқасида келаётган учинчи отликни кўра олмайди. Бу ердан туялар эҳтиётлик билан, отлар, хачирлар эса, секинлаб-рок ўтади.

Ой ёруғида йўлга тушган қарвоннинг бир қисми жарлик тепасидаги шу тор учбурчак бурилишдан ўтганида энг охир келаётган қоровулни кимдир шартта хачирдан юлқиб олди-да, ёнига осилган ханжари билан қиличини жарликка, ўзини йўлга улоқтирди. Сўнг унинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тиккач, йўл ёқасига ташлаб қўйди. Уйқусираб бораётган иккинчи қоровул шарпадан хушёр тортди-да, хачирдан тушиб, шериги ёнига шошилди. Номаълум йўлтўсар охирги хачирдаги хуржунни ирғитиб юборгани, хуржун бориб қоровулнинг қиличига

илашиб қолди. Қароқчи шу пайт ёндан бориб, йўловчиға қилич билан ҳамла қилди. Қиличға чап бериб, жарлик киргогига бориб қолган қоровул белига тушган тепкидан пастга қулади. Унинг қулаётгандаги додлаши туялар бўйнидаги кўнғироқларнинг жаранг-журунги натижасида бурилишдан анча нари кетиб қолган қарвонбоши билан бошқа савдогарларга эшитилмади.

Охирги икки туяға ҳар хил моллар юклашганди. Ундан олдиндаги икки туяда эса, моллардан ташқари, қажаваларда иккитадан тўртта қул бўлиб, улар икки эркак ва икки аёл эдилар. Қулларни қарвонбоши кетма-кет туяларга миндирмай, орага мол ортилган хачирлар киритар, ҳар тўрт-беш туядан сўнг қоровул кўярди.

Эркак қуллар туя устида кетаётиб, номаълум йўлтўсар билан иккинчи қоровулнинг олишуви ва қоровул жарға қулаб кетганини кўрдилар, олдиндаги туяда кетаётган аёл қуллар эса, қулаганнинг овозини эшитдилар ҳолос. Қуллар тўсатдан юз берган бу фожиага таажжуб аралаш бефарқлик билан қарадилар. Йўлтўсар туялардаги бойликларга кўшиб қулларни ҳам олиб кетиши мумкин эди. Нима фарқи бор?! Бари бир улар бировнинг мулки! Савдогар кимгадир сотади, эҳтимол, у одам яна бошқасига ўтказади. Улар сотилса ҳам, ўғирланса ҳам бари бир эмасми?! Айни вақтда қоровулнинг ўлимига улар «ажаб бўлди» дегандек қарадилар. Фақат фожиа фавқулодда юз бергани учун аёл қуллар кўрқиб кетишганди. Улар аёллик қалби билан бир дақиқа қул эканликларини ҳам унутгандилар.

Йўлтўсар туялар ёнидан ўтиб келиб, эркак қулларга кўли билан «тушинлар» ишорасини қилди. Қуллар бир-бирларига ҳайрон тикилиб қолишди. Шундан сўнг йўлтўсар қиличини ўқталиб, пўписали имлади. Қулларнинг бирига ойдинда бу номаълум одамнинг башараси қандайдир танишроқ кўринди. У эслади. У буни кундузи Селат бозорида кўрган эди. Ёш, бақувват, бўйчан йигит. У қуллардан бирини сотиб олмоқчи бўлганди. Лекин пули етмагани учун қарвонбошидан дакки эшитиб, изза бўлиб кетганди. Мана энди, у сотиб ололмаган қулини ўғирламоқчи шекилли.

Қулларда кўп ўйлашга фурсат йўқ эди.

— Тушаверайлик!— деди улардан бири йўлтўсар тушунмайдиган тилда.— Агар у бизни ўлдирмоқчи бўлса, ўлдириб кўя қоларди-ку!

— Бизни узоқ мамлакатларга элтиб сотса-чи?!

— Гапига кўнмасак, шартта ўлдиради-қўяди. Унда ҳеч қачон уйимизга қайтиб боролмаймиз ахир!

— Рост айтасан, Зоал, зап калланг ишлайди-да! Ке, унда, туядан туша қолайлик.

Иккала қулнинг оёқлари бир занжир билан ёнма-ён боғланган эди. Улар секин-секин силжиб, юриб кетаётган туя кажавасига осилдилар. Кейин туя тўхтамагунча тушиб бўлмаслигини йўлтўсарга имо-ишоралар билан тушунтирдилар. Қароқчи йигит иккала қулни шартта кўтариб олиб, йўл четига қўйди. Улар навбатдаги бурилишга яқин келиб қолган эдилар. Туялар ўтиб кетди. Йўлтўсар қоровулларнинг эгасиз келаётган хачирларидан бирини ушлади-да, қулларни унга мингаштириб ўтқазди. Кейин хачирни орқага етаклади. Йўлга улоқтирилган қоровул боғлиқ қўл-оёғини бўшатиб олиб, ётган жойидан бериқоқда, йўл четида қисилиб турарди. Йўлтўсар унга «кетавер» деб имлади. Қоровул оқсоқлана-оқсоқлана қарвон орқасидан юриб кетди.

Нарироқ борилгач, йигит қулларни йўлдан юқорига қараб кетган сўқмоқдан бошлаб, дарахтга боғлоқли от ёнига етаклаб борди. Кейин у шартта отга минди-да, хачирни олдига солиб, илдам ҳайдади. Улар тоғдаги илонизи сўқмоқ бўйлаб анча юқори кўтарилиб қолганларида пастдаги йўлнинг сўқмоқ бошланадиган жойига ўн беш йигирма чоғли отлик ва пиёда одамлар келиб тўхтадилар. Улар ўзаро алланарсалар тўғрисида баҳслашардилар. Чамаси, қарвон қоровуллари олиб кетилган қулларни топмоқчи эдилар. Улар сўқмоқ бошида бир оз тараддуланиб туришгач, яна орқага қайтиб кетишди. Улар назарида икки қулнинг ўғирланиши — қарвондаги бой савдогарларни қўлга тушириш учун қўйилган тузоқ эди. Чунки қароқчилар савдогар, мулкдорлар учун олинадиган тўлов қуллар нархига нисбатан бир неча баробар ортиқ туришини яхши биладилар. Нима тахминга борганларидан қатъий назар, ҳарқалай, қарвон соқчилари тоққа кўтарилишга журъат этолмадилар.

Номаълум йигит хуржундан эгов олди-да, қуллар оёғидаги занжир ҳалқасини қирқиб ташлади. Қуллар бир оз енгил тортдилар. Лекин ҳамон уларнинг дили ғулғулада эди. Бу ёғи нима бўларкин? Қулларнинг Парфиёна томондан эканларини билиб олган йигит қаёқдандир эшитган форсча сўзни эҳтиёт шарт хитоб қилди:

— Озод! Озод!

Қуллар биринчи марта ўз халоскорларининг овозини эшитдилар. Наҳотки, бу қароқчи уларнинг халоскори бўлса?!

Улар яна йўлга тушдилар. Энди йигит олдинда, хачирга мингашган куллар эса оркада борардилар. Йигит кўл-оёқлари бўшатилган куллардан ҳадиксирамасди. Демак, унинг ёмон нияти йўқ. Куллар анча хотиржам тортгандек эдилар. Аммо... аммо бу йигит уларни қаёкка, нима мақсадда олиб кетаётган бўлсайкин?..

Таъби хира карвонбоши Шихитда молларнинг ҳаммасини очдирмади. У ирим-сиримларга ишонарди. Йўлда кайфият бузилса савдо унмайди, деб у шундай қилди. Эртаси барвақт карвон Эршига жўнади.

Бозор майдонига яқин Арғуон дарвозаси ёнидаги карвонсаройга кириб келинган, карвонбоши молларни оморларга яхшилаб жойлатди-да, хачирлар эгасига кира ҳақини берди. Карвон Бактрадан чиққан эди. Тоғ йўли ниҳоят оғир ва машаққатли бўлгани учун кира ҳақи бошқа йўллардагига қараганда ортиқроқ туради. Карвонбоши, менинг кулларим учун ким ҳақ тўлайди, деб ўтган тунда олиб кетилган хачир эвазига пул бермади. Қиракеш оғринди. Лекин жарликка қулаб ўлган қоровул тавонини унинг бола-чақаларига бериб юбориш тўғрисида ҳеч ким оғиз очмади.

Бактра билан Эрши ўртасидаги йўл Помир-Олой тоғлари орқали ўтгани учун унинг талайгина қисмида то Ўш кентига етгунча чақир тошлар устидан юришга тўғри келади. Туялар бу йўлда яхши юролмайдилар. Шу туфайли бу йўлдан махсус қиракеш хачир карвони қатнайди. Сахро ва чўлда сувсизликка туядан чидамлироқ юк кўтарадиган ҳайвон бўлмаганидек, тоғ йўлида хачир ҳам бе-назир. Чақир тошли тор тоғ йўлида туяга кўп юк ортмайдилар. Сабаби, оғир юкли туянинг оёқларини чақир тошлар қаттиқ жароҳатлайди. Туя оёғини эҳтиётлаб, устидаги оғир юкни осилма харсангларга уриб олади-да, фалокат юз беради.

Карвондаги туялар карвонбошиники. У чақир тошли йўллар бошланганда туялар оёғига кигиз боғлатиб қўйди. Текис йўллардагина туяларга оғир юк ортиш, кажаваларга савдогарларни, кулларни ўтказишга руҳсат берди. Карвонбоши Довондан нари, кунботар томондаги яна қанча-қанча юртларга бормоқчи. Йўлнинг бу қисмида туя иш беради. У туяларсиз карвонбоши бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам у не-не машаққатлар чекиб бўлса-да, туяларни тоғ йўлидан олиб ўтиб келган эди.

Эртаси эрталаб карвонбоши зарбоб тўн кийиб, сало-

бат билан Довон ихшидининг саройи — Аркка йўл олди. Орқасидан бораётган икки хизматкорнинг кўлларида биттадан чиройли гуллар нақшланган кутичалар бор эди. Бошқа бир хизматкор янги либослар кийдирилган кулни ҳайдаб борарди.

Ясовуллар карвонбошини ўтовсимон, катта юмалок хона эшиги олдига эргаштириб келдилар. Карвонбоши иккала табақасига кийиклар, архарлар, узун оёқли уч-кур отлар сурати ўйиб ишланган баланд эшикдан ичкари кириб, тахтда ўтирган ихшид қаршисида бош эгди. Турли мамлакат ҳукмдорлари саройларида бўлган, тажрибали карвонбошининг нигоҳи Бадахшон ложувардидан ясалган антиқа тахтга тушди. У билан ёнма-ён ҳукмдор ҳузурига кирган Қундузбекнинг ишораси билан карвонбоши кўллари кўксига қўйиб, ихшиднинг тиззаларига бошини теккизгудек такрор таъзим бажо келтирди. Сўнгра у ихшиднинг чап томонига, ўнг қўл бек Мўдтойнинг рўпарасига чўк тушганди, бек ишора қилгач, гиламдан бемалолроқ жой олди. Ясовулбеги Қундузбек Мўдтойнинг ёнига ўтирди.

— Карвон йўлларининг ғамхўри ихшидга Парфиёна ва Бактриёнадан совғалар келтириб эдик,— деди карвонбоши эҳтиром билан.

Ихшиднинг нигоҳидаги маънони сезган Қундузбек тахтачани ёғоч болғача билан уч марта тикиллатиб урди. Соқчи-ясовул кириб, қўл қовуштирди.

— Тортиқлар келтирилсин!

Хизматкорлар кутичаларни келтириб, Муғуванинг оёғи остига астагина қўйдилар. Кутичаларнинг бирдан карвонбоши Нусай¹дан сотиб олган ажойиб қадаҳни олдилар. Ҳунарманднинг моҳир қўли фил суягидан шохсимон эгма қадаҳ, суякнинг иккинчи ингичка учидан ажойиб қанотли махлукнинг олдинги оёқлари ва калласини ишлаганди. Иккинчи кутичадан Бактриёна кумуш лаганларини олдилар. Лаганларнинг ўртасида устига иккита жангчи ўтириб олган филнинг бўртма тасвири бор эди.

Антиқа буюмларга иштиёқманд Қундузбеккина ўзга юртлик савдогарнинг тортиқларини мароқ билан кўздан кечирди. Ихшид шунчаки назар ташлаш билангина чекланди. Ўнг қўл беги Мўдтой расмият юзасидан лаган-

---

¹ Н у с а й — Парфиёнанинг эски пойтахти. Унинг харобалари ҳозирги Туркменистон территориясида.

лардан бирини қўлига олиб, орқа-олдига кўз югуртирди-да, қайта қутичага солиб қўйди.

Тортиқларга Довон ҳукмдори билан ўнг қўл бегининг бундай лоқайд қарашлари қарвонбошини бир қадар ранжитди. Зукко савдогар уларга зимдан яна бир бор разм солди. Ихшид Муғува соч-соқолига оқ оралаган бўлса-да, анча тетик ва яшамол кўринарди. У чап қўли билан дам-бадам бўлиқ соқолини силаб қўярди. Одати шундай шекилли. Ихшиднинг кўзлари тўқ-мошранг. Кўзлари ботик, қарашларидан анчайин қатъият сезилиб турарди. Такир, юмалоқ бошида тож! Ўнг қўл беги Мўдтой¹ ўрта бўйли, кушбурун, абжир, ҳаракатчан кўринади. Соқол қўймаган, аммо ярашиқли, учлари хиёл эгик кўнғир мўйлови бор.

— Парфиёнада Ўрабаз исмли бир кул сотиб олиб эдим. У моҳир хунарманд, ёғочни силлиқ йўнади, темирчилик ишларини ҳам яхши билади. Улуғ ихшид, шу тортиқни ҳам қабул этсангиз!— деди қарвонбоши ўрнидан туриб, қўл қовуштираркан, ярим таъзим қилиб. Бу совға орқали у яхшироқ эътибор қозонмоқчи эди. Яна олдингидай лоқайдлик сезилди. Тортиқ-кул ҳақида лоқал бирор оғиз сўз ҳам айтмади Довон ҳукмдори.

— Ўзингиз кўрган эллар ўртасидаги савдо йўллари ҳақида сўзлаб берсангиз яхши бўларди,— деди Муғува.

Қарвонбоши келтирилган совғаларга бу қадар лоқайд муносабатда бўлинса-да, Довон ихшиди меҳмонни дарҳол қабул қилгани сабабини шундагина тушунди.

— Илгари кўрган мамлакатларимдан бошлайми, ёки...

— Бақтриёна билан Парфиёна оралиғидаги йўллар тўғрисида биз унча-мунча биламиз. Улардан наридаги юртлар ҳақида гапира қолинг!

— Мен Бобилда тугилганман. Эламнинг бош шаҳари. Суз орқали форслар пойтахти Тахтижамшидга бориб турардим. Йўлнинг қарама-қарши томонига ҳам қатнаганман. Экбатан², ундан то юнонларнинг Эгай денгизи бўйидаги шаҳри Эфесгача борганман. Суздан Эфесгача бўлган йўлни «шоҳ йўли» дейишади. Шохли Искандар подшолиги қулагач, бу ягона йўл ҳам хароб бўлди. Натижада моллар учун тўланадиган бож жуда ортиб кетган. Мен бу йўлдан худди шу олағовур пайтлари қат-

¹ Хитой манбаларида Муғува билан Мўдтой «Муғуа», «Моцай» тарзида (русча транскрипция) кўрсатилганлар.

² Э к б а т а н — ҳозирги Ҳамадон ёнидаги қадимги шаҳар.

най бошладим. Бундан бир неча йил бурун Парфиёна подшоси Фроат юнонлардан Бобилни тортиб олгач, кўҳна шоҳ йўли яна жонланди. Бу гал сизларни юртларинг... Довонга Гекотампил, Нусай, Марғиёна¹ Бактриёна... орқали келдим.

— Ўтган йилги Нусайдан келган сотикчиём Парфиёна Румо² ерларигача чўзилиб бориб қолаёзди деб эди,— деди Муғува Мўдтойга қараб.

— Худди шундай, улуғ ихшид!— деди қарвонбоши савдогар.— Қарвонлар энди Парфиёнадан то Румо ерларигача тўсиқсиз бора олади... Сўнг... сўнг ундан нари кунботар сув томондаги элларга ҳам ўтса бўлади, дейишади. Лекин ҳали у юртларга бориб савдо қилаётган қарвонларни мен учратганим, эшитганимам йўқ.

— Кўп ўтмай, Узун қарвон йўли Довонда кесишади. Румодан то Чингача, Бобилдан Хваразейм³гача қатнайдиغان кўп сонли қарвонлар бизди кентлар, депаралар орқали ўтади!— деб кўйди ўзига-ўзи гапиргандай Муғува.

Муғува тахт суянчиқларига тирсагини кўйган кўйи бир нуктага тикилиб, жим қолди. Қарвонбоши ихшид бошлаган гапини давом эттиришини кутарди. У Муғуванинг буткул хаёл денгизига чўмганини билмасди. Ихшиднинг фикр-зикрини банд этган режадан ўнг кўл беги Мўдтой билан ясовулбеги Қундузбеккина яхши хабардор эдилар. Шу сабабдан улар ҳукмдорга халақит бермаслик учун лом-мим демай, сукут сақлаб ўтирардилар. Қарвонбоши ҳам ихтиёрсиз вазиятга бўйсунди.

Кейинги йилларда Довон ихшиди Муғува асосий қарвон йўлларини албатта ўз мамлакати орқали ўтишига эришиш чораларини кўришга киришганди, зеро шундагина Довон мамлакатининг бойлиги кўпаяди, бинобарин, унинг қудрати ҳам ортади. Шу орқали Довон ихшиди Муғувани барча мамлакатларда танийдилар, биладиларгина эмас, савдо йўлларининг ҳомийси сифатида ҳам тан оладилар. Буларнинг ҳаммаси унинг тахтини мустаҳкамлайди, шон-шуҳратини оширади! Мана ҳозир ҳам ихшид йўловчи савдогарлар, элчилар, сайёҳлар, элма-эл тентиб юрадиган дарбадарлардан Узун йўл тўғри-

---

¹ Гекотампил — Нусайнинг ғарбидаги шаҳар; Марғиёна — ҳозирги Марв вилояти.

² Румо — Рим.

³ Хваразейм — Хоразм.

сида эшитган, билганларини эсга келтириб, ақл тарозисидан ўтказишга уринаётибди. Турли тилларда сўзлаган бу тоифа одамларнинг гапларига қараганда, бу Улуғ ва Узун Қарвон йўли гоҳ-гоҳ кесилиб ҳам қолар, барҳам ҳам топар, маълум вақтдан сўнг яна тикланиб, ягона Узун йўлга айланиб турарди. Буни Эрши орқали ўтиб турган қарвонларнинг дам озайиб, дам кўпайиб туришидан ҳам билса бўлади.

Довон ихшидига яна шу нарса ҳам аёнки, Румо билан Парфиёна ўзаро жанг арафасида бўлсалар-да, улар ўртасида ҳозирча савдо алоқалари узилмай туради. Бунга учинчи, воситачи мамлакат савдогарларининг фаолияти ҳам бирмунча ёрдам беради.

Улуғ савдо йўли кунботар томонга тобора ичкарилаб борарди. Бундан бир неча йил аввал узоқ кунчиқар томондаги буюк Чин мамлакатидан биринчи бор элчи Жан Цяннинг келиши Муғувани хурсанд қилганди. Шундан сўнг ўзларини Хань деб атовчи Чин билан Довон ўртасида илк савдо алоқалари ўрнатилганди. Демак, Румо билан Парфиёнадан бошланган қарвон йўли Довон орқали, фақат Довон қарвон йўллари орқалигина Чин савдо йўли билан қўшилиши мумкин! Ахир, Довоннинг Чин билан бўлажак ва бўлаётган савдо алоқалари эндигина шаклланиб, ривож топиб келаяпти-ку! Шундай қилиб, кун чиқадиган денгиз қирғоғидан бошланиб, қуёш ботадиган катта сув қирғоғигача бориб тақаладиган Улуғ қарвон йўли Довон кентлари ва қишлоқлари орқали ўтади! Иккита Улуғ қарвон йўли — Румо билан Чинни боғлайдиган Узун йўл, Ҳинд билан Хваразейм оралиғидаги нисбатан қисқароқ йўл кесишган Довонда. Бундан омадли бошқа бирор мамлакат бормикан дунёда?! Довон мамлакатининг толеи кулгани яна шундан ҳам маълумки, унинг атрофини юксак чўққилар, улкан доvonлар ҳамда қор ва муз билан қопланган осмонўпар тоғлар ўраб туради. Бу бошқа ҳеч қайси юртда йўқ. Чинликлар бу тоғларни бекорга Тянь-шань — Осмон тоғлар деб атамаганлар! Қайси йўлдан юрилса ҳам Довон мамлакатига келиш учун ёзда ҳам қор эримайдиган, ҳатто муз билан қопланган доvonларни босиб ўтиш керак бўлади. Шунинг учун ҳам бу мамлакатни Довон дейилади, яъни доvonлар мамлақати ёки атрофини доvonлар қуршаб турувчи мамлакат — демакдир. Унинг тоғлари — одам зоти ўтиши мумкин бўлмаган тош деворлари улуғ Ахурамазда иродаси билан яратилган! Шу пайтгача ҳеч ким Довонга қилич кўтариб келолган эмас! На Қуруш, на Дора, на шох-

ли Искандар киролган эмас бу ўлкага! Бу диёрга на Румо, на Парфиёна лашкари кела олади! Чин эса, кўшин етиб келолмайдиган олис масофада! Чиннинг кўплаб элчи гуруҳлари ҳам бу узок, машаққатли йўлда овқат етишмай тез-тез ҳалок бўлиб туради. Агар Чин бу томонга кўшин юборгудек бўлса, ҳолдан тойган шэнбинлар йўлини ўтиб бўлмас тоғлар, тик ва сирғанчиқ доvonлар тўсади. Довонни босиб олиш, забт этиш мумкин эмас! Демак, бошқа мамлакатлар, ўзга давлатлар Довон билан ва Довон орқали савдо қилиш тўғрисидагина ўйлашлари мумкин холос! Ахир келган ва келаётган Чин... Хань элчиларининг барчаси худди шуни тасдиқлаяптилар-ку! Довон ихшиди улар айтмасалар ҳам буни яхши билади!

Карвонбоши беихтиёр томоқ кириб юборди. Ихшид қаршисида ўтирган беклар билан меҳмон савдогарга қаради. «Ҳа, айтгандай,— деб кўйди ичида Муғува,— ўзга юртлик карвонбошига ижозат бериш керак!»

— Яна қандай гапингиз бор бизга?

— Арзимаган икки оғиз гап.

Карвонбоши кўпни кўрган, анча-мунча воқеа-ҳодисаларга дуч келиб, бошидан не-не можароларни кечирганди. У талайгина шоҳлар, хонлар, ихшидлар... қаршисида тиз чўкиб, таъзим бажо келтирган, турли мамлакат ҳукмдорлари этагини тавоф этиб, ҳатто қароқчилар тутқинида ҳам бўлган, бир неча марта босқинга, талонга учраган, Селат билан Шихит кентлари оралиғидаги тоғ йўлида кеча оқшом юз берган ҳодисани одатича майин, ихшиднинг ғурурига тегмайдиган қилиб баён этди.

— Мен ишонаманки,— деди у гапини яқунлаб.— Бу номаъқулчиликни бир-иккита оч ишёқмаслар қилган. Бундай одамлар ҳамма юртларда ҳам топилади. Аммо бу кўнгилсиз воқеани карвон йўллари ғамхўри улуғ ихшидга билдирмасликни ўзимга эп кўрмадим. Эшитишимча, каттами-кичикми ножўя ишларга ўз вақтида чора кўриб кўйиш зарур деб билар экансиз, улуғ ихшид!

Карвонбоши эгилиб таъзим қилганича орқасига тисарила-тисарила эшикдан чиқиб кетди.

Муғуванинг юзи ўзгариб, афти бурушди ҳам шекилли. У қовоқ уюб ясовулбеги Қундузбекка қаради:

— Ўзга юрт карвонлари Довонга келишдан безимасликлари даркор!

— Албатта қароқчини топамиз! Бошқа ҳеч ким йўл тўсгани журъат этолмайди!— деди Қундузбек.

БОЗҒОНЛАР ОВОЗИ

— Яна бир марта отай ошиқларди, — ялинди ўйинда ютқазиб қўйган қиморбоз шерикларининг истехзоли қаҳ-қаҳалари остида.

— Йўқ, Жувдар, аввал қарзингни уз, сўнг ошиқларга қўл узатасан!

— Оббо, ҳеч ваком қолмади, деяпман-ку!

— Бўлмаган гап! Қарзингни узишга ярайдиган энг яхши нарсанг ҳали турибди ўзингда! У адоғ ҳам бўлиб қолмайди!

— Нима экан у?! Сандон билан бозғонни айтаяпсанларми?

— Йўғ-э! Бозғонингам, сандонингам ўзингга сийлов.

— Нимани айтаяпсанлар бўлмаса?!

— Хотинингни келишгангина, дўндиқлигини ҳамма билади!

— Хўш, хотиним чиройли бўлса сенларга нима?!

— Ўзингни кўпам соддаликка солаверма, Жувдар! Қечқурун хотинингни олиб келасан. Эрталаб қайтариб олиб кетасан. Бирон ери камиб, ейилиб қолмайди. Эҳтиёт қиламиз. Шу билан қарзимдан кутулдим деб ҳисоблайвер!

— Яна улфат, ўртоқ эмиш булар! Ярамаслар! Энди тушундим қимларминан ҳамтавоқ бўлганимди!

— Ихтиёр ўзингда! Ё хотинингни олиб келасан ёки ўзингни дарахтга боғлаб, сўқимга боқиладиган тана сингари олдинга кўк беда ташлаб қўямиз. Қиморда ютқазган қарзини тўлолмаса бошига нима кун тушишини ўзинг яхши биласан-ку!

— Биламан...

— Билсанг, бўпти-да! Ади-бади айтишмасдан, келтира қол хотинингни.

Жувдар жаҳл билан ташландиқ чалдевордан ташқарига отилди.

— Биз тўрттамыз, у бўлса танҳо! — валақлашарди қиморбозлар. — Ҳар гал уни ютиб қарзга ботираверамиз. Охири хотинини олиб келиб, қарз узишга кўникиб қолади. Бу бизгаям ёмон эмас, Жувдаргаям ортиқча зарар келтирмайди! А, лаббай, нима дединглар?

— Хотиниям Жувдар қиморда ютқизса жаҳли чиқмайди диган бўлиб қолади!

Қиморбозлар тиззаларига уриб-уриб, қийқириб ку-

лардилар. Улар наздида нақд бўлиб қолган ўлжани қўлга киритиш гашти наша кайфини янада ошираётганди.

— Бошда битта-биттадан кирамиз жононни ёнига.

— Аввал мен кираман, кейин сен...

— Ҳеч қайси ярамас хотиним ёнига биринчи бўлиб ҳам, охирги бўлиб ҳам киролмайди!— ўшқирди Жувдар ташқаридан.— Мана, олинглар! Бу нарсалар қарзимдан икки баробар ортиқ туради.

Жувдар киморбозлардан бирининг ҳовучига ложувард, ҳақиқ маржонларни зарда билан ташлади-да, орқасига қайтиб, шахдам кадамлар билан чалдевордан узоқлашди.

Эртаси эрталаб темирчи уста Жувдар растадаги устахонасида иш билан машғул бўлди. Дили хуфтон эди. Қўшни дўконлардаги ҳамкасблар ҳайрон бўлишарди: нега Жувдар бугун камгап, қош-қовоғи осилганми?

Чироқ ёкса кўнгли ёришмаётган Жувдар ҳатто дўконига яқинлашишаётган Чин элчиларига ҳам парво қилмади. Унинг заҳари қайнар, босқон остига ўтда қизитилган гоҳ у, гоҳ бу темир асбобни кўйишни шогирдига жеркиб буюрарди. Ҳатто бир-икки марта жаҳл билан босқонни қуриқдан-қуриқ уриб ҳам юборди.

Ханликлар раста бўйлаб устахоналари томоша қила-қила, шошмай келардилар. Улар дам у, дам бу уста билан суҳбатлашардилар-да, болға, қискич, омбирларни қўлларида синчиклаб кўргач, ўзларнинг мамлакатларида қандай темирчилик асбоблари борлиги тўғрисида гапириб берардилар. Мана, улар Жувдарнинг устахонаси рўпарасига келиб тўхтадилар. Салом-алиқдан сўнг ханликлар Жувдар тайёрлаган сувлиги, айил тўқаси, куйишқонга қопланадиган умилдирик, шунингдек, темир билан жездан ясалган найза учларини кўздан кечири бошладилар.

— Сувликни сунну... хунлар ўйлаб топишган,— деди ханликлардан бири доволча гапиришга тиришиб.— Эҳтимол, сизлар улардан, хунлардан ўргангандирсизлар.

— Билмайман! Мен сувлик қилишни отамдан ўрганганман, отам бобомдан ўрганган,— гапни кесиб, қисқа жавоб қайтарди Жувдар.

Устанинг гап охангига парво қилмаган ханлик яна уни саволга тутди:

— Найза учларини кўпроқ темирдан ясайсизларми, жезданми?

— Буни устакалон Туронболға¹ билади!

— Довон темирдан ясалган найза учлари пишик-рокми, бошқа мамлакатлар темирдан ясалганларими?

— Темирни қаёқдан олиб келинганини мен суриштириб ўтирмайман! Олиб келишганидан айтган нарсаларини ясаб беравераман. Менга пулини кумушминан тўлайдилар, уни қора кунимга яраб қолар деб беркитиб қўяман. Гап тамом!— зарда билан гапини тугатди Жувдар. У яна нимадир деб жеркимокчи эди, лекин ўзини босди.

Бу ханликлар кетма-кет саволлари билан уста Жувдарни жонига тегдиларгина эмас, ҳатто унинг ярасини баттар янгилашди ҳам. Жувдар уларнинг саволларига жавоб қайтараётиб бир йил амал-тақал жамғарган борбудини ўтган тунда бой берганини беихтиёр эслашга мажбур бўлганди. Қандай шармандалик-а! Эшитганлар нима дейишади энди? Садқан улфат, ўртоқ кетишсин, аблаҳлар! Жувдар тўппа-тўғри келиб, хотинига бўлган гапни окизмай-томизмай айтди. Ўтган оқшом хотини уни, улфатларини қарғаб, йиғлади: «Мени ким деб ўйлаяпсан? Ўлсам ҳам ундай ҳақоратга йўл қўймайман. Ўзинг боргин-да, бўйнингдан бойлатиб, олдинга кўк беда ташлат. Бутун кентга шарманда бўл!» Жувдар: «Мен сенга ундай қил деётганим йўқ, ўзинг бошқа бир иложини топиб, мени қутқар бу ҳақоратдан. Ўлсам ҳам ҳеч қачон қўлимга ошиқ олмайман энди!»— дея ёлворди хотинининг оёғига йиқилиб. Хотини ота-онаси тортиқ қилган ва шу пайтгача бир илож сақлаб келаётган ложувард, ҳақиқ маржонларини эрига олиб чиқиб берди. Негаям ханликлар саволига жавоб қайтараётиб «олган кумуш тангаларни қора кунимга сақлаб қўяман» деб юборди ўзи?! «Ҳа, кўнглингда бори дилингни тирнаб турса, салгаёқ тилингга кўчар экан - а!

Ханликлар бошқа, қўшни устахоналарга ўтиб, қилич-ханжарларни жез билан темирдан қандай ясалиши, ўтда қанча вақт, қандай тобланиши, қайси дарахтлардан соп йўнилиши билан қизиқа бошладилар.

Бугун ҳамма нарса, ҳатто болға одатдаги жойинга эмас, бошқа ерга қўйилиши ҳам Жувдарнинг жаҳлини чиқарди. Уста яна ишга берилиб кетди. Унинг ўн тўрт ёшли шогирди Рахшанак паст бўйли, қисик кўз ханликлар орқасидан анграйиб қарагани учун ёғоч челақка туртиниб кетиб, ундаги сувни Жувдарнинг оёғига тўкиб юборди.

¹ «Б ол ғ а» — устанинг лакаби.

— Хой овсар! Иш пайти анграйма!— шогирдини жеркиб, койиди уста.

Рахшанак ўзини йўқотиб қўйди. Жувдар бир қўлида қисқич билан кип - қизил чўғ бўлган темирни сандон устига қўйди - да, шогирдига катта болғани узатиб юборишни буюрди. Эсанкираб қолган Рахшанак ўртанчи болғани уста қўлига тутқазди. Жаҳли чикқан Жувдар болғани улоқтирди - да, шогирдининг юзига шапалоқ тортиб юбормоқчи бўлди. Рахшанак шапалоққа чап берман деб юзини устанинг иккинчи қўлидаги чўғ бўлиб турган темирга уриб олди. У шу заҳотиёқ эси оғиб, йиқилди. Қўшни усталар йиғилишди. Туронболға ҳам етиб келди. У Жувдарга ўкраётганди, уста қўзини қаёққа яширишни билмай, ерга тикилди. Сув сепаиб, силкитиб Рахшанакни аранг ўзига келтирдилар:

— Хўп, Тўхтар, бу ёққа кел!— Туронболға растадан ўтиб бораётган шоп мўйлов ясовулни чақирди. Ясовул Туронболғага қўшни эди. Шу сабабдан устакалон унга ўз ўғлидек бемалол иш буюраверарди. - Сен уйингга кетаяпсанми? Замбарни бир томонини ушла. Манави болани уйимга олиб кетамиз.

Жувдар Рахшанакни буронғи йили кентнинг Куба дарвозаси яқинидаги карвонсаройдан топиб олган эди. Бола отасини аллақачонлар вабо касалидан ўлиб кетгани, онаси эса, бундан икки йил муқаддам оламдан ўтганини айтганди. Етим қолган Рахшанак оч-яланғоч гоҳ узок қариндош аёлнинг уйида, гоҳ қўни-қўшнилариликда тирикчилик ўтказиб юрган. Ўн иккига кирганда у Гесой¹ орқали ўтаётган карвонга эргашиб, Эршига келиб қолган ва бу ерда дайдиб юрган.

Рахшанак Туронболғанинг уйида икки ҳафтача яшадди. У ўзини тузалган ҳисоблаб, Жувдарнинг устахонасига келди. Туронболға болани кўриб қолиб, яна қайтариб юборди. «Ўзинг яхши тузалиб кетмагунча ишлама!» дея койиб берди уни.

Бир неча кундан сўнг тунда Рахшанак тасодифан Туронболға билан хоtiчи аста гапиришаётганларини эшитиб қолди:

— Бу етимчани шунча кун олиб турганимиз ҳам етар,— деди Туронболғанинг хотини.— Ўзимизда ҳам тешик томоқлар оз эмас.

— Яна бирор ҳафта сабр қил. Бир оз яраси битсин,

---

¹ Г е с о й — ҳозирги Косонсой ёнидаги қадимий шаҳар.

кейин уни бирорта раҳмдил темирчи дўконига шогирдликка жойлаб қўяман. Ўша одам унга жой ҳам беради.

Рахшанак эрта тонгда қаёққадир ғойиб бўлди. Туронболға устахоналардаги шогирд болалардан беш-олти-тасини Рахшанакни кидиришга юборди. Кентдан уни тополмадилар, Гесойга бораётган карвон билан ўз юртига кетиб қолган бўлса керак, деган қарорга келдилар.

Саккизинчи боб

ЗУМРАД КЎЗЛИ ТОШТУЯ

Ер остидаги бу ғорсимон унгур деворлари кумуш ғиштлардан бино этилгандек. У ерда чўк тушган зумрад кўзли тоштуя бор.

Кони Гут ҳақидаги афсонадан.

Тиккага келган ёз қуёши борликни аёвсиз қиздирмоқда. Икки ғилдиракли аравалар, от туёқлари чангитган эгри-бугри йўлда қирқямоқ кийимли йўқсуллар тўдаси имиллайди. Улардан ўн беш-йигирма қадамча орқада икки ёш ясовул эринчоқлик билан одимлашяпти, учинчи, ёши сал каттароқ ясовул эса, энг охирида, от миниб олган. Улар бандиларни ҳайдаб кетишяпти. Маҳбусларни ҳайвонлар сингари тўртта-тўртта занжирлаганлар. Уларнинг ёнида бир ўспирин ҳам бор. У гоҳ орқада қолади-да, югуриб бориб, ясовулларнинг кўрсатмасини маҳбусларга етказди, гоҳ йўл четида учраган ариқлардан дўпписи тўла сув олиб, занжирбанд бечораларга тутди. Дўппи йиртиқ бўлгани учун икки-уч ютимгина сув етиб келади холос маҳбусларга. Ташналиклари қонмаган бандилар ўспириннинг ҳўл дўпписини юзлари, бўйинларига босадилар.

Улар бундан уч кун илгари Эршидан чиқиб, кун ботиш томонга йўл олган эдилар. Маҳбуслар каттиқ ҳолдан тойишган. Фақат улардан иккитасигина тетикрок кўринади. Булар биринчи тўртта занжирбандлар ичида. Тажрибали бош ясовул бу икки бақувват маҳбусни атайдан биринчи тўртликка қўшган. Уларга қараб, орқадагиларнинг қадамини бир оз илдамлатиш осонроқ бўлади. Ҳали қувватсизланмаган бу икки тутқун йўлга чиқишдан бир кунгина олдин Эрши зиндонига солинган эдилар.

Йўловчилар энди адирдан хиёл қиялаб тушган тош-

лоқдан борардилар. Сал олдинроқда йўлни кесиб ўтган саёз, суви ўйноқлаб оқаётган ариқча кўринди. Бандилар оёқларига мадор киргандек қадамларини тезлатдилар. Ариқчага етиб боргач эса, шартта ўзларини ташлаб, юз-қўл оғизларини чая-чая сувдан ютоқиб ича бошладилар.

— Ким рухсат берди сенларга?!— ўшқирди пиёда ясовуллардан бири.— Мана, мана, ярамаслар!— дея у маҳбусларнинг бошига камчи ёғдира бошлади.

Биринчи қўшоқдаги иккита ҳолсизланмаган ёш маҳбуснинг бири, забардасти ясовулнинг қўлидаги камчини шартга юлқиб олди-да, уни йўл четига улоқтирди. Маҳбус камчини силта тортганда, ясовул чайқалиб кетганди. У жаҳлда қиличини суғуриб, «бебош» маҳбус томонга ташланди. Можарони кўриб турган бош ясовул тез келиб, қилич тутган ясовулни четга тортди:

— Ўзингни бос. Бу давангир — йўлтўсар. Уни тириклай етказиб бориш топширилган. Ундан эҳтиётроқ бўлишимиз керак!

— Ие, шунақамн ҳали?!— ҳайрон қолди ясовулларнинг гапини эшитиб турган ўспирин.

Шохлари тарвақай баҳайбат тол тагига етишганда, бош ясовул тушлиқ қилишга ижозат берди. Бу ерда сув ҳам бор эди.

Довонликлар кинна киришига ишонардилар. Шунинг учун ясовуллар маҳбуслардан нарироқда, тескари ўтириб-тамадди қила бошладилар. Маҳбуслар кир-чир халталари, белбоғлари ёки қопчаларидан моғорлаган нон бурдаларими, бир-икки сиким талқонми олиб қовшанардилар. Давангир маҳбусгина ҳеч вақоси йўқлигидан чўп синдириб, ерга қараб ўтирарди. Зиндонга тушгандан бери маҳбуслар унга ҳам қоқиштириб зогора-зуғара бериб тургандилар. Аммо бугун эрталабдан бери йиғит туз тотгани йўқ. Бояги ўспирин унинг олдига келиб, белига боғлоқли иккита арпа нонни олди-да, биттасини синдириб, қок ярмини унга узатди.

— Мана, сизга, ако. Олинг!

— Яхши! Майли, сени нонингни еймиз, йиғитча!— қулимсираб нонга қўл узатди маҳбус.— Отинг нима? Сен қаёққа кетяпсан?

— Номим Рахшанак,— жавоб қайтарди ўспирин иккинчи нонни яна белбоғ ўрнидаги латтага ўраб, белига боғларкан.— Бунисини эртага еймиз. Мен кентлар, овулларни кезиб юришни яхши кўради. Ҳамсоямиз ако Тўхтардан илтимос қилдим, мени ҳам ёнида оливолди. Йўлда сизга мен ёрдам қилади, дедим.

Успирин суғд тилида гапирувчи довонликлардан экани маълум бўлди.

— Тўхтар деганинг ким у?

— Отлиқ ясовул-да, ако Тўхтар. У бош ясовул. Ўй-ламангки, у ёмон одам! Мен юзимни оташга уриб олиб, беҳуш йиқилганда, у мени замбарда уста калонникига олиб келган.

— Ясовулди яхшиси борми?! Юрагим сезиб турибди, биз қайтиб келмаймиз олиб кетаётган жойларидан,— уларнинг гапига аралашди бошқа ўрта ёшли маҳбус.

— Сизлар қочасизлар, мен ёрдамлашади! Сўнг... сўнг бирга йўл тўсамиз, қароқчи бўламиз!

Рахшанакнинг сўзларини эшитган уч-тўрт маҳбус ночоргина жилмайишиб кўйишди. Эҳтимол улар ҳам ўзларининг содда, беғубор болалиқларини эслашди шекли.

— Ако, сизни номингиз нима?— сўради Рахшанак ўзига яқин тута бошлаган давангир маҳбус йигитдан.

— Қамчи!

— Қамчи?! Ўша сизми?.. Сиз ихшидни ўнг қўл беги ўғлини тўйида...

— Ҳа, ўша менман...

— У ерда мен сизни узоқдан кўрди. Одамлар гапирди: сиз Довонда биринчи улоқчи! Қандай яхши, сиз яна йўлтўсар!

— Кейинроқ ҳаммасини тушунтириб бераман. Сен ҳали ҳеч нарсани билмайсан.

— Ако Қамчи, мен ҳар вақт сиз билан... сиз билан бирга бўлади!

Занжирбанд маҳбуслар юзларини куёшга қаратган кўйи яна йўлга тушдилар. Лаққа чўғ офтоб гардиши ҳолсизланиб бораётган бандиларнинг юзига аланга пуркаётгандек эди. Бугун эрталабдан бошлаб Рахшанакдан дўпписида сув келтиришни тўхтовсиз илтимос қилган кексароқ маҳбус кечга яқин оёгини кўтариб босишга ҳам мадори қолмади. Уни на сўкиш, на пўписа жойидан кўзғата олмади. Бош ясовул ҳовуз бўйидаги садақайрағочлар тагида тунаш ҳақида буйруқ беришга мажбур бўлди.

Тунда дармонсиз кекса маҳбус жон берди. Унинг жасади ҳам ортиқча юк бўлди. Ахир, зардўштар ўликни тўғри келган жойга кўмиб кетолмайдилар-ку, бундай қилиш муқаддас тупроқни таҳқирлаш бўлади! Жасад суяқларини этдан ажратиб олиш учун яқин орада дахма топилармикан? Бош ясовулнинг йўлни яхши билиши мушкулни осон қилди. Бу ердан нарироқдаги тошлоқ тепа-

лик устида дахма, ундан ҳам сал наридаги катта қишлоқ ёнида остадон бўлиши керак. У ерда хойнаҳой гўрков ҳам топилади. Аммо у ергача тириклигидаёқ хидлана бошлаган бадбўй бемор жасадини ҳозиргидай иссиқда қандай олиб бориш мумкин? Замбар бўлса йўқ. Қайси махбус жасадни орқалаб юришга кўнади? Ниҳоят, жасадни Қамчининг ёнидаги ёш йигит елкасига чилвир билан боғлаб қўйдилар. Йигитнинг мен ўликдан кўрқаман, касалдан жирканаман, дея увалло ёлворишлари фойда бермади. У уч-тўрт марта қамчи егандан сўнг бўйсунишга мажбур бўлди. Дахма жойлашган тепаликка етилгач, баджаҳл ясовул йигитни сўқмоқдан тепага ҳайдади. Бошқа махбуслар икки ясовул назорати остида пастда, йўл бўйида қолдилар. Йигит тепага инқиллай-синқиллай зўрға чиқиб боргач, устидаги жасадни ясовул ёрдамида аста тушириб, атрофи тизза бўйи тош «тахтачалар» билан ўралган дахмага қўйди. Қушлар дахмага кўниши учун энди йигит ҳам, ясовул ҳам нарироқ кетишлари керак эди. Йигит жойидан қимирламади.

— Нарироқ кет дахмадан, деяпман!— ўшқирди ўзи анча узокроқдаги катта тош панасига ўтиб олган баджаҳл ясовул. Йигит ҳамон жасад ёнида қимир этмай турарди. Ясовул сўқиниб, яқин келди-да, йигитнинг бошига қамчи сопи билан туртди. Йигит ясовулга ташланиб, шартта унинг кекирдагидан маҳкам сикди. Ясовул жон ҳолатда ханжарини қинидан суғуриб олиб, йигитнинг биқинига... Аммо ясовул кечиккан эди. Зум ўтмай улар иккаласи қиррали харсангтошлар дўппайиб кўринётган жарликка қуладилар. Ясовул билан йигит олишаётган пайти дахма тепасида кенг қанот ёзиб айланаётган қушлар эндигина парчаланган жасадлар сари шўнгиди...

Тепалик устида юз берган олишувни занжирбанд махбуслар ҳам, ясовуллар ҳам кўрдилар.

— У йигит бизга ўхшаган қуён юрак эмас, мард эканку!— деди махбуслардан қимдир.

— Уни хотини ҳам, бола-чақаси ҳам бўлмаса керак-да!— аста эътироз билдирди бошқа банди.

— Тутқинликда хор-зор кун кўргандан кўра шундай қилиб қўя қолган ҳам маъқул!— овозини баралла кўтариб захарханда қилди яна бир махбус.

Ясовуллар ўзларини махбусларнинг гапини эшитмаганликка солиб қўя қолдилар. Аммо энди улар анча хушёр тортиб қолган эдилар. Дўқ-пўписа, сўқишлар ҳам, айниқса махбуслар бошида қамчи ўйнатиш ҳам анча

камайди. Қош қорайганда занжирбанд маҳбуслар Усрушан тоғ тизмаларидан оқиб тушадиган дарё водийсидаги тик қирғоқда қад кўтарган Қанд кентининг баланд, мустаҳкам деворлари тагига бориб тўхтадилар. Кент қалъаси ўн беш-йигирма одам бўйи баландликдаги қоялар устига қурилган эди. Қалъага дарё томондан чиқиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бошқа уч томондан ҳам унга кўтарилиш ниҳоятда қийин. Бу баланд қояпойдевордаги қалъа гўё дарё устида осилиб тургандек. Табиат билан одамлар томонидан бу қалъа дарё қирғоғига мохирона қурилган. Қалъа деворлари қоя шаклига қараб, эгри-бугри тикланган. Қоянинг ташқарига туртиброк чиққан жойларига учта минорача ўрнатилган бўлиб, ўқ узиш учун ичкаридан қулай шинаклар қолдирилган. Ташқаридан келган ёвнинг бу қалъага бостириб кира олиши амримаҳол¹.

Ясовул бошлиғи қалъага кириб кетгач, бир киши нон олиб чикди. Маҳбусларга биттадан ёпган нон бердилар. Улар дарё сувларидан тўйиб-тўйиб ичиб, бир қадар дам ҳам олган бўлдилар, ўзларига келиб, хийлагина тетиклашишди. Бу «илтифотлар»нинг сабаби тутқунларга номаълум эди. Ҳозир бу маҳбусларни кизиктирмаётганди ҳам. Фақат Қанд беги билан унинг ясовулларигина маҳбусларга кўрсатилган «марҳамат»нинг ҳақиқий сабабини билардилар. Эршидан маҳбусларни ҳайдаб келган ясовуллар ҳам уларни оғир ишда ишлатиш учун бу ёққа олиб келишганини билишарди холос.

Маҳбуслар қалъа дарвозаси ёнидаги дарчасиз каттагина қоронғи хонада тунадилар. Уларни Қанд бегининг ясовуллари қ.бул қилиб олган бўлсалар ҳам ниманидир кутиб, жойларидан силжитмасдилар. Дарёнинг этагидаги текисликда жойлашган бошқа қалъа томондан ўн чоғли маҳбусларни ҳайдаб келиб, қўшганларидан кейингина кўпайтирилган ясовуллар гуруҳи уларнинг ҳаммасини қуиботиш томонга, тоғ оралиғига ҳайдаб кетдилар.

Кечга яқин маҳбусларни Довон водийсини жанубдан қуршаган қорли тоғдан алоҳида Жомончўл помли тоғ тизмаси дараларидан бирига олиб кирдилар. Бу ерда тоғ ёнбағирлигида ўйиб ишланган, ёғоч ва шохлар бос-

---

¹ Бу ва бошқа қалъалар қолдиғи Исфара дарёсининг чап қирғоғида ҳозир ҳам кўзга ташланиб туради. Улар Исфара водийсининг ягона соқин қалъалари тизмасини ташкил этган.

тирикли, тепасига тупроқ аралаш шағал ташланган ертўлалар кўринарди.

Келтирилган маҳбусларни санаб қабул қилиб олгач, уларни занжирдан бўшатдилар-да, икки-учтадан ертўлаларга бўлиб юбордилар. Рахшанак Қамчининг орқасидан ертўлалардан бирига кирди. Ертўланинг тор, лекин пишиқ эшигидан ичкари кирган захоти Қамчи беихтиёр остадонни эслади. Бу ертўланинг остадондан фарқи тўрдаги бурчакда тош устига қўйилган эшма пиликли қора чироқнинг хира милтиллаётгани холос шекилли, деган фикр кечди йигитнинг хаёлидан.

Қамчи ҳам, Рахшанак ҳам нима қилишларини билмай, ўртада тик турардилар. Ертўланинг қоронғи бурчагидан хаста одамнинг заиф овози эшитилди:

— Янги келтирилганлардан бўлсанглар керак-а? Похол тўшалган томонга чиқинглар! Тагига қамиш босилган, камроқ зах тортади.

Бир оздан сўнг ертўлага яна беш-олтита одам киришиб, улар ўзларини похол устига ташладилар. Ҳозир ишдан қайтган бўлишса керак бу одамлар. Улар ертўлада анча вақтдан бери яшасалар керак.

Ҳаял ўтмай ташқаридан:

— Овқат тайёр!— деган овоз эшитилди.

Одамлар оёқларини аранг судрай-судрай ертўлалардан чиқиб, овоз келган томонга юра бошладилар.

— Сизларам боринглар, овқат беришади. Менга ёнимда ётадиган қўшним олиб келади. У ҳозир ташқарида, эҳтимол, қозон ёнида бўлса керак,— деди бетоб ётган одам Қамчи билан Рахшанакка.

Уларга ҳам бир косадан буламиқ ва биттадан суви қочган нон беришди. Бу қутилмаган илтифот эди. Рахшанак ҳам, айниқса Қамчи ҳам бир неча кундан бери иссиқ овқат ейишмаган, тўғрироғи, тўйиброқ овқатланмагандилар. Оғизлари бу қадар тез иссиқ овқатга тегишини хаёлларига ҳам келтирмагандилар улар.

Ертўлада эскидан яшовчилар овқатдан сўнг уйкуга кетдилар. Қамчи билан Рахшанак йўл чарчоғига қарамай, ухлай олмадилар. Тирикликларидаёқ мурда ҳиди кела бошлаган эски маҳбусларни чақавериш «жонига теккан» ертўладаги қана билан битлар янги келган тоза «ўлжалар»га дув ёпишганди.

— Ако Қамчи, бу ердан тезроқ қочиб кетмасак бўлмайди! Сиздан ҳам кишанларни олиб ташлашди-ку! Энди қочиш осон!— пичирлади Рахшанак.

— Шошилма! Бир-икки кун уёқ-буёқни билиб ол-

айлик, йўлларниям аниқлайлик. Кейин албатта қочамиз!

— Қанча тез бўлса, шунча соз!

— Бир оз сабр қил! Сени ўзимга ука... Энди сен мени укамсан!

— Уйқуларинг келмаяпти-а?— гапга аралашди бетоб киши.— Кейинча кўникиб қоласизлар. Бизам дастлаб келган кунлари ухлай олмаганмиз. Аммо бу ердан қочишни хаёлларингга ҳам келтира кўрманглар! Нима учунлигини сўнг тушуниб қоласизлар. Мени маслаҳатимга кўнинглар!

— Нега энди қочмаслик керак?— бидирлади Рахшанак.

— Биз шунчаки ҳазиллашяпмиз холос. Ухлаёлмай валақлашиб ётибмиз-да,— деди Қамчи Рахшанакни аста туртиб.

Тонг ёришар-ёришмас назоратчилар ертўлалардаги маҳбусларни уйғотдилар. Нонуштадан сўнг маҳбуслар дара боши томон бирин-кетин йўл олдилар. Йўл тамом бўлган жойда, тоғ ёнбағрида каттагина унгур кўринди. Қамчи билан Рахшанак ҳам одамлар қаторида юқорига кўтарила бошладилар. Уларнинг олдида бораётган одамлар Рахшанакнинг назарида унгурга эмас, гўё бирон афсонавий баҳайбақ махлуқнинг очиқ турган оғзига кириб, йўқ бўлиб кетаётгандек эдилар. Қамчи билан Рахшанак ҳам уларга иш кўрсатиши керак бўлган эски маҳбус орқасидан унгур ичига киришди. Чамаси бу одам ертўладагиларнинг ишбошиси бўлса керак. Улар унгур оғзидан ичкарига бир неча қадам босишгандан кейин ёғоч шоти зиналарини пайпаслай-пайпаслай нимқоронғиликда уч-тўрт одам бўйи пастга тушдилар. Сўнг паст томонга оғиброқ борадиган йўлакчада бошларини тепага уриб олмаслик учун энгашиб юра бошладилар. Бирдан уларнинг кўзига каттагина сахн ташланди. Сахннинг тўрт бурчагида пиликли қора чироқлар ёниб турарди. Сахн шифти ярим доирасимон кўринди.

— Ўртага қара, ўғлим,— деди ишбоши Рахшанакка. — Ана, чўктирилган туя ётибди. Уни томоша қил бир лаҳза бўлса ҳам!

Чиндан ҳам кенглик ўртасида тоштуя гўё тиз чўкканди. Унинг кўзлари ялтирарди. Рахшанак тоштуя ёнига келди-да, унинг бошини кўллари билан силади. Туянинг кўзлари бирдан сўниб қолди. Рахшанак нарироқ бориб, тоштуяга қаради: кўзлар яна нур соча бошлади. Маълум бўлдики, тоштуянинг кўзлари зумраддан эмас! Темир

парчасида сайқалланган оддий тош кўзлар қорачирик нурларини акс эттирарди.

Силлани қурита-қурита аста келадиган ўлимга маҳкум маҳбусларнинг бир неча авлоди сайқаллаган бўлиши керак бу туя кўзларини. Ажабо! Ҳатто шу ерда ҳам, абадий зимистон қоронғиликда ҳам одамлар ҳаётни севишган, гўзалликка интилганлар, дид ва меҳрлари, ижодкорлик хусусиятларини йўқотмаганлар-а! Ҳолбуки, бу зулмат қафасдан қутулиб чиқиш имкони мутлақо бўлмаган. Бошда унча-мунча йилтиллаган умид учқунлари ҳам бу зах, қўланса ҳидли қоронғиликда сўниб битиши керак эди! Ижодкорлик ва ихтирочилик маҳсули бўлган тоштуяга қанчалаб одамлар хиралашиб бораётган кўз нурлари, сўнаётган ҳаётларининг тафтини бахш этганлар. Улар тоштуяни қандайдир бир эзгу, афсонавий муқаддас жонзот тарзида тасаввур этганлар. У бечоралар манави машъум, зулмат қафасда ҳам ўз қисматларига алоқасизлигидан қатъий назар охир-оқибат эзгулик, қабихлик устидан ғалаба қозонишига астойдил ишонганлар. Ҳа, инсон ишонч орқали ҳар қандай тўсикни енгиб ўтишга қодир!

Тоштуяли сахндан сўнг ғор йўлаги нисбатан майда бир неча йўлакчаларга бўлиниб кетган. Маҳбуслар шу йўлакчаларга бўлиниб-бўлиниб кириб кетдилар. Қамчи билан Рахшанак ишбоши орқасидан борардилар. Ишбоши ўзлари кирган йўлакча юқорироғидаги токчадан пайпаслаб, учта чекич билан учта болғача олди-да, уларни янги келганлар қўлига биттадан тутқазаётиб огоҳлантирди:

— Ишдан кейин бу асбобларни шу токчада қолдириш керак. Агар ташқарига олиб чиқсанглар, ўзингларга жуда ёмон бўлади!

Ичкарилаб яна бир оз юрганларидан сўнг ишбоши Рахшанакка юзланди:

— Сен, йигитча, бир неча қадамдан сўнг деворга бориб такаласан. Ўша ер йўлакчанинг охири. Чекич орқасига болға билан уриб, тошларни кўчиравер. Шу тариқа темир қазийсан. Кечга яқин кўчирган парчаларингни олиб кетишади. Бу йўлаклар билан йўлакчаларнинг ҳаммаси чекичда темир қазиб олинганидан кейин ҳосил бўлган. Ўн-ўн беш ота-бобо, эҳтимол, ундан ҳам ортиқ замонлардан бери одамлар бу ерда мана шундай иш билан шуғулланиб келадилар.

— Одамлар деганда бизга ўхшаган... кишанлаб кел-

тирилган... одамларни назарда тутяпсизми?— хайрон бўлиб сўради Қамчи.

— Ха, маҳбусларни айтяпман. Эҳтимол, бошда овокта қилинмаганлар ҳам ишлашгандир. Бу ҳақда аниқ ҳеч нарса билмайман. Сиз билан иккаламиз пастга тушамиз,— деди у Қамчига.

Ишбоши Қамчи турган жойдан уч-тўрт қадам нарироқда муюлиш ёнидаги пастга кетган тешикка тушиб ғойиб бўлди. Муюлишдаги хира қорачироқ ёруғида тешик Қамчининг кўзига оёқ остидан чиқиб қолган қудук оғзидек кўринди.

— Эҳтиёт бўлинг! Бу ерда пастга зинапоя бор. Баландлиги олти-етти одам бўйи келади.— Ишбошининг овози гўё ер қаъридан келаётгандек эшитилди.— Бу ердан йиқилган одам кейин ўрнидан туролмайди!

Қамчи ҳам пастга тушди. Улар ишбоши билан иккаласи ярим эгилиб, секин-секин олдинга силжидилар. Кўп ўтмай, йўлакча иккига ажралди.

— Мана, етиб келдик. Сиз нариги йўлакчада ишлайсиз, мен манавинисида...

— Нимага темир бунақа тор йўлакчаларда қазилади?

— Улуғ Ахурамазда темирни қандай яратган, қандай жойлаштирган бўлса, ўшандай қазиб олинади-да.

— Биз турган жойдан пастдаям темир борми?

— Билмадим. Эҳтимол бордир. Нариги томонда бундан ҳам паст йўлақлар бор эмиш. У томонга умрбод овокта қилинганларни киритиб юборар экан. У ёқда сизга ўхшаган бақувват йигитлар ҳам икки йилдан ортиқ чидаёлмайди, дейишади¹.

— Қандай жиноят қилганларди овахта қилишаркан у ёққа, пастки йўлақларга?

— Одам ўлдирганларни, қароқчиларни.

Қамчининг этлари жимирлаб кетди. Ахир, уни ҳам «сен, йўл тўсгансан, қароқчисан», деб тутиб келишди-ку! Нега бўлмаса, уни нариги томондаги энг паст йўлақларга қамашмади?! Қамчининг йўлтўсар, қароқчи эмаслигини ўзлари билишса керак. Ундай бўлса, нима учун овахта

---

¹ Тасвирланган ғор — қадимги коннинг излари, йўлақлар билан тоштуя ҳозиргача мавжуд. У Исфара шаҳари атрофида. Қирғизистоннинг Уш область, Баткент районига қарашли Самарқанддек кишлоғининг шарқий томонида. Халқ ривоятига қараганда, Қўқон хонлиги даврида оғир қамоқ жазосига ҳукм этилганларни шу ғорга юборганлар. Маҳбуслар у ердан деярли тирик чиқиб кетолмаганлар. Шу туфайли бу ғорни халқ «Кони гут», яъни «Улим кони» деб атаган.

килишди? Аргумоғини Чин элчисига беришдан бош торгани, кент бегининг гапини иккита қилгани учун! Қизкувди пайти ихшид саройидаги бекларнинг иккита мишики ўғилларини эгардан юлқиб олиб, ерга отиб юборгани учун ҳам ўч олишаётган бўлишлари мумкин. Наҳотки, ўша куёв йигит (Чағрибек дейишувди шекилли унинг отини) кўнглида кир сақлаган бўлса? Кўриниши, сўзларидан анча инсофли одамга ўхшовди-ку! Қамчи унга нима ёмонлик қилди?! Фақат келиннинг отини қувиб етди холос, лекин буни бошқа ҳеч ким кўргани йўқ. Қиз ўзини ўша Чағрибек кучоғига отди-ку! Унга, тоғ йигити, йилқичи Қамчига эркаталтанг, бек қизи нимага керак?! Шунинг учун у «қизни мен қувиб етдим», деб даъво ҳам қилмади, бу ҳақда ҳеч кимга оғзини ҳам очмади! Қамчи келиннинг отини қувиб етиб, унинг эгари қошидан қўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрган бўлса керак. Эҳтимол у Қамчи эгар қошини ушлаш баҳонасида келиннинг сонига қўл ургандир-ов, деган хаёлга борганди шекилли. Ха, ха, Чағрибекнинг ҳам қўли бор Қамчини тутиб бу ерга олиб келинишида! Чағрибекнинг тўйи кунлари Қамчи бўйдоқ эди. Мана энди ўтовда хотини қолди. Эҳтимол, у бечора туну кун бўзлаб йиғлаётгандир...

Уни ўзга юртлик савдогар карвонига кўз олайтирган қароқчи сифатида тутиб келганларини йилқичи Қамчи қаёқдан билсин?! Шу йўл билан ясовулбеги Қундузбек ихшиднинг қазабидан қутулиб қолган эди.

— Сиз узоқ вақтдан бери шу ердамисиз?— гўё уйқудан чўчиб уйғонган одамдай сергакланиб сўради Қамчи эски маҳбус-ишбошидан.

— Яқинда бир йил тўлади. Оға-иниларим мени ноҳақ овахта қилинганимни исботлайдилар. Шу умид менга куч-қувват бериб турибди. Баъзан дилимга гулгула ҳам тушади: ака-укаларим мени аллақачон йўлаклар ичида чириб кетди, деб арзи дод қилмай қўйган бўлсалар-чи?!

Қамчини бу ерга олиб келганларига бир ҳафтадан кўпроқ бўлди. Рахшанак билан иккови шу атрофни зимдан кўздан кечириш режасини туздилар-да, уни амалга оширишга кириша бошладилар. Рахшанак маҳбус бўлмаганлиги учун икки кундан сўнг конда ишламай қўйди. У ошпазга тўлоҳ бўлиб олди... Буни Рахшанакка Қамчи ўргатганди.

Навбатдаги кечалардан бирида маҳбуслар одамларнинг қичқириб, сўқинишлари, итларнинг безовта ҳуриб, ириллашларидан уйғониб кетишди. Назоратчилар ертўлаларга ҳовлиқиб кириб, маҳбусларни дағдаға билан

ўринларидан турғазиб, қайта-қайта санадилар. Сўнг яна ҳамма тинчиди. «Биров қочганга ўхшайди!» деган фикр келди Қамчининг хаёлига.

Эрталаб иш бошлаш олдидан маҳбусларни дахма сифатида фойдаланилувчи чакалакзор орасидаги майдончага олиб келдилар. Иккита ясовул замбарда итлар пийпалаб, ғажиб ташлаган тунги қочокни келтиришди. У зўрға нафас оларди. Бўйнидаги занжирларини узишга шай итларни бўшатиб юбордилар. Итлар бир-бирларига ириллаб, замбардаги маҳбусни зум ўтмай тилкапора қилиб, чапиллатиб ея бошладди. Одам гўштига ўрганган бу итлар учун ўликдан кўра тирикка ташланиш иштаҳалироқ эди.

— Қани энди, ҳамма ишга киришсин!— маънодор ўшқирди назоратчилардан бири.

Бошлари ҳам маҳбуслар унгур томон жимгина йўналдилар. Қамчи билан Рахшанак ертўладаги касал маҳбуснинг улар келган биринчи тундаги огоҳлантиришини эсладилар: «Бу ердан қочишни хаёлларингга ҳам келтира кўрманглар... Нима учунлигини кейинча тушуниб қоласизлар!»

Тўққизинчи боб

КЕЧИККАН МАРДЛИК

Рахшанак йўлда учраган йилкичилар, кўйчибонлардан сўрай-сўрай ниҳоят Қамчининг туғишгаңлари яшайдиган ўтовга етиб борди. Қорли чўққига тутшиб кетган тоғ ёнбағридаги чоккина текисроқ майдончада кўм-кўк майса устига тикилган учта ўтовнинг биридан Рахшанакнинг овозини эшитиб, қадди-комати келишган ёшгина аёл чиқди. Унинг майда ўрилган сочларига осилган кичкина-кичкина кўнғироқчалар аёл ҳар қадам ташлаганда силкиниб, майингина жаранг-журинг овоз чиқарар, жувон кўринишидан келинчак эди. Демак, Бўтакўз, Қамчининг хотини шу!

— Келин аяча! Мен Қамчи ако олдидан келди. У мени сиизга юборган.

— Хайрият-эй, у тирикми?

— Тирик... тирик! Қамчи ако сиизга омонлиқ йўллаган!

Бўтакўз Рахшанакка интилиб, уни қучоқлаб, юзларидан ўпаркан, ўзини йиғидан тўхтатолмасди:

— Тўғри айтяпсанми? Ҳамма нарсани яратган Ахурамаздага минг қатла шукр!

Бўтакўз Рахшанакни ўтовга етаклаб кирди, унинг олдига қайнатилган гўшт қўйиб, меҳмон қиларкан, эри тўғрисида тўхтамай сўрарди: уни кийнашмаяптими, у жойга қандай қилиб олиб боришди, жудаям узокми бу ердан у кон?

— Нариги ўтовда унинг отаси, қайнотам яшайди,— деди Бўтакўз,— у киши ҳозир йўқ, бир ҳафтача олдин ўғлимни кидириб топаман, деб чиқиб кетган.

— Қандай топа олади ако Қамчини? Қонни қаердалигини ҳеч ким билмайди, яқин атрофда қишлоқ ҳам йўқ, ўтов ҳам!— жиддий оҳангда ахборот бера бошлади Рахшанак.

— Биз тезроқ жўнашимиз керак! Ҳозирок қайнотамни укаси, амаки янгамминан қирдан тушиб қолишади. Улар мени у ёққа юбормай қўйишади!

— Сиз нима дейди, Бўтакўз опача?! Сиз у ёққа бормоқчи?! У ерда бит, кана бисёр. Битта зах ертўлага ўн-ўн икки эркак маҳбус қисилиб ухлайди!

— Майли, ҳечқиси йўқ! Мен сизларга тамоқ пишириб бераман, йиртиқ-ямоғинларни тикиб юрарман.

Рахшанак ади-бади айтишиб ўтириш ортикчалигини тушунди. У ўзини анча улғайиб қолгандек, ҳатто эру хотин садоқатини англаб етадигандек ҳис этди. Йигитча Бўтакўзга энг зарур кийим-кечак, унча-мунча озиқ-овқатларни хуржунга тездагина жойлашда ёрдамлашди. Қисқа вақт ичида Рахшанак Бўтакўз учун туғишгандек бўлиб кетганди.

— Рахшанак, сен менга энди ини бўлдинг!

— Ако Қамчи ҳам худди шундай деган.

Ўтов орқасида ўйнаб юрган ёш болаларга Бўтакўз: «Мен Қамчи аканглари олдига кетдим, истаб овора бўлишмасин»— деди-да, эркакча кийиниб, отга минди. Рахшанак эгар орқасига мингашиб олди.

Қиём пайти улар водий сари чўзилиб кетган тоғ этагига етиб олдилар-да, от бошини Тар дарёси оқими бўйлаб пастга кетган сўқмоққа бурдилар. Кечувдан ўтиб олганларида росмана қоронғулик чўккан эди. Улар дарёнинг ўнг қирғоғи томон бир қз юришгач, тобора торайиб бораётган ва тез-тез икки-учга бўлиниб кетаётган илонизи йўлакчадан баландликка кўтарила бошладилар. Сўнг сўқмоқ гоҳ пастга, гоҳ яна баландга кўтариларди. Борабора сўқмоқ тугади, энди улар тиконли чакалакзорлар оралаб от бошини тўғри келган томонга буриб борардилар. Ярим кечага бориб ой дарахтлар орасидан юкорига кўтарила бошлади. Йўловчилар адашиб қолганларини

тушундилар. Бўтакўз тизгинни тортди, от кулоқларини чимириб тўхтади. Яшинда ярми куйиб кетган дарахтда қўнниб ўтирган бойўглининг ваҳимали сайроғи эшитилди. Узоқда чиябўрилар улурди. Бир жойда тўхтаб туриш юриб кетаётгандагидан ҳам кўрқинчлироқ кўринарди. Йўловчилар қалин дарахтзор оралаб аста силжий бошладилар. Улар салки дарахт шохларидан эҳтиёт бўлиб, бошларини эгар устига эгиб олган эдилар. Дарахтлар орасидан тушиб турган ой нурлари отнинг оёғи остида узун йўлакчадай бўлиб йилтиради.

— Сув... ирмоқча!— деди Бўтакўз кўркаётганини яшириш учун.

Дарахтсиз очик сайҳонликка чиқилганда от пишқирди.

— Нариди ўтовлар кўринади!— севиниб кетди Рахшанак.

— Тўхта! Жойингдан қимирлама!— сайҳонлик четидаги дарахтлар тагидан эркак кишининг овози эшитилди.

Бўтакўз тизгинни тортди. Овоз келган томондан уларга бир киши шошилмай, афтидан, эҳтиётлик билан яқинлашиб кела бошлади.

— Биз адашиб қолдик,— деди Рахшанак овозини йўғонлаштиришга ҳаракат қилиб.

— Эгардаги ким?

— Мени опачам!— жавоб қайтарди Рахшанак. У шошиб қолганидан Бўтакўзни эркак киши қилиб кўрсатишни унутганди.

— Бу ерда аёллар борми? Бир кеча тунаб кетсак девдик,— сезилар-сезилмас қалтироқ овоз билан деди Бўтакўз.

— Аёл ўз оёғи билан етиб келиб турибди-ку, яна қандай аёл сўрайсан, оймтилла?! Отдан тушинглар, йўқса, ҳозир камалакдан ўқ узаман.

— Хўп, тушамиз. Аввал ёйингизни нари олинг,— деди Бўтакўз ясама итоаткорлик билан ва Рахшанакка «ёйни узат» ишорасини қилди.

— Айтганингни қиламан, ой юзли сулув, қоронғида юзингни кўрмаётган бўлсам ҳам овозингдан дўндиклигинг билиниб турибди!

Номаълум одам ёйни нари олди.

Рахшанак пайтдан фойдаланиб, эгар орқасига тиркаб қўйилган ёйни олиб, аста Бўтакўзга тутқазди. Бўтакўз эпчиллик билан ёй камонини тортиб юборди. Номаълум одам қўлига теккан ёй ўқидан қуролини «вах» деб ташлаб юборди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик учун

йўловчилар эндигина от бошини орқага бурмоқчи бўлишганди ҳамки, номаълум кимсалар уларни ўраб олишди-да, эгардан ағдариб, ўтовлардан бирига олиб киришди. Ўтов ичида текис қирқилган гўла устида қорачирик милтилларди. Банди этилганлар кўзи ўтов тўрида ёнбошлаб ётган кишига тушди. Бўтакўз беихтиёр «вой» деб юборди.

— Кўркма, синглим!— деди тикланиб ўтириш учун кўзгалган ёш даванги йигит. Бўтакўзнинг бўгин-бўгинларига бўшашиб кетди. Қорачирикнинг хира ёруғида давангир йигит Бўтакўзга эри Қамчи бўлиб кўринганди. Ха, бу йигит бўй-басти билан ҳам, юз тузилишидан ҳам Қамчига жуда ўхшаб кетарди. «Ёнбошлаб ётишим худди Қамчиникига ўхшайди-я», кўнглидан ўтказди Бўтакўз. Йигит гапини давом этдирди:

— Нима қилиб юрибсизлар бу ерларда тунда? Қаёқдан келяпсизлар, қаёққа борасизлар? Агар шунчаки йўлдан адашиб қолган бўлсанглар, кўйиб юборамиз.

Бўтакўз йилкичилардан шу атрофларда йўлтўсарлар галаси пайдо бўлганмиш деб эшитганди. Демак, улар тунда адашиб, одамлар кундузи ҳам хайиқишадиган Тўнғизтўкайга кириб қолишган!

— Эр...римни ёнига кетаётгандим...— деди Бўтакўз уялиқираб. У «эрим» сўзини биринчи бор талаффуз этгани яққол сезилиб қолгани учун орқада турган йўлтўсарлар бу муғамбирликдан қаҳ-қаҳ қулиб юборишди. Давангир йигит шерикларига қаттиқ ўкрайганди, калакаомуз кулги дарҳол тўхтади. Демак, бу йигит уларнинг отамани. Бўтакўз Рахшанак билан йўлтўсарлар қароргоҳига келиб қолишганига тўла амин бўлди.

— Эринг қаерда?— сўради босиқ овозда отаман.

— Қанд қонда, ўша зиндонда,— Бўтакўз ўрнига Рахшанак жавоб қайтарди.— Ер остида темир қазийдилар. У ердаги қоронғиликда зумрад кўзли тоштуя бор. Ман унга минган!

— Эринг нима ёмошлик қилганди?

— У ҳам йўлтўсар бўлган!— деди фахрланган оҳангда Рахшанак.— У бутунбошлиқ карвонни талаган! Қим бировлар уни таниб қолган, сўнг уни тутиб олдилар. Қамчи ако қочиб кетмоқчи. Ман ҳам у билан йўл тўсади! Бу иш манга жуда-жуда ёқади!

— Бас қил ёлғонни, Рахшанак! Бировлардан эшитган гапларнингни валақлайверма!— Бўтакўзнинг жаҳли чиқди.

— Йўк, ёлғон йўк! Буни ман бош ясовулдан эшитган!

Ако Қамчи бу гапларни ман унга айтганда кулди холос.
— У ҳеч қачон йўлтўсар бўлмаган!— деди кичкирар даражада Бўтакўз.

— Буларни қўлларини ечинглар!— буюрди отаман ва Бўтакўзга юзланди:— Қарвонга мен боскин қилганман. Мени отим Бургут. Анавиларни иккитаси ўша қарвондан. Энди биз кўпчиликмиз!

— Тўйимизгачаям ҳадиксираб юрарди эрим. У Эршида арғумоғини қайсидир юрт хонини элчисига беришдан бош тортган экан...

— Чин деган юрт хони элчисига бўлса керак эҳтимол,— хиёл асабийлашди чоғи Бургут.

— Ҳа, ўшандай деб эди шекилли... Ҳа, ҳа, Чин! Қандайдир бек: «отингдиям берасан, жонингдиям!» деган экан. Мана, шундай фалокат юз берди!

— Қамчи акони эндигина,— бидирлаб қўшимча қилди Рахшанак,— келиная ўтовига олиб келишганда тўй кечаси уни тутиб олиб кетган эканлар, Қамчи ако... Қамчи ако...— Рахшанак «Қамчи ако келинаяни бир марта ўпиб олишга ҳам улгурмаган экан», дейишга уялиб, тўхтаб қолди.

Бўтакўз уялганидан кўзини ерга тикди. «Яна ўша чинжинлар,— ғазаб билан хаёлга чўмди Бургут.— Довонда уларга нима керак, нега улар бу ерда ҳамма нарсага тумшуқ тикаверадилар?!» У чуволиб кетган хаёлларини тўплаб олиб, кескин бундай деди:

— Ҳозир жўнаймиз! Эрингни қутқарамиз! Ўлсам ҳам бу ишни қиламан! У мени деб, мени ўрнимга овахта қилинган!

Тунда ўтов эгалари йўлдан адашганларни ёлғиз қолдириб, ташқарига чиқиб кетдилар. Уларнинг чаккон ҳаракатлари, гап-сўзларидан тонг ёришгунча қароргоҳдан чиқиб кетишга ҳозирлик кўраётганлари сезилиб турарди. Чунки қоронғида серкатнов йўлга чиқиб олиш керак, кўпчилик ичида ким йўлтўсарлигини ажратиб бўлмайдди.

— Ако Қамчи «ман ҳам йўлтўсар бўламан» деганимда устимдан бекорга кулган. Кўрдингизми, йўлтўсарлар қандай яхши одамлар?

— Уларни ҳаммаси яхши эмас! Отамани яхши экан.

Ешгина йўлтўсар ўтовга сопол лаганда қайнатилган гўшт билан кул юки кўмач нон олиб кириб, тунги меҳмонлар олдига қўйди-да, индамай чиқиб кетди. Кўп ўтмай, отаман ўтовга кириб келди. Отамандан кўрқканлариданми ёки унга нисбатан пайдо бўлган ҳурматданми

Бўтакўз ҳам, Рахшанак ҳам беихтиёр ўринларидан туришди.

— Утиринглар! Йўлга тушиш олдидан овқатланиб олиш керак. Йигитча, сени корнинг анчагина очиб қолган бўлса керак?— Рахшанакка эркалатиш оҳангида гап котди-да, Бургут унинг ёнига ўтирди.— Сен йўлтўсар бўлмоқчимсан?

— Хоҳлайман! Хоҳлаганда қандок!

— Йўлтўсар бўлиш учун аччиқ-аччиқ қалампир чайнашинг керак! Мени ҳам қаллигимни тортиб олганлар. Уни Ойтукқан дейишарди. У сени опангга... келинаяннга жуда ўхшарди.

— Сиз ҳам Қамчи ақога жудо ўхшайди!

— Ойтукқанни ўлдирдилар. Мени ҳам ўзимни-ўзим ўлдиришимга олиб келдилар. Ана ундан кейин йўлтўсар бўлдим.

Бургутга шериклари ҳамма нарса шайлигини билдирдилар. Осмон гумбазида ҳали Етти қароқчи юлдузлари сўнмасдан қароқчилар йўлга тушдилар...

Йўлга тушганларининг тўртинчи куни қароқчилар қон жойлашган тоғ тизмаси этакларига етиб келдилар. Улар чўпон кийимларида Тангибоши дарасига кирдилар. Рахшанак маҳбуслар ётадиган ертўлалар қаерда жойлашгани ҳамда соқчилар қаерларда туришини айтиб берди. Ўзи эса, гўлоҳга ёрдамчи бўлишни яна хоҳлаб, қайтиб келган бола бўлиб кўриниш баҳонасида тўппа-тўғри қон иш бошқарувчиси турган жойга равона бўлди. Рахшанак маҳбусларга қароқчилар назоратчиларга ҳужум қилган пайт уларнинг отларига мингашиб қочиб қолиш кераклигини айтиши, бу ишни жуда тез, Қанддан қўшимча ясовуллар ёрдамга келиб улгурмасдан олдин қилиш зарурлигини уларга уқдириши керак эди.

Тун қоронғилигида йўлтўсарлар ертўлаларга бостириб киришди. Ҳаммаёқ бўм-бўш эди: ясовуллар ҳам йўқ, ҳатто итлар ҳам хурмади. Бургут аста чақиринишга мажбур бўлди:

— Қамчи, Рахшанак! Қаердасизлар?!

Эски ертўла ёнида ҳассали одам қораси кўринди.

— Сизлар уларни олиб кетиш учун келдингларми?

— Ҳа! Қамчи, Рахшанаклар қани?

— Қамчи кеча кетган бу ердан. Рахшанакни ўлдиришди. Тезда қайтинглар орқангларга, бу ерда тўхтаманглар! Ҳозироқ Қанддан ясовуллар келиб қолиши керак. У ёққа хабар қилинган.

— Бизни алдамаяпсанми? Гапинг тўғрими?— сўради газабланиб Бургут.

— Алдаётганим йўқ. Қамчини отаси келиб, қутқазиб кетди. Рахшанак, қийноққа чидамай, сизларни келишларингни айтиб қўйди...

— Бошқа маҳбуслар қани?

— Уларни кон ичидан олиб чиқмадилар, унгур яхшилаб кўриқланыпти. У ёққа борманглар, фойдасиз. Бари бир ҳеч кимни қутқара олмайсизлар.

— Ертўлаларда яна кимлар бор сендан бошқа?

— Бир-иккита оғир касаллар бор. Уларни кўзгатиб бўлмайди. Кераги ҳам йўқ. Мен зўрға ҳасса ёрдамида чикдим.

— Форга... конга кириш йўли қаёқда?

— Юкорида, ҳув ана!

Қароқчилар ўша томонга ташландилар. Уларнинг бошига ёй ўқлари ёғилди. Хужум қилувчилардан бир одам ярадор бўлди. Йўлтўсарлар кон оғзи — унгурни кўриқлаётган ясовуллардан иккитасини қулатдилар. Қароқчилар касал маҳбус гапининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, уни отга мингаштириб, кир томонга шошилдилар.

Қароқчилар қутқазилган касал маҳбус эртасига конда нима содир бўлганини батафсил айтиб берди. Қамчининг кекса отаси Эршига келиб, ўглини қаёққа юборганларини билиб олган. У Қанд кентига келиб, ясовуллар бошлиғига анча-мунча кумуш ҳамда миниб келган учкур аргумоғини берган. Ясовуллар бошлиғи Қамчини овахтадан яширинча қутқазиб юборган. Қамчи Рахшанакни ўз ўтовиди, Бўтакўз ёнида учратаман деб ўйлаган.

— Қамчи мени уйимгаям боради, мени тириклигимни айтади. Қариндошларим мениям қутқазиб олишга ҳаракат қилишлари керак эди,— деди касал маҳбус гапининг охирида.— Мен ертўлада энг кекса эдим, Қамчи мени ҳеч қанақа айбсиз овахта қилинганимни билган.

Лекин кекса маҳбус ҳамма гапни айтмаганди. Рахшанакни оғир қийноқдан сўнг чала ўлик қилиб, коннинг энг пастки, учинчи қаватига ташлаган эдилар. У ёқдан ҳалигача ҳеч ким тирик чиккан эмас. Шу туфайли Рахшанак ҳали тирик бўлса ҳам уни ўлди деб қўя қолганди кекса маҳбус. Рахшанакнинг ҳам ўлиши аниқ, уни қутқазилш мумкин эмас! Бунинг учун кекса маҳбус гапни қисқа қилиб, «Рахшанак ўлдирилди!» деб қўя қолганди.

Бўтакўз Рахшанакка куйиб-куйиб йиғларди.

— Синглим! Бас қил! Йигинг юрагимни эзиб юбор-
япти!— ёлворди Бургут.

«Ажабо, шундай раҳмдиллик билан бу йигит қандай
йўлтўсарлик қиларкан?» ўйлади Бўтакўз кўз ёшларини
артиб.

Йўл Тўнгизтўнайга бурилиб кетадиган жойдаги ке-
чувга келганда Бургут шерикларидан бирига буюрди:

— Бу сингилни ўз ўтовига элтиб қўй. Енингда манави
махбусам борсин. Агар бу сингилни эри қайтиб келмаган
бўлса, махбусни қайтариб келасан. Елгон гаширгани
учун жазосини берамиз!

Ясовулбеги Қундузбек конга бўлган хужум ҳақида
ихшидга ахборот берди:

— Биз ҳали тутиб улгурмаган бир неча йўлтўсар ўз
шерикларини кон ичидаги йўлаклардан қутқазиб олиш-
га уринибди. Ясовуллар уларни тўзғитиб, ҳайдаб юбо-
ришибди. Йўлтўсарлар биргина касал махбусни олиб
кеталибдилар холос. У махбус эндигина уйига бориб,
итваччаларини қучоғига олган экан, газандани қисқич
билан қимчигандек тутиб келиб, конга қайтардик. Уни
ғорнинг энг пастки йўлаклари ичига киритиб юборилди.
Коннинг ҳамма тешиқларига қўшимча соқчилар қўйилди.

— Бу воқеа Хань элчилари қайтиб кетмаган кунлари
юз берганида, улар қарвон йўлларида ҳам бундай тар-
тибсизликлар бўлиши турган гап, деб биз билан савдо-
сотикни фойдали бўлишига шубҳаминан қарардилар,—
ташвишли оҳангда писанда қилди ихшид.

У н и н ч и б о б

КУНИ БИТГАН ЭЛЧИ

*Ҳокимиятга ортиқча ҳирс қўйиш —
шайтонга хизмат қилиш билан баро-
бардир.*

Жэн Сюань. Хитой мутафаккири, II-аср

Шу пайтгача ҳеч ким танимаган-билмаган, аммо бун-
дан бир неча кун илгари Довонга элчи қилиб тайинлан-
ган Чэ Линни Осмон Ўғли зўр дабдаба билан қабул қил-
ди. Сарой аъёнлари ҳасадларини аранг яшириб, зоти
паст бу шахсга шу қадар эҳтиром билан қаралаётганига
хайрон бўлардилар. Ҳукмдор ҳузурда ёзилган дастур-

хон атрофида Чэ Лин Жан Цянь билан ёнма-ён ўтириб, чэнсян Гун-сунь Хэ билан тортинмасдан, бамайлихотир гаплашарди. У-ди унинг бундай беодоблилигини сезма-гандек эди. «Агар бошқа бирор кимса Осмон Ўғли ху-зурида ўзини шундай тутса,— ўйлашарди мулозимлар,— аллақачон калласи танасидан жудо қилинарди!»

Зиёфат охирида ҳатто Осмон Ўғлининг ўзи Чэ Лин-га гап қотишни лозим топти:

— Довон ҳукмдори кўрқокми, ботирми эканини си-наб кела оласанми?

— Менга бу иш унча қийин эмас!— дадил жавоб қай-тарди Чэ Лин. У астойдил ўзини Осмонтаги ҳукмдори-нинг яқинларидан бири деб ҳисоблай бошлаганди.

У-ди Жан Цянга маънодор қараб қўйди, у эса хиёл кулимсирагандек бўлди. Жан Чэ Линни ташқарига етак-лаб чиққач, унга Довонда ўзни қандай тутиши керакли-гини эринмай узок тушунтирди.

Элчи Чэ Лин Эршига етиб келиши ҳамоно Довон бек-ларидан ихшид билан дарҳол учраштиришни талаб қила бошлади. Шу кунларда Муғува тоққа чиқиб кетган эди. У қорли тоғ чўққилари бағридаги кўм-кўк ўтлоқларда янги, ўткир қимиз ичишни яхши кўрарди. Ёнида борган беклар, аъёнлар ўртасида бир ўтиришда ким кўп қимиз ича олиш ва бир қўй гўштини еб юбора олиш беллашув-лари ташкил қилар ва одатда бундай мусобақаларда Муғуванинг ўзи ютиб чиқарди. Шунингдек у асов отлар-ни совитишни ҳам яхши кўрарди. Еши улғайиб бораёт-ганига қарамай, Муғува совитилмаган яйдоқ отга ир-ғиб минарди-да, уни арғамчи нўхта билан бошқариб, тўқим босишга тайёр қиларди. У ирғишлаб, шатта сол-ган, ёлини хурпайтирганча кўкка сапчиган отлардан йи-қилган бекларни калака қилишдан роҳатланарди.

Эршидан келган чопар Муғувага Чиндан бетоқат эл-чи келганини ва у ихшид билан дарҳол учрашим лозим, деяётганини айтди. Яо Дин-хань қайтиб кетгани-дан бери ўтган икки йил мобайнида Чиндан қарвон ҳам, элчи ҳам келмаганди. Шу сабабли Муғува Хань элчиси ташрифидан хурсанд бўлди. «Эҳтимол, Яо Дин-хань ўз ваъдаси устидан чиқиб, Хань ҳукмдорига Довон билан савдо алоқалари ўрнатиш фойдалилигини айтгандир,— ўйлади у.— Бу галги элчи донмий қарвон йўли барпо қилиш тўғрисида биз билан шартлашиб олиш учун кел-ган бўлиши керак!»

Арқнинг шифти доира нусха, ўтовсимон катта хона-сига атоқли Довон аъёнлари тўпланишди. Муғуванинг

чап томонида, тахтга якинроқ жойда ихшиднинг укаси, тахт вориси Нишон¹ жой олди. У айнан акаси Муғувага ўхшайди: Нишон ҳам Муғува сингари кенг елкали, гавдаси йўғон, аммо бўйи акасиникидан хиёл пастроқ, қўй кўзлари эса Муғуваникидек кўкимтил эмас, қорароқ.

Ўнгқўл беги Мўдтой бурама қора мўйлабларини хиёл силаб қўйгач, бундай деди:

— Элчи бизга каттагина олтин кўғирчоқ от, яна бир неча коп кумуш тортиқ олиб келибди. Хань ҳукмдори бизни, Митра²га сифинишимизни яхши билади-да!

— Кумушлар бадалига элчилар биздан нима сотиб олмоқчи эканлар?— сўради Муғува.

— Фақат осмон отлар! Битта ҳам жўн от олмаймиз!— дағал ва кескин жавоб қайтарди Чэ Лин.

Элчининг бундай қўпол жавобига ҳамма ҳайрон қолди. Ханлардан келган элчиларнинг ҳеч қайсиси ўзини бундай тутмаган эди. Одатда улар ҳар доим, ҳатто бемаврид бўлса ҳам илжайиб турардилар.

— Бу тўғридаги гапни эртага давом эттирамиз,— деди Муғува ўрнидан туриб.

Оқшом ихшид аъёнлари билан кенгашди.

— Яо Дин-ханга Осмон отларни сотмаймиз деб аниқ айтган бўлишимизга қарамай, бу галги Хань элчиси энг камида юзта аргумоққа яраша кумуш олиб келибди. Илгариги ваъдамыздан қайтишимиз керакми?— Бекларга маслаҳат солди ихшид.

— Юзтасини сотганминан аргумоқларимиз озайиб қолмайдику-я. Аммо бу билан уларди кўзи тўймайди-да!— бош чайқади ўнгқўл беги Мўдтой.

Эртаси Муғува элчига деди:

— Осмон ўғли тортиғини қабул қилдик. Бизам йигирмата аргумоқ тортиқ қиламиз. Аммо биттаям аргумоқ сотмаймиз!

Чэ Лин тилмочнинг таржимасини эшитиб бўлгач, ўрнидан силтаниб турди-да, олтин кўғирчоқ отни итариб юборди. Кўғирчоқ ағанаб тушди. Кейин у алланарса деб гудиранди-да, кеккайганича хонадан чиқиб кетди.

— Нима деб гудранди у?— сўради Мўдтой тилмочдан.

Тилмоч аниқ бир нима деёлмай, чайналди:

— Сўкинди...

---

¹ Нишон Хитой манбаларида Жишань тарзида юритилади.

² М и т р а — зардўшларнинг маъбудларидан бири бўлиб, у от шаклида тасаввур этилган.

«Элчининг бу қилиғи учун Довон ҳукмдори у билан келган барча ханликларни қиличдан ўтказиши мумкин!» деган фикр кечди тилмочнинг хаёлидан. У аста:

— Чэ Лин бу ёққа келишдан олдин катта назоратчи бўлган... — дея олди холос.

Хань элчисининг кўрслиги ва беодоблигидан Довон бекларининг қаҳри келди. «Ҳозироқ уни калласини олиш керак!» дейишарди баъзилар кизишиб. Бошқалар то Хань ҳукмдори узр сўрамагунча бу тўнка элчини зиндонда сақлаш керак, дердилар. Муғуванинг сабр косаси тўлиб-тошаётганди. Ўнгқўл беги Мўдтой ихшидни бирон чора кўришни эртага қолдиришга аранг кўндирди. Эрталаб анча ўзини босиб олган Муғува бошқа бекларни чақирмасдан Мўдтой билан холи кенгашди. Ўнгқўл беги ўз фикрини асослашга уринди:

— Ким билсин, Хань ҳукмдори атайдан ўз элчисига говга чиқариб қайтишни буюргандир. Довонга ҳужум қилишга баҳона излаётгандир-да! Яхшиси, уни кўйиб юборайлик. Ахир, «элчига ўлим йўқ»лиги эларо қондаку. Эҳтиётсизлик қилиб, маломатга қолмайлик тагин!

Ихшидлик ғурури таҳқирланган Муғува ўнгқўл бегининг фикрини тушуниши осон бўлмади. Мўдтой ихшидга Хань ҳукмдори узр сўраш учун бошқа элчи жўнатса керак, шунда икки мамлакат орасида ўрнатила бошланган савдо алоқалари узилиб қолмас, кабилида маслаҳат берди. Бундан Муғува пича юмшагандай бўлди.

Ханликлар негадир қопларда келтиришган қумушларни ҳам олмасдан йўлга тушдилар. Элчилар гуруҳидан иккита ханлик қочиб кетиб, Довонда қолишга қарор қилганмиш, деган гап тарқалди. Улар Чэ Линнинг беандишалигидан газабланиб, шундай қилишганмиш. Сўнг улардан бирини — моҳир ўймақорни Нишон, иккинчиси — тажрибали боғбошни Эрши кентининг беги Сиртлонбек ўз уйларига хизматга қабул қилдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, чегарадаги Йу кентига яқин жойда ўз мамлакатларига қайтиб кетаётган Хань элчилари гуруҳига қандайдир йўлтўсарлар тўдаси ҳужум қилиб, ханликларни кириб ташлабди, деган овозлар тарқалди. Элчи Чэ Линнинг ҳам ўлдирилганлиги маълум бўлди. Фақат учтагина чинжин қочиб кетолганмиш холос, дейишарди одамлар. Довон бекларининг кўпчилиги юз берган ходисадан хурсанд эдилар. Аммо ўнгқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Кундузбек ва яна бир неча беклар воқеалар оқимининг бундай тус олишидан ташвишлана бошладилар.

Эршидан Йу кентига чақирлар¹ юзлигини юбордилар. У томонларда ҳатто йўлтўсарларнинг изини ҳам тополмаганларидан кейин, чақирлар қайтишда Тўнғизтўқайга кирдилар. Юзликдан фақат биргина ошпаз тирик қайтиб келолди холос. Бошқалар йўлтўсарлар пистирмадан туриб узган ёй ўқларидан ҳалок бўлгандилар. Ғазабланган ихшид йўлтўсарлар устига бешта юзлик чақирлар жўнатди. Улар уч томондан кириб, чакалакзор, дарахтзорларнинг энг қалин жойларини ҳам тит-пит қилиб чиқдилар. Аммо ҳеч кимни тополмадилар. Йўлтўсарлар Тўнғизтўқайни тарк этишиб, Олой водийси орқали Сурхоб дарёсининг этагига борибдилар-да, тоғ мамлакати Раштга ўтиб кетибдилар, деган овозалар тарқалганди. Чақирлар юзлиги кириб ташлангандан кейин ихшид йўлтўсарлар билан жиддий шуғулланишини билган отаман ўз тўдасини Довондан олиб чиқиб кетган бўлиши керак, деган фаразлар ҳам бор эди.

Ўнқўлбеги Мўдтойнинг маслаҳати билан Довон ихшиди Дунь-хуандаги Хань нойиби орқали Осмон Ўгли У-дига рўй берган фожиа юзасидан таассуб билдиргач, Чэ Линнинг элчи гуруҳига хужум қилган йўлтўсарлар тўдаси битта ҳам қўймай кириб ташланганини ҳам маълум қилди. Савдо карвонлари йўли хавф-хатарсизлиги айтилди.

Довон тоғларидаги довонларга биринчи қор ёғди. «Энди Хань элчиларини келаси йил ёзидан олдин кутиб бўлмайди. Қиш давомида Хань ҳукмдори анча жаҳлдан тушади», деган хаёлга борди Довон ихшиди. У ҳали ўз умидидан воз кечмаганди.

У н б и р и н ч и б о б

ТАХТ ВОРИСИ

Муғува йўлтўсарлар ўлдириб юборишган элчи Чэ Лин хуни учун бир неча юз аргумоқ ва минглаб қорабайир беришга, ҳамда элчи келтирган кумуш пул, олтин кўғирчоқ отни қайтаришга ёки шулар ҳисобидан ҳам чинликларга ёққан моллар юборишга рози эканини эрта баҳорда иккинчи бор савдогарлар орқали Чин аъёнларига билдираркан, улар бу ҳақда Осмон Ўғлини хабардор қилишларини айтди.

---

¹ Чақир — Довон аскари, сўзма-сўз «чақирилган» демакдир.

Нахотки, Осмон Ўғли фожиага доир Довон ихшидининг узурини қабул қилмаса?! Одатда бундай воқеалар содир бўлиб туради, аҳоли кўзигагина шовқин-сурон солиниб, норозилик билдирилса ҳам, зарур пайти икки подшолик келишиб олаверадилар-ку! Бу оддий ҳақиқатни Осмон Ўғлининг билмаслиги мумкин эмас! Ахир, баъзан озик-овқат етишмаган Хань элчи гуруҳлари ҳам йўл ёқаларидаги овлоқ овулларни талон қилишади-ку! Демак, ёзгача албатта Чин элчилари келишади! Яна савдо алоқаларини яхшилаш чоралари ҳақида келишиб олиш, Ғарб билан Шарқни, Румо билан Хапни боғловчи Узун йўлни Довон тупроғи орқали ўтказишни қатъийлаштириш мумкин! Бунга ҳеч ким ва ҳеч нарса халакит беролмайди! Бир неча йилдан бери ясовулбегининг нўноқлиги оқибатида тишга тегиб келган ва ниҳоят Довон билан Чин ўртасига совуқчилик тушишига маълум даража сабабчи бўлган йўлтўсарлар тўдаси ҳам қуритилди. Қароқчилар Довон тупроғидан қувиб юборилди, энди улар ўзга юрт тоғ-тошларида қирилиб кетадилар. Ёзда келадиган Чин элчилари билан бўладиган музокарада бу ҳам қарвон йўлларини тинчлигини мустаҳкамлаш учун кўрилган қўшимча чоралардан бири тарзида баён этилади!

Ўнқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва улар атрофидаги икки-уч беклар элчи Чэ Линнинг ўлдириб юборилиши қандайдир сирлироқлигини сеза бошлашгач, анча ташвишга тушиб қолган эдилар. Улар бошда «Чин элчиларини йўлтўсарлар талаб-ўлдирдилар», деган гапларга ишонган бўлсалар ҳам, зимдан ўтказилган тафтиш бу фикрни тасдиқламади. Бу ҳақда Мўдтой ихшидга айтиб кўрган эди, ундан «ўлган илоннинг бошини кўзгашдан нима фойда?! Ким ўлдирса ҳам, бизнинг тупроғимизда бўлди бу номаъқулчилик, биз жавоб беришимиз керак, уларни ўлдирганлар йўлтўсарларми ёки Чэ Линнинг дағаллигидан хафа бўлишган бекларми, бунинг аҳамияти йўқ, қабилидаги қатъий жавоб олди. Чўрт кесиб ташланган бу гапдан сўнг Мўдтой кўнглидаги шубҳани ихшидга гапиргани ботинмади. Бунинг сабаби фақатгина Мўдтойнинг ботинмаганидагина эмас эди. Мўдтойнинг кўнглидаги шубҳа анча қалтис бўлганидан ташқари, бу ҳақда у ҳеч канақа далилга ҳам эга эмас эди. Мазкур сирли воқеанинг бир учи Аркка бориб тақаладигандек туюларди.

Нишон акаси Муғуванинг «Чин биздан жуда узоқда, у биз билан савдо қилишдан нари ўтолмайди», мазмунидеги ишончини ўрни келди дегунча кучайтирар, лекин «меъёрини ошириб юбориш»дан ҳам эҳтиёт бўларди. Чэ

Линнинг ўлдириб юборилганлиги хақида у ихшид хузурида шахсан сўз очмас, бошқа беклар билан учрашганда ҳам тилини тийгувчи эди. Агар бу хусусда гап очилса, бир-икки оғиз умумий сўздан нари ўтмас, йўлтўсарларни шу пайтгача гумдон қилолмаган ясовулбеги, Селат ҳамда Шихит депара бекларига танбех бериш билан чекланарди, Ёу кенти бегининг лапашанглигини таъкидлаб қўйишни ҳам унутмасди.

Нишон Қундузбекни койинганда жуда эҳтиёт бўлар; авайлаб гапирар, фожиада унинг деярли айби йўқлигини эслатиб, расмият учун ясовулбегини ҳам тилга олиб қўярди холос. Чамаси, Нишон Қундузбекни ўзидан узоқлаштиришни истамасди, аксинча, уни ўз таъсирида сақлашга интилаётгандек эди. Ахир, ясовулбеги тахт вориси — бўлажак ихшиднинг яқин одами бўлиши ортикчалик қилмайди-ку! «Ясовулбегига ҳам, — ўйларди Нишон, — тахт ворисининг ишончли одамларидан бўлиш ҳам зарур, ҳам шараф. Бу ҳақиқатни билмайдиган анойилардан эмас Қундузбек!» Бинобарин, тахт вориси ўзининг яширин, узоқни кўзлаган режаларини амалга оширишда Қундузбекка катта ўрин белгилаб қўйган эди. Вақти келганда ясовулбеги Нишонга нима учун кераклигини, қандай юмуш бажаришини билиб олар, тўғрироғи, унга қандай вазифа адо этиши билдирилади. Ҳозирча ясовулбеги Нишоннинг одамлари пайига тушмаса бас!

Чэ Лин гуруҳидан қочиб қолган чинжинни тахт вориси ўз хизматига олишининг туб сабабини Довон бекларига тушунтириш керак: дағал бир элчининг тасодифан ўлдирилиши оқибатида Хань билан алоқалар ёмонлашиб кетмаслиги, Осмон Уғлининг яна бошқа элчи юбориши учун замани тайёрлаш мақсадида шундай қилинди-ку ахир!

Ўймакор чинжин ўз хўжайини учун ҳовли ўртасига тўрт томони очик, тепаси ёпилган бино куриб берди ва бундай бинони Чинда «шипон» дейилишини айтди. Шийпондаги тўрт устуннинг ҳар қайсисига ўймакор биттадан аждар суратини ўйиб ишлади. Бирида Сарик аждар Довон арғумоғини кувиб бораётгани, иккинчисида — унга етиб олгани, учинчисида — чирмашиб олгани ва тўртинчисида арғумокни судраб кетаётгани тасвирланганди. Бу суратларнинг кўмма маъноси устанинг ўзигагина аён эди. Шийпон курилаётганда чинжин Нишоннинг ўғилқизлари учун арча билан ёнғоқ ёғочларидан кичик-кичик курсилар, турли ўйинчоқлар ясади. Уларни мис, ок темир, ҳатто кумуш тангалар билан безатишга ҳам ўймакор алоҳида ҳафсала қиларди. У ўйинчоқларга ҳатто узоқ

юртлардан келтирилган турли безаклар қадарди. Уларни топиб келиш учун уста тез-тез бозорга, карвонсаройга бориб турарди. Ўймакор довонча кийиниб олгани учун эршилликлар уни кўпам бошқалардан ажрата олмасдилар. Билган одамлар «чинжин кул» деб кўя қолишарди.

Ўймакор карвонсаройга навбатдаги борганида ўралашиб, узок вақт қолиб кетди. Кеч қайтгач, хўжайин билан тунда, ҳамма ухлаганда учрашди ва угю (уйғур) таллафузида бундай деди:

— Мен отамдан шойи ўрамига чизилган битик олдим.

— Ким орқали юборибди битикни?— ҳадиксираб сўради Нишон.

— Карвон туякаши ишончли сюнну... хундан бериб юборибди!

— Шойи ўрами... битикда нималар чизилган?

— Қалласиз одам.

— Демак...

— Демак, улар Чэ Линнинг ўлдирилишини кечирмайдилар. Сўнг битикда бу йил карам ҳосили кам бўлиши, Осмонтаги шаҳарларидан бирида орқалари билан бир-бирларига ёпишиб қолган эгизаклар туғилгани хабар қилинган.

— Бу хабарлардан нимани тушунса бўлади?

— Бекорчи гап булар. Никоб холос. Шойи ўрами биронинг қўлига тушиб қолса, у эссиз, шундай мато кераксиз хабарларни чизишга сарфланибди, дейиши учун.

Ханлик уста асосий гапни айтишга атайдан шошилмасди. У Осмон Ўгли режасига боғлиқ ҳамма нарсага Нишоннинг қизқиш-қизқмаслигини билмоқчи эди.

— Битикда яна қандай гаплар бор?— тоқатсизлана бошлади Нишон.

— Отам менга ишларимда муваффақият тилабди. У сарик булутлар бу томонларга келиб, мени бошимга ёмғир бўлиб ёғсин, деб ирим-сирим қилаётгани тўғрисида ҳам битибди.

— Бундан нима тушунса бўлади? Сарик булутлар... демак...

— Ҳа, шундай! Эрта баҳорда шэнбинлар сарик аждар расми чизилган байроқлар кўтариб, бу томонларга йўл олишади. Ёз ўрталарида Эршига етиб келадилар!

— Ундай бўлса, сизларни чакирларинг... Ҳа, шэнбинларинг ҳозир, шу кунларда йўлга тушган бўлса керак?

— Ҳа, шундай. Улар тез орада етиб келишади!

Нишон сукутга чўмди. Чин шаробидан кўра, Довон чоғирини афзал кўрадиган ханлик ўймакор хонгахта усти-

да турган олтин кўзагадаги ичимликдан косага куйди-да, кутиллатмасликка тиришиб неча бошлади. Тахт вориси битта-битта босиб, ётоғига киргач, чуқур ўйга толди. У бир неча марта ўйлаб кўрган, фойда ва зарари қайта-қайта чамаланган воқеа энди тезда рўй бериши керак, бу борада кескин чора кўришга тўғри келиб қолди. Нишон воқеалар гирдобининг ихтиёрига бўйсунмаслигини яхши билса ҳам, лоқал қўяжак қадамини ўз назарида оқлаш учун у ҳамма нарсани яна бир бор, бошдан ўйлаб чиқа бошлади.

Мана, унинг ёши ҳам олтмишдан ошай - ошай деб турибди. Салкам қирқ йилдан бери уни ҳамма тахт меросхўри деб билди. Қачон тегади у мерос?! Бу туришда акаси Муғува яна ўн - ўн беш йилда ҳам тахтни бўшатмайди! Акасидан атиги беш ёш кичик Нишонга тахт етмиш - етмиш бешда тегадими?! Эртасига остодонга кириб ётиш учун ўтирадимми у тахтга?! Эҳтимол, ўғуш беклари кенгаши тахтни ихшиднинг етмиш беш ёшли укасидан кўра бақувват ўғли Муғўғлонга бера қолайлик, дейишса - чи?! Унда нима бўлади?! Нишоннинг айби нимада?! Акаси бор умрини тахтда ўтириб ўтказсаю совук олтин, ундан ҳам совуқроқ ложуварддан ясалган, лекин, кўз куйдирадиган шу жозибали тахт бечора укага насиб этмаса - я?! Ахир, Нишон ҳам Муғува билан бир ота - бир онадан туғилган-ку?! Довон ихшидлари наслидан бўлишига қарамай, бу бечора Нишон нахотки аввал акаси, сўнг жиянининг оёғи остида бир умр пийпаланиб юраверса? Тахтни аввал катта акага беришни ким чиқарган экан?! Фалонча йилдан кейин тахтга укаси ҳам ўтирсин, демаган эканлар - да ўша удум чиқарадиганлар?! Нахотки, ака умрини охиригача тахтда ўтираверса - ю, атиги ундан беш ёш кичик ука тахт бўшагини кута - кута, қариб кетса?! Эҳтимол, кексайгач, ука акадан олдин вафот қилар! Эй одамлар, одамлар! Нахотки, шуни ўйламаган бўлсалар?! Ха, ҳа, бу удумни ҳам, биз каттамыз, деб акалар ўйлаб чиқаришган! Ука бечораларни ўшанда ҳам камситганлар!

Шу ивирсиган Хань элчилари келгандан кейин, айникса, кейинги тўрт - беш йил ичида Нишоннинг қоронғи кўнгли тубида умид чироғи сал - пал милтиллагандай бўлди. Бу элчилар Нишоннинг мақсадини сезгандек эдилар. Улар ишни аввал Нишонни макташдан бошладилар. Мактов кимга ёкмайди дейсиз! Сўнг унинг қулоғига «аканг сени алдаяпти, бориб - бориб сени қаритгач, тахтни ўғли Муғўғлонга беради», дея «холисона» шипшита

бошладилар, Кейин аста - аста Осмон Ўғли сени Муғувадан кўра кўпроқ хурмат қилади, дейишга ўтдилар. Ва ниҳоят Саймалитош ёдгорликларини ўргангани келган рассомлар бошлиғи, элчи Яо Дин - хань «Тахт сизники, биз сиз томонда!», деди. Нишон бошда бу сўзлардан чўчиб тушди. Бу гапни тўппа - тўғри бориб, акасига айтдиган, чинликларнинг изини кириб ташлайдиган бўлди. Агар у ўз акасини, айтайлик, захарлаб ўлдирса, боболари, улуғ аждодлари, Довон ихшидларининг руҳи Нишоннинг бошига фалокат ёғдирмайdimи?! Қолаверса, у тахт деб шундай меҳрибон акага кўл кўтардимми?! Лекин акасининг меҳрибончилиғи, Чин элчилари айтганларидек, муғамбирлик эмасмикан?!

Нишон бир неча кун ўзи билан ўзи фикран курашиб юрди. Акасига бор гапни айтса-чи? Акаси уни, Нишонни тўғри тушунармикан?! «Ниятинг анчагина бузилиб, йўлдан тойиб қолибсан», демасмикан? У холда нима бўлади? Нишоннинг очиккўнгиллиги бошига бало бўлади! Муғува уни тахтга ўтказиш ниятидан қайтади! Шу пайт яна аллакаердан бадавлат Чин савдогари пайдо бўлди. У ҳам Нишонни мактади. Чин ипагидан тўкилган ажойиб матолар совға қилди ва акасининг ўғли Муғўғлон Парфиёна подшолари билан тил бириктиришга ҳаракат этаётгани, отаси ўлимидан сўнг улар кўмагида тахтни ўзи эгалламоқчилигини, сўнг Нишонни четга сурмоқчи эканини шипшиди-да, отини ҳам айтмасдан Эршидан тез ғойиб бўлди. «Ҳа,— ўйлай бошлади Нишон,— Муғўғлон тахт ворислигига мендан кўра ўзини муносиброк деб билади. Бунинг ҳар бир ўнг келган жойда кўрсатишга ҳаракат қилади. Модомики, Муғўғлон Парфиёна подшоси кўмагига таянмоқчи экан, мен Осмон Ўғли паноҳига ўтаман-кўяман!» Нишон ўз шубҳа-гумонларини акасидан яшириб, ўз қисматини ўзи яратишга аҳд қилди. Бора-бора Нишон акасидан тахтни тортиб олиш, унинг ўғли Муғўғлонни яқин йўлатмаслик ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Лекин, тахтни қандай тортиб олади?! У ўйлаб, ўйи тагига етолмас эди!

Нишон тахтга ўтирса, нима қилар эди? Муғува ўйлагандек, ундан ҳам зиёдроқ қилиб Узун йўлни Довон орқали ўтказарди. Чин билан савдо-сотикни кучайтирарди. Муғува ўз орзуси йўлига ўз кирдикори билан тўғаноқ соляпти-ку! У Чин билан савдони кучайтирмоқчи-ю, лекин аргумокларни сотмоқчи эмас! Нишон шу тўғаноқни шарт-та олиб ташлайди! Чин маликасига уйланади-да, Осмон Ўғлига куёв бўлиб олади! Қайнотаси паноҳида Парфиё-

надан ҳам чўчимайди! Бу ҳақда гапирган Чин савдогарининг гапига у пайт подонлик қилиб, яхши эътибор бермаган экан! Бу зйни тўғри йўл-ку!

Хўш, режа-ку тайёр! Аммо... аммо! Нишоннинг фикри чуватаниб кетар, яна уни зўрга тўплаб оларди. Эй, Ахурмазда! Нега мени ука қилиб яратдинг?!

Тахт меросхўри Нишон чинликлар режасига анчагина ён босиб қолган кунлари дағал элчи Че Лин билан келган ўймакор ва боғбон, худди унинг ўйларидан хабарни бордай, бу таклиф Осмон Ўғли Саройидан эканини ишонарли далиллар билан қайта-қайта англатдилар. Ажабо! Нега энди ўймакор билан боғбон чинжинлар бу сирни Нишонга ишониб, энг муҳими кўркмай айтдилар? У унамаганда-чи? Нима бўларди унда? Уларнинг жасадларини дахманинг кузғунлари билан итлари хомталаш қиларди! Бу икки чинжин Довонга юборганлардан яна бошқача топширик ҳам олганларини Нишон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аввало Нишон яхшилаб ўрганилган эди. У кўнмай иложи йўқлигини билишарди. Ҳар эҳтимолга қарши Нишон ўзи учун аталган захар, лоақал узоқдан отилса ҳам юракка санчиладиган ханжар «содиқ хизматчилар»да шай турганлигини билмасди. Ўймакор чинжин ковоқларнинг бирида най овозига буралиб рақс тушадиган илондан ташқари, захарли илонни ҳам тайёр тутарди, майин ипак чилвир ҳам агар керак бўлиб қолса ўз «хўжайини» кекирдагидан бўғиб, овоз чиқартирмай даб қилиш учун эҳтиёт қилинаётганидан ҳам Нишон беҳабар эди.

Чэ Лин Чинга қайтиш учун йўлга тушган кунлари ўймакор билан боғбон чинжинлар Нишонга одобсиз элчини ё ихшид ўлдириб юбориши ёки бу ишни тахтга ўтириш илинжидаги одам бажариши мумкин, деган эдилар. Бу шамадан Нишон «Осмон Ўғли ўз элчисини Довонда ўлдириб юборилишидан манфаатдор, демак, бу ишни мен қилишим керак!» деб тушунган эди.

Бу гаплар аллақачон орқада қолиб кетди. Ҳозир ҳеч ким Чэ Линни Нишон яширин жўнатган чақирлар ўлдириб юборган, деб шубҳа қилмайди. Шэнбинлар эса, Довонга яқинлашиб қолдилар! Янги ихшид сифатида бажариши керак бўлган зарур ишлар тўғрисида ўйлаш керак. Нишон вазиятдан фойдаланиб, тахтга осонгина ўтириб олиш, Осмон Ўғлига куёв бўлиш, сўнг оту сарпо бериб, шэнбинларни кузатиб қўйиш режасини анчагина пишириб қўйдди. Акаси Муғувани нима қилиш керак? Узоқроқдаги кентларнинг бирига бек қилиб юборса-чи? Бу жуда соз, чунки

ота-боболари, улуғ аждодлари руҳи Нишондан норози бўлмайди, унинг қилмишидан газабланмайди! Қимни ўнгқўлбеги қилиб тайинлаш керак? Албатта Сиртлонбекни-да! Қундузбек, агар у ўзини яхши тутса, ясовулбеги бўлиб қолавериши мумкин. Бошқалар тўғрисида у сўнг, бафуржа ўйлайди.

Нишон ўз режасидан Сиртлонбекни хабардор қилди. У тахт ворисининг кўзига хадиксираб боқаркан, зўраки илжайди.

У н и к к и н ч и б о б

«ОТАШКАДА ШАФҚАТЛИ!»

Қип-қизил чўғ бўлиб порлаб турган қуёш гўё чўзилиб-чўзилиб ерга яқинлашаётган сарғимтил алаңгалари учи билан гувалак уйларнинг томлари, деворларини, пишиб ўтиб кетаётган бугдойзордаги бошоқларни, ўроқчиларнинг эгилган слкаларини ялаб-ялаб олаётгандай. Бугдойзордан нарироқда қирқ-қирқ беш чоғли киши олисдаги тоғ томондан ўйноқлаб оқиб келаётган кичикроқ сойга учамаклар солиб, сувни бир кадар дамлантириш билан овора. Афтидан, у одамлар бу ерлик эмас, бугдой ўрувчилар билан улар орасида ҳеч қандай қатнов сезилмайди. Аммо уларни қандайдир яғона кучли қўл бошқараётгандай.

Депара беги фойдаланилмай ётган ерларни ўзлаштириш учун ариқ чиқариб, янгидан бир-иккита кишлок барпо қилмокчи эди. Шу максатда у атрофдан келган ерсиз, жойсиз одамларга суриштирмай-нетмай жой кўрсатган ва уларни ариқ казиш, тўғон, сепоя қуриш ишига солиб юборганди. Бошқаларга аралашмай, бир четда алоҳида тўда бўлиб ишлаётган одамлар ҳам ўзлари қазнётган ариққа сув чиққанда ер олиб, уй-жой қилиш умидида айни ёз жазирасига қарамай меҳнат қилаётгандилар.

Астойдил ишга берилган бу мусофирлар кечкурун булок ёнидаги тераклар тагида гурунглаша бошладилар. Улар бир неча кундан бери шу ерда очик хавода тунаётгандилар.

— У ёқда ишлар қандай боряпти? Ариқ сал узайяптими?— сўради бўйчан йигит шерикларидан. У мусофирларнинг бошлиғи бўлса керак.

— Анча узайди!— дея жавоб қайтарди ўтирганлардан бири.— Кечки пайт депара бегининг ўзи келди. Ишларинг дуруст, деб бизни мактаган ҳам бўлди. Сўнг: «Сиз-

ларга ер берамиз. Бошпана қуриб оласизлар, уйланасизлар ҳам!»— деди.

— Бу ҳаммаси қуриқ гап!— ташвишли оҳангда гапга аралашди кексароқ озғин киши.— Ариқда сув окишиминан депара беги айтган гапини унутади, бизминан ҳеч кимни иши бўлмай кўяди!

— Унда бекни сўз берган жойига олиб бориб, калласини шартга узамизда ваъдасини унутган ерга олиб келиб кўмамиз!— керилди ёшроқ мусофир.

— Овозингни ўчир!— ўшқирди мусофирлар бошлиғи. — Ёш болага ўхшайсизлар-а! Илгариги қилиқларимизди ташлаймиз, деб сўз бердикми, тамом. Заалди келишини кутамиз нима бўлгандаям. Агар у яхши хабар келтирса, ерам беришади, ҳар биримиз уй-жойам қуриб оламиз, хотинам оламиз, бола-чақалиям бўламиз!

— Эй қудратли Ахурамазда! Гуноҳларимизди ювишимизда ўзинг мадад бер!— Осмонга қараб илтижо қилди бояги кексароқ озғин мусофир.

— Анави қишлоқда бир ёш тул хотин бор экан, кўз тагига олиб кўйдим!— яна мақтанди бошлиқдан дакки эшитган ёш йигит.

— Дон ҳам олишгандирсан ҳали у хотин билан?— ҳазиллашди қайсидир мусофир.

— Нима деясан?! Мен отаманни буйруғини ҳечам бузмайман! Ўлсамам!

Эрши аҳолиси оташкадага ошиқарди. Оташкада эшиклари дастлаб кўҳна Хваразейм тупроғида зардўштлар пайғамбари Заратуштра ёккан муқаддас олов Атар-хурага сизинувчилар учун доимо очиқ. Тепаси қуббали катта хонанинг шифтида доира туйнук бор. Оташканинг доира нусха деворларига зардўштларнинг муқаддас китоби «Оваста»дан олинган ҳикматлар тўртбурчакли олтин тахтачаларга нақшланиб, илиб кўйилган. Хонанинг ўртасида, айтишларига кўра, жуда қадимда Хваразеймдан келтирилган олов кечаси ҳам, кундузи ҳам сўнмасдан ёниб туради. Атрофи тарашланган харсанглар билан ўралган ўчоқ ёнида доирасимон гиштин супа. Такводорлар супа устига зич жойлашганлар. Супадан жой тегмаганлар эса дойгакдаги узун йўлакчада чўнқайиб ўтиришибди. Чоғроқ ён эшик очилиб, ундан кириб келаётган одамнинг ҳассаси билан бари кўриниши ҳамано гурра ўринларидан турган ибодатчилар қўллари кўксиларида таъзим бажо келтирдилар. Довон мамлакатининг бош коҳини — заутар шошмасдан, салобат билан қадам таш-

лаб, супадан анчагина баланд ўриндик жойлаштирилган меҳробга яқинлашди. Барваста, нуроний, учи чўзинчоқ кўкимтил кулоҳ ҳамда кенг ва узун жигарранг либос заутарни ниҳоятда савлатли қилиб кўрсатарди. У иккита ёш оташкада ходими ёрдамида оҳиста курсига ўтирди. Заутар имосидан сўнг оташкадада ҳозир бўлганлар супа устига ёзилган дагал жун шолчалар устига чўкка тушдилар. Одам қаторлари ораларига узун, кўкимтил камбар, бўз дастурхонлар ёзилди. Ёш йигитчалар тандирнон, мевалар, сопол косаларда иссиқ овқат келтирдилар. Емишларни супадан жой топилмай йўлакчаларда ўтириб қолганларга қўлма-қўл узатдилар. Тамаддиқ пайти заутар тез-тез Ахурамазда, Заратуштра шаънига шараф йўллаб, таомларни пиширган қудратли муқаддас олов учун шукрона айтиб турди. Бошқалар заутарнинг сўзларини такрорлардилар.

Муқаддас олов ёнидаги овқатланиш маросими охирига етганда зардўшт йигитчалар овқатдан бўшаган идишлар, йиғиштирилган дастурхонларни ташқарига олиб чиқиб кетдилар. Одамлар сукут сақлаб турардилар. Барча заутарнинг такбирини кутарди.

— Буюк Заратуштра, — дея паст овозда сўз бошлади заутар, — Осмону ернинг эгаси Ахурамазда иродаси билан одамларни бирдан-бир тўғри ишонч йўлига ундади. Бунгача ҳар қайси ўғиш, ҳар қайси аймоқ ниманидир тангри деб биларди. У тангрилар девлар деб аталарди. Девлар ўзларини турли ўғишлар, аймоқларнинг тангрлари деб эълон қилгач, бир ўғишни иккинчисига, бир аймоқни яна бошқасига гижгижлар, қон тўкишга ундардилар. Улуғ Заратуштра уларни ҳаммасини лаънатлади, фирибни фош этди. Девлар асли тангри эмас, йўлдан оздирувчи шаккок руҳлар экан холос!

— Тангримиз — осмон билан ерни яратган Ахурамазда, бирдан-бир пайгамбаримиз — Заратуштра!

Ўтпарастларнинг баланд овозлари оташкада деворларини зириллатиб, баланд туйнукдан осмон гумбази томон кўтарилди.

— Заратуштра, — такбирини давом эттирди заутар, — ягона салтанатга бўйсунишни бизга васият қилган! Улуғ ихшидимиз қудратли Ахурамазда иродаси билан бизни бошқариб туради, чорвамиз учун яйловларни асрайди, ариқ қазишни буюради, Довон ерларини инс-жинслар тажавузидан ҳимоя қилади!

— Қудратли Ахурамазда улуғ ихшидимизни ўз панохида асрасин! — илтижо қилишди тақводорлар.

— Девлар кувилган, тўзгитиб юборилган, бибурд қилинган. Аммо улар одамларга ёмонлик қилишдан, зарар келтиришдан воз кечмаган. Чунки Яхшилик билан Ёмонлик, Ҳақиқат билан Ҳақсизлик ўртасидаги кураш доим бўлган, у бор! Яхшилик билан Ҳақиқат кучлари бошида Ахурамазда, Ёмонлик билан Ҳақсизлик кучлари бошида эса Ахраманю¹ туради. Пуштипаноҳимиз буюк Заратуштра оқибатда Ахурамазда, Яхшилик билан Ҳақиқат энгишини башорат қилиб кетган!— Заутар маърузасини тугатди, тингловчиларнинг мамнунияти чексиз эди.

— Заутар, танҳо сенгина ҳақ йўлга бошлагувчимизсан!— кимнингдир босиқ, салмоқли овози эшитилди.— Оташкада жазогоҳ эмас, гуноҳларни ювиш, тавба маскани, саждагоҳдир! Мен тўғри гапиряпманми?

— Тўғри,— тасдиқлади заутар.

— У холда, сўрашга рухсат бер...

— Гапир!

— Яхшилик билан Ёмонлик бир одамнинг ўзида ҳам, унинг ўй-хаёли, қилмишларида ҳам ўзаро курашадими?

— Ҳа, албатта. Хўш, бу сўзларнинг билан нима демоқчисан?

— Мени отим Заал. Илгари кул бўлганман. Бактриёнада туғилганман. Довонга Ёмонлик билан Ҳақсизлик орқасида келиб қолдим. Ҳозир йўлтўсарлар, ҳа, қароқчилар орасида яшайман, улар билан бирга тоғу дараларда яшириниб кун кечираман.

Ҳамма Заалга ҳайрон бўлиб қаради. Ғовур кўтарилди. Заутар узун соқолли иягини хиёл кўтарганди, одамлар жимиб қолдилар.

— Йўлтўсарлар тавба қилишмоқчи, тавба қилдилар ҳам,— давом этди Заал.— Улар энди пешона тери билан кун кўришяпти. Сендан илтимос: ўзинг, раҳмдил отамиз, гуноҳимиздан кечиб, биз бечораларни ихшиднинг ғазабидан қутқазсанг. Биз Заратуштра кўрсатган ҳақиқий эътиқод йўлига қайтиш орзусидамиз! Биз оташкаданинг шафқатлилигига ишонамиз, унинг раҳмдиллигидан умидвормиз! Рухимиздаги Эзгулик зулм дастидан пайдо бўлган Ёмонликни охир-оқибат ситиб чиқарди. Сен, отамиз Заутар, илтифотингни дариг тутма!

Оташкадага чуқур сукунат чўқди. Фақат ибодатчилар имонини мустаҳкамлайдиган муқаддас оловда ёнаётган ўтинларнинг чирсиллашигига эшитиларди.

— Яна бир неча оғиз сўз айтишга рухсат сўрайман,—

¹ Ахраманю кейинча Ахраман деб юритилган.

дея давом этди Заал заутарнинг кўзларига тикилиб. — Орамиздагилардан ҳеч ким ўз хоҳиши билан йўлтўсар бўлган эмас. Биз ҳаммамиз Ёвузлик, Ҳақсизлик, Алдов, Адолатсизлик курбонларимиз!

— Ўз шерикларинг... қароқчиларни оклаш учун инсофли, яхши одамларни айблаяпсан! Ўз ҳожасидан қочиб кетган қул, қишлоқ оқсоқоли қўрасига ўт қўйган ёвуз, бизга иноқлик қўлини чўзаётган мамлакат элчиларини талаган, ўлдирган йўлтўсарларнинг гуноҳлари асло кечирилмайди! Сенга кўрсатиладиган биргина шафқат шуки, бу ердан тириклай чиқариб юбориласан, қатл қилиш Оташқаданинг вазифаси эмас!

Заал эсанкираб қолди. У ўзига келгач, тисарнилиб оташқаданинг куббали хонасидан ташқарига чиқди.

Оҳиста ўрнидан турган заутар:

— Эзгуликка эришмоқ учун Муқаддас оловда чинқиш лозим! — деди-да, ўртадаги думалоқ ўчоқ томон қадам ташлади. Ибодатчилар тисарилиб, унга йўл бўшатдилар. Заутар кўлларини оловга тутиб, исиган қафтларини юзига суртаркан, ўчоқ устига эгилди. Одамлар ҳам унга таклидан бошларини ўчоқ четидаги йўнилган харсангларга теккудек паст энгаштирдилар.

Оташқадада узоқ вақтгача ўтпарастрларнинг Яхшилик, Ҳақиқат, Адолат тантанаси йўлидаги ибодат расмусумлари давом этди.

Орадан бир кун ўтгач, ариқ қазувчи мусофирлар тунайдиган жойда зиёфат бошланди. Атрофдаги дарахтларга эгарланган арғумоқлар боғлаб қўйилган. Булоқ атрофига тўшалган полосларда анвойи башанг кийимли одамлар ўтиришибди. Сал нарида қўй гўштли шўрва қайнар, тол гавронидан ясалган сихларда кабоб пишириларди. Сопол кўзалардан асл нав мусаллас қуйилаётибди.

— Э, буюк Ахурамазда! Фақат ўзинггагина аён ниятимизди холислиги! Биз чиндан ҳам Яхшилик йўлига қайтмоқчи бўлдик! Сен ўзинг бу йўлни бизга раво кўрмадинг!

Еш отаман Бургут умрида биринчи бор узун нутқ ирод этётганди.

Йўлтўсарлар тун бўйи чағирхўрлик, ишрат килдилар. Маст-алас одамларнинг хайқириқлари, шовқин-сурони узоқ-узоқлардан ҳам эшитилиб турарди.

— Ким айтган йўл тўсиш, талаш, зўрлаш ёмон деб?! Йўлтўсар, қароқчи — энг омадли одам! Бойлик, шароб, энг яхши овқатлар, чиройли аёллар — бариси ўшаларди-

ки!— кайфи тарақ отаман ўз шерикларига шундай таскин берарди.

Тонг ёришганда Бургут ўрнидан кўзғолди. Шериклари ҳам оёққа турдилар.

— Отти опкесин!

Заал ёнгинада hozир турган ёш йўлтўсарга имо қилганди, у тезлик билан ёғоч челақда булоқнинг муздек сувидан келтирди. Отаман бошидан мис дубулғасини олиб эгилди, унинг бўйни аралаш қуйилган совуқ сув бошидан ошиб, ёш йўлтўсарнинг оёқларига тўкилди. Бургутнинг кайфи бир қадар тарқади. У эгарга ирғиб минди-да, отга қамчи босди. Арғумоқ елиб кетди. Унинг орқасидан қароқчилар тўдаси ҳам тартибсиз от қўйди.

Йўлтўсарлар яқин қишлоқдаги икки бой билан қишлоқ оқсоқолининг уйига бостириб кирдилар-да, мол-мулкани талаб, хотинлари, қизлари, сингилларини зўрладилар. Кетаётиб уларнинг қўраларига ўт қўйиб юбордилар. Бургутга қишлоқ оқсоқолининг ёшгина келинини рўпара қилдилар...

Эрталаб Бургут кайфияти бузуқ уйғонди. У шу пайтгача бирор марта ҳам бировнинг хотини ёки қаллигини зўрламаганди, ҳар вақт бу гуноҳдан тийинарди. Ахир, худди шундай зўравонлик қилгани учун Бургут бир вақтлар қишлоқ оқсоқолини бўғиб ташлаб, унинг уйига ўт қўйгач, ўзи тоққа бошини олиб кетган эди-ку! Мана энди... бугун тунда унинг Ойтуққанга бўлган севгиси, унга берган ваъдаси поймол бўлди, унинг хотираси таҳқирланди! Бугун Бургут росмана йўлтўсар, ашаддий қароқчига айланганини тан олди.

У н у ч и н ч и б о б

ХАНЬ ҚЎШИНИ ЧЕГАРАДА

Агар мамлакат яхши қуролланган бўлмаса, дарвоза орқасида ҳар доим душман hozир.

Қадимги Шумер (эрадан илгариги II минг йиллик) ҳикматларидан

— Хань элчисининг хуни қиммат туради! Буни Довон хи-шити¹га яхшилаб тушунтириб қўйиш керак!

Осмон Ўғлининг бу доно сўзлари маъносини ҳаракатчан, аммо У-дининг ўзи сингари хомсемиз чэнсян Гун-сунь

¹ «Ихшид» сўзининг бузилган талаффузи.

Хэ кенгашда қатнашаётган аъёнларга хожати бўлмаса ҳам батафсил изоҳлаб берди.

Икки юз йигирма етти йил ҳукмронлик қилган Катта Хань императорлари¹ ичида энг узок, эллик уч йил тахтда ўтирган Лю Чэга чэнсян узок бардош бериши қийин эди. Салтанатни марказлаштириш, бир гуруҳ аъёнларнигина эмас, буткул ҳукмрон табақаларни алмаштириш, аслзодаларни анъанавий мавқеларидан маҳрум этиш, тинимсиз босқинчилик урушлари олиб бориш, бунинг учун аввало айғоқчилар юбориб, маълумотлар тўплаш, олинган маълумотларни синчиклаб ўрганиш, бошқа давлатлар билан элчилик муносабатлари ўрнатиш, урушларни дипломатик тайёрлаш, аҳолини қирғин-баротлар «пичоқ суякка бориб етгани учун қилиняпти» дея ишонтира билиш, бошқаришнинг доимий мавжуд долзарб масалалари билан шуғулланиш ҳар қандай жисмоний бақувват, оқил одам учун ҳам оғирлик қиларди. Лекин чэнсянлар вазифаси шундангина иборат эмас. Энг оғири Осмон Ўғли ҳузурда ўзни тута билиш! Бу тушунчанинг маъноси кенг. Олтинчи Осмон Ўғли тахтга ўтиргандан бери чэнсянликдек оғир юкни базўр тортиб келган, ўзидан кейинги тортиш «насиб этган» арбоблар сингари Гун-сунь Хэ ҳам Осмон Ўғлининг нима демокчилигини хиёл ишорадан тушуниши, гоҳ-гоҳгина ним кулимсирашидан, аксарият эса кўз қарашдан фаҳмлаши керак бўларди. Зарур бўлганда Осмон Ўғлининг кўрсатмалари заминидаги жавобгарликни «ихтиёрий» ўз зиммасига олиши, вазият талаб қилгудек бўлса, у ҳам ўзидан олдинги чэнсянлар сингари «касаллиги ёки қувватсизланиб қолгани сабабли рухсат сўраши» шарт эди! Осмон Ўғлининг даккиларидан эсанкираб, бирон масалада мавқеидан пастроқ фикр айтиб юбормаслиги, қалтис ҳаракат қилиб қўймаслиги керак. У-ди бошқалар олдида обрўсизланган чэнсянни ёқтирмайди! Демак, чэнсян бўлмоқ учун Осмонтагини бошқаришдек энг оғир юкни ҳормай-толмай тортиш, доимо хатарга шай турмоқ талаб қилинади. Бунга ҳамма ҳам бардош беролмаслигини Осмон Ўғли барчадан кўра яхшироқ билади. Шунинг учун ҳам у бир чэнсян ишдан чиқиб улгурмасдан иккинчисини пухта тайёрлаб боради! Шу тарика чэнсянлар отнинг такасидек туёқ билан тош ўртасида едирилиб, эскиси янгиси билан алмашилиб бораверади, «туёқ» эса ўша-ўшалигича қолаверади. Осмон Ўғлининг ҳар доим

¹ Катта Хань империяси мелоддан илгариги 202-йилдан эраннынг 25-йилигача давом этган.

кенг ва теран, узоқ ҳамда пухта ўйлашга, нимаики муҳим бўлса кўздан қочирмай, кузатиб боришга вақти бўлади. У ҳар доим бардам, фикрини чархлаб, тетик туради. Чэнсянликка лойиқ одам Осмонтагида оз эмас, аммо Осмон Ўғли бўла оладиган одам битта... Лю Чэдан бошқа йўқ! Бинобарин у Осмонтагининг бахти учун ўзини асраши керак! Ҳали қанча-қанча чала ишлар, Осмонтагига бирлаштириб улгурилмаган мамлакатлар, ўлкалар бор!

Ниҳоят чэнсян изоҳни қуйидагича якунлади:

— Элчи Шэ Хэнинг хуни Чаосянь ҳукмдори Юкюйни ҳам тортганини, Лэулань ҳамда Гуш хукмдорларининг Ван Кўй хинь-жинлари (сайёҳлари)га қазиган чоҳга улар билан бирга ўзлари ҳам кулаганларини Фарбда эшитмай қолмаганлар! Афсуски, Довонда ҳам худди шундай бўлди! Элчи Чэ Лин, у билан борган ханликлар чегарадаги Йу шаҳари атрофида хиёнаткорона ўлдириб юборилдилар! Ачинарлиси шундаки, гўё бизнинг элчиларни Муғуванинг ўзи эмас, қандайдир қароқчилар ўлдиришганмиш! Шэнбинлар Довонга етиб боролмайдилар, деб ўйласалар керак-да! Акс ҳолда, элчиларимизга қўл кўтармаган бўлардилар.

— Бу фикр Довон бекларида илгари ҳам бўлган, — деди касаллигига қарамай кенгашда қатнашаётган Жан Цянь. У чэнсян Гун-сунь Хэга яқин жойда ўтирарди.

— Довон дунёнинг нариги четида эмас! У қуёш ботадиган сув бўйигача, Дачингача борадиган карвон йўлининг ўртасида. Бу Узун карвон йўли шимолдан жанубга борадиган карвон йўли билан Довонда кесишади. Бу ўлкани душман хукмдорининг кўлида қолдирилмаймиз! Шэнбинлар Довонни забт этишгач, ундан наридаги мамлакатларга учқур Довон аргумоқларида борадилар!

Осмон Ўғли фикрининг Гун-сунь Хэ талқин этган охириги якуни ана шундай бўлди.

У-ди аста бош кимирлатиб, кенгаш тугаганини ишора қилди.

Эртаси Довон ишлари бўйича бош маслаҳатчи Жан Цяннинг қаттиқ ётиб қолганини, чап томони, тили фалаж бўлиб қолганини Осмон Ўғлига аста хабар қилдилар. Саройнинг энг ўткир нина санчувчи табиблари бир ҳафта давомида қўлларидан келган ҳамма чорани кўрдилар,

---

¹ Мелоддан илгариги 109-йили Хань элчиси Шэ Хэ уни чегарагача кузатиб келган Чаосянь мансабдорини ўлдирган. Бунинг учун Чаосянь хукмдори Юкюй Шэ Хэни қатл этган. Бу воқеа Чаосянни босиб олишга баҳона бўлган.

аммо Жан Цяни лоақал чала-чулпа бўлса-да, тилга киритолмадилар. Хат ёздириш йўлидаги уриниш ҳам бекорга кетди. Табиблар беморнинг хотираси ҳам жуда сусайгани, ёзув белгиларини ҳам яхши танимаётганини айтдилар. У гоҳ ўзига келар, яна хушдан кетарди. Довон масаласи бўйича энг керакли одам энг зарур пайтда ишдан чиққан эди! «Довонга юриш олдидан Жан Цянинг чала жон бўлиб қолгани яхшилик аломати эмасди», деган фикрга келган аъёнлар бирон нарса дейишга тиллари бормасди.

Довонга юриш бошлаш асосан ҳал қилинган бўлса ҳам, қанча шэнбин юбориш ва кимни бош қўмондон қилиш ҳал этилмаган эди. Навбат энди шунга етганда, бу ишда бош маслаҳатчи бўлиши мўлжалланган одам касалланиб қолгани учун У-диннинг кайфияти бир оз бузилди. Аммо сиртдан қараганда ҳукмдор хотиржам эди. Демак, Осмон Ўғлининг қарорини амалга оширишга ҳеч ким, ҳеч нарса тўғанок бўлолмайди.

У-диннинг топшириғига кўра, Гун-сунь Хэ Жан Цянь дастлаб боргандан кейинги йигирма тўрт йил ичида Довонга бориб келган элчиларнинг Довон кўшинининг сони, сифати, Эрши қалъаси, умуман Довонга оид маълумотларини кўриб чиқди, элчиларнинг тириклари билан суҳбатлашди. Бу ишда Саймалитошни «ўрганиш»га борган элчи Яо Дин-хань яқиндан ёрдам берди, сўнгра у бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Яо Дин-хань бошқа элчиларнинг маълумотларидан ўз фикрини тасдиқлайдиганларини ажратиб олиб, хулоса қилди: Довон кўшини кучсиз, Эршига ўзиотар камон, палаҳмонлар билан қуроолланган уч минг шэнбин юбориш кифоя. Довоннинг бошқа шаҳарларидан кўшин тўпланиб келгунча, Эрши бизнинг қўлимизда бўлади! Гун-сунь Хэ бу хулосани қувватлади, чунки унинг назарида етти юз отлик шэнбин билан Лэулань ҳукмдорини асирга олингани ҳақидаги тасаввур эскирмаган эди. Аммо Осмон Ўғли Довонга юбориладиган шэнбинлар сонини бир неча марта кўпайтиришни буюрди.

Айни вақтда Довонга борадиган кўшинга кимни цзянцзюнь — бош қўмондон қилиб тайинлаш ўрганилаётганди. Хинган тоғлари этакларида Жан Цянинг айби билан хунлар қуршовида қолиб, катта талафот кўргандан бери ўтган ўн саккиз йил ичида ҳарбий саркарда Ли Гуан-ли ўзини анчагина оқлаган эди. Хунларнинг ўнг қўлини кесиб ташлаш учун олиб борилган урушнинг кейинги йилларида қилинган бир қатор жангларда ғолиб чиққан Ли Гуан-ли ҳозир ёши жиҳатидан ҳам, обрўини жиҳатидан ҳам узоқ Довонга юборса бўладиган икки-уч ҳарбий сар-

карданинг бири ҳисобланарди. Уни ўз вақтида жар ёқасидан олиб қолган ва тикланишига катта ҳисса қўшган жияни Ли Ши яна енг шимариб ишга тушди. Саройнинг эътиборли, гўзал хонимларидан бўлмиш Ли Ши Осмон Ўғлининг энг яқин «сирдоши» эди. У анча эрка бўлиш билан бирга, давлат ишларида ҳам маслаҳат чиқадиган оқилгина сарой хоними ҳисобланарди. Ниҳоят Ли Гуан-ли бош қўмондон этиб тайинланди. Зукко сарой аъёнлари бу ишда ҳам Осмон Ўғлига яна бир бор қойил қолдилар. Ли Гуан-ли энг муносиб бўлгани учун Довонга борадиган қўшинга цзянцзюнь этиб тайинлаган бўлса ҳам, Ли Шига унинг илтимоси билан кўрилган тadbир тарзида кўрсатди. Улуғ шахс ҳар қандай ишда ҳам ўз донолиги, топқирлиги билан ҳаммани қойил қолдираётган экан!

Ишлаб толмас Жао Ши-чэн, Лэулань билан Гуш қаҳрамони хаохоу Ван Кўй, таниқли саркарда Ли Чи тегишли вазибаларни эгалладилар. Қарам мамлакатлардан тўпланган олти минг отлик шэнбин ва бир неча ўн минг ёш «ярамас»¹ отликлардан иборат қўшин тай-чу эрасининг мол йили² Довонга жўнади.

Шу кунлари Жан Цянь салгина хушига келгандек бўлди. Унга Осмонгаги шэнбинлари Довонга жўнаганини аранг тушунтирдилар. Жан хиёл жилмайди. Довон мусалласи, унинг ширин-шакар меваларини биринчи бўлиб тотган, ҳозир эса, қурқшаб, сўлиб бораётган бу лаблар ўша боғларни оёқости қилиш учун қўшин юборилганидан ўз эгасининг хурсандлигини — унинг ҳаётидаги охири хурсандчилигини ифодалаётган эди! Унинг нафас олиши тезлашиб, кейин пасайиб қолди. Оғзига тутиб кўрилган силлик кумуш парчаси терламади... Лекин унинг фақат бир кўзигина юмилган, иккинчи кўзи очиклигича тош котиб қолганди. Бу кўзни силаб кўрдилар, бари бир у юмилмади. Жан Цяньни кейинги йиғирма йил ичида яхши билган мулозим «Эршига шэнбинлар юборилганидан рози бўлгани учун унинг бир кўзи юмилди, Довон олингандан сўнг иккинчи кўзи юмилса керак», деди! Агар шу гаплар тўғри бўлса, Жан Цяньнинг иккинчи кўзи очиклигича қолиб кетмасмикан?!

Сарикдарё соҳилидан ер-кўкни титратиб жўнаган шэнбинларнинг Довонни албатта бўйсундиришларига, Осмон отларнинг ҳаммасини олиб келишларига ва Довон-

¹ Сима Цяньнинг «Шицзи» асарида «жиноятчи», «безори»лардан тўпланган шэнбинлар тўғридан-тўғри «ярамас» деб кўрсатилган.

² Мелоддан илгариги 104-йил.

ни узликсиз Осмон отлар юбориб турадиган қилишларига Чанъанда шубҳа қолмаган эди. Шунинг учун ҳам Ли Гуан-лига «Эрши цзянцзюнь» («Эрши фотиҳи») унвони олдиндан берилиб кўйилди. Осмон Ўғли бу борада ҳам бошқаларнинг ақлига келмайдиган тағдор тадбир кўллаганди: Ли Гуан-ли Эршини олмасдан қайтмаслиги керак, тўғрироғи, қайтолмайди!

Кўшини йўлга тушган кунлари Гуан-дун (ҳозирги Шаньси) вилоятидан кўтарилган чигиртка гаялари куёшни тўсгудек булут янглиғ учиб, учраган экин-тикинну дарахт барглариғача еб битирди. Ли Гуан-ли кўшини Дуньхуангача ҳаммаёқни чигирткалар катронлаб ташлаган, ем-хашаксиз, озуқасиз, чанги осмонга кўтарилаётган йўлдан юришга мажбур бўлди.

Хань кўшини Яншуй дарёсидан ўтгач, «қайсар» шаҳарларга дуч келди. Майда давлатлар аҳолиси шаҳар қалъалари ичига беркиниб олиб, Хань кўшинига озуқа беришдан бош тортди. У шаҳарларни қамал қилиш деярли фойда бермади — аҳоли озуқани баттар яширди, кўмиб ташлади. Хань кўшини келаётгани тўғрисидаги хабар чўл айғоқлари тезлигида тарқаларди. Аҳоли шаҳарларни ташлаб, бошқа жойларга кетиб қоларди. Фақат тўсатдан бостириб қирилган шаҳарлардагина шэнбинлар озиқ-овқат, озуқа топа олдилар.

Чигиртка ёпирилиб, ҳеч нарса қолдирмаслигини саройнинг фолбин қоҳинлари дастлабки кунларда яхши аломат, яъни Хань кўшини Довонни чигиртка галалари-дек талаб ташлайди, дея қаромат қилгандилар. Кўп ўтмай улар бу кўнгилсиз аломат экан, кўшиннинг иши ўнгидан келмади, деган хулосага келдилар. Бахтсизликни олдини олиш учун кўплаб қурбонликлар қилинди.

Бутун ёз шу алфозда йўл юрган кўшин кеч кузда, ниҳоят Оксой билан Кўкшаал дарёлари кўшилган жойдаги Йу кентига етиб келди. Йўлда майда давлатлар билан бўлган жанглар, озуқа етишмаслигидан сийраклашган Хань кўшинининг кентни узоқ вақт қамал қилишга ҳам мадори қолмаганди. Ли Гуан-ли кентга тўсатдан бостириб киришга қарор қилди.

Қамчи хотини Бўтакўз билан бирга Йу кенти қалъасига киришлари ҳамано, шаҳар дарвозалари шошилинич ёпилди. Чақирлар кентни қуршаган деворлар, минораларга кўтарилиб, ўқ узиш учун мўлжалланган шиннаклар ёнига жойлаша бошладилар. Кун кечга яқинлашиб борарди. Кексалар билан ёш болалар гувалак, пахса уйлар ичига

яшириндилар. Жарчилар томоқлари кирилиб, барча эр-как-аёлларни уйларидан ёй, қилич ва найза олиб чиқишга ундардилар.

— Минораларга, шинакларга кўтарилинглар! Дарвозалар томонга илдамланглар!— деб бақир шарди улар.

Қамчи отларни таниш хонадоннинг отхонасида қолдирди.

— Агар тирик қолсак, отларни сўнг олиб кетармиз бу ердан. Ҳозир уларни сотиш тўғрида гапирмасам бўлади,— деди у хотинига.

— Арзонроқ бўлсаям, уларни Селат бозорида сотиб юборсагам бўларкан. Кўпроққа пуллаймиз, деб мана энди... Болаларимиз уйда қолиб кетишди! Бизсиз уларди холи нима кечади энди?!— эрини қойий кетди Бўтакўз.

— Ваҳима қилаверма! Қирқ йил қирғин бўлсаям, ажали етган ўлади, деб бекорга айтмаганлар. Ахурамазда тақдирингга ёзмаган бўлса, тирик қолсан!

— Юрагим сезяпти бир балога дучор бўламиз. Ўтган тунда хосиятсиз туш кўрдим.

— Ҳозир сени тушларингди маъносини суриштириб ўтириш вақти эмас! Анавини қара, аёллар биз кирган дарвоза томонга боряптилар. Бор санам уларминан, мен нариги девор тепасига чиқаман. Отларимиз ёнида учрашамиз.

Қамчи тор, кинғир-қийшиқ кўчалардан зир югураётган одамлар ичига аралашиб, кўздан йўқолди. Ёй кўтарган Бўтакўз паришон қиёфада дарвоза томон йўналди. Ғира-шира қоронғуликда ундан сал нарироққа қаттиқ зарб билан алланарса гурсиллаб тушди, у ердан қийқирик эшитилди. Бўтакўз қадамини тезлатди. Бир неча одам тил тортмай ётарди.

— Девордан ошириб тош отяптилар!— деди кимдир.

— Ким қоронғида яхши кўрса, минорага чиксин!— буюрди минорадан яна аллаким.

Бўтакўз деворга тиралган ёғоч шотидан юқорига кўтарила бошлади. Унинг орқасидан яна бир неча одам шотига тармашишди. Бўтакўз ташқаридан деворга илашишга уринаётган сон-саноксиз душманларни кўрди. Душман дарвозани очиб кириш учун зўр бериб интилаётганди. Довонликларнинг ёй ўқларидан ўнлаб шэнбинлар кулади, аммо улар тўхтаб дейишмасди. Кўп ўтмай, Бўтакўзнинг ўқдони бўшаб қолди. У атрофга аланглади. Шинак атрофида ўзидан бошқа ҳеч ким қолмаганини, атрофидагиларнинг ҳаммаси тўнтарилиб, мукка тушиб ўлиб ётишганини билди. Шэнбинлар девор устига деярли чи-

киб қолаёздилар. Пастдан дарвозага оғир ходаларнинг гурсиллаб урилиши, синаётган тахталарнинг қарсиллаши, одамларнинг кичқириқлари эшитилди. «Ёв босиб кирди!» — деган фикр кечди Бўтакўзнинг хаёлидан. У тезда шоти ёнига келиб, апил-тапил пастга туша бошлади. Бўтакўзнинг оёғи ерга тегар-тегмас, тепадан шотини ағдариб юбордилар. Бўтакўз орқаси билан қулади. У ерга эмас, бировнинг устига тушгандек бўлди. Бўтакўзни кимдир кучли қўллари билан маҳкам ушлаб, қучоқлаб олди. Унинг юмшоқ кўкрагига қандайдир қаттиқ нарса ботди.

Бўтакўз ўзини бўшатиб олиш учун чиранар, тепинар, зўр бериб олдинга, ёнига силтанарди. Иккита шэнбин чилвир билан унинг қўл-оёқларини маҳкам боғлаб, жанггоҳдан нарига олиб кетишди.

Шэнбинлар шериклари жасади устидан юриб бўлса ҳам тунда бир неча кўчани ишғол қилдилар, аммо кент аҳолиси, чакирларнинг қаршилигини синдира олмадилар. Тонгга яқин жанг яна авжига чикди. Ли Гуан-ли ўзига тобе саркардалар қуршовида кент қўрғонининг энг баланд минорасига чиқиб, пастда бўлаётган киргинни кўздан кечирди. Хань саркардалари турган минора яқинида найза жангги қизирди. Совут, мис дубулға кийган забардаст довонлик чап қўлидаги қалқон билан шэнбинлар найзасидан ўзини ҳимоя қилар, ўнг қўлидаги узун найзани ўқталиб, чинжинларни уёқдан-буёққа гала-гала қувларди. У Ли Гуан-лининг кўзи олдида бир неча шэнбинни найза санчиб қулатди.

Ли Гуан-лининг ёнидаги саркардалардан бири минорадан туриб довонликни ёй-ўқи билан қулатишни таклиф қилди. Цзянцзюнь «тура тур» ишорасини қилди. Чунки у Довон жангчисининг нимага қодир эканини билмоқчи эди. Довон уруши эндигина бошланаётганда душман тўғрисида ҳозиргидай бевосита маълумот олиш қўшин бошлиғига ҳаммавақт ҳам муяссар бўлавермайди-да ахир.

Довонлик найзаси синиб кетгач, шартта қиличини сугурди-да, уни ўраб олган ханликлардан ўзини ҳимоя қила бошлади. У қараса, қалқонга ҳожат йўқ. Шундан сўнг қалқонни зарб билан шэнбинларга қараб отганди, бир чинжин қулади. Довонлик қилич сопини икки қўллаб маҳкам ушлаганча, турган жойида гир айланган кўйи, яқин келган шэнбинлардан яна учтасини ер тишлатди. Минорадан мўлжалга олиб узилган ўзиотар ёй ўқи кекиртагини тешиб ўтгандан сўнггина довонлик чақир ҳалок бўлди.

Тушга яқин жанг тугади. Чегарадаги чоғроқ Йу кенти забт этилиб, жами аҳолиси қириб ташланди. Кўчалар, ҳов-

дилар, ариқларда ҳалок бўлган довонликлар билан шэнбинларнинг жасадлари қалашиб ётарди.

Кўп сонли соқчилар билан бир гуруҳ ҳарбий саркардалар қуршовида кептни кўздан кечираётган цзянцзюнь Ли Гуан-ли бир ҳовлининг эшиги ёнида беихтиёр тўхтаб қолди. Остонада қилич билан чопиб ташланган беш ёшлардаги бола ётар, унинг ёнида эса иккита шэнбин ва довонлик аёл (эхтимол, уй бекаси, боланинг онаси бўлса керак) жасадлари устма-уст қалашганди. Аёл қўллари шэнбинлардан бирининг кекирдагида қотиб қолган, ҳатто ўлим ҳам у қўлларни ёв гирибонидан ажратолмаганди! Иккинчи шэнбин кўкрагида чуқур санчилган Довон ханжарининг сопи кўриниб турарди. «Улар болани чопиб ташлаганлар, боланинг онаси эса шэнбинларни ўлдириб, ўзи ҳам ҳалок бўлган,— деган фикр кечди цзянцзюннинг хаёлидан.— Ажабо, қандай қилиб бир аёл киши иккита эркакка бас келолдйкин?»

Тун бўйи оғир, ташвишли ўйлар Ли Гуан-лига уйқу бермади. Бир жангчи ўн кишига бас келадиган, ҳатто аёллар ҳам шэнбинларни ўлдира оладиган мамлакатни забт этиб бўлармикан? Энг четдаги чегарадаги кичик шаҳарчадаёқ кўшиннинг ярми ҳам қолмаган бўлса-я! Нима қилиш керак?!

Собиқ ўғри Жэн Чэ жангда ўзи каби авф этилган жиноятчилар ўнлигини бошқарарди. Бўтакўзни ўша асир олган, аммо кўп ўтмаёқ кўвиғидан ярадор бўлгани учун сулув асирага яқинлашолмасди. Жэн Чэ ўз шэнбинларига Бўтакўзни бошқа ҳеч ким кўрмасин учун уни ичкаридаги қоронғи хона ичига яшириб қўйиш, едириб-ичириб, чиройинга путур етказмасликни буюрди.

Жэн Чэ ўнлигига (улардан ҳозир олти киши қолган эди холос) ажратилган ҳовли тилмочлар жойлашган уйнинг ёнида эди. Тилмочлар орасида гаогюй (уйғур)лар, хунлар билан довонликларнинг тилини ўрганаётган бир неча ханликлар бор эди. Бош тилмоч, ўттиз беш-ўттиз олти ёшлардаги узун бўйли, келишган Йўлбарсбилка довонлик асира аёл тўғрисида хабар топгач, ханлик Ань-ин билан маслаҳатлашишга қарор қилди:

— Мени одамларим яширилган довонлик гўзал аёлни пайкаб қолишибди...

— Қаерда экан?

— Нариги, қўшни ҳовлида.

— Яхши, сен анчадан бери ўзингникилардан хотин топиб олишни орзу қилиб юрибсан.

— Ҳамма гап шунда-да. Цзянцзюндан илтимос қил-
сак... шунга ҳаракат қилсак...

— Сенга ёрдамлашгани мен ҳам бирга бораман.

Цзянцзюннинг шахсий соқчиларни ичида тилмочларга таниш буцуй-соқчи бор эди. У ҳам Йўлбарсбилка билан Ан-инни Ли Гуан-ли ҳузурига дарҳол киритиб юборолма-
ди. Буцуй ичкаридаги эшик орқасига ўтиб, ким биландир (эҳтимол соқчилар бошлиғи бўлса керак) узоқ вақт гап-
лашди. Кейин уни аранг кўндирди шекилли, қайтиб чиқ-
кач:

— Қиринглар. Аммо гапни чўзманглар!— деди.

Илгариги кент беги саройчасининг ўймакор эшиги-
дан ичкари киришган тилмочларнинг кўзи деворлардаги,
эшик табақаларидаги отлар, кийиклар, архарлар тасви-
рига тушди. Бундан атиги бир неча кун илгари ҳам кент
беги шаҳар аҳолисини қабул қилган каттагина хонада
цзянцзюнь ўтирарди. Одатда ҳар доим хотиржам, тетик
кўринадиган Ли Гуан-ли бугун паришон, чарчаган, уйқу-
сизликдан ланж эди. Унинг эғнидаги қовима кўкимтил
шойи либос товланар, белига эса тўқима сербар ипак ка-
мар боғлаб олганди. Кириб келган тилмочларнинг наза-
рида цзянцзюнь совуқ еб титраётгандек туюлди.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин баравар эгилиб, таъзим
қилдилар.

— Қандай юмиш билан келдинглар?

— Ўнбоши доволик аёлни асир туширибди. Мен уни
хотинликка олмоқчи... олсам девдим. Агар ўнбошига буюр-
сангиз...

— Тортиб олмоқчимисан?

— Тўплаган олтинларимни ҳаммасини бераман...

— У маҳаллий аҳолидан. Ундан доволиклар тилини
яхшигина ўрганса бўлади,— гапга аралашди Ань-ин.

— Демак, у биттангизга хотин, иккинчингизга тил ўр-
гатувчи бўлади! Шундайми?

— Ҳа, шундай!— бир қадар ўнғайсизланиб жавоб
қайтарди Ань-ин.

— Ўнбоши жинояти учун ҳукм қилинганларданми ёки
отлиқларданми?

— Ҳукм қилинганлардан!— деди шартта Ань-ин,
сўнгра жим бўлиб қолди. Чунки унинг ўзи ҳам шундай-
лардан эди...

— Яхши, ола қолинглар!

Иккала тилмоч ҳам ишлари ўнгидан келганини тушун-
дилар: агар асира «отлиқлар» деб номланган шэнбин-
ларнинг ўнбошиси қўлида бўлганида қарам юрт шэнбин-

ларини хафа қилмаслик учун довонлик аёлни тортиб олишга рухсат бермасди. Яхшиямки асира ханлик жиноятчининг қўлида!

Цзянцзюннинг буйруқларини бажарилишига масъул сяовэй ёнида иккита соқчи шэнбинни олиб, тилмочлар ҳамроҳлигида асира яширилган ҳовлига жўнади. Улар ўз вақтида келган эканлар. Жэн Чэ иккита шэнбин ёрдамида асирани қаёққадир судраб кетаётганди. Аёл жонжаҳди билан қаршилиқ кўрсатарди. Унинг кўйнаги далвай-далвай йиртилиб кетган, оппоқ бадани кўришиб турарди. Цзянцзюннинг соқчилари келганларни кўриб, Жэн Чэ билан унинг икки шэнбини саросималаниб тўхтадилар. Бўтакўз ҳовли дарвозасидан кириб келганларга хангманг, айни вақтда ҳайиқиб қарай бошлади.

— Синглим, биз сени кутказгани келдик!— деди Йўлбарсбилка чала довонча тилда.

Бўтакўз Йўлбарсбилканинг гапини дарровда англаб етмаган бўлса ҳам, она тилидаги гап унга далда берди. У қарахт уйқудан чўчиб уйғонгандек киёфада йиғлаб юборди.

— Банди аёл тилмочлар қўлида бўлади, уларга керак экан. Цзянцзюнь буйруғи шундай!— деди сяовэй.

— Бермайман! Цзянцзюнь хузурига ўзим бораман! Бу — мени ўлжам!— деди муштини сиқиб Жэн Чэ.

— Агар каллангдан жудо бўлишдан қўрқмасанг боравер! Буйруқка бўйсунмаганинг учун сени ўнбошилиқдан бекор қиламан!

Сяовэй шу топдаёқ Жэн Чэнинг ўрнига бошқа шэнбинни ўнбоши этиб тайинлади.

— Олиб кетаверинглар аёлни!— деди янги тайинланган ўнбоши тилмочларга юзланиб.

— Юр бизминан, синглим,— дея Бўтакўзни нарироқдан чақирган Йўлбарсбилка яқинлашиб, аёлнинг тирсагидан тутди-да, уни дарвоза томонга ундади.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин Бўтакўзни ўзларининг кичкинагина пастак хоналарига бошлаб келдилар. Бўтакўз қачон «бор, энди уйингга кетавер», дейишларини кутарди. Ювиниб олиш учун унга сопол тоғора, кўзачада сув, кийинишга Хань шойисидан кийим-бош келтириб бердилар. Бўтакўз шойи кийимларни кийишдан бош тортди. Йўлбарсбилка аранг аллақаердан Довон бўзидан тикилган нимдош кўйлак топиб келди.

— Мени қачон бу ердан қўйиб юборасиз?— сўради Бўтакўз халоскорининг кўзига тик боқиб.

— Шошилма! Бари бир сени йўлда худди ановиларга

Ўхшаган ярамаслар тутиб олишади. Эршига йўл олганимизда, уйингга ўзим элтиб кўяман.

— Мен кентга чиқишим керак. Эримни излаб топаман.

— Нималар деясан?! Эркакларингдан бирортаси ҳам тирик қолмаган-ку ахир!

— Эримни ўлигини бўлсаям топишим керак! Бари бир чиқаман ташқарига!— туриб олди Бўтакўз йиглаб.

— Ҳамма жасадлар Кўкшаал дарёсига улоктириб юборилган!

— Ярамаслар! Тоза сувди ифлослабдилар-да. Бу қилмишларингга Ахурамазда сизларди қаттиқ жазолайди! Олов пурқаб жизгинак қилади ҳаммаларингди!

— Ахурамазда чинжинлар устидан ҳам ҳукмрон деб ўйлайсанми?

— Тангринглар ким ўзи?

— Кўк тенгри!

— У бизди ҳам тангримиз!

— Ўшанчунам мен сени кутқардим-да ўзимизникисан деб!

— Унда, нимага сиз уларминан?

— Кейин тушунасан. Мен уйгурман. Чинжинлар бизни гаогюй дейишади. Мен тугилган жойда чинжинлар ҳам яшашарди. Мен уларни тилини ёшлигимдан биламан. Шу учун улар мени тилмоч қилиб олишди.

— Хотин, бола-чақангиз қаёқда қолди?

— Мени ҳеч кимим йўқ. Ҳеч қачон уйланган эмасман. Бутун умр ўзимизникилардан учратиб қолсам уйланаман, деб юрган эдим. Мана, сен топилиб қолдинг!

— Ҳа, мана нима учун мени анови баттоллар кўлидан ажратиб олган экансиз. Уйимга кетишга йўл кўймаётганингизни сабабини энди тушундим! Йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмайди. Эй, эссиз болаларим-эй! Ҳозир йиглаб-йиглаб мени интизор кутаётгандирсизлар?! Мен бўлсам, бу ерларда саргардон... Йўқ, мен бу қафасдан яқинда кутулиб, сизларди ёнингизда бўламан! Эй, улуғ тангрим. Ахурамазда! Кўмак бер менга, қутказ бу тутқиндан, бу ердан... бу кўринмас занжирларни парчалаб чиқиб кетишимда ўзинг куч ато эт!

— Тинчлан, куйинма! Мени кўмагимсиз бу ердан чиқиб кетолмайсан,— деди Йўлбарсбилка ҳар бир сўзни чертиб-чертиб.— Агар болаларингни кўриш ниятинг бўлса, сўзларимга қулоқ сол! Мен сенга фақат яхшилик ис тайман!

— Мен сиздиям, бошқа бировдиям хотини бўлолмайман, яхшилаб эшитиб олинг!

— Сен ҳали ёшсан. Эринг ўлдирилган. Кимгадир эрга чиқшинг...

— Ўламан, аммо ҳеч қачон!

— Яхши мен сабр қиламан. Сен тинчлан, сўнг ўйлаб кўрарсан. Аммо бу ҳовлидан ташқарига чиқа кўрма! Дарвозадан бошингни чиқарган захотинг тутиб олишади-да, куёндай бўғиб олиб кетишади. Мен сен билан бир том тагида яшаб турсам, чинжинлар назарида бир ўринда ухлатгандек бўламиз, улар сени мени хотиним деб билишади. Йўкса... Кўриб турибсан-ку, бу ерда аёл дегани анқони уруғи...

Бўтакўз бошқа гапирмади. Йўлбарсбилка кигиз устига қовума тўшак ташлади-да, унинг бир четига чўзиларкан, устига чопонини ёпиб олди. Бўтакўзга ёпиниш учун юпка шойи кўрпачани қолдирди. Қорачирок пилиги ёниб бўлиб, ўчди. Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳадиксираган кўйи ўрнидан туриб, оёқ учида уй деворининг тепароғидаги даричага яқин келди. Одамлар тақдирига бефарқ қарайдиган ой ҳам совуқ тунда ёлғизликдан азоб чекаётгандек хира нур сочарди. Ҳеч қачон Бўтакўзга ой бу қадар рангпар кўринмаганди. Эҳтимол, ҳозир ўғлим ҳам, қизим ҳам бу ердан жуда узокдаги тоғ овулида худди шу ойга қараб туришгандир, эҳтимол, улар мени соғиниб, йиғлашаётгандир?— ўйлай бошлади Бўтакўз.— Эҳтимол, чол қайнотам болаларимни ухлатиб, устларига ўзининг иссиқ пўстинини ташлаб кўйгандир? Қамчи ҳозир қаерда экан, қани уни жон-дилидан суядиган ўша вафодор эри? Наҳотки у чиндан ҳам ўлган бўлса, жасадини дарёнинг совуқ суви узок-узокларга оқизиб кетган бўлса? Нима, Бўтакўз энди эрини бошқа ҳеч қачон кўролмайди-ми? Наҳотки у мана шу чўрткесар уйғурнинг хотинига айланса? Бўтакўзни у раҳмдиллик қилиб эмас, ўзи учун қутқазиб олган экан-да? Бу уйғурни ўлдириб, қирмақир бўлса ҳам уйига, болалари ёнига жўнаб қоларди-ю, аммо... афсуски, бу совуқ башарали уйғур ҳақ, у тўғри гапни айтяпти. Агар у бу ердан яқка чиқса... Яхшики, уйғур инсофли экан, унга ташланмаяпти, уни зўрламаяпти. Зўрламоқчи бўлса, Бўтакўз уни ўлдириб ташларди... Кейин нима бўларди? У ҳеч қачон болаларини ҳам, овулини ҳам кўролмасди!

Ой ботиб, уй ичидаги қоронғилик янада қуйиқлашди. Бўтакўз совуқдан қалтираётганини сездди. Йу кенти баланд тоғда жойлашган, бу ерда куз эрта тушади. Бўтакўз тахтасиз даричанинг рўпарасидаги бурчакка бориб

ўтирди. Шэнбинларнинг тажаввузидан кўрқув, ҳар бир нарсадан, ҳар кимдан ҳадиксираш кейинги кунларда Бўтакўзга уйқу бермаган эди. У фақат кундузлари хиёл мудраб оларди - да, кечалари мижду қоқмай чиқарди. Чарчок ўз кучини кўрсата бошлаганди. Бу уйғурга ҳам ишониб бўлмаса-да, ҳар ҳолда унинг ёнида, бу ерда Бўтакўзнинг хавотири, ҳадиги бир қадар пасайди. У бурчакда қисилиб ўтирган кўйи, уйқуга кетди. Эрталаб уйғонганида оёқлари шойи кўрпача билан ўраб қўйилганини кўрди. Тепасида эса, уйғур термилиб турарди. Аммо бари бир Йўлбарсбилка Бўтакўзга илгаригидек ёқимсиз, совук бўлиб кўринди.

У н т ў р т и н ч и б о б

ЖАНГСИЗ БОШЛАНГАН УРУШ

Шу кунлари Довон ихшиди Сўх дарёсига қурилган тўғонни бориб кўрмоқчи бўлаётганди. Тўғон яқинида унинг шаънига кўрғон қурилган бўлиб, Муғқўрғон дея аталганди. Икки депарага сув тақсимлаш пайтлари тартиб сақлаб турадиган ясовуллар ўша кўрғонга жойлаштирилганди. Илгарилари сув дастидан тез - тез жанжалмуштлашишлар бўлиб турар, ҳатто баъзан қон ҳам тўкиларди. Тўғон мустаҳкамланиб, кўрғон қуриб битказилгандан сўнг, сув тақсимотидаги келишмовчиликлар бартараф этилгандек бўлди. Муғува буни ўзи кўрган чоранинг самараси деб ҳисобларди.

Муғува Эршида тахт вориси, укаси Нишонни қолдириб, донгдор беклар қуршовида Муғўғлон кенти орқали Довоннинг ғарбида жойлашган депараларга йўл олди. У казилаётган ариқлар, тўғонларни кўздан кечирмоқчи. Айни вақтда, Муғува ўзини халққа яқинлигини, тўғрироғи, халқпарварлигини намоён қилиши керак. Муғуванинг назарида фуқаро мушкулини осон қилиш зарур тадбир. Умуман, ҳар қандай ҳукмдор кези келганда ўзини халқпарвар, халқнинг отаси қилиб кўрсатиш имконидан фойдаланишни унутмайди! Ҳатто фуқаро бошига солган кулфатини ҳам ҳукмдор шу халқнинг манфаати, оёйишталиги йўлида кўрилаётган зарур чора, деб кўрсади.

Ихшид сафардалигида Нишон деярли ҳамма вақтини Аркадаги саройда Эрши кенти беги Сиртлонбек билан бирга ўтказди. Улар ҳеч қачон чикмасдан, ҳеч кимни қабул қилмасдан алланималар тўғрисида узоқ суҳбатла-

шишар, кенгашардилар. Уларнинг махфий кенгашини рухсатсиз, ховлиқиб кирган эшикоғаси бузди:

— Чопар! Иккита... Йу кентидан... У ерда чинжинлар!— хабар қилди эшикоғаси нафаси бўғзига текилиб.

Нишоннинг бадани жимирлаб кетди. Аммо у ўзини дарров тутиб олди.

— Чопарлар қаерда?— хотиржам сўради у.

— Шу ерда, эшик орқасида.

— Киришсин!

Остона ҳатлаган чопарлар таъзим бажо келтиргач, ерга тиз чўкдилар. Уларнинг қўллари ҳамон кўксиларида эди. Узоқ йўл азоби, чарчокдан чопарларнинг кўзи кизариб, киртайган, юзлари заъфарон эди.

— Гапиринглар!— буюрди салобат билан Нишон.

— Улуғ ихшид! Бизди ўнбоши юборди. Йу кентини чинжинлар куршаб олган. Шунни сизга билдиришди буюрди.

— Сизлар... Чинжинларни ўз кўзларингминан кўрдингларми?

— Биз ўзимиз кўрганимиз йўқ. Биз Йу кентидан ярим кунлик йўлда... берида эдик. Бизди ёнимизга кентдан ярадор бўлган чопар келди.

— Йўлтўсарлар бўлишмасин тағин?

— Қайдам. Ўнбоши бизга буюрганини, у ёқдан чопар келганини айтяпмиз.

Нишон зимдан Сиртлонбекка назар солди, унинг юзида мамнун табассум жилваланарди. Тахт вориси қовғини уйиб олди. Наҳотки Сиртлонбек ниқобланишни ҳам билмаса?! Фаҳмлаб қолишлари мумкин-ку ахир! Одамлар уни бекорга чивир демас эканлар-да!

Ўзини ўнглаб олган Сиртлонбек ҳам Нишонга ўхшаб қовоқ уйди-да, ўзини зўр ташвишга тушгандек кўрсата бошлади.

— Бу хабар тўлиқ аниқланмагунча Аркдан ташқарига чикмайсизлар!— буюрди Нишон чопарларга.

Эшикоғаси чопарларга «юринглар» маъносида имо қилиб, ташқарига йўналди. Чопарлар унинг орқасидан эргашдилар.

Нишон Сиртлонбек билан холи қолгач, олтин тахтнинг ён суянчигига тирсагини тираб, кўкрагини баландроқ кўтарди. Унинг гердаяётганини фаҳмлаган Сиртлонбек мўлтониликка ўтди.

— Чопар сизни ихшид деб ўйлади! Бу яхши аломат! Адолат қарор топишига оз қолди!

— Секинроқ! Подадан олдин чанг кўтарма! Ҳозир бундан кейинги режаларимизни пухталаб олишимиз ке-

рак! Орқага қайтиш йўқ энди!— деди ўйланброк, буй-рук оҳангида Нишон.

Сиртлонбек билан маслахатни бир жойга қўйган Нишон ўнбоши юборган чопарларнинг хабарини текшириб, аниқлаб келиш учун эртага эрталаб Йу кентига чопарлар юборишга қарор қилди. Нишон юборадиган чопарлар ҳамма нарсани ўз кўзлари билан кўриб келишлари керак, йўл-йўлакай таркаган овозаларни тўплаб, ярим йўлдан қайтиб келолмайдилар. Нишон аниқ маълумотга эга бўлгачгина, акаси Муғувага чопар юборди. Ихшид йўлдалигидаёқ Нишон тахтни эгаллаган бўлади!

Нишон кўрган барча эҳтиёт чораларга қарамай, Йу кентини шэнбинлар эгаллагани ҳақидаги хабар бутун Довон бўйлаб яшин тезлигида тарқалган эди.

Бу шумхабар ихшид тўхтаган Водил аҳолиси қулогига ҳам етиб келди. Муғува атиги уч кун илгари катта чинор тагида дам олиб, бу қадимий кишлоқни қок ўртасидан ҳайкириб оқадиган сойнинг муздек сувларини тошдан-тошга урилиб, кўпириб, шовиллаб тез оқишини завқ билан томоша қилган эди. Ҳаммаёқ осойишта, тинч эди...

Шу пайтгача водилликлардан ҳеч ким лоқал бирор марта бўлса ҳам Хань кишини кўрган эмасди. Бошқа кишлоқлар аҳолисидек водилликлар ҳам ханликлар тўғрисида турли-туман, ҳайратангиз гаплар эшитишган, ханликлар чинжинлар ҳам деб аталармиш, улар паст бўйли бўлар эканлар, нукул кулиб гапирармишлар, илону бақаларни ҳам еяверарканлар; чинжинларнинг кўзи иккита эмас экан, пешоналари устида битта, катта кўзи бормиш... Илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган ўша сирли халқ ҳа йўқ-бе йўқ энди Довонга бостириб келётганмиш!

Безовталанган водилликлар одатда муҳим ишлар ҳал этиладиган чинор тагига тўпландилар. Соё бўйидаги супалар устига тўшалган бўйраларда кексалар, ўрта ёшлилар чордона куриб ўтирдилар. Ёшларнинг бир қисми супалар четига омонатгина чўкишди, бошқалари, жой тегмаганлари эса, тикка турардилар. Ханлар тўғрисида ҳар ким ўз билганини ўртага ташлади.

— Айтишларига қараганда, бизни юртга яъжуж-маъжужлар ёпирилиб келаётганмиш,— гап бошлади ёши қирқлар чамасидаги мўйловли одам.

— Йўқ, Жўра, ундай эмас!— эътироз билдирди бошқа кимдир.— Яъжуж-маъжужлар одамлар эмас. Улар чигирткага ўхшаганроқ махлуқлар бўлса керак. Чинжинлар минг қилмаса одамлар-ку ахир!

— Яъжуж-маъжужлар одамга ўхшаб юрадиларам,

чигиртка сингари учадиларам,— деди сула ўртасида ўтирган чол. Улар йўлда нима учраса еб-ямлаб келаверадилар. Яъжуж-маъжужлар қадами етган жой тақирга айланади, ҳеч нарса қолмайди. Яъжуж-маъжужлар суюқлардиям еб кетаверади. Энг орқада келаятганлари, ҳеч нарса қолмаганичун, тошлардиям кемираверади!..

— Яъжуж-маъжужлар худди мана шу чинжинлар-да! — бўш келмади Жўра.

— Ундай бўлса, Жўра, қани уларди йўлига чиқ, кўрамиз, сени суюгингниям еб кетишадими ё йўқми? Ўшанда сенга айтаман чинжинлар яъжуж-маъжужми, йўқлигини!— ҳазил килди кимдир. Ўтирганлар орасида енгил кулги кўтарилди.

— Ҳозир ҳазилди вақти эмас,— деди жиддий оҳангда бошқа чол.— Тез орада ихшид қайтиб, Эршига ўтиб кетса керак. Модомики чинжинлар Йу кентини босиб олган эканлар, қирғин бўлиши турган гап! Тезроқ бугдойларди ўриб, йиғиштириб олиш керак, йўқса...

Водилликлар экин-тикинни йиғиштириб, киш тараддудини кўрмоқ, кеч куз, эрта баҳордаги ёғингарчиликларда чакка ўтмаслиги учун уй томларини сувашга неча кун зарурлигини чамалаб кўра бошладилар. Яқин орада водилликларни қуролланиб, тез отланинглари, дея чакириб қолишлари ҳам мумкин эди.

— Чинжинлар Йу кентидан бери ўтолмайдилар. Эрон шоҳлариям, Шохли Искандарам Довонга яқин келганлар-да, сўнг орқага қайтиб кетишга мажбур бўлганлар. Водий ичкарисига киришга уларди юраги дов бермаган!— ўз фикрини айтди суҳбат бошлангандан бери жим ўтирган ўрта ёшли қорасоқол киши.

— Чинжинлар жуда кўп дейишади, улар форсларданам, Шохли Искандар халқиданам кўп эмиш,— гапга гап улади ҳамқишлоқларига бугдой ҳосилни тезроқ ўриб олиш ҳақида эслатган чол.— Мен яқинда Мугўғлонда бўлганимда бир савдогарди учратиб, уминан гаплашдим. У дунёни ҳамма жойида бўлган экан, Қашгардаям. Уни айтишича, чинжинлар шунчалик кўп эмишди, агар ҳар биттаси биттадан нинна ташлаб ўтса, қудуқ тўлиб кетармиш!

Сўнг гап ханликларнинг сон-саноксизлиги тўғрисида борди.

— Мени эшитишимча, чинжинларди бош кентидан эрталаб бизди сойданам каттароқ дарё оқиб чиқар эканда, тушга яқин қуриб қоларкан. Бу дарё уларди эрталабки ахлатларидан пайдо бўлар экан.

— Улар жуда кайсар бўлармиш. Жангга бораётганларида уёк-буёкқа бурилмай, тўппа-тўғрига кетаверармишлар, йўлда учраган ариқ, сой, дарё, жарликларга тушиб ўлганлари устидан босиб ўтиб кетаверарканлар.

— Жуда соз! Бизда жарликлар, дарёлар оз эмас...

— Айтмадимми улар яъжуж-маъжужларданам баттарроқ деб,— гапини маъқуллади Жўра пайтдан фойдаланиб.

— Сен бошда, одамлар эмас, яъжуж-маъжужлар келяпти девдинг. Қайсарликда сен чинжинларданам ўтиб тушасан асти!

Яна енгил кулги кўтарилди-да, ҳамма бирдан жим бўлиб қолди. Сойнинг нариги қирғоғидаги йўлдан ихшид бир неча мулозимлари билан ўтиб кетаётганди. Муғува пешонасида катта оқ қашқаси бор саман аргумоғида, унинг орқасидан эса беклар учқур отларда елиб борардилар. Водилликлар ихшидга таъзим бажо келтирдилар. Аммо ташвишли, оғир ўйга толган Муғува уларни кўрмади ҳам.

Эгарда ҳам тахтдаги каби бемалол, беҳадик ўтирган Муғува Ханга боғлиқ ҳамма воқеаларни хаёлидан бир-бир ўтказиб борарди. Хань мамлакатидан келган биринчи элчи Жан Цянга алоқадор нимаики бўлса, эсида яхши сақлаб қолганди. Элчининг гапига қараганда, у Довонга туячиларни, ханликларча айтганда, юечжиларни кидириб келиб қолган ва бу ердан хокон ўрдаси томон жўнаб кетган. Жан Цянь Ханнинг Довон билан фақат савдо қилишдан бошқа мақсади йўқ деб ишонтиришга уринди, ишонтирди ҳам. Ундан кейин келган элчилар ҳам худди шу фикрни тасдиқлаганлар. Аста-секин Хань билан савдо алоқаларининг йўлга қўйила бошлангани ҳам тўғри. Бу йиллар мобайнида Хань мамлакатига борадиган карвон йўлини барқарор ва қулай бўлишини таъминлаш учун Муғува талайгина чоралар ҳам кўрди: ҳар бир қўним жойда тунаш учун қўрикланадиган бекатлар, дарёлар ва сойлар устига кўприклар қурдирди, йўл бўйига жойлашган кентлар оралигида чопарлар орқали доимий алоқа ўрнатди. Бу ишлари учун Хань элчилари уни кўкларга кўтариб мактадилар. Улар Хань ҳукмдори ҳам худди шундай қилаётгани, қилажагини билдирарканлар, Осмон ўғли бошқа майда эл ҳукмдорларини ҳам Узун карвон йўлини мустаҳкамлаш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишга ундаётганини айтдилар. Афсуски, бурунги йили кўрс элчи ўлдирилиши ўзаро муносабатларга путур

етказди. Нахотки кераксиз кон тўкишнинг олдини олиб бўлмаса?! Бордию бу шумхабар нотўғри бўлса-чи? Эҳтимол, Йу кентига йўлтўсарлар тўдаси хужум қилгандир? Муғува ҳамон Хань Довонга бостириб келишига, кела олишига ишонмасди, тўғрироғи, ишонишни хохламасди. Довон душман келолмайдиган, босиб ололмайдиган мамлакат, деган ишонч унинг онгига чуқур ўрнашиб қолганди. Худди шу ишонч вожидан у ўз вақтида Ханга элчилар юбориб, унинг қўшини тўғрисида маълумот тўпламаганди. Муғува ҳам бошқа жуда кўп ғарб хукмдорлари сингари Хань тўғрисида унинг элчилари айтишган маълумотлар орқалигина биларди. Мана энди у хайрат бармоғини тишлаб, аттанг қияпти. Хань қўшини қандай қуроллангани, қай тартибда, қандай усулда жанг қилиши тўғрисида ҳеч нарса билмас экан-ку! У аниқ билган бирдан-бир маълумот шундан иборатки, чинжинлар, уларнинг шэнбинлари эгарда зўрға ўтира оладилар, бинобарин, улардан кўпи жанг пайти от бошқаришга жуда нўнок. Улар минган хун отлари чопишда Довон аргумоқларидан орқада қолиб кетади. Хужум қилган ёв қўшини тўғрисида у билган маълумот шундангина иборат! Ихшид ўзича, зора шэнбинлар хужуми тўғрисидаги хабар ёлғон чикса, дея умид қилишдан бошқа иложи йўқ эди.

Ўйлаган сари ўйнинг тагига етолмасди Муғува. Шубҳа-гумонлар ич-этини тирнарди: нега укаси Нишон унга дарҳол чопар юбормади? Эҳтимол, у аллақачон ҳеч қандай шэнбин-пэнбин хужум қилмаганини аниқлаб улгургандир? Йу кентига Чэ Лин элчилари гуруҳидаги ўлдириб юборилган ханликларнинг кийимини кийиб олган йўлтўсарлар хужум қилган бўлишлари ҳам мумкин. Кент беги шошиб қолиб, уларни Хань қўшини деб ўйлаган эмасмикан?! Кент беги у йўлтўсарларни товукхонага кирган тулкиларни қувгандек тумтарақай қилиб юбориш ўрнига ўзи қўргонга писган-да, бу ёкка чопар юборган бўлса керак. Қўрққанга қўша кўррилади, деганлари шу-да!

Муғува Эршинга, ўзининг Арк саройига олдиндан чопар юбормай, тўппа-тўғри кириб келди. Нишон акаси келаетганидан энг сўнгги нафасда хабар топгани учун уни баланд қуббали, катта, ўтовсимон хона эшиги олдидагина қаршилай олди.

— Тўғримн шу?...— ҳатто саломлашмасданок сўради ихшид.

— Ҳа, тўғри шекилли...

— Нега менга чопар юбормадинг?

— Бу ҳақда мен... факат одамлар оғзидан... эшит-

дим холос,— дудукланди Нишон.— У ёкка юборган чопарларим ҳали қайтгани йўк.

Худди шу пайт етиб келган чопарлар, отдан сапчиб тушиб:

— Йу кенти чинжинлар кўлида!— дея ахборот беринди.

Муғува ҳам, Нишон ҳам чопарлардан бошқа ҳеч нима сўрамадилар. Ҳаммаси аён эди. Муғува юзи билан соқолини қайта-қайта силаб кўйди. У тамом бўшашиб, ичкарига, катта хонага кираётганида калқиб, эшик тирқишини ушлаб қолди.

Ўнгкўлбеги Мўдтой ихшид билан бирга келган эди. У Муғувадан уч-тўрт кадам орқада қолиб, чопарлардан сўради:

— Яна нима биласизлар?

— Уларди отлик чақир... шэнбинлари кент атрофида изғиб юришибди экан! У ёқдан қочиб келганлар гапига қараганда, рўпара келган довонликларди тутиб олиб: «Қаерда галла, отларга ем, хашак бор, айтасан» деб кийнаётганмишлар. Одамларди иссиқ кийим-бошлариниям тортиб олиб қўйишяптийкан.

Мўдтой ичкарига, ихшиднинг ҳузурига кирди.

— Менам шундай деб ўйлагандим,— деяётган эди шу пайт Муғува укасига қараб.— Иккаламизам нари борганда, бир-икки тўда йўлтўсарди қилган босқини бу деб билган эканмиз...— Сўнг ихшид Мўдтойга мурожаат этди:— Қани, ўнгкўлбеги қандай фикрда?

— Барча кентлар, депараларга дарҳол чопар юбориш керак. Беклар буёққа чақирларди, ясовулларди жўнатсин. Ўзлари эртага кенгашга етиб келишсин.

— Нишон ўзи юборган чопарлар қайтиб келишини кутиб, кенгаш чақирмаган экан,— Муғува укасининг қилмишини яна бир бор окламоқчи бўлди.

Янаги кун Довоннинг ҳамма кент, депара беклари тўпландилар. Кенгаш қискагина бўлди. Довондаги ҳар бир хонадондан биттадан чақир юборишга келишилди. Чақирларнинг ҳар учтасидан биттаси уч кун ичида кечикмасдан Кўгорт довошига етиб боришлари лозим, ихшид пойтахтга қайтиши биланоқ улар ёв йўлини тўсиш учун юборилган илғорга бориб қўшилишлари керак. Жўнатилаётган чақирларнинг ҳар ўнтасида биттадан ўтов, ҳаммаси учун энг камида бир ойлик озик-овқат ғамланган бўлиши шарт. Селат беги ўз минглигини Қашгар йўлидан уч кўним нарига юбориши зарур. Чақирларга юзбошилар, ўнбошиларни депара, кент бекларининг ўзлари тайинлаш-

лари мақсадга мувофиқ деб топилди. Қўшинбоши минг-бошиларни депара беклари, уларнинг ўғиллари, укалари ичидан тайинлаши керак. Ўн минг чақир бошлиги — туманоғаларни кенгаш тайинлайди. Аммо бундан олдин одатда Қўшинбоши сайланади.

Анъанага кўра жанг-жадал пайтлари ихшиднинг ўзи ё унинг ўғилларидан, ёки укаларидан бири Қўшинбоши бўларди. Агар ихшидининг яқин қариндошлари орасида бу борада лойиғи топилмаса, ихшид ўғиши (қабиласи) даги бошқа бирорта уруғ бегини, буни ҳам имкони бўлма-сагина ноилож бошқа ўғишдан Қўшинбоши сайланарди, чунки бошқа ўғишдан чиққан Қўшинбоши тахтни эгаллаш ҳаракатига тушиб қолган ҳоллар ҳам бўлиб турарди. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди! Чунки тахтни бошқа бировга олдириб юбормаслик ёвни она тупрокдан қувиб чиқаришдан кам аҳамиятга эга эмас! Бу гал Муғуванинг тахтдан кўнгли тўқ эди. Унинг ўзи ҳам, укаси Нишон ҳам, ўғли Муғўғлон ҳам Қўшинбоши бўлиши мумкин. Муғлар насли ҳеч кимга тахтни бой бериб қўймайди!

Чамаси, Муғува Қўшинбошилиқни зиммасига олмоқчи эмас. Бундай жавобгарликни у ёки укаси, ёки ўғлига топширмоқчи шекилли. Хўш, қайсинисига? Беклар ихшиднинг фикрини билолмаётибдилар. Муғува ҳар доим алоҳида, ўзига хос мулоҳаза юритарди. Унинг режалари дуруст натижа берган пайтлар беклар ихшидни кўқларга кўтариб мактардилар. Бу гал ҳам ихшид тўғри қарор қабул қила олармикан? Муғува ҳар учалалари — мавжуд ва бўлажак икки ихшиднинг режа-тадбирларини бирлаштириб, бир мақсадга йўналтирмоқчи! Шунинг учун ҳам агар бу гал Қўшинбошилиқни Нишон бажарса, маъкул иш бўлади. У тахт вориси, демак, акасидан, Муғувадан кейин тахтни эгаллайди, бинобарин, қўлга кирай деб турган тахтни қаттиқ ҳимоя қилади, жон-жаҳди билан ёвни қувиб солишга уринади. Муғўғлон эса ҳозирги ихшиднинг содиқ ўғли, Нишондан кейинги тахт вориси сифатида аждодларидан мерос ҳокимиятни эгаллаш учун, муқаддас тахтни қутқазиб қолиш йўлида шердек олишади. Унинг ўзи, Муғува эса ихтиёридаги ихшидлик ҳокимиятининг бор кучини қўшинни тайёрлаш, таъминлаб туриш ишига сафарбар қилади. Шунингдек, Муғува ҳар қайси бекнинг оёқ олишини ҳушёр назорат қилиб туриши зарур, токи улар тахтга кўз олайтирмасинлар ёки уларнинг айримлари ажралиб чиқиб, алоҳида ихшидлик барпо этишга уринмасинлар. Ахир, Довон яқиндагина — Муғуванинг бобоси, аристойлар ўғишининг бошлиғи даври-

дагина, у улуг зотнинг теран заковати туфайли ягона хокимиятни тан олувчи яхлит мамлакат бўлиб шаклландику! Арғу ўғишининг бошлиғи ўнгқўлбеги Мўдтой ихшид бўлиб олиш ниятида эмаслигини ким аниқ айта олади?! Сўғдийлар¹чи? Улар доим ажралиб чикиб, ўз бекларидан бирортасини ихшидликка кўтариб, Қанд ёки Гесойни гарбий Довоннинг бош кенти, пойтахти қилиб олишни чамалаб юрадилар. Туячилар, шунингдек, кейинги эллик-олтмиш йил мобайнида анча кўпайишиб олган уйғурлар, яқинда келиб қолган бошка уруғлар... аристойларни ҳам, арғуларни ҳам қўллаб-қувватлашлари, сал баҳона билан уларнинг ёнини олишлари мумкин. Улар учун бу иккала ўғиш ҳам баб-баробар яқин, қариндош. Агар ўртада тахт талашуви бўлмаганда аристойлар билан арғулар бир эл, бир халқдай яшардилар. Аристойлар сўғдийлар билан ҳам оға-ини бўлиб, улар билан аллақачондан бери куда-андачилик қилиб, аралашиб кетишган. Модомки Довон ола-қурок ўғишлар, уруғлар, элатлардан иборат экан, ихшиднинг вазифаси қўл остидаги беклар тизгинини бўшаштириб юбормай, маҳкам ушлаб туриш! Шундай қилганда, фақат шундай қилгандагина, душманни қувиб юбориш ҳам, тахтни қўлдан бой бериб қўймаслик ҳам, мамлакатни олғир, бебош беклар парчалаб юборишларига йўл қўймай бутунлигича саклаб қолиш ҳам мумкин! Муғува ўз уруғи, болалари, неваралари, чевараларининг Довон тахтида имкон борича узоқроқ ўтиришлари учун замин яратиб кетиш тўғрисида ҳам бош қотириши керак!

Муғуванинг фикрлаш доираси қабилачилик-уруғчилик анъаналари билан чекланиб қолгани учун ука акага қарши чиқиши, ҳатто қўл кўтариши мумкинлигини хаёлига ҳам келтиролмасди. У Довонга кўз тиккан душманининг ниҳоят маккорлигидан, турли қабила беклари орасидагина эмас, ҳатто бир қориндан талашиб тушган ака-ука ва ниҳоят, ота билан ўғил ўртасида ҳам низо келтириб чиқара олишидан мутлақо беҳабар эди. Энг суюклилиги боис тахт вориси этиб белгиллаган укаси Нишоннинг аждодлар руҳини ҳам ҳурматламай, хиёнат қилишгача бориб етади деб ўйлаши мумкиними Муғува?

Кенгаш муҳокама учун ортикча вақт кеткизиб ўтирмай, душман босқини муҳлатига Нишонни Қўшинбоши этиб сайлади. Арғу ўғишининг бошлиғи, ўнгқўлбеги Мўд-

¹ Сўғдийлар — бу ўринда сўғд тилининг маҳаллий шеvasида гапирувчи Фарғона тожиқларининг аждодлари.

тойнинг тўнғич ўғли Чағрибек кенгашда қатнашаётган барча бекларнинг розиликлари билан Қўшинбошининг ёрдамчиси қилиб тайинланди. Арғуларнинг қиличбозлик, камон отиш, умуман моҳир жангчиликлари ҳаммага маълум. Бу жиҳатдан улар бошқа довонликлардан устун турадилар. Мўдтой ўғилларини жанг сирларини ўрганишларига алоҳида ҳафсала қилган, Чағрибек саркарда бўлиб етишётганди. Довоннинг донғи ҳатто Чингача етиб борган учқур отлари ҳам даставвал арғуларда, уларнинг тоғларида урчитилган. Қадим замонолардаёқ байталларини ёввойи тоғ отлари билан чатиштириб дастлабки узун оёқли учқур отлар, кейинча Осмон отлар номини олган тулпорларни кўпайтиришни ҳам арғу ўғишидагилар урф қилгандилар. Шу сабабдан бу отлар арғу отлари маъносида арғумоқлар дейилади.

Кенгаш ясовулбеги Қундузбекни, Эрши кенти беги Сиртлонбекни, Мўдтойнинг иккинчи ўғли Қарчиғайбекни ва яна тўртта депара бекларини ҳали тўпланмаган кўшинга туманоға (ўн минглик бошликлари) этиб тайинлашга розилик билдирди. Қўшинбоши Нишон, шунингдек, Чағрибек, Қундузбек ва Қарчиғайбеклар кенгаш тугаши биланоқ кейинги бир кечаю кундузда тўпланган ҳали кам сонли чақирлар бошида Кўгорт довони ва Селат йўли томонга жўнаб кетдилар. Қолган туманоғалар лоақал икки мингтадан чақир тўплаганларидан сўнггина улар орқасидан етиб боришлари керак. Бутун Довон шэнбинларни Йу кентидеяки Кўгарт довонининг нариги томонида — Йенчу Ўғиз дарёси бўйида тўхтаиб қолиш, қандай бўлмасин душманни Эршига киритмаслик чорасини кўришга бел боғлади.

Қўшинбоши Нишон Йу кентини босиб олган Хань кўшинининг келиши кутилган катта Кўгорт йўлидан юрди. У билан бирга Қундузбек ҳам борарди. Икки минг чақирлар бошида Чағрибек укаси Қарчиғайбек билан Селат орқали Ойтол-Олойкўл йўлидан боришди. Уларга Селат бегининг бир минг чақирлари ҳам қўшилди. Чағрибек Қашғар чегарасидаги Олойкўлгача етиб бориши лозим эди. Аммо унинг фикрича, душман фақат Кўгорт йўлидан юриши керак, чунки у энг яқин йўллигидан ташқари қулай ҳам эди. Чағрибек ҳар эҳтимолга қарши бир мингликни чегарагача бориш учун юборди-да, ўзи икки минг чақир билан Селат кенти яқинида тўхтади. Бундай қилиш, вазият такоза этса, Шихит кенти юқоридаги тоғ сўқмоқлари орқали жадал Кўгорт йўлига ўтиб олиб,

дарҳол жангга кириш имконини берарди. Нишондан кўрсатма олганида Чағрибек унинг раъйига қарши ҳеч нарса демади, ҳарбий тажрибаси йўқ одам билан тортишишни лозим кўрмагани учун шундай қилди. Колаверса, Қўшинбошини буйруғига қарши чиқиш беклар кайфиятига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин. Олайкўл йўлидаги чақирларни жангга кириш имконидан маҳрум қилиш мақсадида Нишон атайлаб уни ўзидан нари сурмоқчи бўлгани Чағрибекнинг хаёлига ҳам келмаганди.

Нишон Хань кўшинига нисбатан кўп кучга эга бўлишни хоҳламасди. Агар чақирлар шэнбинларни енгилса, ўйларди Нишон, бутун Довон мени олқишлайди, номим оғизларда дoston бўлади. Аммо бу билан тақдирим ўзгармай, илгаригича қолаверади: Мугува ўз укаси билан фахрланиб, ўша-ўша тахтда ўтираверади, мен бўлсам, илгаригидек ихшиднинг ўлимни кутишдан бошқа иложим қолмайди... Шэнбинларнинг ғалабаси ҳам хавфли. У ҳолда, ханликлар Нишон билан умуман ҳисоблашмай қўйишлари мумкин, тахтга ройишроқ беклардан бирортасини ўтказадилар қўядилар! Демак, шундай қилиш керакки, шэнбинларнинг қўли хиёлгина баланд келсинда, уларнинг ўзлари сулҳ тузишни таклиф этсинлар. Фақат шундагина Нишон тахтга ўтира олади! Сўнг у, Нишон ханликлар нстаыганча арғумоку бошқа нарсаларнинг ҳаммасини беради. У Осмон Ўғлининг олий ҳокимиятини тан олади ва шэнбинларни силлиқкина кузатиб қўяди! Майли, Хань ҳукмдори уни «ўғлим» деб атасин, бунинг нимаси ёмон?! Аммо нега шу пайтгача ханлик серваъда ҳомийлардан махфий хабар йўқ? У хизматга қабул қилган, элчилар тўдасидан қочиб қолган ўймакор чинжин ҳам нега лом-мим демайди? Ахир у ханликларнинг айғоқчиси, улар билан Нишон ўртасидаги ишончли алоқачи-ку! Унинг, Нишоннинг, ўзи мустақил, ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиши учун ханликлар нима қилмоқчилигини, уларнинг навбатдаги режаси қандайлигини билиб олиши зарур...

Нишон «содик хизматкори»ни ҳузурига чақириб, буйрук оҳангида:

— Ўзингникилар ёнига бориб, ҳамма нарсани билиб келасан! — деди.

Тунда ханлик ўймакор иккита ишончли чақир билан яширинча Йу кенти томон йўл олди. Бир ҳафтадан сўнг у яна тунда, чақирларсиз бир ўзи Нишоннинг чодирига аста кириб келди.

— Гапир! — тоқатсизланди Нишон.

— Шэнбинлар кишни ўша ерда ўтказишади. Бу ёққа баҳорда келадилар. Қўшин бошида цзянзюнь Ли Гуанли келибди.

— Яна нима?

— Шэнбинларга озиқ-овқат етишмаяпти.— Мугамбир айғоқчи бу ҳақиқатни Нишондан яширмасликни маъкул деб билди. Чунки у айтмаса ҳам бу тўғрида бари бир яқин орада маълум бўлади-да «хўжайини» унга ишонмай кўяди.

— Шэнбинлар кўп сонлими?

— Жуда кўп. Шунинг учун озиқ-овқат етишмаётган экан.— Айғоқчи кентни ишғол қилишдаги жанг пайти Ёу қалъаси атрофига етиб келган шэнбинларнинг аранг ярми қолганини беркитди.

Бу хабар Нишонни қаноатлантирди. Шэнбинлар кўп, аммо уларга озиқ-овқат етишмаяпти! Демак, улар билан келишиш, умумий тил топиш мумкин...

— Сен билан бирга кетган чақирлар қани?

— Улар захарландилар. Эски овқат ейишган шекилли.

— Жуда боплабсан. Бор, дамингни ол!

— Бу гапни ҳаммаси эмас.

— Хўш, нима дейсан тагин?

— Манави сизга!

Айғоқчи кичкинагина шойи ўрамини кўлида ушлаб турарди. Уни ёйган Нишон юқоридан пастга қаратиб қизилган иероглифларни кўрди.

— Нима бу битик?

— Бу ёрлик. Довон тахти сизга берилгани тўғрисида. Ёрликни Осмон Ўғли номидан цзянзюнь Ли Гуанли ёзган!

Нишон иероглифларга суқланиб қаради, кинғир-қийшиқ шаклчаларга кўз югуртириб чикди-да, гўё уни биров кўриб қоладигандай, апил-тапил зарбоб либосининг ички чўнтагига тикди.

Тахтга тезроқ эришиш йўлида ҳар қандай қабиҳликдан тоймайдиган бу шуҳратпараст ихшидликни ўз элининг ашаддий душмани кўлидан олишдек разилликдан ҳам жирканмайдиган даражага бориб етганди. Нишон ҳатто Хань лашкарбошиси Довон тахтини ўзгага инъом қилиб юбора олишига ҳам шубҳаланмай кўйганди. Агар бордию душман шундай қилган тақдирида ҳам Нишон элу юртини ёвлар оёғи остида пайҳонлаш, муқаддас тупроқни булғалатиш, мустақил давлатни барбод этиб бўлса-да тахтга эришишни ният қилиб олганди. У ихшидликни ўғишдош, уруғдошларини ёвга тиз чўктириб бе-

риш, керак бўлса, меҳрибон акасининг жасади устидан юриш эвазига олмоқчи эди.

Агар Қўшинбоши хоин бўлмаганида, у Йу кентигаги аҳволни тўғри, тўлик ўрганганида эди, Довоннинг тетик кўшинлари хорғин-юпун, моддий кўмакдан маҳрум, рухи тушкун шэнбинларни тор-мор келтириши ва Осмон Ўғлининг Довонга кўшин юборишдан олдин «яхшилаб ўйлаб кўрадиган» қилиб қўйиши мумкин эди!

Нишон Эршига юборган маълумотда «Хань кўшинини Йу кентига қишлашга мажбур қиляпмиз, ҳозир жанг қилиш ўринсиз, кўп қурбон беришга олиб келади, аранг қишлаб чиққан юпун ёв қўшини билан баҳорда жанг қиламиз, уларни Йенчу Ўғуз киргокларида учратиб, дарё сувига чўктирамиз, биз албатта енгамиз», дея Муғувани ишонтирди.

У н б е ш и н ч и б о б

ЗЎРАКИ ҚУЛГИ

Кунлар ўтиб борарди. Йўлбарсбилка Бўтакўзга гапирди, ялинди-ёлворди, бошқа йўл йўқлигига уни ишонтиришга уринди. Лекин бари бир Бўтакўз унга хотин бўлишга рози бўлмади. Шунда ҳам Йўлбарсбилка зўрлашга уринмади. Бўтакўз бу уйғурнинг яхши одамлигига амин бўлди, аммо унинг жудаям бўшанглигига ҳайрон қоларди. Нега Йўлбарсбилка Бўтакўзга зўравонлик қилмаяпти? Ахир, улар бир хонада, ёнма-ён, битта кийгиз устида тунайдилар-ку? Эҳтимол, у жинсий алоқага яроқсизу бошқаларга ўзини аёл билан яшаётган қилиб кўрсатмоқчидир?! Кутилмаганда хаёлига келган бу фикр Бўтакўзни суюнтириб юборди, лабларида беихтиёр табассум пайдо бўлди. Йу кенти дарвозасидан кириб келганидан бери ўтган кейинги бир ой (Бўтакўзнинг назарида бу муддат бир неча ўн йилдай туюларди) мобайнида аёл биринчи марта жилмайганини эслади.

Ўша кунни йўлда Бўтакўз жуда кўп кулганини хаёлидан ўтказди. Эри Қамчи унга ҳар хил ҳазил-хузуллар қилиб кулдирганди. Кўп қулишнинг хосияти бўлмайди-да! Меъёрсиз асал — охири захар, деб беҳуда айтишмаган. Эҳ, қаерларда бўлсайкин Қамчи? Наҳотки ростданам тирик бўлмаса? Бўтакўз умрбод унга хиёнат қилмайди. Яхшиямки Ахурамазда иродаси билан анави уйғур... яроқсиз бўлиб чиқди. Бўтакўз шундан жуда-жуда хурсанд. Агар Йўлбарсбилка қутқариб қолмаганида унинг холи, ким билсин, нима кечардийкин?

Кечалари, ҳатто кундузлари ҳам аёлларнинг атрофдаги ховлиларда, уйларда шэнбинлар кийноғи, ҳақоратидан полишлари, йиғилари, дод-войлари, илтижоларини Бўтакўз тез-тез эшитиб турарди. Ҳа, Йўлбарсбилка унга ҳақиқатни гапиради ҳар доим! Шу уйғур бўлмаганда аллақачон унинг номуси булғанар, ҳатто ўлган бўларди, демак, ҳеч қачон болаларини, овулини, қариндошуруғини кўролмасди! «Бордию уйғур асли анавиндай... бўлмаса-чи?!» Бўтакўзнинг хаёлига шундай фикр келсада, аммо бу фикр энди унча даҳшатли туюлмасди.

Қишнинг совуқ кунлари бошланди. Учокдан қозон туширилгандан сўнг кўп ўтмай туйнук уй ичидаги бор иссиқни тортиб кетди. Тун бўйи бурчакда чўккайиб ўтириш ёки кигизнинг бир четида қимтинибгина ухлаш азобга айлана бошлади. Ичкарида бор-йўғи иккитагина кўрпача билан тилмочнинг чопони бор холос. Кигиз жудаям эски, иссиғи йўқ ҳисоб.

Изгиридли қор ёғаётган тунда девордаги очик даричадан кирган шамол қорачирокни ўчириб қўйди. Қоронғида Йўлбарсбилка индамайгина Бўтакўзнинг билакларидан ушлаб, уни оғушига тортди, аёл қаршилиқ кўрсатмади... Шу-шу Бўтакўз узундан-узок киш тунларини Йўлбарсбилканинг ҳикояларини эшитиб қисқартирадиган бўлиб қолди. У кўп нарсани кўрган, марокли ҳикоячи, сўзамол суҳбатдош ҳам экан. Йўлбарсбилкадан Бўтакўз умрида биринчи марта ханлар, хунлар, қянлар, кунчиқар томондаги бошқа халқлар тўғрисида, уларнинг расм-русумлари ҳақида — чинжинларнинг сут ичмаслиги, қянларда хотинлар бирваракай бир нечта эр билан яшашлари, Қорақурум тоғлари ортида фақат аёллар подшоҳлик қиладиган халқ борлиги тўғрисида эшитди. Йўлбарсбилканинг ҳикоялари орқали Бўтакўзга хунлар илгари чинжинлар ишғол қилган ерларда яшаганлари, бошқа жуда кўп нарсалар маълум бўлди. «Бу кишига бекорга «билка» лақаби қўйишмаган экан» — ўйлади Бўтакўз.

Тилмоч ушбу лақабга лойиқлигини яна бир бор исботлади. У оқилона йўл тутиб, довошлик аёл қалбини забт эта билди. Яна қандай аёлни денг? Ешгина, момикдай, сарвқомат, исми жисмига монанд Бўтакўз аёлни! Майли, у тул бўлса бўлар! Жангу жадал тугагандан сўнг Бўтакўзнинг болаларини ҳам ёнларига олиб келишади, Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳам ўғил-қизлар кўради! Иккалалари тотув умргузаронлик қила бошлашади. Бўтакўз ҳалок бўлган эри билан кечирган кунларини гўё тушида кўргандек хотирлайдиган бўлиб қолади, кейин бутунлай

унутиб юборади. Йўлбарсбилка ҳам киргин-баротли, адолатсиз бу дунёда танҳо яшаш азобидан тоабад қутулади.

Тогда кеч бошланадиган баҳорнинг дастлабки шабадалари эса бошлаганидаёқ шэнбинлар йўл тадорикига тушиб қолдилар. Болалари билан тез орада дийдор кўришиш умидида Бўтакўзнинг дили ёришиб кетди. Аммо шэнбинлар у туғилиб ўсган тупроққа, унинг овулига, унинг уруғлари устига бостириб бораётганларини эслаб, бирдан дилига ғулгула тушди. Болаларининг тақдири нима кечини безовта қиларди уни.

Йўлбарсбилка одатда кун бўйи каёқлардадир қолиб кетарди-да, окшом келиб, «Атрофдаги ҳамма жой титкилаб чиқилди, аммо ғалла ҳам, от ҳам топилмади!» деб кўярди.

Бугун у тушдаёқ келиб, хурсанд бундай деди:

— Шэнбинлар орқага, Ханга қайтадиган бўлишди! Цзянцзюнь ўтказган катта ҳарбий кенгашда шундай қарор қилинди.

— Мен-чи?— апил-тапил сўради Бўтакўз.

— Эр қаерда бўлса, хотин ҳам ўша ерда-да!— тўлиқ ишонч билан жавоб қайтарди Йўлбарсбилка.

— Йўк, ҳеч қачон! Ўлсам ҳам у ёққа бормайман!— чиқириб юборди бор вужуди титраб Бўтакўз.

— Тинчлан. Шэнбинларни қайтиб кетаётгани яхши эмасми?! Юртинг тинч бўлади, болаларинг омон қолади.

— Мени алдаяпсиз!

— Сени алдаб, хотинликка олиш учун Чиндан бутун бошли кўшин бошлаб келгандирман балки?! Шэнбинларни силласи қуриб бўлди, улар энди бир қадам ҳам олдинга силжий олмайдилар. Кўшин Эршига бориш-бормаслигини, орқага қайтиб кетиш-кетмаслигини кузда ҳали цзянцзюньни ўзиям билмасди! Нима, сен Хань кўшинини Эршига боришини истайсанми?!

— Мен ҳеч нарса истамайман! Уйимга қайтсам бас!— Бўтакўз хўрсиниб йиғларкан, юзини қўллари билан беркитиб олди.

— Ҳозир бунини ҳечам иложи йўк. Сени уёққа қўйиб юбормайдилар. Бош тилмочни хотини бизни сиримизни айтиб қўяди, деб эҳтиёт қиладилар...

Йўлбарсбилка ўз ишлари билан кўшни ҳовлига, тилмочлар олдига чиқиб кетиб, қайтиб келганда хона эшиги ичидан беркитилганди.

— Эшикни оч! Нега эшикни тамбалаб олдинг?

Жавоб бўлмади. Йўлбарсбилка девордаги бузуқ дарича ёнига келиб, оёқ учида кўтарилди-да, ғира-шира

коронги хона ичига назар солди. Бўтакўз шу пайт тахланган кигиз, кўрпачалар устидан девор тоқчасига кўтарилишга уринаётганди. У нима қилмоқчи? Нега жавоб бермайди? Йўлбарсбилканинг юрагига ғулғула тушди. У эшик тўғрисиغا келди-да, орқага тисарилиб туриб, бор кучи билан эшикни тепди. Икки-учта тахта синиб тушди. Тилмоч синган тахталарни нари улоқтириб, Бўтакўзга ташланди. Аёл шифтдаги тўсинга боғланган арғамчи сиртмоғига бўйнини суқаётганди. Йўлбарсбилка шартта Бўтакўзнинг бўйнидаги сиртмоқни олиб ташлади-да, хотинини кўрпачалар тахлами устига ётқизди.

— Нимага мени кутқазиб қолдингиз?! Мен тутқун бўлиб яшашни хоҳламайман!

— Яхшиям ўз вақтида етиб келибман, бахтимдан ўрғилай! Агар сал кечиксам, сендан умрбод айрилиб қоларканман! Унда мен ҳам ўзимни ёнингга осиб кўя қолардим!

Йўлбарсбилка Бўтакўзнинг юзи, лабларидан ўпа бошлади. Бўтакўз юзига тилмочнинг иссиқ кўз ёшлари томганини сизди. Уни деб йиғлаётган эркакни умрида биринчи бор учратганиданми ёки яна бир марта тирик қолгани учунми, балки тилмочнинг бундай меҳр-оқибатига миннатдорчилик билдирибми (буни сўз билан айтишга унинг ғурури йўл қўймасди) Бўтакўз хўнграб йиғлаган кўйи Йўлбарсбилканинг бўйнидан маҳкам кучоклаб олди.

— Бошқа бундай қилма!— ёлвора бошлади Йўлбарсбилка.— Йўллар хатарсиз бўлгунча, карвонлар катнай бошлагунча чинжинларминан бирга орқага қайтмасак бўлмайди. Қасам ичаман, сени алдаётганим йўқ, алдамайман ҳам! Кейин иложини топаман, сенминан албатта Довонга қайтиб борамиз! Қани, менга қара-чи, Бўтакўзим! Оҳ, кўзларинг чинданам бўталок кўзларидай қопқора, чиройли. Исмингни ҳам тошиб қўйишган экан!

Шэнбинлардан ташкил топган кўшин қолдиқлари Жунгўга судралиб қайтаётганди. Қирчанги эшакка миндириб қўйилган бош тилмочнинг хотини Бўтакўз тилмочларнинг юклари ортилган чўлоқ-мўлоқ хачир-эшаклар қаторида борарди. Энди у ихтиёрини Йўлбарсбилканинг кўлига топшириб қўйган, ҳамма нарсада унинг кўмагига умид боғлар, нима деса, сўзсиз бўйсунарди. Қандайдир ички овоз Бўтакўзга доно, тўғри сўз, содик, эҳтимол, уни Қамчидан кам севмайдиган шу киши нима деса, ўшанга кўниш кераклигини уқтирарди. Қамчи билан бўлган муомалада Бўтакўз аксари Довон аёллари сингари чўрткесар, мағрур, эрка эди. Бу ерда у ўзини таниёлмаётганди.

Бўтакўз ўзини қафасга қамаб кўйилган кушдек сезарди. Бу қафас, шубҳасизки, уни ташқи хавф-хатардан сақларди, аммо мутлақо тутқин қилиб кўйганди! У хоҳлаган ишини қилолмас, энди эса, кўнглига келган гапни ҳам айтолмасди.

Эшакдаги йиртиқ-ямоқ кўрпачалар устида ўтириб кетаётган Бўтакўз ўксиниб хўрсинар, юм-юм йиғларди. Қани энди мағрур, ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кўркмайдиган, гинг деганининг таъзирини бериб кўядиган шаддот Бўтакўз?! Ҳозир у қирчанги эшак устида ночор, боши ҳам, дард-дунёси қоронги, ёлғизлик ва жудолик ҳисси ич-ичини кемириб бораётганидан сал нарсага дув-дув кўз ёш тўкишга тайёр, заъфарон киефада тебрана-тебрана боряпти. Назарида анча қариб, букчайиб қолгандек эди.

Ўтган йил баҳорида Сарик аждар суратли байроқлар ҳилпиратиб Довонга юриш бошлаган шэнбинларнинг ҳар ўнтасидан аранг иккитаси тирик қолганди. Сийрақлашган юпун кўшин қолдиғи чегарадаги Дунь-хуан қалъасида тўхтади. «Эрши фотиҳи» унвонини оклай олмаган цзянцзюнь Ли Гуан-ли Жунгў сари янада ичкарироқ силжишга ботинолмади. У шу ердан туриб, Чанъанга узундан-узун ёзма ахборот жўнатди. Жавоб келавермагани вазиятнинг оғирлашаётганини, бу ердаги тўхташ узок бўлишини кўрсатарди.

Орадан кўп ўтмай, цзянцзюнь Осмон Ўғлига Довонга янгидан кўшин тортиб бориш таклифи киритибди, деган гап тарқади. Бўтакўзнинг дилидаги сўниб бораётган умид учқунлари янгидан алангаланиб кетди, у ўз эл-юртига қайтиш иштиёқи билан ёнарди. Шу кунларда Бўтакўз ўзи, болалари тўғрисида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолганди. Хань кўшинининг Довон устига янги юриши Бўтакўзга болалари билан дийдор кўришиш имконияти яратадигандай туюларди. Бу босқин халқи бошига қанчалар бахтсизлик келтириши тўғрисида ўйламаётгандек эди. Бўтакўз яна ўзига ора бера бошлади: илгаригидек яна қопқора, қалин сочларини майда қилиб ўрар, Йўлбарсбилка аллақердан амал-тақал топиб келган кумуш упани юзларига суртарди. Ҳа, Йўлбарсбилка бу гал ҳам ҳақ бўлиб чиқди, у доно одам! Бўтакўз ўзи сезмаган ҳолда тилмочга шундай ўрганиб қолдики, агар эри уйга қайтиб келавермаса зерикадиган, уни кўмсайдиган бўлиб қолди. Унинг хотирасидаги Қамчи киефаси хиралашиб бораётгандек эди. Аммо Бўтакўзнинг ўз болалари — тўрт

ёшли кизи, уч ёшли ўглига бўлган кайноқ муҳаббати бир нафасга бўлса ҳам сусаймасди!

Кунлардан бирида Йўлбарсбилка Бўтакўзни ўзининг эски кадрдонларидан бири, таниш кяниқкига меҳмонга олиб борди. У кян ҳам ханларда тилмочлик қилар, ўз ватандошларининг бир гуруҳи билан Дуньхуанда яшарди. Бўтакўз уч эр билан яшайдиган ўзидек ёш кян аёлини кўрди. Шу кечадан эътиборан Бўтакўз бордию Қамчи тирик бўлса унинг каршисида ўзини гуноҳи йўқдай сеза бошлади. Кянларнинг бошда шармсиз кўринган русумлари энди Бўтакўзга эриш туюлмайдиган бўлиб қолганди. Аёл мазкур русумни биринчи бор Йу кентида Йўлбарсбилканинг огзидан эшитганида шунчаки эртақ бўлса керак, дея аҳамият бермаганди. Холбуки Йўлбарсбилка бор гапни айтган экан. Бўтакўз янги эрида Қамчига ўхшаш томонларни излай бошлади. Аёлнинг назарида тилмоч ҳам Қамчидай забардаст, келишган, кучли эди... Бўтакўз Бургутнинг ҳам кўйиб кўйгандек Қамчига ўхшаганлигидан хайратга тушганини эслади. Йўлбарсбилка ростгўй, алдам-қалдамни билмайди, бу томони ҳам худди Қамчининг ўзгинаси-я! Йўлбарсбилканинг ёши сал каттарок, аммо у Қамчига қараганда ҳам, эҳтимол Бургутга қараганда ҳам кўп, жуда кўп нарсани билади. Агар Қамчи тирик бўлганида ва уларда ҳам кянлардагидек русум қўлланганида Бўтакўз Қамчи билан ҳам, Йўлбарсбилка билан ҳам, Бургут билан ҳам яшайверарди. «Вой, нималар деяпман ўзи?! Шармандалик-ку!» деб юборди Бўтакўз овоз чиқариб. Кейин яна хаёлга берилди. Эркаклар аёл зоти қонида хиёнат бор, деганлари рост бўлса керак эҳтимол. Ха, уятсиз! Агар Қамчи тирик бўлса, Бўтакўз унинг ёнига борарди, фақат у билан яшарди. Йўлбарсбилка-чи?! Бўтакўзга шунчалар суяниб қолган, астойдил кўнгил кўйган у бечора нима қилади?! Ахир, у ёлғизнинг бу ёруғ дунёда Бўтакўздан бошқа ҳеч кими йўқ-ку! Бўтакўзнинг фикрлари чалкашиб, кўз олди қоронғилашиб кетди-да, ўзини кигизга ташлаб пик-пик йиғлай бошлади.

«... Демак,— чэнсян Гун-сунь Хэ цзянцзюнь Ли Гуан-ли ахборотидаги охирги сўзларни овозини пасайтириброк ўқий бошлади,— шэнбинлар жангдан кўра кўпроқ очликдан ҳалок бўлдилар. Оз сонли кўшин Довонни бўйсундиროлмади!»

Шу пайтгача қимир ҳам этмай, ҳатто киприк ҳам қокмай ўтирган У-ди бирдан қандайдир безовталана бош-

лади: гоҳ йўтали кистаётганга, гоҳ ҳаво етишмаганидан нафаси қисаётганга ўхшарди. Хайрон бўлган Гун-сунь Хэ Осмон Ўғлига бир қараб қўйди-да, кўзларини яна ерга тикди. У-ди бўғзига тикилиб келаётган ҳавони осонроқ чиқариб юбориш учун иягини юқори кўтаргач, зўрма-зўраки кикирлаб кулишга уринди. У-ди Гун-сунь Хэ Осмон Ўғлини ношуд Ли Гуан-ли устидан куляпти, деб ўйлашини истарди. Аммо У-ди ҳозирги ҳолатини кўзи ўтқир, зеҳнли чэнсяндан яшира олмади. Гун-сунь Хэ Осмон Ўғлини бундай ўзини тутолмай қолишини биринчи бор кўриши эди. У-дининг беназир совуққонлиги қаёққа кетди?! Гун-сунь Хэ илгари шахсан кўрмагани билан ҳукмдорнинг бундай асабийлашиши учинчи марта содир бўлаётганини яхши биларди. Биринчи марта Осмон Ўғли ўша, омади келмаган Ли Гуан-ли Хинган тоғ этакларида хунлар қуршовига тушиб қолиб, қўл остидаги шэнбинларни тўла нобуд қилганида шундай кайфиятга тушганди. Иккинчи бор бугунгидай нафас қисиши шу йил ёзида Жао По-ну қўмондонлигидаги йигирма минг кишилик қўшин хунлар томонидан асир олингани тўғрисидаги хабар келган пайт рўй берганди. У ҳовлиқма саркарда ҳам душман кучларини яхши билмай туриб, хунлар ерида анча ичкарилаб кетгани учун қуршовга тушиб қолган эди. Унинг қўшинидан ҳеч ким қайтиб келмаганди. Ўзига ортиқча бино қўйиш мана шундай оқибатларга олиб келади! Жао По-ну мактовлар, олқишларни кўтаролмади. У Лоулань ва Гуш ўлкаларини бўйсундирганлиги учун берилган сюнь-цзянцзюнь унвонини олгандан сўнг босар-тусарини билмай қолди. Мана энди омадсиз Ли Гуан-ли қўша-қўша Довон арғумоқларини ҳайдатиб келиш ўрнига, Дунь-хуандан қулоч-қулоч ахборот жўнатиш билан кифояланяпти...

— Сиюй¹ нойибига чопар юборилсин! Юймэн истехкомига яқин келишга журъат этган ҳар бир кўрқокни қалласи узиб ташлансин!— буюрди бир қадар ўзига келган У-ди ҳамон хирқираётган овозда.

Чанъанда Довон юриши барбод бўлганининг тафсилотлари тўғрисида мишмишлар тарқалди: Бўлян миносасини култепага айлантирган ёнғин ва чигирткалар ёпирилиши ёмон аломатлар эди. Шэнбинларнинг мол йили ғарб томон силжиши ҳамда Жан Цяннинг шу кунлари вафот этиши ҳам ҳосиятсиз! Шэнбинларнинг бешдан бир

---

¹ С и ю й — Ғарбий ўлка. Дуньхуан ва ундаги ичкарироқдаги Юймэн истехком-шаҳарлари шу ўлкада жойлашган.

қисмигина қайтиб келибди холос, кўпчилиги очликдан ўлганмиш, талай шэнбинлар жангда ҳалок бўлишибди. Бу ишлар учун Ли Гуан-ли осилар эмиш... Бундай мишмишлар бутун Осмонгагига тарқалганди. Осмон Ўғлининг узунқулоқ исковичлари бирорта мишмишчини жиноят устида қўлга туширолмадилар. Аммо анчагина шубҳага олинганлар қатл этилдилар.

У-ди «игвогарлар»ни бир ёқли қилгач, ўзини яна илгаригидек совуққон тута бошлади. Гўё энди чэнсян ҳамда бошқа аъёнларни қаттиқ ғазаблантираётган мишмишлар ҳукмдорнинг кулогига етиб келмаётгандек эди. Бундай майда-чуйдалар билан тегишли одамлар шуғулланишлари керак!

Шу кунларда Осмон Ўғли деярли ҳеч кимни ўзига яқин йўлатмасди. Ҳукмдорнинг навбатдаги тадбири қандай, нимадан иборатлиги сир бўлиб қолаётганди. Сарой, бутун Чанъан, ҳад-худудсиз Осмонгаги ҳукмдорнинг амрини кутарди. Айниқса Ли Гуан-ли интиқ эди, чунки унинг тақдири қил устида турарди. Ҳатто соҳибжамол жияни Ли Ши хонимнинг ҳам ҳозир қўлидан ҳеч нарса келмаса керак. Ли Гуан-ли жиянидан ёрдам кутмасди. Уни фақат бир нарсагина: Осмон Ўғли юз берган мағлубиятнинг ҳақиқий сабабини тушуниши, яъни лақма элчилар тасвирлаганларидай Довон ҳимоясиз мамлакат эмаслигини англаб етишигина кутқаза олиши мумкин.

Иттифоқо Осмон Ўғли ҳузурида кенгаш чақириб қолинди. Унда барча аъён-мулозимлар, цзянцзюнлар қатнашишди, фақат биргина Ли Гуан-ли йўқ эди. Чэнсян Гун-сунь Хэ У-диннинг ишораси билан кенгашни очди.

— Осмон Ўғли аъёнлар ҳамда цзянцзюнлар қандай фикрдаликларини билмоқчи. Довонга янгидан қўшин юбориш керакми ёки хожати йўқми?— деди у.

Ҳеч ким лом-мим демасди. Чэнсян Дунго Сянь-янга назар ташлади. Сарой ишларида анчагина тажриба орттирган, бадавлат бу аъён хотиржам ўрнидан турди-да, орқага икки кадам тисарилгач, У-дига таъзим қилди:

— Осмонгагининг равноқи, гуллаб-яшнаши учун савдо зарур. Аммо қарвон йўлларида осойишталик ўрнатилмаса, савдо ҳақида гап бўлиши мумкинми? Фақат шэнбинларгина йўлларда осойишталик ўрнатишга қодирлар!

Кўплар унинг нима таклиф қилганини тушунмадилар: Довонга қарши юриш бошлаш керакми ёки йўқми?

Қотма, гайратчан Дэн Гуан ўрнидан турди. Эллик ёшлар чамасидаги бу мансабдор шижоатли, чўрткесар эди.

У агар Осмон Ўғли Довон юришини давом эттириш ниятида бўлса, кенгаш чақириб ўтирмасди, хукмдор Довон юришини тўхтатиш тадбирини аъёнлар зиммасига юклатмоқчи, деган мулоҳазага борганди дилида.

Ўзни кўрсатмоқ, хукмдор олдида янаям ҳурмат қозонмоқ имконияти туғилиб қолганидан хурсанд бўлган Дэн Гуан ўзига хос дадиллик билан фикр билдирди:

— Катта кўшин Довонга бир йилда етиб бора олади! Йўлда чарчаб борган шэнбинлар душманнинг бардам кучлари билан жанг қилишга мажбур! Агар уруш ёзда тугаса-ку яхши-я, аммо бордию қишгача чўзилиб кетсачи? Унда нима бўлади? Довонни бўйсундиришни ҳозирча тўхтатиб туриш керак! Ҳамма кучни сюннуларга қарши ташлаш керак. Улар яна бош кўтариб қолдилар. Жао По-ну кўшинининг ҳалок бўлганини унутмайлик!

Нечук Дэн Гуан бундай дейишдан қўрқмади. Осмон Ўғли ҳузурда?! Ҳеч ким Жао По-ну кўшинининг ҳалокати тўғрисида оғиз очишга журъат этолмаётганди-ку?!

Йиғилганларнинг юз-кўзларидаги ҳайронликни сезган Дэн Гуан эсанкираб қолиб, ранги оқариб кетди. У атрофидагиларга кўз югуртирди, аммо улардан ҳеч ким Дэн Гуаннинг кўзига тикка қарамас, ҳамманинг нигоҳи ерга қадалганди. У-ди ҳайкалдек қотиб жим ўтирарди. Буни яхши аломат деб билган Дэн Гуан тетиклашиб гапини давом эттирди:

— Фарб мамлакатлари, Довон билан ҳам биз йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан бери савдо-сотик қилиб келамиз. Узун йўлдаги савдо-сотикни Довонни бўйсундирмасдан ҳам давом эттирса бўлаверади. Қарвон соқчилари кўпайтирилса бас!

Кенгашда қатнашаётганлардан айримларнинг хаёлига: Дэн Гуан Довон юришини тўхтатиш зарурлигини дадил айтяпти, демак, у нимадандир хабардор...— Эҳтимол, чэнсян унга шипшитиб қўйган бўлиши...— деган фикр келганди.

— Осмон отлар бизга жуда қимматга тушяпти!— деди Дэн Гуандан кейин сўз олган аъён.— Довон арғумокларини қўлга киритиш учун биз бир неча марта кўп сюнну отларини йўқотяпмиз!

Кенгашда сўзлашни хоҳловчилар бошка топилмади. Тажрибали аъёнлар Осмон Ўғли узоқдан бери режаланган Довон юришидан осон воз кечишига ишонмасдилар. Довон орқали ўтадиган йўллар ханликларга фақат савдо-сотик учунгина зарур эмас. У йўллардан шэнбинлар фарб мамлакатларининг ерларини забт этгани боради-

лар. Бу — Осмон Ҳглининг азалий орзуси! Фарб забт этилса, ханликлар кўпдан-кўп қуллар, олтин, бехисоб қимматбаҳо буюмлар, учқур отларга эга бўладилар, ипак, темир савдосидан битмас-туганмас наф кўрадилар, дунёда Хань ҳокимиятини ўрнатадилар! Бўйсундирилган мамлакатларнинг саройларига Хань кудратининг рамзи Сарик аждар тасвири нақшланади. Бундан воз кечиб бўлмайди!

Чэнсян Гун-сунь Хэ кенгашга яқун ясамади. Демак, бу гал Осмон Ҳглининг ўзи бир неча оғиз сўз айтиб кўя қолса керак.

— Агар биз ўртаминёна Довоннини бўйсундирилмасак, — салмоқлаб гапира бошлади У-ди, — Фарб ҳукмдорлари нима деб ўйлашлари мумкин? Дася, Аньси, бошқа давлатлар бизни ҳурмат қилмай кўядилар! Усунь билан Луньту элчиларимизни писанд қилмай, уларни ёмон кутадиган бўлиб қоладилар. Ўзга ерлик ҳукмдорлар устимиздан кулишгача бориб етишлари мумкин! Узун йўл бошқалар қўлига ўтиб кетади! Биз Довонни бўйсундиришдан олинадиган нафларнинг баридан маҳрум бўламиз, бизда ҳеч қачон аргумоқлар бўлмайди. Шэнбинларни Довоннинг Осмон отларига миндирмасак, суннуларни тўлиқ бўйсундириш, Фарбни забт этиш мушкул... — У-ди гапиришдан тўхтади. Аъёнлар Осмон Ҳгли яна бирор нарса дермикин ёки шу билан гапини тугатдимикин, деган қиёфада жим ўтирардилар. У-ди қуйидагича кўшимча қилиб қўйди: — Осмонгаги шон-шуҳратини бир неча сунну қирчанғиларига алмаштирмақчи бўлганлар цзянцзюнлар кенгашида жазога ҳукм этилмоқлари даркор.

Сокчилар Дэн Гуан ва уни қувватлаган аъённи дарҳол олиб чиқиб кетдилар. Ажабо! Осмон Ҳгли жазони ўзи белгилаб кўя қолмай, ҳарбий кенгашда ҳукм этилишни талаб қилгани сабабини зийрак аъёнлар дарҳол тушунишди: У-ди шу йўл билан Довон уруши ҳақидаги тишга тегаётган мишмишларга чек қўймоқчи, уларнинг тарқалиш сабабини юриш давом эттирилишига қарши аъёнлар зиммасига ағдармоқчи. Бу жуда оқилона тadbир! Мишмишлар ёлғон экан, уларни жазога тортилажак анави нобакорлар тарқатишибди, кабилидаги фикрга келади барча. Бу гал ҳам Осмон Ҳгли улуг ҳукмдорга хос йўл тутди. Ҳа, дарҳақиқат ҳеч ким ҳеч нарсада Осмонгаги ҳукмдорига тенг бўлолмайди, уни Осмон танлагани бежиз эмас!

— Довонга цзянцзюнь қилиб кимни юборамиз? — туйқус савол ташлаб қолди У-ди.

Хамма кўзини ерга тикиб, дами ичида чурк этмасди. Дэн Гуаннинг қисматидан кейин ҳеч ким бирор нарса де-йишга ботинолмасди. Сукунат анчагина чўзилди.

— Ғалаба мағлубиятни, мағлубият ғалабани тайёр-лайди,— деди ниҳоят У-ди.— Агар биз бошқа одамни цзянцзюнь қилиб тайинласак, у йўлларни, Довон курол-ларини узоқ вақт ўрганишига тўғри келади. Ли у ёқда бўлди. Довон юриши аччиқ-чучигини тотди. Ўтган гал-даги мағлубияти бу янги юришда ғалабанинг гарови бў-лади!

У-диннинг бу қарори ҳам кенгашдагилар учун кутил-маган бўлди. Модомики, Ли Гуан-ли кенгашга чақирил-маган экан, демак, Довонга бошқа одам цзянцзюнь бў-либ боради деб ўйлаганди кўпчилик. Хукмдорнинг гапи-ни эшитган аъёнлар Осмон Ўғли бирдан-бир тўғри қа-рорга келди, деб билдилар. Агар Осмон Ўғли «Ли бир мар-та ўзини ҳам, бизни ҳам шарманда қилди. Бир бор муваф-фақиятни қўлдан бой берган одам, бошқа жасорат кўр-сатолмайди» деса, бу ҳам энг оқилона, бинобарин, бир-дан-бир тўғри фикр бўларди! Кенг Осмонтагида доим ва ҳар қандай шароитда ҳам фақат бир киши тўғри фикр-лай олади, у ҳам бўлса Осмон Ўғли! Бошқаларнинг иши одоб сақлаб, жим туришдан иборат!

Келаси кун Осмон Ўғлининг буйруғи билан Чапъан-да Улуғ Ягона Тай-и руҳига етти кунлик қурбонлик ма-росими бошланди. Ҳар кун қурбонликка аталган бука-лар, кўчқорлар, тўнғизлар сўйиларди. Уларнинг қонлари билан фэнь-гу ҳарбий — ногоралар бўяларди. Шу нога-ралар садоси остида шэнбинлар душман қонини тўққани борадилар. Қурбонлик маросимининг охириги куни жуда тантанали ўтди. Қурбонгоҳда Осмон Ўғли билан бош ко-хин Куань Шу ҳозир бўлдилар. Улардан тегишли масо-фада, орқада энг эътиборли аъёнлар қатор тизилиб ту-рардилар. Бу ердаги улуғ зотларнинг ҳаммаси сариқ ли-бос кийишганди. Мусиқа чалиниб турарди. Ихчам жу-сали, қадди хиёл букчайган Куань Шу Осмонтагининг «ажойибот яратувчи» байроғини жанговорона кўтарди-да, унинг йўғон-йўғон тўмтоқ учли тиканлари бор сопи юқорироғидан озғин қўллари билан пастга босиб, бай-роқ учини олдинга қаратди. Шойи матонинг икки томо-нида — куёш билан ой, ўртасида — Шимолий чўмич¹ юлдузлари — Бэйдоу ва учроғида юқорига кўтарилиб,

---

¹ Шимолий чўмич (Бэйдоу) юлдузлари — Етти қароқчи ёки Етти Огайни юлдузлари.

учиб кетаётган Сарик аждар тасвирлари ипак билан тикилганди. Бэйдоу — Шимолий чўмичнинг учи томонидаги учта юлдуз — Тянь-и деб аталиб, Тай-и — Улуғ Ягона рух найзасининг ўткир учи ҳисобланарди.

Куань Шу байроқ учини ғарб томонга буриб, уни найза билан ҳамла қилаётгандек силтаб-силтаб қўя бошлади. У байроқни ҳар силтаганда Осмонтагининг эътиборини аъёнлари бароварига қичқирардилар:

— Довонга! Довонга! Довонга!..

Бир неча кундан сўнг отлик ва пиёда шэнбинлардан ташкил топган кўпнинг кишилик қўшин ғарбга йўл олди. Худди шу йўлдан илгариги йили борган Эрши цзянцзюнь қўшинидан камлик қилмаса ҳам бу шэнбинлар фақат катта қўшиннинг илғори эди холос. Улар асосий кучларга йўл очиб боришарди.

Тай-чу эрасининг учинчи йили, яъни куён йили⁴ ханликларнинг олтмиш минг кишилик қўшини Дуньхуандан узоқдаги, Осмон тоғлар орқасига яширинган сирли Довон мамлакатига қилинаётган иккинчи юришга отланди. Чўпонлар, отбоқарлар, ошпазлар, карвон туялари, хачирлар, эшакларни ҳайдовчилар, савдогарлар, табиблар, қўшинга хизмат қилувчи бошқа жуда кўп одамлар бу ҳисобга кирмасди. Шэнбинларни ҳамма зарур нарса билан таъминлаш учун юз мингдан зиёдроқ хўкизу қўтослар, ўттиз мингга яқин от, бир неча ўн минг хачир, эшак, туя ва эшаксимон отлар ажратилганди. Шэнбинлар орқасидан қўшимча озиқ-овқат, қурол-яроғ, ўзотар ёйлар юкланган карвонлар борарди. Махсус ажратилган одамлар гуруч, тарик ва бошқа дон-дунлардан овқат пишириб, қуришиб, шэнбинларга етказардилар. Хань тарихчисининг ифодасига кўра, Жунгўннинг еттидан бир қисми қўшин орқасидан борарди! Довонга йўл олган ханликлар сони юз мингга яқин эди. Шэнбинларнинг мингликларига сяовэй унвонидаги элликдан ортиқ ўрта мартабали ҳарбий саркардалар бошчилик қиларди. Жао Шичэн цзюньчжэн лавозимида қолган эди, хаохоу Ли Чи билан хаохоу Ван Кўй эса олдинги сафардаги га киёс қилиб бўлмайдиган миқдорда кўпайган қўшинга мутасадди этиб тайинландилар.

Қўшин Яньшуй дарёсидан ўтар-ўтмас, шарқ томондан шамол ҳайдаб келтирган булутлар осмонни қоплаб олди. Отлар, бошқа ҳайвонлар туёғи остида қақраб ётган қизғиш тупроқли ер чангини бўрон осмонга кўтариб

⁴ Мелоддан илгариги 102-йил.

чиқариб, булутларга аралаштириб юборди. Осмон куюк, сарғиш, тумансимон нам чанг билан копланди, шамол ҳайдаётган булут тўдалари орасидан гоҳ-гоҳ ўтиб турган куёш нурлари ҳам энди кўринмай қолди. Ҳаммаёқни сарғиш қоронғилик босди. Улугансимон ҳуштакли овоз чиқариб қутураётган сарғиш-қорамтир бўрон Кўкшаал тоғларидан ошиб ўтиб, Довон томонга интилди... Ялтироқ жигарранг-сарғимтил либосли шэнбинлар Сарик аждар тасвири чизилган байроқларни кўтариб, бўрон орқасидан йўлга тушди...

Чанъанда хунлар қардош халқ — довонликларни қўллаб-қувватлашлари мумкинлигидан ҳадиксираган эдилар. Довонга қилинган юришни барбод қилиш учун хунлар Осмонтагиннинг Цзиньчэндан Барқўлгача бўлган шимолий чегарасига хужум қилиб қолиши мумкинлигини олдини олиш мақсадида бу ерга ханликлар бир юз саксон минг кишилиқ қўшинни олдинроқ олиб келиб жойлаштирган эдилар. Шунингдек, Осмон Ўғлининг кўёви хунмўга ҳам тўлиқ ишониб бўлмайди. Ахир, усунлар ҳам довонликлар билан қон-қариндош! Хунлар, шунингдек, Гўби қумликлари ва Алашан чўли орқали ўтиб, Узун деворнинг бу қисмини бузиб ташлаб, ўзларнинг эски, жанубдаги иттифоқдошлари қянлар билан бирлашишлари ҳам мумкин. У ҳолда, улар шэнбинларнинг йўлини тўсиб қўядилар. Натижада Довон юриши яна мағлубият билан тугайди! Осмон Ўғлини бу юриш тақдири шу қадар безовта қилдики, шу кунлари бутун сарой тинчлик нималигини унутди. Шимолда, Узун девор ташқарисида, кейинги йилларда хунлар, туячилар ва бошқа аймақлардан тортиб олинган ерларда шошинлич равишда янги Цзюйянь ва Сючжуй уездлари ташкил қилинди. Жунгўнинг ички вилоятларидан бу ерларга байсинлар — оддий меҳнаткаш ханликларни, шунингдек, жиноятчилар, ҳарбийларни келтириб жойлаштирдилар. Янги уездлар аҳолиси қуроллантирилди.

Шу тариқа ханликлар анча узоқдаги бошқа янги ерларни босиб олиш учун юборилган қўшин хавфсизлигини таъминлаш баҳонасида яқиндаги ўзга халқлар — қўшни давлатлар ерини қўшиб олдилар.

Довонга қилинган иккинчи юриш бутун империяни ҳаракатга келтирди.

ИККИНЧИ КИТОБ

БОСҚИН ВА ҚУВИЛИШ

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЭРШИ ҚАМАЛИ

Биринчи боб

БАРБОД БЎЛГАН ИШОНЧ

Хань кўшинининг чегарадаги Йу кентидан орқага қайтиб кетишини Нишон дарҳол ўзи кўрган чораларнинг натижаси дея баралла жар сола бошлади.

Кеч кузда ўнгкўлбеги Мўдтой номига чэнсян Гунсунь Хэдан хат келди. Осмон Ўғлининг биринчи маслахатчиси «Чэ Лин элчи гуруҳини кириб ташлаганлари учун шэнбинлар Йу кенти аҳолисидан ўч олиш мақсадидагина юборилган эдилар», деб ёзган эди. Нишоннинг «содиқ хизматчиси» унга хат Довон ҳукмдори ва бекларини ғафлатда қолдириш учун ёзилганига ишора қилди. Демак, шэнбинлар яна келадилар! Нишоннинг деярли сўлиб бўлаёзган умид чироғи яна қайта чарақлади!

Ихшид Муғува хат боисини ўзича: Хань ҳукмдори Довонни босиб олиш мумкин эмаслигини англаб, дарз кетган муносабатларни қайта тиклашга шошиляпти, деб тушунди. Содир бўлаётган воқеалар ихшиднинг бу фикрини тасдиқлар, бинобарин, ўзига ишончини янада мустаҳкамларди. Ҳар қандай душман Довон учун хавfli эмас! Юртимизни қор ва муз билан қопланган тоғ довонлари, қакрок, бутун-бутун қарвонларни ҳам кўмиб ютиб юборадиган кўчма барханли сахролар, жангари кўчманчи қабилалар узоқ Хандан ажратиб туради. Бордию Ли Гуан-ли шэнбинлари Довон ичкарисига қирганларида ҳам, бари бир улар чуқур, тезоқар Йенчу Ўғуз дарёсига фарқ бўладилар ёки Кўгорт довори яқинидаги қоялардан қулаб турадиган харсанглар тагида қолиб ҳалок бўладилар... Ли Гуан-ли Йу кентидаёқ агар ичкариласа, уни нима қутаётганини англаб, тез орқага қайтиб кетгани унинг ўзи учун яхши бўлди. Ли Гуан-ли зехвли, фаросатли саркарда бўлса керак!

Ҳа, Хань кўшинининг Довонни босиб олиш учун урниб кўриши Муғуванинг қон-қонига сингиб кетган ишончини — душман Довонни босиб олиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қатъий ишончини улкан ва даҳшатли синов-

дан ўтказди! Ихшиднинг ишончи бирдан-бир тўғри ишонч эканлигига энди ҳеч ким шубҳа қилолмайди!

Довоннинг депаралари билан кентларидан тўпланган чақирлар ёзнинг охирида, Гуь-сунь Хэдан хат келишидан анча олдин уй-уйларига тарқатиб юборилган эдилар. Беклар ҳам куз охиридаёқ (кишни-ку гапирмаса ҳам бўлади) Довон йўллари душман кўшини учун тақат-так берк бўлади, деб ишонардилар. Довоннинг бир чети-гагина қадам босган Хань кўшинининг изи киш бошла-нишидаги ёққан биринчи сийрак қордаёқ босилиб кетди. Киш ўртаси ва кейинроқ ёққан қорлар эса, Хань кў-шини яқинлашганда туғилган ташвишларни ҳам кўмиб юборди. Қорлар эригач, борлиқни майсалар қоплади. Бепарво Муғува баҳорда ҳам чақирларни тўплаттир-мади.

Ихшиднинг бепарволиги, хотиржамлиги барча до-воликларга ҳам юққан эди. Ҳаммавақт душман босқин-нига қарши зарур чоралар кўрили, кўшинни ҳам, аҳоли-ни ҳам нияти бузук ёвга зарба беришга тайёрлаш сал-танат тепасида турганларнинг иши бўлиб келган. Оддий одамлар эса кундалик меҳнат, оила, бола-чақа ташвиши билан банд бўладилар. Модомики ихшид чақирларни куздаёқ тарқатиб юбориб, баҳорда ҳам қайта тўплатма-ган экан, демак, аҳоли ташвишсиз, безовта бўлмай яшай-вериши мумкин. Ўткир найза-қилчларни ғилофлаб, бо-лалар кўздан нарироқ, эшик пиромонларига беркитиб ташлашган чақирлар подаларини тоғ ёнбағирларида-ги яйловларга ҳайдаб кетдилар, деҳқончилик қила бош-ладилар.

Ёзнинг иссиқ кунлари бошланди. Далаларда, боғ-ларда иш қизиб кетди: деҳқонлар билан боғбонлар экин-ларини, мевали дарахтларни суғориш, томорқаларини чопиш, ўтоқ билан банд эдилар. Уларнинг бирдан-бир ташвишлари қандай бўлмасин кўпроқ ҳосил олиш, мўл-роқ хирмон кўтариш! Бундай иссиқ кунлари одатда бек-лар билан зодагонлар тоғлардаги салқин-соя жойларга чиқиб кетиб, зилол сувли, шаркироқ жилғалар ёқаси-да қорли чўккилар томондан эсан ёқимли шабадада роҳатланишар, қимизхўрлик қилардилар.

Муғува ҳам тоғ бағирларига чиқиб кетиш ҳозирли-гини кўриб қўйган эди. У Эршида, Арк кўрғонида кўш-ни Таркан беги Бўрибекнинг келишини кутаётганди. Их-шид бу йилги иссиқ ёз кунларини узоқ қариндоши, Қанг-ха тудунига тобе, аммо Довон билан яхши муносабат-даги Таркан беги билан бирга хушманзара, хушхаво тоғ

кишлоқларининг бирида ўтказишга қарор қилганди.

Муғува думи ихчам боғланган, оқ кўпик қоплаган тўрик отда Арк кўрғонининг куббали дарвозаси олдига етиб келган чопарни кўриб хайрон бўлди. Эгардан тушибоқ ичкарига отилиб кирган чопарнинг сўзлари уни саросимага солиб қўйди:

— Тезроқ... мени ўтказиб юборинглар! Душман бостириб келяпти!

Шу пайт Арк ташқарисида негадир кўрғон деворларини синчиклаб кўздан кечираётган ихшид хузурида пайдо бўлган чопар олдин айтган гапига базўр бир-икки оғиз сўз қўша олди холос:

— Чинжинлар... Улар Селат кентини четлаб... бу ёкка... тўппа-тўғри бу ёкка!..

— Нишон!— Муғува негадир чопар кетиданок етиб келган укасининг номини тилга олди.

Нишон ўзини ташвишли қилиб кўрсатишга уринарди. Бундай қилиш асти унинг учун ҳозир унча қийин эмас эди. Чунки ҳақиқатан ҳам Нишонни ташвишсиз деб бўлмасди. Ҳозир тахт тақдири ҳал бўляпти ахир! Ҳушёр бўлиб туришга тўғри келади. Бундан буёғи нима бўларкин? Нишон асл мақсадга эришиш учун нималар қилиши керак?

Тезлик билан ихшид хузурига ўнгқўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва бошқа аъёнлар чакиртирилди. Заутарни кутишарди. Ниҳоят у ҳам ҳассага таянганча бир-бир одимлаган кўйи етиб келди. Ҳамма ўрнидан турди. Заутар ихшиднинг ёнидан жой олди. Муғува анча хушини йиғиб ола бошлади. У эндигина гапиришга оғиз жуфтлаганида соқчилар бошлиғи кириб келди:

— Яна чопар келди... Янги Далварзин бегидан!¹

Ихшид бош кимирлатиб, «кирсин» ишорасини қилди. Чопар эгилиб таъзим бажо келтиргач, деди:

— Чинжинлар бостириб келишяпти!— Сон-саноксиз! Селат қуршаб олинган деган гаплар таркаган. Мен бу ёкка... Эршига жўнаётганимда Янги Далварзинни қуршовга олаётган шэнбинлар... бир-бирлари билан... икки томондан қўшилаётган деб қолгандилар. Уларни кўпчилиги тўппа-тўғри бу томонга йўл олаётганди!

Чопар чиқиб кетди. Беклар ихшиднинг нима дейишини кута бошладилар. Аммо Муғуванинг қалласидаги ўйлар яна чуваланиб, чалкашиб кетганди. У нима дейи-

¹ Қадимги Далварзин харобалари Андижон областининг Ойим кишлоғи ёнида. Янги Далварзин — ўша харобалар ёнидаги кент.

шини, ишни нимадан бошлашни билмасди. Ўнгқўлбеги зимдан заутарга қаради. У нягини сал кўтаргандек бўлди, узун оппоқ соколларининг учи хиёл силкинди. Демак, бу мухтарам зот Мўдтой гапиришини маъқуллайди. Бундай калтис вазиятда ўнгқўлбеги ҳукмдор юкни енгил қилиши керак, зеро у салтанатни бошқаришда ихшиддан сўнг иккинчи шахс.

— Кенгаш чақириб ўтирмаймиз! Бари бир улгуролмасак керак, — гап бошлади Мўдтой. — Ўтган йилги кенгаш тўхтади ўз кучида. Уни ҳеч ким бекор қилган эмас! Нишон — Қўшинбоши, Чағрибек ўринбосар! Ҳамма кентлар, депараларга чопар юборамиз. Човушлар¹ билан чақирларни тездан Эршига юборсинлар! — Мўдтойнинг овозидаги қатъият тобора кучаяётганди. — Тоғларга чиқиб кетган бекларга хабар бериб, тездан ўз кентлари, депараларига қайтиб келиб, чақир тўплашларини буюрамиз. Туманоғалардан Қундузбекминан Сиртлонбек шу ерда. Қарчиғайбега Эршида. Қолган туманоғалар ҳализамон етиб келишлари керак.

Шу пайтгача Муғува бош кимирилатиб, Мўдтойнинг гапларини овоз чиқармай маъқуллаб ўтирганди, у энг охирида икки оғиз сўз қўшиб қўйди:

— Чопарларди тезликминан!..

Қундузбек шартта ўрнидан туриб, ихшид кўрсатмасини бажармоқ учун ташқарига йўналди.

Бирин-кетин юборилган учта чақирлар юзлиги ханликлар қўлга киритган Янги Далварзин кентига ярим йўлдаги тезоқар Оқбўйра сойининг қирғоғида учрашди. Улар кечув қидираётган кўп сонли шэнбин тўдаларига дуч келдилар. Ханликларнинг йўл бошловчиси адашиб, кечувни нисбатан чуқур жойдан кўрсатган шекилли, шэнбинлар ўзларини тез оқар оқимга ташладилар. Фурсатдан фойдаланган чақирлар ҳужумга ўтдилар. Уларнинг ёй ўкларини сувдаги шэнбинларни кийрата бошлади. Чақирларга қаршига интилаётган ханликларни найза ва қиличлардан ўтказдилар. Шэнбинларнинг йўл танламай, тўғри келган жойдан юраверишлари ҳам доvonликларга анчагина қўл келди. Ханликлар ўз кучларига ортиқча ишонган эдилар: доvonликларнинг учтагина юзлиги мингта шэнбинни шошириб қўйди. Жанг қизиби, дарё ҳалок бўлганлар жасади билан тўлиб-тошганди, наҳр юкори-

---

¹ Човуш — беклар ҳузуридаги доvonий аскарлар. Улар ясовуллик вазифасини ҳам бажарардилар.

сидан номаълум отликлар тўдаси хайкирганча бостириб келиб, жангга киришиб кетдилар. Шэнбинлар курсовга тушиб қолмаслик учун орқага чекиндилар. Чакир юзликлари сойдан тез кечиб ўтиб, тартибсиз қочаётган ханликларни кува бошладилар. Сойнинг юқорисидан келган отликлар шэнбинларнинг йўлини тўсиб чиқдилар. Чинжинлар апил-тапил ўзларини чап томондаги қалин қамишзорга урдилар. Шу пайт тўқайнинг икки томонидан тутин бурқсий бошлади. Шэнбинлар қопқонга тушиб қолишган, доволиклар уларни ботқоқли тўқайга қисиб, қамишзорга ўт қўйиб юборгандилар! Орқага чекиниш йўли кесиб қўйилган эди. Ҳраб келаётган олов халқасидан қутулиб чиққан шэнбинлар шу заҳоти чакирлар қиличига дуч келардилар. Ханларнинг минглигидаги аксар чинжинлар ёнаётган тўқай тутинидан нафаслари қайтиб ёки оловда қуйиб ҳалок бўлдилар. Қамишзорга ўт қўйиллишига қадар тўқайдан қочиб чиқишга улгуролган бир неча ўн шэнбинларгина ўз қўшинларининг асосий кучлари сафига етиб келолдилар.

Довонликлар ханликларнинг минглиги устидан тўла ғалаба қозонган бўлсалар-да, ўз юзликларининг ҳам ярмидан қами қолганди ҳолос. Жанг оқибати, Хань қўшини илғори ҳақида ахборот бериш учун доволиклар дарҳол Эршига қайтдилар.

Шэнбинларнинг қаноти ва орқасидан қўққис ҳужум қилиб, чакирларга ёрдам берган номаълум отликларнинг жанг охирини қутмай қаёққадир ғойиб бўлганига ҳамма ҳайрон эди. Айрим чакирлар, улар йўлтўсарлар бўлишса керак, деган ҳаёлга ҳам бордилар. Уларнинг кийимлари турли-туман, қимматбаҳолиги ҳам шу фикрни тасдиқларди. Кийимлар ўзга юртлик савдогарлар ва доволик бой кишилардан тортиб олинганлиги яққол кўриниб турарди. Шунингдек, мадақкорларнинг жангарилиги ҳам қароқчиларникидек: дадил, эпчил ва топқирлик билан ҳужум қилишди. Қамишга ўт қўйганлар ҳам ўшалар! Бу факат йўлтўсарларнинггина қўлидан келади!

— Йўлтўсарлар четроқда келаётган чинжин юзликларини талаб, кийим-кечаклари, қуроқларини олмоқчи бўлганлару бизни кўриб, қочиб қолдилар!— изох берди чакирлар юзбоҳиси. У жангдаги ғалабани ўз ютуғи қилиб кўрсатмоқчи бўлди.

Эршида ҳозир бўлган човушлар Арғуон кентни томон йўл олиб, Чилустун тоғи билан Арғуонсой оралиғи ҳамда Ўш йўлида Арғуонга киришдаги Айирмочтош қиси-

ғини эгаллай бошладилар. Бола-чақаси билан нари-барн хайрлашаркан, қуролланиб келганлар ўнлик, юзлик, мингликларга шошилинич бирлаштирилиб, Арғуонсойнинг Эрши томонидаги чап қиргоғига ясоққа¹ тизиларди. Чопарлар борган захоти отланиб, Ассака, Қуба, Неқат² ва бошқа яқин кентлардан етиб келадиган чақирлар ҳам шуларга кўшилишлари керак! Бу тўпланаётган туманга Эрши кентининг беги Сиртлонбек бошчилик қилади. Чақири хали тўрт мингдан ошмаган бу туманнинг вазифаси — суви ўйноқи Арғуонсой ва унинг харсангли қирғоқларидан фойдаланиб, Хань кўшинининг ўнг қанотидаги гуруҳларни (агар улар Қундузбек билан Қарчиғайбек туманларини четлаб ўтсалар) Эрши томон ўтказмаслик! Ев кўшинининг асосий кучларини Чилустун тоғи ва Арғуонсойнинг ўнг қиргоғи оралиғидаги тақирда ясовулбеги Қундузбекнинг беш минглиги ва Айрмочтош қисигида Қарчиғайбекнинг тўрт минглиги тўсиб, жанг қилиши керак! Чағрибек таклиф этган бу режани Қўшинбоши Нишон ҳам, Мўдтой ҳам, ихшид ҳам маъқулладилар. Чунки ўйлашга вақт йўқлигидан ташқари, ҳеч ким бошқа бирон режани таклиф этмади ҳам! Ҳозир эса, қандай бўлмасин душманни лоакал уч-тўрт кун шу ерда ушлаб туриш керак! Бу орада узоқдаги, айниқса, кун ботишдаги кентлардан кўплаб чақирлар етиб келишади. Унда Довон ўзини албатта ҳимоя қила олади!

Тушдан кейин ихшид ўнгқўлбеги Мўдтой ва соқчилар ҳамроҳлигида тўкнашув эҳтимоли бор майдонни кўздан кечирди. Одатда ҳар доим юзидан ишонч барқ уриб турадиган Мўғува ҳозир касалмандрок, иродаси букилгандек кўринарди: нима қилиш кераклигини Мўдтой белгилар, ихшид эса ўнгқўлбегининг кўрсатмаларини маъқулларди холос. Қўшинбоши Нишон, Чағрибек, шунингдек, Эршида ҳозир бўлган туманоғалар аллақачон Чилустун тоғининг шарқий-шимолий ёнбағирликлари томон жўнаб кетган эдилар. Улар душманни Арғуон кентидан анча нарида, Чилустун тоғлари этакларида тўхтатиб қолиш учун барча зарур чораларни кўраётгандилар.

Олдинга юборилган илғор юзликлардан келган чопарларнинг ҳаммаси бир оғиздан сон-саноксиз Хань кўшинининг бостириб келаётгани тўғрисида хабар берган эдилар. Чопарлар фикрича, душман кучлари кечга яқин Арғуонга етиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам ихшид

¹ Я с о қ — саф.

² Н е қ а т — ҳозирги Новкат.

Эрши химоясини кучайтиришни кекса заутарга колдириб, ўзи ўнгқўлбеги билан бирга Арғуон-Чилустун йўналишига шошилишч етиб келган эди.

Аммо ҳамон ёв кўшини кўринмасди. «Демак, душман қандайдир ғовга дуч келган. Улуғ Ахурамазда бизга ғам-хўрлик қилмоқда!» деган фикр ўтди Довон ҳукмронларининг хаёлидан. Ботқокли тўқайда мағлубиятга учраганидан сўнг душман саркардасининг фикри ўзгарганидан улар беҳабар эдилар. Хань саркардаси Эршига бор кучларини тўплаб ҳамла қилиш мақсадида то Селат билан Янги Далварзин кентлари тўлиқ ишғол қилинмагунча сабр қилиб туришни режаллаганди.

Довон учун, айниқса Муғува учун дахшатли бўлган, аксари беқларни, аҳолини саросимага солган кун ўтиб кетди. Чилустун тоғи яқинида душман қораси кўринмади. Қош қорайгандан бошлаб, бутун тун бўйи бу ерга Эршидан, Неқатдан, Ассақадан, Кубадан бошқа яқин-атрофдаги кентлар, депаралардан чақирлар билан човушлар узликсиз келиб туришди. Арғуонсойдан наридаги Окбўйра сойи қирғоқларида ҳам душмандан дарак йўқлигини чопарлар келиб айтиб турардилар. «Ахурамаздага шарафлар бўлсин, у чинжинларни йўлда тўхтатиб, жанг тайёргарлиги кўришимизга вақт ато қил-япти!»— деган фикр такрор-такрор ўтарди ихшиднинг хаёлидан.

Асабий, хатар кутилган навбатдаги кун ҳам охирига етди. Довон кўшини жангга тайёрланарди. Чақирлар ясоғига ўзгартишлар киритилди. Ейчилардаги найза, қиличлар ўрнига ўқ билан тўлдирилган ўқдонлар берилди. Узун найзали чақирлар фақат қилич билан қуролланган човушлар камончилар сингари алоҳида-алоҳида ясоқларга ажратилдилар. Энди ҳар бир ясоқ фақат бир хил қурол билан жанг қилиши керак. Камончилар ёв устига ўқ ёғдириб бўлиб, орқага тисарилишганда узун найзали чақирлар душманга ташланиши зарур. Улар олға силжиётган пайт камончилар сурункали ўқ узиб, душманни бош кўтаролмасликка мажбур қилиб турадиган бўлди. Сўнг жангга қалқонларни пана қилиб, қилич ушлаган човушлар билан чақирлар қирадилар. Зарур бўлса, энг охирида ишлатиши учун ҳаммага ханжар ва катта-катта пичоқлар берилди. Ясоқлар кенг-кенг ораликда жойлашди. Бу эркин ҳаракат қилишга имкон беришдан ташқари, чақирларни душман кўзига кўп сонли қилиб кўрсатарди.

Шунингдек, бошқа бир қатор чоралар ҳам кўрилди.

Чилустун тоғи ёнбағирларига кўзи ўткир кузатувчилар кўйилди. Чакалакзорлар, шўра-буталар орасига, харсанглар пайасига камончилар пистирма курдилар. Чақир ясоқларининг орқасида кексалар, ўрта яшар аёллар, ўсмирлар гуруҳ-гуруҳ жой олди. Бу куролсиз довонликларда карнай, сурнай, ногоралар бор эди. Бу ҳам узокдан ханликлар кўзига Довон кўшинини сон-саноксиз қилиб кўрсатади. Мана энди бир қадар кўркмай ёвни кутса бўлади. Чилустун тоғи ёнбағрининг қулайроқ баланд жойидан ихшид билан ўнгкўлбеги учун ихоталанган кузатиш нуктаси тайёрланди. У ердан эҳтимол тутилган жанггоҳ қафтдек кўриниб турарди.

Ихшид Муғуванинг руҳи бир қадар кўтарилгандек бўлди. У яна ўзини бошқарув тизгинини кўлда ушлаб турган, жанг қилишга кодир кўшинга эга ҳукмдор сеза бошлади.

Тунда ихшид чодирини ёнига чопар от кўйиб келди. У чинжинлар Оқбўра сойининг ўнг қирғоғига етиб келиб, тунаш учун тўхтаганини айтди. Демак, душман эртага эрталаб шу ерда бўлади!

Муғува яна чуқур, изтиробли ўйга толди. У ханликларнинг максadini олдиндан пайқашда янглишди. Бу янглишиш довонликлар учун қимматга тушиши мумкин. Ихшид ўз фикрида қаттиқ туриб олди, қайсарлик қилди. Оқибатда, мана, ноҳақ бўлиб чиқди. Энди унинг ноҳақлиги ҳаммага, барча бекларга, бутун Довонга аён! Ҳализамон бошланажак қирғин-барот нафаси сезилиб турибди. Ёв кўшини бостириб келаётгани ҳақидаги хабарни энди бирон ваҳимачи чопарнинг муболағаси ёки тайинсиз кишилар таркатган мишмиш деб бўлмайди! Кўрсалчи Чэ Линнинг ўлдирилишига боғлиқ англашилмовчиликни тинч йўл билан бартараф этиш йўлидаги бари саяйи ҳаракатлар бутунлай пучга чиқди! Унинг Довонга ёв кўшини бостириб келолмаслиги борасидаги азалий ишончи парчинланган, барбод бўлган эди...

Иккинчи боб

ТОҒ ЭТАГИДАГИ ҚИРҒИН

Довонликларнинг қадимий анъаналари: фақат тўй-томошалардагина чалинадиган карнайлар овози бугун тонгда қандайдир бўғиқ янграрди... Балки карнайчи довонликларнинг ғазаб-аламлари томоқларига тикилиб, равон куй чалишларига ҳалақит бераётгандир?

Кўшин апил-тапил жангга шайланди.

Илгари номаълум бўлган, гоҳ чинжинлар, гоҳ ханликлар, ханлар дея аталган халқ нега энди довонликларга қарши лашкар тортиб келяпти?! Бу ердаги тоғлар, водийларда нима керак ўзи уларга?!

Узокдан, Окбўйра сойи томондан майдонга кириб келаётган Хань кўшини қисмлари қораси кўриниши ҳамано яна карнай садолари янгради. Бу гал киска-киска чиқаётган карнайлар гат-гути жўр ноғоралар так-тумига кўшилиб, отлари депсинаётган довонликларни харбзарбга ундарди! Сурнайлар мислсиз хунрезлик даракчиси ўлароқ ҳазин нола қиларди...

Карнаю ноғораларнинг сеҳрли даъватлари таъсирида доимо улоқ-пойгаларга ҳусн берган Довон аргумоқлари, қорабайирлар пишкириб депсинар, олдинги оёқлари билан кўкка сапчиб токатсизланарди. Карнаю сурнай, ноғоралар садоси Довон лашкари, унинг орқасидаги аҳолини, каттаю кичик ҳамма-ҳаммани ҳаракатга келтирганди. Тоғ этагидаги тепаликда турган Муғува, Мўдтой, Нишон, Чағрибек ва уларнинг атрофидаги бошқа бекларнинг дубулға, совут ҳамда камарларидан тортиб, то аргумоқларнинг умилдирик, жуганлари устига қопланган олтин, кумуш тангачаларгача, чақирларнинг отларидаги мис узанги, айиллардаги тўка, тизгинлардаги безаклар ҳам барвақт тиг уриб чиқаётган ёз куёши ёғдусида ярқирайди. «Бутун Довон ёвга қарши оёкка турди!» — ғурур билан хаёлидан ўтказди Муғува.

Кўшинбоши Нишон акаси ихшидга бир қараб олгач, олтин қоплама юлғун сопли камчини ҳавода силтади. Шу лаҳзада карнайлар чўзиқ наъра тортди. Кўшиннинг олд қисмидаги камончилар тўдаси ёв томон от кўйди. Туманоға Қундузбек найзачилар, қиличбозларнинг ясоқлари қаршисида уёк-буёкка от чоптириб ўтаркан, гоҳ қилични ҳавода ўйнатиб, гоҳ найза санчишни ўргатаётгандек ҳаракатлар билан алланарсаларни уқдирарди.

Довон камончилари Хань кўшини илғорига яқинлашишгач, йўл-йўлакай, тўрт-бештадан ўқ уздилар. Босқинчилар ҳам худди шундай қилдилар. Ҳар икки томондан қурбонлар бўлди. Эгасиз қолган отлар теваракка сарсари тирқиради. Шу пайт довонликлар туйқус бурилиб, орқага қайтдилар. Қалқонлари билан бош ва елкаларини пана қилишган чақирлар чекинаётиб, ёнбошдан ўқ узарканлар, таъкиб этаётган шэнбинларни кийрата бошладилар. «Қочиб кетаётган» камончиларнинг икки кантидан ҳужумга берилиб кетган ханлар илғори рўпа-

расидан узун-узун найзали довонликлар ҳамлага ташландилар. Чинжинлар таъқиб қизигида дастлаб буни пайкамай қолгандилар, кейин сергакландилар-да, қопқонга илинганларини англадилар. Лекин фурсат бой берилгани учун босқинчилар икки ёндан қисиб келаётган Довон найзачилари билан олишишга мажбур бўлдилар. Учқур отлардаги яхши курулланган, абжир довонликлар шэнбинларнинг анчагинасини ер тишлатдилар. Бундай зарбага дош беролмаган шэнбинларнинг илғори тартибсиз чекина бошлади. Довонликларга худди шу керак эди! Улар босқинчиларни қувиб етиб, бир-бир қиймаландилар.

Бу кун бошқа тўқнашув бўлмади. Аммо Хань қўшинининг асосий кучлари жуда яқин келиб қолган эди. Чилустун тоғларидаги кузатувчилар яқинлашиб келаётган ғаним қўшинининг сон-саноксизлигини айтишди! Буни баландроқ кўтарилишган ихшид, Мўдтой, Нишон, Чағрибек ва бошқа беклар ҳам кўришди. Чегарага яқин депаралардан келган чопарлар, тоғ ёнбағридаги кузатувчиларнинг маълумотлари, кўз чамаларига кўра, Довон саркардалари душман йигирма беш-ўттиз мингдан кам эмас, деган хулосага келдилар.

Дуньхуандан чиқишдаёқ Ли Гуан-ли қўшинни ўттиз мингдан икки бўлакка бўлиб, икки йўлдан юборган эди. Бундай қилиш йўл-йўлақай шэнбинларга қўшимча озиқовқат топиш, отлар, ҳайвонларни ўтлатишга қулайлик туғдирарди. Цзянцзюнь Ли Гуан-лининг ўзи Олайкўл-Селат йўлидан келаётган хаохоу Ван Кўй билан изма-из мингта бушой (шахсий соқчилар) ҳамроҳлигида келарди. Иккинчи, Ли Чи бошчилигидаги қисм эса, Йу кентини ишғол қилгач, Кўгорт довони орқали юриши керак эди. Ли Чи негадир Йу кентда мўлжаллангандан ортиқроқ ушланиб қолди. Шу вайдан Хань қўшинининг бир бўлагигина Арғуон кенти ёнидаги Чилустун тоғ этагига етиб келган эди холос. Цзянцзюнь то Ли Чи етиб келгунга қадар довонликлар қўшинининг «ковурғасини синдириш» га қарор қилгани учун Ван Кўй қисмлари чақирлар билан жанг бошлаб юборганди. Селат билан Янги Далварзин кентларини забт этишда, илғор мингликларнинг икки марта енгил жангида кўрилган уч минг кишилиқ талафотдан сўнг Эршига тахлика сола бошлаган чинжинлар йигирма етти мингдан ортиқ эмас эди. Демак, Довон саркардаларининг тахмини ҳақиқатга жуда яқин! Аммо улар Хань қўшинининг яна шунчаси бошқа йўл билан келаётганидан беҳабар эдилар!

Юлдузлар чараклаётган тунда Арғуон кенти яқинидаги Айирмачтош ёнида Довон саркардаларининг ҳарбий кенгаши бўлди.

Туманоғалар билан мингбошилар қадимги рассом аргумокларнинг пайдо бўлиши тасвирини ўйиб ишлаган Айирмачтош бағридан оқиб чиқаётган булоқ атрофидан жой олдилар. Беклар ўзлари кўп марталаб кўрган тошдаги аргумоклар тасвирига бу гал мутлако бошқача кўз билан боқаётган эдилар. Уларнинг фикри «аргумоклар... ҳамда жанг»га тортилганди. Ихшиднинг хаёлидан ҳам «ханликлар бизнинг аргумокларни эгаллаш учун келдилар-ку» деган фикр ўтди. «Йўқ, аргумокларни уларга бермаймиз, боскинчиларни юртимиздан қувиб чиқарамиз!» деб қўйди ўзига-ўзи Муғува ясси харсанг устига тўшалган кўрпачага ўтираётди. У кейинги уч кеча-кундузда нимадан бўлмасин далда олиб, дадилланишга ҳаракат қиларди.

Бу юлдузли тунда кирғокка, ўртадаги харсанг тошларга урилиб оқаётган Арғуонсой сувларининг оромбахш шовуллаши, соф тоғ ҳавоси ҳарбий кенгашдан кўра кўпроқ шеърхонликка чорларди! Аммо бу кечада термалар, ўлан, қўшиқ, ёр-ёрга беҳад ишкибоз Довон йигитларининг ўша, ўзларига маъқул удумлардан абадий воз кечишга олиб келадиган режа муҳокама қилинаётган эди! Кейинги уч кун ичида, айникса, бугунги тўқнашувда юзлаб, эҳтимол, минглаб довонликларнинг ёстиғи қуриган эди.

Кенгашга тўпланган беклар ханликлар билан очиқ майдонда, тоғ этагидан нарироқда олишиш биз учун фойдали эмас, чунки чақирларга нисбатан бир неча марта кўп шэнбинларни у ерда тўхтатиб қолиб бўлмайди, деган фикрга келдилар. Ёвни Арғуонга яқин худди шу ерда, туташ икки қир оралиғидаги майдонда тўхтатиш керак. Қоялар, харсанглар орқасига яшириниб олган камончилар душманни бемалол қийратадилар. Душман худди шу йўл орқали юради, Арғуонни четлаб ўтмайди. Зеро чинжинлар орқаларида бўйсундирилмаган кентни қолдириш хавфлилигини яхши биладилар. Душман Арғуоннинг Эршига энг яқин кентлигини албатта назарда тутади! Ёв Эршига Окбўйра, Арғуон сойлари этагидаги каминзор қирғоғи ёқалаб ўтадиган тор йўл орқали юрмайди. У ер қўшин юриши учун хавфлилигини элчи никобидаги айғоқчилар аллақачон аниқлашган. Бунинг устига, боскинчилар Окбўйра қирғоғидаги тўқайда бундан икки кун илгари минглик илгори қуийиб ҳалок бўл-

ганини ҳам унутишмаган ҳойнаҳой... Демак, бутун кучни Арғуонга келиш йўлларида, кент теварагида тўплаш керак. Кенгашда қатнашаётган бекларнинг деярли ҳаммалари фикр билдирганларидан сўнггина шундай хулосага келинди. Анъанага кўра, ҳарбий масалалар муҳокама қилинадиган кенгашда беклар ихшидга ўз мулоҳазатаклифларини эркин айта олардилар. Аммо ихшиднинг укаси Нишон Қўшинбоши лавозимида бўлишига қарамай, негадир гапга аралашмай, жим ўтирарди. Унинг бундай қилишига ҳайрон бўлган беклар, Нишон ҳали аниқ бирор фикрга келмаган бўлса керак, шунинг учун у ҳозирча бошқалар таклифини эшитиш билангина кифояланяпти, деб ўйлардилар. Аслида эса, Нишон бошқа сабабдан сукут сақларди. У ҳозиргача ханликларнинг қўшинбошиси билан алоқа ўрната олмаган, нималар қилиши, қандай чора кўриши зарурлигини билмасди.

Тунда доволликлар Чилустун тоғининг шимолий-шарқидан ҳамма кучларни жануб томонга кўчириб, Арғуонсойнинг чап қирғоғида жойлашган чақир гуруҳларини кўпайтирдилар.

Хань қўшини кузатувчилари тонг паллада ўнг ва сўлда, ёнбағиру текис майдонларда — ҳамма жойда Довон чақирлари ғижғижлигини кўрдилар, ҳамма томондан қарнай овозлари келаётганини эшитдилар. Кузатувчилар цзянцзюнга Довон қўшини илгари эҳтимол тутилганидек кам сонли эмаслигини хабар килдилар: улар йигирма беш-йигирма олти мингдан кам эмас, ўзлари учун қулай ерга жойлашиб олганлар. Олдинги сафлардаги минглик сяовэйлари ҳам айти шундай дейишди. «Демак,— ўйлай бошлади Ли Гуан-ли,— ҳар бир кун ғанимат. Бошқа кентлардан ҳам мадад етиб келишига имкон бермай, доволликларни дарҳол тирқиратиб юбориш керак! Бундай катта қўшин тўплашга қачон улгуришди улар? Ли Чи етиб келгунга қадар ҳал қилувчи жангги тугаллаш керак! Йўкса, у нима деб ўйлаши мумкин? Агар доволликларни бу ердан чекинтиролмасам, цзянцзюнь ҳам менсиз ҳеч нш чиқаролмабди-да, дейди у!

— Бошлайверсин! Довон камончиларини қувишда меъёрдан ошмаслик керак! Улар ўзларини қочаётган қилиб кўрсатишади ҳолос! Узун найзали чақирларни ҳаммадан олдин нишонга олинсин!— буюрди цзянцзюнь Ли Гуан-ли хоахоу Ван Кўйга.

Хань саркардалари қўшиннинг бир қисмини доволликлар тунда деярли ҳимоясиз қолдириб кетишган дара

ичкарисидаги камишзордан ўтган йўл орқали олиб боришга қарор қилдилар.

Чилустун тоғи билан Арғуонсой оралиғидаги очик майдонда ханликларнинг оғир қуроли отликлари билан Довон гуруҳлари тўқнашди. Кўп ўтмаёқ анави галдаги сингари доволиклар шэнбинларни ёйлардан ўққа тутдилар-да, босқинчилар найзали отлик чақирлар зарбасига дучор бўлишларини кўзлаб, орқага қоча бошладилар. Аммо бугун доволикларнинг ҳийласига учмаган шэнбинлар Довон камончиларини астойдил қувишмай, ўзларини таъқиб этаётгандай қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Доволиклар отлари бошини тоғ томонга бурдилар. Шэнбинлар бошдагидек шошмасдан, ўқ уза-уза улар орқасидан қувиб бора бошладилар. Тоғ этагига яқин боргач, чақирлар туйқус орқага қайтиб, камонлардан ўқ уза-уза шэнбинлар сари от қўйдилар. Шэнбинлар бошига рўпарадан, ён томондан ҳам сон-саноксиз ёй-ўқлари ёғила бошлади. Доволиклар бу гал чинжинларни янги қопқонга туширгандилар! Ханликлар талай талафот бериб орқага чекиндилар. Ушбу йирик тўқнашувда ҳам доволикларнинг қўли баланд келди!

Маълум вақт жанг-жадал тўхтаб қолди. Довон билан Хань қўшинларининг асосий кучларини ҳамон Чилустун тоғи ажратиб турарди. Доволиклар майдонга душман жангчилари чиқишини кутардилар. Шэнбин саркардалари эса, бу пайт Ўш йўлидан келиб, икки қир туташган қисқдан ёки тоғ билан сой ўртасидаги текислик орқали тазйиқ қилиш режасини тузишётганди.

Офтоб найзадан оққандагина ханликлар яна Арғуонсой томондан босиб кела бошладилар, аммо бу гал улар тоғ этагидан нари, майдоннинг сойга яқинроқ жойидан келардилар. Сойнинг нариги қиргогидан узилаётган ёй ўқлари шэнбин гуруҳларини пароканда қилиб юборолмасди. Босқинчилар қалқонларни пана қилиб, ўз навбатида чақирларга ўқ уза-уза йўлларида давом этардилар. Довон кузатувчилари чинжин гуруҳлари зич ва кўпсонли эканлигини хабар қилдилар. Чақирлар ханликларни текис майдон ўртасида учратдилар-да, одатдагидек ёв бошига ўқ ёғдиришгач, орқаларига қайтиб, «қоча» бошладилар. Доволикларнинг ҳийласини тушуниб қолишган шэнбинлар таъқибга берилмай, турган жойларида орқадан ўқ узиш билангина чекландилар. Довоннинг совутли, от миниб, мис дубулға кийган, узун найза, қилич ва ханжарли чақирлари ёв сари ташландилар. Ханликлар ҳам пешвоз кела бошладилар. Орадаги ма-

софа анча қисқаргач, шэнбинлар камонлардан ўқ узишга киришишди. Босқинчиларнинг ўзиотар камалак ўқлари чақирларнинг қалқон-совутларини бемалол тешиб ўтарди. Довон гуруҳларининг сафи сезиларли даражада сийраклашиб борарди. Ниҳоят улар орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Довонликларнинг учқур отлари тез орада чақирларни хавфсиз маррага элтиб қўйди. Ханликлар ошиқмай, отларини йўрттириб, Арғуонсой ёқаси ва текис майдон ўртасидан, тоққа яқинлашмай босиб келардилар. Нима қилиш керак? Қай йўл билан шэнбинларнинг ўзиотар камонларига бас келиш мумкин?

Туманога Қундузбек Қўшинбоши ўринбосари Чағрибекнинг маъқуллаши билан шошилинич чора кўрди. Беш жойга тўрттадан карнайчи тўплаттириб, улар отларга миндирилди. Карнайчилар чақирлар қуршовида душман гуруҳлари сари от қўйдилар. Йигирмалаб карнайларнинг наърасидан қулоқлари қоматга келган шэнбинларсафида саросима бошланди, босқинчиларнинг бундайин ғат-ғут овозга ўрганмаган отлари хуркиб, шатта ташлаб каловланарди. Бунингсиз ҳам отда яхши ўтиролмайдиган чинжинлар эгардан қулашар, ерда тупроққа қоришиб ётардилар. Душман саросимасидан фойдаланган чақирлар, босқинчиларнинг сафига қуюндай ёриб кирдилар. Аёвсиз хунрезлик бошланди: найза, қилич, ханжарларнинг совут, дубулға ва қалқонларга урилишидан чиққан шақир-шуқур товушлар, жондан жудо бўлаётганларнинг инграши, қичқириғи, нолали фиғонлари, отларнинг жон аччиғида кишнаши билан аралашиб дахшатли суронга айланди. Омон қолиб сарсари чопаетган отлар узангисида ярадор, ўлган, қўл ё оёқсиз, қонга беланган гавдалар судралиб борарди. Нисбатан оз сонли, аммо учқур, забардаст отлардаги чақирлар ўзларидан бир неча марта кўп, лекин пакана от минган шэнбинлар билан ҳаёт-мамонт жанги олиб борардилар. Мислсиз тўқилаётган (тўғрироғи, қуйилаётган) қондан жанггоҳдаги тупроқ қорамтир-қизил балчикқа айланди, тошли, заранг қирғоққа сингмаган ирмоқ-ирмоқ қон сойга оқиб тушарди. Уйноқи Арғуонсой суви қип-қизил рангга бўялди. Ажабо! Томирлардалигида ўзаро қушандалик уйғотган инсонлар қони сойга қуйилгач, нифоксиз, иноқ оқяпти! Сойдаги бу қоннинг қайси улуши ханликларники-ю, қайси улуши довонликларникилигини фарқлаб бўлмасди. Нечук бу қон томирлардалигида муросасозлик қилмасайкин?!

Найзалар, қиличлар қайрилиб, букилди, синиб иш-

дан чикди, жангчилар қўлида энди ханжару пичоқлар қолди холос. Олишув пичоқлашиш, чавақлашишга айланиб, қош қорайгунча давом этди. Цзиньнао — ханликларнинг занг овози эшитилди, бу шэнбинларни жангдан чиқишларига ишора эди. Қетма-кеток карнайларнинг чўзиқ овози ҳам янгради. Мухорабачиларнинг тирик, шикастланмаганлари жанггоҳда сон-саноксиз қурбонлар қолдириб ўз қароргоҳларига қайтдилар. Чинжинлар йиртилган, далвай-далвай, Сарик аждар тасвири бор мато байроқ, мудофаачилар эса учига от думи боғланган узун ёғоч туғ кўтариб олгандилар. Бу қонли тўқнашувда на шэнбинлар, на довонликлар устун келмадилар, ҳар икки томон минг-минглаб талафот кўрди холос.

Тунда ҳар иккала қўшин қароргоҳида саркардалар кенгашдилар.

— Эртага чинжинларни асосий зарбасини Уш йўли томондаги қисикда кутиш керак. Улар Арғуонсойни кечиб ўтишга ҳам уриниб кўрадилар!— Қўшинбоши ўринбосари Чағрибек душманнинг навбатдаги режасини ўзи-ча мана шундай чамаларди. Хатар кучайган сари нисбатан ёш, ҳали тажрибасиз, қўшинни бошқаришда нафақат мустақил, ҳатто ўзидан юқори лавозимлилар — ихшид, ўнгқўлбеги (у отаси бўлса-да), Қўшинбоши рўхсатсиз бир қадам ҳам босолмайдиган Чағрибек ҳарбий саркардалик санъатида тажрибали, номдор, етук цзянцзюнь Ли Гуан-ли билан беллашишга интиларди. Кенгаш қарори ихшид маъқуллагандан сўнг барча беклар томонидан қабул қилингани учун асаблари ниҳоят таранг саркардаларнинг гала-гувирида Чағрибекнинг мулоҳазаси аҳамиятсиз қолиб кетди. Бундай қалтис пайтларда ҳали беклардан бирон афзаллигини кўрсатмаган Чағрибекка тўла қулоқ солинмаслиги табиий, унинг ўткир зехни, ҳарбий маҳорати эътиборсиз қолганди.

Душман қароргоҳида эса, аҳвол бутунлай бошқача эди.

— Довон қўшини унча кўп сонли эмас! Бизни ўзимизнинг лақма кузатувчиларимиз, баъзи енгилтак сяовэйларимиз ҳисобдан адаштиришди, — деди довонликларнинг ҳарбий хийласидан анча ташвишга тушган, тажрибали цзянцзюнь Ли Гуан-ли кенгаш охирида. — Бу қовоқбошларни шэнбинларнинг олдига солиб, жангга ҳайдаш керак. Шундагина улар душман жангчилари тугул, улар узган ўқларни ҳам тўғри санашни ўрганиб олишади!

Ли Гуан - ли унинг йўлини оз сонли Довон кўшини тўсганини билгач, жуда катта ташвишга тушди. Бордию доволликлар кўпроқ кўшин тўплай олсалар нима бўлади? Яна ... Яна ўтган галдагидекми?! Йўк, бўлиши мумкин эмас! Цзянцзюнь хаёлига келган бу мудҳиш фикрни нари улоқтириб, ўзини бошқа нарса билан чалғитишга ҳаракат қила бошлади. «Бош тилмоч — угюга узоқ йили Йу кентида ўша асира шэнбин ўнбошидан тортиб олиб берилганми - йўкми? — дея суриштира бошлади у буцойлар бошлиғидан.— Кейинги пайтлар шэнбинларга кўпроқ тарикдан овқат қилиб бериляптими ёки гуручданми?...»

Ли Гуан - ли шу йўл билан иккинчи Довон юришининг келажаги тўғрисида ўйлашни бас қилиб, бугунги, долзарб чораларни кўришга киришди. У саркарда Жао Шн - чэнга Ўш йўлида кетётган мингликлар хузурига бориб, бугун албатта доволликлар кучайтирган гуруҳни тор - мор этиб, Арғуон кентига киришни буюрди. Ван Кўйга эса, Арғуонсой ёқалаб олға интилаётган шэнбинларни бошқариб, кечга томон қандай бўлмасин кентга яқин жойдаги ёғоч кўприкни эгаллашни топширди.

Чилустун тоғи этагида бошланган ҳарб - зарбнинг учинчи куни эрталабданок ҳар иккала тўкнашувчилар томонга жанг майдонидан жасадларнинг димоқ ёргудек кўланса ҳиди таркала бошлади. Айирмачтош тепасида олишувни кузатиб турган Довон саркардалари ораларидаги энг ёш Чағрибекнинг фарази тўғри чиққанига ишонч ҳосил қилдилар. Ҳақиқатан ҳам, Чағрибек тахмин қилгандек, шэнбинлар Ўш йўлидан қисик томонга мўрмалахдай ёпирилишар, қалқонларини пана қилиб, Арғуонсойнинг этагидан ҳам бостириб келаётгандилар.

— Бу ерда тўртталамиз нима қиламиз?! Чағрибекни иниси Қарчигайбекка ёрдам қилиш учун қисикка юборайлик, — деди Мўдтой. Ўнгқўлбеги одоб юзасидан Кўшинбоши Нишонни ҳам жанггоҳга йўллайлик демаган бўлсада, Муғува унинг фикрини англаб етди. Ихшид хукмдорларга хос буйруқ оҳангида хитоб қилди:

— Нишон бўлса, Сиртлонбекни ёнига боради!

Тоғ тепасида энди ихшид, ўнгқўлбеги иккалалари холи қолишди. Улар жанг боришини кузатишлари, чопарлар орқали кўшиннинг ҳар учала гуруҳи билан алоқада бўлиб туришлари керак.

Чағрибек шэнбинлар энди тоғнинг камончилар жойлашишган қисмига яқин келишмаслигини пайқагач, тунда бир гуруҳ чақирларни Арғуонсойнинг чап соҳилига,

эртаги жангда ёвни ўнг қанотидан ўкка тутиш учун кўчиртирди.

Нишон бориши олдидан Сиртлонбек туманига Эршининг нариги, этак томонидаги кент ва депаралардан уч мингга яқин чақир келиб қўшилди. Улар ҳам ҳали жангга кирмаган тўрт минг чақирлар ёнида Арғуонсой киргоғи бўйлаб жойлашдилар. Бор-йўғи саккиз минггача чақирлар тумани Арғуонсойнинг тик қирғоғидан тўсиқ сифатида фойдаланиб, Эрши йўлини тўсиб турарди. Эртанги жангда улар босқинчиларнинг ўнг қанотига камон ўқи ёғдиришлари керак! Қундузбек билан Қарчиғайбек туманида бошдаги тўққиз-ўн бир минг чақирдан икки кунлик жангдан кейин олти-саккиз мингга етар-етмас одам қолган эди холос! Аммо улар тўсадиган йўллар анча тор! Чақирларнинг камлигини Чилустун, Айирмочтош тоғлари билдирмай турарди! Бу тоғлар доvonликларни соф ҳаво, сўлим манзара, сув, майса, мева билан таъминлашдан ташқари, ёвга қарши курашда ҳам кўмак берарди! Довонликлар ўзларини тоғсиз тасаввур этолмасликлари ҳам шундан бўлса керак!

Жангнинг йўналиши асосан Чағрибек олдиндан айтгандек бўлди: шэнбинларнинг бир гуруҳи сой ёқалаб, Арғуон кенти томон интилди. Иккинчи, катта гуруҳи эса, сойдан кечиб ўтишга урина бошлади. Соининг нариги томонидан ёғилиб турган ёй ўқлари уларни сойдан кечиб ўтиб, Эрши томон силжиш режасидан воз кечишга мажбур қилди. Чинликларнинг ўзюотар қамонлари ҳам қисман соининг нариги томонидан туриб ўк узаётган доvonликлар билан банд бўлди. Оқибатда яна ўтган галдагидек, Қундузбекнинг чақирлари кўп талафот кўрмай, шэнбинлар сафига ёриб кирдилар. Қон тўкиш кечагидан ҳам шафқатсиз тус ола бошлади.

Қарчиғайбек бошчилигидаги чақирлар тор қисикни кўп талафот бериш ҳисобига бўлса ҳам тушгача ўз қўлларида сақлаб турдилар. Шэнбинлар қисикнинг икки четидаги тоққа астойдил тармаша бошлашгач, чақирлар тартиб билан Арғуон кентининг нақ тепагинасидаги иккинчи қисикқа ўрнашиб, янги ғов ҳосил қилдилар. Шу пайт Қундузбек човушлари ҳам Чилустун тоғларини ташлаб, Айирмочтошга ўрнашган эдилар. Чинликлар олга силжиш муваффақиятидан хурсанд бўлишга улгуришмаёқ қулай маррани бой бериб қўйганларини тушундилар. Чилустун билан Айирмочтош ўртасида кенгрок дара бўлиб, чақирларнинг бир қисми Чилустуннинг ёнбағрида қолдирилган эди! Иккала тоғдан шэнбинлар устига ка-

малак ўқлари ёгила бошлади. Шэнбинлар Чилустун тоғида қолган чақирларни битта ҳам қўймай кириб ташлашлари мумкин, бу турган гап, аммо харсанглар панасига беркинган ҳар битта чақир боши эвазига юқори тармашишга мажбур саккиз-ўнга шэнбин қурбон бўлиши турган гап!

Чилустун тоғининг тепа қисмида қадимда одамлар яшашган каттагина гор борлигини, камончилар у ерга яширилиб, қутулиб қолиши мумкинлигини чинликлар билмас эдилар¹. Карнайлар наъра тортса, тоғдаги камалакчилар ўқ узишдан тўхташиб, отликлар хужумга ўтадилар. Карнай иккинчи марта чалинганида жангдаги чақирлар чекинишиб, камончилар ўқ ёғдиришга киришадилар. «Сўзловчи» бу карнайлар шэнбинларниям қонларига ташна қилиб юборганди. Аргуонсой билан Айирмочтош ўртасидаги оралиқ кенг эмас, Ўш йўлидаги иккинчи қисқ ҳам жуда тор! Шэнбинлар бу туришда «қопқон» дарада жанг қилишга мажбур! Бундай вазиятда Довоннинг шу оз қўшини ҳам шэнбинларнинг тамом тинкаларини қуришиб, икки ҳафтасиз бу ердан олга силжиб бўлмайди!

Тунда довошликлар қароргоҳида яна кенгаш бўлди. Қўшинбоши Нишондан бошқа ҳамма худди шу ерда Хань қўшинини узоқ ушлаб туриш, тинкасини қуришиб, сўнг олис кентлардан чақирлар етиб келишгач, босқинчиларни қувиб юбориш режасини маъқуллади. Нишоннинг бугун тили чиқиб қолиши сабабини ҳамма, шу жумладан, акаси Мутува ҳам Аргуонсойнинг нариги қирғоғидаги Сиртлонбекнинг етти мингли тумани «бир қарич ҳам» орқага чекинмаганини Нишон ўз хизмати қилиб кўрсатаётганига йўйдилар. Чунки Нишон биринчи марта бундай қилмаётганди. Қўшин бошида пайдо бўлган кескин ўзгаришнинг ҳақиқий сабаби бошқа нарсада эканини ҳеч ким хаёлига ҳам келтиролмасди! Нишон ҳам бошқалар қатори Хань қўшинини худди шу ерда узоқ тўхтатиб туриш мумкинлигини тушунганди албатта. Уни безовталаётган, бинобарин, кескин ўзгартирган ҳам худди мана шу бўлади! Агар Хань қўшини бу ерда узоқ ушлаб қолса, Довоннинг бошқа кентларидан чақирлар етиб келишгач, шэнбинларни Эршига киритмай, қувиб юборишлари мумкин. У ҳолда, яна ўша... ўша... аҳвол! Қимга керак бундайин тахтсиз тантана?! Яхшиси, Эршига чекиниш, қамалда туриб битим тузиш, тахтни эгал-

¹ Бу гор ҳозирда ҳам мавжуд.

лаш! Ажабо, қайсар, маҳмадона Чағрибекдан иш чиқадиганга ўхшайди! Уни Қўшинбоши қилса бўлади, буни у эплайдиганга ўхшайди-ку! Ҳамма гап уни Нишон ўзига ром қила олишида! Мўлтони Сиртлонбек нари борса ўртача одам! Ха, ишнинг буёғи, сўнг... кейин ҳал бўлар! Ҳозир эса, қўшинни Эршига чекинтириш чорасини кўриш керак!

— Арғуонсойнинг суви камая бошлади! Бу йил кургоқчилик бўлишини унутмаслик керак! Бирор ҳафтадан кейин сой суви анча пасаяди, унда Чин қўшини сойдан осонгина кечиб ўтиб, тўғри Эршига йўл олади! Бизнинг қўшин иккига бўлиниб қолади. Сойнинг бу юзидаги чақирларимиз Айирмочтошни қучоқлаганича қолаверадилар! Унда биз ютқазамиз, аттангни баҳоси арзон бўлиб қолади!

Нишон акаси ҳамда қисман ўнгқўлбеги Мўдтойга ўз фикрини ўтказишга ҳаракат қила бошлади.

— Сойнинг суви камайиб кетгунча Куба, Муғўғлон, Қанд, Гесой, Чуст кентларидан чақирлар етиб келишадилар!— гапни чўрт кесди ихшид. Орага оғир жимлик чўкди. Сукунатни шиддат билан от қўйиб келган чопар бузди.

— Улуғ ихшидим! Яна бошқа қўшин... Уям Чин чақирлари... Кўгортдан ўтиб... Қорадарёни нариги қирғоғида. Эрта тонгда буёқда!..

Нишондан бошқа ҳамманинг қўл-оёғи, бутун вужуди бўшашиб кетди... Орага чўккан аламли жимлик сўнгидан Мўдтой Муғувага зимдан нигоҳ ташлади. Унинг сўзсиз розилигини олгач, ихшид номидан бундай деди:

— Шовқин-суронсиз Эршига қайтиб, тонг отгунча дарвозаларни маҳкам беркитамиз!

Ихшид индамай ўрнидан кўзғолди...

Учинчи боб

ДЕВОРДАН УЧГАН ЮЛДУЗЛАР

Куёш Чилустун тоғи узра уч найза бўйи юкори кўтарилганда Эршининг ташки кўрғонини қуршаб олишга улгурган Хань қўшини саркардалари Кичик Олой тоғ тизмасидаги довонликлар Жингиртепа деб атайдиган дўнгликка кўтарилдилар. Бу ердан Арғуонсой тоққа яқинроқ келиб, яна изига қайтган жойдаги «ёв шаҳар», унинг ички-ташки деворлари, миноралар ва шинаклар, кўчалар ҳамда муюлишлар, бошқа биноларга нисбатан бир неча баравар баланд Арк, уйларнинг лой томлари, ховли-

лар, ховузлар, беда гарамлари, боғлокли отлар, уёқдан-буёққа безовта юришаётган одамлар... — ҳамма-ҳаммаси қафтдек кўриниб турарди. Хуллас, қамалдаги шаҳар мудофаасининг мустаҳкам ва заиф жойларини бемалол кўриш мумкин. Ажабо, нега Эршини курган доvonликларининг узок аждодлари буни назарда тутмаганикинлар? Эҳтимол, улар ҳам Муғува сингари, ёв келиб, Эршини қамал қилиши мумкинлигига ишонмаган бўлсалар керак. Довон ягона бир ихшидликка бирлашганга қадар ўғишлар ўртасида гоҳо рўй бериб турган тўкнашувларда Эршининг жойи тоғ этаги, баланд тепалик яқинидалиги кўпда панд бермаган бўлса керак. Турли ўғиш одамлари тепадан қарамасдан ҳам икки томонидан сой оқиб ўтадиган бу яшил кентнинг ҳар бир кўчасини, ҳар бир чорраҳасини жуда яхши билганлар. Қўшни ўғишлар Эрши қалъасига яқинлашишиб, орада бўлиб ўтган можаролар натижасида бу кентда яшайдиган Аристой ўғиши билан енгил тўкнашув келтириб чиқарган ҳоллар ҳам ора-чира бўлиб турган, лекин улар уч-тўрт кундан сўнг ярашиб, қайтиб кетардилар. Қардош ўғишлар орасидаги келишмовчиликлар тез барҳам ер, бинобарин, Довоннинг бошқа кентлари сингари Эрши ҳам ҳеч қачон узок вақт катта куч билан жиддий қамал қилинган эмасди. Бу ҳақда ҳам доvonликлар «дунё пайдо бўлгандан бери юз берган ҳамма воқеаларни биладиган» қарияларнинг ҳикояларидан эшитганлар холос.

Эрши пойдевориға дастлабки тошларни терган Аристой ўғишининг қадимги аждодлари эҳтимол шаҳарни атрофи мевали дарахтлар, токзорлардан иборат шу жойга — кўмкўк тоғ этагига қуришни афзал кўргандирлар. Кент атрофини ташки-ички деворлар билан ўраб, мустаҳкам қалъа курган бўлсалар ҳам, шаҳарнинг мудофаа сирларини тажрибали душмanning ўткир кўзларидан яширинадиган даражада никоблай олмаганлар! Эҳтимол, улар вақти келиб шундай эҳтиёж туғилиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтира олмаган бўлсалар керак. Эҳтимол, қадимги доvonликларнинг шаҳар қуришдаги тутимларида ҳарбий заруриятни ҳисобга олишдан кўра кўпроқ гўзалликка интилиш — кентни кўм-кўк қир бағрига, жўшқин сой қирғоғига, чаманзор қучоғига ўрнатиш зарурати ҳукмронлик қилган бўлса керак! Ҳа, ҳар соҳада бўлганидек, кентлар, кишлоқлар барпо этишда ҳам доvonликлар ота-боболар изидан боришиб, юксак дидлилик кўрсатишган!

Ли Гуан-ли уч йил олдин юксак унвон олишига сабаб-

кор бўлган шаҳарни биринчи бор бугунгина кўриб турибди! Ҳа, у Осмон Ўғли иродаси билан Эрши цзянцзюнь, яъни ҳали бўйсундирилмаган Эршини бўйсундирган цзянцзюнь, деб эълон қилинди. Ли Гуан-ли Осмонтагидаги энг юксак ҳарбий мартабалардан бирига ушбу узоқ, Чанъандан олти ойли йўлдаги, ҳозир унинг шэнбинлари исканжага олинаётган шаҳар туфайли эришди, тўғрироғи, эришмоқчи! Ҳа, энди у ҳақиқий «Эрши цзянцзюнь» бўлади! Ўтган мол йилидаги Йу кентидан қайтиш «доғи»ни ҳам ювади, Чанъандаги баъзи бир, йўғ-е, бир талай ҳасадгўй, бахил Цзо цзянцзюнь¹ларнинг орқаваротдан «олинмаган шаҳар истилочиси» қабилида кинояомуз берган лақабларидан ҳам кутулади! Осмонтагидаги ҳамманинг оғзида номи дoston бўлади! Бунинг учун рўпарадаги шаҳарни ишғол этиш, кулини кўкка совуриш, одамларини тиз чўктириш, ер ўптириш керак! Шундай киргин солиш керакки, кон кўлмаклари сатҳида жасадлар қалқисин, эршиликларнинг тирик қолганлари шэнбинларнинг ялоқхўр итларига айлансинлар!

Моҳир саркарда, катта тажрибага эга, ёши олтмишларга бориб қолган, бошқа ханликларга нисбатан бўйчанрок, қотма, сергак, вазмин-тадбиркор Ли Гуан-лига Довоннинг бош шаҳарини бўйсундириш, баъзилар ўйлагандек осон эмаслиги аён эди. Довонликлар билан Ли Гуан-ли Йу кентида, Янги Далварзинда, Селат билан Аргуон ёнида тўкнашиб кўрди. Тахминий ҳисобларга қараганда, довонликлар ер остидаги сариқ булоқлар ёнига кирган ҳар уч шэнбин эвазига иккитадан қурбон бераётгандилар холос.

— Ду ёки уларча кент олдин яхши ўрганиб чиқилиши керак. Шундан кейингина уни бир ҳамла билан олса бўлади! — деди Ли Гуан-ли Эршини кўздан кечириб чиққач. Хань хукмронлари ўз пойтахтларини «гинши» («пойтахт») деб аташар, бошқа мамлакатлар пойтахтини эса камситиб, «ду», яъни «қароргоҳ» дердилар. Улар тасавурида кенг Осмонтагининг, яъни борлик дунёнинг пойтахти битта бўлиши керак, қолган мамлакатлар эса ўлкалардан иборат. Демак, уларнинг марказларини «ду» — «қароргоҳ» дейиш лозим. Хань кўшинининг цзянцзюни Эршини Довон мамлакатининг эмас, балки Довон ўлкасининг қароргоҳи, дегани ҳам шундан.

Ли Гуан-ли кўшин саркардалари ҳамроҳлигида қуршовдаги шаҳар атрофини отда айланаётиб, унинг ташқи деворини синчиклаб кўздан кечирди. Бош дарвоза рў-

¹ Цзо цзянцзюнь — Йирик Бош Кўмондон.

парасидаги тоғ ёнбағрига кўтарилгач, кўмондон буцой-ларнинг бошлигига буюрди:

— Чодиримни шу ерга тикдир!

У бир неча кадам нари боргач, ахборот бериш учун шай турган сяовэйни кўл ишораси билан ёнига чақирди:

— Вайчэн¹ни узунлиги қанча чикди?

— Уч минг икки юз кулоч!— жавоб қайтарди сяовэй ушлаб турган шойи парчасидаги ёзувга қараб.

— Довонга келиб-кетиб турган элчиларнинг маълумотлари ҳам шундай. Айниқса, Жан Цяннинг гапи жуда тўғри чикди. Унинг ёзма ахборотларида Эрши вайчэни саккиз ли узунликдалиги аниқ кўрсатилган,— кўшимча қилди паст бўйли, микти, тепа сочи тўкила бошлаган цзяньчжэн Жао Ши-чэн.

— Ҳар кулочга учтадан, бир бор ўраб олишга тўққиз ярим-ўн минг шэнбин! Демак, бир текис беш қатор курсашга эллик минг! Шэнбинларни шундай зич қўйсақ, доvonликлар тиззалари қалтираб, мадорсизланади!— овоз чиқариб ҳисоб-китоб қиларкан, цзянцзюнь сяовэйга буюрди:

— Гапиравер!

— Вайчэн девори яхлит лой бўлақларидан қалин урилган, уни ўзлари «пахса» деяр эканлар. Баландлиги етти пахса, ёнма-ён икки қатор! Ҳар юз кулочда биттадан, жами ўттиз иккита минораси бор. Бурчаклардаги минораларнинг бўйи деворлардан икки баравар баланд. Довонликларнинг хоу²лари ўша ерга жойлашишган.

Сяовэй мавжуд тартибга мувофиқ саркардаларнинг ўзлари кўриб-билган нарсаларни ҳам лўнда, иложи борица аниқ айтишга тиришиб, гапида давом этди:

— Деворнинг икки узун томонида чуқур хандақлар бор! Хандақларга сув тўлдирилган. Сув билан пойдевор ораси уч одам бўйи!

— Уч одам бўйи? Қайси одамлар бўйини назарда тутяпсан?— шартта гапни бўлди цзянцзюнь сяовэйга синовчан тикилиб.

— Албатта, ханликларни назарда тутяпман-да!— жавоб қайтарди сяовэй ўзини йўқотиб қўймай.

— Тўғри ҳисоб қилибсан. Давом эт!

— Сой томон то девор тагигача қамишзор, балчик... ботқок!

¹ Вайчэн — ташки девор. Бу сўз ўрнига қараб «ташки шаҳар» маъносида ҳам ишлатилади.

² Хоу — қамончилар.

— Маълумотларнинг дуруст,— сухбатга якун ясади Ли Гуан-ли.

Цзянцзюнь кўрсатган ясси дўнглик тепасига эпчил буцойлар хунларникига ўхшаш ўн олти киррали нпак чодир тикдилар. Чодир узра узун ёғочга кадалган Сарик аждар расми бор катта шойи байроқ хилпирай бошлади. Дахшатли аждарнинг бесўнакай огзи камалдаги кентга қараб турарди. Ли Гуан-лининг чодирни атрофига цзюньчжэн Жао Ши-чэн ҳамда иккала хаохоу: Ван Кўй билан Ли Чи чодирлари тикилди. Эршини қуршаб турган қўшиндан отлик, пиёдалар — мингбоши ва юзбошилар, буцойлар, оддий шэнбинлар саркардаларнинг чодирлари томон катнаб турншарди. Ханликларнинг қуршови ҳамда катновига мамнун боқаётган Ли Гуанли назарида бу одамлар тизмаси ўз ўлжасини бўғиб, холдан тойдираётган бахайбат аждарни эслатарди. «Тез орада Сарик аждар Эршини ютиб юборади,— ич-ичидан хурсанд бўлди Ли Гуан-ли.— Қопқонга тушган довонликлар бундай кўп, уюшган шэнбинларнинг зарбасига дош беролмайдилар».

Ли Гуан-ли ёнида одоб сақлаб турган саркардаларга савол назари билан қаради.

— Менда йигирма беш минг шэнбин, Йу кентини камал қилишга қолганлар билан бирга йигирма тўққиз минг шэнбин бор. Йўл-йўлакай жангларда минг киши йўқотдик, шундан саккиз юзи Ас-са-ка ёнида, Эршига келаётган мадад куч билан тўкнашувда қурбон бўлди,— деди бўй-басти, кадам босиши билан цзянцзюнга жуда ўхшаб кетадиган Ли Чи. Кўплар уларни қариндош бўлишса керак, деб ўйлашарди.

— Бизда йигирма икки минг киши қолди,— деди шивирлагандек овозда найнов, котма, бўйин томирлари бўртик Ван Кўй. Одатда кескин, шанғиллаб гапирадиган хаохоу бу гал қимтиниб сўзлаганди. Унинг «менда ўрнига «бизда» дейишида ҳам алоҳида маъно бор эди. Ван Кўй: «Ўттиз минг шэнбиндан йигирма икки минги мен билан цзянцзюнь икковимизда қолган»,— демоқчи эди.

— Жами қирқ етти, буцойларни ҳам қўшганда қирқ саккиз — қирқ тўққиз минг шэнбин!.. Ақл ишлатиб хужум қилиш керак! Довонликлар айтишгандек, хандакларни ўликлар билан тўлдириб ўтолмаймиз!— хитоб қилди цзянцзюнь.

Кентга палахмон тоши отиб турилгани, қалъа мино-

раларидаги камончи чакирлар ўзиотар ёйлардан ўкка тутилгани ҳисобга олинмаганда, қамал бошлангандан бери шэнбинлар катъий ҳужумга ўтганлари йўқ.

— Улар нима кутишяпти?! Нечук сукут сақлашяпти босқинчилар?— Ҳайр он бўлишарди довонликлар.

Ички қалъанинг тўридаги баланд дўнглик устига қурилган кесма гумбазли Арк томида ўнгқўлбеги Мўдтой билан бирга кент мудофаасини бошқараётган Муғува, «ёв нафас ростлаётгани»дан фойдаланиб ўз ҳузурига Нишон, Чағрибек, туманоғалар, яна бир неча бекларни чакирттирди.

Кентнинг дарвозалари ёпилиши олдидан етиб келган, барваста, норғил, кўриниши қуйиб қўйгандек Муғувага ўхшаш Муғўғлон ҳам отаси ёнида пайдо бўлди. Ихшиднинг ўғли ханликлар тажовузи тўғрисида хабар топган ҳамоно ўз бошқарувидаги, унинг номи билан аталадиган Муғўғлон кентда чакир тўплашга киришганди. У уч минг чакир билан Ассакага етиб келганида, адир орқали Эршини кун ботиш томондан қамал этиш учун келаётган Ли Чи илғори билан тонгда тўқнашиб қолди. Соё билан адир ўртасидаги оралик тор бўлгани учун илғор кетидан изма-из келаётган душманнинг асосий қисми қисикка интилди. Муғўғлон дарҳол чакирларни Ассака адири қисининг икки томонига жойлаштирди. У ёвнинг зич гуруҳини куёш кўтарилгунча тўхтатиб тургач, беш юз киши йўқотиб, икки ярим минг чакир билан Эрши қалъасига кириб улгурди. Агар Муғўғлон чакирлари Ли Чи қисмлари силжишини бир оз бўлса-да ушлаб қололмаганда, довонликларнинг Арғуондан қайтаётган қўшини Эрши қалъасига кириб улгурмай, кент йўлини тўсиб қўйган шэнбинлар билан жанг қилишга мажбур бўларди. Кетмакеток Ван Кўй қисмлари ҳам етиб келётганди. Бинобарин, ҳали тўлик тўпланиб улгурмаган, душманга нисбатан деярли тўрт баравар кам сонли Довон қўшини, яъни Довон мамлакати бир ёки икки кунлик жангда мағлуб бўлиши тайин эди. Ли Чи қисмлари Қорадарё бўйига етиб келгач, цзянцзюнь мавжуд вазиятни ҳисобга олиб, айни шундай режа тузганди. Ван Кўй тунда Эршига чекинган Довон қўшинини қаттиқ таъкиб этмаганининг сабаби ҳам мана шунда! Эршига илдам келаётган Муғўғлон мингликларининг Ассака қисмида Ли Чи илғори билан тасодифан учрашиб қолиши Ли Гуан-линнинг режасини барбод қилди! Баъзан тасодиф инсоннинг шахсий ҳаётидагина эмас, балки бутун бир халқ тақдирида ҳам катта роль ўйнаши мумкин. Бу гал тасодиф бахайр оқибатга олиб келди. Бордию Муғўғлоннинг чакирлари Ли Чи қўшини би-

лан учрашиб колишмаса ёки душман Ассака кисигига киргандан сўнг етиб келишса, унда... унда... балки... дахшатли фожиа юз берармиди... У холда бу тасодиф оқибатини тугатиш учун Довон кирларига майсалар неча-неча бор қор билан қоплашти, қанча фасллар ўтиши, доволликлар кўп йиллар мобайнида қон йиғлаб, қон қусишлари керак бўларди!..

Ихшиддан бошқа ҳамма тик турарди. Хеч ким қулай жойлашишни ўйламади. Тепадан шувуллаб ўтаётган ёй ўқларини томдаги йигирма чоғли чақирлар қалқонлар ёрдамида қайтариш билан овора эдилар. Ихшид ғамгин кўзларини ердан узмай ўй сурарди. У, чамаси, қандайдир нохуш гап айтмоқчи шекилли. Ҳозиргидай қалтис, ёв камали чоғида яхши гап кутиш кийин албатта!

— Қўшинбошликни ўз зиммамга олмоқчиман! — деди ниҳоят оғир сукунатни бузиб Муғува. — Иним Нишон, тахт вориси менга ёрдамчи бўлиб қолади, Чағрибек ҳам!

Яна ҳеч ким лом-мим демади. Аммо ҳамма бу қарорни маъқуллагани сезилиб турарди. Ҳозирги кенгаш чақирилишига вазият оғирлашгани баҳонагина бўлиб, асли сабаб Нишоннинг ўзбошимчалиги эди. Қўшинбоши Айирмочтошдаги охирги кенгашда қайсарлик қилганди. Унинг Чилустун этакларидаги мудофаа маррасини ташлаб, Эршига беркиниш фикри вазият ўзгариши натижасида ҳақ бўлиб чиққанини ҳисобга олган ихшид Нишонни кечирганди. Аммо Муғува унинг бугунги «бебошлиги» ни ака сифатида кечирса-да, ҳукмдор сифатида кечири олмайди. Нишон нега ихшиднинг измисиз кент бекларини Эршига чақиртирди?! Кентлар, депаралардаги чақирлар тарқатиб юборилганларини била туриб, нега у «бор чақирлар билан тез етиб келинглар», дея буйруқ берди?! Тинч пайтлар кентларда кирктадан юзтачагагина човуш сақланиши мумкинлигини билмасмиди? Бундай кам сонли одам билан Эрши мудофаасини кучайтириб бўлмаслигига ақли етмаганми?! Депара, кентлардан чақир тўплашни энди ким бошқаради? Барча кент, депара кентлари Эрши камалидалар-ку ахир ҳозир?! Тинчлик пайтида ҳукмдорликни яхши эплолмаган одам хатар кезлари айниқса кўп қоқинар экан. Ҳа, Муғува ҳозиргача тахтни Нишонга бермай келганди, ҳозир, камал қунари ҳам унга қўшинбошликни бермаслиги керак экан. Унинг ҳар бир хатоси Довон учун анча қиммат тушадиганга ўхшайди, мана, битта хатонинг оқибати яққол кўриниб турибди!

— Қанча чақиримиз бор ҳозир? — сўради ихшид узок давом этган нохуш сукутни бузиб.

Вазият иттифоқо бундай тус олишини кутмаган Нишон эсанкираб қолиб, ҳатто ихшиднинг саволини эшитмаганди ҳам. «Ҳаммаси тамом! Мен яна тахтдаги абави... нинг оёқларини тавоф қилишга мажбурман! Наҳотки?!» Нишон ўз кулоқларига ишонгиси келмасди. Эҳтимол у бошқачароқ эшитдимми... нотўғри тушундимми?.. Муғува саволини жеркиган овозда такрорлади. «Ҳа, бу ҳақиқат экан!» — Нишоннинг бутун бадани жимирилаб кетди. У беихтиёр ўзининг олтинчи, ортиқча бармоғига қаради. Нишон доим ўз тақдиридан нолиган пайтлари шундай қиларди. У бу ортиқча, ярашиқсиз бармоқни ўзининг барча бахтсизликларининг хосиятсиз аломати деб биларди. Ҳа, унга «Нишон» деб ном қўйилиши ҳам мана шу хосиятсиз бармоқ касофати!

Нишоннинг ўрнига жавоб қайтариш-қайтармасликни билмаётган Чағрибек ноилож жим тураверди. Ниҳоят у отасига савол назари билан қараганди, Мўдтой «жим тур» ишорасини қилди-да, ихшиднинг саволига ўзи жавоб қайтарди:

— Кентда ҳозир ҳаммаси бўлиб ўн олти мингга яқин чақир бор. Уларнинг ўн икки мингдан зиёдроғи Айирмочтошдан қайтишган, икки ярим минги Муғўғлон шунқорлари! — ўнгқўлбеги Муғўғлонни ихшиднинг ўғли бўлгани учун эмас, балки у кечикиброқ бўлса ҳам уч минг чақир тўплаб йўлга чиққани, Довон кўшинини очиқ жойда куршовда қолишдан қутқаргани учун алқаб тилга олди. — Бир минги кент ичида доимий турадиган чақирлар.

Мўдтойнинг сўзлари ихшидни анча руҳлантирди.

Мўдтой тунда депара беклари олиб келишган икки ярим минг човушлар тўғрисида атайин лом-мим демади. Чунки Нишон мансабдан четлатилган, бу човушлар ҳақида оғиз очиб ўринсиз эди. Айтилмаса ҳам беклар бу ҳақда яхши билардилар.

— Қанча човуш йўқотдик? — ўнгқўлбегига юзланди ихшид.

Мўдтой аниқ жавоб қайтаролмаслигини билиб, Нишонга, сўнг Чағрибекка қаради. Нишон ҳамон гаранг-сиб турарди. Чағрибек отасининг ишораси билан бундай деди:

— Уч кунлик тўқнашувда уч ярим минг киши йўқотдик. Шундан Қундузбек, Қарчиғайбек туманларидан уч минг чақир, Сиртлонбек туманидан беш юз човуш нобуд бўлди. Муғўғлон йўлда йўқотган беш юзминан ҳам-

маси бўп тўрт минг чақир талафот берилди!

— Ёв чақирлари янги келганлариминан қанча бор?

— Кентни қуршаганлари эллик минггача!

— Қандай билдинг?

— Кент деворидаги ҳар икки минора рўпарасига жойлашган шэнбинларди санаб чиқдик. Бир қатори уч юз-уч юз йигирмадан, тахминан беш қаторда бир минг олти юз шэнбин бор! Ўттиз икки минора ораллиғида эллик минг атрофида чинжин турибди!

Чағрибек ютинди-да, отасига қаради. Мўдтой «гапиравер» ишорасини қилди.

— Буни бошқа йўлминанам ҳисоблаб чиқдик. Чилустун, Айирмочтош ёнига келган шэнбинлар йигирма беш-йигирма етти минг эди. Ёвди у ёқдан келганлариям ўшанча бўлиши керак! Ли Гуан-ли кўшинини тенг иккига бўлиб, икки йўлдан юборгани аниқ!

Чағрибек гапиришдан тўхтади. Беклар унинг бу қадар топқирлигига ич-ичларидан қойил қолдилар.

Ихшид яна Чағрибекка мурожаат қилди:

— Ёв тўғрисида тағин нима биласан?

— Оқбўйра сойи қирғоқларида, Чилустун бағридаги ўтлоқда ёвди озик-овқат қарвонлари, савдогарлари, кўшимча қурол-яроғ сақловчилари жойлашишган. Уларди аниқ сонини билолмадик. Икки туманча келар! Уларди-ям ярми анча бери силжиган бўлиши керак!

Ихшид Чағрибекнинг бу ҳисоб-китобларини, дадил фаразини тинглаб, кўнгли бир оз бўлса-да ёришгандек бўлди. «Ёш бўлса ҳам шундай оғир қунлари ўзини йўқотмабди, баракалла!» деган фикр ўтди унинг хаёлидан. «Чағрибек қаёқда-ю, Нишон қаёқда! Хайрият, ўғлим Муғўғлон уздабурон чиқиб қолди! Афсуски, тахтга ўтириш навбати уники эмас!» Нишоннинг анча-мунча гунохларига қарамай Муғува ота-боболар анъанаси: тахтга ворис белгилаш тартибини бузиш фикрини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Ҳамма жой-жойига борсин! — буюрди ихшид кенгашни ёпиб.

Бош кент камалида қолган доволликлар жанг ташаббусини бой беришган, улар душманнинг навбатдаги қадамини кутишга мажбур эдилар!

Қош қорайгунча ҳам жанг суръати ўзгармади. Палахмон тошлари ёғилар, отишмалар гоҳ сусаярди. Ярим тундагина ҳамлалар тўхтаб, икки томон жангчилари уйқуга кетишди. Фақат соқчилар билан қоровуллар бекдор эдилар.

Ногоҳ ташқи қалъа минораларидаги чақирларнинг шовқин-суронлари эшитилиб қолди. Маълум қилиш-

ларича, қалъа деворининг олти жойидан шэнбинлар деворга тармашибдилар. Шу пайт кўрғон ичига палахмон тошлари ёғилиб турарди. Чинликларнинг ўки миноралардаги чакирларнинг бош кўтаришларига имкон бермасди. Уч-тўрт жойда шэнбинлар қалъа девори устига чикиб ҳам улгурдилар. Аммо улар кўп ўтмай қайта тушиб кетишга мажбур бўлдилар, бир нечаси девор тепасидаёқ саромжонланди. Ихшид буйруғи билан тунда қалъа девори ичида соқчилик қилиш учун чакирлар ажратилди, улар тун бўйи сергак, жангга шай туришар, кундузларигина ухлашлари мумкин эди.

Душманнинг бу ҳамласи доvonликларга катта сабоқ бўлди. Улар бунга умуан тунги жангни кўришмаган, хатто эшитишмаганди ҳам.

Эрши камалининг иккинчи куни бошланди. Жангнинг бугун ҳам кечагидек ўлда-жўлда бўлиши эрталабданок сезилиб турарди. Демак, чинжинлар кундузи хужумга ўтмайдилар, уларни яна тунда кутиш керак.

Ихшид бекларни фавкулудда кенгашга чорлади.

— Нахотки, чинжинларнинг одати кундузи дам олиб, тунда жанг қилиш бўлса?! Қимда қандай фикр бор бу ҳақда? — савол ташлади ўртага Муғува.

Беклардан бирортаси миқ этишмади. Орамизда ҳеч ким ханликларнинг ҳарбий санъатини билмайди, деб ўйлашарди улар.

— Ўлган шэнбинлар оғзида ёғоч парчалари борлиги аниқланди, — деди узок сукутдан сўнг Қундузбек. У кейинги кунларда анча ўзини олдириб кўйганди.

— Тунда кент қалъаси тагига товуш чиқармай келиш учун шундай қилишган, — гап кўшди беклардан кимдир.

— Улар кундузлари, каттик хужумга ўтганларида ҳам шундай қиладилар, — эътироз билдирди Чағрибек.

— Буни қаердан биласиз? — сўради Сиртлонбек.

— Уларди жанг йўриқлариминан илгариям кизиканман, бизга келган элчилар, йўловчилардан суриштириб билганман.

Орага яна жимлик чўкди.

— Гапираверинглар! — зардаси қайнади ихшиднинг.

— Билишимча, улар яна кечаси хужум қилишлари аниқ, — деди ўнгкўлбеги Мўдтой. — Тунги жангда биз ваҳимага тушиб, эсанкирай бошлаганимизни чинжинлар пайқаб қолишди.

— Тун коронғилигида улар оз талафот билан кентга кириб олишлари мумкин, — кўшимча қилди Қундузбек.

— Нима, сиз шэнбинлар кент ичига кириб олишлари-га ишонасизми? — нафратлангандек лукма ташлади Сиртлонбек.

— Мени нотўғри тушундингиз, бек! Биз ўша чинжинларингиз Довонга кўшин тортиб келадилар деб ўйламаган эдик, мана, кўриб турибсизки, улар босиб келишяпти! — заҳарханда қилди Кундузбек.

— Нега мени чинжинларим бўлар экан?! — хитоб қилди аранг газабини босиб Сиртлонбек.

— Ҳозиргачаям уйингиз тўрисида чинжинга жой бериб ўтирибсиз-ку!

Нишон хўмрайиб, жим ўтирарди. У Кундузбек билан Сиртлонбек ўртасида адоват бошлангандаёқ этигининг учига тикилганча, бошини кўтармас, ўзини обрўли бекларнинг ўринсиз можароларидан уялётгандай кўрсатмоқчи бўлар, аммо, аслида, ўнғайсизланаётганини яшириш учун кўзларини беклардан олиб қочаётганди. Нишон тахт вориси бўлгани учун Кундузбек шартта юзга айтолмай, унга пинҳона таъна тоши отмаяптимикиан?

— Асосий максаддан чалғиманглар! — деди буйрук оҳангида ихшид.

— Ев тагин тунда албатта ҳужум қилиб кўради. — Яна фикр билдира бошлади Чағрибек. — Аммо чинжинлар доим шундай қила олиш-олмасликлари бизга, ўзимизга боғлиқ.

Ҳамма Чағрибекка тикилди.

— Қандай қилиб... нега энди?.. — чайналди беклардан кимдир.

— Иккиламчи тунлари кентга яқинлашолмайдиган қилиб кўйишимиз керак шэнбинларни!

— Хўш, нима чора кўрсак чинжинлар тунда ҳамла қилмайдиган бўлишади? Жудаям бошимиз қотиб қолди. Ҳозирам бу ерга худди шу... — Неқатнинг кекса беги Элбек фикрини охирига еткази олмади. Токатсизланаётган ихшид шартта унинг гапини бўлди:

— Чағрибек, давом эт, кулоғимиз сенда!

— Душман, чамамда, бош дарвоза томондан ҳужум қилади, чунки у ёқда хандак ҳам, ботқоқлик ҳам йўқ. Шэнбинлар худди ўша ерга ёпириладилар. Улар бошқа жойда муваффақият қозонолмасликларини жуда яхши тушунишади. Чунки ўқ ёмғири остида ботқоқли қамишзордан ўтиб келиб, суви ярим хандак кечиш, найза-қиличлар зарбини қайтариб, деворга тармашишни ҳечам иложи йўқ. Душман бизни ваҳимага солиш учун мумкин қадар шовқин-сурон кўтаради, ҳамма томондан ҳужумга ташланади. Асосий зарбани эса, бош дарвоза томонга қаратади, девор ошиб ўтиб, дарвозани ичкаридан очишга уринади.

— Қаёқдан олдинг бу гапларни? — ҳайрон бўлди Эл-

бек. Бу гал Муғува кекса бекка тўғаноклик қилмади. Чунки унинг миясида ҳам айнан шу савол айланаётганди.

— Мен... Мен ўзимни ёв ўрнига кўйиб кўрдим... Агар мен... йўқ... Агар Эрши ўрнида душман кенти бўлиб, мен уни камал қилсам, худди шундай, ҳозир ўзим айтгандай қилардим. Чинжинлар саркардасининг ҳам лоакал менчалик акли бордир ахир!

Беклар Чағрибекнинг фикрига кўшилиб, бош дарвоза мудофаасини кучайтиришга қарор қилдилар.

Кенгаш тугаб, ҳар ким ўзи учун белгиланган жойга йўл олди.

Қош қорайиши олдидан бош дарвоза томондаги баланд минорада туриб, тунги жанг тайёргарлигига раҳбарлик қилаётган Чағрибекни пастда заутар кутаётганини айтишди. Чағрибек дархол пастга тушиб, нуроний заутар билан саломлашаркан, хаёлидан «Шундай хатарли пайтда мўътабар зот нега келдийкин бу ерга? Ҳали-замон шэнбинлар хужум қилиб қолишлари мумкин-ку ахир!» деган фикр кечди.

— Уста Туронни билсанг керак?— деди заутар ўнг томонида турган одамга бош ирғиб:

— Ҳа, эшитганман. Ўша уста сизмисиз?

— Худди ўзиман, ўғлим. «Болға» лақабим ҳам бор.

— Буниси,— заутар соқоли учини хиёл чапга бурди,— Урабаз.

— Биламан, у кишиям уста, Бобилдан бўладилар.

— Тўғри, мени бобиллик савдогар Яо Дин-хань бу ерга келган йили ихшидга тортиқ қилган эди. Ихшидни кулиман.

— Анави уста Жувдар, у ҳам яхши темирчи,— таништирди заутар учинчи одамни.

Чағрибек токатсизланаётганини аранг яшириб турарди. «Оббо, ҳозир кимлар биландир танишадиган пайтми-а? Ҳар дақиқа ғанимат-ку ахир!» Заутар Чағрибекнинг дилидагини сезгандай гап ташлади:

— Бу усталар улуғ Ахурамазда иродаси билан душман бошига ирғитиладиган юзлаб машъалалар ясашибди. Уларни ўзинг кўришинг мумкин. Мен бора қолай. Ўбодатга кечикяпман. Оташкадада яратган тангридан ёвуз чинжинлар бошига бало-қазо ёғдиришини илтижо қиламан.

Чағрибек нарироқда тайёрлаб кўйилган машъалалардан бирини қўлга олиб кузата бошлади.

— Увадасига нима қуйдинглар?

— Тиниқ мой¹ куйдик,— жавоб қайтарди Туронболга.

— Шунча тиниқ мойни қаердан топдинглар?

— Ихшиднинг устахонасидан.

— У ерда битта машъалани ёкиб кўрдик. Чакмоқ учқуни теккан заҳоти алангаланиб кетди!— деди уста Ўрабаз.

Юзбошилар билан ўнбошинлар машъалаларни дарҳол миноралардаги шинаклар ёнидаги чақирларга тарқатишди. Чағрибекнинг кўрсатмаси билан йигирматача машъала пастда қолдирилди.

Ярим тунда шэнбинлар ҳаракатга тушиб, камалдаги кент сари палахмон тошлари, камон ўклари ёгила бошлади. Шэнбинлар кент қалъасига ҳамма томондан ёпирилганларида, катта дарвозага яқин миноралардаги мудофаачилар босқинчилар сари лов-лов ёнаётган дастлабки бир неча машъалаларни улоқтирдилар. Паст ёришганидан фойдаланган довонликлар чинжинларни камонлардан ўқ узиб бир-бир ер тишлата бошладилар. Чағрибекнинг тахмини тўғри чиқиб, шэнбинлар фақат бош дарвоза томон интилишар, деворга илмоқ ташлаб илинтирмоқчи бўлардилар.

— Машъалаларни ерга ташламанглар, деворларга ўрнатиб қўяверинглар!— кичқирди чақирлардан кимдир.

Деворга шошилишча ўрнатилган ўнлаб машъалалар теварак-атрофни кундузгидек ёритиб юборди. Шэнбинлар қаёқдан келишётгани, улар деворнинг қай ерига кўпроқ тармашаётганлари, асосий зарбини қайси жойга бермоқчиликлари яққол кўриниб турарди. Ниҳоят машъалалар девор тагида писиб-қимтиниб юришган шэнбинлар томон улоқтира бошланди. У ер ҳам ёришиб кетгани учун мудофаачилар ҳамладаги ханликларни бемалол қийратишга киришишди. Бош дарвоза билан чап бурчакдаги минора оралиғида шэнбинларнинг деворга чиқиб олган каттагина гуруҳи довонликларни пастга кулатдилар-да, қуйи тушиб, кент ичида пайдо бўлишгач, довонликлар билан юзма-юз олиша бошладилар. Буни кўришган қоронғи томлардаги довонликлар қўлларидан найза, қилч, ханжар билан босқинчилар устига бир-бир сакрашиб, уларни қийратишга киришишди. Девор оша ичкари тушмишга улгурган чинжинларни отда бостириб келишган довонликлар шафқатсиз тинчитардилар.

¹ Қадимда нефтни шундай деб атаганлар.

Отлик довонликлар ола-чалпоқ коронғиликда ўнлаб ўз шерикларини ҳам бехос тигдан ўтказсалар-да, девор ошиб ўтган ёв тўдаларини аёвсиз қийратишни тўхтатишмади.

Айни вақтда девор шинаклари, чап минорадаги мудофаачилар юкорига тармашаётган чинжинларни камонлардан ўкка тутушни янада кучайтиргандилар. Деворнинг ўнг ва сўл четидан хамлага ташланган чақирлар килич, найза, ханжар билан ханликларни аёвсиз қиришар, икки томон аскарлари аралаш-қуралаш бўлиб кетганди. Девор ичкарисига ҳам, ташқарисига ҳам ўзаро тармашган жангчилар кулаб тушишарди.

Тонгга яқин душман хужуми тўхтади.

— Лаънати машъалалар халакит берди. Ўйлаб топганларини-чи касофатларнинг! Кундуздай ёритиб юборишди-я ҳаммаёкни, худди девор оркасидан юлдузлар учиб чиккандай-а! — тўнғиллади Жао Ши-чэн. У ўз мағлубиятини Ли Гуан-ли олдида мана шундай окламоқчи бўлди.

Тўртинчи боб

МАНМАНЛИҚ ОҚИБАТИ

Салтанатнинг айшидан кўра кулфати кўпрок.

Донолар ҳикматидан

Қамалнинг учинчи ва тўртинчи кунлари ҳам жанг суст ўтди. Кентга фақат кундузларигина палахмон тошлари, камон ўқлари отилиб турди. Довонликларнинг ташқари билан алоқалари мутлақо узилиб қолган. Сиртга ҳеч кимни чиқариб бўлмаганидек, ичкарига ҳам бирон маълумот киритиш иложи йўқ эди. Арк ичидан кавлаб борилаётган лаҳим мўлжалдаги масофанинг ярмига ҳам етмаганди. Шэнбинларнинг навбатдаги макрлари ҳеч кимга маълум эмас. Хўш, нега босқинчилар тунлари ҳамла қилмай қўйишди? Эки бундан иш чиқишига кўзлари етмай қолдими? Эҳтимол, яна бошқа бирон хийла ҳозирланаётгандир? Шуниси аниқки, чинжинлар шиддатли хужумга тайёрланишяпти. Аммо бу ҳамла кундузи бошланадими ёки тунда рўй берадими ҳозирча аниқ эмас. Асосий зарба деворнинг қайси ерига қаратилиши ҳам номаълум. Чағрибек бу борада бир тўхтамга келолмай қийналарди. Хўш,

нимага кўпроқ аҳамият бериш керак? Душман режаси қандай? Ҳаммаси жумбоқ, кони азоб.

Ниҳоят бешинчи куни зимистон тунда ханликлар пайдар-пай ўқ ёғдиришни бошласалар-да, лекин қалъа деворига тармашмадилар. Довонликлар улоқтиришган машаълалар ёруғида шэнбинлар девор ёқалаган узун хандакка уч-тўрт қулочли ходалар, сомон тўла қоплар, шохбутоқ боғламлари ташлаётганлари кўзга ташланди. Демак, ёв хандакнинг ҳар ер-ҳар ерини кўмиб, девор сари қулай йўл очмоқда. Босқинчилар кейинги уч кун ичи шундай хийла ўйлаб топишибди-да! Шэнбинларнинг пишиқпухта ўкка жуфтлаштирилган ғалтакларда учи темир қопламали узун-узун хода ташиётганлари ҳам кўриниб қоларди. Демак, улар деворни бузишмоқчи!

Тонг ёришар-ёришмас шэнбинлар довонликларга тушунарсиз сўзларни кичқиришган кўйи шовқин-сурон билан шиддатли ҳужум бошлашди. Хандакларнинг бир неча жойида тайёрланган «кўприклар»дан ўтишган чинжинлар минора тешиклари, девор шинаклари томон ёғдирилган ўклар панасида деворбузар ходаларни қалъа яқинига келтира бошладилар. Бу гал босқинчилар ҳар тўрт томондан мўрмалахдай ёпирилиб, деворга кўтарилиш пайидан бўлишарди. Уларнинг нияти бунингсиз ҳам нисбатан кам сонли довонликлар узундан-узун девор мудофааси қизиғида ёйилишиб, сафлари сийраклашишига эришмоқчи эдилар. Ихшид Муғува душманнинг айни шу макрига учди. У ҳеч ким билан кенгашмай, ғаним ёриб ўтишига қулайроқ жойлардаги зичроқ ўрнашишган чақирларни девор мудофаасига жалб этиш тўғрисида буйруқ бериб юборди. Соё томондан ачима қамишзор орқали ҳужум қилишётган шэнбинларни девор устидаги камончилар бемалол тўхтатиб тура оладилар, деб ҳисоблаган беклар ҳам ихшиднинг раъйига қарши ҳеч нарса деёлмай, қатъий берилган буйруқни бажаришга мажбур бўлдилар.

Душман дарҳол Муғуванинг бу хатосидан фойдаланди. Бирварақай икки қарама-қарши томондан «кўприклар» орқали олдинга интилган ханликлар катта талафот беришларига қарамай, деворга ёпирилдилар-да, одам бўйидан баландроқ, бир йўла уч-тўрт киши кира оладиган ўпирилма ҳосил қилдилар. Шу зайил ёв кент ичига кира бошладди. Довонликлар мадад куч тўплаш билан овора бўлаётганларида чинжинлар ўпирилмани янада кенгайтиришга улгурдилар. Шафқатсиз хунрезлик бошланди. Чошгоҳга қадар мудофаачилар чинжинларни уч марта хандакнинг нариги томонига улоқтириб ташладилар. Аммо

ёв кайта-кайта кент ичкарисига бостириб кираверди. Олишув шу қадар беаёв давом этардики, хандак дам сайин жасадлар билан тўлиб борарди.

Довонликлар шэнбинларни тўртинчи марта сиқиб чикарганларида ички кўрғоннинг тўрт дарвозасидан иккитаси ёпилибди, деган гап тарқади... Шэнбинлар яна кент ичига ёриб кирдилар. Жанг энди ташки кент кўчаларида тобора ичкарилаб борарди. Чақирлар ички кентнинг ҳали ёпилмаган дарвозаларига етиб олишни чамалаб жанг қилардилар. Улар агар бу дарвозалар ҳам ёпилса, чекинадиган жой қолмаслигини яхши билишарди. Кўп ўтмай, довонликлар орасида умидсизлик кайфияти кучая бошлади. Кундузбек олиб келган бир неча юз чақирлар чап томондаги девор ўпирилмасидан шэнбинларни сиқиб чикариб, у ерга катта ўт ёқилиши натижасида чинжинлар кент ичига киролмаётганлари ҳам умумий аҳволни ўзгартира олмади: довонликлар орасида дам сайин тушқунлик кайфияти кучайиб борарди.

Қуёш ботишидан анча олдин ички кентнинг қолган иккита дарвозаси ҳам така-так ёпилди. Бу ҳали жанг қилишга қодир чақирларни бутунлай саросимага солиб қўйди. Ҳар хил мишмишлар тарқалди: туманого Сиртлонбек ўз кўл остидаги беклар билан бирга асирга олинибди; яна бошқа депара, кент беклари ҳам душман қўлига тушиб қолишибди; бир неча минглик бошлиқлари, юзбошилар асир тушишдан кўра ўзларини чаваклашни афзал кўрибдилар...

Ихшид буйруғига мувофиқ кўпчилик беклар ўз чақирлари билан бирга ички кент кўрғонига кириб улгурган эдилар.

Қуёш тоғ тизмаси орқасига ёнбошлаган сари ташки кентдан кўтарилаётган аланга ички кент деворини, минораларни, Арк гумбазини тобора кучлироқ ёритарди. Ички кент дарвозалари беркитилганида пайдо бўлган саросималик ўрнини душмандан шафқатсиз, мардонавор ўч олиш ҳисси эгаллади. Ички кент кўрғонининг ташқарисида, ёнаётган, қулаётган ташқи кент ичида қолган довонликлар учун фақатгина бир йўл қолган эди: охирги томчи қонлари қолгунча жанг қилиб, шараф билан ўлиш! Еш гўдақлари найза учига илиниб, оловга иткитилаётган эршиликлар, ихшиднинг ношудлигидан ташқарида кўмаксиз қолган чақирлар ёв билан шердай олишишар, шэнбинлар улар билан юзма-юз жанг қилишга ботинолмай тирқираб нари қочардилар.

Довонликлар душман тилмочларининг «асирга ту-

шинглар, тирик қоласизлар!» деган даъватларига ҳам кулоқ солишмасди. Ҳалими бўйинларига олиб қўйишган чақирлар синиқ найза, кемтик қиличлар билан ғаним устига ташланишар, қуролсизлар эса қўллари, ҳатто тишлари билан босқинчилардан ўч ола-ола ўзлари ҳам қурбон бўлардилар.

Тонг отишига яқин култепалар, тутаб ётган харобалар орасида баланд бинолар қуршовидаги Арк қад кўтариб турган ички кент ханликларнинг кўзига қандайдир сирли ва олиб бўлмас истехком бўлиб кўринди, шаҳарнинг деворлари янада баландроқ, узунроқ ва қалинроқ бўлиб кетгандек эди!

Ҳаммаёқни чала қуйган минглаб жасадларнинг бадбўй ҳиди туриб кетганди.

Эрталаб иккала томон ҳам кўрган талафотларни ҳисоблай бошлашди. Цзюнчжэн Жао Ши-чэн кечаги жангда беш мингга яқин шэнбин йўқотилганини цзянцзюнга билдирди. Бу ханликларнинг Чилустун билан Арғуон ёнидаги уч кунлик олишувда кўрган талафотларига тенг эди! Довонликлар уч мингга яқин чақирдан маҳрум бўлишди. Ички кент дарвозалари ёпилгандан сўнг ташки кентда ҳимоясиз қолдирилиб ҳалоқ бўлган болалар, аёллар, кексалар билан касаллар бу ҳисобга кирмайди.

Эршиликлар беҳад ғазабда эдилар: дарвозаларни бундай бемаврид ёпишга ким буйруқ берди? Ахир, чақирлар яна анча вақт душманни ички кент дарвозаларига яқин келтирмай ушлаб тура олардилар - ку, бу фурсатда ташки кент аҳолиси ичкарига кириб олса бўларди! Нима сабабдан шунча беклар асирга тушиб қолишди? Бундан кейин ҳам шундайин хом-хатала буйруқлар берилаверса, оқибати нима бўлади? Душман ички кентга қувиб киритиб, қамалда қолган одамлар орасида норозилик кучайиб борарди. Кечаги жангнинг мусибатли тугаганидан барча афсусланиб, орияти кўзирди. Бунда ҳамма ихшиднинг айбдор деб биларди.

Тушга яқин Чиндан олтин от келтирган элчини ҳам ихшиднинг яширин буйруғи билан ўлдириб юборишган экан, деган миш-миш тарқала бошлади. Демак, чинжинларни Довонга қирғинбарот келишларида ҳам ихшиднинг ўзи айбдор! Кечага яқин мишмишлар янада кучайиб кетди. Муғуванинг укаси Нишон ҳам акаси ихшиддан норози экан, дейишарди одамлар чакка-чаккадан.

Тунда Оташкадага, заутар хузурига депаралар, кентларнинг омон қолган беклари, туманоғалар яширинча кела бошладилар. Ўртадаги доим ёниб турадиган олов алангаси заутардан хиёл пастроқда ўтирган Нишон, Мўдтой ва Қундузбекларнинг юзини ёритаётганди. Тахт вориси Нишон ҳарчанд хурсандлигини яширишга уринса-да, бари бир эплай олмасди. Унинг омади келган шекилли. Кейинги машъум кунларда ихшид Қўшинбошиликни ўз кўлига олган, шу сабаб юз берган муваффақиятсизликда ҳеч ким мансабидан четлатилган Нишонни айбдор ҳисобламамасди. Ихшиднинг ўгли Муғўғлон ярадор бўлиб ётибди, у халакит беролмаслигидан Нишон жудаям хурсанд. Кент мудофаасига доир зарур ишлар билан банд Чағрибекнинг яширин кенгашда йўқлиги ҳам Нишонни хотиржам қилганди. Муғувани кенгаш пайти чалғитиб туриш учун бошқа кентлар билан алоқа ўрнатиш режасини баён этиш баҳонасида унинг хузурига иккита бек жўнатилган. Энди бу гал Нишон ўзининг азалий ниятини амалга оширишида унга ҳеч ким ва ҳеч нарса тўскинлик қилолмайди!

Таклиф этилганларнинг ҳаммаси тўпланиб бўлишгач, заутар аста гап бошлади:

— Довон ҳалокат ёқасига келиб қолди! Уни қутқариш сизларнинг қўлларингизда! Муғува ўғишлар билан уруғлар ишончини оклай олмади. Бизга бошқа ихшид керак... Ҳозир ёв исканжасидамиз! Шошилинч чора кўрмасак бўлмайди!

Заутар гапини тугатди. Беклар ғовур-ғувур қилиб заутарнинг фикрини маъқуллашди. Шу пайт баногоҳ Нишон тилга кирди:

— Ҳамма хато аввало акамни манманлигидан! У кейинги вақтларда қайсар бўлиб қолди! Агар акам менминан кенгашиб иш тутганда, Хань элчисини Чэ Лин ўлдирилмаган бўларди. Худди шу воқеа, мана, бошимизга қандай балолар келтирди! Акам ички кент дарвозаларини ёптиришдаям ҳеч кимминан кенгашмади, менминанам.

— Ички кент дарвозаларини шошилинч ёпилишига чинданам ихшид айбдор. Аммо Чян элчисини ким ўлдиртириб юборганини текшириш, аниқлаш керак! — лукма ташлади Қундузбек.

Беклар яна ғовур-ғувир кўтаришди.

— Ихшид ўзи буюрган элчини ўлдиришни! — жириллаб ўшқирди Нишон.

— Ким буюрган бўлса, ўша жавобини беради, — деди аста, аммо катъий овозда заутар. — Шу қилмиш оқибатида ёв устимизга қўшин тортиб келди.

— Худди шундай! Ҳақ гап! — кичкиришди беклар.

— Тахт Муғувани жудаям ҳаволантириб юборди! — гапини давом эттирди заутар. — Уни кўзи кўр, кулоғи қар, ақли заиф бўлиб қолди. Муғува тахт суянчиғига битилган: «Тахт одамни бузади» хикматини кўп марта ўқиган бўлса ҳам кеккайиш балосидан қутула олмади! У барча сирларимизни Хань элчиларига ошқор этди. Беғамлигини ташламади. Юртимизга ҳеч ким қўшин тортиб келолмайди, деяверди қайсарлик билан. У ҳеч кимни сўзига қирмади, кенгашига юрмади. Иш билмаслиги оқибатида чақирлар қузда уй-уйларига таркатиб юборилди, улар баҳорда қайта тўпланмади. Ихшид ўтган гал Йу кентига мадад юбормади!

Кекса заутар узоқ гапиролмади. Унинг ҳансираб, тўхтаганидан фойдаланган Нишон барча айблар, хатоларни акаси Муғуванинг зиммасига юклашга, ўзини оқлаб кўрсатиб, тахтга ўтиришида беклар қўллаб-қувватлашларига урина бошлади.

Яширин кенгаш ўтказиш зарурлиги тўғрисида заутарга маслаҳат берган ҳам Нишон эди. Заутар мен томонда, оташкада обрўйидан фойдаланиб, бугун тахтга ўтираман, деб ишонганди у. Бундан кейин қилинажак барча ишлар икир-чикиригача режалаб қўйилганди. Босқинни қандай тўхтатиб-туғаллашу қай йўл билан Осмон Ўғлига қуёв бўлиб олиш... Шу сабабли Нишон кенгаш бошидаёқ ичиндан шод бўлаётганди, худди шу боис кўпол элчини ўлдириб юборишда унинг дахлдорлигини Қундузбек шаъма қилганида кўркиб кетиб, заутар Қундузбекнинг сўзларини маъқуллагандай туюлганда хайрон бўлди. Нишон ҳозирги кенгаш асли ундан яширин чақирилганидан мутлақо беҳабар эди! Нишоннинг калласига ҳам кенгаш чақириниш фикри келиб, заутарга мурожаат этганида, эҳтиёткор чол дарҳол ўзини унинг фикрига қўшилгандай қилиб кўрсатганди. «Ҳа, энг ишончли йўл шу, — деганди ўзига-ўзи заутар. — Нишон ҳам, майли, кенгашда қатнашаверсин. У кўз олдимизда, энг муҳими, қўлимизда бўлади. Гап маълум ерга боргунча, ҳали-замон мени тахтга ўтказишади, деган умидда ўзини овунтириб тураверсин!»

— Қамал арафасида депара, кент бекларини Эршига чақириниш, уларни қўлларин боғлаб қўйиш деган гап эмасми ахир?! Ўша зарарқунандани жазолаш керак! — Нишоннинг гапини чўрт кесиб ташлади ўнгқўлбеги Мўдтой.

— Фитна бу! — хирллаб бақирди Нишон кенгаш мутлақо унинг фойдасини кўзлаб чақирилмаганини тушуниб. У ўрнидан кўзғолиб, қўлини белидаги ханжарга олиб

борган эди, кучли кўллар тахт ворисининг илгидан тутди-да, елкасидан кимдир маҳкам босди. Ўгирилиб, тепасига қараган Нишон уни бемайлихотир босиб турган иккита мўйловли чақирни кўрди... Улардан бирини Нишон зарб билан силтаб юборди, чақир беклар оёғига қоқилиб йиқилди. Беклар ўринларидан ирғиб турдилар. Бирок яроғлар ишга солинишгача бориб етмади. Ташқаридан кириб келган чақирлар каттиқ қаршилиқ кўрсатаётган тахт ворисини олиб чиқиб кетдилар.

Гала-ғовур босилиб, беклар ўз ўринларига ўтирганларидан сўнг заутар босиқ овозда сўради:

— Тахтга кимни кўтарамиз?

— Мўдтойни! Ўнқўлбегини, — дейишди бир овоздан беклар.

Ҳокимият шундай, оддийгина алмашди. Заутарнинг ишораси билан Мўдтой ўрнидан туриб, ихшидликни қабул қилишга рози эканини билдирди. Бу оғир вазиятда тахтга ўтириш тантанаси учун вақт ҳам, зарурият ҳам йўқлигини ҳамма тушунарди. Беклар худди шундай яқдиллик билан Чағрибекни Қўшинбошилиқка сайладилар.

Муғува тахтдан туширилгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида қамалдаги кентнинг ҳамма кўчалари, муюлишлари, кулбалар, минораларга тарқалди. Аҳоли эски ихшиднинг гуноҳлари тўғрисида оғизга сикқанча гапирар, ҳатто яширин кенгашда тилга олинмаган қусурларни ҳам Муғувага тақардилар.

— Ихшид арғумокларни чинжинлар харид қилишларига рухсат бермаган экан, шу ваддан улар устимизга кўшин тортиб келишибди!

— Машъалаларга зарур тиниқ мойни бердирмаган экан!

— Ўзини отларини Арк кўрғонига киритиб олиб, жой қолмагани учун одамларни ташқари кентда қолдираверибди!

Яширин кенгашда иштирок этган беклар бундай гапларнинг кўпини рад этдилар. Аммо казо-казо беклардан тортиб, оддий доvonликларгача ҳамма яқдил: Муғува ўзига бино кўйгани, манманлиги учун тахтдан туширилди, дер эди.

Бешинчи боб

ҚАНД БЕГИ ОЛГАН ТОПШИРИҚ

Эрши қамалининг саккизинчи куни, эрта тонгда Мўдтой биринчи бор Бадахшон зумрайдан ясалган тахтга

омонатрок... шошилмай ўтирди. Зарур иш билан барвакт келган бир неча беклар янги ихшидни муборакбод этдилар. Мўдтой уларга турли топшириқлар бериб жўнатгач, ўрнидан туриб, нарироқ борди-да, орқасига ўгрилиб, бу оҳанрабо «мўъжиза»га узокрокдан бокди. Ха, у бир умр ардоқлаб интилган орзусига эришди! Мабодо туш эмасмикин бу? Хўш, нега у шунчалар орзикиб кутган тахтга истар-истамас ўтирди? Мўдтойга қаршисидаги тахт қандайдир хосиятсиздай бўлиб кўринарди. Унда ўтирган олдинги ихшиднинг тақдири ачинарли бўлди. Мўдтойнинг бошига ҳам вақти келиб шундай кун тушмасмикин? Қим ўз тақдирини олдиндан каромат кила олади? Шу пайтгача Мўдтой ўз тақдирдан нолиган эмас, у бек хонадонида дунёга келди. У аргу ўғишининг бошлиғи бўлгани учун ўнгқўлбеги қилиб сайланди, мана энди Довон ихшиди даражасига кўтарилди! Эҳтимол, бўлажак фалокатнинг бошланишидир бу. Қандай шароитда тахтга ўтирилганини унутмаслиги керак. Агар ҳозир ханликлар босқини бўлмаса, Мугува ҳам тинчгина ўтираверарди тахтда. Демак, тахтдан кўркиш керак эмас, тахт албатта касофат келтиради дейиш нотўғри. Ҳамма касофат, ҳамма бало ташқарида, кент кўрғонининг орқасида! Ёвни ҳайдаш, Довонни душмандан буткул тозалаш керак. Фақат шундагина тахт бахтсизлик келтирмайди! Бордию... бу уни, Мўдтойнинг кўлидан келмаса-чи?! Унда... Мўдтойнинг уруғ-аймоғигача умрбод... асрлар оша, келгуси авлодлар олдида уятга қолади, шарманда бўлади!

Мўдтой калласини тебратиб афсус чекди. Бу ҳақда кеча, ихшидликни қабул қилмасдан олдин ўйлаш керак эди. У кеча ҳам иккиланган эди-ю, аммо заутар, Қундузбек, яна бир қатор обрўли депара, кент беклари уни тахтга ўтириши ҳозир ниҳоятда зарурлигини таъкидлашди. Заутар Мўдтойга: «Ҳозир Эршида сиздан бошқа Довон кулфатини кўтара оладиган кимса йўқ», — деди. Буни Мўдтойнинг ўзи ҳам жуда яхши биларди. Шу боис ҳам у тахтни қабул қилди. Модомикн шундай экан, ҳозирги шубҳаларнинг нима ҳожати бор? Мўдтой хотиржам тортомқчи бўлар, лекин бари бир шубҳа-гумонлар тинчлик бермай азобларди. Мўдтой тахтга ўтирган пайт жудаям қалтис бўлиб, бир томондан, кент қамал исқанжасида қолган, мамлакатнинг бир қисми ёв истилосида, иккинчи қисми пойтахт Эршидан ажратиб ташланган. Бундай шароитда нима қилиш мумкин, қандай чора кўриш зарур? Шамандаларча душманга таслим бўлиш керакми? Тиз чўкиб, ер ўпиб ёвдан шафқат сўрасинми?! Мўдтой хаё-

лига келган бундай фикрдан ўзи ҳам уялиб кетди. У ўнг-кўлбеги сифатида ҳеч қачон ўз ишончини йўқотмаганди. Қаёқдан пайдо бўлди ҳозирги қатъиятсизлик?

Эҳтимол унга жами масъулият ўз зиммасида бўлгани учун шундай туюлаётгандир? Наҳотки улуғ Ахурамазда пешонасига умрбод ўнгкўлбеги, Довонда иккинчи шахс бўлишни ёзиб қўйган бўлса? Йўқ, у ихшид бўлиш учун тугилган, унинг ёркин тақдирида бу мартабага эришиш олдиндан белгилаб қўйилган. Ахурамазда Мўдтойга ақлли ва баҳодир ўғилларни, чақирларни бошқариш, уларга етакчилик қилиш, юртни ёвлардан ҳимоя қилиш, асраш учун ато этган, ўзидан сўнг Мўдтойнинг ўғиллари, набиралари тахтда ўтиришлари керак! Қўрқоқ одам, у нечоғли доно бўлмасин, Довон ҳукмдорилигига лойиқ эмас! Мўдтойга эса қўрқоқлик ёт, у Довон мустақиллиги йўлида жонини ҳам аямайди! Душман билан курашишга қодир, босқинчиларни қувиб юбориш учун ҳар нарсага тайёр, қўлидан неки келса қилади. Мўдтой шахдам юриб бориб, тахт курсисига дадил жойлашди.

У тахтнинг ўнг суянчиғига тирсак тираб ўтирган кўйи яна ўйга толди. Ҳозир Мўдтой ихшиднинг қокениш сабаблари хусусида мулоҳаза қиларди. Ўтган тундаги кенгашда Муғуванинг йўл қўйган хатолари тўғрисида гапиришди, аммо ҳеч ким нима сабабдан бундай бўлганини айтмади. Бу тушунарли. Душман қопқа қоқиб турганда, хато сабабларини суриштириб ўтириш кўнғилга сиғмайди. Устига-устак, ким ҳам бу сабаблар тўғрисида ўйлаб кўрибди дейсиз?! Ҳатто Мўдтойнинг ўзи ҳам заутар билан гаплашганда бу ҳақда оғиз очмади-ку! Лекин Мўдтой анчадан бери, айниқса, бурноғи йили Хань қўшини чегарадаги Йу кентига бостириб келгандан бошлаб Муғуванинг фикрлашида аллақандай чалкашлик рўй бераётганини сеза бошлаганди. Марҳум бобосининг текис йўлда отнинг кучини синаб бўлмайди, деган гапининг тўғрилигига Мўдтой аниқ амин бўлди. Янги ихшид бу ҳикматга ўзидан ҳам кўшимча киритди: қўшдаги отлар ҳатто равон йўлда ҳам бир-бирининг нимага қодирлигини сезади. Мўдтой деярли ўттиз йилдан бери мамлакатни бошқариш юқини Муғува билан ёнма-ён тортиб келди. Ихшиднинг қай-вақт нимани удаллашию қай ўринда ношудлик кўрсатиши фақат Мўдтойгагина аён.

Дастлабки йилларда Мўдтой Муғувани доно ҳукмдор деб билар, астойдил ҳурмат қиларди. Йиллар ўтган сари аста-секин ихшиднинг мулоҳазаларида қусурлар кўзга ташлана бошлади, бора-бора Мўдтой ҳукмдорнинг фикр-

лаш доираси анча торлигига тўлик ишонч ҳосил қилди.

Дастлабки элчи Жан Цяндан кейин Довонга гоҳ иш юзасидан, гоҳ турли баҳоналар билан кўплаб Чин элчилари келаверадиган бўлиб қолгандан сўнг Мўдтой ихшидга элчиларнинг ҳамма гапларигаям ишонавермаслик керак, уларни қабул қилиб туриш керак албатта, айни вақтда кўшни эллар билан дўстлик алоқаларини ҳам мустаҳкамлаш зарур, деб кўрди ётиғи билан. Аммо Узун савдо йўлини барқарорлаштиришга берилиб кетган Муғува унинг сўзларига аҳамият бермади. Ихшид кўшнилари олдида арзир-арзимас мажбуриятлар олиб, ўз қўлимизни ўзимиз боғлаб қўймаганимиз маъқул, қабилида гап қилди. «Уларнинг юрти бизники каби юксак қорли тоғлар билан қуршалмаган, биз эмас, улар ёрдамга муҳтожлар. Нега энди оғримаган бошимизни оғритишимиз керак?!» Муғува қардош Қангха, Усун, Сўғд, Туячи, Алан эл-элатлари билан ўзаро ёрдам алоқаларини менсимасди. Абадий музликлар билан қопланган осмонўпар тоғлар Довонни кўшниларида ажратибгина турмай, айни вақтда ҳукмдорнинг фикрлаш доирасини ҳам чеклаб қўйганди. Ихшид ўз мамлакатининг тарихи, ўз халқи қисмати тўғрисида жуда кам ўйлар, ўтмиш билан ҳозирги кунни боғлаб турган кўзга кўринмас ипларни идрок этишга қодир эмасди. У Довон форс шоҳи Курушдан ҳам, шоҳли Искандардан ҳам ўзини танҳо химоя қилолган, деб ҳисобларди. Ўзига ортиқ бино қўйиш, манманлик, қайсарлик, беғамлик ханлар тажаввузини олдиндан кўра билишига, зарур чоралар қўллашга ҳалақит берди. Мана, ҳозирги кунларни олиб кўрайлик. Биринчи муваффақиятсизлигок ихшиднинг иродасини синдирди, олдинги ишончидан номнишон ҳам қолмади. Охир-оқибат тахтдан маҳрум бўлди.

Мўдтой энди тирсагини тахт суянчигининг чап томонига қўйди. Унинг хаёли ҳозирги кунга, унинг кечиктириб бўлмас муаммоларига бурилди. Мўдтой умрида биринчи марта маслаҳатчи сифатида эмас, ҳукмдор сифатида иш юритишга тутинди. Борди-ю, Мўдтой тахтга ўтирмаганида ҳам бари бир ҳар доимгидек мамлакатни бошқаришдан четда турмас эди. Лекин ҳозир унинг зиммасида ҳокимиятни танҳо бошқаришдек масъулиятли вазифа тузибди. Бу мутлақо бошқа гап!

Довоннинг янги ихшиди Мўдтой барча шубҳа-гумонларни енгиб, инсон доимо, айниқса, ҳаёт-мамонт курашида беназир фазилат — ўзига ишончдан маҳрум бўлмаслиги даркор, деган фикрдан яна дадиллашди.

Янги ихшид пастдаги болғачани олиб тахтига урган-

ди, зумда қўл ковуштирган эшикоғаси пайдо бўлди.

— Мардонбек қаерда?

— Шу ерда, ташқарида.

— Кирсин!

Қанд кентининг беги Мардонбек Нишон чақиртирган беклар билан бирга Эршига етиб келган, у ҳам камалда қолган эди. Еши элликларга бориб қолган Мардонбек забардаст, ниҳоят абжир, моҳир чавандоз эди. У шопмўйлов, кушбурун, умуман ташки кўриниши Мўдтойга ўхшаб кетарди. Мардонбек янада пастрок эгилиб таъзим қилишга улгурмаёқ ихшид гап очди:

— Тунда Эршидан чиқиб кетишингиз керак. Сўнг нима қилишингиз тўғрисида гаплашганмиз. Узоғи билан бир hafta ичи шэнбинларга ташқаридан ҳужум бошланиши керак!

...Худди ўша кеча — ихшид алмашинган тунда лахимчилар Арғуонсойнинг нариги томонидаги камишзор ичидан тешиб ташқарига чиққан эдилар. Сой билан кент кўргони орасида ботқоқлик, сойнинг нариги қирғоғи билан камишзор ўртасида эса кичикроқ сайхонлик ястанганди. Ўша ёқдан кўнгиллари тўқ чинжинлар сойнинг у томонига соқчилар кўйишмаганди.

Ўн чоғли чақирлар Қанд беги бошчилигида ярим кечаси лахимда эмаклаб, камишзор ичидан чиқдилар. Улар шарпасиз олға эмаклаб кетишди. Мардонбек ўнлик ўртасида борарди. Катта Довон қўшини юришидагидек қатъий тартибга риоя қилинарди: асосий туманларни ўнгдан ва сўлдан, олд ҳамда орқа томондан қоровул чақирлар кўриқлаб боришади. Мардонбекни ҳам тўрт томондан кўриқлардилар. Ҳа, Мардонбек қандай бўлмасин кун ботиш томондаги кентлар билан депараларга шикастсиз етиб бориши шарт! Фақат камалда қолган Эршигина эмас, балки бутун Довон мамлакатининг тақдири шунга боғлиқ!

Тунги йўловчилар адирлар орасидаги илонизи ёлғиз оёқ йўлдан юриб тонгга яқин шэнбинлар келиши олдидан эгалари ташлаб кетган якка-дуққа кўрғонларга етиб боришди. Кейин улар юришда давом этиб, ниҳоят Қорадарё қирғоғидаги камишзорлар орасида жойлашган ҳовлига дуч келдилар. Мардонбек ёнида юрадиган иккита чақирни ҳам отларга миндириб, учовлон кунботар томонга шошилдилар. Қолган чақирлар эса тун чўккач, эҳтиёткорлик билан изларига қайтдилар-да, Эршига лахим орқали кириб олдилар. Ниҳоят камалнинг тўққизинчи куни кунботишдаги кентлар, депаралар билан алоқа ўрнатил-

ганидан кейингина Мўдтой елкасидан тоғ ағдарилгандек ўзини енгил сеза бошлади.

Мардонбек тўппа-тўғри Куба, Муғўғлон кентларига йўл олди. Қандга етиб борган захотиёк кунботар Довоннинг ҳамма кентлари ва депараларига чопарлар юбориб, янги ихшид номидан Қандда чакирилган кенгашга уларни келишларини сўради. Нишоннинг ғаразли буйруғи кечикиши натижасида Эршига бормаёй қолишган беклар билан оқсоқоллар кенгашга етиб келгунларига қадар Мардонбек бу ердан узоқдаги кондан темир ва кўрғошин келтиришни жадаллатиш ва дарҳол қуро-л-яроғ ясаш кучайтирилишини буюрди. Чилангарлар туну кун ишлай бошладилар. Улар тунлари қорачи-роқ, мойга ботириб ёкилган тарашалар ёруғида қуро-л ясашарди. Қанд кентидаги устахоналар говжум бўлиб кетди, омонат бостирмаларга эски, яроксиз сифатида ташлаб юборилган сандонлар олиб келиб ўрнатилди. Қуро-л-яроғ ясаш анча кучайди.

Атрофдаги кентлар, овуллар, кишлоклар, яйловлардан, қўшни эл ерларида бир неча бор бўлган, йўллар, дово-нлар, даралар, кечувлар, булоқлар бор жойларни биладиган, қарвон билан қум барханлари, қароқ қўлларни кўп марта босиб ўтган сайёҳлар, қавандозлар, йилкичилар, қўпонлар Мардонбекнинг ҳузурига оқиб кела бошладилар. Мард, жасур талайгина йигитлар тўпланишди. Улар қўшни Қангха, Усун, Сўғд, Рашт, Туячи, Алан кентлари, депаралари, овуллари, кишлоклари, қўл ва тоғ яйловларига хабарчи қилиб юборилди. Қўшни эллар ҳукмдорларига Довон ихшиди номидан чопарлар ҳам елишди.

Қўшни юртларнинг оддий кишилари — қўпонлар, дехқонлар, ҳунармандлар умрларида биринчи бор ханликлар ва Хань мамлақати, давлати тўғрисида эшитаётгандилар! У халқ, мамлақат номини базўр талаффуз эта олишарди улар: Чин, чинжин, Хань, ханликлар, Хань одамлари... Улар тўғрисида илгари ҳеч нима эшитмаганлар, билмаганлар, энди уларнинг сон-саноксиз қўшини қардош Довонга ёпирилиб келган эмиш! Уларга нима қарак экан?! Нега энди улар шунча узоқ, уч ойликми, олти ойликми йўл босиб Довонга келибдилар?! Оддий одамлар бу воқеадан оддийгина ҳулоса чиқардилар: модомики Эрши қамал қилинибдими, демак, бекларимиз, хонларимиз бизни ҳам Довонга ёрдам беришга чақиради! «Қўшнинг уйига ўт кетса, бировни чақаришини кутиб ўтирмайсан-ку!» дейишарди улар. Кўпчилик буйруқ қутмаёқ кўмакка шайланиб, қиличларни ўткирлаш, қалқонларни таъмирлаш, айил, узангибоғларни ҳозирлашга киришди.

Аммо довоонликларнинг ўзларида иноқлик етарли эмасди. Қанд кентида чақирилган кенгашга кунботар Довоннинг айрим кентларидан вакиллар келмади. Сигян, Гесой, Чуст ва бошқа бир неча кентларнинг беклари билан оксоқоллари чопарларга биз ҳеч қанақа янги ихшидни танитаймиз, танишни ҳам хоҳламаймиз, қабилда жавоб қилибдилар. Айрим бекларнинг қалтис кунларда ўзларини қандайин бундай тутаётганларига Мардонбек ҳайрон бўлиб, жаҳли чиқарди. У одам оз тўпланган кенгашни тез тугатгач, бир неча мўътабар оксоқоллар билан кунботар Довоннинг кентлари ва депараларига борди, турли йўллар билан манман беклар, қайсар оксоқоллар ва бошқа эътиборли кишиларни йўлга солиб, беклари қамалда қолган кентлар, депараларда тез янгидан беклар сайлашни ташкил қилди. Бу борада Мардонбекка янги ихшид ваколат бермаган эди. Чунки ҳозиргидай чора кўриш зарурати туғилиб қолиши Мўдтойнинг хаёлига ҳам келмаганди. Мардонбек кўркмай масъулиятни ўз зиммасига олди: ким бек бўлишининг ҳозир нима аҳамияти бор?! Қамалдаги Эршига ёрдам ташкил этиш ҳар қандай «ўзбилармонлик»ни оклайди!

Мардонбек яширин ер ости йўли орқали қамалдаги кентдан чиқиб кетганидан бир неча кун кейин шэнбинлар тоғ этагидаги дарахтлар, чакалакзорлар, камишлар орасида, довоонликларнинг кичик-кичик отлик гуруҳлари пайдо бўлиб қолаётганларини кўра бошладилар. Гоҳо сойдан анча наридаги адирлар этагида юзлаб отликлар очик майдонда уёқдан-буёққа от чоптириб ўтардилар. Тонг паллалари катта-катта отлик гуруҳлар Эршини қамал қилган шэнбинлар ҳалқасига анчагина яқин келиб, ханликлар қароргоҳини кўздан кечириб кетаётгандек бўлардилар. Аммо бу сирли отликлар ҳужумсиз-несиз учқур отларида чинжинлар кўзидан тез ғойиб бўлишарди.

Сихит, Селат, Янги Далварзин кентлари босиб олиниб, Эрши қамали пайти ташқи кўрғон вайрон этилганидан кейин саросима, ваҳимага тушган довоонликлар энди аксинча она тупроқларидан маккор ёвни қувиб юбориш иштиёқи билан ёнардилар. Улар дилини ишонч туйғуси эгаллаганди. Мудофаачиларга янги ихшиднинг тадбиркорлиги маъқул келгач, унга ишона бошладилар: ҳа, юртимизга қонли панжаларини чўзган сурбет, маккор ханликларни янги ихшид бошчилигида Довон тупроғидан албатта ҳайдаб чиқарамиз!

Шу тарика ҳамма замонлар учун муштарак тарихий ҳақиқат- ҳар қандай янги ҳокимият амалда умумхалқ раҳ-

барлигини удалай олсагина эътибор қозониши аста-секин тасдиқлана борди.

Олтинчи боб

«ЙЎЛТЎСАРГА ҲАМҚОР БЎЛМАЙМИЗ!»

Тунда номаълум уч довонлик лахим оғзига келиб, ич-каридаги кўриқчи-чақирларга биз ихшиднинг ўзи билан учрашишимиз керак, жуда зарур гапимиз бор, дейишди. Улар ким, қаерлик бўлишади, қамалдаги кентга кириладиган яширин йўл оғзи худди шу ердалигини қаёқдан билишди, нега энди уларга фақат ихшиднинг ўзи керак, бошқа бирон бек эмас?! Бу саволларнинг биронтасига ҳам номаълум одамлар жавоб қайтаришмади, тўғрироғи, жавоб қайтаришдан бош тортишди. Улар биз кентга албатта киришимиз керак, қайтиб кетмаймиз, дея туриб олдилар.

Бутун мамлакатдан айри яшаётган узун, тор, қоронғи ва зах лахимда милт этган ёруғликқа интиқ, айниқса, шу кунларда Мардонбекдан муҳим, сирли хабар кутаётган ихшид Мўдтой номаълум одамлар талаби тўғрисида эшитиши ҳамано уларнинг кентга киришларига руҳсат берди. Номаълум одамларни тўппа-тўғри ихшид хузурига олиб келишди. Улардан бири бундай деди:

— Биз Селат билан Шихит атрофидаги тоғларда яширин яшаймиз. Бирорта депарада бизга қурол-яроғ, отлар беришсин! Мингача йигитлар тўплай оламиз! Агар кунботардаги депара чақирлари рози бўлишса, биз улар олдида келиб, шэнбинларга ташланамиз-да, уларди ҳалқасини бир-икки жойдан узиб ташлаймиз. Сизлар қамалдан қутулиб чиқасизлар! Кейин... кейин бу ярамас чинжинларди тоғларда, қалин қамишзорларда алоҳида-алоҳида бурдаласа, тунда тулки ўлжаси бўлган товуклардай қийқиртириб патларини юлиб ташласа бўлади! Отаманимиз сизди олдингизга юборди бизди шу гапди айтгани...

— Гапингларга қараганда йўлтўсар бўлсанглар керак, шундайми? — ажабланиб сўради Мўдтой.

— Биз қароқчи бўламиз деб ўйламагандик. Ноилож шу кўйга тушдик. Энди гуноҳларимизди ювмоқчимиз.

— Нечук энди ноилож... ажабо! Биров мажбур қилдими бу йўлга киришга!

— Ноҳақлик, ҳақорат мажбур қилди бизди.

— Ажабо! Қандай адолатсизлик?!

— Бу жуда чўзиладиган гап!...

— Тўғри, hozир нима, қандайлигини охиригача суриштириб ўтирадиган вақт эмас, — деб қўйди беихтиёр ихшид.

Номаълум кишиларни кентга киритиш учун рухсат берганида Мўдтой улар қароқчи бўлиб чиқишларини хаёлига ҳам келтирмаганди. Улар бирорта кент бегидан яширин муҳим хабар олиб келган одамлар бўлишса керак, деб ўйлаганди. Мана энди Довон ихшиди қароқчилар билан музокара олиб боришга мажбур бўлиб ўтирибди! Қандай сурбетлар-а улар! Наҳотки ихшид қароқчилар билан гаплашишга лойиқ зот бўлса!

Орага нохуш, оғир сукунат чўкди. Қароқчилар жавоб кутишарди. Беклар уларни бошдан-оёқ шубҳали кузатиб туришарди. Хатар сезишган қароқчилар қўлларини қилич ва ханжарларига олиб боришди.

— Қўркманлар, элчига ўлим йўқ! — деди ройишлик билан Мўдтой. — Сизларни бу ёққа киришларингга ўзим рухсат берганман!

— Агар қўркоқ бўлганимизда, биз сизди олдингизга келмаган бўлардик! Аммо, қўйдек бўғизланиб кетишни истамаймиз! Ахурамаздадан аллақачанок йўлбарс ўлимини тилаб қўйганмиз! — дадил жавоб қайтарди қароқчилардан бири. Чамаси у келганларнинг бошлиғи бўлса керак.

Мўдтой эшикоғасига имо қилди. У йўлтўсарларни нариги хонага бошлаб чикди-да, шу ерда кутиб туришларини айтди. Ихшид ҳузурида беклар қолишди холос. Мўдтой уларга юзланди:

— Бу йўлтўсарлар жангари, чиниққан йигитлар. Уларни ҳар бири ўнта чакир ўрнини боса олади! Аммо... аммо одамлар нима деркинлар? Улар қароқчилар билан ёнма-ён жанг қилишни ўзларига эп кўришармикин ёки ор қилармикинлар? Қунботардаги депара беклари-чи?! Улар бу тўғрида эшитсалар, биздан юз ўғирмасмикинлар? Уларга ҳозир бирор баҳона керак бўлиб турибди ўзи! Ҳарқалай мададдан воз кечишга ҳаққимиз йўқ бўлса-да, ҳозир ҳар ҳолда бу ишни пухта ўйлаб кўришимиз керак. Ҳар бир кадамимизни фойда, зарарини ўлчаб босишимиз даркор. Хато қилишимиз асло мумкин эмас! Беклар нима маслаҳат берадилар?

— Ахир, йўлтўсарларни кимлиги ҳаммага аён-ку! Улар ўғрилиқ, талончилик қилишади, уларга ўт қўйиб, аёлларни зўрлашади. Жиноятчи, қотил, ваҳшийлар-ку улар! — ғазабнок гапира бошлади ясовулбеги сифатида бутун умр йўлтўсарларга қарши курашиб келган Қундузбек. Чинжинлар босиб келганларидан бери туну кун нима қил-

са, қандай қилсак чақирлар сони кўпаяркин, деб ўйлайман. Ёвни ҳайдаш учун бошқа беклардек мен ҳам шундай қилишим керак. Аммо... Агар бу йўлтўсарлар чақирлар орасига кириб, аралашиб кетишса, уларни ҳам бузиб юберадилар. Емон қилиқ юқимчил бўлади. Менимча, йўлтўсарлардан бугун келадиган озроқ фойда эртага жуда катта зарарга айланиши мумкин.

— Уч йилча олдин йўлтўсарлар оташкадага, заутар хузурига вакил юборишган эди. Уша куни менам у ерда оловни тавоф этаётгандим, — деди кекса Некаат беги. — Улар ўз гуноҳларини кечиришни сўрашганди. Аммо заутар уларни тавбасини қабул қилмади. Йўлтўсарларни вакили оташкададан чиқиб кетганидан кейин заутар бизга тушунтирди: ёвузлик ҳомийси, Ахурамаздани ашаддий душмани Ахрамано йўлтўсарларни жонини сеҳрлаб қўйган. Ёвузлик. Емонлик уларни суяк-суягига, қон-қонига сингиб кетган! Ҳатто йўлтўсарлар вафотидан сўнг суякларини ҳам алоҳида остонда, бошқаларникидан узокроқда сақлаш керак. Агар йўлтўсарлар хокини бирор қимдими тупроққа тўкилиб кетса, бир кунчалик йўлдаги атрофни булғалайди!

Довон аъёнлари кенгашишгач, бусиз ҳам кунботар кентлари, депараларидан келиб қўшилаётганлар ҳисобига кундан-кун чақирлар ортиб бораётибди, йўлтўсарлар ёрдамини қабул қилишга ҳожат йўқ, деган қарорга келдилар. Тахт обрўйига путур етказмаслик керак!

Эшикоғаси йўлтўсарларни яна ихшид хузурига бошлаб кирди. Мўдтой уларга узил-кесил хулосасини айтди:

— Сизларни кўмакларингга муҳтож эмасмиз! Йўлтўсарларга ҳамкор бўлмаймиз.

Шу пайтгача ихшид билан гаплашаётган, кенг елкали қароқчи ханжари билан қиличини шартта олиб, гилам устига зарда аралаш ташлади-да, ҳиркироқ овозда бор аламларини тўкиб солди:

— Йўлтўсарлар отамани мана менман! Отим Бургут! Қўлларимди боғланглар, майли, ўлдириглар мени, жонимга тегди ҳаммаси! Ҳеч ким тавбамизди қабул қилмайди, ҳамма биздан жирканади! Биз чақирларминан бирга-бирга жаңг сўраяпмиз холос-ку! Бари довонликлардай биз ҳам юртимиз азизлигини амалда кўрсатмоқчимиз!

Ихшид билан беклар қароқчи-отаманнинг гапини жимгина тинглаб турардилар. Қават-қават дил сўзлари бу ердагиларга ёққан-ёқмаганлигига парво қилмаган Бургут хасратини давом эттирди:

— Севгилим Ойтуққанди тортиб олган қишлук оксоқо-

лини ўлдирдим. Ўша қонли сўқмоқ мени йўлтўсарликка олиб келди! Агар чинжинлар йўлимга гов бўлмаганларида, овулимга кечикмай етиб келардим, қайлиғимни қутқариб қолардим. Чинжинлар тўйга деб асраган пулимизни ўғирлаб қўйишди. Шундай қилмаганларида... — Бургут хансираб, бир лаҳза тўхтаб олди. — Мени бахтсиз бўлишимда, шу йўлга киришимда, ўшалар айбдор! Ўла-ўлгунимча ўч оламан улардан!

Бургут яна алланарсалар демоқчи эди, аммо бўғзига нимадир тикилиб, ортиқ гапиролмай қолди.

Қундузбекнинг ишораси билан бир неча соқчи чақирлар қароқчилар устига ташланишга шайландилар. Буни сезиб қолган Мўдтой қўлини кескин силтаб, ясовулларни тўхтатди.

Бургут учун ҳозир бошига нима кулфат тушишининг аҳамияти йўқ эди. У қаерда, кимнинг ҳузурида турганини ҳам унутганди чоғи. Бу қанақаси ахир, одамларга қўшилиш йўлидаги охирги умиди ҳам пучга чиқса-я! Яшашнинг нима қизиғи бор шундан кейин?! Наҳотки Эзгулик билан Ёмонлик ўртасидаги курашда Ёмонлик енгиб чиқса?! Ахир, доно Заал охир-оқибат Эзгулик Ёмонликни енгади, деб ишонтирганди-ку! У Улуғ Заратуштрадан ўқиган экан буни. Заал доимо: «Бургут, сенда Эзгулик чуқур томир отган, Ёмонлик шунчаки, хиёл юққан холос, уни таг-томири билан юлиб ташлаш кийин эмас» — дерди. Мана, Заалнинг ишончи ҳам оқланмади!

— Такрор айтаман: элчига ўлим йўқ! — деди ихшид баралла овозда. — Билиб қўй, отаман! Сен шерикларинг элчиси бўлиб келгансан, тирик, шикастсиз чиқиб кетсан!

Демак, ихшид уларнинг кетишига рухсат беряпти! Буни Бургут сархуш одамдек чала-ярим тушунди. Қолган икки қароқчи отаманларининг яроғларини гилам устидан йиғиштириб олишди-да, Бургутни олди-орқасидан қўриқлаган қўйи ташқари йўналишди.

Йўл-йўлакай Бургут бўлиб ўтган яхши-ёмонликларни яна қайта эслай бошлади. У кейинги кунларда бир неча бор шундай кайфиятга тушганди. Тўғри, Бургут Ойтуққанни ўғирлаб кетган қишлоқ оқсоқолини ўлдириб, уйига ўт қўйди. Йўлтўсарлик қилиб, бойлар қарвонини талади, қулларни озодликка чиқарди. Овохтахонага ҳужум қилиб, гуноҳсиз бандиларни қутқарди. Талаган бойликларни бева-бечораларга улашди, инсофсиз бойлардан тортиб олинган кийим-бош, тақинчоқларни қиз узатишга қурби йўқ хонадонларга яширинча ташлаб кетган

пайтлари ҳам бўлди. Бургут бошда шерикларига қаттиққўллик қилди: учраганки аёлларни зўрлаганларни аёвсиз жазолаттирди. Лекин кейинрок ўзи ҳам зўрлашларда қатнашди, фақат золим, ҳаромхўрларга тегишли аёлларни зўрларди. Қароқчилар ўз гуноҳларини ювиш учун тул аёллар ҳосилларини йиғиштириб олиш, девор уриш, том сувашда қарашардилар. Аммо... эҳ, бу одамлар, одамлар! Бургутнинг кекса бобоси қазо қилганида суякларини астадонга элтиб қўйишга ярамабдилар-а! Бир ҳафта кейин уйнга тасодифан келиб қолган Бургутнинг ўзи бажарса-я бу ишни! Қўшнилар бобонг қазосини билмабмиз, дея ўзларини оклашди. Бургут ўзини бу гапга ишонгандай қилиб кўрсатди. Тўғри, ҳар кимнинг ўз ташвиши бошидан ошиб ётибди. Чолнинг жони узилганини билмаган бўлишлари ҳам мумкин, лекин улар асли йўлтўсарларни излаб тез-тез қишлокка келиб туришадиган ясовуллардан кўрққан бўлишлари керак. Ҳали бу ҳаммаси эмас! Кўпчилик қароқчилардан жиркангани маълум. Баъзи кашшоқлар ҳам йўлтўсарларнинг кўмагини рад этишган ёки улар кетганларидан кейин берган нарсаларини улоқтириб юборганлар. Оддий халқ: деҳқон, чўпон, хунармандларнинг жирканиши сабабли ҳам Заал уч йил муқаддам оташкадага, заутар хузурига тавба қилиб борганди. Афсуски ўшанда тавба-тазарру қабул қилинмади.

Шэнбинларнинг Довонга бостириб келишлари Бургутда икки хил ҳиссиёт уйғотди. Бир томондан, у қаттиқ ғазабланди. Довон тупроғида чинжинларнинг пайдо бўлиши ҳар гал Бургутга бахтсизлик келтирган. Ҳатто шэнбинларнинг қандайдир кўрс элчиси бошчилигидаги тўдасини кимлардир йўлда ҳалок этишганда ҳам бу қароқчиларнинг иши, дея бир неча юз чакирлар Бургут гуруҳини анча вақт таъқиб этиб юргандилар. Бургут ўз шериклари билан қўшни Рашт тоғларида яшириниб юриб, бу тўқнашувга зўрға чап берганди. Шу йил баҳоридагина Бургутнинг гуруҳи яна Довонга қайтиб келди. Ахир, йўлтўсарлар ҳам одам, улар ҳам юртларини яхши кўрадилар! Бургут қадрдон тупроғидаги тоғлар, даралар, ўрмону дарёлар, сойлар, шалолаларсиз яшашни кўз олдига келтиролмади! Бу ерлардаги ҳар бир қир, яйлов, дарахт, ирмоқ, булок... унинг ялҳак болалик йилларини, сулув Ойтуққанни эслатади. Ҳозир-чи? Ҳозир очкўз, сук чинжинлар манави тоғлар, ўтлоқлар, ўйноқлаб юрган арғумоқларни довонликлардан тортиб олишмоқчи! Агар улар ёвуз мақсадларига эришсалар, Хань элчиларини

Бургутнинг йўлтўсарлари кириб ташлаган, деган бўҳтонни ҳечам кечирмайдилар. Унда Бургут шериклари билан умрининг охиригача йўлтўсар бўлиб қолишга мажбур! Йўқ, бундай қисматга кўникиш мумкин эмас! Демак... Ҳарқалай ўзимизникилар билан келишиш онсөнрок-ку! Аммо қандай қилиб?

Худди мана шу боис Бургут шэнбинларнинг Довонга бостириб келганларидан хурсанд бўлди. Мана энди у душман билан жон олиб-жон бериб олишади, кимлигини кўрсатиб қўяди!

Доно Заал Бургутга бундай деганди: «Ихшидни хузурига тўппа-тўғри ўзинг бор! Уларнинг аҳволи ҳозир жуда танг. Ҳамкорлашиб камал ҳалқасини узса бўлишини айт. Сўнг Довондан шэнбинларни ҳайдаб чиқаришда биргаллашиб курашамиз, дегин. Тирик қолганларимизни гуноҳини кечирини, чинжинлар билан бўлган тўқнашувларда ҳалок бўлганлар жони осмонга беғуноҳ кўтарилади, Ахурамазда уларни ҳам ўз даргоҳида қабул қилади! Бошқа бировни юборма. Ўзинг бориб ихшид билан ҳоли гаплаш!»

Мана, бу чора ҳам натижа бермади. Наҳотки энди одамлар умрбод Бургутдан моховдек жирканиб, ўзларини олиб қочаверсалар?! Наҳотки улуғ Ахурамазда унинг пешонасига тавқи лаънат тамғасини босиб қўйган бўлса?!

Йўлтўсарларга жавоб бериб юборилгач, беклар қамалдаги кент мудофаасига доир долзарб муаммолар билан шуғулланишга киришдилар. Аммо ҳамон уларнинг кўз ўнгидан қароқчилар кетишмасди.

Йўлтўсарлар отаманининг мардлиги Чағрибекни ҳайратга солди. Тўппа-тўғри Аркка келиб, ўзининг кимлигини айтишга қандай ботинолдийкин?! Ноёб таклифни айтмайсизми! Дарҳақиқат камал ҳалқаси узиб чиқилса, шэнбинларнинг мадориини қуришти мумкин. Нега илгарирок бирортамизнинг ҳаёлимизга келмадийкин бу? Нега энди кент ичида беркиниб ўтираверамиз?! Душманни ботқоқ камишзорлар, чакалакзорлар, тор тоғ даралари ичкарасига, тубсиз учирмалар ёқасига эргаштириб бориб, кийратиш мумкин-ку ахир писиб ётавермай! Илгариги ихшид Муғува билан ношуд Қўшинбоши ҳечам кўнмасдилар бунга албатта! Бундай режа унинг, Чағрибекнинг ҳам ҳаёлига келмаганди. Ҳайратангиз ҳарбий ҳийла таклиф этди-я қароқчиларнинг отамани! Елғондакам қочиб, ёвни тузоққа илинтириш! Моҳирона таклиф! Қўшилиш керак эди отаманнинг фикрига! Зап кал-

ласи ишлар экан унинг! Ўзимга ёрдамчи қилиб олардим-у, афсуски, жинойтчи-да... Кимга керак энди бефойда хаёллар? Бекларнинг бари воз кечишди-ку қароқчилар билан ҳамкорликдан! Шахсан ўзим ҳам маъқулламадим ҳамкорликни. Қароқчи, йўлдан озганларга шерик бўлиш гуноҳи азим! Бу ҳақда бош қотириш зарарлиги ҳозирнинг ўзидаёқ кўриниб турибди: мана, асосий ишдан алаҳсияпмиз. Ахир Чағрибек оддий бек эмас, Довоннинг Қўшинбошиси, ихшиднинг ўғли ҳам! Йўқ, у билан Бургут бошка-бошка одамлар! Тақдири азал бу.

Неқатнинг кекса беги ўринда ётиб сира ухлолмасди. Кўз юмди дегунча, қаршисида ўша йўлтўсарлар пайдо бўлишиб, отаман куйиб-пишиб гапира бошлади: «Бек, ахир сиз ақлли одамсиз-ку! Нега ундай нотўғри йўл тутдингиз? Эшакни гўшти ҳаром бўлса ҳам кучи ҳалол, деган халқ ҳикмати яхши биласиз-ку! Евимиз умумий, ўтқир қилич чақир қўлида бўлди нима-ю, қароқчи қўлида бўлди нима?!» Неқат беги уйқусираб ғудранарди: «Эй, йўлдан адашган мард йигитлар! Мени кўлимдан нима ҳам келарди?! Нима, мисқоллаб йиккан обрўйимга путур етсинми?!»

Қундузбек ўз раддиясига жўнгина далил топди: «Қимким-у, агар мен йўлтўсарлар билан келишиш тарафдори бўлсам, беклар ҳам, ихшиднинг ўзиям нима деб ўйлашлари мумкин эди? Баъзилар, ҳа, ясовулбегини эскидан қароқчилар билан тили бир экан-да, деган шубҳага боришарди. Оғримаган бошимга кўтир жомашовни нима кераги бор? Нима учун ўз вақтида йўлтўсарлар тутилмаганини мана энди тушундик, деювчилар ҳам топилиб коларди».

Ҳамма беклар чиқиб кетишиб, бир ўзи қолган Мўдтой туйқус йўлтўсарлар отамани билан бўлган ғалати суҳбатни эслаб, узок ўйга толди. Агар арзчига шафқат қилиш анъанаси, ихшидлик улуғворлиги бўлмаганида Мўдтой қароқчиларни шартта дорга остириб юбориши мумкин эди. Аммо... аммо дадил ва мард одамларни қатл этиш инсофдан эмас! Хўш, унда нега Мўдтой таклифни рад этди? Қундузбекнинг фикри билан ҳисоблашгани учунми ёки кекса Неқат бегининг қўнглини ранжитгиси келмадими? Ё заутар ҳам уларнинг гуноҳини кечирмаган экан-ку, деган андишага борилдими? Йўқ, ёлғиз бугина сабаб эмас! Мўдтой тажрибали давлат арбоби сифатида яхши биладики, Қундузбекнинг эҳтиёткорлигида ҳам жон бор: чақирлар орасида бузилиш бошланиши мумкин! Аммо, йўлтўсарлар ичида тарбияласа, қайтадан

одам қилса бўладиганлариям бор... «Унда, нега,— ўзига-ўзи савол бериб, жавоб олмоқчи бўларди Мўдтой,— йўлтўсарларнинг таклифини рад этдим? Ахир шу хатарли кунларда камалдаги Эрши учун йўлтўсарларнинг жичча ёрдамлари ҳам анчагина асқотарди-ку! Шундайликка шундай-а, бироқ... бироқ халқ, одамлар, беклар нима дейишади?»

Ҳамма замонларда муайян давр учун мақбул ахлоқ мезонлари мавжуд бўлиб, мамлакат киборлари, ҳатто мутлаки ҳокимлари ҳам ўша мезонлардан ташқари чиқолмайдилар, мазкур мезонлар айрим кимсалар ҳаётидагина эмас, бутун-бутун давлат ва жамиятлар қисматида ҳам сезиларли из қолдиради.

Еттинчи боб

ЎЗ ОЕҒИ БИЛАН КЕЛГАН «ТИЛ»

Муғуванинг тахтдан ағдарилганини ханликлар ордан бир hafta кейингина билдилар. Бу хабарни улар Довонинг кунботар томонидаги депаралардан келган отликларни тузоққа илинтириш учун пистирмада ётган шёнбинлар кўлига тушиб қолган ярадор чақир оғзидан эшитдилар.

— Демак, довонликлар Осмон Ўғлининг қаҳрини келтиришга ўзларининг ҳукмдори сабабчи бўлган деб ҳисоблайдилар!— овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Гуан-ли камалда қолган кентда юз берган воқеани ўзича баҳолаб.— Янги ихшиднинг режаси қандай? Довонликлар ҳали тўлиқ букиб ташланмаган, деб кўрсатишга уринса керак у... Аниқ билишимиз керак: ташқаридан келиб, кўрнинбгина кетишлари қаттиқ қаршилик кўрсатишни бошланишими ёки улар бу билан ўзларини кучли қилиб кўрсатмоқчиларми? Улар шаҳарни охиригача мудофаа этадиларми ёки нафсониятларига тегмайдиган бирор йўл тутсак, бизни тан олишга рози бўладиларми?

— Бир дунё ваъдалар берган Жи-шан қаерда? Нега у шу вақтгача миқ этмаяпти?!— деди цзюнчжэн Жао Ши-чэн.

— Ақаси тахтдан ағдарилган бўлса, у ҳам дорга осилгандир-да!— жавоб қайтарди хаохоу Ван Кўй.

— Жи-шаннинг қаерда бўлиши аҳамиятсиз! У ўлдирилган бўлса, ана, нариги чодирда овчи тозисидек яланиб Сиртлонбек ўтирибди! Лекин бу ҳақда кейинроқ... ҳозир тахт эгаси билан шуғулланишимиз керак,— сар-

кардалар суҳбатини керакли изга солди Ли Гуан-ли.— Улар ёнига одам киритамиз. Янги ихшиднинг режаси қандайлигини аниқ билайлик. Кейин шунга қараб иш қиламиз.

Минорада туриб ёвни кузатишётган чақирлар туйқус дарвоза томонга қараб келаётган тўртта ханликни кўриб қолишди. Кўкраклари, бошларини қалқонлар билан тўсиб, учига кўндаланг қилич боғлоқли узун ёғоч кўтарган чинжинлар нималардир дейишарди.

— Тўхтанглар жойингларда!— кичқирди чақирлардан бири.

Шэнбинлар юришдан тўхташди.

— Бизди тилимизди билишади шекилли!— деди иккинчи чақир.

— Биз элчи, ихшидга!— чинжинлар анча олисда бўлганлари учун гаплари мудофаачиларга аранг эшитилди.

Ихшиднинг рухсати билан кент дарвозаси қия очилиб, ханликлар ичкарига киришди.

— Мен уйғурман, чинжинчасига гаогюй ёки угю, уларнинг тилмочиман,— деди келганлардан бири.— Ишонинглар, мен сизларга ёрдам бермоқчиман! Мен сизларди ёнларингда қолишга келдим. Менминан келганлар элчи эмас, айғоқчи! Анависи,— тилмоч чап қўли билан четда ўтирган ханликни кўрсатди,— сяовэй, сизларчасига мингбоши, колган иккитаси бузой, сизларча, соқчилар.

— Элчиликка келганлар — кўнук,— шартта уйғурнинг гапини бўлди Мўдтой.— Довонда кўнукларди аввал овқатлантирадилар. Сўнг, кейинча... гаплашамиз.

Эшикоғаси келганларни ён хонага бошлади. Мўдтой Хань айғоқчиларига камалдаги кентда озик-овқат мўллигини кўрсатмоқчи эди. Бундан ташқари, ханликлар овқатланишгунча ўзлари маслаҳатлашиб ҳам олишлари керак: уйғур чинжинлардан азиат чеккан шекилли, энди биз томонга ўтиб, зolimларидан ўч олмоқчи, унга ишонса бўлади, аммо бари бир сергак бўлиб туришга тўғри келади. Агар уйғур ҳақиқатан бизга ҳамдард бўлиб чиқса, яхшигина ёрдами тегиши мумкин. Қолган айғоқчилар ҳеч нарса билмасликлари учун улар билан умуман гаплашмаслик керак. Кундузбек «элчилар» овқатланишаётган хонага кириб келиб, ихшиднинг ёвуз душман юборган айғоқчилар билан гаплашадиган ҳеч қандай гапи йўқлигини билдиргач, шу заҳотиёқ улар катта дарвозадан кент ташқарисига чиқариб юборилди. Уйғурни ихшиднинг ҳузурига олиб кирдилар.

Уйғур тахт ўрнатилган гумбазли хона бўсағасиданок

ер баравар эгилиб, таъзим қилди. Тахт рўпарасида кириб-чиқувчилар учун йўл қолдириб, бир неча беклар ўтиришарди.

— Сизди биз томонимизга ўтишга нима мажбур қилди?— сўради Қундузбек уйғурдан.

— Мен Урхун дарёси қирғоғида туғилганман,— деди уйғур.— Ешлигим Ханғой тоғи этакларида ўтган. У ерда шэнбинлар хунларга хужум қилган пайти асирга тушиб қолган талайгина чинжинлар яшашарди. Улар тарик, сабзавот экиб тирикчилик ўтказардилар. Ешлигимдан ханликларди болалари билан ўйнаб ўсдим, тилларини биламан. Бундан ўн етти йилча олдин чинжинлар хунлар устига яна қўшин тортиб, шаньюй ўрдасини қуршаб олдилар. Мен ҳам хунлар билан чинжинларга қарши курашдим. Шаньюй енгилди, чинжинлар бизди асир олиб, Чанчэн-Узун девор қурилишига ҳайдаб боришди. Сўнг чинжинлар тилини биладиган бир неча ёш йигитлар қатори мени ҳам Чанъанга олиб кетдилар.

— Қисқароқ бўлсин!— деди Қундузбек Мўдтойнинг кўз қарашидан тоқати тоқ бўлаётганини сезиб.— Қўпам чўзаверма!

— Хўп бўлади, энг зарурини айтаман унда. Бизди чинжинча ўқиш, ёзишга ўргатишди. Қунботардаги эл-юртлар тўғрисидаги Танъи-фу деган одам гапириб берарди.

— Анави... Танъи-фуми?..

— Ҳа, ўша, юртларингга элчи Жан Цянь билан бирга келган Танъи-хуннугань-фу. Бизларди тилмочликка тайёрлашди. Мен Танъи-фуга ёқиб қолдим шекилли, у мени тез-тез уйига олиб кетарди. Биз анча яқинлашиб, сирдош бўлиб қолганимиздан кейин Танъи-фу менга ёрилди. У Осмон Ўғлига хизмат қилишга мажбурлигидан ачинди. Қунботардаги юртларга элчи бўлиб кетаётган Жан Цянга Танъи-фуни тилмоч қилиб юборишаётганда унга Узун карвон йўлини очиш учун бораяпсизлар, дейишган экан. Кейинчалик Танъи-фу Жаң Цянь бошлиқ элчилар гуруҳининг асосий мақсадини тушуниб қолган: улар Осмон Ўғли Чинга қўшиб олмоқчи бўлган узок юртларга борадиган йўлларни аниқлашлари, ўзга ҳукмдорлар орасида келишмовчилик, низолар чиқаришга уринишлари керак экан! Танъи-фу кўзи жуда кеч очилганини такрор-такрор айтди. У кейинги йилларда ўзини жуда ёлғиз сезаркан... Биз суҳбатлашиб ўтирганимизда хонага хотини кириб қолса, Танъи-фу дарҳол гапни бошқа ёққа буриб, Осмон Ўғлини ёввойи қабилалар, ўғишларга оталарча ғамхўрлик кўрсатаётганини мактай бошларди.

Хотини ташкарига чикиши билан Танъи-фу олдин бошлаган гапини давом эттирарди. У менга хунлар, уйгурлар, туячилар, усунлар, доволиклар, кангхлар, аланлар... хаммалари туғишган халк эканликлари, бир-бирларини тилмочсиз тушунишларини, фақат турли шева-ларда гаплашишларини жон куйдириб тушунтирарди. Бу халкларнинг хаммаси бир илдиздан келиб чиққанини, улар ўртасидаги конли тўқнашувлар оға-инининг бир-бирини ўлдиришидан бошқа нарса эмаслигини айтарди. Кўк тенгри бундай гунохни ҳечам кечирмайди! Шунинг учун ҳам Танъи-фу Осмон Ўғлига хизмат қилганидан афсусланарди. У гунохга ботганини, бутун умр янглиш яшагани, ҳозир қартайиб, ҳеч нарсани ўзгартиролмаслигини таъкидларди. Шу сабабдан у менга тез-тез: «Мени хатоларимни сен тўғрилашинг керак!»— дерди.

— Танъи-фу тирикми?— савол берди ихшид. У уйгурнинг ҳикоясини кейинги кисмини кизиқиб тинглагани.

— Йўк... Уни ўлдиришган... Кейинча билсам, Танъи-фу битта менгагина эмас, бошқа шогирдларига ҳам дилини очган экан. Ўшалардан биттаси уни сотиб қўйибди. Танъи-фу қайсидир йўл билан бу ҳақда олдиндан хабар топибди. У мени яна уйига чақириб келиб: «Бор, сен ҳам мен тўғримда гапир. Мени нотўғри йўлга бошламоқчи дегин»— деди. Мен хафа бўлдим, унамадим. У гапида туриб олди: «Бари бир мени ўлдиришадн, сен тирик қолишинг керак!» Ўлсам ўламану аммо устозимни сотмайман, дедим. Танъи-фунн жаҳли чиқди: «Нодон экансан! Арзмагаи нарса билан ўлиб кетмаслик керак! Яқин ўртада одамларга наф етказиб ўлиш имкони келади сенга-ям, унда бошқа гап!» Шундан кейин нонлож рози бўлдим...

Уйгур кўзлари жикқа ёшга тўлиб, гапиришдан тўхтади.

— Гапингизга қараганда, Танъи-фу сизни албатта бу ёққа, Довонга юборишларини аниқ билган экан-да?— синовчан савол берди Қундузбек.

— У доимо шэнбинлар албатта кунботардаги эл-юртлар устига бостириб боришадн, тилмочларсиз ишлари битмайди, дерди. Ишончи комил эди бунга. Мени ҳеч қачон Довонга албатта борасан демаган. Қисматим, Кўк Тангри иродаси билан келдим ҳузурингларга. Сабаби, биз ҳаммамиз — хунлар, уйгурлар, доволиклар ягона халқлигимизга, турли аймоқлар, ўғишу элатларгина эканлигимизга ишондим.

— Тўғри, сиз ўзингизникилар томонга ўтдингиз, агар бу...

—... Агар бу найранг бўлмаса!— Қундузбекнинг гапини охирига етказди уйғур.— Шубҳангиз ўринли, чинжинлар муғамбир, ҳар нарсага кодир улар.

Довон беклари уйғурнинг самимий гапираётганига ишонинча-да, лекин бари бир улар бугунгина эрталаб душман мутеси бўлган бу тилмоч панд бериб қўймасайди, дея пича шубҳаланишарди ҳам.

— Танъи-фуни қандай қилиб ўлдиришди?— қизиқа бошлади яқингача ҳам ясовулбеги вазифасини бажариб келган Қундузбек. Айни вақтда у уйғурнинг гапларида тўқима жойлар борми-йўқлигини ҳам текшириб кўрмоқчи эди.

— Уни тонг пайти ўз ҳовлисидаги Довон ёнғоғи шохига осилиб ётганини кўришди. Бундай қонхўрлик факат хун айғоқчиларини қўлидан келади дейишди. Сўнг, Танъи-фудан ўз халқига хиёнат қилгани учун ўч олибдилар, деган гап ҳам тарқалди. Ҳатто аллақадан иккита хунни топиб келиб, уларни Осмон Уғлининг содиқ хизматчисини ўлдиргани учун, деб ошқора дорга осдилар. Танъи-фунинг жасадини иззат-икром билан кўмишди. Унинг ўзи тириклигида менга бундай фирибгарликлар Осмонгагининг биринчи саройида тез-тез учраб туради, дер эди. Шунинг учун ҳам Танъи-фуни дафн этиш пайти Хань мансабдорлари тўққан кўз ёшлар мени ортиқча хайрон қолдирмади. Танъи-фунинг ўлими факат кўпи билан уч-тўрт кишинигина қаттиқ қайғуга солган бўлиши керак, лекин ўзимдан бошқа яна кимлар унга ачинганини ҳозиргача аниқ билолмайман.

— Сиз жазодан қандай қутулиб қолдингиз? Уни ўстидан бориб арз қилганмидингиз?— Қундузбек узлуксиз саволлар билан уйғурни гапда доводи раб қолиш-қолмаслигини синаб кўрмоқчи бўлаётганди.

— Танъи-фуни илтимосига розилик берсам ҳам ваъдамни бажариш ниятим йўқ эди. Шўнчаки, уни тинчлантириш учун ёлғондакам кўндим холос,— деди уйғур,— кейин мендан ҳеч ким Танъи-фу билан орамиздаги гаплар, алоқалар тўғрисида суриштирмади. Аммо бу ёққа юриш бошланганда мени синовдан ўтказдилар. Болалигим, ёшлигим кечган Ханғой тоғи этақларига етиб келганимизда мени қочиб кетишимга «шароит» яратдилар. Мен ўзимни синалаётганимдан беҳабардай тутдим. Шу бугун эрталабгача ҳам мен содиқ ҳисобланардим.

— Улар қўлларига тушиб қолган бекларимизди нима қилишди?— сўради Мўдтой.

— Деярли ҳаммасини кийнаб ўлдиришди... Қай бирларди қовурғаларини суғириб олишди, қай бирларди тиззалари кўзини чакиб ташладилар... Чинжинларга чўт эмас бу. Шундай жазолашади улар. Аммо Сиртлонбек тирнк. Унга, яна аллақайси кентларингни иккита бегига алоҳида-алоҳида ипак чодир тикиб бердилар, уларни буцўйлар, сизларча, сокчилар кўриқлаб турибди. Уларни сўрок қилганда мен йўқ эдим, хунлар тилини хиёл биладиган сяовэй тилмочлик қилибди. Сўнг Сиртлонбек билан цзянцзюнни ўзи гаплашди.

— Баъзи бир нарсалар мана энди равшанлашяпти! Вой ярамас-ей!— тишларини ғичирлатди Қундузбек.

— Қанча шэнбин қолди?— биринчи марта савол берди уйгурга Чағрибек.

— Қирк беш мингдан кам эмас.

— Озрок бўлиши керак! Ўттиз саккиз-қирк минг атропофиди!— эътироз билдирди Чағрибек.

— Эҳтимол, сиз айтганчадир. Буни биздан каттиқ яширишади. Тилмочларни «тил»га айланиб қолишидан кўрқиб, биздан эҳтиёт бўлишади. Улар ҳақ: мана мен ҳузурингларда ўтириб, нима билсам, ҳаммасини гапириб бераман.

Ихшид эшикоғасига кўз қирини ташлади. Эшикоға тилмочга «бўлди» ишорасини қилди. Сўнгга улар икковлон тахт ўрнатилган гумбазли кенг хонадан оёқ учида тисарила-тисарила ташқарига чиқиб кетишди.

Саккизинчи боб

«ЎНГМИ БУ Е ТУШМИ?»

Қамалнинг биринчи кунийёк ханлиқлар ер ости сопол қувири орқали Эршини сув билан таъминлаб турадиган, тоғ ёнбағридан олиб келинган ариқ сувини бошқа томонга буриб юборган эдилар. Бу тадбир ҳали Чанъандан чиқмасдан режаланган бўлиб, уни амалга оширадиган мутахассислар қўшин билан бирга келишганди.

Мана, икки ҳафтадан бери қамалдаги кент сувдан маҳрум. Кентдагилар ихтиёридаги икки ҳовуз сув нарис билан тўрт-беш кунгагина етишини ханлиқлар яхши билшарди. Асад жазирасидаги сувсизликдай азоб бўлмаसा керак. Шу сабабдан цзянцзюнь шэнбинларни каттиқ ҳужум қилишга ундамади; беҳуда талафотнинг нима кераги бор? Эрши сувсизликка дош беролмай, эрта-индин таслим бўлади-ку ахир!

Қамалнинг иккинчи ҳафтаси охирида Ли Гуан-ли фикрининг тўғрилигига шубҳа қила бошлади. Аммо у буни бошқа саркардаларга сездирмасликка қарор қилди, чунки цзянцзюн Жао Ши-чэн билан Ли Чининг фурсатни бой бермай хужумга ўтавериш тўғрисидаги фикрларини рад этганди. «Менда битта ҳам ортиқча шэнбин, ҳатто ярамас ҳам йўк!» деганди Ли Гуан-ли уларга. Довонликлар ҳузурига «элчи» қилиб юборилган айғокчилар ҳам ҳовузларда сув бор-йўқлигини, агар бор бўлса, қанча қолганини билиб қайтолмадилар, чунки чакирлар кент ичида уларнинг кўзини боғлаб олиб юргандилар. Наҳотки довонликлар даҳшатли сувсизликдан кутулиш иложини ҳам топишган бўлишса?! Буни қандай йўл билан бўлса ҳам аниқлаш керак! Яқин-атрофдаги энг баланд тепаликдан ҳам ҳовузларни кўриб бўлмайди, чунки бу томонни беда ғарамлари тўсиб турибди, қолган уч томонда эса бирорта дўнглик йўк.

Ли Гуан-ли кентнинг ён томондаги девори устидан ҳовузларни кўриш учун ёғочлардан баланд учамак ясашни буюрди.

Чинжинларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини диққат билан кузатётган довонликлар душман қураётган учамакдан фақат ҳовузларгина эмас, умуман кент кафтдай кўринишини дарҳол сезишди: тоғ бағридаги тепаликлардан фақат ташқи кентгина яхши кўринарди, ички кентнинг кўпгина жойини бинолар тўсиб қоларди. Энди-чи? Учамакдан ҳамма нарса яққол кўринади-ку! Ҳовузларни амал-тақал тўсиш мумкин, аммо бутун бошли ички кент сатҳини чодра билан ёпиш мумкин эмас ахир! Довонликлар чамасига кўра чинжинлар учамак қуришни тун ярмигача тугаллашлари мумкин эди. Демак, эрта-лаб душман кентни бемалол кузатаверади. Нима қилиш керак?!

Бунинг иложини уйғур топди. У таклиф этган режа ниҳоят қалтис эди, аммо ўша тадбир кўнгилдагидек амалга оширилса, ханликларни ғафлатда қолдириш мумкин.

Кечки пайт ҳаво бузилди. Момақалди роқ бўладиганга ўхшайди... Ярим тунда йигирма чоғли довонликлар лаҳим орқали ташқарига чиқиб битказиб қўйилган учамак томон йўл олдилар. Ортиқча шарақ-шуриқ бўлмаслиги учун чакирлар фақат ханжару пичок билан қуроллангандилар холос. Улар донг қотиб ухлаётган душманлар орасилан эҳтиётлик билан ўтиб, бир неча қоровул шэнбинларни овоз чикартирмай гумдон қилишди. Бу қис-

устига ташладилар. Икки шэнбин унинг устига чиқиб, корни ва кўкрагига ўтириб олди, бошқа иккитаси эса арра келтириб, асирнинг оёғига босди... Довонликнинг иссиқ қони тизиллаб, шэнбинларнинг кийимлари ва юзларига сачради. Чақир тишларини маҳкам қисиб, огир ингради, аммо ёлвормади, оёғининг суякларни ғирсиллаб арраланаётган пайт ҳушидан кетди...

Жасадни нари олиб кетдилар. Бошқа асирлар кўзларини ерга тикиб, жим турардилар.

— Энди гапирасанларми, йўқми?

Асирлар илгаригидек индамай, хўмрайиб туришарди.

— Наригисини, четдагини олинглар!— буюрди сяовэй.

Шэнбинлар четдаги асирга яқинлашай деганда, унинг ёнидаги шериги турган жойида қоплондек чакқон сакради-да, иккала оёғи билан арра кўтариб келаётган шэнбиннинг кўкрагига тепди, у орқасида келаётган чинжинга бориб урилганди, иккаласи ҳам ағдарилиб тушди. Қўлдан зарб билан чиқиб кетган аранинг тишлари жаллоднинг юзига ботди, у чинқириб юборди. Қўлида яланғоч қилич билан ташланган буцую довюрак довонликнинг калласини шартта узиб ташлади. У ихтиёрсиз асирнинг қисматини енгиллаштирган эди! Эҳтимол, довонлик онгли равишда осон ўлимни хоҳлагандир: ваҳшиёна кийноқда жон бергандан кўра, тез ўлим афзал-ку!

Қолган довонликларнинг оёқларини ҳам боғлаб ташладилар. Жаллодлар учинчи асир ёнига келиб, кўзларига тикилдилар:

— Айтарсан энди?!

— Йўқ.

Қийноқдан сўнг уни ўлдирмасдан нари элтиб ташладилар. Оёғидан қон вишиллаб оқаётган асир инграр, оғриқ азобидан бошини тебратиб, чайқаларди. «Бир неча зумдан сўнг мен ўламан,— дармонсизланиб бораркан ўйларди у.— Севимли хотиним кимга қолади? Нораства... гўдак ўглимни холи нима кечади? Уларни ёлғиз ташлаб кетиш нақадар огир!» У бир вақтлар учраган доно қариянинг гапини эслади. Уша чол: ўлаётган пайт, агар хаёлинг жойида бўлса, яқин кишиларингни ёмон қилмишлари тўғрисида ўйласанг, ҳаёт билан видолашиш енгилроқ бўлади, деганди. Бадани совиб, сезгилари хиралашиб бораётгани учун оғриқ камроқ билинарди чала арралашиб ташланган асирга. У хотирасидан зўр бериб хотини ва ўғлининг ёмон қилиқларини қидирарди: «Уша гал хотиним менга хиёнат қилган бўлиши керак, аммо мен унинг гапига ишондим... Ҳа, шундай қилган у! Мен вафо-

сиз хотиндан, рашк азобидан қутуламан! Ўғлим-чи? У нима ёмон иш қилди? Ахир, у гўдак, ҳали ҳеч нарса қилишга улгурмаган-ку! Ҳаммаси бўлиб, дунёга келганига уч йил бўлган халос-ку!.. Ҳа, топдим! Ундан яхши одам чиқмайди, қўшнимни ўғлига ўхшаган муттаҳам қимор-боз бўлиб ўсади! Ахир, қўшнимнинг ўгли уйини қиморда ютқазиб юборди, бутун оила кўчада қолди. Мени ўғлим ҳам худди шундай қилади. Яхшики, мен бу ярамасликни кўрмайман, одамлар олдида унинг учун ерга қарамайман! Ундай кўнга қолганимдан ўлганим яхши. Менинг жоним доғ тушмаган, покизалигича, аждодларим жонлари ёнига боради... Ҳа, ўша доно қария ҳақ гапни айтган экан, мана, анча энгил тортаяпман шекилли. Ҳа, майли энди. Ахир, бари бир инсон бир кун бориб ўлади-ку!»

Тўртинчи асир ҳам ундан олдинги довонлик сингари азоблангач, навбат мўйловли Жўрага келди.

— Сен-чи? Сен ҳам оғзингни очмайсанми?!

— Аввал қўл-оёқларимни бўшатинглар! Сўнг гап-лашайлик.

Тилмоч Жўранинг сўзларини таржима қилди. Шэнбин саркардаларига қандай бўлмасин қамалдаги кентнинг ташқари билан алоқаси сирини аниқлаш зарур эди. Ли Гуан-ли рухсат ишорасини қилди. Жўранинг оёқ-қўлларини бўшатишди, аммо унинг атрофини шэнбинлар зич қуршаб олдилар.

— Гапир!— талаб қилди сяовэй.

— Биз нариги томондан,— Жўра чап қўлини кентнинг бош дарвозаси томон узатди,— чиқиб, сўнг... сўнг... — йигит ўнг қўли билан ўзига яқин турган шэнбиннинг қиличини шартта тортиб олиб, уни бир тепишда ағдариб юборди.

Забардаст Жўра қўлида қилич билан шердай ташланганди, шэнбинлар атрофга тирқираб кетишди. Жўра чала жон азобланаётган шериклари томон келиб, бирининг юрагига қилич учини тикиб олди.

— Ичкениям, тезроқ! — ёлворди тирик ётган довонлик. Жўра бир айланиб олгач, уни ҳам азобдан қутқазди... Шерикларидан кўнгли тинчиган Жўра энди фақат шэнбинларгагина ташланарди. Чинжинлар бу яққа довонлик ҳеч қаёққа қочиб кетолмаслигига ишонганлари учун у билан юзма-юз келиб, астойдил олишишга ошиқишмас, ўзларини эҳтиёт қилиш билан овора эдилар. Устига-устак, цзянцзюндан охирги асирни ҳам ўлдиришга ҳали буйруқ берилгани йўқ. Эҳтимол, уни яна тирик ту-

тиш керакдир?! Саркардалар кириб олишган Ли Гуан лининг катта чодир атропоид бакуват доволлик жусаси ушок чинжинларни тиркиратиб юрарди. Чодир ичидан «ўлдиришлар уни!» деган буйрук эшитилгунча Жўра икки шэнбинни ер тишлатди. Буйрукдан сўнг ҳам уни кулатиш осон бўлмади. Цзянцзюнь чодирга тегиб кетиши хавотирида ҳеч ким йигитга камондан ўк узмасди. Бундан фойдаланган Жўра яна икки шэнбинни чошиб ташлади. Ниҳоят, чодир ичидан отилган камон ўки унинг кўкрагидан тешиб ўтди. Жўра қулади. Шэнбинлар уни ҳодалар устига тортиб, қўлларига арра олдилар... чунки цзянцзюнь қолган асирларни фақат шундай ўлдиришни буюрганди. Сўнгги нафас олаётган Жўранинг лабларидан охирги сўзлар учди:

— Довон! Она юртим!

Кузатиш учамагининг тунда ёндириб юборилиши, асир доволликларнинг ақлбовар қилмас бардошлари ханликларга шу қадар таъсир қилган эдики, улар ўзлари кўрган воқеага аранг ишонардилар. Цзюнчжен Жао Ши-чэн, бошини қашиб, нуқул: «ўнгми бу ёки тушми?» деб кўярди.

Шэнбинлар таъкибидан кутулиб кетган иккита чақир тонгга яқин кийим-бошлари уюб, тик қоя остидаги пана ўйдимликка етиб келдилар.

— Шэнбинларди бутун бошлиқ юзлигим бу ерга келишга ботинолмайди, — деди кенг елкали чақир шалаббо кийим - бошларини сиқаётиб басавлат, хушбичим шеригига. — Биз тоғ тизмасидан ошиб ўтдик. Ана Улуғтоғ! — чақир қўли билан юксак баланд тоғни кўрсатди. — Эрши уни орка томонида қолди!

— Бундан чиқди, биз лахим оғзидан тескари томонга кетибмиз - да?

— Ҳа, Полвонтош орқали Ассакани айланиб ўтишга тўғри келади. Бошда шу тор дара бўйлаб паст томонга юрамиз, сўнг пастроқ тоғда бел келади, уни босиб ўтамиз. Ундан кейин тўғри, катта йўлга чиқиб оламиз.

— Бир кеча - кундузда етиб борамизми?..

— Йўқ. Эртага кундузи бирор паскам ерда яшириб ётамиз. Янаги тунда лахим оғзига етиб борсагам катта гап.

Чақирлар бир оз нафас ростлаб, ёввойи мевалардан ейишгач, йўлга тушдилар.

— Биласизми, нима учун шерикларимиз биз илдамлаганда орқамизди ҳимоя қилиб туришди? — деди ча-

кир олдинда бораркан. — Сиз бизга жуда керак одам-сиз. Бизди ичимизда факат сиз биласиз чинжинлар тилини.

— Биладан. Яна шунинг учун ҳамки, мен у томондан ўтганман, душман тўғрисида анча - мунча маълумот билладан.

— Тўппа - тўғри, тилмоч! Сизди деб мен шерикларимди чинжинлар куршовида қолдириб келдим.

— Сизларди чинжинлар тузоғига бошлаш - бошламаслигимни аниқлаш ҳам сизга топширилган! Шундай эмасми?

— Буям тўғри. Хафа бўлманг, шундай синов керак экан-да!

— Тушунаман, билладан!

— Бечора дўстларимиз! Улардан ҳеч ким тирик қолмаган бўлса керак...— чуқур хўрсинди доволик чақир.

— Тирик қўлга тушганларни эҳтимол ҳозиргача ҳам қийнашаётган бўлсалар керак. Одам қийнашни яхши кўришади чинжинлар.

— Шерикларимиздан қай бировларди тирик ушлаб олишди деб ўйлайсизми?

— Чинжинлар ҳар вақт тирик қўлга туширишга уринадилар. Ўликдан ҳеч қандай нарсани билиб бўлмайди-да. Мен қуршовдалигимиз пайти ханликлар бу ҳақда гаплашаётганларини эшитдим.

— Бизникилар қанча қийнасаларам бари бир ҳеч нарса айтишмайди!

Тилмоч билан доволик анча вақт жим боришди. Уларнинг ҳар бири шэнбинлар қўлига тушиб қолган чақирларнинг чекаётган азобларини кўз олдиларига келтирдилар.

— Ҳа, уларди қисмати шундай экан-да. Нимаям қила олардик биз?— яна чуқур хўрсинди доволик.

— Такдирдан қочиб бўлмайди,— деди уйғур.— Такдир мени доволиклар билан жуда маҳкам боғлаб ташлаган экан. Бурунги йили, чинжинлар Йў кентини босиб олганларида, асира бир доволик аёлни хотинликка олдим. Эри жангда ўлдирилган эди. У аёл мана шу атрофларда туғилиб ўсган экан. Биз... шэнбинлар яна Довонга келаётганда, Эршига етиб келмасдан олдин йўлда, Йенчу Ўғуз дарёсидан ўтганимиздан кейин, мен уни яширинча ўз овулига жўнатиб юбордим. Ўша ерда, ўтовида уни қизи ва ўғилчаси қолган экан. Хотиним қўшин орқасидан келаётган юкли отда подачиларни хотинлари билан бирга келаётганди. Биз шундай келишдик: тунда

хотиним орқада келаётган пода ичига, сўнг чакалаклар ичига яшириниб қолиб кетади. Қўшин анча нари кетгандан кейин у ўз овулига жўнайди. У ўша томонлардаги ҳар бир сўқмоқни билади. Иложини топган заҳотимок довонликлар томонига ўтиб олишга ваъда бердим унга. Сўнг бир-биримизни топиб оламиз, дедим. Унинг овули қаердалигини тахминан биламан ҳам.

— У хотинди эри ўша... Йу кентидаги жанг пайти ўлган дедингизми?— овози қалтираб сўради довонлик.

— Ҳа, ўлган экан.

— Ўша пайтда менам у ерда эдим.

— Қандай?.. Девор орқасида... кент ташқарисидами?

— Йўқ, ичкарида. Биз дарвозадан кирдигам, кент камал қилинди. Менам олишдим. Сўнг тунда бир неча довюррак йигитларминан кент деворидан арғамчига осилиб, ўзимизни дарёга ташладик, оқим бўйлаб этакка сузиб кетдик. Фақат иккитамиз тирик чиқиб ололдик қирғоққа, бошқаларни кучли совуқ оқим олиб кетди. Тоғ сўқмоқлари орқали овулимга қайтиб келиб олдим.

— Хотинингиз, болаларингиз тоза хурсанд бўлишгандир соғ-омон келганингизни кўриб?

— Ҳа, болаларим суюниб сакрашдиларам, сўнг йиғлашдиларам.

— Нимага энди?

— Болаларимди энаси, хотиним Йу кентида йўқолиб қолди. Излаб тополмадим. Тўғриси, дурустроқ излабам бўлмади. Ҳарб-зарб пайти ўлган бўлса керак деб ўйлادим. Жанг қилиш қўлидан келадиган аёл эди. Девор устига чиқиб, камончиларга қўшилган бўлиши керак. Бизди аёллар ёйди эркаклардан ёмон отмайдилар.

Тилмоч индамай борар, ўз хаёллари билан банд эди. Довонлик чақир ҳам бошқа ҳеч нарса демади. Икковлон жимгина йўлда давом этдилар. Тик ёнбағирлик бўйлаб чўпонлар сўқмоғи илонизи бўлиб борарди.

— Сиз уйланиб олган ўша тул хотинди оти нима?— сўради довонлик чақир қўққисдан.

— Бўтакўз!

— Уни ўлган эрини оти-чи?

— Қамчи!

— Эй, сен кўппак!— Қамчи бирдан Йўлбарсбилкага ташланди.

Унинг мушти, тепкисидан ўзини олиб қочган Йўлбарсбилка орқага тисарилди. Қамчи ханжарини кинидан суғуриб олиб, тилмочга ҳамла қилди. Бир лаҳза хайрон бўлган Йўлбарсбилка шу довонлик Бўтакўзнинг эри

эканлигини тушунди. Бу бакуват чақир уни ўлдириб кўйиши ҳеч гап эмас. Нима қилиш керак? Бу давангир азаматга Йўлбарсбилканинг кучи етмайди. Аммо тилмочни яккама-якка олишувнинг шундай усулларига ўргатганларки, у ханликлар ибораси билан айтганда, ҳар қандай кучли ёввойини ағдариб ташлай олади. Тилмоч ўша усуллардан бирини Қамчига қарши қўллашга қарор килди. Қамчининг тирсагига чаккон шартта тепиб, кўлидаги ханжарни чиқариб юборди-да, то довонлик нима бўлганини англаб етгунча ўзини унинг оёғи тагига ташлаб, икки ошиғидан қаттиқ тортиб юборди. Чалқанча ағдарилган Қамчи ёнбағирликдан пастга думалаб кетди.

Қамчи ҳушига келиб, кўзини хиёл очганда ўзини туя устидаги кажавада кетаётгандек сезди. Томоғи қақраб кетганди. У:

— Сув! Сув!— дея шивирлади-ю, яна хушсизланди.

Қамчи янғидан ўзига келганда, унинг юзига кимдир сув пурқаётгандек туюлди. Кўзини очиб, ўзини тоғ олмаси тагидаги майса устида ётганини кўрди. Унинг ёнгинасида шаркироқ кичик сой оқиб ётарди. Қуёш сойнинг нариги қирғоғидаги қир панасига ўтган эди. Демак, ярим кунча ўтибди орадан. У тилмочга ташланган пайт, чошгоҳ бўлмаганди. Қамчини бу ерга ким олиб келди? Йигит ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо кўзғололмади. Кейин аранг бош кўтариб ўтиргач, атрофга аланглади. Ҳеч ким кўринмади.

— Ҳой, Қамчи! Сизга тоғолча тераяпман!— таниш товуш эшитилди. Қамчи юқорига қаради. Тилмоч унга юқоридан қўл силкитаётганди. «Нега у мени ўлдирмади? Мен уни астойдил ўлдирмоқчи бўлгандим-ку! Наҳотки у мени шу ергача орқалаб келган бўлса?!» Қамчи ўрнидан туришга ҳаракат килди, аммо чап оёғини қимирлатолмасди. «Чиқиб қолганми нима бало?» Боши, юзи ва қўлларининг ҳар-ҳар жойи шилиниб, қирилиб кетганини, у ер-бу ерида қон қотиб қолганини кўрди. «Демак, ҳушимдан кетиб қолибман. Қанақа чақир бўлдим шундан кейин?! Уят, номус! У мени ўлдириб, кўя қолганда яхшироқ бўларди. Ҳеч ким кўрмас, билмас эди, ҳамма мени шэнбин қилишдан ўлган деб ўйларди. Мана энди ўзини химоя ҳам қилолмайдиган ношуд Қамчини анави ярамас тилмоч орқалаб юрибди!»

— Мана, олинг! Есангиз, тезроқ тузалиб кетасиз!— Йўлбарсбилка Қамчига ҳовучида сой сувига чайқаб олинган тоғолчасини узатди.

— Ўзинг еявер! Нега мени ўлдирмадинг?

— Сиз ҳам, мен ҳам, у ҳам... айбдор эмасмиз!— Йўлбарсбилка Бўтакўзнинг номини тилга олишга ботинмади.

— Сени кўргани кўзим йўк! Уни ҳаром қилдинг!

— Шошманг, мен сизга ҳамма гапни айтиб берай, кейин тушунасиз.

— Тушунишни истамайман! Ҳеч нарсани билишнйям хоҳламайман! Нимага мени ўлдирмадинг, сендан сўра-япман?! Мен сенга қўлимда ханжарминан ташландим, ўлдиришга қасд қилдим! Сен олиб келдингми мени бу ерга?

— Сиз агар шуни ҳам тушунишга қийналаётган экансиз, қандай қилиб Бўтакўзни ахволини, азоб чекканини тушуна оласиз?

— Уни отини тилингга олма! Айт, нима учун мени ўлдирмадинг?!

Қамчининг қайсарлиги, қизикқонлиги Йўлбарсбилканинг ҳам бир оз жаҳлини чиқарди. У ҳам сенсирашга ўтди.

— Кўриб турибман, сен буни тушунолмайсан! Чунки ҳеч қачон ўзга юртда сарсон-саргардон бўлмагансан, менга ўхшаб узоқ йиллар туртилмагансан, хўрланмагансан. Чинжинлар ҳаммамизни йўкотиб юбормоқчи! Мен ҳам, сен ҳам... уларга сингиб, қўшилиб, аралашиб, йўк бўлиб кетишимиз керак! Бу дунёда биздан ҳеч қандай из қолмаслиги керак! Мана, нима учун ўзимизни ҳар қандай ярамасимиз ҳам менга уларнинг энг олижаноб одамидан яхшироқ! Мен улар билан эмас, ўзимизникилар билан, сизлар билан, сен билан... чатишиб, бирлашиб кетмоқчиман! Сен бу сўзларни маъносини тушуна олармикинсан?! Агар мени қисматимда бошқа бировни қиличидан ўлиш бор экан, ўз ажалим билан ўлмаслик тақдиримга ёзилган экан, яхшиси, ўзимизникилар тигидан ёки ўқидан ўлай! Агар мени ўлдирсанг, қачонлардир бари бир аттанг қиласан! Агар ўлар ўлдирсалар, ҳеч қачон ачинишмайди! Агар сен мени қасддан ўлдириб, хотинимни тортиб олсанг, болаларимни ўстирасан, агар бу ишни мен қилсам, мен сени фарзандларингни вояга етказаман! Бари бир улар ўзимизда қоладилар, бировники эмас, ўзимизники аталади! Чинжинлар ҳаммамизни йўк қилиб, хотинларимизни тортиб олмоқчилар, улардан туғилган болаларни албатта чинжин қилиб юборадилар!

Йўлбарсбилка бошқа гапирмади. У кўзини бир нуқтага тикиб, узоқ-узоқларга қараб, қотиб қолгандек эди.

Қамчи ҳам дами ичига тушиб кетгандек тиниб қол-

ди, кўзини Йўлбарсбилкага бошқа тикмади. Орадан хиёл ўтгач, у нарироқда ётган таёққа интилди, эмаклаб бориб, уни кўлига олди. Таёққа суяниб, ўрнидан турди-да, оқсаб, йўлга тушди. Йўлбарсбилка ҳам унинг орқасидан эргашди.

— Бир кўлингни елкамга ташла, бўлмаса, қийналасан!— деди тилмоч Қамчига етиб олгач йигитни белидан кучиб.

Қамчи Йўлбарсбилканинг кўлини силтаб ташлади.

— Йўкса, ма, ханжарингни ол! Улдир мени! Энди ўзимни ҳимоя қилмайман.

Қамчи ханжарни олиб, улоктириб юборди.

Улар сой бўйлаб, пастга тушиб борардилар. «Нахотки бу ўнгим! Агар туш кўраётган бўлсам, яхши бўларди!» деб қўярди Қамчи ичида.

Т ў қ қ и з и н ч и б о б

АЙЕР ҚАЛАМУШЛАР

Ли Гуан-ли тун бўйи ухлай олмади. Ўтган кеча учмакка ўт кўйган довонликларнинг қамалдаги кент ичидан чиққанликларига ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди. Улар қандай қилиб куршов ҳалқасидан ўта олдиларикин? Ер ости йўллари қаерда бўлиши мумкин? Искович лақабли сяовэй бошчилигидаги шэнбинлар юзлиги тева-рак-атрофдаги жарликлар, чукурликлар, қамишзорлар ичини тит-пит қилиб ҳам яширин йўл изини тополмадилар. Эҳтимол, довонликлар шэнбинлар бу ерга келишгунга қадар оқиб турган ариқ изидан — сопол қувурлар орқали эмаклаб ёки ўрмалаб чиқишгандир?

— Билинглар-чи, қувирлар ичига одам сиғадими-йўкми?— буюрди Ли Гуан-ли Жао Ши-чэнга.

Жао Ши-чэн сопол қувурлар ташқарига чиққан жойга бориб қайтгач, ҳисобот берди:

— Озгин, ушоқ одам амал-тақдл силжиса бўлади қувур ичида.

— Демак, довонликлар ўша ердан чиққанлар-да, ухлаб қолган шэнбинлар орасидан бемалол ўтиб келишган,— лукма ташлади хаохоу Ли Чи. У атайдан Ван Кўйнинг жиғига теккан эди, чунки қувур ташқарига чиққан ерда унинг, Ван Кўйнинг шэнбинлари жойлашишган. Ли Чи бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеа жавобгарлигини қисман Ван Кўй зиммасига юкламоқчи эди — учмак атрофида эса ўзининг шэнбинлари ўрин олган эдилар.

Ли Чи якинлашган довонликлар учамак ёғочларига мой сепиб, ёндириб юборгунларича ҳам унинг шэнбинлари ҳеч нарсани билмаганларидаги айбига Ван Кўйни ҳам шерик қилмоқчи эди.

— Ер остида бир неча кадамдан сўнг, — давом этди Жао Ши-чэн, — қувур бирдан тикка паст кетган. У ердан юқори кўтарилиш асло мумкин эмас!

— Довонликлар у ердан қандай чиқишган? Бунга сира ақлбовар қилмайди! Демак, улар учамак рўпарасидаги орқасини кесиб кетса ҳам билмайдиган шэнбинлар устидан бемалол ўтганлар! — деди пайт пойлаб турган Ван Кўй шу заҳоти Ли Чига.

— Эрши олинсин, кейин гап талашаверасизлар! — шартта саркардаларга танбех берди Ли Гуан-ли.

Энг охирида ўлдирилган мўйловли довонликнинг қувурга сигиши ҳечам мумкин эмас эди, демокчи бўлиб турган Жао Ши-чэн ҳам цзянцзюннинг ҳозирги огоҳлантиришидан сўнг индамай кўя қолди.

— Шэнбинлар орасидан уч-тўртта озгин, ушоқларини танланглар!

Цзянцзюннинг қисқа, узук-юлуқ буйруқларига ўрганиб кетишган саркардалар бошлиқ нима ниятдалигини дарҳол тушундилар. Учамак ёрдамида бирон иш чиқариш режаси чиппақка чиқди, энди ер остидаги сопол қувурлар орқали қуршовдаги кент ичига киришга уриниб кўриш зарур. Қувур ичидаги сув қолдиқлариям деярли қуриб тугаган бўлиши керак, эмаклаш мумкин. Шу йўл билан кент ичидаги ҳовузларда сув ҳалигача борми, агар бўлса, у яна неча кунга етиши мумкинлигини аниқ билса бўлади! Қувурлар тўппа-тўғри ҳовузларга олиб боради.

— Менда ўшандайлардан... шунга боп биттаси бор, — деди Ван Кўй. — Исми Жэн Чэ. У худди шунақа қувур орқали Осмон Ўғлининг боғига ҳам ўтган!

— Ўша ердаёқ қўлга тушган у. Ҳозир эса жудаям эҳтиёт бўлиш керак!

Цзянцзюннинг хатто ўша шэнбинни ҳам билганига Ван Кўй хайрон қолди.

— Мўлжалланганларни тушираверинглар қувурга! — буюрди ўйлаб-нетиб ўтирмай Ли Гуан-ли. У ҳозирги фикрни фақат бир-бирларига панд беришни ўйлайдиган саркардалар эмас, унинг ўзи топганидан мамнуи эди.

Минорадан душманни кузатиб турган чақирлар қуршов ҳалқасининг ички томонида чодир тикилаётганини кўриб қолишди. Нима қилишмоқчи чинжинлар? Қалъага

жудаям яқин, ўзларига хатарли-ку чодир тикаётган жойлари?!

Минора тепасига кўтарилган Довон саркардалари ёвнинг навбатдаги бу найрангини англашга урина бошладилар. Ҳар хил тахминлар баён этилди.

— Улар қувурга киришмоқчи!— деди Чағрибек босиқ овозда.— Биз улар эндигина битказган учамакни ёқиб юборганимиз, ҳовузларни беда ғарамлари билан тўсиб қўйганимиздан кейин, шу йўлни ўйлаб топишган! Қувур худди ўша, чодир тикилган ердан ўтади.

Довон саркардалари девор устидан пастга тушишгач, суви тугаб, шилимшиқ курбақа саллаларигина қолган ҳовуз томон йўналишди.

— Қувур оғзини маҳкам беркитиб ташлаш керак, вассалом. Бу ерга етиб келганлари ҳамон таппа босиш ҳам, пистирма қўйиб, тутиб олишам мумкин. Қарши бирор чора кўриб қўйсақ бўлмасмикан?— дея дилидагини тилига чиқарди Мўдтой.

— Қанийди, жудаям соз бўларди-я!— деди Қундузбек.— Аммо қандай чора кўришимиз мумкин? Ўйлаб кўриш керак!

— Қувурдан келган шэнбинлар саркардаларига бориб, ҳовузларда сув тугай деб қолибди ёки тамом бўлибди, десалар, улар нима қилишлари мумкин? Бизни раҳм сўраб, таслим бўлишимизни кутадиларми ёки бошқа йўл тутадиларми?— Мўдтой бекларга савол назари билан боқди. Ихшид аъёнларнинг бу ҳақда қандай фикрда эканликларини билмоқчи эди.

Бекларнинг фикри бир жойдан чиқмади.

— Чинжинлар ҳовузларда сув тугаганини аниқлашса, қандай қарорга келишларини кимам биларди?— деди маъюс тортиб Неқатнинг кекса беги.— Ҳар каллада ҳар хаёл! Фол очиб ўтирмай, қувурни деворга яқин жойда, ташқарида шартта беркитиб ташлаймиз. Уларга ҳовузларди кўрсатмаган маъқул! Ўтган сафар душманни юворган одамнинан сўзлашмай жуда тўғри қилдик.

— Чағрибек нима деркин? Ахир у чинжинларди нияти қандайлигини яхши билди-ку!— яна гапга аралашди Қундузбек.

Чағрибек ихшиднинг ёнгинасида турган бўлса ҳам ўз фикри билан банд бўлгани учун қулоғига гап кирмасди, кирса ҳам мазмунига эътибор бермасди. Қундузбек туртиб қўйиб, саволини такрорлагандан кейингина Чағрибек фикрини айтди.

— Агар душман бизда сув тамом бўлганини билса,

кентни бир кучли ҳамламинан олишга ташланади. Шундай экан, ўзимизни суви мўл қилиб кўрсатмоғимиз лозим. Унда шэнбинлар сувимиз тугаб, ҳолсизланишимизни кутадилар. Худди шу кутиш муддатидан фойдаланиб қолиш керак.

— Бари бир сувсизликка дош беролмаймиз ахир!— деб юборди беихтиёр депара бекларидан бири.

— Биз вақтдан ютишга интилишимиз керак. Кўряписизлар, кунботар кентлари, депараларидан келаётган чақирлар сони кўпайиб боряпти,— деди жавобан Чағрибек.— Жанг қилувчи томонлар одатда ғаними холдан тойишини кутади. Нодонгина кучли душманига чамасиз, таваккал ташланади!— давом этди у беклар диққатини тортиб:— Ҳозир биз кучсизмиз, аммо ўзимизни қудратли қилиб кўрсатишимиз керак душманга. Зарур бўлганда кучли томонингни кучсиз қилиб кўрсата билиш керак! Ота-боболаримиз мана шундай йўл тутишган!

Чағрибек ишонч билан мантиқли гапирар, беклар назаридагина эмас, ҳатто ўз отаси Мўдтой тасаввурида ҳам у ёши анча улғайиб, катта тажриба орттирган етук саркарда каби туюларди. Ҳа, дарҳақиқат, Чағрибек шу кунларда сезиларли ўзгарган эди. У туну кун, овқат устида ҳам, ҳатто озгина мизғиш учун ўринга чўзилганда ҳам фақат ўйларди. Ўзини Довон Қўшинбошиси сифатида тутар, неки қилмасин, буни душман нуқтаи назаридан ҳам баҳолаб кўрарди. Баъзан ўзини шэнбинлар саркардаси ўрнига қўйиб, кентга хужум қилар, сўнг ўз ўрнига — Довон Қўшинбошиси лавозимига қайтиб, шэнбинларни кент кальасидан нари қуваркан, хаёлий жангни бошқаришдаги қусурларини тан олиб, тегишли хулосалар чиқарарди. Хуллас, Чағрибекнинг кун сайин ақлидроки ўткирлашиб бораётганди.

Чағрибекнинг болалик кезлариданоқ ҳарбий ўйинларга кизиккани, сўнг отлик, пиёда жанг қилиш санъати билан жиддий шуғуллангани ҳаммага маълум бўлса-да, Довон беклари уни бу борада нимага қодирлигини аниқ билмасдилар. Довоннинг зукко қариялари, ўзга юртлик қарвонбошилар, савдогарлар, элчиларнинг Эрон шоҳлари, шоҳли Искандар юришлари, сўғдлик Спантаманўнинг юнонларга қарши олиб борган жанглари, қардош ўғишларнинг ҳарбий усуллари тўғрисидаги хикояларини жон қулоғи билан тинглаган Чағрибек фақат марокланибгина қолмай, муҳим, керакли билимлар ҳам тўплаб борарди. Бу эшитганлари, уққанлари ҳатто узоқдаги Юнон лашқарбошилари тажрибаларидан ҳам баъзи бир

нарсаларни ўзлаштириб олиш имконини берган эди. Туячилар Довонга келганларидан сўнг Чағрибек улардан довонликларникига ўхшаш, лекин бари бир маълум фарқи бор жанг қилиш усулларини ўрганди. Бундан ташқари, туячилар шэнбинлар тўғрисида аллақанча маълумотлар айтиб беришди, чунки улар хунлар билан биргаликда ханликларга қарши курашгандилар! Бундан атиги олти йил муқаддам Довонга чинжинлар зулмидан бу ерга қочиб келишган уйгурлар ҳам Чағрибекни шэнбинлар ҳақида анчагина хабардор қилишганди. Шэнбинлар бостириб келиб, кентлари, қишлоқлари забт этилган уйгурлар чинжинларга қарши бевосита жанг қилишганда ахир! Воқеаларнинг шахсан қатнашчиси, аммо юз бераётган ҳодисани моҳиятан идрок этмаган гувоҳ кимсалар ҳикоясини тинглаб, кун сайин билим ва тажриба орттираётган Чағрибек сўзловчилар баёнидаги ортиқча тафсилотлар, тасаввургагина хос ёки нотўғри талқин оқибати бўлмиш ўринларни улоқтириб ташлаб, энг зарур, ҳақиқатан фойдали фикр-хулосаларни ажратиб олишда малакали бўлиб борди. Беклар кейинги кунларда ораларидаги энг ёш Чағрибекнинг теран идроклилиги, Қўшинбошиликка тасодифан сайланмаганини ошқоратан олгандилар. Бугун ҳам худди шундай бўлаётганди.

Атоқли беклар Чағрибекнинг шундай қилайликки, душман кентда ҳали сув мўллигига ишонсин, деган фикрига асосан қўшилишди.

— Тўғрику-я, лекин йўқ сувни қандай бор қилиб кўрсата оламиз?!— дегувчилар бўлди.

— Хум, кўза... ҳамма идишлардаги сувларни қисман қайтариб ҳовузга қуямиз!— деди жавобан шартта Чағрибек.

— Бари бир бу билан ҳовузларни тўлдириб бўлмас-ов! — иккиланди Неқат беги.

— Ҳовузларни ярмини тошларминан тўлдирамиз,— яна ўринли таклиф киритди Қўшинбоши.

— Ҳозир ким уйдаги сувни беради, бусизам ташналикдан тинкаси қуриган одамларни! Бундай қилишам — ўлим, аммо ёв тигидан эмас, чанқоқликдан!— тагин эътироз билдирди Неқат беги.

— Бир-икки одамни дорга осамиз, қани, бермай кўришсин-чи ўшандаям!— гапга, аралашди Қундузбек қизишиб.— Қуйилган сувди ҳаммаси сингиб кетмайди, ҳовузларди таги ҳали нам, селгимаган. Чинжинларга кўрсатиб бўлгандан кейин яна сувди эгаларига қайтариб берамиз. Одамларди огоҳлантириб қўямиз, ваҳимага тушишмайди.

— Ҳовузлардан бирини тунда тўлдириш керак. Эрталабга яқин чинжинлар бу ерга ўрмалаб етиб келишадди,— деди Чағрибек.

Ихшид Арк томонга йўл олди. Беклар унинг орқасидан эргашидилар.

Тонгга яқин хаяжонланган Қундузбек Чағрибекка бари саъйи ҳаракатларга қарамай, ҳовузга қуйилган сув тўпиқ бараваргина бўлганини айтди.

— Нахотки довонликлар нима фойда-ю, нима зарарлигини билишмаса?!— дарғазаб бўлди Чағрибек. Сўнгра у индамай Қундузбек билан бирга ҳовуз томон йўналди. Соқчилар ҳам уларга эргашишди. Узоқдан беклар кўзига гира-ширада қаторлашиб келаётган одамлар қораси кўринди. Ҳовуз томондан келаётган чақир олтин билан безалган курол-яроғли бекларни кўриб тўхтади.

— Анавилар ким?— сўради Қундузбек.

— Улуғ зот... заутарни ўзи... сув олиб!.. Икки киши замбарда оташкададаги... хумдаги сувди...— дудукланди бекларнинг саловати босган чақир.

Бу орада қораси кўринган одамлар ёнига бориб қайтган соқчи:

— Ким кўза, ким пақир... кўтариб келяпти... Сув қуяётганлар тобора кўпаяпти,— дея ахборот берди.

Беклар етиб келишганда заутар тўла бошлаган ҳовуз ёқасида турарди. Довонликлар идишларидаги охириги томчи сувни ҳам ҳовузга қуйиб, жимгина тарқалардилар. Тонг ёришиб қолганди. Беклар заутарга таъзим бажо келтиришди.

— Етарли! Бошқа керак эмас!— деди Чағрибек. Ҳовуз ёнига етиб келган одамлар орқаларига хурсанд қайта бошладилар. Улар қоклиб-нетиш оқибатида идишлари синиб, сув тўкилмаслик учун жудаям эҳтиётлаб одимлашарди.

Чағрибек билан Қундузбек ҳовуздан хабардор бўлиб туриш учун бир неча чақирни яширин қолдириб, девор устига, минорага кўтарилдилар.

Чинжинлар, Чағрибек фараз қилганидек, ярим кечга яқин чодир ичида ерни қовлаб, қувурни очдилар. Улар чамасига кўра, бу ердан кент ичидаги энг яқин ҳовузга ча олти юз қадамдан ортиқ эмасди. Тонг ёришиши олтидан, довонликлар ҳовузга сув қуяётганларида ушоқ учта шэнбин қувур ичига киритилди. Шэнбинлар овозсиз алоқада бўлиш учун ўзаро белларидан узун ипак чилвир билан боғланишган, эмаклаб, судралиб, тиззада олға силжий бошладилар.

Чағрибек билан Қундузбек бош дарвоза тарафдаги

баланд минорага кўтарилганлари ҳамоно шэнбинлар худди ўша қуршов ҳалқаси ичига тикилган чодир томондан кентга палахмон тоши, камон ўқлари ёғдира кетдилар.

— Бизни чалғитишмоқчи,— деди Чағрибек Қундузбекка.

— Довонликларни пандаваки деб ўйлашса керак.

— Йўқ, хозир ундай деб ўйлашмайди бизни. Бирор хийла ишлатилётганда душманини алахситиш азалий усул.

— Қундузбек!— деди аста Чағрибек хиёл фурсат ўтгач.— Ҳовуз яқинроғига боринг-да, уч-тўрт ёш болани чўмилишга туширтириб юборинг.

— Жуда тўғри!— дея Қундузбек дархол минорадан пастга тушиб кетди.

Чўмилишни жудаям соғиниб қолишган, дунё ишларига бепарво болалар ҳовузда гоҳ ўрдак бўлиб, гоҳ баликдек суза бошладилар. Улар қувур ичидан келган аллақандай махлук бошини кўришди-да, чинкирган кўйи ҳовуздан апил-тапил чиқиб, қочдилар. Нарироқдаги чақирга қувурдан одамларга ўхшаш алланарсалар кўринганини ҳовлиқиб сўзлаб бердилар. Хань айғоқчилари сув тўла ҳовузни кўриб кетганларига ишонч ҳосил қилган чақир мамнун илжайиб, болаларни тинчлантирди:

— Каламушлар бўлса керак! Адашгансизлар, кўрганинглар одам эмас, каламушлар!

Чақир узоқдаги овулида кекса отаси, касал хотини ёнида қолган худди шу болалардек ширин-шакар ўғилчаларини эслади.

Унинчи боб

НАШАФУРУШ

Эрталаб барвақт Эрши ёнидаги қароргоҳларидан чиққан шэнбинлар Аргуонсой бўйлаб илонизи йўлдан этакка йўналдилар. Сойнинг паст ўнғ қирғоғи кета-кетгунча қамишзор. Чинжинларнинг мазкур юзлигига саркардалар учун бирон қишлоқ ёки кўрғончадан лоақал икки-уч хум мусаллас топиб келиш топширилган. Шэнбинлар босқиннинг дастлабки пайтларинёқ тортиб олинган мусалласларни исроф қилиб, хумларни синдириб ташлагандилар. Эрши йўлидаги депара, кентларда ғамланган мусаллас тугагани. Бу мамлакатга қирилгандан икки ҳафта кейинок асл Довон мусалласини топиш шу қадар қийин бўлиб кетиши хаёлга ҳам келмагани.

Ли Гуан-ли Чанъандаёқ бу шаробни ёктириб колганди. Цзянцзюнь теварагидаги саркардалар ҳам энди Чин ичимликларидан Довон шаробини афзал кўра бошлагандилар.

Шэнбинлар ниҳоятда ҳадиксирашар, ҳар нафасда доволикларнинг учқур гуруҳлари пайдо бўлиб қолиши мумкин эди. Уларнинг гоҳ қамишлар ораси, гоҳ тоғ томондан ҳужум қилиш одатлари бор. Олд томондаги нарироқ қамишлар орасида буралиб-буралиб осмонга ўрлаётган ним кўкиш тутин кўришди.

— Катта гулхандан кўтарилмаяпти тутун... ўтини қурук...— ўзини билагон қилиб кўрсатмоқчи бўлди юзбоши.— Қани, ким якка ўзи қамишзорга кириб, у ерда кимлар борлиги, нима бўлаётганини билиб кела олади?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Кўрқаяпсизларми? Довонликлар у ерга пистирма қўйган деб ўйлаётгансизлар-да?

— Мен бораман!— деди юзлари билан бўйни чандик тўла шэнбин. Тиғ излари бўлиши керак бу чандиклар.

— Сен, Жэн Чэ, ярамас бўлсанг ҳам, анави кўзлари атрофида кўк чизик йўқлардан дурустроксан!— алқади шэнбинни юзбоши.— Майли, бора кол. Сени ўша тутун чиққан жой рўпарасида, йўлда жутамиз.

Жэн Чэ отини йўрттириб нарироқ боргач, ўнгга бурилди. Кўп ўтмай у белгиланган жойга ялангоёқ, бўз кўйнак-иштонли доволик чолни ҳайдаб келди.

— Оловни манави ёққан экан! Менга наша чектирди,— ўзининг довюраклиги, кайфи борлигидан мақтаниб талтайди Жэн Чэ.

— Нима қилаётган экан?

— Балиқ шўрвага ўхшаш қандайдир ёвфон пишириб, наша тортаётган экан. Қамишдан қапа қилиб олибди, бир бўлтак ерга экин ҳам экиб қўйибди. Атрофда ҳеч ким, ҳеч нарса йўқ. Роса титкиладим ҳаммаёқни, қуролпуроли бордир деб. Фирт аҳмоқ-да! Қочиб кетиш хаёлигаям келмабди. Буни ўша ердаёқ гум қилиб қўя қолай девдим-у, анави кўрқоқларга,— Жэн Чэ қўли билан шерикларини кўрсатди,— кўрсатай деб ҳайдаб келдим, йўқса, ишонмайдилар тутин чиққан жойга ростанам борганимга.

— Ундан сўра-чи, нашадан яна бормикан?— буюрди юзбоши юзлик орасидаги тилмочга. Уйгур юзбошининг гапини таржима қилди.

— Борини сизларди чакирингиз тортиб олди.

— Бошқа тополмайсанми?

— Бу ерда йўқ.
— Қаерда бор?
— Эртага эрталаб келтираман.
— Қаёқдан?
— Узоқ кишлокдан, қариндошларим ёнидан.
— Кишлогинг қаерда?
— Куба кентини ёнида.
— От-уловинг йўқ-ку?!
— Қамишзорда яғир эшагим бор холос.
— Жўна! Эртага эрталаб капангга шэнбин боради.
— Текинга озроқ беришим мумкин. Кўпини шойига, кумушга, олтинга айрибош киламиз,— деди хотиржам киёфада чол.

— Савдо-сотик қилмоқчисан ҳали?
— Бўлмаса-чи!
— Боринглар, отларни ўтлатинглар,— ўшқирди юзбоши теварагида анграйиб туришган шэнбинларга.

Шэнбинлар нари кетишди.

— Қани, бу ёкка чўз-чи, Жэн Чэ!

Жэн Чэ тирноқлари билан майдалаган наша бўлагини ориниб юзбошига узатди.

— Бор-йўғи шу холосми?

— Бори шу! Бу аҳмоқ чол ёлгон гапиряпти. Икковимиз қапада ҳам чекдик. Фақат мана шу бўлакчани кечкурун наяки киламан деб олиб қолувдим.

Чол гап нима тўғрисида бораётганини фахмлади-да, маъноли кулимсираб қўйди. Юзбоши истехзони дарҳол тушунди. У ўнбошини чакириб буюрди:

— Жэн Чэни ҳаммаёғини титкилаб чиқинглар-чи!

Тўртта шэнбин титкилашга киришиб, Жэн Чэнинг липпасидан тухумдай нашани топиб олдилар. Юзбоши нашани чангаллади-да, ўнбошига буюрди:

— Ёлгончига ўн камчи урилсин! Бу ҳали сийлаганим. Қўркмай бориб келгани учун кам жазолаяпман.

Қамчиланган Жэн Чэ тишларини ғижирлатиб, нари йўналди. Юзбоши билан ўнбоши йўл четидаги кўм-кўк ажриқ устига ёнбошлаб, наша тутунини ҳузур қилиб кайта-кайта торттишди. Чол улар қаршисида чордона куриб ўтирарди.

— Қариндошларинг кўкнор экишадими?

— Экишадн.

— Унда, қора дори ҳам олиб кела олар экансан-да?

— Унниям эплейман.

Юзбоши ҳамда ўнбоши чол билан ҳар пайса наша ва қора дори учун қанча олтин, кумуш ёки ипак мато беришга келишиб олдилар. Довонлик молини жуда арзон ба-

холаганига харидорлар ҳайрон эдилар. «Кўлимиздан кутулиб чиқиб кетиш учун бизни лақиллатмаяптимики?» деган фикр кечди юзбошининг хаёлидан. Эртага эрталаб қапа ёнида учрашишга ваъдалашдилар. Чол кетгач, юзбоши билан тилмоч ҳар гал бундай савдодан қанча фойда кўришларини чамалаб кўришди-да, Осмонтағига қанча олтин билан қайтишларини кўз олдиларига келтирдилар. Чунки, кейинги пайтлари кўшинда чекимлик жудаям тахчил, шэнбинлар жичча нашага ҳам бор-будларини беришга тайёр эдилар.

Янаги кун эрталаб юзбоши тилмоч билан қапага борди. Чол уларни кутарди.

— Қариндошларим бу олди-сотдидан кўркишяпти,— деди чол исқирт бўз латтага ўралган нашани юзбошига узата туриб.— Агар беклар сезиб қолишса, менгаям, қариндошларимгаям ёмон бўлади.

— Бекларингни ҳам, ихшидингни ҳам кунлари саногли қолди!

— Улар мустаҳкам ўрнашиб олишганмиш кент ичида. Қишлоғимизда шундай дейишяпти. Румодан қудуқчи усталар келишганмиш. Уларди кент ичига бекитиқча киритиб олишибди!

Тилмоч чолнинг гапларини таржима қилаётганда «Румо» сўзини «Дачин», яъни Рим давлатини ханликлар аташадиган ном билан алмаштирди. Юзбоши қариянинг сўзларига кўпда аҳамият бермади. Унинг бутун фикри зикри ҳозирги олди-сотдидан кўрадиган фойда билан банд эди. Чол кўркаётган бўлса керак, дағ-дағ қалтирарди.

— Бир сен олди-сотди қилаётганинг йўқ биз билан. Қандайдир бегинглар ҳам бизга кўмаклашяпти. У шу дарё юқорисида яшаркан. Бизга ғалла, ёғ, жун сотяпти.

— Сизларди одамларингдан бирортаси биздикиларди кўлига тушиб қолса, оғзидан гуллаб қўйса... Унда жуда ёмон бўлади... Менам, қариндошларимам тирик қолмаймиз.

— Шэнбинлар иккиламчи қўлга тушиб қолмайдилар. Улар энди қамишзорларни тинтигани икки-уч юзлик бўлиб чиқарилади. Мен буни кеча катта сяовэй оғзидан эшитдим, биласанми у ким?! У сяовэй цзянцзюнь чодирига ҳам тўппа-тўғри кириб бораверади! Қани, кўркмай олиб келавер нашангни!

Қария юзбошининг сўзларига аҳамият бермагандек кўринди. У келтирган моли эвазига берилган бир неча кумуш тангаларни қуёшга солиб, чертиб кўраётганди.

— Кўп-кўп олиб кел. Сен билан лақиллашиб ўтир-

гани бекорчи вақтимиз йўқ,— деди юзбоши.

Тилмоч юзбошининг гапини таржима қилаётиб, ўзидан ҳам кўшиб қўйди:

— Бу тadbиримизни ҳеч ким ҳидини ҳам билмайди!

— Бизни улуғ Ахурамазда, сизларни ўз тангриларнинг асрасин ишқилиб!

Тилмоч билан юзбоши атрофга аланглашаётганда чол қамишлар ичига шўнғиди.

Қоронғи тушган заҳоти чол йўлга тушди. У илонизи ёлғизоёқ йўлдан борарди. Ярим йўлда унинг қаршисидан бир неча одамлар чиқиб қолишди.

— Хўш, йўл бўлсин?

— Қишлоғимга кетяпман.

— Қаердан келяпсан?

— Ўзимди қапамдан.

— Терак тагидаги қападанми?

— Ҳа!

— У сени қапанг эмас. Биз қурганмиз-ку! Қандай қилиб сеники бўлиб қолди?

— Тўғри гапиряпсизлар! Бу атрофни менданам яхши биларкансизлар!

— Айт, нима қилдинг у ерда?

— Балиқ овладим!

— Бор гап шуми?

— Шу!

— Елгон гапиряпсан! У ерларда чинжинлар изғиб юришади! Нега улар сенга тегишмади?

— Қайдам...

— Отаман хузурига элт буни. Сайроки қуш тутибмиз шекилли!

Йўлтўсарлар чолни худди «уники»га ўхшаш кичкинагина қамиш қапага олиб келдилар. Қорачи роқ хира милтирарди. Уч киши қариянинг бу ерга ўзидан олдин етказиб келтирилган нарсаларини бирма-бир кўздан кечирардилар. «Чиндан ҳам йўлтўсарлар, хуржуним кўзларидан нарсаларимни сездирмай олибдилар-а!»

— Бу тангалар чинжинларники!— деди йўгон овозда, қамиш устида ўтирган забардаст қароқчи.

«Улар ҳатто чинжинларнинг пулини ҳам билишаркан! — деган фикр лип этиб ўтди чолнинг хаёлидан.— Нима қилсам тўғрироқ бўлади? Бу ерларда юришим сабабини айтсаммикан?»

— Сени отинг Бургут эмасми, ўғлим?

— Худди шундай, отагинам! Қоронғидаям танидингиз-а мени!

— Буларди отаманилигинг кўриниб турибди. Мендан нима керак сенга? Бу нарсаларимди ҳаммасини,

уларди пуллариниям олавер, сенга бердим.

— Йўқ, отам! Нарсаларингиз ўзингизга буюрсин. Биз буюм гадоси эмасмиз. Керагида оламиз холос. Бу тўқайда нима қилиб юргангизди яширмай, тўғриси айтиб беринг. Ўзингизди гўлликка солманг! У ёқда ҳозир ҳеч ким балиқ овламайди!

— Сизлар нима қиласизлар бу ерда?

— Бизам балиқ овлаётганимиз йўқ!

— Яхши, мен баъзи бир нарсаларди айтиб берай.

— Нега энди баъзи бирларини, ҳаммасини эмас?!

— Сизларга керак бари гапди айтиб берсам бўлдимиз?

— Тушундик, сен ё ихшидни ёки ясовулбегини айғоқчисан,— деди чол билан деярли тенгқур Заал. Сенга ўзингни нашафуруш кўрсатиб, чинжинларди нима қилмоқчиларини билиб туриш топширилган.

— Оббо, ҳамма нарсадан хабардорсизлар-а!

— Бундан кейин энди бизди канагаям кириб турасан!— деди буйруқ оҳангида Заал.

— Эшитганимдай сизларам чинжинларди қувиб юборишга бел боғлаганакансизлар-да?

— Сен ҳам биздан жирканарсан?

— Йўқ. Агар мен ихшид ўрнида бўлсам, кўмагингларди қайтармасдим.

— Нима, гуноҳдан кўркмайсанми? Заутар бизди тавбамизни қабул қилмади-ку!

— Эҳтимол, заутар кейин ачингандир бундай қилганидан. Ахир, у ҳамма олдида сизларга кучоғини очолмасди-да!

— Сен-чи?

— Мени ишларимди ҳеч ким ҳеч қачон билмайди!

— Тушунарли! Агар ихшид ёки заутар ўрнида бўлганигда, сен ҳам ўйлаб кўрардинг. Аммо сен яшириқча иш олиб борасан, шу сабаб биз билан алоқада бўлишдан кўркмайсан. Хўп, бунисига ҳам кўнамиз! Ҳозир бизга сен ҳам кераксан!

Чол йўлтўсарларга чинжинлар билан савдо-сотик алоқаси ўрнатгани тўғрисида сўзлаб бергач, уларга ҳам бу атрофда душман юзликлари пайдо бўлган заҳоти хабар етказиб туришни ваъда қилди.

— Унутманглар,— деди у гапининг охирида,— бундан буён шэнбинларнинг энг камида иккита-учта юзлиги бирга чиқади бу томонларга.

Йўлтўсарлар чолни энг қиска сўқмоққа солиб юбордилар, бу йўл билан у сахар-мардондан олдинроқ кўзлаган жойи — лаҳим оғзига етиб олиши мумкин. У ерда чолни Кундузбекнинг одами кутяпти.

ТЕСКАРИ ИСКАНЖА

Биринчи боб

ЎЗИЮРАР ЕҒОЧ УЙЛАР

Одамлар аста одимлашяпти... Уларнинг бошлари ҳам, турнақатор тизилиб, оташкадага кетишмоқда... У ерда улуғ Ахурамазда, Олов ҳамда жанг маъбуди Митрага тобиниш, улардан ҳалокат ёқасидаги Довонга нажот сўраб илтижо қилиш учун боришяпти. Бу огир кунларда ёв исканжага олган кент ҳимоячиларининг руҳини кўтаринш энг муҳим вазифа. Ҳозир доволликларга умид ва далда берувчи бир огиз сўз ҳам мадад бағишлайди.

— Улуғ Ахурамазда Осмону Ерни, Суву Оловни яратди.— Навбатдаги ваъзини бошлади кейинги кунларда овози хиркираб қолган заутар ғиштин супачада ўтирган кўйи.— Суви мўл, серунум, ризк-рўзимиз манбаи она тупрок Довонни малъун ёвдан асрашда буюк тангри ҳар биримизга ато этган тан-мучал, куч-қувват, ақл-шижоатдан фойдалана олиш ўзимизга боғлиқ. Эзгулик билан Ёмонлик ўртасидаги мангу кураш шу кунларда бениҳоя кескинлашиб бормоқда! Ёвузлик анави ёқда,— заутар ўнг кўлини кент ташқарисига чўзди,— дёвор орқасида! Эзгулик бизнинг, сиз билан менинг вужудимизда! — заутар сўзлашдан тўхтаб, Оловни тавоф этаётганларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.— Ҳар биримизнинг аждодимиз,— давом этди у,— шу ерга, Довонга дафн этилган! Агар биз... сиз шу муқаддас тупрокни, ота-боболарингиз яшаган, улуғ Ахурамаздани шарафлаган, олампадохимиз Заратуштра ёққан Оловни эъозлаган ерни ёвдан асролмай, ислики чинжишлар топташига йўл қўйсангиз... ўз ўғишингиз, уругингизни тўйдириб келаетган, барча ўтган қавм-қариндошингиз суяқларини саклаётган тупрокни душманга булғаттирсангиз... Одам-отадан бери ўтган аждодларингиз руҳи дарғазаб бўлади, сизлардан юз ўгиради! Бутун уругингиз, аймоғингиз қирилиб битади! Улар то абад зурёд кўрмайяжаклар! Сизни ҳам, аждодларингизни ҳам ёдга оладиган зот қолмайди! Рухинглардан Осмонда ота-боболарингиз руҳи юз ўгиради, жирканади, ор қиладилар! Жонларингиз ёв булғалаган, таҳқирлаган осмон билан ер ўртасида даҳшатли қийноқ азобида муаллақ осилиб қолади.

Заутар кексалик дол қила бошлаган гавдасини басавлатроқ кўрсатиш учун кўкси, кифтларини тез-тез кўтариб кўярди. У боқий Олов атрофида қисилишиб ўтирган чақирлар, кексалар, аёлларни фақат сўз билангина эмас, ўзининг бардам кўриниши билан ҳам тетиклантиришга уринарди. Довонликлар бошига офат ёғилган кейинги машъум бир неча кун мобайнида, Сарик ёвуз чангалини ёзиб, уларга ҳамла қила бошлагандан бери заутар ваъзини шароитга бирмунча мослаштирганди. Унинг охириги сўзлари оташкададаги ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида қаратилгандек эди:

— Одамлар! Улуғ Ахурамазда бандалари, Заратуштра қавмлари, имони бутун довонликлар! Одам боласилигимизни исботламоқ вақти етди! Қайси биримиз ўз отамизнинг ўғли, ўз хотинимизнинг эри, ўз болаларимизнинг отаси эканимизни кент ҳимояси кўрсатади! Ким уясини ўзидан кучлироқ йиртқичга бўшашиб берадиган заиф даррандасимонлигини ҳам, ким болаларини олғир мушукка ем қилиб ташлаб кетадиган сичқондан фарқ қилмаслигини ҳам мана шу бўлажак жанг кўрсатади.

Заутар Эзгулик билан Ёмонликнинг ўзаро кураши тўғрисида қайта-қайта сўзлар экан, тингловчиларни охири оқибат албатта Эзгулик енгиб чиқишига ишонтиришга тиришарди. Дадиллашган одамлар муқаддас Оловда товланиб, «Оваста» яшларидан айримларини кироат билан такрорлардилар. Ниҳоят, оташпарастлар орқалари билан юра-юра Олов уйидан чикдилар, улар ўрнини ташқаридаги навбат кутаётган бошқа довонликлар эгаллашди...

Отхонага кираверишда, чап томондаги ёғоч гов орқасида, осойишта пайтлар Арк отбоқарлари ухлаб оқатланидиган ўчоқбошида ясовул Тўхтарнинг икки ёш боласи, хотини, кампир онаси истиқомат қилишарди. Тўхтарнинг Туронболға билан қирқ йилдан ортиқроқ кўшни яшаган отаси бурноғи йили оламдан ўтганди. Ихшидга сидқидил қилган хизматларини ҳисобга олиб, қартайиб қолган ясовулнинг суяқларини ички кентдаги остондонга, ўз аждодлари ёнига қўйишга рухсат берган эдилар. Ясовул авлодига мансуб ёш чақир Тўхтар оиласининг иши бирмунча ўнгидан келди. Улардан ҳеч ким ички кент кўрғони ташқарисида қолиб кетмади, очиқ жойда, ёв палахмонлари ёғдираётган тошбўрон тагида яшашига мажбур эршиликларга қараганда анча қулай жойлашишди.

Душман Довонга бостириб келгандан бери Тўхтар

жонини аямай жанг қияпти. У Чилустуннинг нариги томони ва Айирмочтош атрофида олишганлар орасида ҳам бор эди. Унга бошқалар қатори девор устидан ёв бошига машъала отишни ҳам ишониб топширдилар. Тўхтар девор устига чиқолган чинжинлар билан ҳам жанг қилиб, бир неча шэнбинни ер тишлатди, олишув пайти у девор устидан ағанаб ҳам кетди, лекин орадан бир кун ўтгандан сўнг яна оёққа туролди. Бош дарвозанинг чап томонидаги ички кент деворининг энг баланд минорасида туну кун ёв билан жанг қилди. Тўхтар Эршидаги энг мўлжалга урар мерганлардан бири бўлиб, болалигиданок ёй отишни машқ қилганди.

Бугун кечга яқин мингбошининг ўзи минорага чикиб бориб, Тўхтарга: «Сенга бир кун дам берамиз. Бор, болачақангни ёнига! Нима қилиш кераклигини сўнг айтамыз», — деди. Тўхтар оиласи ёнига келди. Болаларини тиззасига ўтказиб эркалатди, онасини бағрига босиб кучоқлади. Онаси ташқарига чиққан пайт хотинини тўйиб-тўйиб ўпти...

Коронғи тушгач, отхонанинг нариги бурчагида қорачирок милтилади. Қисиниб-қимгиниб ўтирган чоллар, ярадорлар, касаллар, ёш болалар, эмизикли чақалоқлари бор аёллар чирок яқинида уймалашиб, паст овозда гурунглаша бошладилар. Қим ташқарида нобуд бўлган чақалоғини, ким чошиб ташланган бетоб онасини, ким дом-дараксиз йўқолган қариндошини эсларди... Оғир, чуқур хўрсинишлар, пиқ-пиқ йиғи овози қулоққа чалинарди.

— Яхшиси, оқиндан эшитайлик. Қани у?— гап ташлади кимдир ўртага.

— Мана, шу ерда!

— Яқинроқ келсин бу ёққа!

— Овоз коронғидаям эшитилаверади-ку, қорачирок ёруғи, майли, сизларга бўла қолсин!— ҳазил қилмоқчи бўлди оқин.— Мен сизларга бутун бошли халқди форслар шохидан кутқазиб қолган ўзимизди чўл йигити Широқ тўғрисидаги қўшиғимди айтиб берай. Биласизлар, у бурни, қулоқларини кесиб ташлаб, ўзини ўғишидан қочиб ўтган одам қилиб кўрсатган. Ёв қўшинини йўл бошловчи сифатида сувсиз кум саҳросига олиб бориб қўйган.

Оқин қўлига дўмбирасини олиб, аста черта бошлади.

— Шундай талатўп кунларда қандай қилиб дўмбирангизни сақлаб қололдингиз?— мусикани бўлиб сўради кимдир.

— Ахир чакир қуролини йўқотмайди-ку!— деди жавобан оқин.— Мен ёвни шуминан ураман. Дўмбира — мени қиличим, ўқим, ханжарим!

— Гапга солманглар оқинди! Эшитайлик!

Оқин ички товуш билан хиёл хиркироқ овозда кўшиқ бошлади:

Ким билибди сени, эй Широқ,
Эл-юрт севар эканинг шунча?!
Халқ ғамидан сени деб йироқ
Ўйлаганлар бор эди канча!

Шартта кесган кулоғу бурнинг
Ёв ишончин эди баҳоси!
Из соларди томчиган қонинг
Шу йўл бўлди ёв интиҳоси!

Форслар шоҳи, лак-лак кўшинини
Мардонавор элдинг авлоққа.
Танҳо ўзинг асир олганинг
Билдилар сўнг тушгач тузоққа.

Тўхтар тўшалган сомон устида болаларини тиззасига олган кўйи оқиннинг кўшиғини тингларди. Хотини бир нима демоқчи бўлган эди, у кўли билан «тўхтаб тур», ишорасини қилди. Қўшиқ оддий чўпон Широқнинг беқиёс шижоати тўғрисида эди. Оқин кўшиғини давом эттирди:

Сен типпа-тик ўлим кўзига —
Бокдинг. У кўз эди шох кўзи!
Афсус, ғазаб тўла сўзига
Сен бепарво. Лол қолди ўзи!

Ким билибди сени, эй Широқ,
Эл-юрт севар эканинг шунча?!
Халқ ғамидан сени деб йироқ
Ўйлаганлар бор эди канча!

Оқин дўмбирасини аста ёнига қўйди. Одамларнинг гўё ҳамма бор ғам-андухлари аригандай эди. Ух тортиш ҳам, мунгли йиғи ҳам бошқа эшитилмади...

— Эҳ, бу ярамас оёқлар-ей! Биродарлар, менга амал-такал бирор қўлтиктаёқ ясаб берсаларинг! Менам девор устига чиқиб отишаман. Туппа-тузук мерганман ахир!— деди қора чироқдан анча наридаги бир кекса.

— Қанча чиранманг, бари бир Широқ бўлмайсиз!
— лукма ташлади чолнинг гапига жавобан ярадор чакир.

— Гапинг тўғри. Широқ қилганича иш қилолмасам керак. Билиб қўй, ундан кам жафо чекиб ўлмаслик қўлимдан келади!— бўш келмади қария.

— Агар душман қўлига тушиб қолсангиз, бошқача нағма қилиб қоларсиз дейман!— калака қилмоқчи бўлди чолни ярадор чакир.

— Сен, чакир, кўкрагингдан эмас, орқангдан ўқ еган бўлсанг керак!— захарханда қилди қоронғидан кимдир. Истеҳзоли кулги кўтарилди.

— Топдингиз! Уни елкаси сал-пал шилинган бўлса керак нари борганда!— деди аллаким.

— Қўяверинглар уни! Бизди орамизданам Широқлар чиқиб қолади! Ахир уруш эндигина бошланди-ку!— деди чолни калака қилган ярадорга танбеҳ берган одам.

Тўхтар қаттиқ чарчаган бўлишига қарамай, узок вақт ухлай олмади. Унинг кулоқларидан «Бизди орамизданам Широқлар чиқиб қолади! Ахир уруш эндигина бошланди-ку!» деган гап нари кетмас эди. Бу барча довонликларнинг айна кўнгилларидаги гап!

Эртасига йигирма чоғли, бўлиб ўтган тўқнашувларда ўзини кўрсатган чакирларни, шу жумладан, Тўхтарни ҳам, тўппа-тўғри ихшид ҳузурига олиб бордилар. У ерда бир неча атоқли беклар бор эди. Ихшид чакирларга қарата деди:

— Биз кентни ёв қўлига топширадиган анойилармас-лигимизни чинжинларга билдириб қўйиш вақти келди. Душман фақат қилич тилигагина тушунади! Сизлар девор ташқарисига чиқиб, довонликлар йўлбарсдек олишишга қодирликларини кўрсатасизлар! Учамакни ёндириб юбориш ҳали хамир учидан патирлигини билиб қўйишин бир!

Чакирлар душман учамагини ёндириб юборган довюрраклардан ҳеч ким қайтиб келмаганини яхши билишарди. Энди ўзларининг қисмати ҳам худди ўшандай бўлиши мумкин! «Улар халқ учун Широқдай ҳалок бўлдилар!— деган фикр кечди Тўхтарнинг хаёлидан.— Аммо, уларнинг қисмати, қай йўсин ўзларини қурбон қилганларини ҳеч ким билмайди. Шу учунам улар тўғрисида ҳали қўшиқ тўкиганларича йўқ. Эҳтимол Довонни ўз ҳаётим эвазига мен қутқазарман! Ўшанда мен тўғримдаям қўшиқ тўкиб айтишади! Бундай ўлим инсон учун шараф! Ахир, заутарам оташкада Емонликка қарши курашиб, ўз номингди номусдан қутқарасан, ота-боболаринг руҳ-

лариниям шод этасан, деди-ку! Ха, Широқтиям катталар чакиртириб келиб, нима килиши кераклигини айтган бўлсалар керак! Бундай режани аклли, ҳурматли кишилар биргаликда ўйлаб топадилар, довюралар уни амалга оширадилар!»

Тўхтар шундай хаёллар билан онласи жойлашган отхонага қайтди. Кампир онаси деворга бошини суяб, мудраб ўтирарди. Хотини четлари учган мис қозонда буламик пишираётганди. Учокдаги занф аланга шуъласи сомон устида ўтирган уч ёшли қизчаси билан бир яшар ўғилчасининг юзларида акс этарди. Тўхтар болаларини эркалатаркан, онаси билан хотинига эртага кентдан ташқарига чиқиб, очик майдонда чинжинларга қарши юзмаюз жанг қилажаги тўғрисида астагина шипшитди.

— Нимага энди сен?— сўради жонхолатда онаси.

— Чунки мен мерганман, эна!

— Сендан бошқа мерган йўқ эканми?!— зорланди онаизор йиғлаб нима деяётганини ўзи ҳам билмай.

— Бор... Уларам менминан бирга чиқишади!

— Менам сизларминан бирга ўламан!— пик-пик йиғлай бошлади Тўхтарнинг хотини.

— Йўқ, асло!— шартта гапни бўлди Тўхтар.— Мен нима учун чиқяпман ташқарига?! Олишаман... ўлиб кетаман, уруғим, пуштим... болаларим тирик қолсин деб... Сен уларни ўстирасан, деб!..

— Остадон оғзинга бориб қолган энангни кимга ташлаб кетмоқчисан?!

— Энажон! Сизди суяқларингиз остадонга кўйилмай, шэнбинларди оти топтамасин деб... уларди қиличи Чўлпонойди сочларини қиркиб ташламасин деб... олишаман... жанг қилишим керак эртага!

— Сенсиз, бари бир яшамайман, ўламан, ўғлим!

— Сен, Чўлпоной, хали ёшсан, чиройлисан! Яшашинг керак! Керак!.. Мени илдизим... уруғим қуриб битмаслиги учун!.. Сўнг... Мен буни биламан... кейин, сен... бари бир эрга... кимгадир тегишинг керак...— Тўхтар ўзини тутолмай овози қалтираб, кўзларида ёш гилтиллади.— Унда болалар... болаларим... уйнинг бўсағасидан ташқарида... янги уйингга сиғишмай... Нима деяпман ўзи?! Болаларимизди жонингдан яхши кўришингни биламан!

— Бошқа эркакка фақат ўлигим тегади!— шу пайтгача ҳикиллаб йиғлаётган Чўлпоной энди чинжинларни қаргаб, хўнграб юборди...

Тонг пайти Тўхтар қабристонга борди. У ерда кеча, Арқда, ихшид ҳузурида бирга бўлган чакирларнинг кўп-

ларини учратди. Демак, улар ҳам ота-боболарининг суяклари билан видолашгани келишибди-да. Ҳар ким ўзининг оилавий остадонига тушди. Тўхтар энг четдаги токча яқинига борди.

— Отагинам!— деди у бўғик овозда, ўпкаси тўлиб.— Мен келдим, эшитяпсизми? Мени жонимам тез орада сизди жонингиз ёнига учиб боради! Аммо мени суякларим сизди суякларингиз ёнида бўлмайти! Суякларимди лаънати чинжинлар тепалаб, мукаддас тупрокка қориштириб юборадилар. Бунгача мен ўнлаб, юзлаб чинжинларни ер тишлатаман! Шундай қилишга қасам нчаман!

Тўхтар ўзини ўн-ўн беш ёшга қариб кетгандек сезди. Курукшаган кўзларига ёш келмай қўйди, юраги эса гўё тошдек қотиб қолганди. У остадоннинг тор тешигидан ташқарига эмаклаб чиқди-да, оиласи ёнига йўналди. Йўл-йўлакай унинг хаёлига янги фикр келди: аёвсиз жангда қурбон бўларкан, аждодлар ғазаби, умуман номуссизликдан қутулиш... уруғ-аймоғини халокатдан асраб қолишдан ташқари осмонда онаси, хотини Чўлпоной, болалари жони учун ҳам жой ҳозирлайди! Уларнинг жони осмонга учиб чиққанида Тўхтарнинг жони ёнида тайинли жой бўлади! Бундай шарафга у фидокорлиги, қўркмаслиги, умрининг қолган қисмидан воз кечиши орқали эришади! Ҳа, тақдир, унинг зиммасига оғир юк ортган экан!

Чўлпоной йиғлаб юриб, арзимасгина нонушталик тайёрлади. Болалар уйғониб, моғорлаган қаттиқ нон ея бошладилар. Тўхтар онаси билан хотинининг ўртасига ўтириб, болаларини тиззасига олди.

— Яхшилаб тўйиб ол, ўғлим, қувватлан, жангга кетяпсан-а!— деди бугун эрталабдан ўзини сал қўлга олган она. Тўхтар буламикдан татинди, талқон билан қаттиқ нон еди. Гўдаклар яна нон сўрашганди, у болакайларга нондан ушатиб берди... Орага нохуш сукунат чўқди. Катталарнинг учаласи ҳам бир нарса тўғрисида ўйлардилар: улар ҳозир охири марта биргалашиб нонушта қилишяпти. Диллари ғам-андух тўла, йиғлаб юбормаслик учун ҳеч ким чурк этмасди.

— Дадажон! Шиз кечқуйин менга... укамгаям қизий ойма ойиб кеяшизми?— деди Тўхтарнинг кемшик тишли қизчаси. Чўлпоной эриниң бўйнига осилиб, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади. Кўп йиғлаш, уйқусизликдан мадорсизланган кампир хўрлиги келиб, кифглари силкинар, аммо кўзларида бир томчи ҳам ёш қолмаганди. Қўрқиб кетган болакайлар баравар чинқириб юборишди. Дили вай-

рон бўлган Тўхтар ҳам ўзини туголмай, эркак йиғиси билан ўксиб-ўксиб йиғларди... Ниҳоят кетиш вақти бўлди. Ҳаммалари ўринларидан туришди. Довонликлар ода тига кўра, Тўхтар ўғилчасининг оғзига озгина тупуриб кўйди. Шундай қилинса, бола отасини ичикиб соғинмайди! Чўлпоной ўзини эрининг оёқларига ташлаб, маҳкам ёпишиб олди, қизча Чўлпонойга ёпишди. Тўхтар нима қилишини билмай, саросимада тек турарди... Охири у хотинини тирсагидан ушлаб турғазди-да, қизчасини кўлига олиб, Чўлпонойга тутказгач, эшик томон шошилди.

— Менминан-чи? Менминан хайрлашмайсанми, болам?!— ўпканди кампир. Аммо Тўхтар орқасига қайрилиб карашга журъат этолмади, чунки у ўзини хотини, болалари устига беихтиёр ташлаб юборишдан кўрқарди. Онанинг ўзи бориб, ўғлини бағрига босди, юзи, кўзлари, пешонасидан ўпди. Чўлпоной қуйиб қўйгандай отасига ўхшаш ўғилчасини бағрига маҳкам босган кўйи мўлтираб қолаверди...

Тўхтар ён дарвоза томон йўл олди, кўнгилли довюраклар ўша дарвозадан чиқишлари керак эди. Оиласи билан видолашган Тўхтарнинг дили ғазаб-нафратга тўлганди. Ҳозир у нақд ўлимга кетяпти! Бу ўлим Тўхтарни қажон болалари, севимли хотини, меҳрибон онасидан тоабат жудо этади, ғамхўри йўк бола-чақасининг тақдири, ким билсин, нима кечаркин... Лаънати чинжинларнинг қасофатидан бу! Биздан нима керак асти уларга?! Ўз юртларида яшайвермайдиларми?! Бевакт ўлиб кетиш жуда алам қилади, аммо илож қанча, ўзга йўл йўк! Ҳамон менинг ўлимим зарур экан, у душманга жуда қиммат тушади! Менинг ҳаётим эвазига ёв ўнлаб, юзлаб шэнбинларидан маҳрум бўлади.

Тоғ тизмаси ортидан қуёш мўралар-мўраламас Арк томида карнай садолари янгради. Шу захоти ички кентнинг бош дарвозаси тавақалари ланг очилиб, ташқарига уйсимон иккита ёғоч қурулма аста силжиб чикди. Гўё баҳайбат ёғоч сандиқ ҳаракатланаётганга ўхшарди. Бу қурулмалар камалдаги ички кентга яқинлашиш қулай бўлсин учун шэнбинлар чала ёнган иморат ёғочлари, ағанаган гувалаклардан тозалаб қўйган ташки кентнинг кўча-майдончалари орқали чинжинлар ҳалқаси томон илгариларди. Имиллаб силжиётган қурулманинг ёғоч деворидаги ходалар орасидан доволликлар отаётган ёй ўқлари шэнбинларни йўл-йўлакай тутдай тўкиб борарди.

Шу пайт қуршов халқасидан анча узок, Улуғтоғнинг тик ёнбағрида элас-элас карнай товуши эшитилди. Ҳа, бу кунботардаги Куба, Мугўғлон, Қанд, Гесай, Чуст ва бошқа кент-депаралардан Эршига мадад куч сифатида келаётган чақирларнинг карнай овозлари эди! Тоғ томондан бир неча жойда куюк чанг тўзони кўтарилди. Бу — учқур отларда ёвга камон ўқи ёғдириб елаётган чақир отларининг туёғидан кўтарилаётган чанг эди! Қамалдаги кент минораларидан, девор шинакларидан, кентнинг баланд-паст томларидан қараб турган эршиликлар кўзига бу чанг уларни қонхўр Сарик аждар комидан қутқазиб олиш учун келаётган эртаклардаги улкан ҳамда дўст дев пуркамиш ғазаб тутини янглиғ туолди. Ҳар доимги карнай овози доvonликларни ҳеч қачон, ҳатто карнай ихтиро этилгандан бери ҳам ҳозиргидай шодланторманган, бу қадар руҳларини кўтармаганди! Олис карнай овозлари гўё доvonликларнинг юраклари қаъридан отилиб чикиб, баланд тоғ чўққиларига урилгач, акс садо берарди. Карнайларнинг наъраси қамалдаги ҳаммани ваҳима чанғалидан халос этиб, оёққа турғазганди. Фақат жангчи чақирларгина эмас, кексалар, кампирлар, ҳатто касаллар ҳам ўзларини энди кучлироқ, дадилроқ, чакқонроқ сеза бошладилар. Одамларга кент деворлари, миноралари, дарвозалар ҳар қачонгидан мустаҳкамроқ, калинроқ, баландроқдек эди.

Сандиксимон ўзиюрар ёғоч уйлар гоҳ ёпирилиб келган шэнбинларга чап бериб, орқага тисарилар, гоҳ яна шэнбинларни кийрата-кийрата қуршов халқасига яқинлаб келарди. Оддий ёйлар тугул ўзиотар ёй ўқлари ҳам йўнилмаган йўғон ходаларни тешиб ўтолмасди. Шэнбинлардан айримларни ўзиюрар ёғоч уйларга яқинлаша олсалар ҳам, аммо бундан фойда йўқ эди. Уйларни қилич ҳам, найза ҳам, ханжару болта ҳам шикастлолмасди. Гоҳ олға, гоҳ орқага силжиётган ўзиюрар ёғоч уйлар шэнбинларни яқинроқ келишга кизиқтирар, айни вақтда, зич қуршовга тушиб қолишдан эҳтиёт бўларди. Чинжинлар анчадан кейин бунни сезиб, бошлари қота бошлади. Хўш, «ажал сандиқлари» нега қуршовдан кўрқяпти? Диккат бериб кузата бошлаган шэнбинлар ўзиюрар ёғоч уйларнинг томи йўқлигини пайқаб қолишди. Шундан сўнг шэнбинларнинг зич гуруҳи совут ва қалқонлар химоясида катта талафотларга ҳам қарамай ёғоч уйларни амаллаб қуршовга олгач, уларнинг тепасига тармаша бошладилар.

— Тўхтар! Ёйларни ташланглар энди! Найзаларни

ишга солиш керак!— буюрди ўнбоши ўзга тилдаги бакир-чакирлар орасидан.

— Аравани тагигаям кира бошлашди!— кичкирди довонликлардан кимдир.

— Кираверишсин! Елкаларига, бошларига найза санчинглар!— буюрди хириллаган овозда ўнбоши.

Чинжинлар тобора кўпроқ, қаттиқроқ хайкиришарди. Тўхтар арава деворидан ошиб тушаётган шэнбиннинг қорнини ёриб ташлади, шу чоғ ўзи ҳам кўкрагидан жароҳатланди. Шэнбинлар найза ва болталар билан араванинг қоплама ходаларидан бирини кўпориб ташладилар...

— Улуғ Ахурамазда! Болаларимди, уруғимди ўзингга топширдим!.. Уларди... ўз...инг!— деди базўр жон бе-раётиб Тўхтар.

Шэнбинлар иккала ўзиюрар ёғоч уйларни ходаларини буткул кўпориб ташлаб, ҳар бир кулбада ўнтадан довонлик жасадини кўришди. «Ажабо, ниҳоятти йигирмата довонлик икки юздан ортиқроқ ханликни йўқ қилиб юборса-я?!»— хайратга тушишди Хань саркардалари.

Қуршов ҳалқасининг ташқарисидан хужум қилган чакир гуруҳлари санчма жанг қилиб туриш билан чекландилар. Улар учқур отларда шэнбинлар устига сийрак саф бўлиб ёпирилишар ва ёйлардан ўқ узиб, дарҳол орқага қайтардилар. Таъкиб этганларни эса, йўл-йўлакай аниқ мўлжалга олиб деярли хатосиз қулатардилар. Ўзиюрар ёғоч уйлар жанги асносида учқур отлиқ гуруҳлар қуршов занжири ташқарисидан шэнбинларга икки марта ташландилар. Уларнинг ҳийлаларидан оғизлари куйган чинжинлар довонликларни узоқ таъкиб этмайдиган бўлиб қолишганди. Бугунги жанг босқинчиларни ортиқча ташвишлантирмаган бўлса-да, лекин бу тўқнашув довонликлар ночор аҳволда эмасликларидан, улар шэнбинларни ҳам ичкари, ҳам ташқаридан қисиб келиб, исқанжага олиш ниятида эканликларидан дарак берарди! Қамал бошлангандан бери биринчи марта жангни довонликлар бошлагандилар. Ҳарбий маҳорат алломаларининг фикрича, жангдаги ташаббус — ғалаба омилларидан биридир.

Жанг тугагандан сўнг цзянцзюнь Ли Гуан-ли Жао Ши-чэн, Ван Кўй, Ли Чи ва сяовэйлар билан бирга ўзиюрар ёғоч уйлар қолдиғини кўздан кечиришди. Маълум бўлдики, уйлар бор-йўғи довонликларнинг атрофига йўғон ходалар қоқилган одатдаги катта икки ғилдиракли аравалари экан холос. Арава ниҳоятда оғирлашгани учун уни қулай кўшилган кўринмас от ҳам зўрга торта

олган. Уй секин силжишининг боиси мана шунда. Уйлар деворининг у ер-бу ерида ҳосил қилинган тешик ва ходалар ораллигидаги тирқишлар орқали ташқари қузатилиб, ёйлардан ўк узиб турилган. Довонликлар оддийгина қурулмадан моҳирона фойдаланиб, икки юздан зиёд шәнбинларни кириб ташлагани Хань саркардаларини айниқса қаттиқ ҳайратга солди.

— Жудаям жўн қурулма экан-ку, роса бошимизни қотирди-е!— деди саркардалар ҳайратини ифодалаб Жао Ши-чэн.

— На сюнну, на юечжи, на усунлар қўлламагани бундай ўзиюрар ёғоч уйларни!— гап ташлади Ван Кўй.

— Ҳа, бошқа ҳеч ким!— кўшимча қилди Ли Чи.

Фақат Ли Гуан-лигина жим турарди. У саросимадаги саркардалар мулоҳазасидан фикран анча илгарилаб кетганди. Бошқа халқларда бундай қурулма бўлмагани аниқ. Аммо, хўш, нега бу қадар оддий, аини вақтда, самарали қурулма ясаш бошқаларнинг хаёлига келмаган? «Кўчманчиларга бундайин қурулмалар наф келтирмасди,— мулоҳаза қиларди ўзича цзянцзюнь,— сабаби, бундай қурулмалар секин силжийди, уларда отлик душманларни таъкиб этиш ёки улардан қочиб қутулиш мумкин эмас».

— Ходалар билан ўралган бундай аравалар камалда қолганлар учунгина қўл келади,— деди надоматли оҳангда Ли Гуан-ли баланд, ўн олти қиррали, сариқ шойидан тикилган сержило қодирга қайтиб келгандан сўнг.

У саркардаларга жавоб бериб юборгач, довонликларнинг ўрмаловчи ёғоч уйчалари тўғрисида ўйлашни давом эттирди. Нафақат кўчманчилар, ханликлар ҳам ихтиро қилишолмаган ахир бундай қурулмани! Ли Гуан-ли Осмонтагидаги урушлар тарихини жуда яхши биларди! Жунгўнинг ўзида озмунча шаҳарлар камал қилинмаганми! Жангари Жангў подшоҳликлари даврдан тортиб ҳатто шу пайтгача энг қудратли давлатларда ҳам бундай қурулмани хаёлга келтирмаганлар! Демак, довонликлар ханликларга нисбатан отда жанг қилиш борасидагина эмас, ихтирочиликда ҳам анча устун эканлар... Цзянцзюнь қаршисидаги душмани шу пайтгача ўйлаган даражада анойи эмаслигини тушуна бошлади.

Ли Гуан-ли қачонлардир Хань кўшинида қўлланилган икки филдиракли жанговар араваларни эслади. У Чин ҳали империяга айланмай, тахтда Сяо-Гун¹ ўтир-

¹ Эрадан олдинги 361-338-йиллар.

ган подшоҳликдангина иборат замонларда давлат ар-боби Шан Ян ўтказган ҳарбий ислоҳатнинг тафсилотларини бирма-бир ҳаёлидан ўтказа бошладн. Чин давлатининг кўшини ислоҳатга мувофиқ қайта тузилиб, қайта қуроллантирилган эди. Кўшин таркибига отлик аскарлар киритилганди. Биринж қурол-яроғлар аста-секин темир қуроллар билан алмаштирилди. Шэнбинлар илгариги узун кийимлар ўрнига кўчманчиларники сингари жангга қулай калта либослар киядиган бўлишди. Кўшин айни ўша кўчманчиларники сингари бешлик-ўнликларга эга бўлди. Жангда кўрқоклик қилган шэнбинлар жазога тортиладиган бўлди. Ислоҳат натижасида Чин подшолиги кўшинининг бошқа ванлар (подшолар) кўшинига нисбатан жанговарлиги ортди. Худди мана шу ҳарбий куч Чинни подшоликдан империяга айлантирганди! Аммо Шан Ян ислоҳати мукамал, тўғри ўтказилганмиди? Нега Шан Ян ўша пайтгача наслий оқсуяклар ҳарбий кучининг ўзагини ташкил этган икки ғилдиракли ҳарбий араваларни кўшин таркибидан чиқариб ташлаган?! Ҳа, бу Шан Яннинг хатоси, ислоҳатнинг камчилиги!.. Аммо ҳозир шартмикин шу ҳақда бефойда бош қотириб ўтириш?! Йўғон ходалар билан ўралган анави лаънати аравалар кентдан имир-симири чиқиб кела бошласа, нима чора кўрилади? На Чанъаннинг донгдор қуролсозлари ясаган темир қиличлар, на найзалар қор қилмаса уларга! Ҳар қандай совуту қалқонни тешиб ўтишга қодир, хунларнинг додини берган ўзюнар ёй ўқлари ҳам ҳеч нарса қилмади! Нима, ҳар бир ўлдирилган доволлик учун ўнлаб, йигирмалаб шэнбин қурбон бўлаверадими?! Нахотки бошқа бирор чора бўлмаса?! Ҳарбий санъат алломаси, тажрибали Кўшинбоши цзянцзюнь Ли Гуанли доволликларнинг жўнгина, лекин ҳайратангиз жанговар ихтиросига қарши, унга бас кела оладиган чора тополмай қийналарди.

Хань саркардалари ўрмаловчи ёғоч уйлар қолдигини кўздан кечираётганларида кент девори минорасидаги ихшид Мўдтой аъёнлари билан бирга уларни кўзатиб турганди.

— Қаранглар, жудаям ҳайратланишяпти-е!

— Ҳа, бошлари қотмай иложлари йўқ! Бундай қуролмани умрларида биринчи марта кўряптилар ахир!— деб қўйди Чағрибек.

— Ўша дурадгор билан темирчиларди Аркка чақиртиринглар!— Буюрди ихшид минорадан пастга йўнала туриб. Саркардалар унинг орқасидан эргашдилар.

— Қаерда ўргангансан бундай аравалар ясашиди?— сўради Мўдтой кириб келган Ўрўбаздан.

— Худди шундайларини ҳеч қаерда учратмаганман,— жавоб қайтарди Ўрўбаз ер баравар таъзим бажо келтиргач, қаддини ростлаб.— Аммо ўз юртимда, Парфиёнада Эрон шоҳларини жанговар араваларини кўп кўрганман... синчиклаб кўздан кечирганман. Отам билан бирга ўша араваларга узун қилнчлар ҳам ўрнатганмиз. У араваларам икки ғилдиракли, лекигин ҳеч бир томони ўралган эмасди... Ҳаммаёғи очиқ эди.

— Форслар бундай жанговар араваларда юнонларга қарши кўп марта жанг қилганлар,— кўшимча қилди Қўшинбоши Чағрибек.

— Ундай жанговар араваларди дастлаб ўзимизди бактриёналиклар ўйлаб топишган. Форсларга қарши қўллаганлар. Форслар ўшалардан ўрганишган!— деди заутар.

Беклар унга ҳайрон қараб қолишди: ҳамма бу муҳтарам зот тарихни яхши билишидан хабардор эди, аммо ҳеч ким унинг турли халқ ҳарбий қуроллари тўғрисида ҳам маълумоти борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Форслар шаҳарларди камал қилганларида,— узилиб қолган гапини давом эттирди Ўрўбаз,— узун хода билан қамишлардан баланд минорасимон қурулма ясаганлар. Ўша қурулмани ғилдиракларга, ғалтакларга ўрнатиб, девор яқинига итариб келтирганлар-да, шаҳар ҳимоячиларни бошига ўк ёғдирганлар. Буларни мен кўпни кўрган одамлардан эшитганман.

— Тўппа-тўғри!— заутар яна темирчи қулнинг гапини маъқуллади.

— Нимага энди сизларди ғилдирағи баланд араваларингди ҳам ходаларда ўраса бўлмайди, деб ўйладим,— деди гапини яқулаб Ўрўбаз.— Туранболга фикримни маъқуллади. Кейин уста Жувдар иккимиз ўша иккита аравани ясадик.

— Балқиб турган бу қуёш тагида ҳеч бир нарса буткул янги эмас!— деб қўйди мамнунлик билан заутар.— Аммо улуғ Ахурамазда ҳар қандай иккита бор нарсадан учинчисини яратмоқ укувнини ҳар кимга ҳам ато этавермаган!

ТАШЛАНДИҚ ҚИШЛОҚЛАР

— Шуни унутмангларки, кўшин ортидан илашиб келган текинхўрлар ҳам кунига уч маҳал овқат талаб қилишади! Эртагаёқ уларнинг тенг ярмини уйларига қайтаривориш керак! Ортиқча текин томоқлардан қутулишимиз зарур! Шэнбинларни атрофдаги қишлоқларга наҳор юборилсин: оч одам кўмиб ташланган ғалла ҳидини дарров сезади! Ҳар бир шэнбин ўз овқатини ўзи топиб есин! Довон ариқларида бақа, илонлар тўлиб-тошиб ётибди! Бутазорлардаги ёввойи мевалар тўкилиб, чириб кетяпти!

Ли Гуан-ли ҳузурида ўтказилаётган кенгашдаги ҳарбий бошлиқларга цзянцзюнь Эрши қамалини давом эттириш ниятидалиги маълум бўлди.

— Довонда қишлаймиз шекилли!— шивирлади сяовэй ёнидаги ўзи сингари юзбошига. Улар эндигина цзянцзюньнинг кашталанган кенг чодиридан чиқишганди.

— Ахир у Эршини олмасдан Осмонтагига қайтиб бо-ролмайти-да,— деди иккинчи сяовэй.— Эрши цзянцзюньни унвонини оклаши керак-ку!

— Тўғри айтасан, Осмон Ўғли ўтган гал юришдаги мағлубиятни зўрға кечирди. Мабодо бу сафар ҳам шарманда бўлиб қайтсак, нақ ҳаммамизни дорга тортади-я!

— Тўғри, ҳечам кечирмайди! Ўтган гал олти минг киши келган эдик, бу йил Дуньхуандан чиққан шэнбинларнинг ўзиёқ олти минг! Қарвонлар, савдогарлар, бошқалар билан яқин юз минг...

— Ҳа, йўлга чиққанлар... Ҳозир қанчагина қолдик? Айтишларича, қирқмингтача холос! Бунга анави лаънати Йу кентини қамал қилиб турганлар ҳам киради ҳали. Наҳотки йнгирма минг одам йўқотган бўлсак?! Хўш, эвазига нима олдик? Эрши ҳалиям таслим бўлгани йўқ. Довонлиқларнинг кунботар кентларидан янги-янги мадад юзликлар, эҳтимол, мингликлар келиб турибди!.. Ким билсин уларни қанчалигини, қамишзорлар, тоғ дараларидан яшириниб юришади.

— Ҳамма гап шунда-да. Цзянцзюнь эршилиқларни очликдан дармонларни қуришиб, таслим қилдирмоқчига ўхшайди. Бундан кейин уларни кунботар кентларини қўлга киритиш учун ҳам шэнбинлар керак-ку!

— Жао Ши-чэн барча ўлган шэнбинларни ҳам, чақирларни ҳам кийимларини ечиб олиш керак, деганидан

кейин, кишни Довонда ўтказишимизга шубҳам қолмади!
— Тўғри, бу кетишда шундай бўлади ҳам!

Сяовэйлар қуршов ҳалқасига етиб келганларида ҳар қайсиси ўз минглиги томон йўналди. Улар ҳозироқ эртага атрофдаги қишлоқларни тинтиб келиш учун юзтадан шэнбин ажратиб қўйишлари керак.

Тушга яқин шэнбин юзликлари аҳоли ташлаб кетган қишлоққа кирди. Бу ерга ҳали бирорта ханлик қадам босмагани кўриниб турарди. Қишлоқ Қорадарё бўйидаги қамишзорлар ўртасида жойлашганди.

— Ань-ин, Ань-ши, Жэн Чэ! Келинлар, манави ховлига киришимиз!— шэнбинларини чақирди хирқироқ овозда ўнбоши.

Ўнликдан қолган олтига шэнбин ўнбоши билан бирга ҳаммаси бўлиб етти ханлик отлари тизгинидан етаклаб, гувалак деворли ховлига кирдилар. Дарвозадан кираётганда Жэн Чэ отини қамчилаганди, олға интилган от пастак дарвозанинг тепасини эгар қоши билан ағдариб юборди. Ховлида мевали дарахтлар билан узум токи анчагина экан. Шэнбинлар отларни дарахтларга боғлаб қўйиб, гувалакдан қурилган лой томли уйларни, бостирма, отхона, молхоналарни тинтиб чиқишди. Ховлидан оқиб ўтган ариқча ёнидаги катта қайрағоч тагида кенгина супа кўзга ташланди. Чинжинлар лоақал бирон қоп бўлса ҳам ғалла топиш умидлари чиппақка чикқач, супа атрофига тўпландилар. Ўнбоши супа устидаги эгалари ташлаб кетган нимдошроқ бўйра устига чиқиб, ёнбошлади.

— Қамишзорда жуда ичкарилаб кетмадикмикан дейман?— ҳадиксираб сўради Ань-ши Ань-индан.

— Ўлгудай кўрқоксан-да, юрак-пурак борми ўзи сенда?— ўшқирди унга ўнбоши.— Отлик доволиклар Қуба кенти, кунботар томондан келишади. Биз Эршини кунчиқиш томонида турибмиз.

Ань-ши жим бўлиб қолди. Жэн Чэ сўкини бошлади:

— Бу дарахтларни нимага экишган, меваси қачон пишади? Нимага манави узум нордон?! Кўли акашак бўлсин экканни!

— Булар эртапишар олма дарахтлари! Уларни меваси сен бу ерга келишингдан олдин пишиб бўлган. Узум ҳали пишгани йўқ,— деди Ань-ши.

Жаҳли чикқан Жэн Чэ калтак билан кўм-кўк узум бошларини савалай бошлади. Ғўр узум бошлари бодраб ерга тўқилди.

— Кўзинг оқиб тушади, Жэн Чэ!— ўшқирди Ань-ши ўзини тутолмай.

— Кўрқитиб бўпсан! Ўзингни бил, ярамас!

— «Ярамас»— сенсан, мен — нунфуман!

— Бас қилинглар! Йўкса, иккалангни ҳам терингни шилиб оламан!— дўқ урди ўнбоши.— Билиб қўй, Жэн Чэ, айникса сени аямайман!

— Биладан! Қизил кийимим ярамаслигимни билдириб туради, Ань-ши бўлса кўнғир либосда. Мени кўзларим теварагида кўк чизик бор, ту-нуман! Ань-ши озод шэнбин. Ўнлигингда менга ўхшаганлар учтамыз, кимлигимизни яхши биламиз!

— Сенларни менга беришганда, ярамаслар исковичликни яхши бажаришади, дейишганди. Сенлар бўлса, бирон егулик топиш ўрнига нукул гап сотяпсанлар!

— Ўнбошиларни бурни ҳам хид олар бўлади!

— Бир кунмас-бир кун нақ тилингни кесиб ташлашади-ёв, Жэн Чэ!

—...Кейин ўша тилингни кўз олдинда итларга ташлашади, дегин... Минг шукрки, ихтиёр ўнбошиларда эмас!

— Ўрнимдан туришга эрняяпман-да, йўкса, нақ...

— Ўнбошимиз олижаноб, ҳазилни тушунади. Ҳазиллашиб туриш керак-да ахир.

Ўнбоши билан Жэн Чэ уришиб қолмаганларини кўрган Ань-ши енгил хўрсиниб қўйгач, Жэн Чэга юзланди:

— Хафа бўлмагину, Жэн Чэ, ҳалиги кўрнамаклигинг, кечирасан, гўр узумларни ер билан битта қилаётганингни кўриб, ўзимни тутолмай қолдим. Айтяпман-ку сенга нунфунман деб, умр бўйи мева кўчати ўстирганман, шоли, буғдой, карам... экканман. Қишлоғимда яхши боғбон ҳисобланардим. Кулбам ёнида бир бўлтак ерим ҳам бор. Хотиним билан уч болам қолган уйда. Вой-эй, жудаям соғиниб кетдим уларни! Ишқилиб, тинч ўтирган бўлишин-да!

Ань-ши болалари, ҳамқишлоқлари тўғрисида ҳеч кимга қизиғи йўқ, ҳатто зерикарли, аммо ўзи учун кадрли иқир-чикирларни ҳам қолдирмай гапира бошлади. У ҳозир йиғирма саккиз ёшдалиги, саккиз йил муқаддам илк бор ҳарбий хизматга чақирилгани, икки йил хунлар чегарасида бўлгани-ю, бу гал тажрибали шэнбин тарзида бу ёққа, Довонга юборилганини бир неча марта такрорлади. Чоккина хўжалиги ҳақидаги ҳикояси шэнбинлар диққатини тортди. Ань-ши солиқни пул тарзида эмас, ҳосилдан маълум қисмини бериш орқали тўлангани нунфуга қулайлигини алоҳида таъкидлади. «Пул қўлни

кири, бугун бор бўлса, эртага йўқ. Солиқчи келганда, ёнингда пул бўлмаслиги мумкин. Каттиқ бир камчи ейсан-у, югургилаб судхўрни уйига бориб қолганингни ҳам билмайсан. Қарзга илиндингми, тамом узиб бўпсан уни!»

— Тўппа-тўғри!— маъкуллади унинг гапини шэнбинлардан бири. Судхўр қарз мухлатини чўзиб бериши учун унинг ерида ишлашинг керак, ўзингни экинларингни парваришлашга вақт қолмайди. Кейин ортиб бораётган қарз бадалига болаларингдан бирортасини бериб юборишга мажбур бўласан ёки ўзинг қулликка тушасан! Мени укам агар тирик бўлса, хозир кимларнидир қули.

— Мен шикоят қилмасам ҳам бўларкан унда!— гапга сукилди Жэн Чэ.— Аллақачаноқ бунақа борди-келди ташвишлардан қутулганман! Ҳатто бобом Чин Ши хуанди замонидаёқ қотил сифатида давлат қулига айлантирилган экан. Қарз тўлайвериб ийиғи чикқан катта бобом охири чидолмай судхўрни шартта чавақлаб ташлаган бўлса керак ҳойнаҳой. Уни суяқлари ҳозир Чанчэнини қаеридадир тупроқ остида ётибди. Ўша қотиллик учун катта бобомни уч авлоди қулга айлантирилган. Тўртинчи авлоддан бўлганим сабабли, у ҳукм менга дахлсиз. Аммо бундан нима фойда? Менда ер ҳам, уй ҳам, пул ҳам йўқ эди! Бошим оққан томонда изғиб юрдим, тиланчилик қилдим, оч-яланғоч қолдим, ўғирлик қилдим... Бир кун охири ночорлик жонимга тегиб, «овга» чиқдим. Агар «овим» бароридан келмаса, ўзимни ўлдиришга аҳд қилдим. Хайриятки, ишим ўнгидан келди. Кечки пайт бундай қарасам, йўлда бир қизча тугун кўтариб келяпти. Орқасидан тушдим. Биринчи учраган бутазордаёқ уни тутиб, оғзига шартта латта тикдим-да, пастдаги жарликка судрадим. Тугунчасидаги пиширилган гуручни еб, ўзини зўрладим. Шу пайт жарлик тепасидаги йўлдан одамлар ўтиб қолишди. Бир кўлимни қизчани оғзига маҳкам босиб, иккинчи кўлимда томоғидан бўғдим. Йўқса, йўловчилар сезиб қолишлари мумкин эди. Одамлар узоқлашгач, қўлларимни олиб қарасам, қизча ўлиб бўлибди...

— Ҳой, ростданам ярамас экансан-ку, а!— деди ғазаб билан Ань-ши.

— Авлод-павлоди билан жиноятчилигини ўзи айтиб турибди-ку!— истехзо қилди Ань-ин.

— Ўзинг-чи, ўзинг ҳам қизил кафанга ўрангансан-ку, Ань-ин. Кўзинг теварагида ҳам меникига ўхшаш кўк чизик бор!— писанда қилди Жэн Чэ.

— Тўғри, мени кийимим ҳам қизил, кўзларим теварагида кўк чизик бор. Мени ҳам ярамас дейишади, чунки

мен ҳам сен сингари давлат қулиман! Аммо сендай малъун билан ҳатто шолিপоялар мўл, анвойи шароблар сероб осмонга чиқишдан ҳам ҳазар қиламан!

— Ана холос, нима бало, ту-нуларга Осмон эшиги бекитиклигини билмайсанми дейман?! Ундан кўра, яхши-си, буёгини эшит: ўшандан кейин бошқа ўлкаларга кочи-б кетдим. Осмонгаи жуда кенг-да ўзиям! Аммо, акси-га олиб, худди шу пайт Осмон Ўғли бошпанасиз дарба-дарлар ту-нуга айлантририлиши тўғрисида қонун чиқариб қолди. Ту-ну меҳнати мени жудаям эзиб юборди, чунки меҳнат қилиб ўрганмагандим-да. Назоратчилар кўли-дан неча-неча марталаб қочдим, бош сукмаган жойим қолмади. Ҳатто шахсан Осмон Ўғлининг боғига ҳам ки-риб бордим!..

— Мақтанаверма кўп. Ҳамма билади буни!— ўш-қирди ўнбоши.

— Биламан, гапим гашингни келтиряпти. Аммо би-либ кўй: Осмон Ўғли шахсан ўзи буюрган мени бу ёққа юборишни. Довонда илгари ҳам бўлганман. Бу ердаги йўлларни яхши биламан, мени тез-тез йўл кўрсатувчи қилиб олишади.

— Олиб қоч-а, олиб қочавер!

— Ҳар қанча мақтансам арзийди, қулликдан қутулиш йўлини топганман-да ахир! Еш, бақувват ту-нуларни кунботар мамлакатларга юбориш учун танлаб олиб, агар урушда ўзингларни кўрсатсанглар... қайтиб келгандан кейин... озод бўласизлар дейишди. Тўғри, бундай ваъда бермасалар ҳам мен бу ёққа жон-жон деб келаверар эдим. Назоратчилар қамчиси остида ишлагандан минг марта яхши эмасми ахир бу?! Талончилик, одам ўлдириш чўт эмас менга!

— Жуда тўғри айтдинг, Жэн Чэ,— деди ўйчан қиёфа-да Ань-ин.— Бошқа ҳунаринг ҳам йўқ ўзи. Аммо хайрон қолдирадигани шуки, у ёқда талончилик, боскинчилик, зўрлаш, қотиллик учун ту-нуга айлантрирадилар, бу ерда ўса, худди шундай «хизматлар» эвазига озод қилишади...

— Ань-ин, сени доимо топганинг қандайдир доно гап-лар! Бош қотириб нима қиласан?! Айтганларини бажар — вассалом!

— Нега бош қотирмасаканман энди?!— бирдан ху-ноби ошиб кетди ўнбошининг. У шу даражада газаблан-гандики, беихтиёр супадаги ётган жойидан илдам бош кўтариб, чордона қурди-да, атрофидагиларга юзланди:

— На кундуз, на кечаси тинчлик бермайди ҳар хил бўлмағур хаёллар!

— Хе, нимасини айтасан, хаммамизам...— ачинган-симон бош силкиб кўйди Ань-ин.

— Хечкайсинг кийналмагансанлар мендака!

— Нима гап? Тинчликми ўзи?— сўради Ань-ши.

— Жон бошига олинадиган солиқ илгаригидай эллик олти ёшгача бўлмай, саксонгача деб белгилангандан кейин,— бир оз енгил тортгандек киёфада хасратини тўкиб сола бошлади ўнбоши,— кишлоғимиздаги айримлар ота-оналарини бекитикча гумдон қилишди. Қўшним куппа-кундузи етмиш бешга кирган отасини орка томондан бошига тош билан уриб ўлдирди. Мен уларни кига эндигина ўроқ сўрагани киргандим. Қўшним дарвозани тамбалаб кўйишни унутган экан... Чолни оғзи бурнидан қопқора қон оқиб ётарди. Этим жимирлашиб кетди. Жон талвасасидаги чол ким урганини билмаган шекилли, ўғлини ёрдамга чақирди. Ўғил қарахт бўлиб турарди. Охири чол қимирламай кўйди... Ўғли уни ёнига ўтириб, пик-пик йиғлай бошлади. Қўшним билан иккимиз ёш болалигимизда, унинг ҳали ёш отаси бизни тиззасига олиб эркалатарди. Дарахтдаги олмани олишга бўйимиз етмаса, ўғли билан мени навбатма-навбат елкасига чиқазиб, олма тердирарди. Ушани эслаб, мен ҳам йиғладим. Хеч қачон бундай қотиллик қилмасликка оғинчидим. Орадан бир йил ўтди. Лаънати жон боши солиғи яна бир ярим марта кўпайди. Энди мени миямга ҳам гоҳ-гоҳ отам тезроқ ўла қолсайди, деган фикр келадиган бўлиб қолди! Аммо отам ёши анчага бориб қолган бўлишига қарамай, тиним билмас, томорқамиздаги экинларни тимирскиланиб чопгани чопган, майда-чуйда уй ишларини ҳам бажарар, қисқаси, солиқ пулим ҳали-вери камаядиган эмасди. Бир кун ҳисоблаб қарасам, агар отам яна икки йил яшаса, қарз учун мен қул қилиб сотилишимга тўғри келарди. Унда икки ёш болам, хотиним, отамни ўзини ҳам ҳоллари нима кечади?! Бир қуни солиқчилар келиб, уйимизни ёки тирикчилигимиз ўтаётган томорқамизни тортиб олмоқчи бўлиб дўк-пўписа қилганларида, пичоқ бориб суякка етди. Миямдаги шум ният баттар жимирлай бошлади. Лекин, қани, қўлим борса отамни ўлдиришга! Бироқ, ярим кечаси отам қаттиқ уйқуга кетганда, хотиним иккаламиз болаларни ховлига олиб чиқдик. Мен уйга қайтиб кириб, отамни қўл-оёгини аста чилвирда боғладим. Қулбага ҳўл похол олиб кирдим-да, ўт туташтирдим. Ичкарини тутун қоплади, шундан кейин туйнукка похол тикдим-да, эшикни маҳкам беркитдим. Тонг отишга яқин хона ичига кирсам, отагинам жимги-

на, нафас олмай ётибди... Гўё у ухлаётган эди. «Қон тўкмаганим яхши бўлди!» дедим хотинимга шивирлаб. Аммо ичимдаги қандайдир овоз: «Нима? Бари бир эмасми? Сен — падаркушсан! Бундан оғир жиноят йўқ-ку!» — дерди. Бирдан ўзимни туюлмамай хўнграб юбордим, ўзимни отам жасади устига ташлаб, фарёд чекдим... Ҳеч ким мендан отанг нимадан ўлди, деб сўрамади ҳам. Энди, айниқса, кейинги пайтларда ҳар кеча отамни тушимда кўриб чиқаман. Отам мени ёнида аллақаяқларга етаклаб кетади, мен бўлса, гоҳ-гоҳ тубсиз зимистон чуқурликка тушиб кетаман... Туш таъбирчиларни айтишича, мени жоним ҳам яқин орада сариқ булоқлар кўп ер ости салтанатига, отамни жони ёнига тушар экан. Аттанг, аттанг, жасадим ўзга юртда қолиб, довонликларни итига ем бўлади энди. Агар мени ҳам отамни ёнига кўмганларида... Падаркушдан ер ҳам ҳазар қилса керак!

Ўнбоши хўрсиниб, охири сўзларини зўрға айтолди. У кўзларидан оқаётган шашқатор ёшни тўхтатолмасди. Озод шэнбинлар ҳам, ўнгиб кетган қизил кийимлардаги кул-шэнбинлар ҳам ер чизиб, ғамгин ўтирардилар. Ҳатто бош котирмаслик керак, деган Жэн Чэ ҳам бир нуктага тикилганича жим қолган эди. Супа ва унинг атрофида ўтирганларнинг ҳар бири ўз хотиридаги шунга ўхшаш воқеаларни эслашарди...

— Осмон Ўғли шэнбинларни кўпайтириш учун соликларни яна орттиришни буюрибди, деган гаплар юрибди одамлар оғзида. Шу тўғримикан? — савол ташлади шу пайтгача гапга аралашмай жим ўтирган озод шэнбин.

Унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

Ань-ин ҳам жим ўтирарди. Ахир, у ҳам ўша касофат солиқ қурбони-да! Бошда қарз бадалига бериб юборилган оддий қулга (ну), сўнг давлат қулига (ту-ну) айлан-тирилган Ань-ин солиқ уруш нишонаси эканини яхши биледи. Ҳаммаёқни вайрон қиладиган офат — урушнинг ҳам юраги шу солиқ эканини у поймол бўлган ҳаёти, шум толеи орқали англаб етган. Ань-ин ҳам бари меҳнаткаш ханликлар қатори баҳайбат Сариқ аждар оғзидан пуркалаётган олов даҳшатидан қийналар, азоб чекарди. Ҳолбуки ўзи ҳам худди шу юто махлукнинг кўп сонли панжаларидан бирига айлан-тириб қўйилганди. Чунки ҳамма оғирлик мамлакат ичида ҳам, ўзга юртларда ҳам шу «панжалар»га, шу «тирноқлар»га тушади!..

Осмон Ўғли амри билан юз бериб турадиган воқеалар гирдобни уни қаерларга элтмади?! Шэньдуга юборилган элчилар гуруҳи Куньминдан қайтишга мажбур бўл-

ганда, улар билан бирга Ань-ин ҳам йўлдан қайтиб келган эди. Давлат қулига — ту-нуга айлантирилгандан сўнг, у Куньмин томонга яна жўнатилганди. Аммо иккинчи гал Осмон Ўғли у ёққа элчи эмас, саркардалар Гў Чан билан Вэй Гуан бошчилигида бир неча ўн минг шэнбин юборганди. Бу кўшин Куньминдаги қабилаларни бўйсундириши, Шэндуга йўл очгач, яна олға силжиб бориб, жанубий ўрмонларнинг одам ўтиб бўлмас ичкариликларида яшовчи қabila ва халқлар ерларини¹ Осмон тагига кўшиб олиши керак эди. У ҳолда сув йўли орқали қирғоқларига гоҳ-гоҳ Фаньюй²дан Хань савдогарлари келиб турадиган мамлакатлар ҳам Осмон Ўғли тасарруфидаги ўлпон тўлайдиган қарам давлатларга айланарди. Аммо Осмон таги хукмдорининг бу режасини ҳам амалга ошишига яна ўша ёввойи қабилалар тўскинлик қилди!

Ань-ин бу йўлни бошдан-охир кезиб чиққан. У ўша юртдаги қabila-элатлар ўз озодликлари, мустақилликларини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилганларини, охири улар кўп сонли, яхши қуролланган Хань кўшинининг йўлини мутлақо тўсиб қўйганларини ўз кўзи билан кўрган. Айниқса ўша пайтларда Ань-ин шахсан кўрган ва эшитганлари тўғрисида чуқур мулоҳаза юритишни ўрганган! Номигагина озод дейилса ҳам аслида мажбуран қувиб борилган шэнбинлар билан жинойтчи «ярмаслар»нинг аксари ўзга юртларда ўлиб кетишни хохламай қўйишган. Ундайларни жангга мажбуран, ҳатто қамчи билан савалаб киритардилар. Қутилганидек, Осмон Ўғли жануб мамлакатларини кейинча бўйсундиради, деб эълон қилдилар! Ань-ин кўшин юришини тўхтатишдан бошқа илож қолмаганини тушунганди. Бу ерда, Довонда ҳам шэнбинлар ўзларини ўшандай тута бошлайптилар шекилли. Бу юриш ҳам жануб юриши каби оқибат билан тугамасмикан?! Аммо бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрмаслик керак! Эҳтиётсиз бир оғиз гап учун тилингни кесиб ташлашлари, қовургангни суғириб олишлари, тириклай ерга кўмиб юборишлари мумкин!..

Девор ортидаги йўлдан ўтиб бораётган шэнбинларнинг сўқинишлари, отлар дўпири катта қайрағоч тагида ҳасратлашаётганлар отларига миниб, ўз юзликларига қўшилиб олишлари кераклигини эслади. Шэнбинлар янада нари, қамишзор ичкарисига, аҳолиси ташлаб кетган бошқа қишлоққа йўл олдилар. У ерда қўлга кири-

¹ Ҳозирги Хиндихитой территорияси.

² Ҳозирги Кантун.

тилган ўлжа-шошилинича уй эгалари олиб кетишга улгурмаган икки-уч коп ғалла бўлди холос.

Кечкурун юзликлар қароргоҳга қайтаётганда тўсатдан отлик довонликлар гуруҳи хужум қилиб қолди. Сикув шу қадар қаттиқ ва шиддатли эдики, шэнбинлар пароканда тиркираб, Эрши томонга тартибсиз қоча бошладилар.

Эртасига кўшин табибининг чодирини ёнида элликка яқин ярадор шэнбинлар навбат кутардилар. Ярадорлардан, чамаси, икки ошна бошқалардан нарироқда қуйдагича суҳбатлашардилар.

— Айтишларига кўра, кеча биздан бошқа яна икки та икки юзлик атрофга чиққан экан. Олти юз шэнбиндан атиги икки юз элликка яқини қайтиб келибди холос. Ярадорлар ҳам шу ҳисобга киради.

— Ҳаммаданам биз ёмон адабимизни едик! Энг охириги кишлоқдан чиқиб қайтаётгандик, осмон отлар минган довонликлар хужум қилиб қолишди. Қисқа олишувдан сўнг улар чекиниб, қоча бошлашди. Биз қувдик. Ногоҳ атрофдан тутунли аланга кўтарилди. Кўл теваараги балчиқ экан. Тузоққа тушиб қолганимизни тушундим. Биз олдин борган кишлоқдаги ғаллани ҳам довонликлар янаям ичкарироқ кишлоқларга киришимизни мўлжаллаб қолдирган бўлсалар керак. Бу ерда иккинчи марта шундай қопқонга тушимиз. Биринчи марта Эрши йўлида шундай бўлувди. Мен унда илғор мингликда эдим. Уларни анави ирмоғи бор-ку... нима дейишарди уни?..

— Окбўйра шекилли.

— Ҳа, Окбўйра ёнида... У ерда ҳам бизни ботқоқ тўқайга илаштириб бориб, қамишларга ўт қўйиб юборишганди. Иккала сафар ҳам жанг қилмай, жонимни амалтақал саклаб қолдим.

— Қимда ақл бўлса, бошини қиличга тутиб бермай, ўзини эҳтиёт қилади!

— Секинроқ! Бирортаси гапимизни эшитиб қолмасин!

— Кўркма, ҳозир ҳамманинг оғзида шу гап.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлган...

— Кейин... кейин нима бўлди?

— Кечами?

— Ҳа, кечагисини айт!

— Отдан... отни бир қамчи уриб, нари ҳайдаб юбордим-да, қамишлар ичига мушукдек эмаклаб кирдим. Кейин гоҳ эмаклаб, гоҳ писиб-энгашиб, тўқайдан чиқиб кетдим. Йўкса, мени ҳам қиймалаб ташлашарди. Довонликлар унча кўп эмас, қирқ-элликтайдилар чамаси. Аммо

улардан зўрға қочиб қутулдим. Йўл четида эгасиз от ўтлаб юрган экан, ўшанга миндиму жуфтакни ростладим.

— Қирқта довонлик иккита юзлигимизни тиркиратиб юбордими?

— Бизникилардан кўпи билан ўттиз-қирқтаси қочиб қутулган бўлса ҳам катта гап. Қизиғи шундаки, хужум қилган отликлар чақир эмас, довонликларнинг «ярамаслари»! Ўзлари уларни қандай деб аташарди? «Йўлтўсарлар» дейишармиди?..

— Қароқчилар деганими бу?

— Ҳа, шунга ўхшашроқ.

— Улар қароқчилар эканини сен қандай билдинг?

— Тўғриси айтсам, уларни каттасини таниб қолдим. Анави гал, Окбўйра ирмоғи ёнида уни анча яқиндан кўргандим. Мен билан қочиб қутулган тилмоч довонликлар катта одамларини «отаман» дейишларини айтди. Бу гал ҳам у ёнгинамдан ўтиб кетди, яхшики, қамишлар қалин эди, мени кўрмади. Мен қимирламай, тахта бўлиб ётардим. Отаманнинг кўзи қамишлар ёнаётган томонда бўлгани учун мен писиб ётган томонга қарамади.

— Ҳа, ҳозир ким мард, жон кутказган мард!

Учинчи боб

ЛИ ГУАН-ЛИ ЕР ЧИЗИБ ҚОЛДИ

Қош қорайиб борарди. Осмонни қопқора булут қоплаган. Искабтопарлар, пашшалар пастлаб учарди. Ҳаво дим, нафас олиш қийинлашиб борарди. Ли Гуан-ли ясси дўнглик ёнбағридаги чодиридан наридаги тўшалган гиламчада танҳо ўтирибди. Нарироқдаги буцўйлар зеркиб эснашади. Цзянцзюнь қамал қилинган Эрши деворлари, қуршов занжиридаги шэнбинларни кузатган кўйи Довон юриши нима билан тугаши тўғрисида ўйлаётганди. Бу мамлакат тупроғига қадам қўйилганига, мана, яқинда бир ой бўлади. Аммо уруш бултур бошланган. Бу вақт мобайнида Ли Гуан-ли довонликлар билан бир неча марта тўқнашди, уларнинг кучини синаб кўрди. Довон тўғрисида маълумот тўплади, бир қадар ўрганди ҳам.

Йу кенти тўсатдан, шиддатли хужум қилиниб, бир ҳамладаёқ забт этилганди ўтган гал. Натижада шэнбинлар очдан қирилиб кетмадилар. Аммо довонликлар ўшанда ҳам мислсиз жасорат кўрсатдилар — ҳар бири тўрт-

беш шэнбинни даф килдилар. Шэнбинларнинг бахтига, тоғлар орасидаги бу чегара кент химоячилари кўп сонли эмас экан. Осмонтагидан йўлга чиққан шэнбинларнинг ярмигина аранг кент деворлари тағигача етиб келолганди. Уларнинг ҳам хужум пайти омон қолган бир қисмигина кент ичига киролса-да, яна Дуньхуанга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Бу гал эса, ўша юриш сабоқларини ҳисобга олиб, қўшин озик-овқат билан етарли таъминланди. Агар исрофгарчиликка чек қўйилса,— бу борада цзянцзюнь қаттиққўллик билан чора кўра бошлади,— галладан кийналинмайди. Бундан хотиржам бўлиш мумкин. Аммо бу хотиржамлик алдамчи далда эмасмикан?! Бу кўнгил тўқлик саркардаларни ҳам, унинг, цзянцзюньнинг ўзини ҳам энг қимматли вақтни кент қамалига бериб қўювчи беғамларга айлантриб қўймадимикан?! Шу пайтгача Йу кентидан ҳеч қандай хабар йўқ! Демак, у ҳам ишғол қилинмаган, акс ҳолда, чопар келган бўларди. Ўша кичкинагина кент тўрт минг шэнбинни банд қилиб турибди! Шундай экан, Довоннинг бош кенти, пойтахти қирқ минг шэнбинни банд этганига ажабланмаса ҳам бўлади. Бошда Селат, Шихит, Янги Далварзин, Асака ва бошқа кентларни пича камалда тутгандан сўнг, қаттиқ бир хужум билан олишга муваффақ бўлинди. Туйкус ҳамла доvonликларни саросимага солиб қўйди, бошда улар эсанкираб қолишди. Аммо кўп ўтмаёқ доvonликлар озми-кўпми қўшин тўплай олдилар. Мана энди, улар ички кентнинг баланд, қалин девори кўмагида жон-жаҳдлари билан қаршилиқ кўрсатяптилар. Яна уларни олтамишача ўртамиёна ва кичик шаҳарчалари борки, шэнбинларнинг калтабақай отлари хали уларга етиб борганича йўқ!

Бу ерда, Довонда бўлган элчилар Эрши қамал қилиниши ҳамон кунботардаги кентлар ажралиб чиқа бошлайди, ҳар қайси депара беги ўз ҳолича, якка-якка қутулиб қолишга ҳаракат қилади. Эрши олиниши биланок, уларнинг ўзлари бош эгиб келиб, ханликлардан шафқат сўрайдилар, дея қайта-қайта таъкидлашганди. Хўш, амалда нима бўляпти?! Бошқа кентлар қамалдаги Эршига мадад куч юбора бошлади, хайриятки, ҳозирча озодан. Айғоқчиларимиз истило таҳдиди натижасида қардош ўғишлар билан элатлар ўзаро майда низоларни тўхтатиб, бирлаша бошлашларини ҳисобга олмаган эканлар! Тўғри, Хань айғоқчилари ўз вақтида поёнсиз чўллардаги кунчиқар ва кунботар кўчманчи хунлари ўртасига низо уруғини сепаиб, ўз ниятларига эришган эдилар.

Аммо бу ерда, атрофи корли тоғлар билан ўралган водийдаги бир-бирига яқин жойлашган кентларда яшовчи ўтроқ аҳолили Довонда ундай бўлмади! Мол-дунё, бойлик тўплаш кўйига тушган, мактанчок, ҳарбий ишларда ғирт авом элчилар гапига ишонишнинг оқибати шундай бўлади! Нима сабабдан тажрибали цзянцзюнь Ли Гуан-ли элчиларнинг ёлгон-яшиқларига лаққа тушди? Хеч ким ундан фикр сўрадимиз? Бари тадбир-чоралар усиз, Осмонтагининг Биринчи саройида олдиндан белгилаб қўйилганди! Энди айбдорни қидиришга фурсат йўқ. Ҳозир Ли Гуан-ли Эрши цзянцзюнь — Эрши фотиҳи, неки бўлса, жавобгарликни унга юклашади! Кечикиб бўлса ҳам бари бир Эршини каттик бир ҳамла билан олса-чи? Бундай қилса, шэнбинларнинг ярми, эҳтимол, ундан ҳам озроғигина қолса керак. Агар бундан кейин ҳар қайси кент шу йўсинда бўйсундирилса, учинчи шу тахлит ғалабадан сўнг бутун бошли кўшиндан биргина Ли Гуан-лининг ўзигина қолиши турган гап! Қолган олтмиш кентни ҳам бирваракай исқанжага олингандагина Эршини узок вақт камал қилиб туришнинг маъноси бўларди. Уларнинг ҳаммасини камал қилиб туриш учун яна икки юз-уч юз минг шэнбин зарур. Бунча аскарни қаердан олинади? Фақат Довон юришини хунлар хавфидан қўриқлаб туриш учун хунларнинг ўзидан яқинда тортиб олинган ерлар чегараси бўйлаб бир юз саксон минг кишилик кўшинни жойлаштиришга тўғри келди. Усулардан ҳам, содик кўшни ҳисобланмиш цянлардан ҳам бемалол хиёнат кутиш мумкин. Угюлар ҳам исёнга мойил халқ. Довонгача бўлган олти ойлик йўл бўйлаб жанубда, шарқда, шимолда ханларга душман қанча-қанча қабилалар, элатлар ва халқлар бор! Уларни ҳар доим кўрқувда ушлаб туриш учун ҳам катта кўшин даркор! Йўқ, Довоннинг ҳамма кентларини бир йўла камал қилиш — хомхаёллик холос!

Ли Гуан-ли ҳамон камалдаги Эрши дарвозалари бирдан ланг очилади-да, довонликлар чиқиб, менинг оёғим остига ўзларини ташлайдилар, деган умиддан воз кечмаганди. Шундай бўлиши мумкинми ёки бу ҳам энди ақлга сиғмайдиган хомтаъмаликми? Бу саволга тўғри жавоб топиш учун Ли Гуан-ли довонликлар қийин вазиятларда ўзларини қандай тутганларини ҳаққоний баҳолашга уринди. «Биз улар устига кўккис босиб келдик, — ўйлай бошлади у, — довонликлар эсанкираб қолишди, аммо Чилустун тоғи атрофида жон-жаҳдлари билан олишишди. Агар Ли Чи бошқа йўл билан ўз вақтида етиб келмаган-

да, мудофаачилар бизни у ерда яна камида беш-олти кун ушлаб кола олардилар! Ха, биринчи зарбадан сўнг до-вонликлар хиёл чўккаладилар-у, лекин дарров яна ўн-ганиб, тик туриб олдилар! Уларнинг вайчэн — ташки кент кўргони ичига камаб олганимизда, копконга тушир-дик, деб ўйладик. Аммо улар «учар юлдузлар» ихтиро этиб, тагин бўш келишмади! Биз вайчэнни вайрон этдик, энди довонликлар жунчэн — ички кент ичиде камалда қолишди! Шунга қарамасдан, довонликлар унча-мунча ҳаракат қилиб турибдилар! Улар чиндан ҳам кучлими ёки ўзларини кучли қилиб кўрсатмоқчи бўлишяптими? Бизни шунга ишонтирмоқчими?»

Ли Гуан-ли Эршини бир зарб билан олишни хаёлан кўз олдига келтирди: мана, шэнбинлар олға интиляпти-лар, деворга тармашяптилар, чақирлар билан қиличлаш-яптилар, душманлари биқинига ханжар санчяптилар... Бирдан довонликларнинг ўзиюрар ёғоч уйлари пайдо бўлди.

«Ха, бу фалокат... ходалар билан ўралган аравалар бизни тинкамизни қуритади,— ўйлашда давом этди Ли Гуан-ли.— Ўз кўзингга ишонмайсан киши: наҳотки, ҳар бир аравада ўнтадан довонлик киприк ҳам қоқмай ўлим-га тик бораверса?! Жангда аскарни ушлаб турадиган куч — ўлимдан кутулиб қолиш умиди-ку ахир! Бу до-вонликлар битгаси ҳам қайтиб кентга киролмаслигини билмаслиги мумкин эмас! Ўшанда бери камалдаги кент-дан ўнга яқин ўрмаловчи уйлар чиқди! Уй ичидагилар-дан бирортаси омон қолгани йўқ, ҳаммаси бурдалаб таш-ланди! Шунга қарамасдан, довонликлар яна чиқавериш-япти ташқарига. Қандай одам ўзи улар?! Қанийди-я, шэнбинлар ҳам шундай жанг қилсалар!.. Бу ярамаслар Осмон Ўғлининг улуғ режаларига бефарқ қарайдилар. Ханни Дачин билан боғлайдиган Узун йўлни эгаллай-мизми-йўқми, улар учун бари бир, ҳатто улар Осмон от-ларни қўлга киритишимизга ҳам мутлақо қизикмайдилар! Бу ковок каллалар Осмон отларсиз кунботардаги узоқ мамлакатларни бўйсундириш мумкин эмаслигини ҳам тушунмайдилар! Ярамаслар яхшироқ жанг қилсин, деб, ўнликларга уларни нунфу шэнбинлар билан аралаш-тириб, бирлаштирдик. Шундан кейин ҳам ҳамон ўнбоши-юзбошилар савалашсагина жангга киришяпти. Шэн-бинларни ҳам довонликлардек фидокор... жонбоз... кўрк-мас қилиб бўлармикан? Ярамасларни Осмон Ўғлига сўз-сиз итоат этишга ундашгина камлик қилади шекилли? Уларда нима кучлироқ ўзи: итоат қилишми ёки кўркиш-

ми?! Шэнбинлардан деярли ҳеч ким Осмон Ўглини кўрмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳукмдор тўғрисида эшитган, унинг номи қулоқларига чалинган заҳоти тиниб қоладилар. Ҳарқалай Осмон Ўғли бор одам-да! Довонликлар-чи? Уларнинг Ахурамаздасини ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қаерда кўрган эмас! У ҳеч кимни жазога тортмайди: ҳеч кимнинг Осмон Ўғли сингари бировлар орқали бўлса ҳам қовурғасини суғуриб олдирмайди, тирик кўмиб юбортирмайди, Ахурамазда қиёфасини кўрмаганларидан эмасмикан довонликларнинг унга сидқидилдан сизинишлари? Эчқидан кўра шайтонни суратини чизиш осонроқ, деб бекорга айтмаганлар. Ҳеч ким ҳеч қачон шайтонни кўрмаган, бинобарин, у қандай тасвирланса, ўшандай экан, деб қабул қилинаверади. Эчкини эса ҳамма кўрган, билади. Унинг шоҳни ўрни сал бошқа жойдароқ чизиб кўр-чи!»

Шубҳасизки, Ли Гуан-ли довонликларнинг фидокорлиги сабабини тўғри тушунишдан узоқ эди. Довонликлар Ахурамазда олдиндан белгилаб қўйганига кўра, Заратуштра такбирларида айтганидек жонлари, аждодлари руҳини булғатмай, пок сақламоқ учун жангга қир-япмиз, деб ўйласалар ҳам, аслида ўз онлалари, энг азиз бўлмиш халқ, она тупроқ учун ҳаётларини қурбон қилаётган эдилар. Ли Гуан-ли бутун умри давомида фақат ўзгалар тупроғидагина жанг олиб борган эди. Унинг етакчилигидаги жангчиларнинг аксари қарам ўлкалардан келтирилган, турли жиноятлари учун ҳукм этилган ва мажбуран ҳайдаб келинганлардан ташкил топарди. Бундай шэнбинларга, шубҳасизки, нима учун одамлар бир-бирларини ўлдиришлари, айниқса, нима учун ўзларининг ўлиб кетишлари кераклиги тушунарсиз бўларди... Шу боис Ли Гуан-ли довонликлар фидокорлигининг туб илдизини тўлиқ англаб етолмасди.

Буцўйлар бошлиғи келиб, Ли Гуан-лининг рўпарасида тавозе билан тўхтади.

— Нима гап?

— Цзюньчжэн тўппа-тўғри бу ёққа келяпти. Уни тўхтатиб, цзянцзюнь ҳеч ким яқинлашмаслигини буюрган дедим. У бўлса, бу менга тааллуқли эмас, деяпти. Менга жаҳл қияпти. Нима қилай?

— Тўғри, уни тўхтатмаслик керак эди!

Буцўйлар бошлиғи орқага тисарилди. Шу пайт унга ўқрайган қўйи пакана, хўппасемиз цзюньчжэн Жао Ши-чэн филдираётгандек Ли Гуан-лининг ҳузурига етиб келди.

— Шу кўпакни гапигаям кулок солиб ўтирибсанми? — муғамбирона тиржайди Ли.

— Мен сенга аллақачон айтганман бунингни қип-кизил аҳмоқлигини!

— Хўш, нима гап топиб келдинг?

— Анави ярамас Жэн Чэни чакуви рост бўлиб чиқди. Нашафуруш довонлик чолни тирик тутиб келишди. Юзбоши билан тилмочни яширган олтинлари топилди.

— Айғоқчи бирор нарса айтяптими?

— Йўқ! Тилини узиб ташласанг ҳам гинг дейдиганга ўхшамайди!

— Уларни учаласини ўша қапага элтиб, тириклай ўтга ташлаб юбориш керак! Оловда ёнганларини кўпроқ одам — юзбошилар, ўнбошилар ҳам кўрсин! Бошқаларга сабоқ бўлади!

Жао Ши-чэн ўз чодирни томон йўналди. Уни Синчков лақабли сяовэй кутарди.

«Ҳа! Довонликларни Қўшинбошиси анойи эмас! — яна ўй суришини давом эттирди Ли Гуан-ли. — У Чилустун тоғ этагидаги тўқнашувни ёмон бошқармади. Бизни юзбоши билан тилмочни қармоққа илинтириб, улардан маълумот олиб туриш, биз қурган учмакни тунда ёқиб юбориш... Энди-чи? Қамалдаги кент ичида бозғонлар болғаларни сандонларга атайдан каттиқ-каттиқ урдириб, тақира-туқир овоз чиқартиришини-чи! Дарвозалардан анави қурилмалар ўрмалаб чиққан заҳоти қуршов тишидан учқур отли чақирлар гуруҳини хужум қилиши!.. Буларни ҳаммаси ўша бало Қўшинбошини иши!

Бизга қарши бу қадар укув билан қурашаётгани Довон саркардаларини қайсиси бўлиши мумкин? Наҳотки, ола-ғовурдан фойдаланиб, тахтга ўтирган ўша исёнчинни ўғли, айтишларича, анча ёш Чағрибек қўшини мудофаа тадбирларини шу қадар донолик билан бошқара олса?! Номига довонликларни цзянцзюни ҳисобланса ҳам амалда отасини чизган чизигидан чиқа олмайдиган мўте эмас шекилли у? Наридан борса, яхши қиличбоздир-да, деб ҳисоблаб, хато қилмаётганмикинман? Йўғ-э, бўлиши мумкин эмас! Хўш, унда ким?.. Мўдтойми? Ҳарбий ишда нимани ҳам биларди у? Агар қўлидан урушни бошқариш келганда, бошданок Мўдтойни Қўшинбоши этиб тайинлашарди. Қундузбек-чи? Бу ҳам эҳтимолдан узок. У саройда фикс-фасод уюштиришгагина уста. Жанг-жадал борасида ҳеч нарсага ақли етмайди. Умр бўйи исковичлар беги бўлиб келган. Уларда яна ким бор? Бошқалари хашакилар! Денара бекларини кўпи бизни қўлимизга туш-

ди, хозир уларни танаси ириб-окиб бўлди... Қани, тагин ким қолди эътиборлилардан? Ха, анави, нимаиди... кохин! Довонликларни ўзи нима деб аташарди уни? Зау... зау-тар шекилли! Оёгини зўрға судраб босадиган чол қаёқданам саркардалик қилолсин?!

Довонликлар кўпдан бери ҳеч ким билан тўкнашишмаган. Демак, уларда тажрибали Қўшинбоши бўлиши мумкин эмас! Бизни элчилар шундай дейишганди, гаплари тўппа-тўғри. Наҳотки биргаликда шу қадар моҳирлик кўрсатаётган бўлсалар? Йўқ, бирор жанг йўқки шундай қилинган бўлсин. Маслаҳат солиш бошқа гап, мен ўзим ҳам саркардалар фикрдан фойдаланаман... Аммо, кимдир бир одам, фақат бир одам якунловчи қарор қабул қилиши керак, акс ҳолда, тўхтовсиз маслаҳатдан нарига ўтилмайди. Бундай қилишнинг оқибати маълум!.. Йўқ, Довон саркардаларидан фақат кимдир биттаси ҳақиқий цзянцзюнь! Аммо қайсиниси?»

Ли Гуан-ли хаёлан Довон саркардаларини такрор ва такрор кўз олдидан ўтказди ва ёш Чағрибеккини Қўшинбоши бўлиши мумкин деган хулосага келди. Ўз фикрининг тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш учун Сиртлонбекни чақириб қелишни буюрди.

— Чағрибекларинг қанақа одам?— сўради у шумшайиб кириб келган Сиртлонбекдан.

— Ўзибилармон, мактанчок!

— У ўз ихтиёри... мустақил иш юритган пайтлар ҳам бўлганми?

— Ҳа, Чилустун ҳамда Айирмочтош атрофидаги...

— Отасини гапига қулок соладими?

— Ҳа, қулок солади. Жангга тегишли гапларда Мўдтой ўғли фикрини кўпроқ қувватлайди.

— Ёши нечада?

— Роппа-роса қирқда.

Ли Гуан-ли бошқа ҳеч нарса сўрамади. Сиртлонбек кўлини ковуштириб, қорни устига кўйганича, янги хўжайинининг амрига махтал, итоаткорона термиларди. Чағрибек тўғрисида яна нимадир кўшиб кўйиш керакмиднийкин, деб ўйларди у. Аммо нима кўшимча қилса экан? Гап орасида ўзини ҳам унутмаслиги керак.

— Агар мен уни ўрнида бўлганимда, тунда сизларга дарвозаларни очиб берардим!

— Агар уларни цзянцзюни сен бўлганингда, шэнбинлар аллақачон кент деворини бузиб ташлаган бўлардилар!

Ли Гуан-лининг гап охангидан уни пичинг қилаёт-

ганини сезиб, Сиртлонбек ўнғайсиз жилмайди. Тилмоч цзянцзюннинг сўзларини таржима қилиш учун оғиз жуфтлаганди, у керак эмас, ишорасини қилди.

Ли Гуан-ли Сиртлонбекни ашаддий хиёнаткорлигидан ташқари, қуён юрак қўрқоқлигини ҳам билиб улгурганди. Ахир, Сиртлонбекни шэнбинлар ўликлар тағида... суғириб олишди-ку! Туяқуш калласини кумга тиқиб яширингандек, у ҳам ташки кентда қалашиб ётган жасадлар остига кириб олган экан. Ўтиб кетаётган шэнбинларнинг кўзи чети чиқиб турган қимматбаҳо зарбоб тўн этагига тушган. Улар бу «муҳим чақир»ни оёғидан тортиб чиқариб, тўппа-тўғри саркардалар ҳузурига олиб келганлар. Сўроқ пайти Сиртлонбекнинг «ўзларининг одами»лиги аниқланган. Унинг ўзи эса, бу шарманда қилиғини ҳийла деб изоҳлади: гўё у шу йўл билан ханликлар томонига ўтмоқчи бўлган эмиш! Унинг бу гапига ишонмасалар ҳам, Ли Гуан-ли Сиртлонбекни ўз қўл остида ушлаб туришни маъкул кўрди. Эрши олингандан сўнг у кўғирчоқ шахс тарзида керак бўлиб қолиши мумкин.

Ли Гуан-ли Сиртлонбек чиқиб кетишига ижозат бергач, Чағрибек тўғрисида ўйлашни давом эттирди.

Ҳа, чиндан ҳам Чағрибек уларнинг цзянцзюни бўлиши керак. Жуда ёш эмас экан. Ахир, Ли Гуан-лининг ўзи ҳам шу ёшда атоқли цзянцзюнь бўлиб танилган эди, мана энди у олтмишга яқинлашиб қолаётгани учун қоқина бошлаяпти! Душман цзянцзюнининг қирк ёшда бўлиши ёмон! Шунинг учун ҳам у жуда тез фикрлай оляпти! Аммо Чағрибекнинг тўлиқ мустақил эмаслиги — ҳар бир муҳим қадамини отаси, гоҳо ҳатто кексайган заутар розилиги билан босиши бир қадар дуруст. Модомики шундай экан, воқеалар оқимининг бирои-бир муҳим бурилиши пайти Чағрибек тез жавоб чорасини қўллашга улгурмайди!

Ўз хулосасидан мамнун бўлган Ли Гуан-ли ёнидаги ёстикқа ёнбошлади-да, оёқ учида юриб хизмат қилаётган буцўй ҳозиргина келтирган Довон мусалласидан сипқорди. «Яхши, жуда яхши унинг тўлиқ мустақил эмаслиги...» — дея ўзига-ўзи тасалли берган Ли Гуан-ли бирдан сергакланди. Шундайлиги аниқми? Ўз истагини ҳақиқат деб қабул қилмаяптимикиан мабодо? Довонликлар Қўшинбошисининг одатдан ташқари янги-янги топқирликлари натижасида ўзида пайдо бўлган асабийлашиш ва ҳадикни нари ҳайдаш учун ўз-ўзини алдамаяптими?! Ли Гуан-ли Чағрибек ҳавола этган жумбокни ечиб улгурмасдан, янғиси тайёр бўляпти-ку! Тажрибали Ли

Гуан-ли Чағрибекнинг ихтирочилигига базўр жавоб қайтариб ўлгурыпти. Бу ишда... ёв цзянцзюнига баҳо беришда янглишиш хавфли! У билан олишиш унча ўнғай кўринмаяпти.

«Шэнбинлар чақирларга қараганда илгаригидек икки баробар кўп!— Тишларини тишларига қўйиб, вазиятни холис баҳолашга уринди Ли Гуан-ли.— Аммо улар цзянцзюннинг идрок-укуви меникдан икки марта кам эмас! Мен унга нисбатан бир неча баробар кўп нарса қўриб, билганман. Мен кўп марта жанг қилдим, енгдим ва енгилган пайтларим ҳам бўлди. Ҳа, мен унга қараганда бир неча баробар тажрибалиман! Аммо Қўшинбошининг ҳарбий маҳорати фақат кўп йиллик тажриба билангина белгиланмайди-ку! Чағрибекнинг топқирлиги ва ихтирочилиги, идроки ва укуви меникдан, атоқли ва донгдор цзянцзюнникдан ҳечам кам эмас, эҳтимол, ортик ҳамдир. Афсуски, бу аччиқ ҳақиқат!.. Мен ақл-иродамни ниҳоят тўлиқ ишга солишим, ҳар бир қароримни такрор ва такрор ўйлаб чиқишимга тўғри келади. Акс ҳолда, уни енгиб бўлмайди! Ахир, Эрши цзянцзюнь — Эрши фотиҳи Эршини бўйсундирмай Осмонтагига қайтиб боролмайди-ку! Осмон Ўғли ҳамма нарсани олдиндан белгилаб қўйган... Ҳўш, нима қилиш керак бу оғир вазифани уйдлаш учун? Маслаҳат қиладиган ҳам ҳеч ким йўқ бу ерда!..

Ли Гуан-ли ақл ва билим жиҳатдан ўзини бир неча атоқли дацзянцзюнлар — буюк саркардаларгагина тенг кўрарди. Ундайлар бутун Осмонтагида икки-учта холос. Аммо улар бу ерда йўқ. Демак, бирдан-бир йўл бундан тўрт юз йил олдин яшаган ва ўз фикрларини шойи ўрамларга битиб қолдирган¹ дацзянцзюнь Сунь-цзига яна бир бор мурожаат қилиш! Ли Гуан-ли буцўйлар бошлиғини чақирди:

— Хат ўқувчини чақир!

Цзянцзюнь навбатдаги мусаллас косасини ичиб тугатаётган пайт хат ўқувчи етиб келди. У билан бирга келган шэнбин кўлидаги қопқоғига ҳамлага шай Сарик аждар сурати нақшланган қутичани гилам устига аста қўйди-да, орқаси билан тисарилиб узоқлашди.

— Қопқоқни оч!— буюрди цзянцзюнь.

Хат ўқувчи қутича ичидан ошланган майин тери мукова орасидаги шойи ўрамни олди.

— Ўқи!

---

¹ «Ҳарбий маҳорат тўғрисида» китоби назарда тутиляпти.

— «Энг яхши натижанинг яхсиси — душман кўшинини жангсиз енгйш. Сўнг, жанг қилишнинг энг маъқул усули — ёв режасини барбод этиш; ундан кейинги жойда — ёвнинг бошқалар билан иттифоқини йўққа чиқариш, ундан ҳам сўнгги жойда — душман кўшинини тиркиратиб юбориш. Энг ёмони — шаҳарларни камал қилиб туриш!..»

— Тўхта! Жуда тез... шошилиб ўқияпсан!

Охирги жумла Ли Гуан-лининг бошига ўткир учли тош билан ургандек бўлди, эти жимирлаб, қўллари титрай бошлади.

— Бошка ўрамни ўқи!

— «Айрим ҳолларда совуққонлик зарур, айрим пайтларда эса, тез чора кўрган маъқул...»

— Худди шундай бўлиши керак. Бас!

Ли Гуан-лига ҳозирги сўзлар шахсан Сун-цзининг ўз оғзидан эшитилаётгандек туюлди. Шунинг учун у шойи ўрамларни ўзи ўқимай, хат ўқувчини чакиртирган бўлса керак. Ли Гуан-ли ҳозиргидай оғир кунларда Сун-ци билан «маслаҳатлашиш»ни хоҳлаганди. У ҳам аниқ бир нарса демади. Бунинг устига, хат ўқувчи шошилиб Сун-цзининг ҳозир Ли Гуан-лига кераксиз, ҳатто у эшитишни истамаган сўзларини ҳам ўқиб юборди: «Ҳаммасидан энг ёмони — шаҳарларни камал қилиб туриш!»

Ли Гуан-ли қандай бўлса ҳам бу ҳаққоний сўзларни яна бир бор эшитганидан энди хурсанд бўлди. Ахир, худди шундай аччиқ, аммо ҳаққоний сўзлар учун у дацзян-цзюнга мурожаат этди-да! Ҳа, энг ёмони — шаҳарни камал қилиб туриш! Сун-ци минг карра ҳақ! Аммо ҳозир, Эрши қамалининг учинчи ўн кунлиги ҳам тугаётган пайт илгаригидек совуққонлик, шошилмаслик керакми ёки жадал ҳаракат қилиш маъқулми?

— Агар бу ерда қишлаш фойдали бўлса, совуққонлик керак, йўқ, агар зарарли бўлса, жадал ҳаракат зарур! — деган фикрга келди Ли Гуан-ли.

Хат ўқувчи бошка керак эмаслигини тушуниб, сездирмайгина цзянцзюндан узоқлашди.

— «Нима муҳимроқ — кўшинни сақлаб қолишми ёки бу шаҳарни олишми? — сўрарди ўз-ўзидан Ли Гуан-ли маҳкам қисилган муштини кутича қопқоғи устига қўйган кўйи. — Агар қишлашга мажбур бўлсак, кўшинни сақлаб қолиш зарур, акс ҳолда, Эршини дарҳол қаттиқ хужум билан олмоқ даркор!»

Лекин Ли Гуан-ли бари бир узил-кесил бир тўхтамага келолмади.

наклар устига палахмон тоши ёғдириш, ёйлардан ўкка тутиш тўхтатиларди. Худди шу пайт довонликлар ичкаридаги шотилардан қўрғон деворига юқори кўтарилиб, минора тешикларидан отилиб турган ёй ўқларидан омон колган шэнбинларни қилич, найза ва бошқа яроғлар билан хозиру нозир қарши олардилар. Бу гал ҳам худди шундай бўлди. Девордан ошиб, кент ичига туша олган якка-дука шэнбинлар шу заҳоти чавакланиб ташланди ёки кўкраги, қорни, бўйнидан ёй-ўқи еб ағдарила бошладилар. Девор усти, ёнлари тинимсиз тўкилаётган қондан сирғанчиқ бўлиб кетганди.

Хань саркардалари жангни уч одам бўйи тепаликдан кузатардилар. Бу кузатув дўнглиги цзянцзюннинг буйруғи билан довонликлар ёкиб юборган учамак ўрнида барпо этилганди.

— Довонликлар ўқларни тежашяпти! Деворга тармашганларгагина отяптилар,— деди цзюньчжэн Жао Ши-чэн.

— Улар сен ўйлагандан ақллироқ чикиб қолишди,— заҳарханда қилди Ли Гуан-ли.— Иккита буцўйни Ли Чи билан Ван Кўйни олдига жўнат. Девор, дарвозаларни учи темир қоплама ходалар билан ура бошлашин! Алоҳида тайинлашни унутма: темир қопламали ходаларда фақат дарвозаларни урсинлар, деворни ағдаришга бринж учли ходалар ҳам ярайверади!

Жао Ши-чэн буцўйларга топшириқ бериб улгурар-улгурмас, тоғ томондан чанг кўтарилди. Хань саркардалари ўша томонга ташвишли назар ташладилар. Қуюндай елиб келаётган отлиқ гуруҳлар кент қўрғонига ҳамла қилаётган шэнбинлар устига уч томондан интиларди. Саросималанган шэнбинлар ҳамласи дарҳол су-сайди.

— Довонликларнинг елдирим юзликлари! Карнай овозлари чорлади уларни бу ёкка!

— Энди юзликлар эмас, мингликлар!— надомат билан цзюньчжэннинг гапини тўғрилади Ли Гуан-ли.

— Бугун улар тиккама-тикка жанг қилишяпти.

— Лоақал шуни сезганингга ҳам раҳмат...

Жанг кечгача давом этди. Хань саркардалари режаланган ҳеч нарсага эришолмадилар. Ҳатто шэнбинлар темир учли ходалар билан девор, дарвозаларни уролмадилар ҳам. Отлиқ гуруҳларнинг ташқаридан қилган хужуми халақит бериб қолди.

— Хужумни биз бошловдик. Аммо довонликлар ҳам-

ма режамизни бузиб юборишди. Жангни ўзларига маъ-кул изга солиб юбордилар.

Ли Гуан-ли Жао Ши-чэнга кескин бир нарса демоқчи эди, лекин ўзини тўхтатиб қолди.

Эртасига тонг ғира-ширасида яна тоғ томондан елиб келган чақирлар уйкуси чала шэнбинлар устига ташландилар. Боскинчилар парқанда бўлиб турганларида, кентнинг тўрттала дарвозаси баробарига ланг очилиб, ҳар қайси дарвозадан қўшалок-қўшалок ўзиюрар уйлар аста силжиб чиқа бошлади. Кетма-кеток пайдо бўлган юзлаб отлик чақирлар шэнбинлар ҳалқаси томон интилдилар. Улар ҳалқага яқинлашдилар-да, ҳали шайланишга улгурмаган шэнбинларни камонлардан ўкка тутатута изларига қайтарканлар, эгар устида орқаларига ўғирилган кўйи таъқиб этаётган шэнбинларга ўк узишгач, ўзиюрар уйлар билан кент девори оралиғига кириб олдилар. Уларни қувиб келган шэнбинлар ўрмаловчи қурулмалар ичидан ёғилган ёй ўқларига дучор бўлдилар. Ҳам ташқаридан, ҳам кент ичидан бундай ҳужум қилинишини кутмаган шэнбинлар доvonликларнинг режаси асосида бораётган жанг қатнашчиси бўлишга мажбур эдилар. Улар қаловланиб қолиб, ташқаридан ташланганлар ҳужумини қайтаришни ҳам, кентдан чиққан отликларни девор сари суришни ҳам уддалай олмадилар. Ўзиюрар ёғоч уйлар ичидаги камончилар паноҳида кент ичидан чиққан чақирлар шиддатли ҳамла қилиб, яна орқага чаққон қайтишларини бир неча марта такрорладилар. Аммо ташки ва ички чақирлар ўзаро бирлашишга ошиқмасдилар. Аксинча, улар гоҳ бир-бирларига дуч келмайдиган жойлардан, гоҳ иккиёқлама қисиб келиб, «қайчи» усулида ҳужум қилардилар.

— Улар янги ҳийла қўллашяпти! Бизни қуршов ҳалқасини бирор жойини ҳам бўшаштирмасликка мажбур қилишмоқчи! Қойил! Биз кентдан чиққанларни орқасига ўтиб олиб, йўлларини кесиб қўймаслигимиз учун шундай қилишяпти!— деб қўйди ўзига ўзи цзянцзюннинг ёнида турган Жао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли лабини тишлаб, пича ўйлангач, шартта бошини кўтариб буюрди:

— Қуршов ҳалқасида бир оз узилиш бўлса ҳам кент ичидан чиққанлар қуршаб олинсин! Агар ташқаридан келганлар узилиш орқали ҳалқа ичидагилар билан қўшилмоқчи бўлсалар қўйиб берилсин!

Тупроқ тепа тагида шай турган буцўйлар цзянцзюн-

нинг буйруғини хаохоу Ван Кўй билан Ли Чига етказиш учун шу заҳотиёк отларига қамчи босдилар.

Кент девори билан шэнбинлар халқаси орасидаги масофа қисқара бошлади. Ичкаридаги чақирлар энди бошдагидек у ёққа бу ёққа бемалол от қўйиб чопишга қийнала бошладилар, уларнинг ҳар қайси гуруҳини икки ёндан шэнбинлар ўраб кела бошладилар. Бирдан карнайлар наъраси янгради. Дарвозалар очилиб, чақирлар шошмай ичкарига кира бошладилар. Шэнбинлар қуршовни якунлашга ошиқардилар. Ўрмаловчи ёғоч уйлар уларнинг йўлини тўсиб қўйди, қурулмалар теварагида шафқатсиз қон тўкиш бошланди. Девор тепасидаги шинаклар, миноралардан ёғилиб турган ёй ўқлари шэнбинларнинг ҳамласини сусайтирди. Дарвозалар ёпилди. Ташқарида фақат ўрмаловчи ёғоч уйлар, улар атрофида қуролдошлари дарвозадан ичкарига кириб олишларини пана қилиб, чинжинлар билан олишаётган чақирларнинг бир неча ўнликлари қолди холос. Кўп ўтмай жанггоҳда қалаш-қалаш жасадлар, абжақланган ўзиюрар уйларнинг парчаларидан бошқа ҳеч нарса-ҳеч ким қолмади. Ҳар сафаргидек ёғоч уйлар ичидаги довонликлар ўзларидан ўн-йигирма барабар кўп чинжинларни ер тишлатишди, аммо бу гал уларга кент ичига кирмай, ташқарида қолган фидокорлар катта ёрдам бердилар. Дарвозалар тўлиқ ёпилиб, яна карнайлар чалиниши биланоқ тоғ томондан келган чақирлар таъкиб қилаётган шэнбинларга камонлардан ўқ уза-уза орқаларига қайтиб кетдилар.

Жанг тушдан анчагина олдин тугади. Довонликлар кентдан бошқа чиқмадилар, ташқи чақирлар ҳам қайтиб келмадилар. Демак, бир ҳамла билан кентни олиш режаси бугун ҳам амалга ошмади! Хань саркардалари цзянцзюнь чодирига тўпланишиб, тушлик устида бўлиб ўтган жанг тўғрисида фикр алмаша бошладилар.

— Улар бугун карнай чалмай ҳужум бошлашди. Бизни устимизга қўққисдан ташланмоқчи бўлганлар. Мақсадларига эришдилар!— Ҳар доимгидек Жао Ши-чэн хаёлига келган фикрни бошқалардан олдин ўртага тўкиб солди.

— Биз уларни нима қилмоқчилигини пайкаган бўлсак ҳам, барибир ташаббус довонликларда бўлди. Шэнбинларни озгина қисмигина жангга киролди, бошқалари қуршов халқасини бўшаштириб юбормаслик учун бекор туришга мажбур бўлди,— деди ўйчан қиёфада Ли Чи.

Ли Гуан-ли бошқаларнинг гапини чала-ярим эшитар,

ўз хаёли билан банд эди: моҳир Кўшинбоши жанг майдонидаги боткоклик, дарё кўприги, тоғ дараси сингари жой шарт-шароитларидан фойдаланиб, душман кўшинининг бир қисмини бекор туришга мажбур қила олиши азалдан маълум. Аммо қамалда туриб ҳам шундай натижага эришиш мумкинлигини цзянцзюнь биринчи марта учратяптигинга эмас, ҳатто ҳеч қачон эшитмаган ҳам! Ич-ичидан душман цзянцзюньга яна бир карра тан берган Ли Гуан-лида Чагрибекка нисбатан ҳурмат пайдо бўлди. Аслида ҳамма ҳам ганимини холисона ҳурматлайвермайди. Камдан-кам учрайдиган фазилат бу.

— Нахотки бу ёввойилар бизни бурнимиздан чўп ўтказиб, ўз туяларидек стаклаб юрсалар?!— алам аралаш афсусланди Жао Ши-чэн.

— Сен, Ши-чэн, ҳали кўп нарсадан беҳабарсан!— деди Ли Гуан-ли.

— Яна нима гап?

— Асирларни олиб келинглар!

Буцўйлар Сиртлонбек билан унинг ёнидаги иккита кичик кентларнинг бекларини бошлаб келдилар.

— Бугунги суворийлар кимлигини цзюньчжэнга айтиб беринглар!

— Хотинлар!.. Бизди... довои аёллари улар...!— деди овози титраб Сиртлонбек.

Ли Гуан-ли ўрнидан туриб, ташқарига йўналди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар. Чодир ёнида икки шэнбин чоғрок, кулоқлари чимрилган, ёллари диккайма саман отнинг тизгинидан ушлаб туришарди. Жуганга қадалган тангасимон мис қопламалар от кўзларини хиёл тўсиб кўйгандек. Узангилар одатдагидан ихчамрок, калта. Эгартўшак четлари попукли. Тизгинлар ҳам одатдагидан камбар, аммо пишиқ бўлиши керак. Отнинг ёллари аёл сочсисмон ўрилиб, қизил латтачалар билан шинам боғлаб кўйилган. Эгар қошида кичик, кўринишиндан енгилгина, аммо мустаҳкам қалқон илинглик. Қалқон сирти мис тангачалар билан нафис безатилган.

— Ҳа, бу отни аёл минганлиги кўриниб турибди,— деди умумий сукутни бузиб Жао Ши-чэн.

Саркардалар диккати отнинг эгари билан чап биқинида котиб қолган қонга тортилди.

— Қаранглар,— деди Ли Чи отга яқинлашиб,— қон тўк рангли эмас, нимқизил. Ешгина аёлнинг қони бу!

Шу пайт саркардалардан нарироқда, орқа томонда хириллаган овоз, сўқиниш эшитилди. Ҳамма ўша томонга қаради. Буцўйлар бошлиғи икки қўли билан қувиғи-

ни ушлаб букчайди, сўнг чўк тушиб қолди. Асир беклардан бирини икки буцўй маҳкам ушлаб турарди, учинчиси, худди шу бек буцўйлар бошлигининг белидаги қиндан эпчиллик билан суғириб олган ханжарни қайтариб олишга уринарди.

— Вой нонкўр-е! Буларни ҳеч қайсисини тирик қолдирмаслик керак эди!—хуноби ошди Жао Ши-чэннинг.

— Бу от кизимники!— деди хириллаган, ғазаб тўла овозда бек.— Икки ойгина олдин кизимни Эршига узатган эдим. Бу саманни шахсан ўзим тортиқ қилганман унга. Қизқувдида кизим шу отда қочган эди. Энди бўлса... Энди, мана, эсиз, ўша кизимни қони от эгарида қотиб қолибди!

— Агар яна бир марта ҳаётингни қайтариб берсак, нима қилардинг?— парвон фалакдек аммо синовчан сўради Ли Гуан-ли.

— Сени ҳам гумдон қилардим! Аттанг, улгуролмай қолдим-да сени ўз қўлим билан нимталашга!

Тилмоч бундай мардона сўзларни таржима қилишга ботинолмай чайналди. Аммо Ли Гуан-ли аниқ таржима қилишни буюрди. Кейин у бек нима деганини эшитиб, ҳайратда қотиб қолди. Ли Гуан-ли умрида ҳеч қачон кўзларига тик қараганича таҳдид қилган одамни учратмаганди. Жангда унга ташланишган пайтлар бўлган, аммо ҳозиргача ҳеч ким унинг кўзларига бақрайиб туриб бундай деёлмаганди. Қолаверса, банди-я бу!

— Шу ерни ўзида чошиб ташланглар буни! Иккинчисини ҳам!—буюрди қалтираб кетган Ли Гуан-ли. У бу билан ғазаби нималарга қодирлигини кўрсатмоқчи бўлса-да, лекин ниҳоятда руҳи тушиб кетганини яшира олмади. «Бу довонликларни қандай енгса бўлади ўзи?!» деган фикр кечди унинг хаёлидан. Буцўйлар дарҳол буйруқни ижро қилдилар... Иккала бекнинг бурдаланган таналари қонга беланиб ётарди. Хань саркардалари чодирга қайтиб кирдилар.

— От ўликлар орасида юрган экан, эгасининг жасадини яқин-атрофдан топа олишмабди. У аёл қаёққа йўқолган бўлиши мумкин?— сўради Ли Гуан-ли кўркувда тишлари тақиллаётган Сиртлонбекдан.

Сиртлонбек шу қадар кўрқиб кетган эдики, тилмоч саволни икки марта такрорласа ҳам у ҳеч нарсани англамади. Бундан Ли Гуан-лининг руҳи бир қадар кўтарилди. Чунки қаршисида дағ-дағ қалтираётган довонлик атоқли бек турарди! «Қанийди-я, ҳамма довонликлар ҳам шунга ўхшаса!»— орзу қилди цзянцзюнь.

— Бунга Довон мусалласи беринглар!

Хизматкорлар Ли Гуан-лига хижолатли боқишганди, у мусаллас тугаганини тушунди.

— Унда ўзимизни шаробдан келтиринглар!

Сиртлонбек хиёл бадбўй гуруч шаробидан сипқаргач, ўзига келди: «Шароб ичиришди, демак, ўлдиришмайди». У савол яна такрорланганда куйидагича жавоб қайтарди:

— Аёллар жасадини жанг майдонида колдирмайдилар.

— Кентда аёллар кўпми?— кизиксинди Жао Ши-чэн.

— Аёллар-ку кўп, лекигин, анови от эгасидақаларидан уч-тўрт минг бор! Довонда ўттиз ёшдан кичик киз-жувонлар жангга чиқишади. Эмизикли боласи борларигина уйда қолади. Айримлари қирққа яқинлашиб кол-саям...

— Чақир эрталаб ўрнидан турганида кўйнидан яна битта камончи чиқар экан-да,— кесатди Жао Ши-чэн.

— Эркакча кийинган аёллар Чилустун ёнидаги жанг-да ҳам қатнашганмиди?— Жао Ши-чэннинг гапини бўлиб сўради цзянцзюнь Сиртлонбекдан.

— Ҳа, қатнашишган, Айирмочтошда ҳам.

— Улар қай тарзда жанг қиладилар? Айт?

— Аёлларди биз... улар қиргин бўлаётган, қилич-найза жанггига кўйишмайди. Қонли ҳарб-зарбга аёллар заифлик қилишади. Аммо улар от устида кетаётиб камонлардан ўқ узишда эркаклардан қолишмайдилар. Довон мерганларини анчагинаси аёллар.

— Ёйдан ташқари яна нима билан қуроллантирилади аёллар?

— Ханжар ёки узун қайрилма пичок — акинак берилади уларга.

— Қуршовга тушиб қолинса ишлатиш учун шундай қиласизларми?

— Йўқ, аёллар қуршовга тушиб қолишига ҳечам... умуман... йўл кўймаймиз... кўймайдилар. Аёл гурухларини уч томондан ёш, абжир эркак гурухлари кўриқлаб юради.

— Ҳа, элчилар тўғри айтишган экан: кизкувди шунчаки эрмак эмас!— деди Жао Ши-чэн.— Элчиларни шойи ўрамларида ўкиганман: ҳатто янги бўшанган аёллар ҳам белларини маҳкам сириб, отга миनावерадилар. Бизни шэнбинлар бўлса, ҳалигача от минганларида эгар кошини кўллари билан маҳкам тутамлаб оладилар. Мустаҳкам ўтиролмайдилар от устида. Бунака суворийлар-

дан нима кутиш мумкин?! Яхшиси, уларни жангга пиёда солавериш керак!

— Осмонтагида аёллар кўп, улар йил сайин кетмакет ўғил туғиб бераверишади. Шэнбинларимиз отда юриб ҳам, пиёда бориб ҳам бутун дунёни забт этадилар!— деди Ли Гуан-ли ёрдамчиси Жао Ши-чэннинг ўринсиз гапини тўғри изга солиш мақсадида.

Бешинчи боб

ОЗОДЛИК БИТИГИ

Қандайин фавқулодда оқибатга олиб келишидан қатъий назар, ҳатто қуршов ҳалқасининг бирон жойи «узилиб» қолишигаям қарамай, кент дарвозаларидан чиққан чакирлар ҳам, ташқаридан келган довонликлар ҳам албатта ўраб олинсин! Цзянцзюннинг бугунги қатъий фармони ана шундай бўлди.

Аммо негадир бугун довонликлар жим туришарди: кент истехкоми томондан ҳам ҳеч қандай шарпа йўқ, ташқаридан келадиганларнинг ҳам қораси кўринмасди. Нахотки улар узокдан туриб ҳам ганимларининг фикрини пайқай олсалар?!

— Кечаги хийла бугун иш бермаслигини довонликлар жуда яхши билишади!— деди турли хил фараз-тахминларга яқун ясаб Ли Гуан-ли.

— Бугунга қандай найранг ҳозирлаб қўйганлари қизиқтиряпти мени...— деди хавотирланган оҳангда Жао Ши-чэн.

— Фол очиб ўтирмайлик. Бу девор тагида имирсила-наверишга ортиқча вақтимиз йўқ энди!— кесиб ташлади цзянцзюнь.

Қатъий хужумга ўтилган дастлабки кундагига қараганда ҳам қаттиқроқ қийкириб-қичкирган шэнбинлар кент истехкоми сари ташландилар. Улар шу хужум асносида кентнинг миноралари, шинаклар, кўчалар, майдонлар, яқин бинолар томига палаҳмонлардан тош ёғдира бошладилар, ўзиотар ёйлардан ёппасига ўқ узишни кучайтирдилар.

Шэнбинлар кент девори ёнгинасига етишганда тош ёғдириш тўхтади. Фақат ёй ўқларигина ҳамон шинаклар сари тўхтовсиз шув-шув учарди. Жадал келтирилган енгил шотилар кент деворларига қўйилар, ўнбошиллар, юзбошиллар кўлидаги ўрма камчилар қизил кийимли шэнбинлар боши устида қарсилларди. «Ярамаслар» чор-на-

чор деворга тармашардилар. Улар кетидан нунфу шэнбинлар юкорига интилишарди. Довонликларнинг ёй ўкидан кулаганлар ўрнини янги-янги шэнбинлар эгалларди. Кўллари девор юкорисидаги шўнаклар қушгирасига илашган чинжинларни довонликлар қилич, болта, найза, ҳатто пичоқлар билан ағдаришар, кўлларини чопиб, узиб ташлар, қаттиқ жароҳатлантириб, гоҳ девордан ташқарига, гоҳ ичкарига итариб юборардилар. Аммо барибир шэнбинлар деворнинг у ер-бу ерида юкорига чиқиб ололдилар. Бундан илхомланган бошқа ханликлар томоқлари йиртилгудек қичқириб ҳамлани кучайтирдилар, чумолидек ёпишиб, шотилар, ходалар ёрдамида ҳатто бир-бирларининг елкаларига оёқ қўйиб юкорни чиқишга урина бошладилар. Ниҳоят улар учи бринж ва темир қопламали узун ходаларда деворнинг айрим жойларидаги фишларни, заранг палахсаларни ўпириб ташлашга муваффақ бўлдилар. Довонликлар орасида даҳшатга тушиб, саросималаётганлар ҳам кўрина бошлади.

Ихшид бош дарвозадан ўнг томондаги энг баланд минорада аъёнлари билан бирга жангни кузатиб турарди.

— Бошлайверамизми?— Чағрибек отасига савол назари билан қаради. Мўдтой бош силкитиб, розилик билдирди. Қўшинбоши соқчиларидан бири дарҳол миноранинг ички пиллапоясидан пастга тушиб кетди. Сал фурсат ўтмаёқ, карнайлар наъраси янгради. Миноралардан чинжинлар томон майда беҳисоб тангалар сочилди. Тангалар орасида тилла ёмбичалар ҳам бор эди. Шэнбинлар нима бўлаётганини аввалига тушунмай туришди. Аммо орадан кўп ўтмаёқ, ҳамма томондан чинжинларнинг бақир-чақирлари эшитила бошлади:

— Цянь!

— Чянь!

— Хуанцинь!

Шэнбинлар бир-бирларини итариб-суриб, қовжирок кўкатлар орасидан мис, олтин танга, ёмбичалар ахтариб кул ва тупроқ титкилай бошлашди. Довонликлар буларни тек қўйиб, асосий зарбани деворга тармашаётганларга қаратдилар. Душманнинг шиддат билан бошлаган ҳамласи сезиларли бўшашди. Ўнбошилар бошда танга талашиб, бир-бирларини сур-сур қилаётган шэнбинларни камчилаб тирқиратишга зўр бергандилар, кўп ўтмай, уларнинг ўзлари ҳам бир кўлда қамчини пўписа учунгина силкитиб, иккинчи кўл билан тангаларга ташлана бошладилар. Шэнбинлар гўё ҳал қилувчи қаттиқ жангда эканликларини ҳам унутишгандек эди. Юзбошилар

билан сјовэйлар нечоғли аямай савалашмасин, тангалар йўлида «жонларини беришга ҳам тайёр» шэнбинларни уддалолмасдилар.

Ли Гуан-ли махсус чекиниш белгиси — цзиньнао чалишни буюрди. Тушлик баҳонасида шэнбинларни оркага қайтариб, қуршов ҳалқасидаги доимий жойларига олиб келдилар. Тангага дастлаб ташланганларни йиғирма қамчидан савалаб, йиққан танга-ёмбичаларини тортиб олдилар.

Йўлбарсбилка таклиф этган бу тадбир ҳам жуда қўл келганидан ғоят мамнун Довон саркардалари минорадан тушмасданоқ келгусида нима қилиш кераклиги тўғрисида маслаҳатлаша бошладилар.

— Яна қаердан олтин топса бўлади?

— Агар яна икки кун шу таҳлид...

— Хўв анави тилла от қаерда?

— Ханликларни кўрс элчиси олиб келган ўша... тилла отми? Хазинада бўлиши керак.

— Темирчи... усталарга бериш керак, майдалашсин! — буюрди Мўдтой. — Ўша отти орқасидан шу уруш келиб чиқди. Энди у бизга хизмат қилсин!

Шэнбинлар «тушлик»дан қайтишга ошиқишмасди. Эҳтимол улардан айримларини бошқаларга сабоқ бўлсин учун қаттиқроқ жазолаётган бўлсалар керак. Эҳтимол, Хань саркардалари бошқа бирон йўл излашаётгандир, бирон-бир янги чора кўраётгандирлар? Йўлбарсбилка вақтдан фойдаланиб, Довон бекларига Чинда олтин қандай қилиб пулга айлангани тўғрисида сўзлаб берди:

— Илгарилари, уларда кўп гў, бизчасига подшоликлар бўлган даврларда тошбақа косаси, чиғанок, дур, марварид, зумрад, кейинроқ қалайи, кумуш айирбошлаш воситаси бўлиб келган. Чин Ши хуанди уларни ман этган, ҳамма нарсани фақат олтинга айирбошлашни буюрган. Мис тангаларни ҳам ўша Осмон Ўғли зарблаган дастлаб.

— Яхшиям ўша Осмон Ўғли шундай қилган экан. Ўқдан ҳам кўпроқ тилла зарба беряпти шэнбинларга! — хитоб қилди Мўдтой.

Қамчи ва дағдаға билан «дадиллантирилган» шэнбинлар яна ёпирилиб хужум бошладилар. Ҳаммаёқни қийқирик-қичқирик тутиб кетди. Боскинчилар яна эрта-лабдагидай жон-жаҳдлари билан девор устига чиқишга уринардилар. Шотилар ёрдамида юқориға кўтарилаётган шэнбинларни довонликлар минораларнинг ён тешикларидан камон ўқиға тутдилар. Чинжинларни ҳайратга

солгани шу бўлдики, довонликлар марказий тешикларни ёй ўки ўтмас йўғон ғўлалар билан зич бекитиб кўйишган, бари кучларини деворга тармашаётганларни даф этишга қаратгандилар. Шэнбинларнинг биринчи ҳамласи қайтарилгач, довонликлар яна деворлардан ёмбичалар аралаш мис тангалар сочишди. Сяовэйлар, юзбошиларнинг сўкинишлари, «тангапарастлар» саваланилаётгани эшитила бошлади. Шэнбинларнинг бошлари қотиб қолганди: ёмбичалар йиғишсинми ёки олға, девор сари интилганлари маъқулми? Юқоридан тагин танга, ёмбичалар сочилди. Бу гал сочки кўпайган, офтобда ялт-юлт товланарди. Шэнбинларнинг кўзи қамашиб кетгандек бўлди. Довонликлар сочқиларни кўз-кўз қилгандек, атайн осмонга ирғитардилар. Ниҳоят баднафс шэнбинлар тўда-тўдалашиб, ёмбичалар сари ташландилар. Сур-сур, итар-итар бошланди. Баъзилар сочки талашиб муштлашардилар ҳам.

«Дарахт учудаги чумчукни ҳам бехато кўзидан ура оладиган» мерган чақир «хомталашчилар»дан анча нарида турган қизил кийимли шэнбинни камонда мўлжалга олганди, Йўлбарсбилка унинг тирсагидан туртиб юборгани учун ўқ шэнбин боши тепасидан ўтиб кетди.

— У мени дўстим! — деди кулимсираб тилмоч. — Оти Ань-ин. У ярамаслардан, бошқача айтганда, жинояти учун жазога тортилганлардан бўлса ҳам, қара, аралашмай четда турибди. Ўлармон эмас.

Йўлбарсбилканинг ҳозирги ғамхўр қилиғи минорадагилар диққатини ҳам тортди. Ихшид Кундузбекка қараганди, у тилмочни койиб берди:

— У чинжинни яхши-ёмонлигини бизга нима дахли бор?! Биз учун шэнбинлар қанча оз қолса, шунча яхши. Душман лоақал биттага камайса ҳам ҳарна!

— У ҳали бизга фойда келтиради! — дадил жавоб қайтарди Йўлбарсбилка.

— Кўрамиз. Бу сизди гарданингизда. Қарзсиз!

Ғира-шира тушгунча, занг чалинишига ҳам қарамай, шэнбинлар тимирскиланиб шўра, қулу тупроқ орасидан лоақал биттагина ёмбича топиш умидида изғийвердилар. Улар кош қорайгачгина ҳалкага қайтишди.

Шэнбинларнинг итоатсизлигини кўрган, цзянцзюнь Ли Гуан-ли қаттиқ ғазабга келди...

Саҳар қоронғисида эндигина уйғонган Чағрибекникига уч киши кириб келишди.

— Мен минорага шошиб турибман. Ким экан улар?— сўради соқчидан Чағрибек.

— Туронболға иккита устаминан. Жудаям зарур гап бор дейишяпти.

— Кутиб туришсин. Хозир чиқаман.

Чағрибек таниш темирчи усталар билан омонлашгач, марказий минора томон йўл оларкан, уларга ҳам «бирга юраверинглар», деди.

— Инма гап, уста?

Усталар Чағрибек улар билан йўл-йўлакай гаплашмоқчи эканини тушунишди. Туронболға Кўшилбошининг ўнг томонида, бир кадам оркарокда борарди, бошқа икки уста унинг оркасидан кетишарди.

— Жувдар тунда ошиқ ўйнаб, анча олтин буюм ютиб олибди. Яхшилаб майдаладик. Ўшани олиб келувдик.

Чағрибек Жувдарнинг елкасидаги хуржунга назар солди.

— Нахотки шундай кунлардаям ошиқ ўйнашса одамлар?

— Бу галги киморни Жувдар атайлаб ўйнабди. Нимага бундай қилганини анча гапиришга тўғри келади...

— Хулласини айтганда,— ўзини тутолмай гапга аралашди темирчи Жувдар,— мен уларди ифлосликларни учун ўчимди олдим. Бир неча йил илгари мени киморда қарздор қилиб қўйиб, хотинингди бир кечага бизга берасан, шунда қарзингдан қутиласан, деб икки оёғимди бир этikka тиккан эдилар!

— Ўчингизди олишингиз шу пайтга тўғри келгани ёмон бўлмабди!

— Темирчи Ўрўбазда бошқа нарса...

Туронболға аста йўталиб қўйиб, қадамини секинлатди. Чағрибек тўхтади. У Ўрўбазнинг гапини бўлмай, охиригача диққат билан эшитди. Сўнгра уста айтган таклифни маъқуллаб, минорага кўтарилди. Усталар икки кўзи майдаланган олтин буюмлар тўла хуржунни соқчиларга топширишиб, устахоналарига қайтдилар.

Ношушадан сўнг, ханликлар кентга қилинадиган хужум олдидан қароргоҳнинг ҳар-ҳар жойида қизил ва қўнғир кийимдаги бир неча шэнбинларнинг қўлларини бошқалар кўзи олдида болталар билан кесиб ташладилар. Бу гал гурухлар олдига озод, яъни нунфу шэнбинлар қўйилди. Юзбошиларга кимки ерга қўл узатса, шартта калласини узиб ташлаш топширилди. Бу буйрук ҳаммага эшитдирилди. Шэнбинлар кент девори томон йўл олдилар. Улар яна ўзларига рухбахш, аммо доvon-

ликларни ваҳимага солиш кўзланган ваҳшиёна кийкирик кўтариб, кент деворига тармаша бошладилар. Улар шотиларда тизилиб, юқорига кўтарилаётган эдилар ҳамки, шу пайт қўққис девор тепасида ёғоч сонли мис кураклар кўринди. Шэнбинлар аянчли бақириб, ўзларини таппа-таппа ерга ташлай бошладилар. Сўнг маълум бўлишича, доvonликлар мис куракларда лаққа чўғ бринж, олтин, темир парчаларини шэнбинлар устига ташлаётган эканлар! Эршиликлар илгаригидек девор тагида, деворга яқин жойларда тўпланган шэнбинларни ёйдан ўққа тутишмас, бор кучларини юқорига интилаётган, учи темир қопламали ходаларда деворни ўпириш характидагиларни даф этишга қаратгандилар. Лаққа чўғ темир, бринж парчалари тегиб куйгандан кўра, қамчи зарбига чидаса бўларди! Ҳеч қандай чора — на дўк-пўписа, на қамчи билан савалаш шэнбинларни «руҳлантиролмади!» Ҳамла бўшашиб кетдигина эмас, деяри тўхтаб қолди. Шэнбинлар нарирокдан узаётган ёй ўқлари, отилаётган палаҳмон тошлари бекорга кетарди: доvonликлар энди девор тепасидан кораларини ҳам кўрсатмасдилар. Ўнбоши, юзбошилардан айримлари доvonликларнинг қимматбаҳо «совғалари» совиган-совимаганини аниқлашга шахсан киришдилар. Оддий шэнбинлар бошлиқларига бажонидил ёрдамлашиб, қўлларидаги совиган ёмбичаларни келтириб беришарди. Олғирлари эса бу орада топилдиқларнинг маълум улишини чўнтакка солишни ҳам унуттишмасди.

Арк томида туриб чалинган карнай овози шэнбинлар ҳалқаси устидан ошиб ўтиб, узок-узокларга таралди. Чинжинлар атрофга аланглаб, безовталана бошладилар. Кўп ўтмай, ханликлар кутганидай, узокдан, тоғ томондан ва кунботардан чанг кўтарилди. Бир неча минг шэнбинлар отланиб, ташқаридан келаётган доvonликларни нарирокда, қуршов ҳалқасидан узокрокда учратиб, олишув учун илдам жўнаб кетдилар. Кўп сонли бўлмаган доvonлик доvюрақларни чекинтиргач, отлик шэнбинлар ўз жойларига қайтиб келдилар. Кентга янгидан ҳужум бошланди. Деворлар устида, шинақлардан яна мис кураклар кўринди. Юқорига интилаётган шэнбинлар яна куйиб, пастга қулай бошладилар. Тагин узокдан чанг кўтарилди. Бу гал ташқаридан келаётган доvonликларни ҳайдаб юбориш учун мингга яқингина шэнбинлар от кўйиб кетдилар холос. Аммо доvonликларнинг бир неча минглик отликлари зарбасига учраган бу гуруҳ катта талафот кўриб, аранг ярим-ёртисигина жон сақлаш-

га улгурди. Ташқаридан келган довонликлар куршов ҳалқасига хужум қилмай, орқаларига қайтиб кетишди.

— Улар шунчаки, ёлғондакам жанг қилишяпти! Хужумимизни чалғитишмоқчи!— деди одатдагидек ошиқич фикр билдириб Жао Ши-чэн.— Ичкаридан эса шэнбинлар устига олтин сочяптилар.

— Тўппа-тўғри!— бош силкитиб маъқуллади цзян-цзюнь.— Шунинг учун ҳам сяовэйлар ёнига бор! Довонликларни олтин қармоқларига илинаётган юзбошиларни қаялаларини таналаридан жудо қилдир! Улар қармоқдан қутқаришга арзимайдилар.

Жао Ши-чэн буцўйлари кузатувида Ли Чи билан Ван Кўй хузурига йўл олди. Кузатув тепалигида Ли Гуан-лининг бир ўзи қолди.

Шэнбинларнинг бугунги учинчи ҳамласидан кейин орага чўккан осойишталик пайти Ўрўбаз билан Туронболға минора тешиги беркитилган гўлалар тирқишидан чинжинларнинг тўртинчи хужумга ҳозирлик кўраётганларини кузатиб турардилар. Туронболға ихшид хузуридан ясовул кутарди. Ясовул Ўрўбаз учун фавқулодда қувончли янгилик олиб келиши керак эди. Туронболға ихтиёридаги мусофир кул дўстини хурсанд қилмоқчи эди. Туронболғанинг бу ниятидан беҳабар Ўрўбаз бошқа хаёл билан банд, у деворга тармашаётган шэнбинлар бошига қай йўл билан лакка чўғ темир-терсақларни беҳато ағдариш тўғрисида ўйлаётганди. Ўрўбазни пастдаги панада чақирлар кутиб туришибди, у бугун эрта-лаб ўнбошиликка тайинланди. Ҳозир Ўрўбаз ўзи таклиф этган режани бошқаряпти. Ҳа, Кўшинбоши Чағрибек унинг таклифини дарҳол маъқуллади. Ҳали замон шэнбинлар қийқирганча аюҳаннос солиб, яна кент деворига тармаша бошлайдилар. Ўшанда фурсатни бой бермаслик керак! Мис куракли яна анчагина чақирларни Жувдар ҳамда бошқа темирчи усталар — Ўрўбазнинг дўстлари бошқарадилар. Ўрўбаз кул бўлса ҳам, Довонликлар билан деярли қариндошдек бўлиб кетди. Уни кул аёлга уйлантириб қўйишди, Туронболғанинг ҳовлисида довончасига кичкинагина тўй ҳам қилишди. Ўрўбаз икки фарзанд — ўғил ва киз кўрди. Бирга ишлаётган усталар Ўрўбазни яхши ҳурмат қилишади. Мана, ҳозирни олинг, ҳозир унинг таклифларига Арк аъёнлари ҳам қулоқ соляптилар. Ўрўбаз шу оғир кунларда довонликларга аскотаётганидан бениҳоя хурсанд. Уни ҳеч жойда бу

ердагидек кадрламаган эдилар! Кул одам учун бундан ҳам ортиқ хурсандчилик бўлиши мумкинми?!

— Бу ердагилардан қайсинглар Ўрўбаз?— сўради минора ичидаги ғиштин пиллапоялар орқали кўтарилган ясовул баланд овозда.

— Манави! Қани, менга бер, уни ўз қўлим билан топширай!..— деди буйрукомуз оҳангда Туронболға ясовулга қараркан, унинг қўлидаги ошланган тери ўрамни юлқигандек тортиб олиб.

— Ма, ол, Ўрўбаз, бу сени озодлик битигинг! Сен энди кул эмассан!

Кандайдир англаб бўлмас ғайритабиий куч Ўрўбазни ўрнидан турғазиб юборди. У Туронболғага ташланиб, маҳкам кучоқлади-да, юзларини устанинг юзларига теккизиб, чўлп-чўлп ўпа бошлади... Ўзида йўқ хурсанд Ўрўбазнинг кўзларидан маржон-маржон ёш думаларди. Аммо... Аммо, шу пайт ногаҳон Ўрўбазнинг Туронболғани кучоқлаб турган қўллари бўшашиб кета бошлади, тиззалари ҳам ҳолсиз букиларди... Атрофдагилар ханг-манг котиб қолишди.

Ўрўбазнинг нақ умуртқасига ўзиотар ёйининг ўқи санчилганди.

— Лаънати ўқ зич ғўлалар орасидан қандай ўтганига ҳайронман. Ажал экан-да! Келиб-келиб шундай пайтда-я, эҳ аттанг!..— афсусланди Қамчи. Бу йигит кентга қайтгач, мерганлар ўнбошиси этиб тайинланганди.

— Уни аста пастга олиб тушиш керак!— деди Туронболға.

Шум хабарни эшитиши биланоқ дарҳол етиб келган табиб чуқур санчилган ёй ўқини авай-эҳтиётлик билан суғуриб олди. Ўрўбазни девор тагидаги қамиш бўйрага ётқиздилар.

— Сув!— деди Ўрўбаз қуруқшоқ лабларини базўр кимирлатиб.

— Арқка бирорта чақирни юборинглар. Лоақал сув томизиб қолайлик бояқишнинг оғзига...— шивирлади Туронболға Қамчини четга чақириб.

Ўрўбазнинг ўнг қўлидаги маҳкам ғижимланган тери ўрами конга беланиб кетганини одамлар эндигина кўришганди. Ерликни олиш учун Туронболға қўл узатганди, Ўрўбаз киприкларини ним кўтариб шивирлади:

— Су...в...в!

Қамчи Арк томонга, чақирнинг йўлига интиқ қаради. Аммо чақир ҳамон кўринмасди.

— Келяпти!— деди минорадан кимдир.

Мис кўзачанинг жўрагини Ўрўбазнинг оғзига тутдилар. Ярадор икки-уч хўплам сувни базўр ютгач, кўли билан кўзачани нари итарди. Уч-тўрт қатра сув унинг кизгиш соқолига томди. Шундан сўнг Ўрўбаз кўкимтил кўзларини феруза осмонга тикди. Қўлини чўзиб:

— Битик!— деди.

Туронболга тери ўрамни ёзиб, Ўрўбазнинг титраётган қўлларига тутқазди. Ярадор ёрликни кўзига яқинлаштириб, унга тикилди. Ўрўбазнинг кўзларига чизиқ-чизик битилган белгилар кўринди. Аммо уларда нималар дейилганини Ўрўбаз англай олмади. Аммо бу ёрлик унинг, Ўрўбазнинг кулликдан умрбод озод бўлгани тўғрисида экани унга равшан эди. Умрбод! Бу умр энди неча лахзаям қолди экан?! Эҳтимол Ўрўбазнинг хаёлига шу фикр келгандир? Шунинг учун у ёрликка тикилаётгандир?! Ўрўбаз мадорсизликдан оғиб кетаётган қўллари билан озодлик ёрлигини какроқ лабларига босди, сўнг бу мўътабар, унинг ўзи учун беқиёс мўътабар тери ўрамни довонликлар русумига кўра кўзларига суртди. Ўрўбаз ўрнидан турмоқчи бўлди. Туронболга билан Қамчи уни суяшиб ўрнидан турғазишди. Ўрўбаз забардаст қаддини ростлади. Унинг қанғшари дўнрок кирра бурни, кенг пешонаси, жони узилаётган бўлса-да, ҳамон нур тўла чехраси Ўрўбазни ҳалол ва ғамхўр, айни вақтда ғурурли, мутелик бегона одамлигини кўрсатиб турарди. У камалдаги кент девори оша қаёққадир, узок-узокларга боқаётгандек эди. Ўрўбаз мислсиз қаттиқ оғриқни сездирмасликка ҳаракат қилаётгани сезилиб турарди. Бир неча дақиқа ўтгач, ярадор инқиллай бошлади. Уни аллақадан топиб келтирилган кигизга эҳтиётлик билан ётқиздилар. Ниҳоят Ўрўбаз алаҳлай бошлади, довонликларга тушунарсиз тилда аллақандай сўзларни бир неча марта такрорлади.

— Нима деяпти у?— сўради Қамчи Туронболгадан.

— Қандайдир одамлар номини атаяпти, бизга номаълум мамлакатни эслаётган бўлса керак...

— Одамлар уни Парфиёнадан дейишарди-ку?!

— Бу гап ҳам тўғри! Аммо Ўрўбаз у ерда туғилган эмас. Парфиёнани нариги томонида ҳам жуда кўп юртлар, эллар бор. Ушалардан денгиз қирғоғидаги биттаси Понт... Понт кулфуруши Ўрўбазни ёш болалигида парфиёналикларга сотган экан. Бола бечора қўлдан-қўлга ўтаверган, охири уни нусайлик бир бефарзанд темирчи сотиб олган. Ўша темирчи болани кулликдан озод этиб, ўзига ўғил қилиб олган. Парфиёнача Ўрўбаз исмини ўша

темирчи кўйган экан. У одам Ўрўбазни темирчилик, дурадгорликка ўргатган. Ўрўбаз улғайгач, уйлантириб кўйганлар. Нусайда ҳам уни хотини, бир ўғил, бир қизи қолган. Парфиёналиклар билан Бобилда ўрнашиб қолган юнонлар ўртасидаги урушда Ўрўбаз асир олинган-да, яна қул қилиб сотилган. Бобиллик карвонбоши уни бизни ихшидга тортиқ қилган... Бу ёғини ўзинглар биласизлар.

— Бундан чикди, Ўрўбаз дунёни нариги четидан экан-да!

— Ҳа, шундай деса ҳам бўлади.

Ярадор гоҳ ҳушдан кетиб, гоҳ ўзига келарди. Бир сафарги ўзига келганида унинг кўз олдида кенг елкали, узун соқолли отаси гавдаланаркан, бир пайтлардаги ўша машъум кунни эслади: отаси билан тўрт ёшли Ўрўбаз қайикка ўтириб, уйлари ёнидаги ирмоқ то катта дарёга кўшиладиган жойгача сузиб боришди. Ўрўбаз у дарёлар номини эслай олмайди. Уларнинг қайиғида ёғоч идишлар борлигини элас-элас хотирлайди холос. Отаси ўрмондаги дарахтлар қавагидан асал йиғиб келгани кетганида қайикда ўтирган болакай дарё ўртасидан сузиб кетаётган ажойиб кемани анграйиб томоша қила бошлади. Кемадан туширилган қайик унинг ёнига сузиб келди. Қайикда уч киши ўтирарди. Бегона қайик Ўрўбаз ўтирган қайикка келиб тақалгач, ундаги одамлардан бири болакайга гулдор най узатди, иккинчиси қайикда оёқларини керган кўйи турарди. Ўрўбаз қўл чўзганини билади, шу пайт ўша иккинчи одам болакайни шартта ўз қайиғига тортиб олиб, оғзига апил-тапил қандайдир ҳидли латта тикди. Унинг кўзларини боғлашди. Ушанда болакай бувисининг дарёларда изғиб юрадиган ўзга юртли қароқчилар ҳақидаги эртагини эслади. Ҳали-ҳали унинг қулоғига соҳилдан узоклашаётган қайик эшакларини сувга ботиб-кўтарилётган овози эшитилётгандек туюлади.

Эршига келиб қолганидан икки-уч йил кейин Ўрўбаз негадир яна озод бўлишига ишонч ҳосил қила бошлаганди. Аммо у қулликдан бу галги қутилиши умрининг сўнги нафасига тўғри келишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўрўбаз тақдирнинг бу қилвирлиги маъносини англамокчи бўлди, аммо афсус, кечикилганди. У ўзини оёғи юқори кўтарилган алфозда осмонга учиб кетаётгандек сезд...

— Су...в...в!

Ўрўбаз ҳатто кўзача жўмрагидан оғзига қуйилган

сувни ҳам ютолмади. У ўзини кент девори устида кўрди. Нариги томонда қандайдир ўрмаловчи даҳшатли махлуклар бошларини юкори кўтарганча, бесўнақай оғизларини ланг очиб юарди. Ўрўбазни гоҳ биринчи хотини, гоҳ иккинчи хотини болалари билан бирга уни этагидан кент ичига, даҳшатли махлуклар эса тишлаб, ўз томонига тортарди. Охири у ўрмаловчи даҳшатли махлуклардан бирининг оғзига ағанаб тушди...

Ўзга юртлик темирчи уста икки кўли билан озодлик ёрлигини кўксига босганича жим, нафас олмай ётарди...

О л т и н ч и б о б

УЛУҒТОҒДА ТУТУН КЎРИНДИ

— Олтин кум зарралари эмаски ҳеч тугамаса! Улар икки кундан бери бошимиздан «олтин сочишяпти». Охири тугар олтинлари!

Ли Гуан-ли ҳақ бўлиб чикди. Довонликларнинг «олтин ўқлари»ни сабрсизлик билан кутишга одатланиб қолган шэнбинлар бугун лоақал икки тортим наякига етарли ҳам маблағ ишлаб ололмасликларини тушундилар. «Бари бир ўлиб кетишга тўғри келади-ку!— дея ўйлай бошлашди шэнбинлар шундан кейин.— Ҳамон ўлиш тайин экан, довонликлар ўкидан ўлган нимаю юзбошилар бурдалангани нима, фарқи йўқ-ку ахир?!» Чинжинлар кент деворига тармаша бошладилар.

Довонликлар ўтган кунлардаги сингари девор киргоғига қўли етган, девор устига чиққан ва чиқаётган шэнбинлар билан курашардилар. Шу сабабли шэнбинлар кейинги кунлари девор тағларида, деворга яқин жойларда тўпланишдан унча эҳтиёт бўлмай кўйган эдилар. Бугун довонликлар худди шуни аниқ ҳисобга олган эдилар. Девор устидан бирданига катта-катта, йўғон ходалар зарб билан юмалаб туша бошлади. Ходалар деворга тармашаётганларнинг ўзларинигина эмас, шотиларни ҳам синдириб, пачақлаб, суриб кетарди, сўнгра наридаги тўпланиб турган, орқага қочаётган шэнбинларни мажақлар, оёқларига урилиб йиқитар, майиб қилиб ташларди. Шэнбинлар отилаётган ёй ўқларидан қалконлар паноҳида бир қадар жон сақлай олардилар. Аммо баланд девордан зарб билан тушаётган йўғон ходалар балон азимга айланди. Девор тагидаги тупроқ уюмлари ҳам ходаларни девордан анча нарига катта тезликда юмалаб бориши учун қулайлик туғдирарди. Сяовэйлар билан

юзбошилар анча нарида, ходалар етиб келолмайдиган жойда туриб, кент деворига тармашаётган, хамла қилишдан кўрқаётган шэнбинларни савалашар, сўқиб ҳақоратлашар, дўқ, пўписа қилишарди.

— Нахотки беш кунли шиддатли хужумдан кейин ҳам шаҳарни ололмасак-а?!— асабийлаша бошлади хуноби ошиб Жао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли ковоғини уйиб, сукут сақларди.

— Тутун! Хув анави, баланд тоғ устида тутун кўтарил-япти!— дея хабар берди кузатиш тупроқ тепаси куйроғи-да турган буцўй ваҳима солиб.

Ли Гуан-ли гўё буни олдиндан билган киёфада Улуғтоғ томонга хиёл бурилиб киё боқди холос. Шу пайт қамалдаги кентда, Арк саройи томида карнайлар овози баралла янгради. Жао Ши-чэн гоҳ кент деворига, гоҳ тоғдаги тутунга қаради-да, тишини ғичирлатиб сўқинди. Ли Гуан-ли унга нохуш нигоҳ ташларкан, ичида: «Нукул вайсайвермай, бундоқ бир каллангни ишлатсанг-чи, махлук!»— деб кўйди.

— У ёқда чанг ҳам кўтарилди! Яна келаётган бўлишлари керак. Ли Чига буцўй юборайми?

— Ўзини кўзи бордир ахир?!— заҳарханда қилди Ли Гуан-ли босиқ оҳангда. Аммо барибир унинг кайфияти бузулгани яққол сезила бошлаганди.

Орадан кўп ўтмай, Ли Чи юборган буцўй хабар қилди:

— Улар чамаси юзтача! Тилмочлар бу келаётганлар довонликлар эмас, дейишди. Уларни кийимлари бошқача: шундай иссиқ бўлишига қарамай жун кўйлақдалар.

— Жилла курса бирортасини тирик тутишсин!— буюрди Ли Гуан-ли.

— Биттаси оддан йиқилиб тушган экан, бизникилар тутиб олишибди. Бошқалари тоғ томонга қочиб кетибди. Туткунни хаохоу ўзи сўроқ қияпти.

— Бу ёққа олиб келсин!

Буцўй от кўйиб кетди-да, салдан сўнг асирни иккита шэнбин билан хайдаттириб келди.

— Қаердан келдинг бу ерга?— савол берди Ли Гуан-ли туткунга. Унинг сўзларини тилмоч таржима қилиб турди.

— Раштдан.

— Қаёқда у?

— Анави тоғлар орқасига... жуда узоқга...— Асир кўли билан Улуғтоғ томонни кўрсатди.

— Сизларни ким юборди бу ёққа?

— Ўзимизни бек!

— Жудаям ёшсан-ку! Қанақасига сендан жангчи чиксин? Нега энди сени улар билан бирга юборишди?— Ли Гуан-ли ўспиринга илиқроқ муомала қилиб, ундан керакли маълумотларни билиб олишни кўзларди.

— Мен уларга йўлда қўшилгон. Ман ёмон йигит йўк! Улар манга «хўб, майли» деб рози бўлгон.

— Сизлар жуда оз экансизлар. Қандай қилиб қуршовимизни ёриб ўта оласизлар?

— Биз олов ёкди. Эршида билди: биз келгон!

— Яна келишадими сизларникилар?

— Келаёпти! Жуда бисёр! Улар Ўш кенти орқали келаду. Биз доvon ошган, сўкмоқ билан.

Тилмоч асирнинг Сўғд тили шеваларидан бирида гапираётганини айтди. Ўспирин алдаётгани йўк, у тоғли сўғдийлардан.

Ли Гуан-ли «асирни олиб кет», ишорасини қилди. Унинг кайфияти баттар бузилганди. Довонликларнинг ўз отличлари етмаётгандек, энди ҳар тарафдан қўшинлари ҳам кела бошлади. Узоқ вақт қамал қилишнинг оқибати мана шундай бўлади! «Хамма ёмон нарсанинг энг ёмони — шаҳарни қамал қилиш!» Фақат кейинги тўрт кун ичида Хань қўшини тўрт минг киши йўқотди! Қолган шэнбинлар сони ўттиз мингдан ҳечам ортиқ эмас!.. Шэнбинлар Довон тупроғига қадам қўйганига бир ойдан салгина ортиқ вақт ўтди ҳолос, аммо Осмон Ўғли Ли Гуан-ли ихтиёрига берган қўшиннинг тенг ярми йўк бўлиб кетди. Лекин ҳамон Эрши бўйсундирилгани йўк, ташқаридан ҳужум қилиб турган доvonликлар сони секин-аста, лекин ҳар ҳолда ортиб боряпти! Нима қилган маъқул энди?.. Эршини таслим бўлишга мажбур қилиш шарт эмас! Уни ер билан яксон қилиш, қулини кўкка совриш керак, вассалом! Ли Гуан-лини, майли, «Эрши фотиҳи», демай қўя қолсинлар, уни «Эрши азроили», десалар ҳам бўлаверади!

Асир ўспиринни цзянцзюндан нарироқ олиб кетишди. Довонлик асир бек ўлдириб юборган буцўйлар бошлиғи ўрнига тайинланган янги бош буцўй шай турган икки шэнбинга жоди келтиришни буюрди.

— Жоди нимага керак бўлиб қолди экан?— сўради йўлда шэнбинлардан бири иккинчисидан.

— Қайдам. Цзянцзюнни отига му-су қирқсак керак.

— Фирт пўнғбошсан-да!— шеригини калака қилди биринчи шэнбин.— Ҳеч нарсага ақлинг етмайди. Анави лу-нуни оёғи ёки қўлини қирқамиз.

— У жуда ёш-ку! Ҳали она сути оғзидан кетмаган десаям бўлади! Эҳтимол бошқа бировнидир?

— Бошқа кимни бўларди?! Агар бошқани бўлса, унда сени-да Ань-ши!

— Оғзингдан шамол учирсин-е, Жэн Чэ!

Буцўйлар оёқ кўли чилвир билан боғланган асирни жоди ёнига олиб келдилар.

— Кўзини боғлаб кўййликми?— сўради буцўй бошлигидан.

— Гапни кўпайтирмай, буюрилган ишни қилаверсанг-чи!

Буцўйлар ўспириннинг оёқларини жоди тигига тўғрилаб, ёткизиб кўйишди.

— Шэнбин!— деди буцўйлар бошлиғи Ань-шига.— Жодини сен олиб келдинг. Асир оёғини ҳам ўзинг қиркиб ташла! Бошқа шэнбинларни сенга ҳаваси келсин!

Ань-ши жоди тигини ўспирин асирнинг оёғига босди. Атрофга қон сачради. Ань-ши жоди сопини кўйиб юбориб, нари боргач, ғудранди:

— Мен бу ишни қилолмайман! Жанг пайти бўлса, ҳечам иккиланмай чопиб ташлардим уни. Кўл-оёғи боғлақлик одамни қандай қилиб... бошқа биров қилсин!..

Жаҳли чиққан бош буцўй Ань-шини аёвсиз қамчилаб ўшқирди:

— Осмон Ўғли душманининг оёғини ким қирқа олади?

— Мен!

— Отинг нима?

— Жэн Чэ!

— Кўриб турибман, сен ярамаслардан... ту-ну экансан! Осмон Ўғли сени қулликдан озод этади, аммо ана-виге ўхшаш кўрокларни ту-ну қилади!

Шэнбинларнинг шу савол-жавоблари асносида асир ўспирин хушига келди: у ўзини ўлим кутаётганини биларди, аммо бу қадар даҳшатли ажал топажагини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўзини отдан йиқилган қилиб кўрсатиб, биз Раштдан келяпмиз, у ёқдан яна жуда кўп отликлар Эршига ёрдамга келаяпти, деб душманни алдашга рози бўлган пайт ҳам бундай аҳволга тушишини билмаганди. «Рахшанак, сени чиндан ҳам раштлик деб ўйлайдилар. Сени шеванг, мовий кўзларинг, маллатоблигинг тоғликларникидай»— деганди Мардонбек уни бир неча танлаб олинган ўнлик отликлар билан йўлга жўнатетиб. Бундаини ўзгача сафар олдидан раштликларга хос кийинган чақирлар кейинги кунлари доволликлар орасида жуда тез тарқалган ёвқир Широқ тўғрисидаги кўшикни

кайта-кайта айтган эдилар. Айниқса кўшиқнинг накоратини ҳар бандидан сўнг алоҳида иштиёқ билан такрорлардилар. Рахшанак ўша накоратни беихтиёр эслади:

Қим билибди сени, эй Широқ,
Эл-юрт севар эканинг шунча?!
Халқ ғамидан сени деб йироқ
Ўйлаганлар бор эди қанча!

Шижоатбахш бу накорат мана ҳозир, Рахшанак дардини енгиллаштираётгандек эди! Эҳтимол Рахшанак шунинг учун ҳам эслагандир ушбу сеҳрли сатрларни.

Рахшанак кўшиқни бошқалардан баландроқ овозда айтишга ҳаракат қилганини ҳам хотирлади. У Широқ янглиғ жасоратга отланаётганидан ниҳоят мамнун бўлганди. Мана энди у ҳам Широқдек ёв қўлида, у ҳам ўз ихтиёри билан келди душманлар орасига! Широқни ҳам Рахшанак сингари қийнаганлар, азоблаганлар! Аммо... аммо саросимага тушиб қолган форслар бу қадар узоқ... ортиқча қийнаб ўлдирадиган усул ўйлаб топмаганлар, улар Широқни шартта бурдалаб ташлашган-вассалом. Мени-чи?! Шунчалар ҳам йирткичми бу чинжинлар?! Рахшанак кўққис ўзини ночор ёш боладек сеза бошлади. У ҳозир қачонлардир онасидек суйиб эркалатган Бўтакўзнинг бағрига кириб, шэнбинлардан яширингиси келиб кетди. Рахшанакнинг кўз олдида уни — жаҳлдор темирчи устанинг етим шогирдини юзи куйиб қолганида ўз уйдан жой бериб, ўғлидек парвариш қилган ғамхўр Туронболға гавдаланди. Рахшанак ҳозир ясовул Тўхтарнинг отига мингашиб олиб, унинг белбоғидан маҳкам ушлаганча узоқ-узоқларга кетиб қолишни жуда-жуда истарди. У Қамчи билан Бургут пайдо бўлиб қолишлари иштиёқда беихтиёр атрофга жовдиради. «Агар улар пайдо бўлиб қолишса, мени манави қаттоллар чангалидан қутқазиб олишарди» деган фикр кечди унинг хаёлидан. Кони Гут жаҳаннамидан тасодифан кутулиб чиқолган Рахшанак ажабмас тақдир яна бир кулиб бокса, дея орзу қиларди.

Жэн Чэ жон-жаҳди билан жодини босди. Асир бўғик ингради, сўнг маҳкам қисилган тишлари ғижирлаб кетди... Боши чап томонга шилқ этиб тушди, қачонлардир юз берган фалокат асорати — ўнг юзидаги куйик изи яққол кўзга ташланди. Ўтмас жоди тиғи илик суягини кесолмаганди, Рахшанак оғриқ зўридан кўзини хиёл очишга

мажбур бўлди. Терга ботган Жэн Чэ амаллаб Рахшаннинг оёғини қиркиб ташлаганда, ўспирин хушдан кетганди...

— Халигача ололмадик бу касофат кентни!— деди Ли Гуан-ли кечкурун чодирда хузурига тўпланган саркардаларга.— Бирон-бир шундай чора ўйлаб топишимиз керакки, узоғи билан беш-олти кундан сўнг Эршини ишғол қилайлик... майли, харобаларини бўлса ҳам... Бундан сўнг шэнбинларни бўлар-бўлмас қурбон қилаверишга чек қўйилади. Агар шэнбинлар жиноят қилишса ҳам уларни қатл этишни тақиқлайман! Савалаш билан кифояланилсин!

Хань саркардалари ярим тунгача Эршини тезроқ олиш чора-тадбирларини муҳокама қилиш билан машғул бўлдилар. Ўртага ташланган таклифлардан бирортаси ҳам цзянцзюнни қаноатлантирмади.

— Сув ишини яхши биладиган анави одамларимиз қаерда?— сўради у Жао Ши-чэндан.

— Ариқ сувини бошқа томонга ташлаб юборганларми?

— Ҳа, ўшалар. Уларни хузуримга олиб келинглар.

Саркардалар ўз чодирларига тарқаб кетишаркан, цзянцзюннинг ўзи чора ўйлаб топганини, аммо бошқалардан бирор дурустроқ фикр чиқармикан, дея уларни синаб кўрганини тушундилар. Аммо улар цзянцзюнь қандай чора ўйлаб топганини билишмасди. Сув ишини яхши билувчиларнинг нима хожати бор?! Эршиликлар сувсизликдан қутулишгани, улар ё қудук казиб ёки лахим орқали дарё сувига эришганларини наҳотки цзянцзюнь билмаса?!

Тонг ёришиши биланок Ли Гуан-ли саркардаларни яна хузурига чорлаб, уларга атрофлича ўйланилган тадбирни баён қилди:

— Икки одам бўйи баландликда кўтарма ариқ қазиймиз-да, унинг тез оқар сувини тўппа-тўғри кентга йўллаймиз!

Хань саркардалари цзянцзюннинг бу янги режасини катта қониқиш, ҳатто олқиш хитоблари билан маъқуладилар. Шэнбинлар чумалилардек тизилиб, теваарак-атрофдан тупроқ таший бошладилар. Душманнинг бу ҳаракатини кузатиб турган эршиликлар кўзи олдида дўнгликлар ёнбағрида қурила бошланган кўтарма ариқ кент девори томон яқинлашиб келарди. Тушга яқин довонликлар душманнинг мақсадини тушунишди.

Ханликлар кўтарма ариқ қуришни тунда, ойдинда

хам давом эттирдилар. Янаги кун эршиликлар орасида хиёл саросима сезила бошлади. Ваҳимчиларга баҳона топилди:

— Ўшанда кўрасизлар киргин нималигини!

— Шунча вақт бардош берилганди, энди бўлса...

— Айтишларича, биз беш кунлик қаттиқ хужум пайти икки мингдан ортиқ чақир йўкотибмиз.

— Қолганимиз тўққиз мингдан ортиқ эмас!

— Қундузбек девор устида паналамай юряпти. Буни қандай тушунса бўлади?

— Кейин шарманда бўлиб... бадном бўлгандан кўра, хозир ўлиб қўя қолган маъкул, деса керак-да.

Беклардан баъзилар юз берган бу вазиятда Чағрибекни айблай бошладилар. Раштликларни ёрдамга келиш-келмасликлари номаълум! Чағрибек чинжинларни чўчитмоқчи бўлди. Жони халқумига келган душман энг даҳшатли йўл танлади! Чағрибек ўқталган таёкнинг нариги учидан ханликлар ушлаб олиб, энди ўзимизни бошимизга солишмоқчи! Беклар душмanning заҳарига қарши тарёқ тополмай бошлари қотганди.

Кечкурун беклар ихшид хузурига тўпландилар. Улар тахт курсиси рўпарасида бошлари хам ўтиришарди.

— Илиги бўш... шудсиз юзта чақирдан кўра ўнтагина бўлсаям қатъиятли жангчи афзал! Узоқдан гап бошлади Мўдтой.— Қўрққанга қўша кўринади. Улуғ Ахурамазда мард, довюрақларгагина мадад йўллайди!— Беклар ҳамон ковоқлари осилганча, ер чизиб ўтиришарди. Ихшид давом этди:— Сукутинларни тушундим. Улуғтоғда ўт ёқиб, тутун чиқарган одам, шамол тутунни қаёққа буриб юборишини ҳам олдиндан сезмоғи керак эди, демокчисизлар-да! Тутунни мени ўғлим, сизларди Қўшинбошингиз Чағрибек чиқарган! Мен уни бу тадбирини маъқуллаганман...

Мўдтой гапиришдан тўхтаб қолди.

— Ким айтди сизларга душман ночор... ҳафтафаҳм анойи деб?!— қизишиб гап бошлади Чағрибек бекларнинг кўзига тикилиб.— Ким айтди сизларга топқирлик фақат довонликларга хосу душман олма пиш, оғзимга тушлардан деб?! Наҳотки қўл ковуштириб, ер чизиб ўтиришдан бўлак иложимиз йўқ бўлса?! Наҳотки ақлимиз ўтмаслашиб, миямизни занг босиб қолган бўлса?! Наҳотки шунчалар ноқобил бўлсак?!

Қаттиқ танбихдан таъсирланган беклар бошларини кўтариб, қад ростладилар.

— Чинжинлар нари борса деворни ивитиб қулатиш-

ди дейлик,— гапини давом этдирди Чағрибек.— Унда, ташқи чақирлар билан баббаравар куршовни бир жойига ташланамиз-да, халқани узиб, ташқарига чикиб оламиз. Мардонбекдан тунда чопар келди. Уни кўл остидаги чақирлар беш мингга етибди. Кентдан чиқолсак, янада кўпаямиз, сафимиз кенгаяди. Довонда олтмиш минг, ёш аёллар билан ҳисоблаганда етмиш минг чақир от мина олади! Шу вақтгача йиғирма минг чақиргина жангда қатнашди. Биз яна қирқ минг жангчи тўплай оламиз. У ҳолда эллик-олтмиш минг кишилик қўшинга эга бўламиз! Чинжинлар йиғирма саккиз мингдан ортиқ қолган эмас.

— Қани ўша мадад қирқ минг доволлик?! Душман кутиб турмайди-ку ахир, биз уларни битта-иккитадан овулма-овул, кентма-кент... йиғиштириб келганча!— Чағрибекиннг гапини бўлди кекса Неқат беги.

— Тўғри, мадад доволликларни кутиб турмаймиз! Шэнбинлар бизни қувишадн, биз уларни тўқайма-тўқай, тоғма-тоғ, дарама-дара... ичкарига элакиштираверамиз. Пистирмадан, чўққиқлардан... уларни қира бошлаймиз. Ана унда... ҳар тўқнашувдан сўнг, борки доволликлар ҳатто жанг пайти ҳам орамизга келиб қўшилаверадилар! Ботқоқ қамишзор сўкмоқларида, чакалакзорларда... ҳар бир чақир йўл шароитини яхши билмайдиган... от минишга укувсиз бир неча шэнбинга бас кела олади! Янаги ёзгача уларга Чиндан мадад куч етиб келмайди. Биз қиш ичи, узоғиминан баҳоргача уларни суробларини тўғрилаб кўямиз. Бу узоққа мўлжалланган режа. Яқин кунлар учунам режамиз бор. Агар биз ҳеч чора кўрмай, кўл қовуштириб ўтирган тақдиримизда ҳам душман кўтарма ариқни кент деворига беш кундан олдин етказиб келолмайди. Шундай қилайлнқки, чинжинлар ариқни ўн кунда ҳам яқин келтира олишмасин.

— Бу вақт ичида қўшинларимиздан катта мадад кучи етиб келиши керак. Бепарво қараб тураверишмас ахир қўшинлар. Шэнбинлар уларнинг ҳам душмани-ку!— кўшимча қилди Мўдтой.

Беклар Эрши ишғол қилингандан кейин ҳам шэнбинларни тумтарақай қилиш мумкинлигини аниқ тасаввур этишолмасалар ҳам босқинчиларни енгилш ишончи билан тарқалишди.

ОРИЯТЛИ КЕЛИН

Тонгданок камалдаги кент чумоли уясини эслатарди. Одамлар у ёкдан-бу ёкка тўхтовсиз юриб туришарди. Қурол ясалаётган, чархланётган темирчилик устахоналаридан одатдагидан қаттиқроқ тақир-туқир, жангир-жуңгир овозлар атрофга тараларди. Абжир ёш чақирлар бир талай-бир талай ёй ўқлари кўтариб, миноралар тепасига кўтарилишар, у ердан синик ўқ-ёйлар, кераксиз қақир-кукурларни олиб тушардилар. Одатда жанг ҳозирлиги тунда, душманга сездирмасдан бажариларди. Бугун негадир бу иш атайин кўз-кўзлаб амалга оширилётгандек эди.

Арка кираверишдаги чоғроқ сахнда қизлар билан ёш келинлар кент камали кунлари ўзлари тўқишган ашулани айтишарди. Бу кўшиқ негадир саклар дейилувчи кўчманчи ўғишлар маликаси Тўмариснинг ўғлини ўлдирган форс шоҳи Курушдан қандай интиқом олгани тўғрисида эди.

Биз Тўмарис қизларимиз, кўзингни оч!
Душман келмас ҳеч бир маҳал куёвликка.
Қизкувдимас, ёвқувди бу, сен ўзинг қоч!
Яраб қолма яна тандир кўсовликка!

У Тўмарис момо қилган тортниқ бу меш!
Тўла унда ғазаб ила қирмизи қон.
Биз кўпчилик, торлик қилар у меш, десанг,
Хандак, жарлик мўлдир бизда, беравер жон!

Чўлпоной ҳам кўшиқ айтарди, айтарди-да, йиғларди. Унинг кўз олдида ҳамон онаси билан хайрлашаётган, аммо унга, Чўлпонойга қиё боқишга ҳам журъат этолмаган Тўхтар гавдаланарди. Чўлпоной биладикки, энди эри тирик эмас, унинг танаси кент ташқарисида тилка-пора қилиб ташланган, топталган. Суяклари бу ердан яқингинада, аммо култепалар орасидаги мажакланган арава синиклари ёнида ёки эҳтимол абжак арава тагида ётибди. Тўхтарнинг жони мовий кўкка учиб кетган, ўша ердан Чўлпонойга қараб турибди, уни кузатяпти! Аммо бундан нима фойда? Ахир, жон тилсиз, кулоқсиз, кўринмайдиган, ушлаб бўлмайдиган... дейишади-ку. «Эҳтимол маллика Тўмарис ҳам мендай бўзлаб йиғлагандир,

форс шоҳи Куруш уни ўглини ўлдирган-да! Малика Тўмарис Курушни калласини кон билан тўлдирилган мешга тикиб деган экан: «Ол, ич! Тириклигингда тўймагандинг конга, энди тўй!» Менам эрим учун чинжинлардан касос оламан!»

Аёлларнинг кўшиғи тугади. Уларнинг ҳар қайсиси ўз дарди билан овора: ким ҳалок бўлган эрини кўмсарди, ким бугун-эрта тўй қилишга ҳозирлик кўраётган қаллиғи бедарак йўқолгани учун куйинади, ким ташқаридан чинжинларга ҳужум қилаётган отлиқлар орасида бошқа кентдаги узок қариндошларининг у кўнгил қўйган ўғли ҳам бўлиши мумкинлигини ўйлаб, йигитга омонлик тиларди, ким шу машъум кунлар йўқолган зеб-зийнатларига ачинарди... Чағрибекнинг хотини Гулчечак жангга кирувчи ёш аёлларнинг бошлиғи бўлиб қолганди. У кичик овсини — Шунқорбекнинг хотинига кесатди:

— Зебони билиб олгани кўшиқ айтиш. Отни анави яшамагур чинжинларчалигам эплаб минолдайди. Сатта эгар қошига ёпишиб олади.

— Гулчечаккой, ҳайрон бўлманг. Сўғдийлардан тушган келинларни ҳаммасиям эрлариминан... қални кўрпа солишни дўндирадилар холос,— қувватлади Гулчечакни даврадаги қайсидир аёл.

Заҳархандали кулги кўтарилди. Исми жисмига монанд Зебо хижолатдан юзлари анордек кизариб, шаҳдо кўзларини ерга тикди. Унинг нозик, оппоқ қўлларига ёш томчилари думалади. Зебо бирон нарса деб жавоб қайтармокчи эди, лекин муносиб гап тополмай, жимгина даврадан нари йўналди.

— Келинлар, кизлар! Сингилларим! Отинглар айиллини маҳкамрок тортинглар! Тушдан кейин ташқарига чиқамиз!— Гулчечак мулойим, айни вақтда буйруқ аралаш шундай деди-да, атоқли бекларнинг киз ва келинлари билан бирга савлат тўкиб Арк томон йўл олди. Қолган аёллар кентнинг паст-баланд биноли, тор ва қинғир-кийшик кўчаларига бир-бир тарқаб кетишди.

Кўтарма арик кураётган чинжинлар кунчиқарга, чорвалари боқилаётган, қўшимча озик-овкат олиб юрувчи карвонлари жойлашган томонга безовта, ташвишли кўз тикишга мажбур бўлдилар. У ёқда бир неча жойдан куюк қора тутун кўтариларди. Нима воқеа юз берганини билиш учун ўша ёққа чопар юборишга улгурилмасданок, Хань саркардалари карвондан келган кўриқчи шэнбинларнинг хабарини тингладилар:

— Жуда кўп довонликлар... отликлар бостириб келишди. Беда ғарамлари, пичанларга ўт кўйиб юборишди, донларни олиб кетишди, тўкиб-сочиб юборишди. Мол-ҳолларни чавақлаб ташлашяпти, ҳайдаб кетишяпти. Куролларни, ёй ўқларини тортиб олишди, кўриқчи шэнбинларни кириб ташлашди...

Ли Гуан-ли бу шум хабарни миқ этмай тинглагач, босиқлик билан, гўё шундай бўлишини аллақачондан бери кутгандай, Жао Ши-чэнга буюрди:

— Қуршов ҳалқасидан бир қаторини... энг кейин турган шэнбинларни у ёкка, довонликларни ҳайдаб юбориш учун юбор!

— Ахир, икки қаторини ариқ қуришига олдиқ-ку, энди... камал қанақасига... нима бўлади?— чайналди цзюнь-чжэн.

Цзянцзюнь: «Нима, мен сен айтганларни билмаганимдан шундай буйрук бердимми?»— дегандай маънода хўмрайди Жао Ши-чэнга. Шу пайт яна чопар келди.

— Яна нима гап?— тоқатсизлайиб сўради Жао Ши-чэн чопар отдан тушишини ҳам кутмай.

— У ерда ҳамма нарса чалкашиб кетди! Ҳаммаси аралаш-қуралаш! Ўзимизни ярамаслар!.. Ўғирлик учун ту-ну қилинган бўлишса керак улар!

— Нима қилишяпти ўзимизни ярамаслар?

— Юқларни қовлаштириш билан оворалар! Ҳеч ким довонликлар билан бетма-бет жанг қилмаяпти!

— Ўзимизни ҳамма ўғриларни қаллаларни узиб ташлансин!— газабнок буюрди Ли Гуан-ли ўзи бир неча кун олдин берган қатъий фармонини бузиб.

Қарвон ҳамда чорва ёнига юборилган шэнбинлар у ерда довонликларни учратмадилар. Аммо ҳамма ёкда пухта ҳужум излари қолган эди. Цзянцзюннинг буйруғи билан шэнбинлар атрофдаги ҳамма пастқам жойлар, жарликлар, киндик-кавакларни тинтиб чиқдилар. Ҳеч ким топилмади.

Тўсатдан, қарнайлар товушисиз арқ қурилишида ишлаётган шэнбинлар устига тоғ томондан келган бир неча минг отлик довонликлар ташландилар. Шу заҳотиёқ кентнинг дарвозалари очилиб, ичкаридан бир неча минг чақир чиқди. Хань саркардалари довонликларнинг мақсадини тушундилар: улар бир қисм шэнбинларни қарвон ҳамда чорвани қўриқлашга алаҳситиб, кент деворига аста яқинлашадилар-да, у ёкдан чиққан чақирлар билан бирлашгач, ханликларни исқанжага оладилар!

Ли Гуан-ли карвон ҳамда чорва ёнига юборилган шэнбинлар дархол ўз жойларига қайтсинлар, мазмунидаги буйруқ билан у ёкка чопар елдирди.

Довонликлар шу қадар пухта ўйланган хужум қилган эдиларки, шэнбинлар бирваракай етти жойда жанг қилишга мажбур бўлдилар: уч жойда — ташқаридан хужум қилганларга қарши, тўрт жойда — кент ичидан чиққанлар билан. Бу тўдалардан бирон бирини бўлиниб кетган кучлар билан қуршаб олиш мушкул эди. Фақат қилич ва найза билан қуролланган ариқ қурилишидаги шэнбинларгина ўзларини аранг муҳофаза қила олишлари мумкин эди.

Бош дарвозадан чиқиб келган отлик чақирлар, чама-си, ариқ қураётганларда ёй йўқлигини билишган шекилли, улар шу даражада яқин келдиларки, қайтишда ўғирилиб ёй отган довонликлар ичида аёллар ҳам борлигини чинжинлар яққол кўрдилар.

Бу орада карвон билан чорва ёнидан қайтиб улгурган отлик шэнбинлар довонликларнинг бош дарвоза томондаги гуруҳини уч тарафдан қисиб кела бошладилар. Жанг қилишга эришди, найзабозликка айланди. Аёллар эркак чақирлар ҳимоясида дарвоза томонга чекина бошлашди.

— Хой, Чўлпоной, нега дарвозага чекинмаяпсан?! — қичқирди чақирлар ўнбошиси Қамчи. — Нима, жонингдан тўйдингми?!

— Кўрқманг! — жавоб қайтарди эркаклар гуруҳига қўшилш учун интилаётган Чўлпоной. — Отлар туёғи остида Тўхтаримни суяқлари ётибди! Эрим учун яна қасос олишим керак ҳали!

Қамчи отини ниқтаб нари йўналди. Чўлпоной ўқ узди-да, ёйини яна нишонга тўғрилади. Шу пайт у аёллардан бири отдан қулаганини кўриб қолди. Қулаган аёл атрофида қаттиқ олишув бошланди. Афтидан, шэнбинлар ўша аёлни асир олишга интилишарди. Чўлпоной тесқари ўғирилиб жанг қилаётган Қамчига яқинлашиб, хатарни дархол айтди. Тез етиб келган Қамчининг ўнлигидаги чақирлар ярадор аёлни шартта эгарга олиб дарвоза ичкарасига йўналдилар. Дарвоза ёпилгандан кейин ҳам ташқарида қолган ўн чоғлик эркак чақирлар шэнбинлар билан қаттиқ олишдилар, улар ёвни кўпларини қулатиб, ўзлари ҳам қурбон бўлдилар...

Отдан йиқилган аёл Зебо экан. У Эршида сўғдай оила-сида туғилиб, ёшлигидан уй-рўзгор ишлари билан шуғулланиб келганди, от минишни унча кўп машқ қилма-

ганди. Шу боис ҳам тўй олдидан ўтказилган кизкувдида Шунқорбек Зебони тезгина кувиб етган ва осонгина ўз эгарига тортганди. Ўшандан бери ўтган беш йил мобайнида Зебо бирор марта ҳам эгарга ўтирмаганди. Катта овсини Гулчечак ҳамда аристой ўғиши бекларининг мохир чавандоз келинларидан бири бугун эрталаб кесатик гап қилганидан нафсонияти каттик оғриган Зебо асов бир аргумоққа шартта минган эди. Мана энди у эгардан жанг пайти кулаб тушди. Зебо ерда ётганида шэнбин найзасининг темир учи бикинига каттик санчилди, унинг атрофида кучайган олишув пайти отлар туёғи танасини каттик жароҳатлади. Зебо инграрди. У зўрға ўзига келиб, иккала ўғилчасини ёнига олиб келишларини илтимос қилди. Тимқора кўзли ўғилчалари келишгач, Зебо базўр бош кўтариб, уларни бағрига босди, юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Бу унинг фарзандлари билан сўнгги видолашуви бўлди. Шу пайт Зебонинг эри Шунқорбек кент ичида эмас, у ташқарида, бошқа дарвозалардан бири рўпарасида шэнбинлар билан олишаётган чақирларга бошчилик қилаётганди. Шунқорбек от миннишга нўнок, ёйдан ўқ узишда малакаси кам хотини бугун отланиб, кент ташқарисида шэнбинлар билан жанг қилишга шайланган аёллар гуруҳига қўшилганидан бе-хабар эди.

Шунқорбек кентга қайтиб кирганида Зебонинг жони узилганди. Улуғ Заратуштра мархум устида кўзёши тўкишни ман этган бўлишига карамай, Зебонинг жасади теварагида қариндошлар, дугоналари — келинлар, қизлар тўпланиб, чинжинларни қарғаб йиғлашарди. Эрталаб Зебога кесатган Гулчечак ҳамда бошқа келинлар ўзларини каттик койирдилар. Гулчечак бошқа аёлларни жангга ундаш учун «қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит», қабилда иш тутгандим, дея, ўзини окламоқчи ҳам бўларди. Мархума жасади устида йиғилганлар чинжинлардан шафқатсиз ўч олишга касам ичишди.

Зебонинг ҳалокати тўғрисидаги хабар қамалдаги кент ичида тез тарқалди. Ўзини ҳам химоя қилолмайдиган, чавандозлик ва ёй отишда тажрибасиз, икки ёш гўдакнинг онаси, беозоргина Зебонинг ҳалок бўлиши одамларни каттик қайғуга солди. Эршиликларнинг нафратгазаби янада ортди. Ҳамма унинг учун қасос олишга аҳд қилди.

Заутар Зебонинг жасади устида дуо ўкиб бўлгач, салмоқли овозда хитоб қилди:

— Зебонинг ўлими ёвга унинг тириклигидан кўра кўпроқ зарба берадиган бўлди!

Саккизинчи боб

КУТИЛМАГАН ЖАСОРАТ

Ли Гуан-ли кечаларнинг ойдинлигини ҳисобга олиб, кўтарма ариқ куришни тунда ҳам давом эттиришни буюрди. «Хар бир кун ғанимат. Довонликларнинг цзянцзюни бало чикиб колди, у ариқни кундузи узайтиришимизга тўсқинлик қилади. У яна бирон-бир мушкулроқ хийла ўйлаб топгунча, ариқни кент деворига етказиб олишимиз керак», деган қарорга келди Хань кўшинининг бошлиғи.

Шэнбинлар кечаю кундуз, ойдинда ҳам тинимсиз ишлаб, ариқни анча тез узайтириб борардилар. Довонликлар ҳалакит бермай кўйдилар. «Улар бизга бас келолмасликларини тушуниб, саросимага тушиб колдилар!» дея хурсанд бўлишарди айрим Хань саркардалари.

Ханликлар Эршига яқинлашганлари ҳамоно кентга оқадиган сувни такка тўхтатиб, ариқнинг зилол суви Аргуонсойга йўналтирилганди. Сувдан маҳрум эршиликлар ташналик азобига дучор этилдилар. Улар қулоғига фақат олисдаги ариқнинг шарқираши эшитиларди холос. Бугун ярим тунда, ой ботгандан сўнг тўсатдан ариқ сувининг шарқираши эшитилмай колди...

— Мардонбекни чақирлари вазифаларини бажардилар,— деди Чағрибек кент ичкарасида девор тагига тўпланган юзбошиларга.— Навбат яна бизга!..

Чақир юзликлари арқонларга осилиб, девор ташкарасига тушдилар, чинжинлар қароргоҳида катта ваҳима кўтарилди. Уйқуси чала шэнбинлар аввалига нима бўлганини тушунишмади. Ишлаётганлар тунроқ ва шағал ташиётган мис идишлар, замбарларини тартибсиз тарк этиб, қиличлар-найзалари турган жойга ёпирилдилар. Шэнбинлар бир-бирларини итариб суришар, қурол олганлари сур-сурда ўралашиб нари ўтишолмас, бошқалар қурол олишолмасди. Баъзилар ҳатто муштлашишга боришарди. Чақирлар қоронғида яна арқонларда осилиб, кент ичига қайта кириб олганларидан анча кейин ҳам шэнбинлар сўқинишиб, бақирган кўйи у ёқдан-бу ёққа чопишар, камонлардан дуч келган томонга ўк уни-

шарди. Бундай бош-бошдоклик тонг ёришгунча давом этди.

Тундаги нотинчликдан ухлай олмаган Ли Гуан-лига эрталаб ахборот бердилар:

— Юқорида сув оқиб турган ариқ беш жойда бузиб, текислаб ташланган. Ариқ жарлик, тик ёнбағирликлардан ўтган жойларда қирғоқлар ўпирилган. Сойдан ариққа сув чиқадиган жойдаги учамаклар, сой сувига ташланган тўсиқлар кўпариб юборилган. Сув ариқни бошиданок бу томонга оқаётгани йўқ.

— Бузилган, кўпорилган жойларини тузатиш учун неча кун керак бўлади?— сўради цзянцзюнь ариқ бўйлаб ҳамма жойни шахсан кўриб келган суғориш ишини билувчи ханликлардан.

— Камда олти-етти кун! Олти мингча шэнбин керак бўлади.

Ли Гуан-ли кўзиб келаётган жаҳлини аранг босиб, рўй берган вазиятни совуққонлик билан баҳолашга ҳаракат қилди. Тўрт мингга яқин шэнбин карвон билан чорвани кўриқлаяпти, уларни қимирлатиб бўлмайди. Беш мингтаси кўтарма ариқ қуришни давом эттириши керак, акс холда, ариқни ҳаливери кент деворига етказиб бўлмайди. Демак, ўн минг шэнбингина кентни қуршаб туриши керак. Агар доволиклар ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан бир йўла қаттиқ ташлансалар, камал барбод бўлиши мумкин. Ҳа, худди шундай бўлади, бу турган гап!..

Ли Гуан-ли умрида учинчи марта шундай умидсизликка тушаётганди. Биринчи марта у қўшини Хинган тоғ этакларида хунлар қуршовига тушиб қолиб, тор-мор қилинганда шундай аҳволга тушганди. Иккинчи марта — бурунги йили чегарадаги Йу кентидан шарманда бўлиб, Осмонтагига қайтишга мажбур бўлганида чорасиз қолганди. Мана, яна энди... бу гал Чанъандан олисдаги Эрши бўсағасида енгилиши тайин бўлиб турибди! У ўзини овунтириш учун дилида: «Бир шэнбинга бир ёй ўқи ҳар доим тайёр», деб қўйди.

Кейинги кунларда шэнбинлар ташаббусни қўлдан бериб қўйишган, ўз билганларича жангга ташланишмасди. Аммо бугун чақирлар чошгоҳда ҳам қораларини кўрсатишмади. Хань саркардалари эҳтимол эршилиқлар тундаги хужумдан кейин нафас ростлаётган бўлсалар керак, деган қарорга келишди. Демак, чақирларни тушдан сўнг кутиш керак! Дарҳақиқат тушлиқдан сўнг карнайлар наъра тортди. Довонликлар ҳайқириқлар би-

лан ташқаридан от кўйиб кела бошладилар, кент дарвозалари очилиб, ичкаридан ўрмаловчи қурилмалар, улар орқасидан гуруҳ-гуруҳ отлик чақирлар пайдо бўлишди. Узоқ чўзилган, аммо сустан жанг бошланиб кетди.

— Қандай бўлишини олдиндан билиб турасан, аммо бундан нима фойда?!— деди кўтарма тепаликдан жангнинг боришини кузатиб турган цзюньчжэн Жао Ши-чэн фигони ошиб.

— Умидсизликка тушишга ҳали эрта, жуда эрта, цзюньчжэн!— деди Ли Гуан-ли.

— Уларни цзянцзюни топқир чиқиб қолганини ҳозир ҳамма билади, аммо у ҳамон гўр экан. Эндиги жанглар ортиқча. Бу қон тўкишларсиз ҳам биз камалдан воз кечишга мажбур бўламиз!— Ли Гуан-лининг гапига кулоқ солмай, дилида борини тўкиб солди Жао Ши-чэн.

Ли Гуан-ли бирон нарса деб биринчи ўринбосарини қаттиқ қойиб ташлаш учун оғиз жуфтладию, лекин ўзини тўхтатиб қолди. «Бошқалар ҳам буни тушуниши ёмон эмас!» деган фикр лип этиб ўтганди унинг хаёлидан.

— Жангчи охиригача олишини керак, қатъиятсиз кўрқокгина курашдан олдин чиқиш пайига тушиб қолади,— деди Ли Гуан-ли. У доимо умидини йўқотганларга шундай дегувчи эди.

Ботаётган қуёш қуюқ шафак ранг олган: жанг охири-лаб борарди. Шу пайт кент дарвозалари очилиб, ташқари чақирлар ҳамлани кучайтиришди. Бунинг панасида эршиликлар табақалари ланг очиқ дарвозалардан бемалол, хотиржам ичкарига кириб кета бошладилар. Уларни таъқиб этаётган шэнбинлар бошига миноралардан ёй ўқлари ёғилиб турарди. Орқаларига ўгирилиб, ёйдан ўк уза-уза охириги доволликлар ҳам ичкарига кириб кетдилар.

Орадан кўп ўтмай, тақа-тақ беркитилиб, танбалаб ташланган бош дарвозани ичкаридан кўриқлаб турган қоровул чақирлар ҳайратда қотиб қолишди: улар қаршида танишроқ кўринган, гўлабирдай, забардаст ва яланғош киши қўлида яланғочланган қилич ушлаб турарди. Унинг гавда тузилиши шундайлигиданми ёки бутун умр ўзини шу ҳолда тутишга ўрганиб қолганиданми, яланғош одамнинг гавдаси чақирлар кўзига анча кеккайган кўринди.

— Дарвозани очинглар, ўғилларим!— деди у одам мулойим, аммо буйруқ оҳангида.— Нима, ихшидларингнинг танимаяпсизларми?!

— Оч!— деди шартта совутсиз, қалқонсиз ташқарига чиқиш ниятидаги, тахтдан ағдарилган Муғувани кўриқлаб келган иккита ёш чақир дўк уришиб. Қоровул чақирлар дарвозанинг бир табақасини аста қия очдилар. Муғува шахдам одимлаб, кент ташқарисига чиқди. Унинг орқасидан ҳамроҳлари ҳам эргашишди. Дарвоза дарҳол ёпилди.

— Демак, ихшид иккала ясовулни бир илож қилиб кўндирибди-да,— деди қоровул-чақир шеригига.

— Кўндирган эмас, ишонтирган! Қара, пиёда, совут-қалқонсиз кетяпти. Бир ўзи олишувга чиқди-я. Анави азаматлар ихшидни овахтада қоровуллаб ўтириш ўрнига уминан бирга нақд ўлимга боришяпти! Ана уларди мард деса бўлади!

Муғуванинг овахтадан ҳайратангиз қочиши, туйқус жасорати тўғрисидаги хабар кент ичида яшин тезлигида тарқалди. Қоровул шэнбинлар бу ҳақда қизиққан одамларга гапириб турганларида бош дарвозага юз чоғлиқ отлиқ чақирлар етиб келишди. Улар шартта дарвозани очишгач, ташки кент харобалари ўртасидаги кичкина майдончага, бир неча шэнбинларга қарши найзақиличлар билан елкама-елка жанг қилётган уч доvonлик томон от қўйдилар. Ханликлар бошда пиёда келётган уч кишини ўзимизникилар деб ўйлаб уларга эътибор беришмаганди. Аммо келётганлар йўл-йўлакай учраган икки шэнбинни ағдариб ташлаганларидан сўнг, уларни доvonликлар эканини билиб қолдилар.

Дарвозадан чиққан отлиқ чақирлар Муғува билан икки ёш йигит шэнбинларга қарши олишаётган жойга яқинлашганларида у ерга бир тўда отлиқ ва пиёда чинжинлар ҳам етиб келдилар. Доvonликлар билан ханликлар отларини бошини тортмай аралаш-қуралаш бўлиб кетишди. Улар биринчи ҳамлада бир-бирларига кучли зарба берганларидан сўнг, тобора қуйиклашиб бораётган қоронғида ким чақир, ким шэнбинлигини ажратиш қийин бўлиб қолганди. Икки томондан ҳам адашиб ўз шерикларига қилич солиб юбориш ёки найза санчиш ҳоллари ҳам бўлди. Енма-ён бўлмагунча бир-бирларини билолмасдилар. Ниҳоят найза тугул қилич билан ҳам жанг қилишнинг иложи қолмагач, қўл олишуви бошланиб кетди. Бу ҳол моҳир чавандоз доvonликларга қўл келаётганди. Шу туфайли чақирлар ўзларидан икки-уч баробар кўп шэнбинлардан устун кела бошладилар.

Ташланаётган шэнбинларга чап бериб, чақирлар-

нинг авайлаб-кўриқлашлари мададида Муғува чинжинларга йўлбарсдек ҳамла қилиб, ҳар ташланганида бир-иккита шэнбинни қулатар, сафдан чиқарарди. Бу авайланётган кимса — Довоннинг илгариги ихшиди эканини чақирларнинг бир-бирларига хитобларидан сезиб қолишган шэнбинлар юзбошиси уни тирик тутишга буйруқ берди. Чунки, бу одамни асир олса энг камида сяовэй даражасига кўтарилиши турган гап! Номи Осмон Ўғлининг тилига ҳам тушади. Эҳтимол бу хизмати учун уни бирон вилоятга бошлиқ қилиб юборишлари ҳам мумкин. Шу сабабдан Муғувага найза ҳам санчилмас, қилич ҳам солинмасди.

Олишув тобора кизиб борарди. Отлиқ шэнбинларнинг навбатдаги қисди-бастига чап бериш учун отлиқ чақирлар нарироқ кўчдилар. Пиёдалар билан улар ўртасида хиёл узилиш рўй берди. Шэнбинларнинг пиёда гуруҳи ўша ерга сукулиб кирди. Муғувага оркадан ташланган иккита бакувват шэнбин уни чап қўлидан тутиб, белидан кучоқлаб олишди. Муғува қоқиниб кетиб, бир оёғи билан тиззалаб қолди. Шу пайт унинг кўкрагига найза санчилди. Оркасидан етиб келган чақир қиличидан Муғувани кучоқлаб олган шэнбин қулади. Муғува ҳам шилқ этиб йиқилди... Олишув нари сурилди. Кимдир Муғува ётган жойга эмаклаб келаётгандай бўлди қоронғида. Бир оздан сўнг жанг яна илгариги жойга кўчди.

— Камчи! Ихшид бу ерда экан!— қичқирди чақир.

— Мени пана қилиб туринглар!— буюрди ўнбоши Қамчи.

Қамчи қонли қиличини кинига тикиб, эгардан ерга энгашди. Чавандозлиги асқотди унга. Қамчи Муғуванинг этагидан чангаллаб, уни от устига олди. Бошқа чақирлар ҳам уни ҳар томондан кўтардилар. Шу кўйи чақирлар Муғуванинг жасадини бош дарвозадан кент ичкарисига олиб кирдилар. Шэнбинлар ҳамласини қайтарақайтара тирик қолган бошқа доволликлар ҳам ичкарига отилдилар.

Кентда Муғуванинг жасадини отлиқлар қўлидан олишлари ҳамоно жасад калласизлиги маълум бўлди. Жасад бўйнидаги пичоқ изидан пайқалдики, Муғуванинг бошини жуда ҳам тажрибали жаллод кесиб олган. Ҳозир Хань саркардалари Муғуванинг калласини кўзда кечираётганларига бу ерга тўпланганлардан ҳеч ким шубҳа қилмасди.

Шом еган ой дўнгликлар орқасидан аста кўтарилиб, қамалдаги кентни хира ёритди. Эршиликлар илгариги ихшид билан видолашдилар. Тонг ёришиши биланоқ унинг тозаланган суякларини оташкада ёнидаги остаданга кўйдилар. Қамал бўлишига қарамай, Муғувани катта иззат-икром билан дафн этдилар. Заутар дуо ўқиб бўлгач, оташкадага тўпланган бекларга мурожаат этди:

— Бир кечада эл Муғувани гуноҳларини эсидан чиқариб юборди. Довонликлар назарида у яна илгаригидек мўътабар чақир, довюрак жангчи, фидойи юрт ҳимоячиси, гина сақламайдиган танги ўғишдош, ғурурли ихшидга айланди! Аммо, беклар, сизлар унинг хатолари... гуноҳини ҳечам эсдан чиқармасликларинг керак! Ихшид учун жасорат майдони кент ташқарисида эмас, бу ерда, кенгаш хонасида! У сизлар билан кенгашиб, оқилона иш тутмоғи лозим эди. Агар у шундай қилганда, ёвни биз бу ерда эмас, нарида, Эршидан узоқда... қорли, музлик довонларни бирида, лоқал Йенчу Ўғуз бўйида йўлини тўсган бўлардик. Ихшидни ақли уни мардлигига, жасоратига мос бўлмоғи керак. Агар уни ақли мардлигидан ортиқ бўлса, тўғри тадбир белгилаб оладию, аммо белгилаган тадбири... режасини амалга ошира олмайди. Аксинча мардлиги... шижоати юксагу, ақли жўнроқ бўлса, бундай ихшид етилиб келаётган хатарни олдиндан... ўз вақтида сеза олмайди, уни бартараф этиш учун тўғри, тўлиқ чора тополмайди. Унинг мардлиги, довюраклиги тадбир этиладиган аниқ режа бўлмагани сабабли манманликка айланиб кетади! Муғува узук-тарқоқ воқеалар ипини бир жойга тўплаб, улардан тўғри хулоса чиқара олмади. У қайсар, манманлигича кетди.

Заутарнинг ҳозирги ваъзига айрим беклар ҳайрон бўлишди. Дафн пайти марҳум тўғрисида бундай гаплар айтилмайди-ку ахир?! Заутар шу баҳонада янги ихшидга қарата гапираётганини, уни бундай хатолардан сақланишга ундаётганини бу беклар тушунишмаётганди.

Заутар гапини тугатгандан сўнг, орага чўккан жимликни кекса Неқат беги бузди:

— Шер боласи куён йили туғилмайди! Муғува шерюррак эди, аммо ақли эл қатори бўлган. Уни улуғ Ахурамазда шундай қилиб яратган. Сабаби ёлғиз тангрига аён!

ҒУМДОН ҚИЛИНАЕТГАН БАЙРОҚЛАР

Сарик аждар сурати чизилган байроқлар енгил шабадада хилпирамоқда. Бир ойдан ошдики, бу байроқлар Эрши атрофидаги куршов ҳалқаси бўйлаб, ундан нарироқларда, ҳар-ҳар жойда, узун ёғочлар учида узоқдан товланиб кўринади. Довонликлар учун нотаниш бахайбат йиртқиқларнинг донм очиқ оғзи кенгга қаратилган, байроқлар шамолда тебранганда гўё йиртқиқлар буралиб-буралиб, олга ташланаётгандай туюлади. Аммо довонликлар бу йиртқиқларни бош кентларига йўлатма-яптилар.

Ухлаб ётган шэнбинлар орасидан эхтнётлик билан оёқ учида ўтиб бораётган одамлар қораси булутли тун қоронғисидан элас-элас сезилади холос...

Эрталаб цзянцзюнь Ли Гуан-лига тунда беш жойда байроқлар йиртиб-тепалаб ташланганини хабар қилдилар.

— Қароргоҳимизга яна довонликларни тутқиқ бермас кичик тўдаси суқилиб кирди! — деди юз берган воқеа тўғрисида ахборот берган сяовэй.

— Қочиб ўтган хоин тилмочни бир илож қилиб йўқотмасак, у ҳали кўп панд беради! — фиғони ошди Жао Ши-чэннинг.

— Ли Чи шэнбинларни ўликдек ухлашини хоин тилмоч яхши билади, уни қўл остида хизмат қилган-да! — пайтдан фойдаланиб эски кеки учун ўч олишга шошилди Ван Кўй.

Ли Чи ўзини оклашга далил тополмагани сабабли чурқ этолмади. Ҳа, унинг мингликлари байроғи йиртилиб топталган. Эпчил довонликлар сотқин тилмоч бошчилигида келиб, эндигина битган кузатув учамагини тунда ёқиб юборган пайтда бўлиб ўтган гап-сўзлар захрини ҳали ҳам унутмабди-да, бу қовон Ван Кўй. Ўшанда Ли Чи довонликлар Ван Кўйнинг шэнбинлари орасидан ўтиб келган, дея Ван Кўйни айблаганди. Ҳозир бўлса, Ли Чи жавобгарликни бошқага тақолмас, айбдор нақ ўзи эди.

Ли Гуан-ли бу иккала хаоҳоу ўртасидаги доимий адоватга эътибор қилмай, хотиржам буйруқ берди:

— Ҳар бир байроқ тагига сокчилар қўйилсин!

Эртаси эрталаб цзянцзюньга яна хабар қилдилар:

— Тунда иккала хаохоуга карашли жойларда ўнга байроқ ёғоч-поғочи билан арралаб ташланибди!

— Қоровуллар қаерда бўлган?— цзянцзюндан олдинроқ шошиб сўради Жао Ши-чэн ахборот берган сяовэйдан.

— Уларни кўл-оёқларини боғлаб кетишибди. Кўзларини боғлаб, оғизларига латта тикиб... Биттаси нафас ололмай ўлибди.

Ли Гуан-ли гўё ҳеч нарса бўлмагандек индамади. У гўё сяовэйнинг гапини эшитмагандай эди. Хаохоу Ли Чи билан Ван Кўй ҳозирги вазият ўзаро адоватдан кўра жиддийроқлигини тушуниб, чурк этишмасди. Бундан ташқари, байроқлар уларнинг ҳар иккалаларига қарашли ерларда арралаб ташланганди.

— Топталган байроқлар ўрнига янгиларини тикиб қўйинглар! Сарик аждар суратини чизоладиган чинжинлардан топинглар! Ҳар қайси байроқ тагига ўн-ўн икки-тадан қоровул қўйинглар! Агар улар қўпоровуви доvonликларни тутолмасалар, ўзларини дорга осамиз!— камоли ғазабда хансираб буйруқ қилди Жао Ши-чэн.

Учинчи кун эрталаб тунда юз берган кўнгилсизлик тўғрисида ахборот бергани келган сяовэйни Ли Гуан-ли қабул қилмади. У тагин доvonликлар ўша-ўша кирдикорларини такрорладилар, дейишини билиб турганди.

Цзюньчжэн Жао Ши-чэн сяовэйнинг гапини эшитиб бўлгач, бор ғазабини унга сочди:

— Бирор зўравон тул аёлни зўрлагани келганда аёлни ўзи уни тагига киргандай, сени соқчиларинг ҳам секин чўзила тушиб олишса керак-да!

Жао Ши-чэн Ли Гуан-лининг чодирига кириб келиб деди:

— Қоровуллар доvonликлардан ҳеч кимни тутишолмапти. Ўша пайт ухлаб ётишганда бемалол азаматлар!

— Сенга ҳавасим келади, Ши-чэн! Нега мен ҳам сенга ўхшаб пандаваки туғилмаган эканман-а?! Байроқларни доvonликлар эмас, ўзимизникилар ҳақоратлашяптику! Бу — яширин фитна! Эҳтимол, бу бузғунликни кам одам қилаётгандир, аммо бошқалар кўриб кўрмаганликка олишяпти ўзларини. Бу лаънати кентни қамал қилиб туриш жонларига тегди шэнбинларни! Улар уйларига қайтишни истаяптилар!

— Наҳотки?!— Жао Ши-чэн ханг-манг чодир устинига суяниб қолди.— Ҳеч кимни тутиб бўлмаётганини энди тушундим! Фирт аҳмоқман-да!

Кўтарма арикни тезроқ кент деворига етказиб бориш учун шэнбинларни ҳатто камчилаб ишлата бошладилар. Эҳтимол бугун доволиклар жангни тушдан кейин бош-лашса керак.

Мис тоғорадаги тупроқни елкасига кўтариб бораётган ёшроқ шэнбин ёнидаги шеригига мурожаат қилди:
— Ань-ши! Бугун тунда бизни тутишга астойдил ури-нишади.

— Унда нима қилдик энди? Яхшиси, бу ишни тўхта-тиб қўя қолайлик, Ань-ин!

— Бугун қуршов ҳалқасидаги битта ҳам байроққа тегмаймиз. Бизни шу ерда кутишади. Хаохоулардан би-рини ёки цзянцзюнни ўзини чодир устидаги Сарик аж-дарни олиб ташлаймиз!

— У ерда буцўйлар-ку, шэнбинлар эмас!

— Буцўйлар ҳам наша деса ўзларини томдан ташла-шади! Биз улар билан найаки қилиб турамыз, қолгани-ни шерикларимиз бошлашади.

— Зап калланг бор-да, Ань-ин! Аммо, шу ақлли кал-ланг танангдан жудо бўлмаса деб кўркаман!

— Пешонада борини кўравераман. Аммо ҳозирча тўрт мучам бут.

— Шунини унутма, Ань-ин, сен анчадан бери шубҳа остига олингансан. Сени тилмочликда фойдаланмай кў-йишганидан сезяпман!

Тунги кўр ойдин ёруғида шэнбинлар елкаларида кў-тарма ариқ учун тупроқ кўтариб бораётиб, Гао-ди за-монидаги жангчилар кўшигини хиргойи қилардилар:

Ушань тоғи баланддир, ҳам баланду, ҳам буюк
Хуай суви чуқирдир, ўтиб олмоқ даргумон.
Шаркка қайтмоқ истаймиз, кадрдон юртимизга,
Аммо кўприк бузукдир, тузатмаслар, бу ёмон!

Биз келтирган тупроқлар кўмаларни дарёни?
Нега керакдир кўприк уйингга йўл олишга?!
Тошқин дарё ўтқазмас, тортиб ўз гирдобига,
Хайрон, гирён боқамиз нарғи кирғок, олисга.

Кўз ёшимиз хўл қилар кўйнақлару, тўнимиз,
Бечора мусофирлар қисматида бу балки!
Фақат қайтмоқ орқага бутун фикри зикримиз,
Бошқа ҳеч бир сўз бермас бизга ўғит, тасалли!¹

¹ Русчага Р. В. Вяткин ва В. С. Таскин таржимаси.

Ишлаётган шэнбинларни узоқроқдан кузатиб турган сяовэйлар ўзларини бу кўшиқни эшитмаётганга солдилар. Эҳтимол, уларга ҳам ёқиб тушаётган бўлса керак ҳозирги кўшиқ.

Унинчи боб

КИЕМАТ ҚУНИ ҚЎШНИДАН

Поёнсиз чўл уфқкача бориб туташган. Олти отлик қичаб йўл босишяпти. Гавжум Семиркан сершовкин бозорлари билан орқада, жуда узоқда қолиб кетди. Тонг ёришган пайт отлиқлар Сўғдиёнаннинг энг четдаги истехкоми Несефдан чиқиб, йўлга тушган эдилар.

— Катта Туячилар қаёқка кетиб қолган бўлишлари мумкин? Улар хоконини ўрдаси бу ердан узоқда бўлмаслиги керак! Ҳеч ким кўринмайди-ку улардан?! Суру-суру отарлари, кўш ўрқачли туяларини қаерда боқаётган бўлишсайкин?

Семирканлик йўл бошловчи шу таҳлид зорланар, Довон кунботарига нойиб қилиб тайинланган Мардонбекнинг элчиси бўлса, от устида савлат тўкиб борарди. Сафар олдидан Мардонбек унга: сен янги ихшид Мўдтойни элчисисан, ҳар қачон, қаерда бўлма, ўзингни муносиб тут, жўн одамлар билан пачакилашиб жанжаллашма, дея тайинлаганди. Ёш, идрокли бу йигит Сўғдиёна тархуни ҳамда Катта Туячилар хокони билан музокара олиб бориб, уларни камалдаги Эршининг кўмакка муҳтожлигига ишонтирмоғи лозим эди. Мардонбек кўшни ҳукмдорлар ҳузурига кимни элчи қилиб юбориш тўғрисида жиддий ўйлади. Тажрибали, ёши улуғ беклар юборилса яхши албатта! Аммо йўл олис, анча-мунча одамни толиктириб қўяди. Бошқа юртларда ҳам элчиликка катта ёшлилар эмас, идрокли, бақувват йигитлар жўнатилгани маълум-ку! Ёрдамни келиш-келмаслиги элчи ёки вакил бўлиб борган одамнинг фақат ширинсухан, ёши улуғлигигагина боғлиқ эмас ахир!..

Хань элчисини тархун кўп гапиртирмасданок албатта ёрдам қилишга ваъда берди ва шу он, элчининг кўз олдида Довонга юбориш учун жангчилар тўплашни буюрди. Энди элчи тархун қўшиб берган йўл бошловчилар ёрдамида хокон ўрдасини қидириб топиши керак. Асосий умид хокондан. Чунки туячиларнинг ҳар бир эркаги чавандоз жангчи!

Довон ихшидининг элчиси Эршида, камалда қолган отаси ўрнига Сигян кенти беги қилиб сайланган (Мар-

донбек шошилинич сайлов ўтказганди) ёш бек икки чо-
вуш кузатувида Аранха дарёсининг ўнг соҳилидаги қиз-
ғиш кум барҳанлари орасида борарди. У чала-яримгина
эшитган кечмишни тархун йўлбошловчиси батафсил сўз-
лаб берди: худди шу йўлдан чорак аср бурун биринчи
Хань элчиси Жан Цянь юрган, у ҳам Катта Туячиларга,
уларнинг хоқони ўрдасига борган экан. Шундан сўнг
элчи йигит ўйлай-ўйлай йўлни қискартиришга қарор қил-
ди. «Айтишларича, Катта Туячилар хоқони кам гап ҳукм-
дор. Анави гал хоқон хунлар устига қўшин тортиб бориш-
дан бош тортди. Жан Цяндай муғомбир, пухта элчи ҳам
хоқонни ҳеч нарсага кўндиролмай, қайтиб кетишга маж-
бур бўлган. Бу гал ҳам хоқон: «Биз чорвамизни Аранха
соҳилларидаги кенг саҳроларда, сизлардан жуда узоқ-
да боқяпмиз! Довон биздан баланд қорли тоғлар билан
ажралиб туради. Чинжинлар билан уруш қилишимиз
учун сабаб борми?!» — демасмикин? Мен ҳам Жан Цян-
дек ҳеч нарсага эришолмай қайтмасмикинман? Семир-
канлик йўл бошловчидан қайта-қайта бундан бошқа йўл
йўқми, деб сўрарди. У нукул хоқон ўрдасига элтадиган
энг яқин йўл мана шу, деяверди. Сираям тушунмаяпти
йўл бошловчи оёғим тортмаётганини! Семирканликлар
нима хосиятли, нима хосиятсизлигини тушунишмасми-
кин? Сафари бароридан келмаган элчи йўлидан юришни
хосияти бўлмайди-ку ахир!..

Кечга яқин йўловчилар нав-нихол кўкатлар ораси-
даги кул уюми, от гўнги, беҳисоб туёк изларини кўриб
қолишди.

— Мен сизларни тўғри йўлдан етаклаб келдим! Ўтов-
лар худди шу ерга тикилганди. Ўтган ёзда хоқон ўрда-
си мана шу ерда бўлган, — ҳамроҳларини ишонтирмоқ-
чи бўлди семирканлик.

— Ҳозир қаёққа кўчиб кетганикинлар улар? — таш-
вишланиб савол берди Довон элчиси.

— Аранхани нариги соҳилига ўтишимиз керак, ўша
ерда уларни чорвасини учратишимиз турган гап. Пода-
чилар хоқон қароргоҳи шу кунлар қаердалигини айтиб
беришади.

— Аранхагача узоқми хали?

— Ярим кунли йўл қолди.

— Бошқа илож йўқ! Вақтни кетказмайлик!

Кеч қириш олдидан отликлар дарё қирғоғига етиб
боришди. Отлар туёғи кўчма қумларда ботиб кетарди.
Йўл бошловчининг маслаҳатига кўра, отликлар қорон-
ги тушиши олдидан баландроқ, усти кўкатлар билан қоп-

ланган дўнгликни қидириб топдилар. Тепаликдан дарёнинг нариги томонида ҳар-ҳар жойда милтиллаётган олов кўринди.

— Туячиларнинг кўтонлари, подалари ўша ерда!— деди йўл бошловчи.— Эрталаб қайикми, сол топамиз. Нариги қирғоққа ўтиб оласизлар. У ёқда сизларни хоқон қароргоҳига элиб кўядилар. Мени кўмагимга ҳам ҳожат қолмайди.

Эртаси барвақт йўл бошловчи довонликларни солга ўтказгач, хайрлашди-да, қош қорайгунча Несефга етиб олиш учун икки шериги билан шошилишч изига қайтди. Солчи жуда сергап одам чикиб қолди. У туячилар тўғрисида довонликларга жуда кўп мароқли гапларни айтиб берди: шу йил баҳорда Катта Туячилар қурултойида ҳар қайсиси бир неча аймақдан иборат элларнинг хонлари ўртасида катта жанжал чикибди. Кекса Қудулу вафотидан сўнг бундан бир неча йил илгари тахтга ўтирган хоқон тун пайти ўз ўтовида сирли вазиятда ўлдирилибди. Хонлар билан беклар баҳамжиҳат янги хоқон сайлай олмасдан ўз эллари, аймақларига тарқалиб кетишибди.

— Унда биз ким билан гаплашамиз?— қайфияти бузилди элчининг.

— Уларди бирор уруғи оқсоқолидан сўраш керак. Оқсоқол қайси эл хони гаплашишга қодирлигини айтади. Кейин ўша хон қароргоҳига борасизлар,— маслаҳат берди солчи.

Довонликлар оддий бир туячи ўтовида кўноқ бўлдилар. Ниҳоят, улар Аранха оқими бўйлаб юқорига, Бақтриёнада жойлашган қушонлар хони ўрдасига боришга қарор қилдилар.

Довонликлар Аранханинг чап соҳилига ўтганларидан бир ҳафта кейин ўтовлар мўл қир бағридаги яйловга етиб келдилар. Қимматбаҳо ипак гиламлар осилиб-тўшалган улкан ўтовда ихшид элчисини ёши ўттиз иккилардаги қушон хони қабул қилди. Ҳамма хон қаршисида титрарди. Хон вазоҳатли келбати ва ўткир нигоҳи билан атрофидагиларга даҳшат солар, барча итоатгўй эди.

Еш хон довонликларга илиқ сўзлар айтди, уларни қардошлар дея атаб, албатта ёрдам куч юборишга ваъда берди. Сўнгра мўътабар беклардан бирига кўноқларни алоҳида ўтовга олиб бориб, яхши меҳмон қилишни буюрди. Катта Туячиларнинг беш элидан бири — қушонларнинг ёш хони атинги бир йилгина олдин марҳум отаси ўрнига хонликка кўтарилганди. У катта Туячилар тахти-

га интиларди. Баҳорги курултойда жанжал чиқарган ҳам шу эди. Кейинги кунларда ёш кушон хони янгидан курултой қақириниш учун баҳона излар, кишгача тахтни эгаллашга ошиқарди. Довон ихшидидан камалдаги Эршига кўмак сўраб элчи келиши айни кўнгилдагидек бўлди. Кушон хони Катта Туячиларнинг ҳамма эл-аймоқлари, уруғларига чопарлар юборди.

У қақирган курултойга ўз беклари билан бир эл хони, шунингдек, бошқа аймоқлардан бир нечтадангина беклар келишди холос. Яқинда бўлиб ўтган можарони хонлар билан беклар унутишмаган, унинг захридан дилларда пайдо бўлган яралар ҳали битмаганди. Воқеалар ривожига Катта Туячиларнинг хонлари, беклари олдига ўтган йилги кўнгилсиз воқеани унутиб, уларни ягона бир хокон қўл остида бирлашишга мажбур қиладиган муҳим заруриятни кўндаланг кўйгани йўқ эди. Қисқаси, ёш кўшон хони, шубҳасизки, шошилаётганди.

Курултой бўлмади. Шундан сўнг кушон элининг беклари кенгаш ўтказдилар. Кенгаш минг кишилик отликлар билан чинжинлар Қўшинбошисига элчи юборишга, агар Эршини камал қилиш тўхтатилмаса, кўп минг кишилик қўшин жўнатилади деб огоҳлантиришга қарор қилди. Борадиган элчи бу гапларни шахсан Хань кўшини бошлиғига айтиши керак деб топилди.

Минг кишилик Кушон жангчилари Қорақум, Қизилкум орқали айланма йўлдан юрмай, доволиклар билан бирга Рашт тоғларидан ошиб, сўқмоқлар орқали келдилар. Улар Эршига яқинлашганларида қақирлар қалласи қирқиб олинган Муғуванинг танасини кент дарвозасидан ичкарига олиб қираётгандилар.

— Қандайдир гердайдан аймоқ элчилари келибди, — хабар қилди буцўйларнинг бошлиғи чарчаган Ли Гуанлига.

— Қандай аймоқ?

— Айтишларича, қандайдир Да Юечжи эмиш.

Ли Гуан-лининг бўғин-бўғинигача бўшашиб кетди. Суяклари зирқираётгандек сезилди.

— Келишсин! — деди у аста.

Бош буцўй қуюқлашиб бораётган қоронғиликка шўнғиди. Ли Гуан-ли оғир ўйга толди: ҳа, бу ёш шэнбин Да Юечжи билан бўлган музокараларимиз тарихини қаёқдан билсин?! Осмон Ўғли бу кўп сонли жанговор кўчманчиларни хунлар билан бўладиган урушда ўз томонимизга оғдиришга кўп уринди. У тадбирлар ҳеч қандай натижа бермади. Энди улар менга элчи юбориб ўтиришиб-

ди. Да Юечжи хунлар билан қардош бўлгани учун бизни йўлимизга юрмаган. Улар довонликлар билан ҳам қардош. Демак, довонликлар томонини олиб келишган хозир ҳам!

Цзянцзюннинг чодирда Хань саркардалари ўз ўринларини эгаллашди. Кушонлар элчисини бошлаб келдилар. Ханликлар тилида чала-чулпагина саломлашолган элчи, олтмиш беш ёшлар чамасида эди. Чодир устинидаги мосламага қўйилган пиликли чироқ ёруғи кушонлигининг ялтироқ бошида акс этди. Унинг ёнида соқчи йўк эди. Демак, элчи ўз кучига қаттиқ ишонади!

— Хокон,— дея сўз бошлади кушонлик тилмоч ёрдамсиз бевосита гаплашишга қарор қилганини билдириб,— мени сенга!.. Эршидан сизлар Чинга!.. Тушундинг? Айтсанг «йўк», кўп туман, жуда кўп туман бу ёкка!.. Тушундинг?— элчи ёш кушон хонининг буйруғига мувофиқ хокон номидан сўзларди.

— Уйлаб кўрамиз, сўнг жавоб берамиз,— деди Ли Гуан-ли.

— Бир кун, экки кун?..— элчи бармоғи билан кўрсатиб сўради.

— Беш-олти кун!— деди Ли Гуан-ли ҳам бармоқларини кўрсатиб.

— Йўк, уч!..

Ли Гуан-ли жавоб қилмади. Элчи буни розилик аломати деб тушунди.

— Ихшид керак!

— У ёкка йўл йўк!

— Бер йўл!

— Йўк!

Ли Гуан-ли музокарадаги томонлар тенглигини тиклашга ошиққанди: бошда у ён берди, элчи талабига «уйлаб кўрамиз» деб жавоб қиларкан, энди уни қуршов ҳалқаси орқали кентга киришга йўл бериш тўғрисидаги талабининг рад этди.

Элчи ханликларга хос кулимсираб, ўрнидан турди-да, ташқарига йўналди.

Пскем ва Чотқол тоғларидаги асрий музликлардан бошланиб, то Яксартга бориб қуйиладиган жойгача ҳам зилол рангини ўзгартирмайдиган серсув дарёнинг ясси кирғоғида мустаҳкам калин девор билан ўраб олинган,

ўзга юртликлар Чоч деб, маҳаллий аҳоли Таркан деб атайдиган кент қад кўтарган¹.

Кентнинг учала дарвозаси ҳам (дарё томонда дарвоза бўлмаган) уч-тўрт кундан бери ланг очик. Кўшни майда кентлардан ва яқин атрофдаги яйловлардан човушлар — тепаси учли кигиз қалпоқ кийган жангчилар тўхтовсиз келиб турибдилар. Ҳеч қачон бундайин тор, кинғир-кийшиқ кўчалар, қатор-қатор пастак дарвозачалар, кўча эшикларни кўрмаган одамлар ҳамда учкур чўл отлари кўплигидан кент янада торайиб кетгандек туюларди. Кент девори ташқарисида тўпланаётган човушлар учун кўпгина ўтов куриб қўйилганди. Аммо у ерга ўрта ёшли кишилар тушганди. Ешлар томоша киши учун ўзларини кент ичига урардилар.

Тарканнинг атоқли беги бурама мўйловли Бўрибек икки қаватли ёғоч уй олдидаги саҳнга тикилган кенг ўтовдаги кигиз солинган супачада викорли ўтириб, човушларга бошчилик қилиб келган уруғ бошликлари билан юзбошиларни қабул қиларди. Қуну тун улар учун зиёфат дастурхони ёзиғлик эди. Меҳмонлар қайнатма шўрва, қўй гўшти истеъмол қилишар, кимиз, мусаллас ичардилар. Дасталарига қўчқор қаллалари тасвири нақшланган ёғоч ва сопол кўзалар бўшаши билан дарҳол янгилаб қўйиларди. Қангхлар эътиқодига кўра, улуғ Ахурамазданинг сафдошларидан бири Фарн тангри қўчқор қиёфасида намоён бўлиб, Кўк Тенгри қатори унга ҳам ихлос қилган, сиғинганларга куч ва жасорат бағишлайди. Шу боис ҳам қангхаликлар Фарн тангри сиймоси нақшланган идишлардан сув, кимиз, шароб ичишни ёқтирадилар. Ўз кўшнилари — довонликларга ёрдам бериш учун Эршига жўнаб кетиш олдидан қангхаликлар, ўғиш, уруғлар, ҳатто айрим хонадон, кичик рўзғор бошида турганларнинг ўз паноҳида асрагувчиси Фарн тангрига иззат-ҳурмат бажо келтиришни, унга миннатдорчилик билдиришни зарур деб билдилар. Фарн човушларни етаклаб борган туманбоши, юзбоши, ўнбошиларга Довоннинг бош кенти Эрши атрофидан чинжинларни ҳайдаб юборишда мадаккор бўлади, уларга куч-қудрат ато қилади!

Уч минг човуш ўттизта юзликка бўлиниб, олтита беш

---

¹ Қадимги Таркан (Тошкент) харобалари Чирчик дарёси қирғогида, ҳозирги Янгийўл билан Чиноз ўртасида жойлашган. Ўрта асрларга келиб, катта канал қазилгандан сўнг Тошкент ҳозирги ўрнига кўчирилган.

юзликка бирлашган ҳолда Таркан бегининг туғи¹ остида Кангхани Довон ерларидан ажратиб турувчи тоғ сўқмоқлари оркали йўл олди. Бўрибек кийгирдек олғир човушларга бошчилик қилиб бораркан, ҳукмдорининг сирли буйруғига ҳамон хайрон эди. Қалин, баланд деворлар билан мустаҳкам ўралган кентлардан кўра чўл яйловларини афзал билувчи Кангха тудуни бундан бир неча кун аввал узоқдаги ўрдасидан чопар юбориб, Бўрибекка човуш йиғишни буюрди. Тудун тарканликлар довонликларга алоҳида яқин эканликларини яхши билади. Орадан кўп ўтмай, ўрдадан яна чопар келди-да, Бўрибекка ҳукмдорнинг янги буйруғини етказди: «Йўлга тушиш керак, Эршига яқинлашиш зарур, аммо жангга кирмаслик даркор!» «Қизик,— деярди ўзига ўзи эгарда ўтириб гоҳ тақир қирилган бошини, гоҳ мўйловини силаб бораётган Бўрибек,— яқинлашиб бору, жангга кирма! Қандай бажарса бўлади бундай буйрукни?! Агар чинжинлар бизга ташланиб қолишса, орқага қочиншимиз керакми?! Кўса, тулкидек айёр ҳукмдорни мақсадини қандай тушуниш керак?!»

Тудунга маълум нарсадан Бўрибек беҳабар эди: хун ерларининг зийи бўйлаб бир юз саксон минг шэнбин тизилган, хунмўнинг ўғиллари билан набиралари инок эмас. Улардан биттаси Хань маликасига уйланган. Усунлар ханлар билан хунлар ўртасида қалқиб туришибди. Катта Туячилар хунларга қарши юриш қилишдан бош тортган бўлсалар ҳам улар ўртасидаги совуқчилик ҳали кўтарилиб кетганича йўқ. Бундай вазиятда Хань билан катта уруш чиқариш қалтисроқ. Тудун мана шундай ҳадикда эди. Аммо ҳориган шэнбинларни чўчитиб, Эрши атрофидан қувиб юбормоқ зарур. Бу унча кийин эмас: Ли Гуан-ли биз тўксон минг атрофида човуш тўплай олишимизни жуда яхши билиши керак. Ханга борадиган узоқ ва оғир йўлда Ли Гуан-ли қўшинининг қолдиқларини тоғ кузгунлари битта-битта чўқиб тугатади.

Тепаси учли кигиз қалпоқ кийган отликлар яқинлашиб келаётгани хабар қилинганда, улар Қангхаданлигини Ли Гуан-ли дарҳол тушунди. У элчилардан бирининг ёзма ахборотини эслади: «Қанцзюй кибр-ҳаволи, одобсиз. У Осмон Ўғли элчиларига таъзим бажо келтирмайди ҳам».

— Кўпми улар?— сўради Ли Гуан-ли бўғзига тикилиб келаётган нафасини аранг чиқариб юбориб.

— Уч-тўрт минггача бўлса керак!

¹ Туғ — узун ёғоч учига боғланган от думи (байроқ).

— Демак, булар кўшин илғори!— деди ўзига ўзи цзян-цзюнь ёнида ахборот берган сяовэй турганини ҳам унутиб.— Бу Канцзюй!

Кечга якин кушонлар элчиси ўз ихтиёридаги минглик билан Ассака ортида янги келганларни кутиб олиб, ўша ерда уларга зиёфат бергани маълум бўлди.

— Бир кундан кейин биз Да Юечжи элчисига камални бекор қилиш-қилмаслигимизни билдиришимиз керак... уни талабига жавоб қилишимиз шарт!— деди ўзига ўзи Ли Гуан-ли кейинги пайтларда пайдо бўлган одатига кўра.— Хўш, рад жавоби берсак-чи, унда нима бўлади?..

Ли Гуан-ли оғир, изтиробли ўйга чўмди: «Ҳамма бало Эршини келган пайтдаёқ, шартта ташланиб... бир ҳамла билан олмаганимизда! Буюк Сун-ци ҳақ, минг марта ҳақ: ҳамма ёмон нарсанинг энг ёмони — шаҳар кўрғонини қамал қилиш!.. Қўшимча қиламан: узок вақт қамал қилиб туриш! Канцзюй ёввойилари ҳеч қачон Сун-ци ёзувларини ўқишмаган, ўқий олмайдилар ҳам. Аммо улар урушишда ханликлардан қолишмайдилар шеклли. Улар бизни кўрқитишмоқчи, жангсиз бизни... Хаё кўшинини кўрқитиб, Довондан қувиб юборишмоқчи! Бордию кўркмасак-чи?

Нахотки Канцзюй... уни ҳукмдорини қандай аташарди?.. Ҳа, тудун... Хань билан жиддий уруш қилмоқчи бўлса? Сюннулар чегарасида бир юз саксон минг шэнбинлар саф тортиб тургани, Усунь эса Хань хонадони билан қариндошлиги... қудалигини билмаслиги мумкин эмас у! Йўқ, Канцзюй Ханга қарши урушишни истамайди! Унда Канцзюйни ҳозирги қилиғини қандай тушуниш керак?! Таркан беги ўзбошимчалик қилиб, уч-тўрт минг отлик тўплаган-да, кўшнларига ёрдам бергани келган. Ахир элчиларимиз ўтроқ кентлар ҳар доим ҳам кўчманчи ҳукмдор амрига бўйсунавермаслигини таъкидлашганку! Агар тарканликлар ўзбошимчалик қилиб келганларини аниқ билганимизда уларни тиркиратиб юборса бўларди. Ўшанда довонликларнинг ҳам руҳи тушиб кетарди...»

Ли Гуан-ли Кангха човушлари билан бўлажак тўқнашувни кўз олдига келтирди. Баланд, узун оёқли учкур отда ўтирган битта човушни қулатмоқ учун уч-тўрт шэнбинни қурбон қилишга тўғри келади. Боринги, уларнинг ярмини қувиб юбордик ҳам. Улар тўппа-тўғри кўшн кентларга, Семиқанга, Баҳор кентига борадилар-да, ёрдам... ўч олишни сўрайдилар. Қўшнлар шу пайтгача Довонга ёрдам бериш керакми-йўкми дея иккиланиб

турган бўлсалар, сўнг... албатта ёрдам кўлини чўзадилар!

— Менинг кўшиним исканжага олинади, мажаклаб ташланади!— овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Гуанли.— Эршини қамал қилишдан воз кечиш керак! Аммо шундай қилиш керакки, ўзимиз ҳам шарманда бўлмайлик, доvonликлар ҳам катта талафот ҳисобига қамалдан қутулсинлар...

У н б и р и н ч и б о б

АЗАДАГИ ЖИДДИЙ ҲИ

Тим коронғиликда қамалдаги кентга эҳтиётлик билан яқинлашаётган ўн чоғли доvonликлар кўккис шэнбинларнинг қамишлар ичидаги яширин қоровулларига дуч келиб қолдилар.

— Овоз чиқарманглар!— буюрди доvonликлардан кимдир, эҳтимол у ўнбоши бўлса керак.

Сон жиҳатидан бир неча марта кўп деб фараз қилинган шэнбин қоровулларидан коронғида шу йўл билангина қутулиб кетиш мумкин эди. Ханжарлар ишга тушди. Қалин қамишзорда ёй билан қилич ишлатиб бўлмасди. Шэнбинлар овоз чиққан жойда доvonликларнинг ўнбошиси бўлиши керак, дея қарор қилиб, ўша ерга ёпирилдилар. Шу пайт улардан кимдир вой-войлади, кимдир тўлғаниб ингради...

— Улар кўпчилик экан. Орқага қайтамиз!— буюрди баланд овозда шэнбинларнинг ўнбошиси.

Чинжинлар доvonликлардан икки марта кўп бўлишларига қарамай, орқага чекиндилар. Доvonликлар уларни таъқиб этишмади. Улар нобуд бўлган иккита шерикларини қамишзорда қолдириб, оғир ярадор бўлган бошлиқларини навбатма-навбат орқалай-орқалай, даҳим оғзига шошилдилар.

Лаҳимнинг йўлаги тор бўлгани учун чақирлар ўнбошини кийими этаги ва ёқасидан ушлаган кўйи солинтириб кўтаришга мажбур бўлдилар. Лаҳимдан кентга чиқиш олдидан ўнбоши «тўхтанглар», ишорасини қилди-да, ўзини аранг ўнглаб:

— Қамчи! Отамга... айт, ҳаммаси... ҳамма гап келишилди!..— дея олди холос.

Икки чаккон чақир ёрдамида Қамчи Мўдтойнинг иккинчи ўғли, ярадор туманога Қарчиғайбекни лаҳимдан авайлаб, ташқарига чиқарди. Уни тол гавранларидан тўқилган замбарга солиб, ихшид ҳузурига олиб келганларида Қарчиғайбекнинг жони узилганди...

Арк айвони, пастда тумонат одам йиғилди. Одамлар тисарилиб, заутар ҳамда уни кузатиб келаётганларга йўл бердилар, улар ўтиб кетганларидан кейин ҳам хийла вақт таъзим қилиб турдилар. Қорачироқнинг хира ёруғида жасад ёнига кексая бошлаган, сочлари оппоқ аёл — Қарчиғайбекнинг онаси аста яқинлашиб келарди. Аёл ҳозир ўғлининг жасади устига ўзини ташлаб, дод солади, қарғаниб йиғлайди, фарёд чекади, дея ўйлаган одамлар қотиб турардилар. Аммо аёл... Она мотамсара бир оз сукут сақлагач, ўғли боши устида эгилди, кафти билан унинг юзларини силади... кейин пешонасидан ўпди.

— Одамлар!— деди аёл қаддини ростлаб, титроқ овозда.— Менга ҳам ўғилларим бебаҳо... Аммо шуни унутмангларки, Довон оналари ўғилларни ўз юртимизни, шу муқаддас тупроқни душманлардан сақлаш учун туғадилар. Мени ўғилларим юзлаб чинжинларни қийратишди. Ёв Қарчиғайбегимни ўлдирди! Ўғлим қони, келиним Зебо қони учун бошқа ўғилларим, келинларим, эрим қасос оладилар! Қарчиғайбекнинг жони...— Аёл гапиришдан тўхтаб қолди. Томоғига алланарса келиб тиқилгандек, товуши чиқмасди. Кейин у ниҳоят тўлиб келаётган ўпкасини аранг босиб, сўнги сўзларини айтди:— уни жони фақат шундагина тинчланади!

Она пичирлаб, яштардан аллақайси дуони ўқиғач, улуғ Ахурамаздани шарафлади, у тангридан Қарчиғайбекнинг жонини Осмоннинг ўзига яқинроқ жойига қабул қилишни илтижо қилди.

— Эй, довонлик мухтарама оналар!— деди заутар ўтирган курсисидан.— Биз довонликлар жисмига мардлик, жасоратни Улуғ Ахурамазда сизларни оқ сутингиз, қонингиз орқали ато этади... Муқаддас Довон тупроғидаги сизларни меҳриёларинг таптида улғайган ҳар бир фарзанд ҳаёт экан, бу она ер довонликлардан бошқа ҳеч кимга насиб этмайди!

Одамлар Қарчиғайбекнинг онаси ҳамда заутар айтган гапларни орқадагиларга ҳам етказдилар. Мўдтой чексиз ғам чекаётган бўлса-да, қаддини ғоз тутиб, хотинининг ёнига келгач, заутарга мурожаат этди:

— Қарчиғайбекни суяқларини икки-уч кундан кейин остодонга кўямиз. Уни этларини бургутлар тозаласин!

Шундан сўнг Мўдтой кўз ёшларини одамларга кўрсатмаслик учун девор томонга ўгирилиб олди. Ихшиднинг мурожаатини йиғилганлар ҳар хил тушундилар. Баъзилар Мўдтой кент ичидаги дахманинг хирсдай ит-

лари ўглининг жасадини кемиришини хохламаяпти, деб ўйладилар. Бошқа бировлар эса, модомики ихшид кентдан ташқаридаги даҳмага учиб келадиган бургутлар тўғрисида гап юритаётган экан, демак, у икки-уч кундан кейин қамал тўғашига умид қиляпти, эҳтимол, шундай ҳам бўлар, дея ўйлардилар. Қарчиғайбекнинг жасади билан видолашувга келганлар озми-кўпми умидвор тарқалдилар.

Қарчиғайбекнинг жасади энг чуқур, салқин ертўлага элтиб қўйилди. Бўш ертўла топиш қийин бўлмади, чунки кейинги пайтларда оналар, ёш болалар, кексаларга қамалнинг дастлабки кунларида қовланган кўп сонли ертўлаларда беркинишга ҳожат қолмаганди. Анчадан бери чинжинлар эршиликларни безовта қилишмас, аксинча, доволликлар уларга ҳужум қилиб, кечалари уйку беришмас, исканжага олардилар.

Мўдтой кўзида ёш билан тахт ўрнатилган гумбазли хонага кириб кетди. Қарчиғайбек жон бериш олдидан айтган тadbирни бошқа кунга қолдириб бўлмасди. Тонг ёришиши биланоқ бекларни кенгашга чақириш зарур. Аммо олдин Мўдтойнинг ўзи бу ҳақда яхшилаб ўйлаб олиши, ҳар томонлама пухта режа чамалаб чиқиш керак. Ўглининг вафоти ҳамма нарсани, Мўдтойнинг фикрини ҳам чалкаштириб юборди. Кушонлар элчиси ҳамда Бўрибек билан бўлган гап нима билан тугаганини Қарчиғайбек отасига айтиб улгуролмади. У ўнбошига фақат «ҳамма гап келишилди» дея олибди холос. Аммо улар нима дейишганикин? Қамални тўхтатиш учун чинжинларга неча кун муҳлат берилган? Агар Ли Гуан-ли улар қўйган шартга рози бўлмаса, буни билиш учун кушонлар элчиси ёки Бўрибек билан қачон ва қандай алоқа қилиш керак? Фақат бир нарса аниқ: қўшни қардошлар ханликларга қатъий шарт қўйжакларини айтишган.

«Эй, шафқатсиз ўлим!— товуш чиқармай зорланди Мўдтой.— Сен бағримдан ўғлимни, элчимни, ёрдамчимни юлиб олдинг!.. Айтишларича, Осмон Ўғли ўлмаслик йўлини ахтараркан. Бизни учқур отларга миниб, ўлим билмас мамлакатларга етиб олиш учун бу ёққа қўшин юборди. Нахотки уларнинг ҳукмдори шу қадар анойи бўлса? Йўқ, арғумоқларимизни тортиб олиш мақсадида бизга қарши қўшин юбориш учун содда одамларга мослаб ўйлаб чиқарилган гап бу! Бизнинг учқур арғумоқларни улар бекорга Осмон отлар деб атамайдилар! Уларга миниб олган шэнбинлар жуда узоқ мамлакатлар-

гача бора оладилар, уларни забт этадилар. Бизни узун-оёк отларимиз уларга шунинг учун керак! Учқурликда бизникилар каби отларга эга бошқа мамлакатлар ҳам бор-ку: Қангха, Бактриёна, Парфиёна... Нима учун ханликлар фақат бизни устимизга кўшин тортиб келишди? Чунки биз ўтрокмиз, кўпчилигимиз деҳқончилик билан банд. Агар улар қангхларга ҳужум қилишса, қангхлар нарироққа — кунботарга ёки кунтескай томонга кўчиб кетадилар; уларнинг кентларида учқур отлар асралмайди... Буни устига, Довон Узун карвон йўли кесишган ерда жойлашган. Бизни мамлакатни қўлга кирита олсалар, шу карвон йўли ҳам улар измида бўларди. Бактриёна ҳам, Парфиёна ҳам биздан нарида, кунботар томонда бўлгани учун аввал бизга ҳужум қилганлар. Довоннинг айби шуки, учқур отлари бор, Узун карвон йўли кесишган ерда жойлашган, Парфиёна, Бактриёна бошқа ғарб мамлакатларидан яқинроқда!

Ўз вақтида, бошда Муғува ханликларнинг мақсади нимада эканини, бу мақсад сабабларини англаб етмади. Ҳа, унинг ўзи, Мўдтой ҳам буни илгари тўлиқ билмаган эди. У, Мўдтой Хань элчиларининг самимийлигига ишонмади, кулимсирашларини сунъий, ваъдаларини ёлгон эмасмикан деб ўйлади, шунинг учун ҳам Муғувани хушёр бўлишга чақирди, зиёфатлар, суҳбатлар пайти элчиларга сир очиб қўймасликни маслаҳат берди... Мана энди ҳамма нарса равшан бўлди!

Мўдтой бошини кўтариб, нарироқда ўтирган тўнғич ўғли Чағрибекни кўрди. У ўй-ғам билан бўлиб, Чағрибекнинг оёк учида аста юриб кирганини ҳам пайқамабди-да!

— Ўз ғамимиз эл-юрт ғамидан устун турмаслиги керак! Мен Қарчигайбекни отаси эканлигимни, сен ақасилигингни маълум муддат унутишга тўғри келади. Биз Довон ихшиди, Қўшинбоши сифатида иш тутишимиз зарур; ўғли, укаси ҳалок бўлган ғамгузорларга айланиб қолмаслигимиз лозим!

— Ҳа, онам бизга ўрнак бўлди, ота! Мен онамни шунчаки ҳурматларқанман холос. Шу оқшом, бир неча нафас ичида онамга бўлган эътимодим икки баробар орди! Шундай аёлдан туғилганимдан бахтиёрман! У муҳтарама зот барча доволик волидалар дилида матонат устига матонат кўзғатди.

— Онанг бунчалар жасурлигини мен ҳам билмас эканман.

— Ҳа, чинакам жасорат намунаси кўрсатди муҳта-

рама волидам! У улуғ зот ўз юртини химоя қила оладиган ҳар қандай ўғил-қизга она бўлишга лойиқ экан!

— Ҳақ гап, ўғлим. Ҳар қанча шарафлашга лойиқ волиданг...

Орага ҳийла вақт сукунат чўкди.

— Камални тезроқ тугатиш учун қандай режалар мўлжаллаяпсан? — гапни оила доирасидан эл-юрт гамига бурди Мўдтой.

— Энди оғир-вазминлик даркор. Чинжинлар барибир камалдан воз кечишга мажбур бўладилар. Улар чекинишни қанча пайсалга солсалар, ўзларига шунча зарар: Чинга кишда қайтишса, тамом хароб бўлишади. Шундай қилишимиз керакки, чинжинлар иккиламчи Довон устига қўшин тортиб келмасинлар, тавбаларига таянсинлар. Ҳозир биз учун энг муҳими, камални тўхташи музокарасида ёвга заррача ён бермаслик. Босқинчилар ҳеч қандай шартсиз камалдан воз кечишларига эришмоғимиз лозим.

— Бу борада бирор тадбир ўйлаб қўйганмисан?

— Йўқ. Қани, аввал улар қандай шарт қўйишларини билайлик-чи.

— Маъқул, ўғлим.

Ун иккинчи боб

ЧИГАЛ БИТИМ

Кейинги кунлар ҳам чинжинлар бошдагидек ариқ юқорисидаги бузиб ташланган жойларни тузатиш, ўзани узайтириш билан шуғулландилар. Ли Гуан-ли бундай қилишга ҳожат қолмаганини тушунса-да, аммо у доvonликлар ҳали-вери чинжинлар камалдан воз кечиш ниятида эмаслар, дея ўйлашлари учун ариқ ишини тўхтатмасди. Довонликлар чинжинларнинг таъмирлаш ишларига ҳалакит беришмас, лекин, ариқ кент деворигача етказиб борилишига жон-жаҳдлари билан тўскинлик қилишарди. Бу билан Чағрибек, майли, ариқ қирғокларини тикласанглар тиклайверинглар, аммо ариқ ҳеч қачон кент девори тагига етиб келолмайди, демоқчи бўларди.

Ли Гуан-ли эрталабданоқ кушонлар элчисини кутарди. Элчи талаб қилган уч кунлик муҳлат бугун тугаши керак эди. Цзянцзюнь шу уч кун мобайнида қандай қилинса шарманда бўлмай камалдан воз кечиш йўлларини атрофлича ўйлаб чиқди: Катта Туячилар билан Қангха

талабини рад этиш — ўртада уруш чиқиш демакдир. У ҳолда, дарҳол Катта Туячилар билан Қангханинг отликларни мўрмалахдай етиб келади-да, шэнбинлар икки, ҳатто уч томоқлама исканжада қолишади! Бундан ортиқ шармандалик йўқ! Унда, Осмон Ўғлининг кунботар мамлакатларини бўйсундиришдек узокни кўзлаган буюк мақсади барбод бўлади! Майли, буткул тор-мор этилиб, йўқ бўлиб кетгандан кўра, Чанъанга чигал сулҳ билан қайта қолгани маъқул. Буронги йили сюнну чўлларида Жао По-пуннинг йигирма минг кишилик кўшини кириб ташланганини унутмаслик керак.

Бош буцой Ли Гуан-лига Катта Туячилар элчиси бир гуруҳ одамлар билан келиб, нарироқда кутаётганини хабар қилди.

— У билан бирга тепаси учли калпоқ кийганлар ҳам борми?

— Ҳа, бор. Бир нечта соқчилар ҳам бирга келибди.

— Бошлаб кел!

Элчилар келиб, хотиржам чордона куриб ўтиришди.

— Тилмоч бор?— сўради кушонлар элчиси.

Цзянцзюнь чодир яқинида кутиб турган угю ҳамда ханлик икки тилмочни чақириб келдилар. Улардан олдинроқ Жао Ши-чэн билан хаохоулар — Ли Чи ҳамда Ван Кўй киришганди.

— Бўрибек!— деди кушонлар элчиси шоп мўйлови диккайган кишини қўли билан кўрсатиб.— У Қангха тудунини элчиси!

— Кўриб турибман!— деди беихтиёр афти буришиб кетган Ли Гуан-ли.

Орага жимлик чўкди. Ли Гуан-ли Катта Туячиларнинг элчиси талабини такрорлашини хоҳларди. Шундан кейингина цзянцзюнь довонликлар олдига қўядиган шартларини айтади. Аммо элчи аввал келганидаги гапига жавоб кутаётгандай кнѐфада ҳамон бамайлихотир ўтирарди.

Ли Гуан-ли мушук кўзли ялтир бош бу элчи кўпни кўрган муғомбирлигини дарҳол сезди. Ҳа, бу қанча вақт керак бўлса, шунча вақт мум тишлаб ўтираверади!

— Элчи Жан Цянь юртингларга келганда, қурултойда сен ҳам бормидинг?— Жимликни бузиб, элчига савол берди Ли Гуан-ли.

— Ҳа, бор эдим.

— Сен, Гуйшуон¹ элидан эмасмисан?

— Цзянцзюнь ҳамма нарсани билади!

---

¹ Г у й ш у о н — Кушон.

— Демак, сен ўшанда сюнуга қарши уруш қилишни қоралагансан, шундайми?

— Сенга буни Жан Цянь айтган.

— Қаёқдан биласан?

— Ахир, у сени йўлбошловчинг... ёрдамчинг бўлган-ку у ёқда... Ҳинганда...

— Буни ҳам биласанми?

— Ҳа, биламан! Ўшандан кейин мен хунлар юртига тез-тез бориб турдим. У ерда қариндошларим бор. Мени онам хун аёли бўлган.

Ли Гуан-ли ўзини жудаям ўнғайсиз сеза бошлади. Чунки қаршисида у Ҳинган тоғи этакларида хунлардан қаттиқ талафот кўрганини... аранг қочиб қутулганини биладиган одам ўтирарди. Худди ўша одам бугун Катта Туячилар билан Қангха номидан Эршини қамал қилишдан воз кечишни талаб этипти! Мана, элчи ҳамон жим, бепарво... демак, қутяпти!.. Қутяптигина эмас, жавоб талаб қияпти! Осмон ўз қудрати билан одам қиёфасида ерга юборган Мағлубият даракчисининг ўзгинаси эмасмикан бу?!

Цзянцзюннинг паришонланиб қолганини кўрган Ли Чи унинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ли Гуан-ли уйқудан уйғонгандек сергакланиб, Ли Чи айтган гапни айнан такрорлади:

— Жавоб қайтариш учун мен довонликлар нима мақсадаликларини билишим керак!

— Шу учунам мен олдинги учрашганимизда кентга киришим керак, дегандим-да!

Ли Гуан-ли элчининг бу таъбиҳига нима дейишни билмай, серрайиб қолди.

— Яхши, кентга ўтказиб юборамиз,— деди Жао Ши-чэн.

— Фақат бир ўзингни!— қўшимча қилди ўнгланиб олган Ли Гуан-ли. Бу билан у ханликлар элчининг талабини қисмангина бажаришларини билдирмоқчи бўлди.

Девор бурчагидаги энг баланд минора тешиқларидан душманни кузатаётган чақирлар узун ёғоч учига қўндаланг қилич боғлаб келаётган одамларни кўриб қолишди...

Эртаси кун эрталаб барвақт Қундузбек кент девори билан шэнбинлар қуршови оралигидаги махсус тикилган чодирда Жао Ши-чэн билан учрашадиган бўлди. Довонликлар чодирга киришлари олдидан атрофга ҳар икки томондан ўнтадан соқчилар қўйилди.

— Агар бордию... бир ўзинг нечтасини гумдон қила оласан?— шивирлаб сўради ўнбоши ёнида турган чақирдан.

— Иккитасини!
— Кам-ку! Ҳа, айтмоқчи, кентлик нозиклардансан-да...
— Ўзинг-чи, ўзинг нечтасини...
— Бир ҳамлада бештасини асфаласофилин қиламан!
— Ишонса бўлади, Қамчи! Харкалай тоғ йўлбарсисан!

Жао Ши-чэн ёнида икки тилмоч — уйғур ва чинжин олиб келганди. У Қундузбек ҳам тилмоч билан келишини кутмаганди. Бу тилмоч Жао Ши-чэнга танишдек кўринди. «Ҳа, биздан қочиб ўтган хоин бу, довончасига кийиниб олибди!— деган фикр кечди Жао Ши-чэннинг хаёлидан. — Ҳа, майли! Ҳозир бундай майда-чуйда ишлар билан шуғулланиб ўтирадиган пайт эмас. Довонликларда энди тилмоч ҳам бор. Таржима аниқ-аниқмаслигини назорат қила оладилар!»

— Агар чинжинлар қамални давом эттириш фойдасизлигига ишонч ҳосил қилган бўлсалар, майли... биз музокарага тайёرمىз,— деди Қундузбек.

— Тўғри таржима қилдингми?— жеркиб сўради Жао Ши-чэн уйғур тилмочдан. У Қундузбекни илтимос, қамални тўхтатинглар, деб Хань саркардаларига ялинишини кутганди. Сўнг довонликлар олдига қатор шартлар қўймоқчи эди.

— Тўғри таржима қилди,— тасдиқлади чинжин тилмоч.

— Мен бу чодирга сизларни илтимосларинг билан келдим,— деди Жао Ши-чэн Қундузбекка.

— Биз воситачи юбормадик сизларга!— оғир-босиқ жавоб қилди Қундузбек.— Чодир сизларники, уни биз тикмаганмиз.

Жао Ши-чэн довонликлар ҳамма нарсани олдиндан ҳисобга олиб қўйганлари, музокарага ханликларнинг илтимосига кўрагина киришяпмиз, дея қатъий таъкидламоқчиликларини дарҳол тушунди. Ҳа, биринчи беллашув ютқазилди!

— Қамал тўхтатилиши сизларга зарур шекилли?! Исканжада тинка-мадори қуриган биз эмас, сизлар-ку?! — ўдағайлади Жао Ши-чэн.

— Йўқ, биз эмас, сизлар исканжадасизлар кўпдан бери! Ўзингларни гўлликка солманглар. Тўғри, биз қамал тўхтатилишини хоҳлаймиз, аммо шошиладиган жойимиз йўқ! Сабабини ўзинглар яхши биласизлар. Хуллас, қамал фойдасизлиги ҳамда ҳолдан тойганингларни тан олсангларгина биз сизлар билан қамални тўхтатиш тўғрисида музокара олиб боришимиз мумкин.

Тилмоч бу гапларни таржима қилаётган пайтда Қундузбек Жао Ши-чэннинг юзидаги ўзгаришларни зимдан диққат билан кузатиб турди. Ихшид ҳузурдаги келишувга кўра, агар ўртада ихтилоф чиқа бошласа, музокарага кушонлар элчиси аралашиши лозим эди.

Тажрибали кушон элчиси шу кунларда Катта Туячилар довонликларга бундан бошқа ёрдам кўрсатолмасликларини яхши биларди. У ўз халқининг вақтинча кучсизлигини ханликлар ҳозирда ҳисоблашишга мажбур катта куч қилиб кўрсатиши керак! Кушон элчиси ҳатто довонликларга ҳам ҳақиқий аҳволни айтмаганди. Шунинг учун ҳам у зиммасидаги бирдан-бир вазифа шэнбинлар қамални тўхтатиб, Хань томон қайтишларига эришишдан иборат деб биларди.

— Биз бу ерда қамални тўхтатиш мақсадида... фақат шу мақсадда учрашдик! Қелинлар, шу асосий масалага ўтайлик!— деди малол келмайдиган буйруқ оҳангида кушан элчиси Қундузбекка савол назари билан боқаркан, Жао Ши-чэнга мулойим жилмайиб. Илгари мушук кўзли, муғомбирдек кўринган кушон элчиси энди Жао Ши-чэнга доно, меҳрибондек туюлди.

— Тўққиз мингта шаньма, яна бир минг тяньма берасизлар. Ҳар ўнтадан саккизтаси бия бўлсин! Ундан кейин қамални тўхтатамиз. Йўлга озиқ-овқат, отларга ем берасизлар. Бунга ваъда қиласизлар.

Жао Ши-чэннинг гапини таржима қилаётган уйғур тилмоч йўл-йўлакай изоҳ берди: улар тилида тяньма Осмон отлар дегани, яъни арғумоқлар. Шаньма — тоғ отлари, бу корабайрлар.

— Ҳаммаси бўлиб, уч мингта от берамиз, шундан юзтаси арғумоқ! Отларни ярми байтал бўлади холос.

Қундузбек гапиришдан тўхтаб, тилмоч унинг сўзларини таржима қилиб бўлишини кутиб турди.

— Уч минг?— ҳайрон бўлиб сўради Жао Ши-чэн.

— Дағал элчи Чэ Лин қолдирилган кумуш уч минг отга етади холос. У олиб келган олтин қўғирчоқ отни эса биз ўзларингга қайтардик, аммо майдалаб... парча-парча қилиб. Улар шэнбинларни чўнтақларида! Нимага энди отларни ярми байтал деярсизлар? Чунки улуғ Ахурамазда бир айғирга бир бия яратган!

— Ҳайронман! Нима ҳақда гапиряпсизлар? Биз музокарани уруш тўғрисида олиб боряпмизми ёки савдототиқ тўғрисидами?!— қошини чимириб тутоқди Жао Ши-чэн.

— У ҳақдаям, бу ҳақдаям! Энг бошдан биз сизлар

билан ҳар доим савдо тўғрисида гаплашиб келдик. Жан Цянь ҳам, Яо Дин-хань ҳам, Чэ Лин ҳам ва бошқа элчиларинг ҳам шундай дея таъкидлашган ҳар вақт! Агар Эршини қамал қилишни тўхтатсанглар, биз сизлар билан савдо қилаверамиз. Демак, биз билан савдо қилиш учун сизлар қамалдан воз кечишинглар керак. Бу бизни шартимиз!

— Ана холос, шартни биз эмас, сизлар қўяяпсизларку?! Эрши қамалидан воз кечиш—Довон билан савдо қилиш шартни экан-да?!

— Фикримизни жуда тўғри тушундингиз!

— Биз бунга рози бўлолмаймиз!

— Ихтиёринглар. Унда, қамални давом этдираверинглар!

— Сизлар хоҳлайсизларки, биз...— Жао Ши-чэн ютинди-да, жим бўлиб қолди. Орага оғир сукунат чўкди. Гапга кушонлик элчи аралашди:

— Цзянцзюнь билан маслаҳатлашинглар. Жавобини эртага айтасизлар!

Жао Ши-чэн ўрнидан турди. Кетма-кет Қундузбек ҳам кўзгалди.

— Музокарани эртага эрталаб давом этдирамиз!— деди кушонлик элчи Жао Ши-чэннинг орқасидан эргаша туриб. У Қундузбекка қараб, чап кўзини аста қисиб кўйди.

Бутун тун бўйи Ли Гуан-лининг дабдабали кенг чодирида чирок ўчмади...

Эрталаб Жао Ши-чэн музокара ўтказиладиган жойга уйқусизликдан қизариб кетган кўзларини уқалаб келди. Қундузбек, аксинча, уйқуга яхшигина тўйган кўринарди.

— Қаерда ва қандай қилиб оламиз ғалла билан озуқани?— сўради паст овозда Жао Ши-чэн.

— Элатан¹ депарасида, Янги Элатан кенти ёнида,— босиқ жавоб қайтарди Қундузбек чинжинларни онсонгина ўз шартига кўндирганидан хурсанд эканини яширишга уриниб.— Шойи матолар билан қимматли тошларга айрибошлайсизлар!

— Элчиларимиз айтгандилар-а, доволиклар жудаям уста савдогарлар деб. Аммо бунчалик деб ўйламагандим!

---

¹ Қадимги Элатан кенти харобалари ҳозирги Наманган область, Нурин райони маркази ёнида.

— Биз савдо-сотикка ҳам, урушишга ҳам устамиз!

— Кўриб турибман,— деб юборди беихтиёр Жао Ши-чэн.

— Отларни қаерда олишади?— гапга аралашди кушонлар элчиси.

— Арпачи кенти ёнида. Бу ердан бир кунлик йўл. У кентни чийжинлар яхши билишади!— Кундузбек пичинг аралаш шундай дея ҳаммадан олдин ўрнидан турди. Бу билан у музокара тугаганига ишора қилди. Кундузбекнинг орқасидан кушонлар элчиси билан Жао Ши-чэн ҳам ташқарига йўналдилар. Кундузбек:

— Чошгоҳгача шэнбинлар Эрши бўсағасидан нари кетишлари керак!— дегач, гапи таржима қилинишини ҳам, жавобни ҳам кутмай эшик сари юрди.

Жао Ши-чэн довонликларнинг охириги шарти узил-кесил, қатъийлигини тушуниб, ноилож, рози бўлган маънода ўзича бош силқитди. Бу эгаси номаълум ишорани фақат тилмоч кўрди холос.

Шэнбинлар хурсандликларини ичларига зўрға сигдириб, ковоғи солиқ цзянцзюнь, цзюньчжэн ва хаохоулар бошчилигида орқага, Оқбўйра қирғоғи томон йўл олдилар. Камалнинг қирқинчи куни қуёш ботишига яқин Эрши атрофида биронта ҳам ханликнинг асорати қолмади. Қарнайларнинг баралла янграётган шодиёна овозларидан ҳатто шэнбинлар ҳам қимирлата олмаган Эршининг деворлари ларзага келди. Кентни бошдан-охир тантана вазияти чулғаганди.

Сулҳ тузилган бўлса-да, аммо унинг шартлари мажхул ва чалқаш эди. Томонлар камални тўхтатиш тўғрисида битимга келдилар, лекин улардан ҳеч ким уруш тугаганлиги ҳақида оғиз ҳам очмади. Ханликлар ушбу сулҳ оқибатида қўшинларини буткул тор-мор бўлишдан сақлаб қолиш имкониятига эга бўлдилар. Аммо бу сулҳ келажакда улар Довонга янгидан ҳужум қилишларини ман этмасди. Довонликлар эса сулҳ натижасида камалдан катта талафотсиз чиқиб олиш имконига эга бўлдилар. Агар қайтиб кетаётган душман келишилган шартларни бузса, қақирлар уни тоғ довонлари, дараларда мажаклаб ташлаб, иккиламчи Довон тупроғига кўз олайтиролмайдиган даражада адабини бериб қўйишларига сулҳ шартлари зид эмас эди.

ТАЪҚИБ

Биринчи боб

ФОЙДАЛИ ЕВУЗЛИК

Ли Гуан-ли узок йўл олдидан кўшинни бир қадар тартибга келтириб олишни лозим кўрди. Сяовэйлар зилол сувли Окбўйра сойи соҳилида бошликсиз қолган бошбошдок гуруҳларни тарқатиб юбориб, сийраклашган ўнлик-юзликларни шэнбинлар билан тўлатдилар. Ҳаммаси бўлиб йигирма беш минг шэнбин тирик қолгани аниқ бўлди. Довонга келишдагидек кўшин икки қисмга бўлинди. Ван Кўйга берилган ўн минг шэнбин ва цзянцзюнь Ли Гуан-лини кўриқлаб юрадиган, унинг бевосита кўл остидаги бир минг буцўй янги Далварзин ҳамда Шихит орқали ўтадиган йўл билан тўппа-тўғри Кўгорт довонига, ундан Йу кентига ўтиши керак. Довоннинг энг четидаги бу кентни бўйсундириш учун қолдирилган тўрт минг шэнбиннинг тақдирини нима бўлгани хақида ҳамон ҳеч қандай хабар йўқ эди. Чамаси, цзянцзюньни у ерда ҳам нохушлик кутаётганга ўхшайди. Акс ҳолда, сяовэй Ван Шень-шен аллақачон цзянцзюнга чопар юбориб, юз берган ёки бўлаётган воқеадан уни хабардор қилган бўларди. Кўшинда мавжуд озик-овқатларнинг деярли ҳаммасини Ли Гуан-ли Ван Кўйга беришни буюрди, чунки унинг кўшини йўл-йўлакай емиш излаш билан овора бўлиб, Йу кентига ўз вақтида боролмаслиги мумкин. Ван Кўйнинг шэнбинлари тезроқ етиб бориб, чоғи, оғир аҳволга тушиб қолган Ван Шень-шенга ёрдам беришлари керак!

Кўшиннинг хаохоу Ли Чи тасарруфидаги ўн тўрт минг кишидан иборат иккинчи гуруҳи Хўтанариқ кишлоғи орқали Қорадарё томон йўл олди. Гуруҳ дарёни кечиб ўтгандан сўнг Элатан депарасига киргач, у ерда шойи, олтин, кумушларга озик-овқат билан ем-хашак айри-

бошлайди! Сўнг андак ўннга бурилиб, Арпачи кенти ёнида отларни қабул қилиб олгач, Хайломага жўнайди. Кейин Йенчу Ўғўз дарёси қирғоғидаги тор дарадан бориб, Йу кентига элтувчи йўлга чиқиб олади ва Ван Кўй шэнбинлари билан бирлашади. Йўлнинг Дуньхуангача бўлган масофасини қай тартибда босишни цзянцзюнь белгилаб беради.

Эртаси куни Эршининг жами ахли огир кунларда довонликларга ёрдам қўлини чўзган Кушон ва Қангх жангчиларини уйларига кузата бошладилар. Қарнай, сурнай, ноғораларнинг ёкимли садоларини соғиниб қолган довонликлар гўё ёр-дўст, жигарларидан жудо бўлмагандек димоғлари чоғ, шод эдилар.

Тахт ўрнатилган гумбазли хонада Довон беклари тўхтовсиз кенгашардилар. Мўдтой чуқур ўйга толган.

— Шэнбинлар хали Қорадарёнинг нариги соҳилига ўтмаёқ битим шартларини буза бошладилар,— деди ғазабли овозда Кундузбек.— Икки-уч минг шэнбин Ўш кентини талашибди. Тоғ этагидаги яйловдан уч мингдан ортиқ йилкини хайдаб кетишибди. Холбуки битим шартлари бўлакча эди.

— Ха, нима бўпти?! Қўрс элчи Чэ Лин қолдириб кетган кумуш тангаларга яраша йилки олишса олишибдида! Ўзимизам асли шунча йилки бермоқчи эдик-ку!— деди хазил аралаш Неқатнинг кекса беги Элбек Қундузбекни юмшатиш мақсадида.

— Яхши! Уларга бошқа йилки бермаймиз энди,— гап кўшди кимдир.

— Фақат шу билан чекланмаслик керак! Хамон битим шартларини бузишган экан, бошлаб адабларини бериб қўйишга тўғри келади!— деди Чағрибек.— Улар яна қайта қамал бошламоқ имконига эга бўлиш учунгина вақтинча қамалдан воз кечишди, бошқатдан тезроқ келиш учун кетяптилар! Душман Довонни бўйсундириш ниятидан қайтгани йўқ! Чинжинларни шундай «кузатиб қўйиш» керакки, иккиламчи Довонга тумшуқ тикишга юраклари дов бермасин! Гап-сўз кам, яхшилаб қийратсаккина бурчиларига сув қиради уларни!

— Эрши қамалдалигида одамлар ноилож чидашди,— яна гапга аралашди кекса Неқат беги.— Энди чақирларди ушлаб туриш қийин! Ҳозир уларди кўзига пишиб тўкила бошлаган ғалла пайкаллари кўриняпти холос. Агар ғаллани узоғиминан бир-икки ҳафта ичи ўриб-йиғиб олишмаса, қишда бола-чақалари оч қолади. Қайтиб кетётган ёвни таъқиб этиб бориш зарурлигини тушунармикинлар

улар?! Менимча кўнишмаса керак бунга!

— Эндиям кон тўкиш зарурмикин?!— деди қамал кунлари Эршида бўлган ёш Гесой беги Элбекни қувватлаб. У қамалнинг энг оғир кунлари бордию чинжинлар Эршини олган тақдирларида ҳам бари бир Довон кунботаридаги тоғ этаги, тик жарлик ёқасида жойлашган мустақам истехкомли кентимни бўйсундира олмайдилар, дея ўзини юпатганди.— Мабодо чинжинлар яна келишса, биз уларни Йенчу Ўғўзни нариги соҳилидаги тик довлардан бирида яхшилаб кутиб оламиз...

— Кўр ҳассасини бир марта йўқотади,— гап ташлади паст бўйли пахмоқ сокол Чуст беги.— Энди асло аввалги ихшидни хатосини такрорламаймиз!

— Агар улар... душман яна...— деди ютиниб қайсидир бек,— кўшниларимиз ўз вақтида етиб келадилар.

Қайтиб кетаётган душманга, гарчи талончилик қилаётган бўлса ҳам, тегишли зарба беришни хоҳламовчи беклар ғовур-ғувурида Чағрибек билан унинг тарафдорлари овози кўмилиб кетаётганди. Қарнай-ноғораларнинг тахт ўрнатилган гумбазли хонагача етиб келаётган садоси доволликларнинг душман чекинишидан беҳад шодлигини кўрсатиб турарди. Демак, оддий кишилар ҳам кўпчилик бекларнинг фикрини маъқуллайдилар! «Беҳуда кон тўкиш шартмикин?!» деган фикр кечарди кенгашда иштирок этаётганларнинг аксариси дилидан. Қамал кунлари ихшидга сўзсиз итоат этган беклар энди яна ўзларини анча эркин тута бошлагандилар. Улар гап-сўзлари билан уруш ёки тинчлик масалаларини ихшиднинг бир ўзи эмас, балки барча ўғиш ва уруғ бекларининг кенгаши ҳал қилишини писанда қилётганга ўхшардилар.

— Бекларимиз заҳарли илонни чала ўлик ташлаб кўяверишларини аниқ билганимда,— деди жаҳли чиқиб Қундузбек хириллаган овозда,— ҳечам қамални тугаттирмасдим! Чинжинларни бу ерда қишгача тутиб қолиб, сўнг бафуржа тинчитардик. Шунда душман миңбаъд Довонга қадам босолмасди.

— Унда орқаларидан бориб, изларига қайтара қолинг шэнбинларни, Қундузбек!— кесатди Гесой беги.

Беклар ўртасида ғовур кўтарилди.

Эшикоғаси аста кириб, ихшиднинг кулоғига нимадир шивирлади.

— Бу ёққа олиб келишсин уларди!— буюрди барча бекларга эшиттириб ихшид.

Иккита ялангоёқ қишлоқ ўспирини эшикоғаси ор-

қасидан кириб келишди-да, ихшид билан бекларни кўргач, тараддуланиб қолдилар.

— Ихшидга таъзим қилинглар!— буюрди уларга эшикоғаси.

Ўспиринлар апил-тапил таъзим бажо келтиришди.

— Менга айтганингларни такрорланглар!— эшикоғаси ўспиринларнинг тирсагидан аста туртиб, уларни тахт сари ундади.

— Биз яйдоқ отларда тез етиб келдик! Бизди бу ёққа кишлоқ оқсоқоли юборди. «Эршига боринглар-да, чинжинлар Туячи кишлоғини қандай аҳволга солганини айтиб беринглар», деди оқсоқол. Туячи биздан нари кишлоқ. Чинжинлар аввал аёлларди зўрлашибди, кейин... кейин ҳаммасини... ҳаммани ўлдиришибди...

Гапираётган ўспирин буёғига негадир тўхтаб қолганди, дарҳол эшикоғаси ёрдам қилди:

— Нима бўлганини улардан ташқарида суриштириб билдим. Бу ерда, савлат босди шекилли, йигитчалар охиригачан айтиб беришолмаяпти. Хуллас, бундай бўлибди: ўн чоғли шэнбин Туячи кишлоғига кирибдилар-да, бир аёл билан уни ёш қизини зўрлагач, ўзларини ўлдириб, бор-йўқларини ўмариб кетишибди. Кишлоқ одамлари шэнбинлардан ўч олишга кўзғалиб бир-икки чинжинни ер тишлатиб, анча-мунчасини жароҳатлашибди. Тирик қолган шэнбинлар қочиб қолишибди... Орадан кўп ўтмай, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб, кишлоқни ўраб олишибди-да, кишлоқдаги жами одамларни қириб ташлашибди. Роса талон-тарож қилгач, кишлоққа ўт қўйишибди. Ҳозир кишлоқдан қултепа қолганмиш холос...

— Чинжинлар лафзларида турмаганларини ўз вақтида билганимиз яхши бўлди,— деди Чағрибек мамнун бўлиб.

Беклар бир-бирларига зимдан қараб қўйишди. Ихшиднинг ишораси билан ясовул йигитчаларни ташқарига имлади.

— Чинжинларди ўзлари мажбур қилишяпти нарирок «кузатиб» қўйишимизга,— деди ҳар бир сўзга урғу бериб Мўдтой.

— Ҳа, албатта, шундай қилмасак бўлмайди!— дадиллашди Қундузбек,— Довонда, тоабад қораларини кўрсатмайдиган қилиб қўйиш керак уларни!

Чекинаётган шэнбинларга зарба беришни хоҳламаётган бекларнинг попилдириқлари анча пасайган эди.

Ташқаридан кирган эшикоғаси баланд овоз билан деди:

— Яна янги чопарлар келишди! Шэнбинлар Элатан депарасини талаб, галла, озик-овқатларни, хайвонларни зўрликминан тортиб оляптийканлар! Одамларни ўлдириб, уйларига ўт кўйишибди, бутун-бутун кишлоқларни вайрон қилишётганмиш.

Эшикоғаси шу гапни айтаётганда атрофдан эшитилётган карнай, ноғора, доира овозлари тинганди. Элатан депарасидан келган чопарлар йўл-йўлакай кент аҳлини ҳам шэнбинларнинг бедодлигидан вокиф этган бўлсалар керак.

— Буюраман, чақирлар душманди Йу кентигача таъқиб этиб боришсин. Ўша ерда ёвди боплаб «кузатиб» кўямиз,— деди ихшид эътирозга ўрин қолдирмаган оҳангда.— Беклар ҳозирок ўз депара, кентларига жўнаб, эртадан эътиборан кўшинга озик-овқат, қурол-яроғ жўната бошлашсин.

— Иссик кийим-бош ҳам!— кўшиб кўйди Қундузбек.

Беклар бу йил биринчи марта салқин тоғ кечаларини эсладилар.

Кенгаш тугаган эди. Беклар жадал ўз манзилларига йўл ола бошладилар.

— Ўз вақтида қилинган ёвузлик! Зап вақтида тумшукларидан илинишди-да, лаънатилар!— деди Чағрибек ташқарига чиқилгач, Қундузбекка юзланиб. Аслида у ҳозирги гапни бошқа беклар эшитишлари учун айтганди.

— Шэнбинларни ўзлари бизга ёрдам беришяпти!— жавоб қилди Қундузбек ҳам айни шу мақсадда. Зеро у ҳам фикрлари ғолиб чиққанидан хурсанд эди.

Чағрибек ҳам, Қундузбек ҳам ҳақ эдилар. Чунки улар она тупроқдан босқинчиларни қувиб юборишда халқнинг интиқом туйғусига, Довон аҳлининг душманга нисбатан мислсиз нафратига таянаётган эдилар.

И к к и н ч и б о б

МОСИ ҚИШЛОҒИ

Жойнинг номи ҳам тарих гувоҳи бўла олади.

Фан хулосаларидан

Чағрибек цзянцзюннинг бундан кейинги ниятини, қандай қадам босишини олдиндан билишга уринарди.

У хаёлан ўзини Ли Гуан-ли ўрнига кўйиб кўрар, цзян-цзюнь тарзида фикр юритарди: «Кўшинни ярмидан озроғи колган бўлса ҳам, бари бир уни Эршига келаётгандагидек икки қисмга бўлиб, уларни Ханга бошқа-бошқа йўлдан қайтариш керак. Шунда шэнбинлар учун овқат, отларга ем-хашак топиш енгиллашади». «Хўш, нега унда Ван Кўйнинг шэнбинлари Эршига келишда ўзлари қатронлаган жойлар орқали қайтишяпти?— сўради Довон Кўшинбошиси — Чағрибек цзянцзюнь — Чағрибекдан. «Шунинг учунки,— жавоб қайтарди ханлик Чағрибек доволлик Чағрибекқа.— Бу йўл Йу кентига олиб борадиган энг қисқа, шунингдек, энг яхши ўрганилган йўлдир!» «Ахир, бу йўл бўйида ғалла ҳам, чорва ҳам қолмаган-ку?! Аҳоли ё кириб ташланган ёки бошқа томонларга кўчиб кетган...» «Шу боис ҳам Ван Кўйнинг шэнбинларига бор ғалла, озуқанинг деярли ҳаммаси берилди-да!»

Чағрибек Ли Гуан-лининг режасини тушунди. «Ли Чининг озиқ-овқатсиз колган оч шэнбинлари жон-жаҳдлари билан ўзлари учун ғалла, озуқа топишга киришадилар! Демак, цзянцзюннинг ўзи шэнбинларни талончилик, зўрлаш, ўт кўйишга йўллаган! Хўш, унда, нега улар Хайлома орқали ўтадиган йўлни танладилар? Чағрибек бу саволига қаноатлантирарли жавоб тополмади. Бунда душман қандайдир хатога йўл кўйган бўлиши керак! Эҳтимол, унинг маслаҳатгўйлари ичида Йўлбарсбилкага ўхшаган бизга дўст бирор кимса бормикин? Қандай бўлганда ҳам биз душманнинг хатосидан унумли фойдаланиб қолмоғимиз керак, деган хулосага келди охири Довон Кўшинбошиси.

Чағрибек чекинаётган душманга нисбатан қандай муносабатда бўлишни атрофлича ақл тарозусига солиб кўргач, шэнбинларнинг таъзирини бериб кўйишда шошилмасликни буюрди. Чекинишга мажбур ёвни таъкиб этиб бораётган Кўшинбоши Эршидан узокда ўзини анча эркин тута бошлади. Энди у ҳамма нарсада ихшид кўрсатмасига риоя қилиши шарт эмас, унинг режасини мўътабар; ammo ҳарбий фаолиятда ғўр бекларнинг тез-тез чақирилиб турадиган кенгаши чеклаб қўёлмайди. Чағрибек ғалла, озуқани шойи мато, қимматбаҳо буюмлар, олтин, кумушларга айрибошлаш шартларига тўлиқ риоя қилиш, ҳамда ваъда қилинган отларни чинжинларга беришни қаттиқ тайинлади. Мингбоши, юзбошилар, кишлоқ оқсоқоллари, оддий дехқонлар Кўшинбошининг бундай тантилигига ҳайрон эдилар: «Ажабо!

Қўшинбоши чинжинлар билан гўё Эрши камалдан қутулгандан сўнг ҳеч мудҳиш воқеа бўлмагандек муомала қиляпти-я! Чамаси шэнбинларнинг кирдикорлари, улар уч мингдан зиёд йилкини ҳайдаб кетганларини нахотки билмаса Чағрибек?! Нечун Қўшинбоши чинжинларнинг ярамасликларини кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка оляпти?!»

Чағрибек шэнбинлар то Йенчу Ўғўз соҳилидаги тор дара орқали ўтадиган йўлга кириб олгунларича уларни чўчитиб қўймасликка қарор қилганди. «Шэнбинлар билан очик, кенг майдонда, улар бемалол ҳаракат эта оладиган жойда олишишни нима кераги бор? — деб ўйларди у. — Уларни биз учун қулай жойда жангга киришга мажбур қилиш керак!»

Чағрибек ҳали Қорадарёдан ўтмасданоқ, Ван Кўй гуруҳларини эмас, Ли Чи шэнбинларини таъқиб этишга катъий қарор қилганди. Чақирларнинг мингликлари, ҳатто юзликлари бирма-бир яхшилаб кўздан ўтказилганди. Қамалдаги кент истеҳкомидан чиққан саккиз минг чақир билан қуршов ҳалқасидаги шэнбинларга ташқаридан ҳужум қилиб турган Мардонбекнинг кўл остидаги беш ярим мингдан зиёд отлиқлар ҳам шу ерда кўшилганди. Бу чақирлардан уч минги Қундузбек етакчилигида Ван Кўйнинг гуруҳлари орқасидан юборилди. Бу мингликларнинг асосий вазифаси агар Ван Кўй гуруҳлари Ли Чига ёрдам қилиш мақсадида орқага қайтса, Кўгорт довоида унинг йўлини тўсиш эди. Чағрибек Ли Чиннинг ўн тўрт минг шэнбинини таъқиб этиб бориш учун ўн мингдан ортиқроқ чақирни ўз кўл остида қолдирди. Чағрибекнинг жангчилари тўп-тўп бўлиб эмас, тарқоқ гуруҳчалар тарзида олға силжиш, душманга кўпда яқин бориб қолмаслик тўғрисида катъий кўрсатма олганди. Бунда чинжинлар бизни катта кўшин таъқиб этмаяпти, шунчаки, отларни топшириш, ғалла ва озуқа айрибошлашни назорат қилмоқ учун бир неча юзликларгина орқамиздан келяпти, деб ўйлашлари кўзда тутилганди.

Қамчи Селат кентидан наридаги тоғ томонда Тар дарёсининг юқори оқими бўйлаб ўн чоғлик отлиқ чақирлар бошида сўкмоқ йўлдан борарди. Бу чақирлар ханликларга бериш учун ўшаёқдаги яйловлардан Арпачи кенти ёнига бир неча юз йилки ҳайдаб келишлари керак эди.

Қуёш ботишга яқин узоқда, тоғнинг ясси этагида иккита ўтов кўринди. Қамчининг юрак уриши тезлашди. Бу ўтовлар Қамчининг отаси билан амакисиники-ку...

Қамчининг болалари ҳам ўша ерда!.. Хотини... Бўтакўз ҳам!.. Бу узоқдаги чет ўтовларга шэнбинларнинг оёғи етиб келмаган албатта. Демак, Қамчининг оиласи бошқа ўтлоққа кўчиб ўтмаган. Одатда йилнинг шу фаслида улар худди шу ерда яшардилар. Мана, бу йил ҳам улар шу ерда эканлар. Учрашув қай тарзда бўларкин? Бўтакўз Қамчини қандай кутиб оларкин? Каттиқ айбсиниб; надомат чекармикин ёки илгаригидек ўзини яйдоқ байталдек ҳуркак тутармикин? Бўлиб ўтган шармандаликда Бўтакўзнинг асло гуноҳи йўқлигини, Йўлбарсбилка Қамчига яхшилаб тушунтирган. Бўтакўз узоқ вақт Йўлбарсбилканинг хотини бўлишга кўнмаганини, Қамчини унутолмай, соғинганидан кечалари йиғлаб чиққан кунлари кўп бўлганини эшитган Қамчи хотинининг гуноҳини кечиргани ҳисоб. Бўтакўз Қамчини чиндан ҳам ҳалок бўлган деб ишонгандан сўнггина шэнбинлар кўлида булғанмаслик учун ноилож Йўлбарсбилкага хотин бўлгани. Буни тушунган Қамчи ғойибона Бўтакўзнинг хиёнат қилмаганига ишона бошлаганди. Бўтакўз билан ҳозирги учрашув қандай бўларкин?..

Чақирлар ўтовларга етиб келганларида қуюқ қоронғилик тушганди. Итларнинг хуришидан кимлардир келганини билиб, беридаги ўтовдан иккита кекса киши чиқишди.

— Омонлик! Омонлик!— дейишди баравар икки-уч чақир.

— Омонлик!— жавоб қайтаришди мезбонлар.

Қамчи нотаниш кексаларни кўргандан сўнг бу ерда бошқалар яшаётганини тушунди. Чақирларни ўтовга жойлаштирдилар, у ердаги кампир жўжабирдай майда болаларни нариги ўтовга олиб кетди.

— Наваралар,— деди озғин чол ўтовдан чиқиб кетган болаларнинг орқасидан.— Ўғлимминан қизимдан. Ўғлимам, кўёвим чинжинларминан бўган жангда..

— Ҳозир кўпчиликни қисмати шундай, отагинам!.. Болаларни оналари қаерда?— сўради чақирлардан бири.

— Уларам жангга кетишди.

— Шэнбинлар сизларди тўғриларингдан ўтиб кетишди-ку! Улар ҳозир Йенчу Ўғўзга яқин бориб қолган бўлиши керак,— деди Қамчи.

— Туври айтяпсан, ўғлим. Чинжинларди ўша ерда тўхтатиб қўйишди! Бизди тов одамлари тўпланиб, эккала кўприктиям бузиб ташлаган эдилар. Энди ёвди дарёни нариги ёғига ўтиб олишга қўймаптилар.

— Уларди йўлини тўсиб туриш нимага керак? Ахир,

душман ўз юртига қайтиб кетяпти-ку!— таажжубланди Қамчи.

— Сен, ўғлим, ёвди қиличминан ёмон чопмасанг керак кўринишингдан. Яхши ўйлаб кўриштиям билиш керак. Душман қанча секин силжиса, киш уни дарёга чўктириш, қор тагида қолдириб, бўктиришга ёрдам беради бизга! Тез орада довларга қор ёвади, совук кунлар бошланади, ёндамалар тайғончиқ бўлади...

Шэнбинлар ҳақидаги гап тугагандан кейин Қамчи ўз оиласи тўғрисида сўрамоқчи бўлдию, лекин негадир тортиниб, бу хусусда оғиз очмади. Мезбонлар чақирлар олдига ун оши кўйишди, овқат пайти чақирлар қандай юмиш билан бу узок яйловларга келганлари билан қизқидилар.

— Арғумоқларимизди чинжинлар учун ҳечам бермаймиз!— деди ғазабланиб озғин чол.— Агар ихшид тортиб олинглар, деган бўлса, чакки қилибди! Қўшнилариимизди ёрдамга чақирамиз!

— Биз сизди кўникларингизмиз. Дастурхонингиз устида ўтирибмиз. Берган тузингизди ҳурмат қиламиз. Майли, сизларди арғумоқларинг ўзларингда қолаверсин!— мезбонларни юпатди Қамчи.

Чақирлар чолдан миннатдорчилик сўзларини қутган эдилар. Аммо чол ўнбошига раҳмат ҳам деб кўймади. Чарчаган чақирлар қиз устига чўзилдилар.

Қамчи узок вақт ухлай олмади, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарила бошлади. Болалиги, ёшлиги ўтган жойда ўзини бегона ҳис этишга мажбур бўлаётгани унга қаттиқ алам қилаётганди. Бу икки чол оғанини бўлишса керак. Уларнинг ўтовлари нақ Қамчининг отаси билан амакисига қарашли жойнинг ўзгинасида турарди. Наҳотки бу одамлар Қамчининг оиласи қаёққа, лоақал қайси томонга кўчиб кетганини билишмаса? Нега Қамчи улардан бу тўғрида сўрагани ботинмаяпти? Юраги бирон нохушлик сезаётганидан бўлса керак! Қамчи аста ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Тоғ осмондаги юлдузлар кўзни қамаштирар даражада ёрқин порларди. «Ҳа, юлдузлар бу ерда Эршидагига қараганда бекиёс йирик!— ўйлади Қамчи.— Аммо энг ёрқин, порлоқ юлдуз — унинг Бўтакўзи қаерда бўлсайкин?»

Қамчи иккинчи ўтовнинг нариги томонида мезбонлар қандайдир юмуш билан куйманаётганларини кўрди. У чолларга ёрдам бериш учун ўша томонга йўналди... Лекин беш-ўн қадам босгач, яна ўтовга қайтиб келди. Чоллар ҳойнаҳой Қамчининг гапига ишонмадилар. Ҳа,

тўғри, у энди чақирлар ўнбошиси, ихшиднинг одами! Чоллар эрталаб чақирлар отларимизни тортиб оладилар деб ўйлаганлар. Энди улар тунда отлар кўрани бир томонини йиқитиб, каёкқадир қочиб кетибди деб кўя қолишади. Чақирлар билан ёқалашиб, кўшниларни ёрдамга чақиргандан кўра шу дурустроқ-да...

Эрталаб мезбонлар нонушта учун дастурхонга янги соғилган эчки сути билан кўрда пиширилган кипқизил иссиқ кўмач келтириб кўйдилар. Қамчи ўзини тунда ҳеч нарса кўрмаганга солиб, гапни нукул аргумоклардан бошқа ёкка бураверди. Чоллар чақирларнинг ёмон йигитлар эмаслиги, уларнинг ўнбошиси лафзидан қайтмаслигига ишонч ҳосил қилишгач, улар билан илиқ хайрлашдилар. Чақирлар андак нари борганларидан сўнг Қамчи орқага қайтиб келди-да, отдан тушиб, ийманибгина сўради:

— Сизлар бу ерга келганларингда, бировларди ўтов бормиди?

— Биз бу ерга етиб келганимизда жой эгалари ўтовларини йиғштириб кўйишган экан. Ёмон жой кўринмади бизга бу ер. Ўтовларимизди тикиб ола қолдик. Бизди яйловимиз Кўгорт йўлини нариги томонида, чинжинлардан қочиб келиб қолганмиз бу ёқларга.

— Бу ерда яшаганлар каёкқа кетишди экан?

— Қайдам.

— Қанақа одамлар эди улар?

— Бизга ўхшаш. Ўрта яшардан каттароқ чол инисинан яшаркан бу жойда. Чолни келини, инисини хотини, майда бола-чақалар...

— Нимага бу ерди ташлаб кетётганларини сўрамадиларингми?

— У вақт билмовдик. Кейинча одамлар оғзидан эшитдик. Бу атрофдаги овуллар, чет ўтовларда ҳамма улар тўғрисида гапириб юришибди.

— Нима дейишяпти?

— Айтишларича, бурноғи йили Ёу кентига келган пайт чинжинлар уларди келинини тортиб олишганакан. Уни отини Бўтакўз дейишди шекилли. Ўша келин у ёқда бир тўда ёв чақирларига қўлма-қўл бўлиб кетган экан. Яқинда келин шэнбинлар Эршига кетаётганда, улар кўлидан қочиб келибди.

— Тагин нима дейишяпти одамлар?

— Ўша келин бундақа ишди энди қилиши эмасакан. Ўлгариям у Тўнғизтўқайдаги йўлтўсарлар ўтовидаям тунаган экан. Одамларди рост-ёлғон гапларидан безиб...

ўтов эгалари узоқ овулгами, яйловгами кўчиб кетишибди.

Қамчи тошдек котиб, жим турарди.

— Сен уларди билармидинг?

Қамчи тишларини қисиб, эгарга ирғиб минди-да, отига қамчи босди. Арғумок уни йўл босаётган чақирлар тўдасига етказиб келгандан сўнггина Қамчи чоллар билан хайрлашаганини эслади.

От устида Қамчи узоқ вақт индамай борди. Кекса отаси онлани қаёққа олиб кетган бўлиши мумкин? Қамчи чуқур хаёлга чўмганди. У болалигида, чорва ўлати авжига чиққан йили отаси уларни тоғлар орасидаги узоқ овулга олиб кетганини, шу йўл билан чорвани қирилиб битишдан сақлаб қолганини эслади. Яйловлари яхши, ўша ёққа борадиган йўл қалтис, хатарли бўлиб ҳеч ким боришга журъат этолмасди. Бу гал ҳам Қамчининг отаси онлани ўша ёққа олиб кетган бўлиши керак.

Йўл иккига бўлиниб кетган ерга келганда Қамчи тизгинни тортди. Бошқа чақирлар ҳам отларини тўхтатдилар.

— Агар мақсадимизни айтсак, ҳеч ким арғумокларини бермайди,— деди Қамчи чақирларга.— Хиёл хийла ишлатишга тўғри келади. Ихшид чинжинларни юртимиздан қувиб чиқариш учун арғумоклар тўплашни буюрди деймиз!

— Балли, тўппа-тўғри!— маъқуллашди хурсанд бўлиб чақирлар Қамчининг фикрини.

— Ҳар ўтовдан иккитадан от олаверинглар. Қорангур соҳилида учрашамиз. Мен отам, амакимларимди излаб топишга уриниб кўрай.

Қамчи қирлар бағридаги тик ёндамалар, чуқур жарликлар, зов қирғоқларидан зўрға йўл топиб, авлоқдаги пастқам яйлов томон илдамларди. Янаги кун сув айирғич қир тепасидан у бир-бирига яқин тикилган ўтовларни кўриб қолди. «Бутун бошлик овул!— хитоб қилди ўзига ўзи Қамчи. Улар хув ўша гал келганларида бу ерда ҳаммаси бўлиб уч-тўрт ўтов бор эди холос. Қамчи пастга йнғач, у ерда фақат чоллар, кампирлар, эмизикли, кўп болали аёлларгина борлигини билди. Болалар сон-саноксиз эди. Янги пайдо бўлган бу овулда турли депара, овуллардан келган, бир-бирига нотаниш оилалар тўпланганди.

Қамчи тўғри тахмин қилган экан: унинг онласи шу ерда бўлиб чикди. Чол ўғлини узоқ вақт бағрига босиб турди, у шодлигидан кўз ёшини тиёлмасди. Аллақайқда ўйнаб юрган болалар ҳам етиб келишди: қизи билан

ўгилчаси отаси қучоғига ўзларини отдилар. Иккаласи ҳам Қамчининг тиззасига ўтириб олдилар. Амакиси, янгаси, уларнинг болалари ҳам келишди. Қучоклашдилар, ўпишдилар, йиғлашдилар. Аммо ўтовда Бўтакўз йўқ эди. Қизчаси билан ўғли бир-бирларига навбат бермай бидирлашарди:

— Аям қайтиб келди!

— Энди ҳеч қаёққа бормайди!

— Ҳар кун... қоронғи бўлганда аямиз бизминан ухлайди!

— Эрталаб сутти аямди ўзи пишириб беради!

Аmmo қатталар Бўтакўз тўғрисида оғиз очмасдилар. Қамчи ҳам у ҳақда ҳеч нарса сўрамади. Бўтакўзни аниқ айбдор деб билмаса ҳам, бутун оила у туфайли уятга қолганидан хафа эди: уларнинг ёш келини бир йилдан ортиқроқ душман жангчилари орасида бўлиб қайтса-я! Ҳамма буни билади, шу боис ҳам одамлар оғзида ҳар турли миш-мишлар!..

— Бошқа ёш аёлларминан бирга келиним болаларига сомса қилиб берай деб, қирди нариги томонига кўк тергани кетувди,— аста гап бошлади Бўтакўз тўғрисида Қамчининг янгаси.

— Мен боришим керак!— деди Қамчи.— Шэнбинларди нарироққача қувиб юборгандан кейин келаман!

— Келинди биров кутсанг бўлармиди... Е амакинг отда бориб келсинми?.. У ҳозироқ кеп қолиши керак!— чайналди чол.

— Кейин... ота!

Қамчи чиндан ҳам шошилаётганди. У чақирлар билан учрашмоқчи бўлган жойга бориш ёки муҳим топшириқни бажаришга кечикиб қолмаслик учун ошиқаётгани йўқ эди. Қамчи Бўтакўз келиб қолишдан олдинроқ кетишга шошаётганди. Унинг Бўтакўз билан учрашишга юраги бетламасди: бир лаҳза ўзини туюлмади, унинг барча гуноҳларини кечириб юбориши, эрлик ғурурини унутиб, паст кетиб қолиши мумкин!.. Ахир, у хотинини... сеvimли тоғ охусини кўрганда... шунча вақт айрилиқдан сўнг у билан учрашганда... уни бағрига босмай, юз-кўзларидан ўпмай, энтикмай тура олармиди?!.. Ундан кейин сўроқ, дўк, дағдағани. нима ҳожати бор?! Қамчи Бўтакўзни жазолашга қатъий қарор қилди: ахир у бошқа эркак билан яшади, Қамчи ҳалок бўлди деганда, тилмочнинг гапига ишонди. «Агар Бўтакўз дўк-пўписалардан ҳам кўркмай, ширин сўзга лакка тушмай ўлиб кетганда, ундан рози бўлардим», деган фикр айланарди кечадан бери

Қамчининг хаёлида. Унинг кўз ўнгида хотини умрбод ҳалол, садоқатли бўлиб қолган бўларди! Энди-чи? Энди Қамчи ўзини ҳар доим қосадаги ошига пашша тушган оч одамдек сезишга мажбур: ошидан воз кечишни ҳам, истеъмом қилишни ҳам билмайди! Аммо Бўтакўзни ноилоҳ аҳволга тушиб қолгани ҳам тўғри. Юртига, болалари ёнига қайтиш умиди унинг хотинлик садоқатидан устун чиққан, натижада у... Ахир, буни эсдан чиқариб бўладими? Қим, қайси ҳақиқий эр бундай хиёнатни кечири олади?! Қамчи болаларини қайта-қайта ўпаркан, катталар билан кучоклашиб хайрлашгач, отга минди-да, қуондай елиб кетди.

«Агар ўтовларимиз илгариги жойида турганида,— дея ўйлай бошлади қир ошиб, ёнбағирликдан пастга йўналётган Қамчи.— Бўтакўзминан ўтган кеча кўришган бўлардим, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, хотинимни дийдорига тўярдим... Одамларни фиску фасод гаплариниям эшитмаган бўлардим. Тонг отишиминан яна отга миниб, нари... узоқ... узоқларга кетардим. Нега энди ҳозир бундай қилдим?! Ахир у ердаги одамлардан ҳеч қим ҳеч нарса билмайди-ку! Ўз туғишқанларимдан уяламанми?! Бечора Бўтакўз қайтиб келиб, мени кутиб ўтирганди-ку! Бу зулминини кўтара олармикин у? Белгилаган жазони жудаям шафқатсиз-ку! Эрини жон-дилидан яхши кўрадиган аёл учун бундан ҳам ортиқ ҳақорат йўқ!»

Қамчи от тизгинини тортди. Арғумоқ кулоқларини чимириб тўхтади. «Орқага қайтсаммикан? Амаким, отам нима дейишади? Қамчида нафсоният йўқ, у ҳатто хотинини бевафолигини ҳам кечирди-я, дейишлари мумкин! Йўқ, қайтиб бормайман! Бу Бўтакўз учун энг оғир жазо ҳам бўлади! Майли, қийналсин! Бу жазо уни гуноҳларини енгиллаштиради!»

Шундан сўнг Қамчи тизгинини бўшатди. Арғумоқ олға интилди.

Қамчи эгарда ғамгин, ўйчан борарди. Яхши кўрган хотинига ҳам шунча жаҳл қиладими? Агар одамларнинг ғийбатлари бўлмаганда, у Бўтакўзни тўлиқ оқларди. Хўш, унинг илгариги гуноҳлари-чи? Бўтакўз қандай қилиб тунда йўлтўсарлар маконига бориб қолган? Адашиб эмиш! Шу гапга ишонса бўладими? Битта аёлни макри қирқ эшакка юк бўлади, деган нақл бор. Лекин ҳамма аёлларга тегишлимикин бу гап?! Ўшанда Бўтакўзни ёнида Рахшанак ҳам бўлган-ку. У бир қарич ҳам нари кетмаган бўлиши керак Бўтакўздан. Нималар деяпман ўзи? Ахир, Қамчи жаҳаннам Конигутда ётган пайт, унинг ол-

дига бориш учун отланиб чиққан эди-да вафодор хотини! Эрши бегининг гапини иккита қилиб, Чин элчиси ёқтириб қолган учқур отини унга тортиқ қилиш мақсадида сўраганларида сотмагани учун қамоққа солган эдиларда Қамчини! Агар элчини очкўзлиги бўлмаганида беклар Қамчини қайсарлиги учун зиндонга ташлашмасмиди балки. Унда Бўтакўз ҳам йўлтўсарлар орасига бормасди. Чинжинлар Бўтакўзни Йу кентида банди қилишлари хотинини айби билан бўлмаган-ку ахир. Яхшиямки шэнбинлар орасида Йўлбарсбилка бор экан, у Бўтакўзни қутқариб қолибди. Хўш, Йўлбарсбилка Қамчини қутулиб кетиб, тирик қолганини қаёқдан билсин?! Ахир тилмоч Йу кентини ҳимоя қилган жами эркаклар кириб ташланганини ўз кўзи билан кўрган-да! Йўлбарсбилка сени эринг ҳам халок бўлди, деганда Бўтакўз чорночор ишонган. Нима, тўл қолган ёш жувон эрга тегиши мумкин эмасми?! Бўтакўз Йўлбарсбилкага хотин бўлсагина номуси булғаланмаслиги, юртига, Қамчидан кўрган фарзандлари хузурига қайтиш имконига эга бўларди. Хуллас бу савдоларни барига Бўтакўз эмас, балки машъум уруш, ирват чинжинлар сабабкор бўлишган!..

Қамчи жаҳл билан отнинг биқинига узанги ниқтади. Шаҳд олға ташланган, гижинг арғумоқ шу қадар тез ела бошладики, ҳатто даланинг сўлғин, майин буталари учи ҳам Қамчини юзларига чивикдай урилиб оғритар, сергаклантирарди. Гўё бу мулойим буталар Қамчидан Бўтакўзга ноҳақ таъна тошлари отгани учун ўч олаётгандай эди.

Жиғбийрон, аламзада Қамчи отини ниқталай-ниқталай тонг пайти Қораунгурнинг чап соҳилига етиб келди. Бу ерда уни юзга яқин арғумоқларни яйловлардан ҳайдаб келган чақирлар кутишарди. Қамчи эгардан тушмасдан, чақирлар билан совуққина омонлашди-да, отларни Арпачи кенти яқинидаги майсазорга ҳайдашни буюрди.

Чинжинларга от топшириладиган майдон аллақачонок қорабайрлар билан арғумоқларга тўлиб кетган эди. Айрим яйловлардан гала-гала йилқи ҳайдаб келтирилганди. Отлар бир-бирни ҳидлар, тишлаб-тепинар, тўстўполонда адашиб қолган тойчоқлар зорлангандек, интиқ кишнар, уларга жавобан соғин бияларнинг куюнган ҳинграшлари эшитиларди. Йилқичи йигитлар назарида шу пайтгача бемалол, эркин яйраб юрган отлар қадрдон яйловлари билан видолашиб, фарёд чекаётгандек туюлар-

ди. Йилкиларнинг гўё «бизни бериб юборманглар, олиб қолинглар», қабилда илтижоли мўлтирашлари йилкичи чақирларнинг юракларини эзиб юбораётганди. Чинжинлар отларни ўнта-ўнтадан қабул қилиб ола бошладилар. Аммо Қамчи ҳамда унинг ўнлигидаги чақирлар аргумок топширишга шошилишмасди.

Навбат келиб, орқадагилар «бўл-бўл» дея қисташа бошлашгач, Қамчининг ўнлигидаги йигитлар чинжинлар кўлига ўтган йилкилар ўртасига тоғда ёввойилашиб кетган аргумокларни ҳайдаб киритиш баҳонаси билан ўзларини топширилган отлар орасига уришди.

— Наҳотки аргумокларимизди ёвга ўз қўлимиз билан тутқазсак?! Шэнбинлар отларимизда яна бизди устимизга бостириб келишлари учунми?! Аргумокларимиз ўзимизга ҳам, душманга ҳам насиб этмасин!— деди Қамчи чақирларга караб. Сўнг у баланд овозда кичкирди:— Бошладик!

Қамчининг ўнлигидаги чақирлар эгар устидан тушмай теваракларидаги отларни найза, қилич, ҳатто ханжарлар билан нобуд қила бошладилар. Отлар кишнаб, пишкириб қуларди. Йилкилар ниҳоятда зич бўлгани учун атрофдаги шэнбинлар ўртада от қулатаётган чақирларнинг ёнига етиб келолмасдилар. Жон аччиғида ҳар томонга қоча бошлаган отлар орасида довонликлар майдон ичида атрофга сочилиб кетдилар. Уларни кўрган бошқа йилкичилар ҳам Қамчи ўнлигининг мақсадини англаб етгач, дарҳол ишга киришдилар. Жон талвасасида атрофга тиркираб қочаётган асов яйлов отлари йўлини тўсиб қолиш ҳеч кимнинг ақлига сиғмасди. Йилкичи йигитлар, чақир ўнликлари кўзлаган мақсадларига эришгач, кўздан ғойиб бўлдилар.

Отларни кўлга киритолмаган шэнбин юзликлари довонликларнинг қаттарок куч билан хужум қилиб қолишларидан ҳадиксираганлари учун тезроқ кўшинга етиб олишни кўзлаб йўлга тушдилар. «Яхшиям кеча беш юз от олиб улгурган эканмиз!— дерди ўзига ўзи от қабул қилиб олиш топширилган сяовэй Арпачи кентидан узоклаңаётиб.— Уш депарасида ўзимиз тўплаган отлар билан кўшиб ҳисоблаганда, ҳаммаси бўлиб довонликларнинг уч ярим минг отини кўлга киритдик. Агар анави йилкичи тоғликларни ғаламислиги бўлмаганида бугун ҳам яна энг камида беш юз, ҳатто мингга яқин от олардик. Довон ҳукмронлари Уш депарасидаги яйловлардан

анча-мунча от тортиб олганимизни билишмаган шекилли. Акс ҳолда, улар «Сизларга тегишли отлар аллақачон қўлларингда, бир-биримизда ҳақимиз қолгани йўқ!» деб қўя қолишарди!»

Қамчининг ўнлиги Қораунгур соҳилига етиб борганида, чақирлар ҳолсиз йиқилиб қолган ярадор арғумокни кўриб қолишди. Турган гапки, бу от сал олдин шу ер-гачагина қочиб келолган. Бошқалари, соғлари ёки ҳали оёғини судрашга яроқлилари нарига, қир томонга ўтиб кетган бўлиши керак. Йиқилиб ётган от Қамчи ўз вақтида Хань элчисига бермаган арғумокқа жудаям ўхшаб кетарди. Унинг атрофига йилкичи йигитлар тўпланишди. «Ҳа, бу жонивор дармонсизланиб, шерикларидан ортда қолиб кетган, сўнг йиқилган!» дейишарди чақирлар бир-бирларига. Ярадор от тишларини ёғирлатиб хириллар, атрофидаги одамларга илтижоли жовдирарди. Ниҳоят от аранг бошини кўтариб, ёрдам сўрагандек тевааракка боқди. Аммо ҳеч ким унинг азобини енгиллатолмасди... Йилкичи йигитлар, ниҳоят қазихўр бўлишларига қарамай, ҳозир бу отга мутлақо бошқа кўз билан қараётгандилар. Қамчи ўзини тутиб туролмади. У отга яқин келиб, чўкка тушди, сағрисини силади, бўйнидан кучиб, кўзлари атрофидан ўпди... Бу билан у от қирғинини бошлаб бергани учун барча доvon арғумоклари ва қорабайрларидан узор сўраётгандек эди.

Арпачи кенти ёнидаги пойга, улоқ бўладиган, энг учқур ва кучли тулпорлар саралаб олинадиган, синаб кўриладиган майдондаги ўлаксалар устида кеч кузгача кузгунлар чағир-чуғири тинмади. Сўнг бу ерда кўп йиллар отларнинг йирик суяклари сочилиб ётди...

Дуньхуанга етиб олган Ли Гуан-ли кўшинининг қолдиқлари ўша майдонни узок йилларгача «Мо-си» номи билан эслаб юрдилар. «Мо-си» ханликлар тилида «от ўлди» маъносига. Кейинги асрларда Довонга келиб турган Чин савдогарлари бу майдон яқинида пайдо бўлган қишлоқни ҳам шу ном билан атай бошлаганлар. Довонликларга ҳам мазкур ном маъқул тушган, зеро «Моси»¹ уларнинг ота-боболари бошқинчи Хань кўшинларини тормор этишда кўрсатган қахрамонликларини эслатарди.

---

¹ «Моси» қишлоғи ҳозирда ҳам мавжуд.

ТОШБЎРОН

Жой шарт-шароитини ўзингга итти-
фокдош қил.

*Мильтиад, қадимги юнон саркарда-
си, эрадан илгариги V аср.*

Довонликлар топширилаётган отларни ўлдириб ташлаганлари ҳақидаги хабар Ли Чига у Йенчу Ўғўз дарёси бўйидаги тор тоғ йўли бўйлаб бир неча чакирим узунликда турнакатор силжиётган кўшин ўртасида бораётган пайти етиб келди. Бундай кутилмагандаги бебошликка қарши қандай чора кўриш зарур? Орқага қайтиш керакми? Аммо узун занжирдек шунчалик тизилиб бораётган ҳўкизлар, хачирлар, эшаклар, отлар, юк ортилган туяларни, ҳаммадан ҳам жангга хуши йўқ шэнбинларни орқага қайтариб бўлармикин?! Шэнбинлар ҳали ҳозир ўзларини ҳимоя қилишга кодирлар, аммо улар энди бостириб бориб, жанг қилишга ярамайдилар. Бордию мен кўшинни орқага қайтарганимда ҳам, фойдаси бўлармикан бунинг? Очик майдонда жанг қилиш шэнбинлар сонини яна анча камайтириб юборади. Мабодо жангда енгиб чиқсак ҳам довонликлар бизга яна бошқатдан от тўплаб беришмайди. Улардан от олиш учун Эршини қайта камал қилиш керак. Бу асло мумкин эмас! Шуниси аниқки, энди довонликлар Эрши истехқомига беркиниб олмай, вақт-ғаниматда дала-туз, камишзорлар, дараларда жанг қиладилар. Бу эса колдиқ шэнбинлар учун нақд ҳалокат! Демак, цзянцзюнга отлар кирғини тўғрисида хабар қилмай кўя қолган маъқул. Бу хабар унга ёқмайди, менга таъна қилиши ҳам мумкин: «Ўнглаб бўлмайдиган аҳвол тўғрисида хабар қилиш шартмиди? Жавобгарликни ўз зиммангга ол-да, жим тур!» Аслида цзянцзюнь билан боғланишни иложи ҳам йўқ. Чопарлар ички Довон орқали боришига тўғри келади, у ёқда эса, ҳамма йўллар тақа-тақ берк. Ханликларга берилган отларни тасодифан учраб қолган қароқчилар тўдаси қириб ташлаган бўлиши мумкин эмас. Чағрибек каттагина кўшин билан унинг, Ли Чининг орқасидан бекорга келмаётгандир ҳойнаҳой. Эҳтимол, довонликлар агар топширилган отлар нобуд қилиб ташланилса, шэнбинлар орқага қайтадилар, сўнг уларни тор тоғ дарасидаги йўл-

дан чиқишда даф этамиз, деган ният билан атайлаб шундай қилишгандир? Бу жуда пухта ўйланилган ҳисобкитоб: унда Ли Чи шэнбинларининг жуда оз қисмигина жангга кира олади, кўпчилиги эса бекор туришга мажбур бўлади. Чағрибекнинг бундай қилиши янгилик эмас, бу усулдан у хатто камалда турган пайт ҳам фойдаланишга уринди, бир гал мақсадига эришди ҳам. Энди, бу сафар у лақиллатолмайди бизни! Ли Чи қўшин бутлигида қандай бўлмасин тезроқ Хайломага етиб олиши, сўнг теварак-атрофдаги овуллардан сотиб олиб эмас, талаш орқали галла, озука ҳамламоғи керак! Сўнг... сўнг тезроқ тоғ доvonининг нариги томонидаги таниш Кўгорт йўлига чиқиб олиши зарур.

Ли Чи тоғ шароитида жанг қилиш бўйича зўр билимдон ҳисобланарди. Шу боис цзянцзюнь унинг учун Хайлома орқали четлаб ўтадиган бир ҳафталик айланма йўлни танлаган эди. Ли Чи ўшандаёқ қандайдир хатар юз беришини сезган эди, лекин цзянцзюньнинг режасини рад этадиган ҳеч бир далили йўқлиги учун жим туришга мажбур бўлганди. Мана энди цзянцзюнь Ли Чининг қўшинига нотўғри, хатарли йўл танлагани яққол кўриниб қоляпти. Ҳа, Чағрибск Ли Чининг орқасидан қорамақора келётгани бежиз эмас. Маълум мақсад бор бунда!

Ли Чи тўхтамай, жадал олға силжиш, агарда дарёга юк ортилган от-улов, ҳатто одам тушиб кетса ҳам тўхтамасликни буюрди. У тор тоғ йўлини имкон борича тез босиб ўтишга қарор қилганди. «Агарда бу йўл сарик булоқлар мўл ер ости салтанатига олиб борса ҳам олға, факат олға интилиш лозим!»— деярди ўзига ўзи пичирлаб Ли Чи. Олис Осмонгагига лоақал бир қадам бўлса ҳам яқинлаштирадиган бундан бошқа йўл йўқ унинг учун!

Элатандан келадиган бу йўл дарага кириш олдидан Йенчу Уғўзнинг ўнг қирғоғига ўтади-да, тик, баланд қирғоқли дарё ёқалаб жойлашган тоғ тизмаси ўртасида буралиб-буралиб кетади. Шэнбинлар худди шу ерда дастлабки кўприкка дуч келишди. Хайломага яқин боргач, йўл яна дарёнинг чап қирғоғига ўтади. Бу ерда ҳам кўприк бор. Энг охирда келаётган юзлик биринчи кўприкдан ўтиб бўлган пайт, шэнбинларнинг учдан бир қисми иккинчи кўприкни орқада қолдирганди. Қўккис тоғ тизмасининг тик жойларидан ва йўл узра муаллақ осилгандек қад кўтарган қоялардан шэнбинлар бошига харсанглар ағанаб туша бошлади. Дод-вой, кичқириклар

эшитилди, ваҳима аралаш баъзи бировлар ўзларини апилтапил оқар дарёга ташладилар. Катта баландликдан кулаб тушаётган харсанглар бир-бирига урилиб, қаттиқ ва даҳшатли гумбирлаганча пастга отилар, йўлда учраган отми, туями, хачирми, хўкизми, одамми барини дарёга улоқтирар, йўлни тўсиб қўярди. Узундан-узун шэнбинлар силсиласи баногоҳ бир неча жойдан узилиб қолди. Ли Чи ўзини атрофидаги буцўйлар билан сафнинг охирида икки томондан ҳам кесилиб қолган бўлақлар ўртасида кўрди. У чодирларнинг керага ёғочларидан дарҳол сол ясашни буюрди. Аргамчилар билан боғлаб сувга туширилган сол томон бир неча буцўйлар сакрашди. Улардан учтасигина сол устига чиқолдилар, бошқалари сол четларидан ушлаганча оқиб борардилар. Сол устидаги буцўйлар қирғоқдаги шэнбинларга бакириб, Ли Чининг буйруғини етказардилар:

— Хаохоу буюрди: тоққа чиқинглар! Довонликларни ҳайдаб юборинглар! Йўлни кўчкилардан тозалаш керак! Олға силжинглар!

Тоғ тепасига чиққан шэнбинлар у ерда ҳеч кимни учратмай ҳайрон бўлдилар. Демак, довонликлар шэнбинлар бошига тошларни қулатиб юборгач, дарҳол жойларини ўзгартириб турибдилар.

Буцўйлар соли ҳам нарироққа борганда тош кўчкига дуч келди. Тош қулашидан кўтарилган қасир-қусур овозлар тингач, дарёнинг бўтана гирдобини шэнбинларни Ханга қўшни мамлакатларда ёғин-сочиндан сақлаб келган, аммо кўп юртлар безор сариқ чодирларнинг керага ёғоч синикларини оқизиб борарди...

Шэнбинлар тун бўйи йўлни тош уюмлардан тозалаш билан банд бўлдилар. Бу орада Ли Чи Довон Қўшинбошисининг мақсадини аниқлаш устида бош котирди. «Урушувчи томонлар қулай пайт келганда бир-бирларига зарба беришга ҳаракат қилишларининг ҳайрон қоладиган жойи йўқ,— ўйларди у.— Бинобарин, довонликларнинг жой шарт-шароитларидан фойдаланганликлари ҳам тушунарли. Аммо... нега... нега энди улар харсангларни устимизга саф ўртасидан бошлаб, этаги томон қулатиб бордилар, ваҳоланки тош қулатишни тизмамиз боши сари йўналтириб борсалар бўларди-ку! Нега бундай қилдилар? Тасодифанми ёки улар ҳали дарёнинг юқорисидаги тоғ тизмасига етиб боришолмаганми? Йўқ, ундай эмас! Довонликлар йўл босишимизни тўхтатмоқчи эмаслар, бизни бундан бошқа имкондан маҳрум этишмоқчи. Бизни орқага қайтариб, очиқ майдонда катта жанг қилишдан

наф йўк уларга. Аммо биз учун орқага қайтиш — шармандали мағлубият!..»

Тонг ёришиши биланок бир неча юз шэнбин атрофни кузатиш учун дарёнинг чап соҳилидаги ҳали тош қулатилмаган қир тепасига чиқишди. Ли Чи йўл атрофидаги қирлар, тепаликлар довонликлардан тўлиқ тозалангандан сўнггина йўлга тушиш керак, токи шэнбинлар бошига биронта ҳам тош қуламасин, деб буйруқ қилганди. Аммо хаохоунинг ўзи ҳам бу чорани тўлиқ амалга ошириб бўлмаслигини яхши биларди. Йўл бўйи тизилган барча чўкки, қоялар, жарликлар атрофини тинтиб чиқиш мумкинмас ахир! Шу зайил тимирскиланиб, имиллаб йўл босилса, Довон тупроғидан бир йилда ҳам чиқиб кетиб бўлмайди...

Тик қирлардан бири устига чиққан шэнбинлар қулатиш учун тўплаб қўйилган тош уюмлари ёнида шай турган довонликлар гуруҳига дуч келиб қолдилар. Қаттиқ олишув бошланди. Йўлга бир неча жасад думалаб тушди. Довонликлар оз сонли бўлганлари учун чекиниб, нариги қир бағридаги чакалакзорга яшириндилар. Шэнбинлар асир олинган бир довонликни Ли Чининг хузурига келтирдилар. Асир ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитча эди. Унинг бошида жиякли гилам дўппи бўлиб, оёғи тўпиғидан тиззасигача дағал жун мато билан қалин ўралганди. У қирра бурин, чиройли, ботик кўзлари мовий эди. Тилмоч асирнинг шеваси довонлик сўғдийлар шевасидан фарқ қилишини айтди.

Ли Чи ишораси билан тилмоч йигитчани сўроқ қилишга киришди:

— Қаердан келдинг? Туғилган жойинг?..

— Аз Рашт.

— Оёғи жодида қирқилган ёш асир ҳам Раштдан келдик, деган эдими?— сўради Ли Чи тилмочдан.

— Ҳа, у ҳам шундай деганди.

— Сизлар кўпчиликми?

— Жуда бисёр... мўл!— жавоб қайтарди йигитча.

«Демак, довонликларга Раштдан юборилган мадад кучни улгуржиси етиб келибди-да! Жудаям чакки бўлди бу!..»— деб қўйди дилида Ли Чи.

— У ерда... Раштда қандай... нима билан тирикчилик қиладилар?— ўзи қизиққан саволни ҳам тикиштирди тилмоч.

— Баланд... жуда баландда, кўхистонда яшайди бииз. Бинолар тошдан ясайди бииз,— бажонидил жавоб қайтарди асир йигитча. Чамаси у ҳозир ўзининг олис, булут-

лар орасидаги тоғ қишлоғини кўз олдига келтираётганди.

— Бизни устимизга тош қулатишни ҳам яхши билсанглар керак ҳали?— сўради гезариб тилмочнинг ёнида турган сяовэй.

— Ҳа, биламиз,— деди йигитча истиҳола аралаш жилмайиб.

Сяовэйнинг савол назарига жавобан Ли Чи бош силкиб кўйди.

— Жэн Чэ,— деди сяовэй,— ол, манави ҳам сенга! Зап хумордан чиқадиган бўлдинг.

Жэн Чэ ёш асирнинг бошига қиррали катта чағир тош билан урди. Йигитчанинг оғзи-бурнидан кипкизил қон тиркираб кетди. Асир йикилиб улгурмасдан уни тик қирғоқдан дарёга итариб юбордилар.

— Агар шошилиб турмаганимизда унга дурустрок жазо топардик!— деб кўйди афсусланиб сяовэй.

Шэнбинлар тикилишиб кўприкдан ўта бошладилар. Кўприкка охирги мингликлар яқинлашганида уларнинг рўпарасидаги баланд қояда бир неча ўн довонликлар билан раштликлар пайдо бўлишди. Тепадан яна тошлар қулай бошлади. Шэнбинлар сафи ўртасида бораётган Ли Чи бу ҳақда хабар топгач, босиклик билан буюрди:

— Шэнбинларни ярми дарёга қуласа ҳам, кўприкдан албатта ўтиб олинсин! Югуриб ўтилса, тош кам тегади!

Тўртинчи боб

КЎПРИКСИЗ ДАРЕ

Ҳайлома водийси ҳам айнан Довон водийсига ўхшаш, факат чоғроқ холос. Уни ҳам хатто ёзда қори эримайдиган тоғлар қуршаб олган. Йенчу Ўғўз дарёси Ҳайлома водийсини икки катта-кичик қисмга ажратиб қўйган: кичик қисм чап, катта қисм эса ўнг соҳилда. Ҳайлома кенти водийнинг катта қисмига жойлашган. Йуга олиб борадиган йўл шу кент орқали ўтади. Кент ҳамда водийни қуршаган тоғлар оралиғида адир ястаниб ётади. Унинг ёнбағирларига буғдой, арпа экилади. Адир этагида бир неча қишлоқ бор. Дарё минг-минг йиллар давомида ҳосил қилган ўзан бу ерда чуқур «тошнов» шаклини олган. Ўзаннинг кенлиги ўн беш-ўн олти кадамдан ошмайди. Тошновдан Йенчу Ўғўз жуда тез оқиб ўтади. Бу ерга биринчи бор келган, тоғ дарёларининг «феъли»дан беҳабар одам Йенчу Ўғўз ҳам ўртамиёна бир дарё экан-

да, деб ўйлаши мумкин. Аммо дарё тоғ дарасидан чиқиб, кенгликлар кўйнида бамайлихотир оқаётганини кўрган киши унинг суви нақадар кўплиги ва энг муҳими, шунча сув Хайломадаги тошновга сикқанига ҳайрон қолади.

Олдинда бораётган минглик бошлиғи сяовэй Ли Чига дарёнинг бу ердаги кўприги тўлиқ бузиб ташланганини ва эҳтимол ҳамма ёғочи дарёга окизилганлигини билдирди. Нариги, ўнг соҳилга ўтиш эса жуда зарур. Шэнбинлар бошларига тош ёғилиб турмайдиган, лоақал чоғроқ кенглик томон чиқиб олишга ошиқардилар.

Сузишни яхши биладиган йиғирмага яқин шэнбинлар дарёга тушдилар, аммо уларнинг ҳеч қайсиси нариги соҳилга етолмади, ҳаммасини кучли тез оқим окизиб кетди. Улардан жилла қурса уч-тўрттаси сузиб ўтиб, нариги соҳилдаги буталар томиригами ёки харсангларга бу ёқдан иргитилган ипак арғамчиларни боғлаб кўёлганларида, яна ўн беш-йиғирма шэнбин ўша арғамчиларга осилиб ўтолган бўлишарди. Улар яқин-атрофдаги узун тераклардан кесиб келиб, омонат бўлса ҳам кўприк қурадилар...

Ли Чи кутганидек, шэнбинлар бузиб ташланган кўприкка келиб тақалганларида, уларнинг энг охиридаги гуруҳларига орқадан изма-из келаётган довонликлар хужум қилиб қолишди. Чақирлар чинжинларнинг ёй ўқларидан ўзларини қалқон билан ҳимоя қила-қила от қўйганча шэнбинлар устига тикка бостириб келиб, узун сопи найзалар, қиличларда ҳамла қилардилар. Чақирлар зарбаси шу қадар шиддатли эдики, довонликларнинг бутун бошли юзликлари шэнбинлар орасига ёриб кирганди. Ювош хун оти устида тик туриб узокдан тўқнашувни диққат билан кузатаётган сяовэй аёвсиз жангга ташланган, ялтироқ совут ва дубулғали чақирларни икки томондан юзликлар қўриқлаб келаётганини сезиб қолди.

— Чақирлар ўртасида уларни қандайдир эътиборли сяовэйи жуда қаттиқ олишяпти! Дубулғаси олтиндан! Отини жуган безаклари ҳам ялтироқ! У чавқар отда. Жўн от эмас, тяньма миниб олган! — хабар берди шу пайт сяовэйга жанг бўлаётган жўйдан ҳовликиб қайтиб келган ўнбоши.

— Сен яна ўша ёққа бор-да, кузатиб тур! — деди сяовэй унга ва ўзи дарҳол Ли Чининг ҳузурига йўналди.

— Эҳтимол, у довонликларни цзянцзюни Чағри-бек бўлса керак! — дея сяовэй ўзидан ҳам қўшиб кўйди ўнбоши келтирган хабарни Ли Чига айтаётиб.

Ли Чи у томонга сара юзликни юборди. Кўлларида

ўзиотар ёйлар шай, темир қилич ва алоҳида пишиқ учли найзалар билан қуролланган шэнбинлар фақат душман цзянцзюнинигина нишонга олишлари буюрилган эди!

Олишув кизиғида ён-верига қараб бориш зарурлигини унутган Чағрибек уни атрофлича кўриқлаб бораётган чақирлардан бир неча қадам олдинга ўтиб қолганди. Ногаҳон Чағрибекнинг қулоғига орқадаги кимдир: — Кўшинбошини қуршаяптилар! — дегани эшитилди.

Чағрибек бир зумда вазиятни тўғри баҳолаб, шартта от тизгинини тортди. Айни вақтда у устига ташланган шэнбинни ҳам қиличдан ўтказди. Шу пайт Чағрибекнинг қулоғи остида алланарса хуштак чалгандек шувиллаб ўтди. «Ўзиотар ёй ўқи!» деган фикр келди унинг хаёлига. Олд оёқларини баланд кўтарган арғумокни бўйни билан калласига чуқур санчилган ёй ўқларини Чағрибек тушида кўраётгандек бўлди. Орқага қайтишга уринган арғумок қоқилиб йиқилди, Чағрибек қулаётган от боши оша ерга ағдарилди-да, сакраб туриб, ўзини орқадан етиб келган қайсидир чақирнинг оти панасига олди. Эгарда ўтирган забардаст доволлик атрофдан ташланаётган шэнбинларни ўриб ташлагандек қилич билан қулатарди. Олишув олд томонга, шэнбин тўдалари ичкарасига силжиди. Чағрибек икки соқчи келтирган отга ирғиб минди-да, жилмайган кўйи ичида: «жанг бўлгандан кейин ҳамма нарса бўлиб туради-да» — деб кўйди.

Атрофини осмонўпар тоғлар қуршаб олган Ҳайлома водийсида Довон мамлакатининг бошқа жойларига қараганда барвақтроқ кош қораяди. Қуёш тоғ тизмаси ортига ёнбошлаши ҳамано қарнайлар овози янграб, чақирлар жангдан чиқа бошладилар.

У замонлардаги анъана бўйича Кўшинбошининг ўзи жангда шахсан иштирок этиши, олишувда намуна кўрсатиши зарур эди. Уруш бошлангандан бери Чағрибек туну кун кўшинни бошқариш билан банд бўлгани учун олишувда бевосита иштирок этолмаган, шахсий намуна кўрсатолмаган эди. Бугун у ўзининг шу бурчини ҳам адо этиб қўйишга қарор қилганди. Акс ҳолда, беклар билан мингбошилар нима деб ўйлашлари мумкин? Кўшинбоши уларнинг ёнида жанг қилаётганини чақирлар ҳам ўз кўзлари билан кўришлари керак! Лоақал вақти-вақти билан бўлса ҳам қиличбозлик, найзобозликда қатнашиб турмаган саркарда қандай қилиб жангнинг нозик, кўз илғамас сирларини, руҳини сеза олсин? Ундай Кўшинбоши чақирларга буйруқ беришга ҳақлими? Қай тарзда муваффақият қозониш мумкину, қай ишга қўл урмас-

лик зарурлигини аниқ била оладими?! Бунинг устига, асосий касб-кори ҳарб-зарб бўлган Қўшинбоши қандай қилиб «тумшуғи остида» бўлаётган жангда иштирок этмай тура олади?! Касб эҳтироси қаёқда қолади унда?! Бундан ташқари, Чағрибек бугун Довонни тиз чўқдириш, гурурини топташ ниятида келган ханликларга нисбатан туганмас қаҳр-ғазабини қўлидаги кескир шамшир билан исботламоқчи эди! Бу билан у Қўшинбоши сифатидагина эмас, ҳамма юртсевар доволиклар қатори ўғиши, элати насли олдида ўз бурчини бажармоқчи бўлганди. Аммо, афсуски, у бу ниятни охиригача, кўнглидагидек амалга ошира олмади! Кўп, анчагина шэнбинларни қўлидаги кескир қилич билан ер тишлатди, аммо...

Чағрибек кечқурун бугун бўлиб ўтган воқеани, қайта-қайта мулоҳаза қилиб кўргач, тушуниб етди: у ўзини қўшиннинг теран идрокли етакчиси сифатида эмас, балки дуч келган жойда қиличлашаверадиган норғил азаматдек тутди. Худди шу ерда, айниқса, бугун унинг жангга киришига қандай зарурат бор эди?! Бунингсиз ҳам қақирларнинг жанговорлик руҳи баланд эди-ку! Чағрибекнинг жангчи сифатида ўлимдан кўркмаслигига бировда шубҳа бормиди? У тўлик ғалабага эришишда қўшинни ярим йўлда етакчисиз қолдиришдан кўркмагани чакки бўлди! Довон Чағрибекнинг бу қилмишини кечиролмайди!

Чағрибек пухта ўйлаб иш тутмагани учун ўзини қаттиқ қойий бошлади.

— Билолмадиларингми ёнимга ўз вақтида етиб келган йигит ким экан?— сўради у ниҳоят ўз соқчиларидан.

— Билдик, йилкичиларни ўнбошиси экан.

— Уни қақириб келинглар!

Соқчилар орқасидан келётган Қамчи ўз қилмишига ўзи хайрон бўларди. Ахир у узок вақтдан бери Чағрибекдан ўч олиш ниятида юрарди-ку. Қамчи бир пайтлар қизқувдида Чағрибекни қайлиғини қувлаб етганда, шубҳасизки, Чағрибек хафа бўлган. Сўнг Қамчини қоронғи зиндонга солдилар, кейин Қанд кентининг нариёғидаги ер ости қонига юбордилар... Қамчи бу ишларнинг ҳаммасида ўша пайтлар ўнгқўлбеги бўлган Мўдтойни ўғли Чағрибекнинг қўли бор деб биларди. Шу сабабдан Қамчи Чағрибекдан у кўрсатган аламларнинг ҳаммаси учун бир йўла ўч олмоқ қасдида юрарди. Аммо... ажабо!.. Қўшинбошининг ҳаёти хавф остида қолган пайт қандайдир англаб бўлмас қуч Қамчининг юрагидан ўч олиш хиссини сиқиб чиқарди, у Чағрибекни қутқозишга отилди!

Демак, улуғ Ахурамазда Қамчи шахсий алам касдида Довон аҳлининг муқаддас ишини бошқараётган кишидан ўч олишини хоҳламайди!

Қамчи ўзи ўчун ҳам қутилмаган, тушуниб бўлмас қилмишини фақат шундай изоҳлай оларди холос.

Бешинчи боб

«ТУТҚИЧ БЕРМАС АЛВАСТИЛАР»

— Аяжон! Отам келди, яна тезгина кетди!

Бўтакўз қизчасининг бу беозоргина сўзларидан ҳамма нарсани тушуниб етди. Ҳа, Қамчи мен ҳақимдаги гап-сўзларни эшитиб, шартта бош олиб кетган!

Иккинчи ўтов орқасида катталар ўз ишлари билан банд эдилар. Улар Бўтакўз келганини кўришса ҳам ўзларини кўрмаганликка солаётгандилар. Уларнинг ҳар бири Бўтакўзга Қамчининг келганини бошқа қимдир айтишини хоҳлашарди.

Бўтакўз ўтовга кирди-да, ўзини қиз устига ташлаб, бўзлаб йиғлай бошлади. У жон-жонидан севган эри Қамчини бундай қилишини қутмаганди. Бўтакўз эрим менинг аҳволимни тушунади, деган умидда эди. Ахир, Қамчи Йу кентида у билан бирга бўлган, ўша ерда нималар бўлганини ўз кўзи билан кўрганди-ку! Қамчи тирик қолганини Бўтакўз қаёқдан била оларди? Бу ҳақда унга бу ерда, ўз ўтовига қайтиб келганидан кейин айтдилар-ку. Қамчиёғ уни ўлган деб ҳисоблаган-да, йўқса, хотинини чинжинлар қўлида қолдириб, кентдан чиқиб кетмаган бўларди! Бўтакўз Қамчини дабдурустдан оқлаб юборди! Негаёғ улуғ Ахурамазда аёлларни бунчалар кўнгилчан, эркақларни эса ортиқ даражада тошмехр қилиб яратган бўлсайкин?! Эҳтимол, одамларнинг висир-висирларини эшитмаганда, Қамчи унга бунчалик иддао қилмаган бўлармиди? Ахир, сени деб йўлтўсарлар қўлига тушиб қолдим, деганида Бўтакўзга ишонган эди-ку у! Қамчи қандай яхши кўрарди уни? «Сени эрингдақа хотинини яхши кўрадиган эр кам топилади» деб ўртоқларини ҳаваси келарди-ку Бўтакўзга! Энди-чи? Энди... ҳамманинг унга раҳми келади. Ҳаммасига Бўтакўзнинг ўзи айбдор: овулга қайтиб келиши биланок одамларга ҳамма бор гапни, у ёқда нима бўлганини, ҳатто Йўлбарсбилка билан бирга яшагани тўғрисида ҳам дангал айтиб бериши керак эди. У бу ҳақда оғиз ҳам очмади, мен билан бошқаларни иши

нима, деб ўйлади. Аммо, одамлар шундай оғир кунларда ҳам баланд-паст гапларга вақт топганлари, бу хилдаги висир-висирлар уларнинг кўнгилларига сиққанига ҳайрон бўласан! Мана энди одамлар унинг тўғрисида оғизларига сиққанини гапириб юришибди! Бўтакўз номусидан ҳам, эридан ҳам ажради!

Бошига тушган бу қора кунлардан жони халқумига келган Бўтакўз ўтовдан ташқарига чиқди. Болалар ухлаб ётишарди. Тоғ осмонидаги юлдузлар одатдан ташқари ёрқин чарақларди. Бўтакўз кир томондаги баландликка олиб чиқадиган сўқмоқдан аста кўтарила бошлади. Хиёлдан кейин сўқмоқ ўнг томонга буриладиган жойдаги чуқур жарлик ёқасида тўхтади. Қоронғида жарлик Бўтакўзга янада тубсизроқ кўринди.

— Номусидан ажраган, ташландик хотиннинг жойи ана, жарлик тубида!— шивирлади Бўтакўзнинг титроқ лаблари.— Ўзим айбдор эканман, ўзимни ўзим жазолашим керак. Бунчалар бахти қаро бўлмасам!

Бўтакўзнинг кўз олдида яна Йу кентига жанг ман зараси пайдо бўлди: уни асир олган шэнбинлар, улардан Бўтакўзни қутқазган Йўлбарсбилка... Юз берган бу воқеаларда унинг, Бўтакўзнинг бир ўзи айборми? Бўтакўзни ўлдига чиқариб юрган Қамчи-чи? Эринг ўлди, деб уни ишонтирган Йўлбарсбилка-чи? Амалда нима бўлганини, Бўтакўзнинг бошига қандай қора кун тушганини билмасдан туриб, унинг тўғрисида турли миш-мишлар таркатаётган одамлар-чи? Ўша одамларнинг ҳаммаси айбдор! Ундай бўлса, нега энди ҳамма учун биргина Бўтакўзнинг ўзи қурбон бўлиши керак? У ҳолда ҳамма ўша одамлар Бўтакўз уятига чидамай ўзини ўлдирибди, унинг гуноҳкорлиги, одамлар оғзидаги миш-мишлар тўғри экан-да, дейишмайдимиз?!

— Йўк, ҳечам ўзимни жарликка ташламайман!— каттик кичкирди Бўтакўз қоронғиликка қараб.

У ўтовга қайтиб келди. Ухлаб ётган болалари устидаги эски кўрпани тўғрилаб қўйгач, улар ёнига ўтирдида, тиззасини кучоқлаб, оғир, изтиробли ўйга толди. Шаддот, мағрур Бўтакўз қани? Наҳотки асирлик букиб ташлаган бўлса уни? Тутқунда юрган пайтлари у жанг-жадал аёл кишининг иши эмаслигига ишонч ҳосил қилди ва ўз овулимга, болаларим ёнига тирик қайтиб борсам, умрбод улар ёнида, ўчоқ бошида бўламан, деб аҳд қилди. Шу сабабдан Бўтакўз бошқа ёш аёллар қатори Эришига ташқаридан мадад берётган отлиқлар сафига кўшилиш учун бормади. Шу туфайли, орқага қайтиб кета-

ётган шэнбинларга ёндан шиддатли ҳамла қилиб тура-
диган, чинжинлар «туткич бермас алвастилар» деб ном
беришган қуролли ёш отлиқ аёллар тўдасига қўшилиш-
дан бош тортди. Тесқари пўстин кийиб, ўзларини эркак
тарзида кўрсатадиган аёллар Кўгорт йўлидан қайтиб
кетаётган шэнбинларнинг орқадаги карвоиларига ҳужум
қилиб турардилар. Бўтакўз қайтиб келганидан бери ўт-
ган бир ярим ой давомида ўтовдан узоқ кетмади, анча
ўзгарди, кўп кунлар, айникса тунларни йиғлаб ўтказди.
У сўлиб бораётганини сезар, болалари деб бу қисматга
чидарди. Мана энди севган эри ҳам ундан юз ўғирди —
ўзини йўқотиб қўйган, йиғлоқи аёлнинг тақдири шун-
дай бўлади! Ҳа, Қамчи ҳали ёш, бақувват, доволиклар
чинжинларни ҳайдаб юборганларидан сўнг у бошқа би-
рон келишган кизнинг отини қувиб етиши турган гап!
Унда нима бўлади? Бўтакўз яна номусга қолади, бутун
умр қимтини кун кўришга мажбур бўлади! Эри тирик-
лигида тул бўлиб қолган Бўтакўзни, бадном бўлган таш-
ландик аёлни ҳамма қўлини бигиз қилиб кўрсатади. «Эй,
улуғ Ахурамазда, айт, нечун бунчалар шўрпешонаман?!»
Бўтакўзнинг хўнграб йиғлашидан уйкудаги болалар
уйғониб кетишди, қўшни ўтовдан янгаси, сўнг эркак-
лар — кекса қайнотаси билан унинг укаси чиқиб келди-
лар...

Тонг қоронғисида овулдан чиққан ўн чоғли аёллар
билан кекса эркаклар Йенчу Ўғўз томон йўл олдилар.
Уларга етиб олиш учун орқаларидан яна бир одам от
қичарди. Ёлғиз суворийнинг тағидаги от яйраб кишна-
ди, чамаси, от бирга-бирга ўтлайдиган йилқиларга қў-
шилиб олишдан қувонаётгандек эди.

— Бу чавқар Бўтакўзники! — деди мамнун бўлиб ёш
қизлардан бири ёнида кетаётган дугонасига.

— Аллақачон шундай қилиши керак эди Бўтакўз!
Ахир, чинжинлар уни биздан кам азобламадилар!

Тоғ овуллари ва ҳар-ҳар ерда уч-тўрттадан жойлаш-
ган ўтовлардан тушиб келиб тўпланган «туткич бермас
алвастилар» гуруҳи шэнбинларнинг кам сонли тўдасига
ва карвоиларига қўққис ҳужум қилиб қолардилар. Сўнг
улар қайтиб бўлишар, уй-уйларига тарқалиб кетишар, яна
ўзaro келишилган жойда, маълум муҳлатда тўпланиб,
гоҳ кундуз, гоҳ тунлари тагин шэнбинларни қутилмаган
жойда қийрата бошлардилар. Тоғ сўқмоқлари, довоилар-
ни, дараларни беш қўлдек билладиган қариялар камон-
чи аёлларни бошлаган қўйи, йўл босаётганда ҳам, шэн-
бинларга ҳужум пайти ҳам улардан кўз узишмас, орқа-

га кайтаётганларида шэнбинларга ўқ узиб, аёлларни пана қилишар ва ниҳоят, зарур бўлиб қолганда чинжинлар хужумчиларнинг бари эркаклар деб ўйлашлари учун бор овозда баравар бакир-чакир қилишарди.

Иенчу Ўғўз дарёсининг нариги соҳилида «тутқич бермас алвастилар» Олайқўл томондан келган эркаклар юзлиги билан бирга душман карвонининг охирида бораётганларга хужум қилдилар. Карвонни орқадан қўриқлаб бораётган шэнбинлар йўл четлари ва атрофдаги бутазорларда кўпгина курбон бўлган шерикларини қолдириб, тартибсиз қоча бошладилар. Довонликлар юкли эшак, хачир ҳамда ҳўкизларни қўлга туширишди. Бутазор ичида яшириниб ётган ярадор аёлни ҳам топдилар.

— Ораларингда уларни тилини биладиган ҳеч ким борми?— кичкиришди эркаклар.— Уларди хотинлариминан гаплашиш мароқли бизга!

Бўтакўз дугоналари билан эркаклар асира чинжин аёлини ўртага олиб, уймалашиб турган жойга етиб борди.

— Сеники нима ишлайди?— савол берди Бўтакўз асирага чала-чулла билган ханликлар тилида.

— Шэнбинларни йиртиқ-ямоғини тикиб юраман. Уларга сув қайнатиб бераман.

— Эр бор?

— Бор. Олдинга кетди,— аёл қўлини йўл томонга чўзди.

«Ўзини қутқизиш учун бу бечорани ҳам эри ташлаб кетаверибди-да?»— дея хаёлидан ўтказиб қўйди Бўтакўз.

— Қиз, ўғил... бор?

— Дуньхуанда қолган улар.

— Нечта?

— Иккита!— асира иккита бармоғини кўрсатди.

— Бечора бу ёқларга ўз ихтиёри билан келмаган. Уни зўрлаб жўнатганлар,— деди Бўтакўз дугоналарига.— Келинглар, унга ёрдам берайлик! Бундайлар у ёқдаям ночор яшашини ўз кўзимминан кўрганман, улар...

— Ёрдамлашамиз! Албатта ёрдам берамиз!— Бўтакўзни фикрини қувватлашди ярадор асирани ўраб турган аёллар ҳувурлашиб.

Бўтакўз билан яна икки аёл дарҳол отларидан тушдилар, аммо асиранинг ярасини боғлайдиган ҳеч нарса йўқ эди. Бўтакўз бошидаги рўмолни олиб, асиранинг оёғини танғиб боғлади. Оқаётган қон тўхтагандай бўлди.

— Анави хачирдаги юкни туширинглар!— деди буй-

рук оҳангида Бўтакўз эркакларга.

Аёллар асирани авайлаб, аста хачир эгарига ўтказиб кўйдилар.

Асира нега уни хачирга ўтказганларини тушунмадими, ёки уни омон жўнатиб юборишларига ишонмадими, атрофда турган эркак-аёлларга жовдираб каради.

— Уйингга!— деди Бўтакўз.

Бошқа аёл асиранинг кўлига тизгинлик вазифасини бажарувчи, бир учи хачирнинг тумшугига боғланган чилвирни тутказиб кўйди. Яна бир аёл хачирнинг орқасига гавран билан хиёл урди. Хачир шэнбинлар кетган томонга йўл олгандан сўнг асиранинг овози эшитилди. У орқасига ўгирилишга уриниб, таъзим қилар, алланарсалар деб йиғларди.

— Суюнганидан йиғлаяпти. Бизга миннатдорчилик билдирыпти,— деди асирани кўлига чилвир тутказиб, хачирнинг бошини йўлга ўнглаб кўйган аёл.

— Зап жанг қилишадиде аёллар! Душманди адабини беришди улардан ўрганиш керак экан!— деди кулимсираб эркаклардан бири.

— Асирани болаларига совға-салом ҳам бериб юбориш керак экану, эсимизга келмадиде!— ҳазил қилди бошқа бир эркак.

Гурра кулги кўтарилди. Эҳтимол кейинги бир ярим ой ичида довонликлар биринчи бор шу тарзда завқланиб кулган бўлсалар керак.

О л т и н ч и б о б

НОМАЪЛУМ БАҲОДИРЛАР

Ой анча ҳаяллаб, тун ярим бўлишига яқин кўтарилди. Арранинг тишисимон тоғ кўнгираларининг сояси Хайлома водийсининг чап томонига, юкорирокка, чўкқиларга яқинроқ тушиб, ой кўтарилган сари қисқариб борарди. Икки кеча миужа қоқмай, тошбўрон тагида қолиб, йўл тозалашда қаттиқ чарчаган шэнбинлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлаб ухлаётганлари ой ёруғида кўриниб турарди. Тоғ тизмаси томондан, зимистон корониликдан от кўйиб чиққан суворийлар тўппа-тўғри хурак отаётган шэнбинлар устига бостириб келдилар. Бундай хужумни кутмаган ханликлар эсанкираб қолиб, қаттиқ ваҳимага тушдилар. Қийқириқлар, оҳ-воҳдан уйғонган шэнбинлар уйку аралаш ўринларидан сапчиб туриб, нима қилишларини билмай, атрофга тирқираб кета бош-

ладилар, баъзилар қоронғи соя томонга қочаман деб, довонликларнинг қиличига дуч келишарди. Саросимада ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Юзбошиларнинг сўқинишлари, камчилари ҳам, сяовэйларнинг бақириб ўдағайлашлари ҳам шэнбинларни тинчлантириб, тартибга сололмасди.

Талайгина шэнбинларни қиличдан ўтказиб, от туёқларида топтаган довонлик жасур йигитлар душман қароргоҳини тўзитишгач, орқага, тоғ соясидаги қоронғиликка қайтдилар. Кўп ўтмай, улар яна шиддат билан от қўйиб келдилар. Довонликлар бир неча жойдан атиги қирқ-эллик кишилиқ гуруҳларга бўлиниб ҳужум қилаётганларини шэнбинлар эндигина тушунишди. Бу отлик довонликлар «Ур! Ур! Ур-ҳа... а!» дея қичқириб келдилар. Хаохоу бу қандай сўзлар эканини тушунмай, хайрон бўлди. Уйғур тилмоч Ли Чига «Ур» дегани довонликлар тилида нима маънони англатишини изоҳлаб берди. Довонликлар билан бўлган жанглар говури шу пайтгача хаохоунинг қулоғига узокдангина эшитилиб юргани, ҳозиргидек яқиндан, аниқ эшитмагани учун у сўзларнинг маъносини суриштирмаганди. Одатда бу жангвор чақирик кўпчилик томонидан айтилса, юзлик-мингликлар навбат билан такрорласа мазкур сўзларнинг маъносини тушунмаган одамга бу узлуксиз бақир-чақирдай эшитилади. Ҳозир эса, кам сонли довонликлар яқингинадан «Ур! Ур-ҳа...а» деяётганлари учун бу сўзларни аниқ эшитиш имкони бўлганди.

Иккинчи марта қилинган ҳужум тугаб, довонликлар орқага, соя қоронғилигига қайтишлари биланок, бир неча зум ўтар-ўтмас яна отликлар шиддат билан шэнбинлар устига ташландилар. «Нега улар оз-оз тўдалар билан ҳужум қиладилар?— дея хайрон бўлишарди сяовэйлар.— Эҳтимол, бизни пистирмага алаҳситиб бориш учун шундай қилаётгандирлар?» Хар гал янги-янги ёки дам олиб турган гуруҳлар алмашиниб ҳужум қилаётганидан сяовэйлар беҳабар эдилар.

Чағрибек ҳам хайрон эди. Душман устига тунда шу қадар дадил от солаётган бу азаматлар кимлар бўлсайкин? Раштликларнинг отлик юзликлари эмасмикан? У ёққа юборилган ўнбоши раштликлар ўз жойида экани, улар ўзбошимчалиқ қилмоқчи эмасликларини билиб келди. Эҳтимол узок тоғ яйловларидан тўпланиб тушиб келаётган йилкичи йигитлар тўдаси душманга дуч келиб қолиб, бирдан жанг бошлаб юборган бўлса керак! Кўгорт довонига борадиган сўқмоқларни кўриқлаб туриш

учун Кундузбекнинг мингликларидан ажратилган юзликлар нариги томондан келиб, шэнбинларга хужум қилган бўлиши ҳам мумкин! Йўқ, улар ўз мингликларидан шу қадар узоқлашиб, бу ёққа келиб қолмайдилар. У ҳолда ким бўлди бу номаълум баҳодирлар? Шу атрофдаги овуллар, ўтовлардан тўпланган тоғликлар ўзларининг борликларини билдириб қўймоқчи бўлганмикинлар?

Чағрибек тунда хужум қилишга бу қадар моҳир йигитлар ким эканини билиб келиш учун улар ёнига юзлик юборди.

Яқин борган чақирлар тонг ғира-ширасида дарёнинг нариги юзига ўтиб кетаётган отликларни кўриб қолишди. Улар дарёнинг юқорисидаги қаердандир сувга мустаҳкам сол ташлашган шекилли. Солда бир неча киши келган-да, дарёнинг тор жойида солни пишиқ арқонлар билан қирғоқлардаги харсангларга боғлаб, ушлаб қолганлар. Солнинг икки ёнига енгил ёғочлардан ташлаб, қирғоққа ўтиладиган йўлак қилишган. Чағрибек юборган чақирлар номаълум одамларни шу усулда нариги соҳилга ўтиб кетишётганини кўриб қайтишди.

— Кимлар эканини амаллаб билмадингларми?

— Улар бизникилар, бек!

— Биламан, улар чинжинлар эмас доволиклар! Аммо аниқ билишимиз керак эди: улар асти ким, нимага ўз билдикларича иш тутишяпти?!

— Чақирлар уларди ярадор бўлиб, берирокда беҳуш қолиб кетган бир шеригини топиб келишди. Уни ахволи жуда оғир, зўрға нафас оляпти. Агар ўлиб қолмаса, ундан билса бўлади.

— Бу ёққа олиб келишсин уни!

Иккита чақир гаврон замбарда келтирилган ярадорни авайлабгина Чағрибекнинг олдига қўйишди.

— Қайси депарадан бўласизлар? Нега бизмиан келишмай, тунда хужумга ўтдинглар?

Ярадор йигит жавоб қилиш ўрнига кўзини юмиб олди. Бошқа пайтда Қўшинбоши саволига жавоб қилнидан бош тортган жангчинини адабини бериб қўйган бўларди. Аммо йигитнинг оғир ахволдалигини кўриб турган Чағрибек ҳатто ичида жаҳли чиққанидан ҳам хижолат чекди. Қандай бўлмасин ярадордан албатта улар ким эканини аниқ билиш зарур эди.

— Оқизиб келиб ўрнатадиган кўприкни яхши ўйлаб топибсизлар!— деди Чағрибек ярадорнинг кўнглини овлаш учун.

— Бусиз йўлтўсарлар қандай кун кечира олади, бек?—

жавоб қилди ўз навбатида ярадор.

— Демак, сизлар Бургутти йигитлари...

— Ҳа, биз ўша сизлар жирканганлар!..

Чағрибек йўлтўсарлар отамани Бургут лахим оркали камалдаги кентга кириб, ёрдам бермоқчи эканини айтган тунни эслади. Аммо ўшанда ҳамма ундан ўзини олиб қочган, беклар ўз номларига доғ тушиб қолишдан кўрққан эдилар. Чағрибек Бургутнинг чинжинларни довонма-довон, дарама-дара, камишзорма-камишзор «эргаштириб юриб», тинкаларини қуритиш мумкинлиги тўғрисида таклифини жуда юқори баҳолаганди. Аммо шундай бўлишига қарамай у ҳам, бошка беклардек, Бургутнинг фойдасига бирон оғиз сўз айтишга журъат этолмаганди. Мана энди ҳамма ўзидан нари итарган йўлтўсарлар она тупрокни ёвдан тозалашда чақирларга ёрдам беришяпти. Бундан кўринадики, уларга ҳам Довон қимматли ва азиз экан, улар ҳам барча довонликлар қатори муқаддас иш учун жонларини фидо қилишга тайёрлар! Чағрибекнинг Эзгулик ва Евузлик тўғрисидаги тушунчалари чалкашиб кетди. Довоннинг атокли, донгдор бекларидан бири сифатида унга она сути билан қирган йўлтўсарлар ҳақидаги тушунчаси, нафақат беклар, ҳатто оддий одамлар орасида ҳам кенг тарқалган «йўлтўсарлар тузалмас ярамаслар» деган тасавури туман янглиғ тарқаб кетгандек туюлди.

— Ҳозир бундай ҳаёлларга берилиш вақти эмас!— деб юборди у беихтиёр овоз чиқариб.— Қечиктириб бўлмайдиган бугунги вазифа — шэнбинларни Ҳайломада гумдон қилиш!

Қўшинбошининг нима деётганига ёки нима демокчилигига тушунмаган чақирлар аста замбардаги ярадорни олиб кетдилар.

Еттинчи боб

КЕНГ КАФАС

Шэнбинлар икки кеча-кундуз тошбўрон остида йўлларни тош уюмларидан тўхтовсиз тозалаб, ҳимоялана-ҳимоялана Йенчу Ўғўз қирғоғи бўйлаб йўл босдилар. Шу икки кеча-кундуз ичида улар бутун Довон уруши давомидагидан ҳам кўпроқ кўрқув, ваҳима, даҳшатда яшагандек бўлдилар.

Ли Чи билан сяовэйлар мана энди қандай қилиб дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиш устида бош котирирдилар.

лар. У томон кенггина, бу ерда, тоғ билан тез оқар дарё оралиғида эса, довонликлар уларни исканжага олиб, ҳа-ловат бермай тинкаларини қуритиб, жонларини ҳалқум-ларига келтиряптилар. Қўшин қилич-найзалардан ҳам кўра кўпроқ доимий уйқусизлик, чарқоқдан барбод бў-лиши мумкин! Аммо қандай қилиб бу лаънати дарёдан нариги томонга ўтиб олса бўлади? Бу дарё ҳам тилсиз ёв бўлди-ку шэнбинлар бошига! Бир илож қилиб ўтса бўладиган кўприк қуришга яроқли баланд дарахтлар на-риги томонда, кентга яқинроқ жойда шекилли. Бу томон-да эса, ўт-ўлан билан буталардан бошқа нарса йўқ. Тоғ ёнбағирлигидаги, эҳтимол, булоқ атрофидаги бирдан-бир беш-олти туп терак ўсиб турган жой ҳам довонликлар қўлида. Лоақал ўша теракларни қўлга киритиш мумкин бўлганда эди, отлар, бошқа уловлар бир қатор, одам-лар икки қатор бўлиб амал-тақал ўтса бўладиган омон-нат кўприк курса бўларди.

Хаохоу Ли Чи ўша тераклар ўсиб турган жойга шэн-бин юзликларини юбориш ва қанча қурбон берилишига қарамай, ўша теракларни кесиб келтиришни буюрди. До-вонликлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатмай, нари чекинди-лар. Теракларни кесиб келтиришни бошқариш топширил-ган сяовэй Ли Чи қаршисида мағрур туриб, ундан мактов кутди. Ахир унинг юзликлари яқинлашиши билан довон-ликлар орқага чекинишга мажбур бўлдилар-ку! Аммо Ли Чи заҳархандали тиржайди. У сяовэйнинг шу қадар анойилиғига ҳайрон эди. Дарахтларни айна осонгина кес-иб келтирилиши Ли Чини қаттиқ хавотирлантирганди. Бунда душманнинг қандайдир мақри бор. Довонликлар шу вақтгача дарахтларни кесиб ташламаганлари, у ер-дан деярли жангсиз чекинганлари бежиз бўлмаса керак... Аммо илож қанча?! Ҳозир энг зарури тезроқ нариги со-ҳилга ўтиб олмоқ! Уёғи кейин маълум бўлади.

Шэнбинлар йўнилмаган ёғочлар, шох-шабба босиб ҳосил қилинган омонатгина кўприкдан дарёнинг ўнг қир-ғоғига, Ҳайлома кенти томон ўтиб олиш учун тушдан то кечгача овора бўлдилар. Отлар, юк ортилган ҳўкиз-лар тикилинчда бир-бирларини итариб, сувга қулашар, ҳатто гоҳо одамлар ҳам дарёга ағдарилардилар. Шэн-бинлар кўприкдан ўтаётган пайтда довонликлар уларга ҳалакит беришмади. Бундан ҳам Ли Чи душман нима-нидир аннқ ҳисобга олаётганини сезиб турса-да, бошқа иложи йўқлиги сабабли ўнг қирғоққа ўтишни давом эт-тирди. «Мен энди душманни кўрсатган йўлдан юришга мажбурман!»— дерди ўзига ўзи хаохоу.

Шэнбинлар доволиклар тунда шарпасизгина тарк этишган бўм-бўш Хайлома кентига кириб боришди.

Шэнбинлар дарёдан ўтиб олиб, кўприкни бузиб ташлашгач, Чағрибек ўз режасининг амалга ошаётганига тўлиқ ишонч ҳосил қилди: душман энди Кўгорт йўлига чикиб олиш мақсадида оркага қайтиш учун асло ҳаракат қилмайди! У фақат олд томонга, бирдан-бир шу йўл билан силжийди ҳолос!

Чағрибек Хайлома водийсидан оркага қайтиб чиқиш жойида, шэнбинлар ҳамда улар орқасидан чақирлар келган йўл бошида икки минг жангчи қолдирди-да, ўзи қолган мингликлар билан чўпон сўқмоқлари орқали душман йўлини кесиб чиқишга шошилди. Йўл-йўлакай бу мингликларга кунботар кентлардан келаётган юзликлар келиб қўшнила бошладилар. Эрши камали кунлари узок, баланд тоғ яйловларида бўлган йилкичилар, чўпонлар, камал тўхтатилиши ҳамано ўз қишлоқларига қайтган дехқонлар чекинаётган душмanning ёвузликларини эшитишгач, ёвдан ўч олишга астойдил бел боғлаган эдилар. Оддий доволиклар душмандан ўч олишга отланишганди. Сабаби, чекинаётган босқинчилар қонхўрликни тўхтатишмаган, улар нораства гўдақлар, ночор кексаларни ўлдиринишар, аёлларни зўрлаб, уйлар, бутун бошли қишлоқлар, овулларни талашар, ёндирар, боғларни пайҳонлаб, пишиб етилган буғдойзорларга ўт кўярдилар...

Эртасига Чағрибекнинг мингликлари Ли Чи қўшнини четлаб ўтиб, шэнбинлар Йу кентига бориши эҳтимоли бор йўлни тўсиб турган Мардонбек қўли остидаги уч минг чақир билан бирлашди. Ли Чи ихтиёридаги ўн мингга яқин шэнбин ўтиб бўлмас қорли тоғлар ва асов дарё оролигида ўн беш минг чақир қуршовига тушиб қолди.

Ли Чи эрталаб дарё қирғоғидаги тор дара орқали юқорига мутлако йўл йўқлигини билгач, саросимага тушиб қолди. Назарида унинг қалласига қимдир қиррали тош билан ургандек аъзойи бадани зирқираб кетди. Ғазабдан ўзини кўярга жой тополмаётган Ли Чи ёмон сўзлар билан сўқинар, қопқонга илинган йирткичдек тишларини гижирлатиб, ер тепар, депсинарди. Шу пайт унинг чодиринида ҳозир бўлган буқойлар билан икки-уч сяовэй ўз кўзларига ишонмадилар: улар ҳар доим ўзини вазмин-салобатли тутадиган атоқли хаохоуни биринчи бор бу тахлитда кўраётгандилар. Ли Чининг ўзи ҳам ҳеч қачон бундай ҳолатга тушганини эслай олмасди. Ўзга ерларда, ханликларни ёмон кўрадиган халқлар ва қабила-

ларга қарши урушларда тез-тез учраб турадиган хар қандай қалтис вазиятларда ҳам у ўзининг заиф томонларини салобат ва улуғворлик ниқоби остига яшира оларди, ҳеч қачон ҳозиргидек ошқора жазавага тушмаган эди! Атоқли ва донгдор Ли Чи ўз бошидан озмунча қийинчиликларни ўтказмаганми?! Аммо у ҳеч қачон бунингдек умидсизликка тушмаган, мутлақо ўзини йўқотиб қўймаганди!

Ниҳоят Ли Чи ўзини қўлга олиб, рўй берган мудҳиш ҳолатни баҳолашга киришди. Бундай бўлишига ким айбдор? У эмас, Ли Гуан-ли айбдор! Бу касофат йўл орқали қайтишни унга цзянцзюнь буюрди-да! Нега энди яхши ўрганмаган йўлдан бутун бошлиқ қўшинни жўнатиш керак?! Ахир, Ли Чининг ўзи ҳам Довонга келиб-кетиб турган элчиларнинг ёзма хисоботларида «Женжу¹ дарёси қиргоғи бўйлаб борадиган йўл Хайлома орқали ўтади, дарёдан узоклашмасдан бориб, Кўгорт йўлига қўшилади» деган жумлаларни қайта-қайта ўқимаганми?! Демак, цзянцзюнь ҳам уларнинг маълумотларига ишонган-да! Агар ўша элчилар ҳозир бу ерда бўлганларида, Ли Чи уларнинг кекирдақларини ўз тишлари билан узиб ташларди, қонларини сўриб олиб, юзларига пурқарди!..

Нима учун бу йўлни икки йил ичида бир-бирдан мустақил тарзда ўрганган иккита айғоқчи ҳам нотўғри маълумот беришди экан? Наҳотки уларнинг иккаласини ҳам доволликлар сотиб олган бўлишса?! Ахир, доволликлар устларига шэнбинлар бостириб келишини билмаганларку! Ли Чи нечоғли ўйламасин, саволларига қониқарли жавоб тополмади. Наздида ақли ҳам ўтмаслашиб бораётгандек туюлди.

Асли айғоқчи сураткашлар Яо Дин-ханнинг элчи гуруҳи билан бирга келиб, бу йўл билан қизикқанларида, Саймалитишда турли хайвонлар суратини чизган Қўшоқ уларга ёлғон маълумот берганини Ли Чи билмасди албатта. Қўшоқ ўз маълумотини текшириб кўрилмаслиги учун ханликларни у томонда йўлтўсарлар бор деб кўрkitганди. Кейинроқ келган Хань айғоқчилари ҳам йўлнинг бу қисмини ўз кўзлари билан кўришга юраклари дов бермаганди. Қўшоқнинг кўрқитувидан ташқари ҳам бу атрофларда энди ҳақиқатан йўлтўсарлар пайдо бўлгани ҳаммага аён эди. Кейинги айғоқчи ҳам илгаригисининг маълумотини тўғри деб юборавеганди. Бу йўл

---

¹ Генчу Ўғўз (Норин) дарёси ўша давр Хитой манбаларида Женжу деб аталган.

тўғрисидаги нотўғри, сохта маълумот шу тарнка вужудга келганди.

Содда тоғ йигити, тошга хайвонлар суратини метин ва болга билан чекиб ишлайдиган Қўшок ўзи ўйлаб чиқарган «чора»нинг бу қадар аҳамиятга эга бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган албатта. Унинг мақсади нари борганда «хар қаерга тумшук сукаверадиган» Чин элчилари кўпам изғийвермасликлари учун уларни сал-пал чўчитиб кўйиш эди. У нега энди улар ҳаммаёқни тинтиб чиқишлари керак, нима учун зарур уларга бундай қилиш, деб шубҳаланган эди холос. Шунинг учун ҳам Қўшок Хайломани дара йўли Кўгорт билан боғлайди деган ва бу асли йўқ йўлни Тўнғизтўқай орқали ўтади, у ерда эса асли хали йўқ, эртақлардагина мавжуд, эхтимол қадим-қадим замонларда яшашган йўлтўсарлар макони бор, дея Хань элчиларини ишонтирганди. Унинг жўнгина тадбири мана энди ханликлар учун даҳшатли фалокатга айланди: мадорсизланган ханликлар қўшинининг ярмидан кўпи қопқонга тушиб турибди. Асли суриштирилса, шэнбинларни бу тузоққа оддий йилқичи йигит Қўшок илинтирди! Бундай натижа тажрибали айғоқчилар ёрдамида иш кўрадиган донгдор лашкарбоши ҳам хар доим эришавермайди!

Қўшокнинг «тадбири»дан мутлақо беҳабар, шэнбинларни бу қадар осонгина қопқонга ҳайдаб киритиб ологанига Чағрибек ҳам хайрон эди. У кутган бўлишига қарамай, шэнбинлар Хайломадан тепага кўтарилиб кетадиган бирдан-бир йўлга чиқишга уриниб ҳам кўрмадилар. Наҳотки тадбиркор Ли Чи шунчалар эсанкираб қолган бўлса?

— Бу йўл тўғрисидаги маълумот ёлғон бўлиб чиқишига нима сабаб ёки ким айбдорлигини ҳозир нима аҳамияти бор?!— бироз тафти босилгач, товушини чиқариб ўйлай бошлади Ли Чи.— Ҳозир айбдорни эмас, қутилиш йўлини ахтариш керак. Бунинг иложи борми ўзи?!

Шу кунларда тошбақага қараб фол очувчи шаман — афсунгар Ли Чининг ўн тўрт қиррали кенг-мўл сарик чодирда бир неча марта бўлди. Хаохоу ўзига яқин тутган сяовэйлар билан бирга бошқалар аралашмаслиги керак бўлган фолбин ишига кўн марта аралашди. Афсунгарнинг фоли ёкмаса, уни чодирдан ҳайдаб чиқарар, агар унинг каромати хаохоунинг тез ўзгарувчи фикрларини тасдиқласа, уни мукофотлашга фармон берарди.

Хун афсунгарларининг анъанасига кўра, чакирлар томонга тўрттала оёғи тушовлаб қўйилган отни қўйиб

юбордилар. Бу сеҳр Довон Қўшинбошисини тадбир кўролмайдиган қилиб қўйиши керак эди. Довонликлар уларни таъкиб қилиши эҳтимоли тутилган асосий йўлақларга тирик ҳўкизлар билан кўчқорларни кўмиб қўйишди. Бу ирим-сирим чақирларнинг йўлини тўсади!

Қопқондан қутулиб кетиш йўлини топиш устида узликсиз бош қотирётган Ли Чи деярли ухламасдан учинчи тунни ҳам ўтказди. Дарё ёқасини ўрганиб чиқиш учун қайта-қайта одамлар юборди, уларга топшириқлар берди, фикрларини эшитди, уларни жеркиб ташлади, яна дара томонга юборди... Чодирда ҳоли қолиб, руҳлар билан бевосита алоқа боғлашга, афсунгарсиз ўзи фол очишга ҳам уриниб кўрди. Ниҳоят, очиқ ҳавода ҳарбий кенгаш ўтказишга қарор қилди. Сяовэйлар, юзбошилар, ўнбошилар тўпланишди.

— Қани, менга нима деган бўлсанг такрорла!— бу юрди Ли Чи сяовэйга.

— Биз қопқонга тушиб қолдик!— гапира бошлади пўкон сяовэй.— Довонликлар энди бизни қўй сўйгандек бир-бир калламизни танамиздан жудо қилаверишлари мумкин ёки киш тушгунча шу ерда силжимамай турсак, совуқдан, очликдан қирилиб кетамиз...

Тўпланганларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Оғир уҳ тортишлар эшитилди. Кенгашда ўтирганларнинг каллалари тобора ҳам бўлиб борарди.

— Чақир тўдаларини қандай ёриб чиқиш мумкинлигини эҳтимол бошқа биров айтар?— сяовэй кўзларини жовдиратиб бошқаларга қарай бошлади.

— Гапингни давом этдир, бошқаларни кўя тур ҳозирча! Қим хоҳласа гапираверади навбат билан,— деди баланд овозда, аммо қандайдир баногоҳ юмшаб Ли Чи.

— Довонликларга таслим бўламиз! Батамом қирилиб кетгандан кўра, асир тушган ҳам маъқул. Бу ерда, бегона мамлакат тоғларида ўлиб кетиш ақлдан эмас! Довонликларга шунча лу-ну керак эмас, улар ҳали қурилиш ишларида ёки дехқончиликда қул ишлатишни ўрганган эмаслар. Бизни олтин, шойнларга айрибошлаб юбораверадилар. Қарабсизларки, биз Осмонтагида бўламиз, яна тез орада бу ёққа келамиз. Унда нима қилишни ўзимиз биламиз, иккинчи қопқонга тушиб қолмаймиз! Осмон Ўғли шундай қилишимизни оқлашига ишонманан. Биз ҳали Осмон Ўғлига керак бўламиз. Бу галги мағлубият икки-уч йилдан кейин ғалабага айланади!..

— Бошқа гапинг йўқми?— сўради титрай бошлаган Ли Чи.

— Йўқ!

— Зап тилла бошсан-да!— деди тишлари орасидан Ли Чи ясама табассум билан тик тураётиб.

Гапириб бўлиб, энди ўрнига ўтираётган сяовэй хайрон бўлди: нега хаохоу қиличини қиндаё суғуряпти? Шу пайт олтинда нақшланган сариқ аждар тасвири, асл темир қилич тиғи унинг бошида ярқ этди. Сяовэй бошини олиб қочмоқчи бўлди, аммо улгуролмади: унинг калласи ча-тиштириб ўтирган оёқлари орасига шилқ этиб тушди... Атрофда ўтирганларга қон сачради. Ҳеч ким жойидан кўзғалишга журъат этолмади. Ли Чи ўтирганларга истеҳзоли жилмайиб, аста нарироқ кетди. Боши узиб ташланган сяовэйнинг танаси сўнгги бор силкингач, кимирламай қолди. Бундан бир неча дақиқа аввал кенгашда ҳозир бўлганларни ўз фикрининг тўғрилигига зўр бериб ишотиришга уринган кишининг қони қиличи тиғида қота бошлаган Ли Чи тик турган кўйи ҳамон жилмаярди.

— Хўш, яна кимни жони ширин?

Ли Чининг хиркираган товуши ўтирганларга ўз дамига тортмоқчи бўлаётган аждарнинг вишиллашидек бўлиб эшитилди. Ҳарбий кенгаш нима мақсадда чақирилгани ҳаммага равшан бўлди. Одамлар сўзсиз итоаткорлик тўла кўзларини ерга тикиб, чурқ этишмасди.

— Биз тузоққа, қопқонгагина эмас, қафасга, кенг қафасга тушдик. Бунда ким айбдорлигини Чанъанда аниқлаймиз! Ҳа, урушда баъзан қопқонга ҳам тушиб қолилади. Аммо кутулиш йўлини изламагангина ҳалок бўлади. Дарҳол ҳар қайси мингликдан икки-учтадан ваҳимачини топиб, бошқалар кўз олдида қатл этилсин!

Бутун тун бўйи Ли Чининг эти жунжикиб чикди. Устига ёпиб кўйилган хун пўстини ҳам уни исита олмади. У тоғ ёришиши билан оқ ўрнидан туриб, тоғ тизмасининг пастроқдаги чўкқилари усти ҳам оппоқ қор билан қопланганини кўрди:

— Икки ҳафта ўтар-ўтмас, водийга ҳам қор тушади. Ўшанда алвидо, Осмонтаги, деяверишга тўғри келади!— овоз чиқариб ўйлай бошлади Ли Чи.— Эҳтимол, тоққа қор ёққани яхши бўлгандир,— деярди у шивирлаб.— Энди доволликлар қояларга чиқиб, бизни тошбўрон қилишолмайди. Эҳ, майлийди-я бошимизга тош ёғилиб турса ҳам олға силжийдиган бирор йўл топилса!

Лоақал амал-тақал олға юриш учун ҳам йўл қуришга яроғли бирор жой топиш мақсадида дарё ўзани ёкалаб кетма-кет юзликлар жўнатила бошланди. Эртасига тажрибали сяовэйларни етаклаган Ли Чининг ўзи ҳам

шундай жой ахтаришга борди. У отлар сирпанмай юра олиши учун силлик харсанглар сирти чўкичлаб кўйилишини буюрганди. Тик учирмалардан ўтиш учун қояларга темир ва ёғоч қозиклар қоқиб, арғамчи ҳамда новдалардан тўқима осма кўприклар ясала бошланди.

Йўл очиш ишлари тўхтовсиз, туну кун давом этарди. Аҳён-аҳёнда анча узун ва кенг, нисбатан текис жойлар, тош уюмлари ҳам учраб қоларди, бундай жойларда ёнмаён бир неча одам ёки икки-уч от юрса бўларди. Бу Ли Чининг кайфиятини хиёл кўтарди. Аммо у катъий буйрук берди:

— Ҳозир ҳар бир қарич арғамчи тежалсин! Ишлаётганларни белларидан арғамчи билан боғлаш тўхтатилсин! Сувга қулаган одамни бари бир қутқазиб бўлмайди!

Кундан-кун ҳаво совуб борарди. Ўнбошилар тунда йўл очишда ишлаётганлар учун зарур деган баҳона билан шэнбинларнинг иссиқ кийимларини тортиб ола бошладилар. Хиёл қаршилиқ кўрсатганларни ҳам дарҳол тунда ишлашга юборардилар, чунки ўнбошилар у ёққа борган шэнбинларнинг ярми ҳам қайтиб келмаслиги, уларни тез оқар муздек совук сувли дарё оқизиб кетишини яхши билишарди. Озиқ-овқат таҳчиллаша бошлади. Шэнбинлар турли баҳоналар билан от, хўкизларни майиб килиб қўярдилар. Чунки майиб туёқларни сўйишга рухсат этилишини билишарди. Бундай қилмишлари учун айримлар қатл этилди. «Оч ўлдирма, тўқ ўлдир» деган мақол тез-тез такрорланадиган бўлиб қолди. Овқат таркатиш жанжалсиз, ҳатто муштлашишсиз ўтмасди. Ўғирлик авжга минди. Ўнбоши билан юзбошилар ўғирлик қилган шэнбинларни жазолаш баҳонасида, уларнинг Довонда тўплаган ғамламаларини тортиб олардилар. Муи тазам кўшин кундан-кун юзлик-ўнликлардан иборат ўғрилар, талончилар тўдасига ўхшаб кетаётганди. Ли Чи тумшуги остида бўлаётган бу безорилик, бузғунчиликларни кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка оларди. Чунки у ҳозир бу бош-бошдоқликни бартараф этиб бўлмаслигини тушунарди. Унинг учун энг муҳими йўлни тез роқ битказиш эди. Кўпчилиги дарёга қулаб, доволиклар ҳали яна эҳтимол ағдарадиган тошлар тагида қолиб... кирилиб кетадиган, сапоғли кун қолган маҳкумларни тартибга солишни нима ҳожати бор?! Тирик қолганларини кейинроқ қайта интизомга ўргатармиз, дея ўйларди хаохоу.

Йўл очишнинг ўн беш кеча-кундузи ўтиб бўлгач, тонг ёришган пайт Чи Лига нариги четда ишлаётган шэнбин-

лар тезакли ҳамда хайвон излари бор, нисбатан кенгрок дарага чиқишганини хабар қилдилар. Демак, у ердан Кўгорт йўлига чиқиб олса бўлади! Ли Чи атрофлича мулоҳаза қилиб кўргач, йўлни кўриб келиш учун у томонга юзлик жўнатмади. Довонликлар кенгрок очқликка чиқиш жойида шэнбинлар гуруҳини кўриб қолмасликлари керак! Акс ҳолда, уларнинг бир минглиги, ҳатто икки-уч юзлиги ҳам дарё қирғоғидаги тор дарадан чиқинида бутун бошли кўшиннинг ҳам йўлини тўсиб қўя олади! Унда қалласи узиб ташланган сяовэйнинг оғоҳлантириши тўғри бўлиб чиқадн...

Ли Чи барча эҳтиёт чораларни кўргач, қопқондан қутулиб чиқишга тайёрлана бошлади: у керакли одамларни иккита-учтадан хузурга чакирттирди, улар фақат қоронғи тушгандан кейингина тўпланишларини буюрди. Тонг ёришиш олдида йўлга тушиш мўлжалланди. Довонликлар сезиб қолмаслари учун чодирларни фақат тундагина йиғиштиришлари керак.

Хайлома водийси узра порлаётган йирик-йирик юлдузлар совуқ нур таратарди. Шэнбинлар ёққан сон-саноксиз машъадалар тартибсиз тикилган чодирлар ва бир пайтлари хунлардан тортиб олинган ўтовлар орасида милт-милт қиларди. Ун чоғли касаллар билан ярадорлар ётган чодирга тўртта соғлом шэнбин кириб келишди.

— Табиблар тайинлашди, манавини ичарқансизлар! — деди чодирга биринчи бўлиб кирган шэнбин.

— Ташлаб кетавер, Жэн Чэ, кейин ичаман,— жавоб қайтарди четроқда ётган бемор.

— Сенам шу ердამисан, ўнбоши? — Ма, ол, мендан сенга совга бўлсин!

— Нима ўзи унинг? Дорими, захарми?

— Кўп валдирама! Оч оғзингни!

Жэн Чэ ярадор ўнбошининг устига ташланди-да, зўрлаб оғзига суюқликни қуйди. Ўнбоши захарни тўплаб ташлашга уринди, аммо қорнига тушган зарбадан қичқирганди, захар томоғидан ўтиб кетди.

— Ўша-ўша разиллигингча қолибсан-да! Ўшанда аҳмокона қилигинг учун жазолашга мажбур бўлгандим-да сени!

Жэн Чэ бошчилигидаги шэнбинлар касал ва оғир ярадорларнинг оғзига захар қуйиб чиқишди. Захарланганлар томоқларини чангаллаб типирлашар, чиранар, ичкиллаб нимадир гудранардилар. Бу олашовур ичида қимшигдир ёзгириши эшитилди:

— Мени Осмон жазолади!.. Отамни руҳи ўч оляпти!..

Мен отамни ўлдирганман!.. Отагинам, кечир мени, гунохкор ўглингни, конхўр фар...зан...динг...

Падаркуш ўнбоши ниҳоят тинчиб қолди... Аста-аста бошқаларнинг ҳам овози ўчди...

Чодирга қотиллар бостириб кирганларида Ань-ши ўз жойида йўқ эди, у ясама қўлтиқтаёқ таяниб ташқарига чиққанди. Ань-ши анчагина тузалиб қолганди. Чодирдаги бошқаларга қараганда унинг яраси енгилроқ эди. Ичкарига кириб келган Ань-шининг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Қизил кийимли икки-уч шэнбин ярадорлар билан касалларнинг кийим-бошларини ечиб олишар, ётганлар чурк этишмасди...

— Нима қиляпсизлар?! Дунь, Ли... нега индамайсизлар буларга, ёнларингдаги таёқ билан солмайсизларми ярамасларни?!

— О, ҳалол Ань-ши-ку! Ўзлари ҳам шу ердamidилар?!

— Ҳа, мен ҳам шу ердaman! Қачон одам бўласан ўзи, Жэн Чэ?

— Эҳ, аттанг, кўролмайсан энди одам бўлганимни! Яхшиси, манавини ич! Бари бир Осмонгагга етолмайсан бу аҳволингда! Ўзингни ҳам қийнама, бошқаларни нонини ҳам яримта қилма. Осмон Ўгли йўлида ўзингни ихтиёрний қурбон қилиб қўя қол! Мана, ол, ич! Сени жонинг бизникидан олдинок ер ости сарик булоқлар салтанатига бора қолсин!

— Онанг қорнидан ярамас бўлиб туғилганингни билардим, Жэн Чэ, аммо охириги сиким гуручни ҳам бўлашиб еган сафдошинг жонига ҳам қасд қилишинг мумкинлигини билмаган эканман.

Ань-ши чодир эшини томон юзланди.

— Қаёққа, йўл бўлсин?

— Сяовэйни олдига! Унга бу ердаги кирдикорингни айтиб қўяй бир!

Иккита «ярамас» Ань-шига ташланиб, уни чодир ичкарисига судрашди. Жэн Чэ унинг ёқасидан тутиб, ўшқирди:

— Нима, ўзларича қилишяпти деб ўйлаяпсанми бу ишни? Йўқ, бизга буюришди? Қасаллар билан ярадорларни олиб кетиб бўлмайди. Тушундингми?!

— Мен ўз оёғим... ўзим... етиб оламан!— деди зўрға Ань-ши томоғини Жэн Чэни қўлларидан бўшатишга уришиб.

— Ҳамма ётганлар шундай валаклашади. Қимни ўлгиси келади?

Ань-ши амаллаб, Жэн Чэнинг кўлидан томоғини пича бўшатди.

— Раҳм кил, Жэн Чэ!— ялинишга ўтди у.— Лоакал ёш болаларимга раҳминг келсин. Улар етим бўлиб қолишади! Ким боқади у шўрликларни?!

— Сени болаларинг учун эмас, ўзинг... олийжаноб аҳмок бўлганинг учун кўйиб юборардим, аммо... агар мен сени ўлдирмасам, мени ўзимни ўлдираришди-да!..

— Мунча савдолашасан уминан, Жэн Чэ?! Ҳали замон тонг отиб қолади. Тезроқ йўлга тушишимиз керак!— деди ўлганларининг кийим-бошини йнғиштираётган қайси бир «ярамас».

Жэн Чэ Ань-шини ерга ёткизиб, кўкрагига ўтирди-да, унинг мадорсиз кўлларини икки томонга ёзаркан:

— Олиб келинглар!— деди.

Бошқа бир шэнбин Ань-ши узра энгашиб, унинг тишларини кўлидаги таёқча билан кергач, оғзига захар куйиб юборди.

— Тезроқ тинчитсанг-чи уни!— чодир эшиги олдида яна бир ярамас шэнбиннинг хирқироқ овози эшитилди.— Манави тошминан сол бошига! Буйруқ сал-пал бузилса, ҳеч нарса килмас! Ҳозир уни қандай ўлдирилганини ким суриштириб ўтирибди?!

Хаял ўтмай Ань-шининг оғзи билан бурун катаклари-дан тиркираб чиққан қон Жэн Чэни панжалари орасидан оқиб, пастга тома бошлади...

Қасаллар билан ярадорлар ётган бошқа чодирларда ҳам Жэн Чэ тўртлигига ўхшаганлар чакқон иш кўрадилар. Улар энди бўш қолган чодирларни йнғиштириб, тахлаётгандилар. Жэн Чэ тўртлиги охириги чодирга кириб борди. Унда жойлашганлар қандайдир хатар сезиб, безовталанаётган эканлар.

— Табиб тайинлади, манави суюқликни ичаркансизлар!

— Менга бер-чи!— деди ярадорлардан бири ёнидаги шеригининг ёрдамида ўрнидан туриб.

Ўнг кўлида ёқилган тараша кўтариб олган шэнбинлардан бири чап кўли билан «дори»ни узатди. Ўрнидан турган ярадор «дори»ни олмоқчидай яқинлашиб, шэнбинга ташланди-да, кўлидаги ханжарни унинг биқинига санчди. Тараша ерга тушиб кетди. Қоронғида бошқа қотиллар ташқарига отилдилар. Улар янгидан тараша ёқиб келиб, чодирга бостириб кирдилар-да, эски-туски ёпинчиклар тагига бошларини суқиб олган ярадорлар билан қасалларни қилчдан ўтказдилар. Чодирда тўққизта ўлик

ётарди, улардан бири — биқиннига ханжар еган шэнбиннинг жасади эди.

— Чодирдагилардан яна иккитаси қани? — хайрон бўлди Жэн Чэ.

Шу пайт кимдир унинг орқа томонида, чодир эшиги яқинида тутилиб-тутилиб йўталди.

— Қани, тарашани манави ёққа тут-чи!

Чодирнинг турмакланган мато-эшигига ўралиб, икки одам бир-бирларига ёпишган кўйи қисилиб туришарди.

— Бизни ўлдирманглар! Бу ошпаз Сяо Тан! У ярадор эмас. Сал тоби қочувди, энди тузалиб қолди! Эримни мен ўзим олиб кетаман! — ялинди Юй шэнбинларга.

— Мен буларни Чапчэн қурилишида ҳам учратгандим, — Юйнинг гапини тасдиқлади шэнбинлардан бири. — Уша ерда ҳам булар ҳозиргидек бир-бирларидан ажрамай юришарди.

— Қўйиб юбор уни, Юй... қандай эрлик қилсин сенга у?! Ахир бичилган кул-ку... дарвоқе ўзинг ҳам...

Жэн Чэ жиккакина Юйни кўлидан тортиб, нарига итариб юборди. Мадорсиз, касал ошпаз Сяо Тан шилқ этиб ерга йиқилди.

— Кўряписизларми?! Аёл зоти ҳеч замон тўғри гапирганми?! — дея ўшқирган Жэн Чэ Сяо Таннинг елкасига калта найзани санчди... Юй чайқалиб бориб, ўзини жон бераётган Сяо Таннинг устига ташлади.

— Ҳушидан кетди. Уни ўлдирмаймиз, сонпа-соғ.

«Ярамас» шэнбинларнинг тунги қотилликларидан беҳабар оддий шэнбинлар шерикларини довонликларнинг яширин тўдаси ўлдириб кетган дея ўйлаб, уларни апитали қазилган чуқурларга кўмиб ташладилар.

«Ортиқча юк»дан ҳоли бўлган Ли Чи қўшини сахармардон жуда катта эҳтиётлик билан занжирдек чўзилиб, Йенчу Ўғўз дарёси дарасидаги ёлғизоёқ сунъий сўкмоқдан олға силжий бошлади. Ханликлар орасида Юй кўринмасди...

Саккизинчи боб

СОКОВ ЧҲПОН

— Қопқонга плинган йиртқични ўлдириш учун ҳам қандайдир тадбир керак!

— Аммо жудаям укувли бўлиш шарт эмас.

— Гўк, бундай деб бўлмайди...

Мардонбек нима дейишни билмай, бежирим қоп-қора мўйловини силаб кўйди.

— Тўғри, Ли Чини кўшинини тор-мор қилиш энди унча кийин эмас. Аммо ҳамма гап бунга қай тарзда кам талафот бериб амалга оширишда,— деди Чағрибек Мардонбекка эмас, ўзига ўзи гапириб, мулоҳаза қилаётгандай оҳангда.— Жон талвасасидаги йиртқич, агар хужум қилган одам эҳтиётсизлик қилса, уни ўзига қаттиқ шикаст етказиши мумкин.

— Ҳа, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас,— Чағрибекнинг фикрини қувватлади Мардонбек.

Орага жимлик чўкди. Мардонбек тоғ томонга ўгирилди.

— Бордию ўтган галдагидек уларни устига тош ёғдирсак-чи?..

— Нима, бу тоғларда бўлмаганмисиз дейман, Мардонбек?

— Ҳа, чикмаганман бу ердаги чўккиларга.

— Тош қулатиладиган қулай жойга яқин бориш жуда кийин. Яна тагин, ҳозир қор ҳам тушган тоғларга! Ли Чи йўл очишда шуни ҳам ҳисобга олган.

— Ундай бўлса, шэнбинларни икки томондан; сўкмоқдан кенгликка чиқишда, сўкмоқнинг охирида тўсиб, исқанжага олампиз!

— Ундай қилсак, ўзимиз ҳам қон тўкишимизга тўғри келади.

— Тош ёғдириб бўлмаса, талафот кўришни хоҳламасак... Нима дейишга ҳам хайрон бўлиб қолдим, Чағрибек.

— Яхшиси, чинжинларни қор билан кўмиб ташлаймиз!

— Ўзингиз тош қулатиладиган қулай жойга яқинлашиш кийин, дедингиз-ку! Жудаям бошим қотиб қолди, Чағрибек!

— Қанийди-я улуғ Ахурамазда яна бир қор ёғдирса!

— Мен бу атрофдаги тоғликлар билан гаплашиб кўрай, уларди қариялари билишади яқин ўртада қор ёғиш-ёғмаслигини.

— Улар олдида борганингизда бир йўла анави гал тунда жангга келган баҳодирларминан боғланинг: бу тadbиримизга уларам кўшилишса ёмон бўлмайди. Улар бу тоғлардаги ҳар битта харсанггача яхши билишади.

— Йўлтўсарларни айтяпсизми?

— Улар энди йўлтўсарлар эмас!

— Демак, Бургутни йигитлариминан алоқа боғлаш керак дегг?!

— Ҳа, балли.

— Шэнбинлар то йўл очгуларича нега уларга хужум бошлаттирмай турганингизни энди тушундим!

— Унда ҳали нима қилиш кераклигини аниқ билмасдим. Чамалагандим холос.

Мардонбек чақирлар юзлиги қуршовида кирнинг нариги томонидаги кишлоққа от қўйди. Йўлтўсарларнинг қароргоҳ ёри ҳам ўша атрофда бўлиши керак. Улар чамаси кейинги пайтлар қароргоҳларини сир тутмай қўйишганди. Мардонбек ўша кишлоқ, атрофдаги овуллар аҳолиси билан батафсил гаплашиб, йўлтўсарлар отамани ҳузурда маслаҳатлашгандан сўнг дарёга яқинроқ яйловда кишин-ёзин ўтов тикиб яшайдиган чолни бошлаб келди.

— Мени бир абжир жияним бор. Хайлома депарасидагилар уни «соқов чўпон» деб аташади,— гап бошлади озгин, кўса чол.— Найди жуда эзиб чалади. Тошдантошга сакраб эчкиларимизди боқади. Бу теваракдаги жарликми, бўри сўкмоқми, барини яхши билади. Кўзини бойлаб қўйсаям, тик жарлик, зовлар кирғоғидан қордаям, музламадаям ўтиб кетаверади.

— Айни кўнгилдаги-ку, отахон! Ушанақа одам керакда бизга...

— Мардонбек айтди менга нима қилиш кераклигини. Боплаймиз! Улуғ Ахурамазда ўзи қўллайди бизди!

— Оқсоқолди уч-тўрт чақир ўтовигача кузатиб қўйсин, у ерда кўриқлабам туришсин!— каттик тайинлади Чағрибек.

— Хотиржам бўл, ўғлим! Оғзи бўшлардан эмасман!

Орадан бир неча кун ўтди. Кексалар айтишганидек, ҳафтанинг охирида тоғларга яна қор тушди. Бу кузда ёққан иккинчи қор эди. Киш эшик қоқиб турарди. Мингбошилар қопқонга тушган душман устига ташланишни сабрсиз кутишарди. «Жанг қандай бўлишини кўрсатиб қўямиз душманга!» дейишарди улар. «Ҳали фурсат бор, улгурасизлар!» дерди куриққина қилиб Чағрибек.

— Майли, душманга яқинлашмиглар, аммо ташланманглар!— деди Чағрибек шэнбинлар ёлғизёёк сўкмоқдан олға силжий бошлаганларини хабар қилишганида.

Шэнбинлар сафи сўкмоқда бошдан-охир тизилганларидан сўнггина йўлтўсарлар кўзгалдилар. Улар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб, олдиларида йигирма-ўттизтадан эчки ҳайдаган кўйи шошилмасдан дарё кирғоғига қор кеча-кеча яқин кела бошладилар. Шэнбинларнинг сўкмоқдаги гуруҳи бурилган жойга етилганда, йўлтўсарлар тез чопар эчкиларни дара узра муаллақ осилгандек

қад кўтарган қоя ва жарликлар сари қува бошладилар. Ҳали каттиқ музлаб улгурмаган қор палахсалари эчкилар туёғи теккан заҳоти ўрнидан кўзгалиб, пастга жадал силжир, йўл-йўлакай кўпайиб кўчкига айланардида, катта-катта харсанглар, дарахтларни ҳам суриб кетарди... Қор кўчкилари дарё ўзанининг тор ерларида икки қирғоқни бирлаштириб, бир неча жойда «кўприк» ҳосил қилди. Қор уюмлари йўлни икки томондан тўсиб қўйди. Оралиқда камалиб қолган шэнбинларнинг кўчки босиб ўлдирган сафдошларига ҳаваслари кела бошлади. Чунки улар бир зумдаёқ, қийналмай жон беришётганди. Оралиқдагилар барибир охири ўлсалар-да, узоқ вақт совук, очлик азобидан қийналиб ўладилар! Улар ўзларини дарёнинг муздек сувига ташласалар баттар азоб баданлари музлаб, тошларга уриладилар, кейин оқиб бора-бора бурдаланиб кетадилар.

Соқов чўпон эчкиларни навбатдаги тепаликлар, қоялар, жарликлар, янги-янги қор уюмлари тепасига, даранинг энг хавфли жойларига ҳайдарди.

— Агар яна илгаригидек кун кечирадиган бўлсак,— деди йўлтўсарлардан бири ёнидаги шеригига,— анави соқов чўпондиям тўдамизга оламиз. Уминан бирга қишдаям тоғларда йўл топиб юрса бўларкан.

— У йўлтўсарларга қўшилишни учун ҳаётида бизга ўхшаб кўн захар-заққум ютиши керак!

— Ҳозир кимам ёғ ичида яйраб яшайди дейсан?! Жонидан тўйиб юрган бўлса керак ҳойнаҳой!

— Ҳой, йигитлар! Ҳозир гап сотадиган пайтми?! Эчкиларди нариги жарлик тепасига тезроқ ҳайданглар!— қичқирди тепада турган отаман.

Жарлик қирғоғида эчкилар йўлни тўсиб турган соқов чўпон отаман томонга ўгирилиб тикиларкан, унга нимадир демокчидай кўринарди.

— Ҳой, қоч! Тепадан кўчки тушяпти!— қичқирди Бургут.

Аммо соқов чўпон жойидан кимирламади.

— Уласан, овсар! Қоч деяпман! Қоч, аҳмоқ!!!

Соқов чўпон тепага, қояларга қаради. Аммо кечиккан эди. Ҳаш-паш дегунча катта қор кўчкиси у турган ердан ўтиб кетди...

— Нима, қулоғи эшитмасмиди уни?— сўради Бургут ёнида турган йўлтўсардан.

— Йўқ, ҳамма гапни эшитарди, биронта ҳам буйруқни англамай қолмаган!

Бургутнинг ўлимини ҳам писанд қилмайдиган даражага

бориб колган юраги соков чўпон қисматиға ачишётгандай бўлди. Негадир ҳозир унинг дилнда яна илгариги раҳмдиллик уйғонганди. Чўпон тепадан тушётган қор кўчкисига парво қилмай, тек қараб турганида Бургут бу йиғитчани аллақаерда кўргандек бўлди...

Ли Чи бошчилигида бошқалардан олдин сўлжиган икки ярим минг шэнбин Кўгорт йўлиға чиқиб олиб, Йу кенти томон шошилаётгани эртасиға барвақт маълум бўлди.

Уларни таъкиб этиш учун Чағрибек ўз кўшинини яна дарёнинг чап соҳилиға қайта ўтказга бошлади. Қор тагида қолиб кетган шэнбинлар, отлар, хачирлар жасади дарёдан оқиб ўтиб турарди.

— Чинжинларди жасади Йенчу Ўғўзди муқаддас сувини ҳаромляпти! Ахурамазда ўзи кечирсин!— деди Мардонбек.

Чағрибек унинг сўзларини эшитиб турса ҳам ўз хаёли билан банд эди: ахир, чинжинлар ҳам одамлар-ку! Уларни ҳам оналари тукқан, эркалатиб ўстирган, ардоқлаган. Ҳозир шэнбинларни жасади ҳайвон ўликлари билан бирга дарёда оқиб кетяпти! Уларға бу ерда ҳеч кимнинг раҳми келмайди, йиғламайди, ҳамма уларға нафратланиб қарайди! Улар бизди устимизға қилич кўтариб келганлари учун шундай бўляпти. Ахир бу оддий чинжинлар бизнинг юртимизни, она тупроғимизни босиб олмоқчи, ўзимизни қулға айлантирмоқчи бўлишмаган-ку асти! Уларнинг ўзлари ҳам аксари қуллар! Уларни мажбур қилиб юборишган бу ёққа! Эҳ, бечоралар!

Чағрибек ўз ўйларидан чўчиб тушди. Нима бўлди ўзинга?! Нега ўзини раҳмдил аёлдек тутмоқчи?! Довон Кўшинбошининг бундай ўйларға берилмаслиги лозим-ку! Унинг вазифаси кўшинни олға бошлаш, босиб келган шэнбинларни батамом қириб ташламоқ, токи уларнинг ҳукмдори иккиламчи Довон устиға кўшин юборишдан ҳайиқсин!

Чағрибекка йўлтўсарлар отамани Бургут келганини билдирдилар. Бургут Чағрибекдан беш-олти қадам нарида тўхтаб, бегонасираган киёфада:

— Омонлик, бек! Чақиртирган экансиз, келдим,— деди.

— Омонлик!— жавоб қайтарди Чағрибек ҳам. Кўшинбоши отаманнинг қўлини сикқиса, ҳатто қучоқлаб қўришгиса келди, аммо беклар олдида бундай қилишдан ўзини тийди.— Қор кўчкисини жуда боплаб ағдардиларинг ёв бошиға.

— Буни сиз ўйлаб топгансиз, бек.

— Ўйлаб топиш бошқаю, амалға ошириш бошқа!

— Биз мукофот талаб қилмаймиз.

— Бургут, қўшинга ўтинглар! Ўзингни мингбоши этиб тайинлайман. Ўтмишни эсга олиш йўқ.

— Куллуқ, бек! Мен йўлтўсар, сиз бўлса, Қўшинбоши! Бизди йўлларимиз бошқа-бошқа. Лаҳим орқали Арка кирганимда ҳамма нарсани тушуниб етдим. Ўз гуноҳларимди ювиш учун бу дунёда менга имкон бермас эканлар. Ўз муборак номингизга доғ тушиб қолишидан сақланинг! Тавбаси рад этилиб, ҳақорат ботқоғига улоктириб ташланган одам билан боғланиб нима қиласиз?! Ахир, биз сахро ўртасига элиб ташланган моховларданам баттармиз-ку!

Бургут тиниб қолди. Унинг нигоҳи узоқларга тикилганди. Чағрибек ҳам турган жойида ўйга толди: Бургут ҳақ! Ҳозирча Чағрибек — Қўшинбоши, унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Аммо уруш тамом бўлгандан сўнг у беклар кенгаши билан заутарни тўғри иш тутганига ишонтира оладими? Чағрибек Бургутга нима жавоб қилишини билмасди. Жимликни отаманнинг ўзи бузди:

— Чинжинларминан мени ўз ҳисоб-китобим бор, бек... Қораот қишлоғидан Қашғар довонигача бағри йўллар энди тинч бўлади... Мен кетдим. Бизам чинжинларди Довон тупроғини охириги қаричигача кузатиб қўямиз!

Оқ кўпикка тушиб кетган отда келган чақир беклар қаршисида тўхтади:

— Соқов чўпонди ўлиги оқиб келяпти!— деди у.

Кўприкдаги қатнов ўз-ўзидан, ҳеч кимнинг буйруғисиз тўхтаб қолди.

— Қани жасад?— сўради Мардонбек чақирдан. Қорни билан кўприкка ётган чақир қўлини сувга узатиб кўрсатди:

— Анави оқиб келаётган қор уюми устида!

Бир неча чақирлар деярли кўприк тагига келиб қолган, таги музлаган қор уюми устидаги соқов чўпон жасадини ушлаб, шартта тепага тортиб олишди.

— Яхшиям, қорни тепаси музламаган экан,— деди Қамчи.— У жасадни сувдан тутиб олганлардан бири эди.

— Эркак кийимдаги аёлга ўхшайди-ку бу!

Жасаднинг бошидаги тулки телпак иплари жағига маҳкам боғлоғлиқ эди. Хўл ип тугунни базўр ечиб, телпакни олдилар. Шу пайт майда ўрилган кокиллар сочилиб кетди.

— Чолни айтиб келинглар. Жияни... кизини олиб кетсин!— буюрди Мардонбек.— Тўхтамасдан ўтаверишсин чақирлар! Вақт зиқ!

— Хув, ана, чолди ўзням келяпти шекилли!— деди отлик чақирлардан бири.— У тун бўйи жасадди излаб юрганди.

Чол шошилмай келиб, ерга чўк тушди-да, аёлнинг пешонасидан ўпди. Сўнгра чопони барини қайриб, ажин босган юзларига дув-дув тўкилаётган кўз ёшларини артди.

— Чақирлар ёрдамлашишадн жиянингизди жасадини олиб кетишга,— деди мулойим овозда Мардонбек.

— Мардонбек! Жияним аёл бўлиб чиққанига хайрон бўлманг. Мен бу сирди бир неча йилдан бери яшириб келдим. Даргоҳи кенг Ахурамазда кечирсин мени бу алдамчилигимди! Бу аёл менга туғишқан эмас, мен уни учратиб қолган пайт ўзини ўлдиришга қасд қилиб турган экан. Мен уни бундай қилишига йўл бермадим.

— Шундай гўзал, ёш аёлди нима мажбур қилди экан ўз жонидан кечишга?

— Ота-энаси уни зўрлаб, кекса одамга узатишган экан. Агар у ёш чавандоз чўпон йигитти яхши кўрмаганда, эҳтимол, ўз қисматига қўниқиб кетармиди... Қунлардан бирида у эрини уйндан қочиб кетибди. Қандай қилиб, не машаққатларминнанлигини антмади менга... Ишқилиб, узоқ тувишқанлари яшайдиган овулга етиб олибди. У овул хув анави,— чол қўли билан дарёнинг чап соҳилидаги қирни кўрсатди,— товди орқасида. Биз турган ердан бир кунчалик йўлда. У ёқдан келадиган сўкмоқ зовди лабидан ўтади. Мен бу жувонди шу ерда, дайрани бўйида учратиб қолдим. Қандай қилиб бу ёққа етиб келолганига хайронман... йўлда уни бўрилар гажиб ташламаганини айтинг! Сўнгра у, бўрилар еб кетса ҳам майли эди, деди. Жонидан тўйган экан-да ўшанда бояқиш. Аввал бошда ўзини баланд жарликдан ташламоқчи бўлибди, кейин... сувда фарқ бўлиб ўлишди ихтиёр қилибди. Улигимди, суяқларимдиям ҳеч ким кўрмай қўя қолсин, деб ўйлаган экан. Кўриб турибсизлар, бу сув ҳеч нарсани тўхтатмай олиб кетади. Айтдим-ку, у ўзини дайрага ташлашга келётганида кўриб қолдим.

— Уни ажали сувда экан-да,— деди ачиниб Мардонбек.

— Ҳа, шундай бўлиб чиқди. Охир бориб, дайрада нобуд бўлди айтганингиздай...— Мардонбекнинг фикрини тасдиқлади чол.— Уни кўриб қолган пайт «ҳой, кизим, тушиб кетасан дайрага, ўша ерда қирғоқ баланд!»

деб кичкирдим. У бир тўхтаб олдию, орқасига кайрилиб карабам кўймай, яна олдинга кетаверди. Қалламга у ўзини сувга ташламоқчи шекилли, деган ўй келди. Тез бориб, уни тўхтатдим. «Нима бўлди сенга, қизим?» дедим. У индамади. Яшликда бундай ишлар бўлиб туради-да, деб ўйладим. «Қуявинг ҳали сени излаб келиб, топиб олади! Юр менминан, бизди ўтовда яшаб турасан, мени кампирим сенга эна бўлади, мен ота бўлай», дедим. Уни кўп аврадим, ялиндим, кейин зўрга унатиб, ўзимминан оп кетдим. Ўтовга боргандан кейин у бизга негадир «эркакча кийиниб юраман», деди. Кампирим эккавимиз одамларга: «узоқдаги тувишқанимизди соков ўгли келди бизминан яшагани, энди биз боласиз эмасмиз!»— дедик. У ҳеч ким йўқлигида бизминан гаплашарди, одамларди олдида ўзини соковга соларди. Товуши жуда мулойим, ёкимли бўлганидан у ўзини аёл эканини билдирмаслик учун шундай қиларди. У одамларга кам кўринарди, менминан доим товда мол-қўй, эчкиларимизди боқишарди. Шундан одамлар уни «соков чўпон» дейишарди. Қизалоккинам дайра ёқасидаги тик қояда ўтириб, сурнай чалишди яхши кўрарди, атрофда ҳеч ким йўқ вақтларда ашуляям айтарди. Қайси бир кунлари танҳо ўзи узоқларга тикилиб, жим ўтирарди, суйган йигитини ўйлаб, уни кутарди шекилли... Ундай вақтларда кизди тек кўярдим, қўй-эчкиларга ўзим караб турардим. Ҳа, мени итларимам ҳеч кимди яқин келтирмайди, бўриларам кўрқади итларимдан.

Чол гапни чалгита бошлаганини кўриб, Мардонбек ундан аста сўради:

— Ўзини дарёга ташлашга уринмадимми кейин?

— Йўқ. Суйган йигити тўғрисидаям бошқа гапирмади, менам ҳеч нарса сўрамадим. Нима кераги бор бировди ярасига туз сепишти?! Бир неча ой кейин кампиримдан билдим: бояқиш йўлтўсарлар дастидан тувишқанлари овулини ташлаб чиқиб кетган экан. Бир тунда йўлтўсарлар ўша овулга бостириб келиб, яш аёлларди зўрлаган экан, улар қатори у бечораниям. Шундан кейин у ўзини ўлдиришга қасд қилган экан. Бу гапти эшитгандан кейин, нима учун у ўзини эркак кўрсатиб юрганини англаб етдим. Анча эликиб қолгандан кейин, у кампиримга бир хил сирларини айтиб берадиган бўлган. Ўзи суйган йигитти тушида тез-тез кўриб тураркан. У йигит гоҳ кулимсираб, гоҳ ковоғи солиқ пайдо бўларкан, айрим пайтлари уни кучоклаб оларкан, бошқа вақтларда яқин келмай, узоқроқдан туриб, унга нималариндир гапириб,

ўпкаларкан. Қай бир тунлардаги тушларида у жарликка кулаб кетаётганини кўраркан, шунда суйган йигити аллақаяқдан етиб келиб, унга қўлини чўзаркан... Кейинги кўрган тушларини бирида яна у жарликка ағдарилиб кетаётганмиш, суйгани унга қўлини узатибди. Қизгина йигит қўлини тутаман деб уринибди, аммо тубсиз қоп-коронғи зовга кулаб кетибди...

— Уни оти нима эди?— сўради чолнинг гапларини диққат билан тинглаётган Қамчи.

— Ойтуққан!

Қамчига бу ном қандайдир таниш кўринди. У эшлашга ҳаракат қилди. Ҳа, Бўтакўз унга йўлтўсарлар отамани Бургут бу номни бир неча бор тилга олганини айтган эди. Иккита йўлтўсарлар тўдаси отаманининг ҳам номи Бургут бўлиши, уларнинг севгилиларини эса Ойтуққан деб аталиши мумкин эмас! Аммо шуниси қизиқки, бу атрофларда фақат Бургутнинг тўдаси кезиб юрган! Наҳотки Ойтуққани унинг йигитлари зўрлаган бўлишса?! Демак, Бургут Ойтуққанининг ўша овулдалигини билмаган... Қасосли дунё-да! Бировга нима қилсанг, у албатта ўзингга қайтади!..

— Қимирлатманглар уни! Мен севган йигитини билман!— дея бақириб юборган Қамчи тоғ томон от қўйиб кетди.

Йўлтўсарларни шэнбинлар билан Ҳайломада жанг қилганларини ўз кўзи билан кўрганга қадар Қамчи Бургутга нисбатан кек сақлаб юарди. У қисман шу йўлтўсар сабабли зимистон Қанд конига ташланганди. Тўғри, Бургут уни қутқазмоқчи бўлган, аммо бу иш қўлидан келмаган. Лекин Бургутнинг дастидан Бўтакўз иснодга қолди... Қамчи Ҳайломада Бургутни ботирлиги, фидокорлигини кўриб, унга қойил қолди. Аммо Қамчи барибир Бўтакўзнинг гапи тўғрилигига унча ишонмасди: ўз севгилисига етишолмай, бахтсизликка учраган Бургут йўлтўсарлик йўлига кириб унга, Бўтакўзга ўз синглисидек муносабатда бўлган эмиш! Бундай ишларда аёл кишининг гапига ишониб бўлмайди!— деб ўйларди Қамчи.— Аёл зоти ўзини оқлаш учун ҳаммавақт бирон-бир важ-қарсон ўйлаб топади! Одамлар улуг Ахурамазданинг ўзи аёл вужудига макр сингдириб юборган, деб бекорга айтишмаса керак! Аммо чолнинг Ойтуққан саргузаштлари тўғрисидаги ҳикояси Қамчидаги шубҳаларни тарқатиб юборди. Унинг юрагида Бургутга нисбатан сақланиб келаётган кек ўрнини раҳм-шафқат, ачиниш ҳисси эгаллади!

Эргашиб келаётган бир гурух отликларни оркада колдириб, кўприк сари иккита бир-бирига айнан ўхшаш барваста суворийлар елиб келишарди. Эгардан сакраб тушган Бургут ўзини Ойтукқаннинг жасади устига ташлади. Атрофда турган одамлар ханг-манг қотиб қолишди: йўлтўсарларнинг шафкатсиз отамани ҳам йиғлар экан-а?!

Бургут ўзини ўзи каттиқ койирди:

— Бургут, тақдир сени фақат бахтдан эмас, кўздан ҳам маҳрум қилган экан! Сени гуноҳкор кўзларинг севгилингни кўрмади. Сен уни яна сўкиб ҳам юбординг! Эй, улуг Ахурамазда! Нима қилиб, газабингни кўзғатдим?! Шу пайтгача мен Ойтукқанни ҳалок бўлган деб юрибман-а! Нега юрагим овозига қулок солмадим?! Ахир юрагим уни ҳалок бўлганига ишонмаганди-ку! Нега уни Хайломадан кидирмадим? Нега Ойтукқан ўзини билдирмади экан? Ҳа, у мени йўлтўсар, босқинчи, талончи, қотил... бўлиб кетганимни кўз олдига келтиролмаган! Ҳа, ҳа! У мени бундай разил йўлга кириб кетишимни хаёлига ҳам келтиролмасди албатта! Шерикларим уни номусига тегишётганди, мен ён ўтовда худди шундай ярамаслик қилаётганим... шундай шармандалик қилаётганимга у ишона олармиди?! Шу гуноҳим учун Ахурамазда мени жазолади! Ўз бахтимни ўзим қўлдан чиқардим. Буни ҳаммаси лаънати чинжинлар дастидан бўлди! Агар улар юртимизга қилич кўтариб келмаганларида, бошдаёқ мен Ойтукқанни қўлдан чиқармаган бўлардим... у бу ерда кўчки тагида нобуд бўлмасди! У сўнгги нафасигача мени йўлтўсар эмас, тўғри, софдил одам деб билди, шу ишонч билан кетди! Кенг жаҳонда ундан бошқа ким мени шундай деб билади?! Ким менга ишонади?! Ким?!

Бургут кўприк сари йўналди. Чақирлар уни ўтказиб юбориш учун жимгина йўл бўшатишди. Икки кўлида севгилисининг жасадини кўтариб кетаётган йўлтўсарлар отаманини одамлар кузатиб туришарди. Ҳар доимги ўйноқи арғумок бу гал ўз эгаси орқасидан бош эккан кўйи бир-бир одимлаб борарди. Ойтукқаннинг қирқ кокил тўсдай қоп-қора сочлари Бургутнинг билақлари устидан ошиб тушиб, совуқ дарё узра эсаётган изғиринда енгил тебранарди.

Тўққизинчи боб

«ШАЙТОН КЕНТИ»

Кўпайтирилган буцой тўдалари қуршовидаги цзян-

цзюнь Ли Гуан-ли, ўз одатига хилоф равишда, Ван Кўйнинг олдида борарди. У Окбўйра сойи киргоғидан, Селат кенти орқали юрмасдан, тўппа-тўғри Кўгорт дово­нига йўл олди. Агар у арғу кабиласи кишилари учун му­қаддас ҳисобланган бу кент орқали ўтганда камгина қо­лган кўшинининг ҳам бир қисмини йўқотиши турган гап эди. Ли Гуан-ли бунинг олдини олди. Аммо цзянцзюн­нинг эҳтиёткорлиги барибир бу йўлда шэнбинларни дово­ликлар билан тўкнашишдан сақлаб қололмади. Тоғлик­лар Йенчу Ўғўз дарёси кўпригини бузиб ташлаб, Ван Кўйнинг кўшинини бир неча кун у ерда тўхтатиб қолди­лар. Цзянцзюнни айниқса оддий шэнбинлар «тутқич бер­мас алвастилар» деб аташган доволик аёл гуруҳларининг туйқус хужумлари ташвишга соларди. Бу тоғлик­лар ўлғидек гажр халқ, аёллари ҳам эркакдан қолиш­майди. Ли Гуан-ли олдинда хали таслим бўлмаган Йу кенти учун ҳам жанг қилиш борлигини сезиб турарди. Шу пайтгача у ёқдан ҳеч қандай хабар йўқ! Демак, у ер­да ҳам иш пачава!..

Ли Гуан-лининг ҳадиғи тўғри бўлиб чиқди. Йу кенти­дан бир кўним берида уни тўрт минг шэнбинлар боши­да қолдирилган сяовэй Ван Шень-шен эмас, балки оддий юзбоши қарши олди.

— Ван Шень-шен қани?

— Ўлдирилди.

— Бошқа сяовэйлар қаерда?

— Қамал кунлари нобуд бўлишган.

— Ажаб бўлибди, лоақал ўзларини хиноя қилолма­ганларни қисмати шундай бўлади!

— Довонликлар, бизникилар кийимида қароргоҳга ки­риб келиб, кўпчиликни... сяовэйларни ҳам чавақлаб ке­тишди.

— Улар сизларга қараганда муғамбирроқ бўлиш­ган-да!

— Ҳа, худди шундай бўлди. Улар ўлимниям писанд қилишмайди.

— Урушда энг олдин қўрқоқ ўлади!

— Ҳа, худди шундай бўлди. Шэнбинлар орасида до­воликларга қандайдир сирли куч ёрдам бераётганмиш, деган овозалар тарқади. Шунинг учун Йуни «шайтон кенти» деб аташяпти.

— Топган гапинг «худди шундай», «худди шундай бўл­ди» холос-а!..

— Худди шундай!

Ли Гуан-ли юзбоши билан савол-жавобни тўхтатиб,

хаёлга чўмди: «Ахир Эршида ҳам «худди шундай» қабилдаги иш бўлди-ку! Яхшики, юзбоши менга таъна қилишга журъат этолмайди!»

У сал юмшаб юзбошидан сўради:

— Отинг нима?

— Шань Гуан-цзе.

— Хўш, кани, гапир, нима бўлди ўзи, нега ҳамма қирилиб кетди?

— Сизлар Эршига жўнаб кетганинглاردан кейин биз Йу кентини узоқ вақт камал қилиб турдик. Аммо бундан ҳеч қандай фойда чиқмади. Шундан кейин Ван Шень-шен хийла ишлатмоқчи бўлди. У ўзимизни кентни олишдан воз кечган қилиб кўрсатиш учун уч минг шэнбинни сизларни изинглاردан Эрши томонга жўнатди, ўзи эса бир минг пиёда-шэнбинларни бошлаб, қоронғида қарма-қарши томонга йўл олди. Ван Шень-шен шу йўл билан доvonликларни гўё кентни ташлаб кетганимизга ишонтирмоқчи бўлди. Улар дарвозаларни очиб, ташқарига бемалол чиққанларидан сўнг кўккис келиб, икки томондан баробарига хужум қилиб, кентга кирмоқчи бўлди. Ван Шень-шеннинг ўзи бошчилигидаги минглик дарҳол кентни эгаллаши, бу ёқдан қайтиб бориб, ҳамла қиладиган уч минг шэнбин эса, ташқарида қолган доvonликларни алахситгач, қириб ташлаши керак эди...

— Гапни чўзма, асосийсини айт!

— Йу кентини беги қаердандир режамизни билиб олган шекилли, ўша тундаёқ доvonликлар кентдан чиқиб, Ван Шень-шен минглиги орқасидан яширинча борибди. Уларни келишини хаёлларига ҳам келтирмаган шэнбинлар қаттиқ чарчаб, қоровул ҳам қўймай, тошдек қотиб ухлаб қолибдилар. Доvonликлар уларни қириб ташлашибди. Фақат ўн чоғли шэнбингина буталар ичига беркиниб омон қолибди. Ван Шень-шен ҳам ўша ерда ўлдирилган.

— Шэнбинлар эмас, эшшаклар! Ван Шень-шен яхшиям ўлиб кетибди. Агар тирик қолганида...

Шань Гуан-цзе цзянцзюннинг қахрли назарига дош беролмай, қалласини қуйи солиб, кўзларини ерга тикди.

— Кейин,— аста гапини давом эттирди сўнгра юзбоши,— ўзларини Эршига йўл олган қилиб кўрсатмоқчи бўлган уч минг қақир қайтиб келиши биланоқ биз кентни яна қуршаб олдик.

— Хўш, нима натижага эришдинглар?

— Уларни истехкомга қамаб қўйдик, ҳеч қаёққа чиқармаяпмиз!

— Чақирлар яна кент ичига беркиниб олдилар, бизни ичкарига киргизишмаяпти, дея қол яхшиси!

Шан Гуан-дзе нима дейишини билмай, жим бўлиб қолди.

— Тирик қолганлар қанча?

— Икки мингга яқин.

— Аникроғи?

— Бир минг етти юз-шэнбин.

— Тайёрланинглар! Эртага тонг қоронғисида бир ҳам-ла билан кентни оламиз!

Юзбоши одоб билан аста нари кетди. Ли Гуан-ли бир ҳамла билан... шу кеча-кундузда Йу кентини қўлга киритиш учун қанча қурбон беришга тўғри келишини чама-лаб кўра бошлади. Цзянцзюнь Йуни яхши билади, у бу ерда қишлаган!.. Агар кентни тез олиб бўлмасачи? Унинг аҳолисини жазосиз қолдириб кетавериш тўғри бўлади-ми? Йўқ, бу қип-қизил шармандалик! Нима қилиш керак? Нима, озгина қолган шэнбинларнинг бир қисмини нобуд қилиб бўлса ҳам забт этиш керакми Йуни?! Икки-уч кундан кейин, Ли Чи етиб келиши биланоқ барибир уни ташлаб кетилади-ку!

Тоғ йўлида беш-олти отлик қўллари боғланган пиёда одамни ҳайдаб кетяптилар. Эгри-бугри йўл тобора юқорига кўтарилга боради. Барваста асир базўр оёқ судраб босяпти. Кўриниб турибдики, у очлик ва қийноқ азобидан буткул силласи қуриган.

— Тоғдан уни тирик олиб ўтишни нима ҳожати бор? Уни оёғига қараб, кеч қоламиз-да, доводда тарашадек котамиз. Биласизларми, у ерда окшомлари совуқ қанақа бўлади? — ёзғирди отлиқлардан бири.

— Эҳтимол, уни цзянцзюньни ўзи сўроқ қилмоқчидир? — деди бошқа отлик.

Шэнбинлар бир-бирларига навбат бермай баҳслашардилар:

— Ундан энди нима маълумот олиш мумкин?!

— Бунга цзянцзюндан сўрайсан, агар у сен билан гаплашишни хоҳласа. Ахир Қўзибек Довонни атоқли бекларидан-ку.

— ...эди! Энди-чи? У ҳозир ялангоёқ асир!

— Ван Шень-шени ўлдирган нусхани бир кўрай деса-чи цзянцзюнь? Еки уни ўзим чопиб ташлайман, деган бўлса нима бўлади?

— Цзянцзюнга энг муҳими — бунга ўлигини кўриш!

— Бу гапларинг... ҳаммаси беҳуда валақлаш! Яхши-

си, уни эгарни орқасига мингаштириб оламиз. Шунда тезроқ етиб оламиз манзилга.

— Агар асирни отга мингаштириб олганимизни билиб қолишса, кўрадиганимизни кўрамиз.

— Шуниси аниқки, у билан бирга доvon тепасида шамдек қотамиз!

Шэнбинлар ўлганларининг кунидан кулган бўлишди. Қўзибекни қийнаётган нарса фақат очлик, чарчоқ азоби эмас, виждон азоби эди! Эршидан қайтаётган Ли Гуан-лининг қўшини Ёу кентига яқинлашиб келаётганда нега у кентни ташлаб чиқиб, Қангханинг Ёу ёнидаги кент беги хузурига ёрдам сўраб борди?! Кент химояси учун энг қалтис пайтда ким шундай қилади?! Бу ножўя қилмиши учун у ўзини кечира олмаётганди. Ахир, у бекни бировга ёрдам берадиган мард одам эмаслигини биларди-ку! Аммо, уни ёрдам, паноҳ сўраб... борган кўшнисини ёвга тутиб беришини Қўзибек хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана, энди Қўзибекни чилвирда боғлаб, эшак хайдагандек олиб кетяптилар...

Қўзибек қоқиниб кетиб, ерга чўккалаб қолди. Шэнбинлар уни сўкиб, камчилай бошладилар. Еш ўнбоши шэнбинларга керилиб ўшқирди:

— Хой, менга қаранглар! Биласанларми, мени Жао Ди дейишади-я!

— Биламиз. Хўш, нима бўлибди?!

— Мени яхши билмас экансанлар! Эшитларинг: Ёу кентини беги эскидан бизни душманамиз. Ханни душмани калласидан жудо бўлиши керак! Мен буни яхши биламан! Цзянцзюнга уни калласи керак. Уни мен элтиб бераман!

Жао Ди эгардан ирғиб тушди. Шэнбинлар тўхташди. Жао Ди қиличини киндан суғуриб, асирга яқин келди. Қўзибек унга жирканиб қаради-да, бор кучини тўплаб туриб, бирдан ўнг оёғида унинг қувуғига зарб билан тепди. Жао Ди бир неча қулоч нарига учиб кетиб, отининг оёғи остига гурсиллаб йиқилди. Агар от тўсиб қолмаганда, Жао Ди тик жарликка кулаб кетган бўларди. Шэнбинлардан иккитаси унга ёрдамга югурдилар. Аранг ўрнидан турган Жао Ди болахонадор сўкинди-да, оксоқлаб бориб, эгарга тиркаб қўйилган ёйни олди. Қўзибекнинг кўкрагига яқиндан бақрайиб туриб биринкетин учта ўқ узди... Қўзибек тишини тишига маҳкам босиб, оёқ устида туришга тиришди. У орқасига ағанаб тушиши биланок Жао Ди, кўлидаги қилични шай тутиб, эҳтиётлик билан Қўзибекка яқинлашди. Жао Дининг кўр-

кувдан хаяжонланиб турган мудхиш башараси жон бериш олдидаги туман орасида Кўзибекка Қанғанинг Йуга қўшни кент бегининг юзи бўлиб кўринди. Кўзибек бу жирканч башарага тупламочки эди, аммо улгуролмади. Осмонтаги устахоналаридан бирида ясалган жез қиличнинг темир тиғи унинг калласини танасидан узиб ташлади. Шэнбинлар анча жойгача жим бордилар. Сўнг яна гапга тушдилар:

— Ақлим етмаяпти: оч, майиб асир Жао Дини бир тепганда уч-тўрт кулоч нари улоқтириб ташлашга кодир кучни каердан олди? Унга шайтон ёрдам бермадимикин мабодо?

— Менимча, биз ўзимиз уларни кўзида шайтонга айланиб қолдик,— жавоб қайтарди паст овозда шериги томон хиёл эгилиб тажрибали шэнбин.— Одам қаттиқ нафратланганда бақувватлашиб кетади!

У н и н ч и б о б

ТЎШАҚДАГИ ИЛОН БОЛАСИ

Белини қора матолар билан боғлаб олган кизил либосдаги аёллар кеча тонг отарда жон берган усунлар ҳукмдори Сэньцуга аза тутишарди. Улар катта кигиз ўтов атрофида чумолидек ғимирлашар, ичкарига тез-тез кириб-чикиб туришарди. Ўтов ичига қават-қават кигизлар тўшалган. Жасад зангори-кизил ялтироқ шойи матодан қовиб тикилган кўрпага ётқизиб қўйилган. Айтиб йиғлаётган аёллар ўлик атрофида уймалашадилар. Ҳукмдор жасаднинг оёқ томонида унинг хотини канизаклар қуршовида ўтирибди. Маликанинг совуқ нигоҳи марҳумнинг боши юкорисига, узоқ-узоқларга тикилгандек кўринади. Атрофдаги аёллар унинг ҳатто киприк ҳам қоқмаётганини сезишганди. Тул малика нима тўғрисида бу қадар чуқур ва оғир ўйга толган экан? Кеча у ўзини эри учун куйиб-ёнаётган қилиб кўрсатишга тиришаётган эдику. Бугун нима ҳодиса юз берди экан маликани бундай паршон қилиб қўядиган?

Оқсоқоллар билан ўрта ёшли эркаклар ўтов ёнида кўкатлар устига ёзилган кигизларда чордона қуриб, чўкка тушиб ўтирибдилар. Еш йигитлар уч оёқли жез ўчоқлар устига осиб қўйилган катта қозонларга мис ва ёғоч челақларда сув ташир, тараша ўтин келтиришар, яна аллақандай ишлар билан куйманардилар. Аъёнлар катта

Ўғиш бекларини кутиб олиш, жойлаштиришга тайёргарлик кўриш билан оворалар. Хали замон Унгуymi келиб қолиши керак. Хамма биладики, тахтга энди у ўтиради. Буюк бобо хунмў Лецзяоми шундай васият қилган. Сэньцзуни дафн этилган кун эртасига қурултой очилиб, ўша куни кечга яқин Унгуymi усунлар катта ўғишининг хунмўси бўлади!

Ярим тун. Тоғ тизмаси орқасидан сузиб келган булутлар Музламаскўл осмонини тўлик қоплаб олди. Хунмўни дафн этиш маросимида чарчаган Чиғу аҳолиси уй-куда. Қоровуллар билан сокчиларгина уйғок. Уларнинг ҳам қайбирлари ўтирган жойларида мудрай бошладилар, ахён-ахёнда улар орасида ҳам узук-юлук хуррак товуши эшитилиб қолади.

Тахт вориси Унгуymi тушида илон кўрди. Илон қардандир келиб, Унгуymi ётган ўриндикка ўрмалаб кирганмиш. Илон вишиллаб бундай дермиш:

— Менга уйлан, йўкса, чакиб оламан, сен ҳам Сэньцзуни орқасидан қабрга борасан!

— Мен қандай қилиб сенга?.. Ахир сен...

Илон бир зумда баланд бўйли, озгин аёлга айланиб қолганмиш-да, Унгуymi елкасига бошини қўйиб олганмиш. Унгуymi сесканиб, хотинни ўзидан нари итариб юборса, у яна илон бўлиб қолганмиш. Унгуymi кўрқудан ўзини орқага ташлабди...

Совук тер босиб, уйқудан чўчиб уйғонган тахт ворисининг ўриндиги ёнида кўлида тараша чирок ушлаб, Сэньцзудан тул қолган хотин турарди.

— Нега тунда ўтовимга кирдинг, малика?..— деди кўркинчли тушдан хали ўзига келиб улгурмаган Унгуymi.

— Хукмдорим, сен ҳамон қигиз ўтовда ухляяпсан. Сен учун алоҳида тикилган, безалган шойи чодир ҳозирча йўлда!

— Тушунарли. Ахир, хали Сэньцзуни жасади ерга қўйилганича йўк-ку!

— Ташвиш тортма! Усунчасига барча расм-русумлар қондаси билан адо этилгандан сўнггина мен сени хотининг бўламан. Ҳозир сен билан жуда зарур, кечиктириб бўлмас иш тўғрисида гаплашмоқчиман.

— Қандай иш?

— Ли Гуан-лини шэнбинлари Эршидан орқага қайтиб келяптилар. Йу кенти ҳозиргача таслим бўлгани йўк. Хабарларга қараганда, шэнбинлар йўлига Қашғар томондан ҳам тўсиқ чиқиш эҳтимоли бор...

— Мен ҳозир нима қила оламан? Ҳали тахтга ўтирганим йўқ-ку!

— Тахтга ўтириш ёки ўтирмаслигинг ҳозир бирор нима қилиш қўлингдан келиш-келмаслигига боғлиқ, ҳукмдорим.

— Бундан чикди, бизди сен бошқараётган экансанда?!

— Йўқ. Мен шунчаки сенга олдиндан айтиб қўяяпман халос, ҳукмдорим! Шуни унутмаки, сени улусинг уч қисмга бўлиниб кетган. Ҳали ҳозир Ними ёш бола бўлса ҳам, у Сэньцзунинг сеvimли хотини — сюнну маликасидан туғилган! Сюннулар ўз туғишқанлари Нимини тахтга ўтказиш ниятидан воз кечганлари йўқ. Агар менинг амаким Осмон Ўғли усунлардан юз ўгирса, курултойда сюнну тарафдорларининг қўли баланд келишини унутмаслик керак!

— Бу гапти сенсиз ҳам яхши биламан, малика!

— Билсанг, хато қилмасликка тириш. Бугун-эрта курултойда сен, ҳукмдорим, хунмў этиб сайланасан. Аммо билгинки, орқангдаги суянчиғинг сал бўшашди дегунча, яна бошқа курултой чакирилаверади.

— Буниям биламан!

— Билсанг, амакимни суяшини кадрига ет!

— Амакинг бир оз сабр қилиши керак!.. Сўнг амалда кўрсатаман...

— Йўқ, улуғ ҳукмдорим! Кейин кеч бўлади! Ёрдам ҳозир керак, эртага эрталабдан!

— Эртага Сэньцзуни дафн маросими, ахир у мени туғишқанам, сени эринг, усунлар хунмўси!

— Сен ҳали етук давлат арбоби сифатида фикр юртишига ўрганмагансан шекилли! Ҳамма иш ўз изидан бораверади! Биз ҳамма расм-русумларни бажо келтириб, Сэньцу жасади устида йиғи-сиғи қилаверамиз, шу пайт Ли Гуан-лига ёрдамга борадиган қўшин йўлда бўлиши керак!

— Яхши, ўйлаб кўраман.

Йигирма беш ёшли Хань маликаси, ван Мэунинг набираси, ўз вақтида усунлар хунмўсига хотинликка юборилган танноз Цзяйюнинг нозик қўллари забардаст Унгуямининг бўйнига ташланди. Унгуямин ҳам ўзини тутолмай, баданидан антика атр ҳиди анқиётган Цзяйюни кучоклаб, бағрига маҳкам босди, тахт ворисининг лаблари кечагина тулга айланган маликанинг дудокчасини топди... Чанъанда чет эл ҳукмдорларига малика тайёрловчи моҳирлар барча ванларнинг қизлари, Хань хонадони

нозанинлари сингари Цзяйюни ҳам эркак киши билан қандай муносабатда бўлиш, унинг эхтиросини кўзгаб кўйиб, то вақти-соати етгунча уни лақиллатиб кетишни яхши ўргатишганди.

Унгуйми гоҳ у, гоҳ бу ёнбошига ағдариларди. Қанақа аёл ўзи бу Цзяйю? Бундан беш йил бурун Си-цзюнь вафот этгандан сўнг уни ўрнига Сэньцзуга хотинликка Цзяйюни юборган эдилар. Хунмў теварагидагиларнинг назарида ташки кўрнинишидан мархума Си-цзюнга жуда ўхшаган бу аёл индамас бўлиб, ханлик усталар битта ҳам миҳ ишлатмай куриб берган ёғоч саройда ўз холича яшарди. Ундан олдин юборилган Хань маликаси Си-цзюнь тўғрисида ўз вақтида сарой аҳли орасида тарқанган гап-сўзларга қараганда, у кекса, ногирон хунмў билан бўлган «куёв-кайликлик»ни жуда кўнгилсиз ўтказган, ҳатто усунлар тушунмайдиган ўз она тилида бу ҳақда кўшиқ ҳам тўкиганди. Сўнг у кекса хунмўнинг набираси келбатли, навқирон Сэньцзуга жуда ўрганиб қолган, ундан тугилган кизи Шўфунни ханчасинга тарбиялаган. Аммо умрини охиригача Си-цзюнь сут ичишни ўргана олмаган. Сэнь-цзуннинг янги хотини Цзяйю тўғрисида деярли ҳеч нарса маълум эмас эди. Янги Хань маликаси байрамлар ва турли тантаналардагина башанг кийимларда кўринарди-да, ҳар доим ҳаммага кулимсираб қарарди. Усунлар хайрон бўлишарди: «Нахотки янги Хань маликасининг лаблари кулгидан чарчамаса?!» Унгуйми ҳам унинг тўғрисида бошқалардан кўп нарса билмасди. Мана энди у тунда ўтовиди пайдо бўлди! Қандай қилиб у бу ерга ҳеч кимга сездирмай кира олди?! У Довон урушининг бу қадар икир-чикирларини қаёқдан билади?! Демак, маликанинг ханлик хизматкорлари бу ерда бекор юрмаган эканлар-да! Улар ҳамма нарсадан кўз-қулоқлар! У, Унгуйми-чи? У туну кун усунлар тахтига ўтириш орзусида юрган бўлса ҳам, Чиғудаги ишларни сарой узунқулоқларидан ёмон билади! Цзяйю ҳақ, Унгуйми чинакам давлат арбоби бўлиши учун ҳали кўп нарсани ўрганиши, билиши, тушуниб етиши, хуллас анчагина ўсиши, улғайиши керак! Аммо бари бир у хунмўликка эришади! Энг аввало қилинадиган иш — ўзидан бошқа тахт ишқибози бўлган амакиваччаларни нўхталаб, четга суриши, қантариб қўйиши керак, токи уларнинг қорин тўйғазишдан бўлак ташвишлари бўлмасин! Аммо нахотки у туғишган Довонга қарши кўшин юборса?! Юбормаса-чи? У ҳолда Хань ҳукмдорининг қаҳрига учрайди! Ахир худди шу нарсадан эҳтиёт бўлишни

васият килган-ку унинг улуғ бобоси Лецзяоми! Аммо, у улуғ зот албатта туғишган, дўст кўшни ўғушларга қарши кўшин юбориш керак демаган-ку, фақат Хань билан муносабатни бузмасликни тайинлаган!.. Тахтга тўппа-тўғри йўл билан ўтириш имконинг бўлган пайт, сен, Унгуйми, чалкаш сўқмоқларга дуч келдинг! Қўлингдан келса, тўғри йўл топ! Хунмўликка эришиш фақат оқил одамларнинггина кўлидан келади!..

Ун биринчи боб

БОШИ БЕРК ЙЎЛ

Йу кенти харобаларини орқада қолдирган шэнбинлар Кўкшал дарёси ёқалаб Оксув кентига йўл олдилар. Ли Гуан-ли шу йўлни хавфсиз деб топди. Аммо Синар-жар дарасига кириш жойида кўшин илғори бирдан тўхтаб қолди.

— Йўлни қандайдир қуролли одамлар тўсиб турибди, уларни бошида оқ қалпоқ!— дея хабар берди цзянцзюнга Ван Кўй юборган сяовэй.

— Кўпми улар?

— Уч мингдан кам эмас!

Ли Гуан-ли бош буцўйга калласини кимирлатиб, имо килди. Кўлларида қаттиқ ва қалин чарм қопланган катта-катта ёғоч қалқонлар ушлаган соқчилар цзянцзюнни зич ўраб олдилар.

Чавқар аргумок ли Гуан-ли фикрини бир ерга топлаб олишига имкон бермай, ўйноқлаб олға интиларди. Унинг йўлини тўсган қуроллилар ким бўлди экан? Нахотки усунлар бўлишса?! Демак, уларни Осмон Ўғлининг куёви юборган-да бу ёққа! Бу қудачилик найранги бошданок Ли Гуан-лига арзимас, бекорчи ўйин бўлиб кўринган эди. Бу бўлмағур чорани элчи Жан Цянь таклиф этганда Осмон Ўғлининг ўзи маъқуллагани учун у лом-мим дея олмай қолаверган. Аммо кейинги кунларда у маккор элчининг ҳақ эканлигига деярли ишониб қолганди: Чигудан қайтиб келган айғоқчи: «тахт вориси Унгуйми ўз отликларидан икки мингини ажратиб, сизга ёрдам учун юборди»,— деган эди. Энди нима бўляпти? Нахотки у юборган отликлар ўз хўжайинларининг буйруғига кулоқ солмай, қуролларини шэнбинларга қарши қаратган бўлишса?! Усунлардан бошқа яна кимлар оқ қалпоқ киядилар?! У айёр хунмўдан ҳар қандай нарсани кутса бўлади: ханликларга бир хил, сюннуга — иккинчи хил, довонликларга учинчи хил гапиради!

— Улар тепада, даранинг нккала томонига жойлашиб олганлар, — деди Ван Кўй етиб келган цзянцзюнга. — Пастдаги йўл тепадан ағдарилган тошлар билан кўмиб ташланган. Дарё бу ерда жуда тез оқад.

— Уларни ҳайдаб юбориб бўлмайдими?

— Уриниб кўрдик. Ёй ўқлари бекорга кетди. Бир неча юз шэнбин тошлар тагида қолиб ҳалок бўлишди. Уларни ёнига чапдан бориш учун кирни айланиб ўтиш керак, ўнгда эса дарё бор.

— Улардан ҳеч кимни тутиб ололмадиларингми?

— Фақат улардан қочиб кетиб, ўтлаб юрган отни ушлаб олдик. Эгардаги хуржунда эски-тусқи кийим-бош бор экан.

— Кўрсат, қани!

Ван Кўйнинг буцўйлари калта енгли, этаги қисқа авра тўнни келтирдилар.

— Бу уларни кийими, — деди Ли Гуан-ли тўнни синчиклаб кўздан кечиргач. — Манави хуржун ҳам усулларники.

— Аммо от Довонники!

— Мени тагимдаги от ҳам Довонники!

— Меники ҳам! — деб юборди беихтиёр Ван Кўй юти-ниб.

— Улар ёй ўқларини узоққа уза оляптиларми?

— Довонликларчалик холос. Турган жойинмиздан яна сал олдироққа борса бўлади. Жуда яқин бормагунимизча улар ўк узмайдилар. Сўнг тош ағдарадилар.

Ли Гуан-ли билан Ван Кўй буцўйлар соқчилигида қалқонларни зич пана қилиб, даранинг тор жойи яқинига пиёда боришди. Цзянцзюнь бу жойни атрофлича кўздан кечирди. Икки томондаги баланд қоялар орасида ок қалпоқлар кўринди. Қалпоқлар ҳаракатланиб, гоҳ харсанглар орқасига яшириниб олар, гоҳ яна у ер-бу ердан кўриниб қоларди. Ли Гуан-ли бу пистирманинг узунлигини ўзича чамалаб кўрди. Осмондан тушгандек ёки ер остидан чиққандек туйқус пайдо бўлиб қолган бу янги душман кўтарилиш мушкул осмонўпар юксак қоялар панасида кўз илғамас узундан-узун пистирма кўйгандек эди.

— Осмон Ўғлини куёви ағдарган харсанглар тагида ўлиб кетмасак эди ҳали! — дея захарханда қилган Ли Гуан-ли изига қайта бошлади.

— Цзянцзюнь донолар доноси-да, — дея шивирлади бош буцўй кўл остидаги соқчиларга. — Уларни қоялардан улоқтириб ташлашга киришсак, кўшинни ярмидан ажрашимиз турган гап эди!

Шэнбинлар оркага қайтиб, яна Йу кенти томонга йўл олдилар. Энди улар Дуньхуанга четлама йўл билан Қашғар дово­ни орқали қайтишга мажбур эдилар.

— Қалпоқларни тўпланглар!— буюрди мамнун қиё­фада Қўшок. Душманга янги тузук ўйлаб топган ўша эди.

У бу ёкка бошлаб келган раштликлар душман усти­га харсанг кулатаётган ва Хань саркардалари бун­и ханг­манг кузатаётганларида Қўшок чақирлари билан қалпоқ­лар илнинг таёқларини бир жойдан иккинчи жойга тўх­товсиз кўчириб турганди. Ҳийла айни мўлжалдагидек натижа берган эди: беш юзга яқингина раштликлар би­лан чақирларни ханликлар уч минг усунлар, дея ўйлаган эдилар.

Раштликлар билан чақирлар До­лан дово­ни яқинига келиб тўхтаган усун отликларига қалпоқларни қайтариб бергач, шэнбинлар изидан жадал йўлга тушишди.

Унгуйми юборган отликлар до­во­н йўли навбатдаги ёккан қор билан буткул тўснлишини кутиб тургач, Чи­гуга қайтдилар. Олдиндан келишилганидек, улар хунмў бўлиб олган Унгуймига До­лан дово­нини қалин қор бос­гани учун нариги томонга ўтиш иложи бўлмаганини «ачи­ниб» айтдилар.

У н и к к и н ч и б о б

ҚАШҒАР ДОВОНИДАГИ «ХАЙРЛАШУВ»

Тўриорт дово­нининг Йенчу Уғўз дарёси томондаги ён­бағри жуда тик. Ундан нарида Қашғар юрти, шу боис мазкур жойни Қашғар дово­ни ҳам дейишади. У ёкка ясси ёнбағирлик орқали ту­шиш мумкин.

Ли Гуан-ли буралиб-буралиб, тик юкори кўтарилади­ган йўл бошидаги ўтлокка қўшин колдиги билан етиб келиши ҳамона унга дово­нининг энг юкорисидан угюлар турниганини билдирдилар. Цзянцзюнь кечаёқ изидан бир неча юз отликлар изма-из келаётганларидан хабар топган эди. Аммо Ли Гуан-ли улар дово­нликларми ёки уларнинг кўшинларими эканини билолмаганди. Ҳозир­гина колган-кутган шэнбинлари билан келиб қўшилган Ли Чи уни бир кўним масофада орқасидан Чағрибек­нинг ўзи жуда ҳам кўп чақирлар билан келаётганини цзянцзюнга айтди. Ли Гуан-лининг юзи гезариб кетди: бундан бир неча йил илгари Ҳинган тоғ этақларидаги

сюннулар еридагидек куршовга тушиб колиш хавфи ту-
гулмайтмикан?

Ли Гуан-ли чоғрок дўнглик устида сўлгин кўкатларни бармоқлари билан майдалай-майдалай оёғи остига сочиб, ўй сураётганди. Цзянцзюндан сал нарироқда тўхташган Жао Ши-чэн, Ван Кўй ҳамда Ли Чи ҳам чуқур ўйга толгандек эдилар. Бош бузой аста келиб, Ван Кўйнинг кулоғига шивирлади:

— Айгокчи қайтиб келди.

— Айт, келсин бу ерга!

— У билан бирга борган тилмоч ўлдирлибди...

Ван Кўй тоқатсизланиб қўл силтади.

— Қанчача бор улар, каёқдан келишган экан?— сўради Ли Гуан-ли яқин келган айгокчидан.

— Беш-олти юздан кам эмас! Ораларида Йўлбарсбилка ҳам бор.

— Ўша биздан кочиб кетган хоинми?

— Ха, ўша. Довонни нариги томонидан... У Қашғар атрофларидан жуда кўп довюррак угюларни тўплаб келибди.

— Довюрракларни эмас, ярамасларни!— ўшқирди Ван Кўй.

— Сизни буйруғингизни бажаряпман холос, хаохоу! Ҳеч нарса қўшмай ёки камайтирмай, бор гапни дангал айт, деб ўзингиз буюргансиз-ку...

— Учир овозингни!

— Дарҳол довон юқорисига кўтарилиш зарур, тошдан тошга эмаклаб ўтиб бўлса ҳам...— буюрди Ли Гуан-ли тоғ тизмасига тикилган кўйи. У: «Чағрибек келмасдан олдин улгуриш керак!»— деб юборишига сал қолганини иккала хаохоу ҳам сезишди.

Шэнбинлар бутун тоғ ёнбағирлиги бўйлаб бир текис юқорига ўрмалай бошладилар. Аммо тепага кўтарилган сари асосий йўл торая борар, ҳар кадамда қаккайма, энгашиган харсангларга дуч келинарди. Шэнбинлар энди асосий йўл ва бир нечагина тор сўкмоқларга гуж-гуж бўлиб силжишга мажбур бўла бошладилар. Салқи харсангларга арқон ташлаб, тармашмоқчи бўлган шэнбинлар яқин-атрофда беркиниб олган мерган уйғур ёйчиларнинг ўқларидан кулардилар. Қош қорая бошлаганда шэнбинлар йўлнинг арағ ярмигагина кўтарила олдилар.

— Қоялар тагидаги унғурларда, харсанглар панасида туналсин! Қим пастга қайтиб тушса, калласи узиб ташлансин!— буюрди цзянцзюнь.

Бутун тун бўйи тепадан кичкириклар, оҳ-воҳлар, сў-кинишлар, қулаётган харсанглар қасир-қусири эшитиб турди...

Ҳали қоялар томон кўтарилишга фармон берилмагани учун пастдаги ўтлоқда мудраб тунни ўтказаётган шэнбинлар саҳархез, кейинги бир ярим-икки ойдан бери юракларига даҳшат солиб келган карнайлар овозидан чўчиб уйғондилар. Довонликлар душманни жангга чорлаётган эди.

Довонликларнинг дастлабки минглиги кенг ўтлоққа кириб кела бошлади. Шэнбинлар ҳам гўё кенг очик майдонда жанг қилишни соғиниб қолгандек эдилар. Кейинги ҳафталардаги пистирма, қирлардан кўпинча қоронғида кўккис бериладиган зарбалар уларнинг жонига теккан эди. Ли Гуан-ли отлик чақирларга қарши ўз суворийларини юборди. Мухолифлар от кўйганча бир-бирларига ёй ўқлари ёғдира бошладилар. Олдинда елётган отликлар кўп ўтмай бир-бирлари орасига ёриб кириб, аралашиб кетдилар-да, найза-қиличларни ишга солдилар. Отлар кишнар, уларнинг туёқлари остига кичкирган, оҳ-воҳлаган шэнбинлар билан чақирлар қулашарди. Жанг авжга минди. Ли Гуан-ли майдонга навбатдаги шэнбинлар гуруҳини йўллади. Довонликлар томондан ҳам навбатдаги минглик от кўйиб келди. Чақирлар бир неча жойда шэнбинлар сафини пароканда қилиб юборишди. Энди ҳарб-зарб бўлак-бўлакка ажралиб кетганди. Танҳо-танҳо гуруҳдаги шэнбинлар бир-бирларига орқа ўгирган кўйи атрофдан ҳамлага ташланган чақирлардан ўзларини базўр ҳимоя қилардилар. Жангчилар сапчиб қулаган отлар тагида қолиб кетишарди. Бехисоб тўкилётган қондан тупроқ балчиққа айланган, отлар туёғи ботиб-ботиб қоларди.

Карнайларнинг чўзиқ товушларини эшитган шэнбинлар чақирлардан ҳам кўра кўпроқ суюниб кетдилар. Довонликлар ўз жангчиларини тушликка чақираётган эдилар. Шу пайт чинжинлар ҳам шошилишча цзиньнао чала бошладилар.

Нафас ростлаш учун орқага қайтган довонликлар орасида ҳалок бўлган жангчини эгарга ўнгариб келётган ёш чақир ҳам бор эди. Ҳали танаси совиб улгурмаган жасадни қароргоҳдаги бир неча чақир отдан аста олиб, майса устига ётқиздилар.

— Овулимга олиб кетаман! Уни суяқларини Қўгорт довони ёнига кўмаман!— деди ўрта ёшли чақир кўз ёшларини енги билан арта туриб.

— Ако Қўшок! Огир бўлди сизга, яхшиям бошка ўглингиз тирик қолди,— бир қадар таскин берган бўлди Қўшок билан бирга жангдан чиққан раштлик.

— Униси мени ўз ўғлим эмас, Хайломада ҳалок бўлган катта акамди фарзанди. Аммо, тўғри, у ўз ўғлимдай.

— Сизларга одат бисёр хўб: ҳамма қариндошлар ёнма-ён жанг қилади. Бир-бирини суййди. Ҳалок бўлганларни жанггоҳда ташлаб кетмайди.

— Мени туғишқанларимдан биргина шу жияним қолди. Тўрт жигарим чинжинларминан жангда нобуд бўлган.

— Раштликлардаям жуда яхши одат бор,— гапга аралашди бошка чақир.— Улар тўрт-беш довон ошиб бўлса ҳам қўшниларига кўмакка келишади.

— Сизлар ҳам худди шундай!— хитоб қилди раштлик.

Чақирлар гўшттолқондан қаппалашгач, қоя тагидан отилиб чиқаётган муздек тиник сувдан ховучлаб ичишди, каттик пошларни сувга ботириб, катта-катта тишладилар. Қўшок ҳам жияни ёнида ўтириб, нари-беригина тотиниб кўярди. Ҳозир унинг кўнглига тамаддиланиш ҳам сўғмасди. Аммо мотам қилиб овқатланмаслик ҳам мумкин эмас. Ҳализамон қарнайлар наъраси янграйди, дархол жангга кириш керак! Жанг қилиш учун эса, овқатланиш, бақувват бўлмоқ зарур.

Қўшок қарнай овозини кутмай, отга минди. Қиличини кўздан кечирди, ханжарини қиндан суғуриб кўрди. Ханжар силлик суғурилишига ишонч ҳосил қилди. Унинг остидаги аргумок тоқатсиз ер депсинарди. Қарнайчилар қўлларига қарнайларни олишлари биланок Қўшок отга қамчи босди. «Ўлим ёвга! Ўлим!»— дерди у тишларини гичирлатиб, ўкдек елётган оти тизгинини жон-жаҳди билан силтаб.

Қўшок биринчи дуч келган шэнбинни ерга қулатиб, иккинчисин билан қиличлашаётганда Қамчи бошлиқ йилкичи йиғитлар шэнбинлар тўдасин ичига ёриб кирдиларда, анча ичкарилаб кетишди. Икки ёндан бир-бирига қўшилиш учун интилётган шэнбин тўдалари уларни доволликларнинг асосий гуруҳидан ажратиб қўйдилар.

— Улар ўзимизди усулди қўллашди! Орқага чекинишлар!— кичкирди Қамчи.

Чақирлар отлари бошини баравар орқага буриб, қуршовдан ёриб чиқиб кетишга интила бошладилар. Қамчи йўлига тўсиқ бўлган охирги шэнбинни қийратган ҳам эднки, қулогига орқадан қимнингдир чинқиргани эшитилди:

— Кам...ч...и!

Камчининг бутун вужудини қалтирок босгандай бўлди. У бу товуш Бўтакўзники эканини дарҳол сезганди. Ҳа, у яширинча Камчининг орқасидан келган... Бўтакўз шэнбинлар қуршовида! Шу машғум лаҳза ичида Камчи нима ҳодиса юз берганини англаб, шартта оти гизгинини каттиқ тортганди, аргумок орқага бурилди. Энг муҳими, ҳозир Камчи Бўтакўзга инсбатан сақлаб юрган бари гиша-қудуратини унутганди. Чунки у хотинини ёв чангалидан қутқазиб олиш орқали эрлик гурурини, Бўтакўзни қанчалар севишини тан олиш ҳисси қаршида Бўтакўз бошига тушган савдолар, у тўғрисидаги одамларнинг ҳар турли-минимийшлари аҳамиятсиз, майда-чуйда икир-чикирлар эди! Бир лаҳза ичида пайдо бўлган айни шу туйғу зимистон тундаги ногаҳон чакнаган чакмок янглиғ шубҳа-гумонларни куйдириб ташлаганди.

...Аргумок баланд сапчиб, орқага бурилаётган онда Камчи шэнбинлар қуршовидан чиқиб олиш учун олишаётган Бўтакўзни кўриб қолди. Камчи Бўтакўз томон ташланди, у бир шэнбинни пайзада отдан ағдариб ташлади, иккинчисини қилич билан қулатди. Аммо Бўтакўз якка жангчи етолмайдиган масофада эди. Йигит атрофга гоҳ қилич, гоҳ найза селпир, Бўтакўзни кўздан қочирмасликка ҳаракат қиларди. Бўтакўзнинг қирқ кокил сочлари телпаги тагидан ёйилиб кетди. Ниҳоят... уни эгардан йиқитишди. Бўтакўзнинг қўлидан қилични тортиб олдилар-да, ўзини сочларидан тутамлаб, нарига судрай бошладилар. «Аёллигини билиб қолиб, уни тирик қўлга шуширишди, мукофот олмоқчилар» деган фикр урилди Камчининг хаёлига.

— Бўтакўз! Бўтакўз!— қичқирди бор овозда Камчи. Бўтакўз жон-жаҳди билан эри томон ташланди. Унинг уч-тўртта кокили шэнбинлар қўлида қолди, ўзи эса ерга муккаси билан йиқилди.

Камчи аргумоқнинг биқинига узанги билан каттиқ ниқтади. От аранг уч-тўрт қадам босиб қулади. Унинг қиличларда чопилган, найзалар сапчилган яраларидан атрофга тизиллаб қон сачрарди. Унг оёғи ярадор от остида қолган Камчининг устига бир неча шэнбинлар ёпирилишди...

Олишув нарига сурилганди.

— Камчи! Нима қилиб қўйишди сени?!— жон ҳолатда қичқирди Бўтакўз. Ундан бир неча қадам нарида қалласи узиб ташланган эри ётарди... Бўтакўзнинг даҳшат-

ли кичкириги ўрнини кекиртагидан довонлик аёл тишлаган шэнбиннинг типирчилаб додлаши эгаллади.

— Ўлдир уни, Жэн Чэ!..— хириллади шэнбин бир кўли билан белидаги ханжарини пайпаслай туриб.

— Бошдаёқ чопиб ташлаш керак уни дегандим-ку сенга! Энди ўзинг эплаб кутулавер!— таъна қилди Жэн Чэ.

— Ер...дам бе...р!

Кекирдаги чайнаб ташланган шэнбин ерга йиқилди. Ўридан базўр турган Бўтакўз Жэн Чэга ўгирилди-да, тебраниб, тўппа-тўғри у томонга бора бошлади. Аёлнинг оғзидан hozиргина йиқилган шэнбиннинг қони сизиб чиқиб, иягига оқиб тушётганди.

— Оббо, ҳали шунақамисан, Довон алвастиси! Қоплондан ҳам олғир экансан!— деди тишлари орасидан ғижиниб Жэн Чэ қиличини ўнглаброк ушларкан.— Мени ундай қилиб бўпсан!..

Жонидан тўйган, яшашдан умиди узилган Бўтакўз нафрат тўла кўзларини киприк қоқмай тикканча Жэн Чэ томон тебраниб бораверди. Унинг ярим буқилган бармоқлари Жэн Чэга кекиртагидан бўғиш учун Осмон амри билан юборилган темир чангак янглиғ кўриди. Ҳозир Жэн Чэ довонлик аёлни асир олганлик учун ваъда қилинган мукофотни ҳам унутганди. Саросималанган чинжин қиличини қулочкашлагга ҳам журъат этолмай, уни ўткир учини шартта Бўтакўзнинг кўкрагига санчди. Бўтакўзнинг кўксидан отилиб чиққан кип-қизил қон қотилнинг исқирт юзига сачради...

Қамчига ёрдам бериш учун шэнбинлар тўдасини ёриб ўтиб келган йилқичи йигитлар, афсус, кечикишганди... Улар бурдалаб ташланган чакирлардан бир нечасининг нимталаринигина йнгиштириб олдилар, Бўтакўзнинг ҳали совимаган танасини кўлма-кўл кўтариб кетдилар. Аммо Қамчининг қалласини тополмадилар.

Ли Гуан-ли жанг боришини диққат билан кузатиб турган ва уни жиддий бошқараётган бўлса ҳам, аммо асосан занжирсимон тизилиб довон юкорисига кўтарилаётган мингликлар тўғрисида ғамхўрлик қиларди. Цзян-цзюнь уларга Довон тупроғидан кутулиб чиқиб кетишдаги охириги умид билан қараётганди. «Пастда, жанг бўлаётган ўтлоқда улардан ёки биздан бирон минг ортиқроқ ёки камроқ жангчининг нобуд бўлиши, умумий, аҳволни ўзгартира олмайди,— деб ўйларди Ли Гуан-ли. — Энг муҳими, довонни эгаллаб, Дуньхуан йўлига ўтиб олиш!»

Бўтакўз шэнбинлар куршовига тушиб колган пайт кир устида бораётган жанг сурилиб-сурилиб бориб, довон тепасидаги эгарсимон белда авжга чиккан эди. Қирнинг нариги томонидаги ясси ёнбағирликда, уйғурлар орқасида шэнбинларнинг янги тўдаси пайдо бўлиб колди.

Йўлбарсбилканинг қўл остида ҳаммаси бўлиб икки юзга ётар-етмас жангчи колган эди холос. Ҳализамон улар атрофдан ўралиб, куршовга тушиши турган гап. Довон белидаги ҳимоячилар саросимага туша бошладилар:

— Бу шэнбинлар қаёқдан пайдо бўлиб колишди?!

— Осмондан тушишдими нима бало?! Ахир, бу яқин атрофда айланиб ўтадиган йўл йўқ-ку!

— Эҳтимол, улар ўтган кунни Оксой дарёси бўйлаб йўлга тушганлар бўлишса керак!

— Тўғри, йўқса, улар орқамизга ўтиб ололмасдилар!

Ўз аскарлари уйғурларнинг орқасидан босиб келаётганини кўрган шэнбинлар довон юқорисини тўлиқ ишғол этиш учун хужумни кучайтирдилар. Ниҳоят, довон тўлиғича душман қўлига ўтди. Йўлбарсбилка етакчилигидаги уйғурлар орқага чекиниб, йўлдан анча наридаги чоғроқ тепаликларга ўрнашиб олдилар.

Нисбатан баледроқ тепаликка чиккан Йўлбарсбилка уларни бошқа томондан четлаб ўтишган шэнбинлар орқасида нимадир бўлаётганини кўрди. У синчиклаб қаради: душманга қандайдир отликлар хужум қилаётганди.

— Довонликлар! Бизникилар!— шодон кичкириб юборишди уйғурлар.

Жанг янада шиддатли тус олди.

— Чипор арғумоқдаги хув анави чинжинни нишонга олинглар!— кичкириб буйруқ берди Йўлбарсбилка тепаликдан.— У Ван Кўй!

— Чап томонданам отликлар келяпти!— қаттиқ кичкирди уйғурлардан кимдир.

— Уларам бизникилар!— деди баланд овозда Йўлбарсбилка.— Қундузбек мингликлари билан етиб келиши керак эди.

Отлик жангчилар гуруҳи орасида ўн чоғли забардаст буцўйлар қуршаб олган Ван Кўй довонликлар юзлиги шэнбинлар минглиги билан олишётган ерга отини йўрттириб келарди. Ёнбағирликдаги арчазор орқасидан ўттиз-қирқ чамасидаги довонликлар тўсатдан от қўйиб чикдилар-да, отларини йўрттириб кетаётган шэнбинларнинг анча чўзик сафини дарҳол кўндалангига кесиб ўтдилар. Улар ўтган жойда чинжинларнинг қилич-найза-

да кулатилган анча-мунча жангчилари чўзилиб қолди.

— Бизди отаманимиз уларди отаманини ағдариб ташлади!— мактанди бир йўлтўсар иккинчисига.

— Мени кўр деб ўйлама, ўзим кўрдим!

— Бургут энди отаман эмас, у бизди етакчимиз! Биз энди чакирлармиз, човушмиз десагам бўлаверади!— уларнинг гапини тўғрилади ўнбоши.

Бургут бошчилигидаги отликлар Тўриот доvonини четлаб ўтган шэнбинлар минглиги билан аёвсиз олишётган ўз гуруҳлари томон от қўйиб кетдилар.

Довонликлар узоклашиб кетишгач, иккита буцой ерда юз тубан ётган Ван Кўйни аста ўрнидан кўтардилар. Хаохоунинг умуртқасида чуқур санчилган қалта найзанинг дастаси яққол кўриниб турарди. Буцойлар найзани амаллаб, зўрға тортиб олдилар. Ван Кўй оғриқдан каттиқ инқилларди.

— Найза ўзимизники-ку!— шивирлади хайрон бўлган буцой бош буцойга.

— Демак, улар... доvonликларни ярамаслари!

— Найзани учлиги йўқ-ку?

Бош буцой кўзи билан хаохоунинг умуртқасига ишора қилди. Осмонтагидаги энг яхши устахоналарда темирдан ясалган найза учлиги Ван Кўйнинг умуртқаси ичидан қолиб кетган эди.

Уйгурлар ҳозир жанг қилишётган ердаги олишув болаларнинг бекинмачоқ ўйинини эслатарди. Муҳолиф томонлар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб, бир-бирларига бутазорлар орқасидан, чуқур-чаноқлар ичига беркиниб туриб тўсатдан ташланишар, душман томондан келаётганлар сари тикка ёки қочаётганларнинг орқаларидан ёй ўқлари ёғдиришарди...

Йўлбарсбилка жанггоҳдан сал чет дўнглик устидаги одам бўйидан баландроқ харсанг панасида жанг боришини кузатарди. У алоқачилар орқали ўз шерикларига шэнбинлар қаёқдан пайдо бўлиб қолаётганлари, қаерларга яширинаётганларини билдириб турарди. Ногаҳон Йўлбарсбилканинг қулоғи ёнидан ёй ўқи шивиллаб ўтиб кетди. Йўлбарсбилка нарироқдаги, ўзи панасида турган харсангга ўхшаш улкан тошга диққат билан разм солди. Тош орқасида кимнингдир боши кўрингандек бўлди-да, шу он яна кўздан йўқолди. Йўлбарсбилка дўнгликдан аста пастга тушиб, таранг тортилган ёйни кўлида шай ушлаганича одам шарпаси сезилган харсанг тош томон эҳтиётлик билан энкайиб бора бошлади. У ер-

га яқин боргач, қиличини шартта қиндан суғуриб, оёқ учида тош атрофини айланишга киришди. Орқа томондан куриқ чўп кирс этиб сингани эшитилди. Йўлбарсбилка орқага бурилиб, тош атрофида айланишни давом эттирди, аммо яна ҳеч кимни учратмади. Яқин орада бутазор йўқ эди. Демак, шэнбин ҳам худди Йўлбарсбилка каби тош атрофида, айланяпти. У аланглаб орқасига тисарилаётганди, ногоҳ елкаси қандайдир одамнинг елкасига тегди. Шартта олдларига ўгирилган танишлар кичкириб юборишди.

— Ань-ин!

— Юл-барс!

Улар рўпарама-рўпара нима қилишларини билмай турардилар. Йўлбарсбилка қиличининг учини оёғи остидаги тошга тираб олган, Ань-ин эса, қилич тутган бир қўли устига иккинчи қўлини қўйиб, қорнига босганича тек қотганди.

— Уйингга қайтыпсанми?

— Нима, уйим йўқлиги эсингдан чиқдимми?!

— Ҳа, айтмоқчи. Бизминан қолавер унда.

— Нега энди?

— Бўлмаса, ихтиёринг.

— Йўқ, қололмайман бу ерда. Тўғри, менга Осмон-тагида кўп нарсалар ёкмайди! Аммо, мусофир юртда қолиш сираям ақлимга сиғмайди...

— Мен шу ерда қолишга қарор қилдим.

— Азалдан маълум бу менга.

— Аммо сен бошқа нарсани билмайсан: бу юртда мени уйим билан хотиним бўлади!

— Ҳа, айтувдинг, анави, оти нимайди, асира аёл...

— Бўтакўз!

— Ҳа, Бўтакўз... у кетганича қайтиб келмади, девдинг.

— Мен уни эри билан Эршида учрашиб қолдим. У жуда жасур экан. Оти Қамчи. У бугунги жангда тирик қолиши амримаҳол. Агар мен омон қолсам... Бўтакўз-ни ёнига, уни овулига бораман. У мени ҳайдаб юбормайди. Мен уни болаларини, Қамчини болаларини ўстираман. Ўзимни ҳам фарзандларим бўлади!

Ань-ин ерга қараб турарди.

— Нега жим бўлиб қолдинг?

— Сен қисматимни эсимга солдинг.

— Қандай қисмат?

— Эсингда борми, сенга гўзал Ляо тўғрисида гапириб бергандим. У даньшуни йўқ қилиб, мени қулликдан қутқазиб юборганини айтган эдим. Мен уни отасини ку-

ли эдим. Кейинча, яна ту-ну бўлдим, аммо бу бошқа гап, бошқа сабабдан...

— Эсимда айтганларинг.

— Мен уни излаб топишим керак!

— Нега, нима қилмоқчисан?..

— Уни оёғига бош қўйиб, миннатдорчилик билдираман. Ўша куни шошилишда... севиниб, тўғриси, нима қилишни билмай қолганимдан бундай қилишни унутганман. Бу ҳали ҳаммаси эмас! Агар тирик бўлишса, мен отамни, онамни, акаларим билан опаларимни излаб топишим керак. Кейин менга ота-оналик қилган ўша раҳмдил кишиларни ҳам қидириб топмоқчиман. Ахир, у бечоралар мени озод ханлик қилиб ўстирмоқчи бўлганлар, аммо ниятлари амалга олмади. Бу уларнинг айби эмас.

— Мени на отам, на онам, на туғишқанларим бор! Мени асирга олиб, Чанъанга ҳайдаб кетишган куни уларни ҳаммасини кўз олдимда чопиб ташлашган.

— Иккаламизни йўлимиз бошқа-бошқа шекиллику, а?

— Ҳа, шундайга ўхшайди!

Яқингинадан жанг сурони эшитила бошлади. Йўлбарсбилка билан Ань-ин беихтиёр йўл томонга юзландилар. У ёқда ханликлар билан уйғурларнинг кичик-кичик гуруҳлари олишишар, бир-бирларини қувиб, найзабозлик қилишарди. Сухбат қизиғида эски кадрдонлар жанг ёнгиналарига келиб қолганини ҳам пайкамабдилар.

— Меникилар минан сеникилар!— аламли илжайди Йўлбарсбилка.

— Бу ерга яқинлашишяпти.

— Хўп, омон бўл!

— Йўк, Юл-барс, бундай ажрашолмаймиз! Бизни кўриб туришибди. Мени деб бутун бошли ўнлик жазоланишини хоҳламайман¹. Менга ташлан!

— Унда, майли, сен хужум қила қол!

— Тайёрлан!

Ань-ин билан Йўлбарсбилка бир-бирларига тикилганларича ҳамлага пайт пойлаётгандек доира ҳосил қилиб айлана бошлашди. Улар жанг машқидагидай шунчаки ғазабсиз қилич уриштириб қўйишар, бир-бирларини нари силтаб ташлаб, яна тўқнашардилар...

— Бундай қилсак, бўлмайди, Юл-барс! Қузатаётганлар биз атайдан ўйин қилаётганимизни пайкаб қолишадди. Менга нафратланиб қара, бир нима деб ҳақорат қил! Санқи, ярамас, жиноятчи... дегин! Ё бошқа ҳақорат топ!

¹ Хань кўшинида бир киши жинояти учун бутун ўнлик жазоланарди.

— Яхшиси, сен мени ҳақоратлай қол!

Ань-ин хиёл эгилиб ҳаракатланаркан, асаби кўзий бошлади.

— Мен сени, Юл-барс, ростдан ҳам ўлдираман! Сен йўлимда гов бўлиб турибсан. Агар сени ўлдирмасам, мени ўзимни ўлдиришади. Сен ҳақиқатан ҳам соткинлик... хоинлик қилдинг! Мен Ханга қайтиб... албатта қайтиб боришим керак!

— Менам тирик қолишим керак! Албатта Бўтақўзни ёнига боришим шарт!

Олишув ростакан тус ола бошлади. Улар бир неча марта бир-бирларига қилич солишга уришиб кўришди, аммо натижа чиқмагач, қиличларини нари улоқтирдилар-да, ханжарларини киндан сугирдилар. Ниҳоят баравар бир-бирларига ташланишиб, ўзаро тармашишган кўйи бир-бировларининг дуч келган жойларига аямай ханжар санча бошладилар...

Эртаси эрталаб орқага чекинаётган душманни таъқиб этиб бораётган чақирлар йўл ёқасидаги антиқа манзарани кўриб, ҳайратда қотиб қолдилар: катта харсанг тош ёнида бир-бирини қучоқлаганича иккита ўлик ётарди. Улардан бири шэнбин либосида, иккинчиси довонликлар кийимида эди. Шэнбин калласини гуноҳкорона хиёл эгиб, шеригининг кўкрагига бош қўйгансимон, довонлик эса шэнбин устига қўл ташлаб, меҳрибонлик кўрсатаётгандек, унинг гуноҳини кечирган каби кўринарди.

Консираган Хань қўшини Тўриорт довонининг кунботар ясси ёнбағирлиги орқали пастга тушиб борарди.

— Қўшинбошини буйруғи!— дейишарди чақирлар баланд овозда бир-бирларига.— Шэнбинларни энди таъқиб қилмасаям бўлади!

Баъзилар ўзларидан қўшиб қўйишарди:

— Довон тупроғи Қашғар довоида тугайди!

Қўшинбошининг буйруғини эшитган Қўшоқ оти тизгинини тортди. Унинг орқасидан қолмай эргашиб юрадиган жияни ҳам отини тўхтатди. Кейинги уч кунда Қўшоқ жиянига нуқул: «агар чинжинларминан бўладиган охирги жангда тирик қолсам, сенга чекичлаб тошга сурат солишни ўргатаман»— деганди. Унинг, Қўшоқнинг ишини, бутун насли ишини шу жияни Саймалитовда давом эттириши керак!

Қўшоқ чекинаётган шэнбинларни таъқиб этиш тугагандан сўнг нима қилишини билмай бир оз тургач, жиянини имлади-да, оти бошини тоғ этагидан юқорига бур-

ди. Улар энг яқиндаги ясси тепалик устига чиқиб бордилар. У ердан олис атроф-тевараккача кафтдек кўринарди.

Кўшок билан унинг жияни қаршисида Оқсув кентига, ундан Дуньхуанга олиб борадиган йўл буралиб-буралиб ётар, ўша йўлда Хань кўшинининг қолган-қутган мингликлари кетаётганди. Бу унутиб бўлмас манзара эди: сафлари бир неча марта қисқариб кетган, сезиларли сийраклашган шэнбинлар бирин-кетин илонизи йўлдан шарқ томон шошилишч одимларди. Сураткаш Кўшоққа мазкур манзара ўз инига судралиб бораётган баҳайбат илондек туюлди. Ҳа, муваффақиятсиз овдан сўнг олишув майдонида абжақланиб, қирқилган думини ҳам қолдирган кўйи кўп бошли қонхўр аждар ўз қароргоҳига қайтаётганди. Унинг аранг судралиб бораётган бесўнақай танаси далвай-далвай, умуртқаси эзилгани учун базўргина судраларди. Бу аждар талончилик жазавасида оч-офат нафсини қондиrolмадигина эмас, тишларини ҳам синдириб олди. Аммо у аввал-азалдан муғамбир бўлгани учун ҳозирги аҳволини яширмоқчи бўляпти.

Шэнбин тўдаларининг олдида боши ҳам Ли Гуан-ли борарди. Унинг орқасидан бир неча отлик ханликлар Сарик аждар тасвири чизилган, лекин ўнғиб, йиртилиб кетган байроқларни кўтариб кетишяпти. Байроқларнинг ҳозирги ночор аҳволи Сарик аждар бир ҳамла билангина эмас, ҳатто ўн, йигирма, ўттиз... ҳамла билан ҳам ўзи учун доимий ов жойига, беҳисоб ўлжалар кони-га айлантиролмайдиган мамлакатга тажаввуз қилганидан гувоҳлик беради.

ХОТИМА

Биринчи боб

«ОСМОН ҶҒЛИ УЗОҚНИ КЎРАДИ»

Олтинга тенг эрур рост гап, ҳақиқат
Шу боис ёлгонлар куми кўмар кат-кат.

Қадимий ҳикмат

Довонни ололмаи кайтиб келаётган шэнбинлар тўғрисидаги дастлабки хабарлар Осмонтагининг Вэйянгун саройини саросимага солди. Аммо У-ди зохиран хотиржам эди. У аллақачоноқ ўзини бундай шум хабарга тайёрлаб қўйганмидийкин? Осмон Ҷғлининг ўзини бундай босиқ тутиши сарой аъёнларини ҳам туйғуларини жиловлашга мажбур этётганди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, Осмон нойиби қандай тадбир қўллашини кутарди.

Саҳардаёқ Осмон Ҷғлининг соқчи-ланжунларидан ажратилган ўнлик ҳамроҳлигида саройдан чиққан муҳим чопар Ли Гуан-лига пешвоз йўналгани фақат жуда озчилик киборларгагина маълум эди. Аммо улардан ҳам ҳеч ким чопар қандай буйруқ олиб кетганини билмас, фақат турли фаразлар қилишарди холос. Елғиз чэнсян Гун-сунь Хэгнина Осмон Ҷғлининг: Довондан кайтиб келган шэнбинлар Юймэнь истехкомининг баланд деворлари ичида қишлашлари керак, Чанъанга, саройга эса, улардан зарур одамгина олиб келинади, мазмундаги амридан хабардор эди.

Орадан ўн беш кун ўтгач, Ли Гуан-ли тунда дабдаба-асъасасиз, пинхона ланжунлар билан бирга Чанъанга кириб келди. Уни тўппа-тўғри чэнсян Гун-сунь Хэ хузурига олиб кирдилар. Совуккина салом-алиқдан сўнг чэнсян суҳбатни дарҳол савол-жавобга бурди. Гун-сунь Хэнинг далдаси билан анча ўзини ўнглаб олган ва унинг ёрдамида атрофлича ўйланилган ҳисоботга тайёрланган Ли Гуан-ли эртаси Осмон Ҷғли хузурига чақиртирилди. Хукмдорнинг ёнида биргина чэнсян бор эди холос. Таъзим бажо келтириш ва бошқа русумлардан сўнг Ли Гуан-ли чэнсяннинг маслаҳатига кўра, лўнда, ортиқча

тафсилотларсиз, ҳис-туйғуларини жиловлаб гапира бошлади. У Эрши камали тўғрисида гапирганда «вайчэн» («ташки девор») ва «жунчэн» («ички девор») сўзларини тилга олмади. Осмон Ўғлининг улуғворлиги қаршисида бундай икир-чикирлар нима ҳожат?! Ли Гуан-ли оддийгина қилиб, «Биз Эрши деворини бузиб ташладик!» деб қўя қолди. Шубҳасизки, у «Эршилиқлар бизни ички кентга киритмадилар!» дея олмади. Агар у бу сўзларни тилга олса, урушни ютқазганини Осмон Ўғли ҳузурда тан олган, ҳукмдор иродасини амалга оширолмаган, ўзига берилган «Эрши-цзянцзюнь» юксак унвонини оклай олмаган бўлиб қоларди. Нақадар доно-я чэнсян Гун-сунь Хе! У бошдаёқ огоҳлантирди. Кейин гап орасида бир неча бор тайинлади: «Бу тўғрида оғиз ҳам очмаслик керак!»

Гапининг охирида Ли Гуан-ли ютиниб олгач, аста деди:

— Дуньхуанга сизнинг ўн мингдан ортиқ бўлмаган мард шэнбинларингиз қайтиб келишди!

У-ди хиёл қовоқ уйса-да, аммо чурқ этмади. Ли Гуан-ли тек турарди. Чэнсян кўзларини олиб қочди. Уларнинг учалалари ҳам охирги айтилган гапнинг туб маъносини тушунишарди. Эрта баҳор Довонга юборилган олтмиш минг шэнбин ҳамда қўшинга хизмат қилиб борган қирқ мингга яқин ханликдан қишга яқин Дуньхуанга беш мингдан ортиқроққина киши қайтиб келганди! «Буни ўн мингдан ортиқ эмас тарзида айтиш зарур!» дея ўргатганди чэнсян «ношуд» цзянцзюнга. Бу моҳирона тузилган гап айтилган пайтдаги У-дининг қиёфасини кўрган Ли Гуан-ли тушуниб етди: Осмон Ўғлига бор ҳақиқат бошдан-охир тўлиқ маълум! Аммо Ли Гуан-ли хайрон бўлди: бир-бирларини жуда яхши тушуниб туришган бу уч киши ўртасида ҳозиргидай ўйиннинг нима ҳожати бор?!

Келаси ўн кунликнинг охири саройда Довон уруши «ғолиблари» шарафига дабдабали зиёфат берилди. Мўътабар аъёнлар ўз мартабаларига кўра ўрин эгалладилар. Чанъанда гаровга ушлаб турилган майда ва ўрта қўшни давлат ҳукмдорларининг ўғиллари, қариндошлари ҳам зиёфатга таклиф этилиш шарафига муяссар бўлдилар.

У-ди тахтда қотиб қолгандек қимирламай ўтирарди. Унинг ён томонида, тахтдан сал бериюкда тавозе билан турган Гунь-сунь Хэ Осмонгаги чэнсянига хос салобат билан эълон қилди:

— Бепоеъ Осмонгагида яшаётган, гуллаб-яшнаётган халқлар ва элатлар, қабилалар ва уруғлар отаси Осмон

Ўғли баходир Эрши-цзянцзюнь Ли Гуан-лини ҳайсихоу унвони билан тақдирлайди!

Осмон Ўғлининг ҳиммати ва Ли Гуан-ли эришган шарафни олқишловчи шодон овозлар сарой деворлари билан шифтини ларзага келтирди.

— Йу кенти бегини ўлдирган отлиқ шэнбин Жао Ди синьжихоу мартабасига муносиб деб топилди!

Ли Гуан-лидан сўнг ҳарбий саркардаларнинг номлари унвон ва даражаларига қараб тилга олинишларини кутган эдилар зиёфат иштирокчилари. Кутилмаганда оддий шэнбиннинг номи аталганидан ҳайрон бўлиб қолган зиёфат қатнашчилари шунчаки, энг муҳими, иштиёқсиз қийқирдилар. Қаерда ва кимнинг ҳузурда эканликларини янгидан англаб етгач, улар бошқатдан, энди каттиқроқ ва бир текис олқишладилар тақдирланган Жао Дини. Фарбдаги аллақайси қарам ўлка ҳукмдорининг ўғли ўз ёнидаги бошқа бир гаровдаги шахзода қулоғига шивирлади:

— Буларда ҳарбий саркардалардан кўра, кўпроқ қотиллар ҳурмат қилинади!

Сўзларимиз эшитилиб қолмасин деб ҳадиксираган шахзода суҳбатдоши гапини бош силкитиб маъқуллаш билангина чекланди.

Гунь-сунь Хэ сўзлашда давом этди:

— Цзюньжэн Жао Ши-чэнга гуанлу дафу¹ унвони берилди!

«Лойик!», «Лойик!» деган баланд кичкириклар янгради.

— Шэнбин мингликлари тизгинини ўз қўлига олиб, Йу кенти бегини асир туширган Шан Гуань-цзе шаофу² унвони билан тақдирланади!

Гунь-сунь Хэ хаохоу Ли Чи Шандан вилоятига бошлиқ килиб юбориляпти, дея эълон қилиши биланок деярли ҳамма Ли Чи Ҳайлома водийсида қўшиннинг катта қисмини талафот бергани учун ҳарбий саркардалиқдан четлатилётганини тушунди. Ўзини тута билишига қарамасдан, У-ди Ли Чининг муваффақиятсизлигига бўлган ҳақиқий муносабатини яхши никоблаб олмаганди. Бошқаларни тақдирлаш пайтида бўлганидек ҳозир ҳам бир текис ва баланд овозли олқишлар янграши ҳеч ким ҳеч нарсани фаҳмига етмагандай тасаввур қолдирди.

¹ Гуанлу дафу — ички сарой кўриқчиларининг бошлиғи.

² Шаофу — солиқ маҳкамаси бошлиғи.

Такдирлаш маросимининг охирида сарой аъёнлари билан гаровга ушланиб турган шахзодалар томоқ йиртгудай бўлиб, урушда хизмат кўрсатган яна уч кишига юкори мартаба берилганини олқишладилар. «Қахрамонлар»нинг бутун бир юзлиги ҳар йили икки минг қолдан шоли даромад келтирадиган мансабга тайинланди, мингдан ортиқ шэнбин эса, минг қолдан шоли бериладиган жойга ўрнаштириладиган бўлди. Гун-сунь Хэ «кўшига кўнгилли бўлиб ёзилганлар ўзлари кутгандан ҳам ортиқроқ мукофотланадилар», дея эълон қилганда ҳатто мўътабар аъёнлар ҳам бир-бирларига тагдор қараб кўйишдан ўзларини тиёлмадилар. Уларнинг кўз қарашларида: «Довонга ҳеч ким ихтиёрий борганми ўзи?!»— деган маъно бор эди. Илгари айтганларига кўшимча қилиб, чэнсян «жинояти учун урушга юборилганларнинг гуноҳини Осмон Ўғли кечиради», деди. Демак, ту-нулар билан куллар бошпанасиз озод оддий одамларга айлантирилади, улар бундан сўнг бошқа оддий ханликлардек шужэнь ҳисобланади. Шунингдек яна билдирилди: жангчиларга аждар тасвири тамғаланган думалоқ қирк минг кумуш танга тарқатилади, уларнинг ҳар бири уч минг мис чака қувватига эга.

Такдирланганлар яқинроқ келиб, Осмон Ўғлига эгилиб таъзим қилдилар. Чэнсян Гун-сунь Хэ ўз жойига ўтиргач, ёнидан жой олган тарихчи Сима Цянга савол назари билан боқди.

— Довон уруши ҳақида, голибларнинг қахрамонликларини келажак авлодларнинг ҳаммаси билади!— деди у.

Чэнсян Гун-сунь Хэ муғамбирона илжайиб, тарихчининг сўзларини маъқуллаган маънода бош силкиди. Зиёфат ярим тунгача давом этди.

У-ди юмшоқ ўриндикка чўзилиб, уйку аралаш ўзига-ўзи гапирди:

— Довондан оёғини судраб қайтиб келишга яраган ҳар бир ярамас энди ўзини қахрамон деб билади! Бизга тўғрисиўзлардан кўра, мактанчоқлар фойдалироқ!

Эрталаб Гун-сунь Хэ Осмон Ўғлидан сўради:

— Шэнбинларнинг олтинларини, қимматбаҳо буюмларини турли баҳоналар билан тортиб олган сяовэйларга нисбатан қандай чора кўрсак экан?

— Донғи дарвоза қилмай, кечириб кўя қолиш керак!

Чэнсян тушунди, агар улар жазоланса, Довонда нималар бўлгани тўғрисида кераксиз гап-сўзлар тарқалишига баҳона бўлади. «Осмон Ўғли, узокни, жуда узокни кўра олади!»— яна бир бор қойил қолди Гун-сунь Хэ.

Янаги ўн кунликда кўшни қарам ҳукмдорларнинг гаровга ушланиб турган ўғиллари ярим йил-бир йил мухлатга ота-оналарини кўриб келиш учун ўз мамлакатларига юборилди. Шубҳасизки, улар ханлар Довон урушида галаба қозонишди, дея овоза тарқатадилар. Худди шу мақсадда турли баҳоналар билан бошқа мамлакатларга элчи гуруҳлари ҳам юборилди. Улар таркатган овозалар натижасида қўлга киритилган қарам юртлар янада итоткорроқ бўладилар, ҳали бўйсундириб улгурилмаган мамлакатлар, эллардаги ҳукмдорларнинг эса тиззалари янада қаттиқроқ қалтирай бошлайди!

«Осмон Ўғли заковатининг чиндан ҳам чеки йўқ!» дейишарди бир-бирларига Осмонтагидаги биринчи сарой аъёнлари.

Иккинчи боб

СОВУМАГАН ҚОН УСТИДАГИ ТАХТ

Эрши камалининг энг оғир кунлари Мугуванинг қутилмаганда кўрсатган жасорати Довон тахтини узок замонлардан бери эгаллаб келган Муглар сулоласи обрўйини яна тиклаб юборганди. Мугуванинг хасадгўй ва нопок укаси Нишон ҳам овахтадан бўшатилганди. У кейинги кунлар ва ойларда ҳамма нарсани қайта-қайта ўйлаб чиқиб, дорга осилишдан тасодифан қутулиб қолганини тушунди.

Нишон бошда тақдирига тан берган одамдек ўзини жуда ювош тутди. У ҳам ўзини Довон химоясига ҳисса қўшаётган қиши қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди: кунботар кентлар ва депараларга бориб, ҳамон душмани таъқиб этаётган кўшинга чакир ҳамда озик-овқат, кийим-бош юбориш ишларини бошқарди. Шэнбинлар тўлик қувиб юборилгандан сўнг, чакирлар уйларига тарқатилди. Одатдагидек, ихшид ҳузурда бир неча юз, кент беклари ихтиёрида эса бир неча ўнлик човуш ва ясовулларгина қолдирилди. Довондаги ҳаёт ўзининг донмий нзига тушиб кетди. Ана шундан кейингина Нишон аста-секин ўзини ўнглай бошлади. Энди у тахт тўғрисида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Наҳотки, муглар сулоласи узил-кесил ағдариб ташланган бўлса?! Наҳотки, тахтга ўтириш учун қилинган битта муваффақиятсиз ҳаракат уни, Нишонни букиб ташлади, иродасини сусайтириб қўйди?! Энди у муғлардан тахтни тортиб олган одамни маҳв этиш...

салтанатни яна қайтариб олиш учун ҳеч қандай чора ўйлаб тополмайдими?! Агар қўл ковуштириб ўтираверса, унинг ақли, зехни, фаросати бошқаларникига қараганда ўткирлигига қим ишонади?! Нишон учун яна оғир, уйқусиз тунлар бошланди. Қандай айб кишининг ўтмишида кўрсатган хизматларини, қилган ҳар қандай буюк ишини ювиб юбора олади? «Юртга хиёнат қилиш!» жавоб қайтарди Нишон ўз саволига ўзининг аччиқ тажрибасидан келиб чиқиб. Аммо... Аммо қандай қилганда Мўдтойни ёки Лоакал унинг ўғилларини, жилла курса қариндошларини шундай жинойтда айблаш мумкин?! Ха-ха, топдим! Ахир Ғунонбек Мўдтойнинг қудаси, Чағрибекнинг қайнотаси юртга хиёнат қилди-ку! Аммо, тўғри, у жавобгарликка тортилди, Ғунонбекни Мўдтойнинг шахсан ўзи овахта қилди. Аттанг, нега ундай бўлган-а! Харкалай у Мўдтойнинг қудаси!.. Лоакал шу нарсадан фойдаланиш керак! Нишон ҳамма нарсани ўйлаб чиққач, ишни шошмасдан, узокдан бошлашга қарор қилди.

Кунботардаги кентларга турли баҳоналар билан тез-тез келиб турар экан, у бекларнинг пойтахтни Эршидан кунботар Довонга кўчириш борасидаги эски эхтиросларини қўзита бошлади. Гўё пойтахтнинг хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган ғаламислиқни Нишон қизгин қувватларди. «Ахир, Эрши барча йўллар кесинган жойда, энг ёмони, Кўгорт довоининг яқинига жойлашган. Шэнбинларнинг ўша томондан келганини ва яна келиши мумкинлигини унутмаслик керак! Кунботар Довонга, Гесой ёки Қанд кентларига эса, Қангха билан Сўгд яқин, зарурият бўлиб қолса, улар тез ёрдам кўрсата олишадил!» дейишдан чарчамасди у кунботардаги депара ва кент бекларига. Янги ихшид Мўдтой бекларнинг бу ҳақдаги талабларини бир неча марта рад этгани, охириги гал уларнинг сўзларини шартта кесиб ташлагани: «Ақлли одам ҳозир даставвал душман оёғи остида тоғталган, нес-нобуд қилинган экинлар, вайрона боғлар, қишлоқлар, чорвани тузатиш устида бош қотириши керак! Шундай оғир, қийинчилик пайтда факат нодонларгина пойтахтни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш билан машғул бўладилар!»

Нишонга худди шу керак эди. У кунботардаги кент беклари билан яқка-яқка учрашиш учун ҳар қандай баҳонадан фойдаланди. «Ўз аждодларининг мероси — тахтанан ноҳақ маҳрум этилган, ҳозирда ҳам қувғиндаги мен, бечора, сизларга ҳеч қандай ёрдам қилолмаётганим учун

афсусланаман» дерди у. Нишон оёк босган жойи той-фончик эмаслигига ишонч хосил килгач, аста навбатдаги кадамни кўйди...

Езнинг бошида беклар кенгаши чакирилди. Яна пойтахтни Гесойга кўчириш тўғрисидаги гап кўтарилди. Кунботар ва кунчиқардаги кент беклари ўртасида тортишув тучая бориб, охири жанжалга айланди. Тушлик пайти икки бек бир-бирларига камчи солиб юбордилар. Уларни аранг ажратиб кўйишди. Кенгашда заутар ҳам, Чағрибек ҳам йўқ эди. Кейинги ойлар анча тоби коча бошлаган заутар шу кунларда ётиб колган, Чағрибек эса Селат кентида эди.

Кенгаш тугаши биланок кўпчилик беклар ўз депаралари, кентларига жўнаб кетдилар, айримлари Эршида қолишди. Кечкурун кунботардаги кент беклари бирин-бирини Нишоннинг кенг меҳмонхонасига тўплана бошладилар.

— Мен яқиндагина, — деди Нишон меҳмонларни мусаллас билан сийлай туриб, — Мўдтой акам Муғувани чинжинларга аргумок сотмасликка мажбур этганини билиб қолдим. Бу чинжинларни нафсониятига теккан! Энди ҳаммаси равшан бўляпти: Мўдтой ўз манфаатини кўзлаб ханликларни гиж-гижлаган-да, ўртада киргинбарот уруши чиккан.

— Тўғри, агар уруш бўлмаганда, Мўдтой тахтни эгалламасди! — Бир-бирларига бош силкиб, Нишоннинг фикрини маъқуллашди беклар.

— Мўдтой кудаси Гунонбекни овахтага солганини қандай тушунса бўлади? — ғаламис савол ташлади ўртага Нишон. У бир оз жим тургач, яна деди: — Нима бўлганини мана ҳозир ўзинглар эшитасизлар!

Нишон эшикни очиб, ташқарида турган ясовулга имо қилди. Кўп ўтмаёқ қўл-оёқлари занжирбанд Гунонбек кириб келди. Яқингача Довоннинг энг бадавлат ва обрўли кишиларидан ҳисобланган бу одамга беклар қизиқсиниб боқдилар...

— Омонлик! — деди Гунонбек қалтирок овозда. Нишондан бошқа ҳеч ким унинг саломини алик олмади.

— Ўтиринг, бек! — деди Нишон Гунонбекка. — Мени уйимда бугун ҳамма кўник. Сизам!

Гунонбек пойгакка омонатгина чўнкайди. Нишоннинг имоси билан хизматкор унга бир коса шароб узатди.

— Сизди ҳаётингиз, оқсоқол, бу ерда ўтирган бекларди қўлида! Менга деганларингизди буларгайм айтиб беринг! — деди ясама хушмуомилалик билан Нишон.

— Шэнбинларга бугдой, жунди ўз ихтиёрим билан сотканим йўк... Кудам... Мўдтой менга буюриб эди. Олтин, кумушларди бўлашиб оламиз деган... Менга раҳм қилинглар! Ўлдирманглар! Мўдтой сир очилиб қолмасин учун менни овохта қилди!

— Ўша бой чинжинди оти нимайди?

— Менга олтин, кумушларди юбориб турганми?

— Ҳа.

— Дунго Сянь-ян.

Ғазабланган беклар ўртасида говур кўтарилди:

— Соткинга ўлим!

— Мўдтой Довонди пок тахтини булғалади!

Нишоннинг имоси билан ясовул Ғуноибекни олиб кетди.

— Яна нимани кутяпмиз! Айни пайти ҳозир! Фурсатни бой бермаслик керак!

— Чағрибекни Эршида йўқлигим яхши ҳозир!

Бекларни янада қайраш учун Нишон ўз ваъдасини такрорлади:

— Тахтга ўтиришим биланок пойтахтни Гесойга кўчираман!

Нишоннинг уйидаги фитна узок давом этмади. Беклар тарқала бошлашди. Улар ёнларида Эршига олиб келишган ясовуллари, човушлари тўхтаган жойларга йўл олдилар.

Тун қоронғилигида ички кентнинг кингир-қийшиқ, тор кўчалари бўйлаб писа-писа Арк томонга бораётган одамларнинг қораси кўзга чалинарди. Бир неча жойда «хой, кимсан?!» дея овоз чиқарган соқчилар туйқус уларга ташланган фитначилар ханжаридан гурс-гурс қуладилар...

Тонг қоронғисидан икки гўлабирдай киши ясовул орқасидан бориб, ўтган йили ихшид Муғува ташланган зиндонга торгинна ён эшикдан кирдилар. Ясовул кўлидаги қорачиқнинг эшик олдидаги тоқчасимон қаватка кўйиб, оёқ учида ташқарига чиқди-да, пиллапояр орқали юқорига кўтарилди. Зиндон тўрида қўллари боғлокли Мўдтой турарди.

— Қасос ҳам Ахурамазда иродаси, ихшидим!— пичинг қилди жаллод енгларини шимараркан.— Анчадан бери ишсиз зериккан эдик...

Бўртиқ жағ суяқларини ўткир пичоқнинг орқаси билан атайин қайта-қайта қашийётган жаллод Мўдтойга ваҳшиёна кўзларини узмай тикиларди. Ихшид уни таниди. Бу Муғува даврида ҳам жаллодлилик қиларди, сўнг ўғ-

рилиги учун Аркдан қувилганди. Қамал кунлари наша талашувда бир чақирни ўлдирган, Мўдтой уни зиндонга ташлаттирганди. Сўнг уруш ташвишлари билан банд ихшид ўғри жаллодни унутиб юборганди. Кўппак Нишон бунга ҳам ишга солибди-да! Иккинчи жаллод ҳам Мўдтойга танишдек туюлди. Ҳа, Нишон тахт вориси ҳисобланган пайтлари бу унинг ясовули эди...

— Эй, улуғ Ахурамазда! Мени кечир!— пичирлади Мўдтой.— Айб ўзимда. Сотқинлигини билганимдан кейинок Нишонни қатл этиш керак эди. Аттанг, минг афсус... Беғамларга яхши сабоқ бўлди бу. Афсуски, ўзим фойдалана олмайман энди бу сабоқдан. Фитна уюштирилиши хаёлимга ҳам келмабди-я... Эй, улуғ Ахурамазда! Ўғилларим, нораства набираларимни ҳоли нима кечади энди?! Аттанг, Чағрибек ҳозир Эршида эмас!

Жаллодлар Мўдтой ўлими олдидан ўз қилмишлари учун Ахурамаздага узр айтяпти деган хаёлда кутиб туришарди. Ниҳоят Мўдтой пичирлашини тўхтатди. Жаллод хиёл эгилиб, қўлларини керган кўйи шошилмай маҳкумга яқинлаша бошлади. Қорачирок шуъласида пичоқ тиғи ялт этиб кўринди. Мўдтойнинг эти жимирлашиб кетди. У орқага бир кадам чекиниб, елкаси деворга текканини сизди. Шундан сўнг ихшид яшчи тезлигида девордан зарб билан ажралиб жаллод сари ташланаркан, иккала оёқлаб жаллоднинг қорнига қаттиқ тепди. Мис қопланган этик учлари жаллоднинг қорнини ёриб ташлади, зиндон деворига қон сачради. Иккинчи жаллод эсанкираб қолди, аммо Мўдтойнинг ўзи ҳам зарбдан ағдарилиб тушганини кўргач, унинг устига ташланди. Нақ юрагига санчилган машъум пичоқ Мўдтойнинг хаётини сўндирди. Жаллод чалқанча ётган жасадни юзтубан ётқизиб, калласини кесиб олди-да, тиз-тиз оқаётган мис идишга жойлагандан кейин хўжайинига кўрсатиш иссиқ қон тўхташини кутиб тургач, каллани қопкокчи учун олиб кетди.

Тонг отиши биланок Арк томидан таралган карнай садоси, унга ҳамоҳанг ноғора овози Эрши аҳолисига Довон тахтини яна Муғлар сулоласига мансуб зот эгаллаганини билдирди!

Нишон тахтга ўтирганига бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди.

Икки бақувват ёш йингит тун қоронғилигида новда замбарда озғин қарияни оташкадага олиб келишди. Бу ерга яширинча тўпланган беқлар паст овозда қариянинг

саломатлигини сўрадилар. Заутарни супадаги ёстиқлар кўйикли юмшоқ жойга авайлаб ўтказдилар. Заутар унга итоаткор, бош эгиб турган беклар елкаси оша думалок хона ўртасида ёнаётган олов томонга нимгина эгилиб, кўлларини тоблагансимон ҳаракатлантирди. Сўнг бошқалар ҳам куйи бел букиб, оловга тобинишди. Аммо улар заутардан фарқли ўларок оловнинг ёнгинасига келишганди.

Ҳамма ўз жойига ўтиргач, заутар шикаста овозда:

— Бугун эрталаб хабар топдик: Нишоннинг ўғли Хань саройида гаровга ушлаб турилганмиш! — деди.

Беклар ғазабга келишди:

— Бу қанақаси?

— Ўша ўғилчасими?

— Ҳа, ўша зумрашаси!

— У ўлдирилган дейилмовдимми? Ҳатто жасадиниям кўрсатишувди-ку?!

— Бизни алдашган экан-да, бошлаб?!

— Сотқин, ярамас! У ҳаммамизни чинжинларди отбоқарига айлантирмоқчи!

— Нишонни овохтадан бўшатмаслик керак эди ўшанда!

— Аллақачон тахтданам ағдариш керак эди уни!

— Муғўғлон ихшид бўлсин!

Заутар аста ўнг кўлини кўтарди. Бекларнинг ғалағовури тўхтади. Заутар ҳар бир сўзини танлаб-танлаб, паст овозда яна тилга кирди:

— Биз Довонни ўн минглаб ўғлонлари, қизлари қони эвазига эришган обрўни Нишон бу кирдикори билан чилпарчин қилди! Чинжинлар энди бемалол: «Мана, Довон ихшидини ўғилчаси Осмон Ўғлини кўлида гаров бўлиб турибди! Аргумоқлар юртини бўйсундирдик! Шэнбинлар энди Довон отларида қочганга етади, қувгандан қутулиб кетади! Энди шэнбинлар йўлига ғов бўла оладиган куч йўқ!»— деб жар солаверадилар. Бу уларга қўшни ҳамда узокдаги мамлакатлар, элатларни кўриқлаш учун керак! Нишон ҳам довошлиқларга, ҳам қўшни юртлар, ўғишларга қарши жиноят қилди. Бу Евузлик! У Аркни эгаллаган, анча мустаҳкам ўрнашиб олган. Довонни муқаддас тахтини поклаш лозим. Қанча тез бўлса, шунча яхши! Сизларга, беклар, улуг Ахурамазда мададкор бўлади! Эзгулик Ёмонликни енгади, Адолат Ноҳақлик устидан ғалаба қилиши шубҳасиз!

Беклар тун оғушида кент ичида кўздан ғойиб бўлдилар...

Нишон шу кеча мутлако ухлай олмади, у ўринда ётаркан, гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдариларди. Юраги каттик оғриқдан ушлаб колар, яна андак кўйиб юборгандек бўларди.

«Демак, ўғлимни узок Чанъанга олиб кетганлар. Энди уни ҳаммага, мана, отаси юборган гаров, деб кўрсатишади. Барча ўзга юртликлар мени ҳам ханларга қарам ихшид деб биладилар. Қандай шармандалик! Ўғлимни қисмати нима бўлади энди?! У тирик қайтмайди у ёқдан, барибир ўлдиришади! Улар Довонни тахт ворисини — мени якка-ягона ўғлимни ўлдирадилар! Мени ёшим ўтиб қолган, энди фарзанд кўрмайман. Эҳтимол шундай бўлиши яхшидир! Мени номимга, уруғим шаънига тушган бу доғ, теккан иснод авлодларимга мерос бўлиб қолмайди. Мени ўғлим гаровга ушлаб турилгани тўғрисидаги хабар Эршига таркаган бўлса керак ҳойнаҳой, уни барча беклар, бутун Довон аҳолиси эшитиб бўлди ёки эрта-индин бу гап улар қулоғига албатта етиб боради! Шумхабар тез таркайди. Беклар ҳозир мендан яширинча кенгаш қилаётган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Заутар нима деркин? У мени тушунармиди, менга ишонармиди!..»

Каттик дарғазаб беклар бир тўда ясовул ва човушлар билан Нишоннинг ётоғига бостириб кирганларида, у юрагини чангаллаганича жонсиз ётарди.

У ч и н ч и б о б

БИЛОҒОН ОТБОҚАР

Кўркүв ва хўрланиш ўлимдан ҳам
дахшатлироқ.
Абу Али Ибн Сино

— Сен учунам отхона тозалаб қўйдим, Жэн Чэ. Охурларга беда солдим. Бер энди, нонимни!

— Бугун яшириб қўйилган нонингни олиш учун ишладинг мен учун, шаҳар ҳокими! Эртага ўртоқлигимиз хаки мен учун ҳам, ўзинг учун ҳам отларга қарайсан! Агар кўнмасанг, бошлаб пўстагингни қоқаман! Кечкурун мендан хафа бўлма. Анави гал озрок дўппослашди сени. Энди шаҳардан иккита эмас, бешта давангини олиб келаман, эшитдингми?

Жэн Чэ беда боғлари орасига яшириб қўйган каттик арпа нонни олди-да, уни ўзи «шаҳар ҳокими» дея

лакаб кўйган отбоқарга иргитди. Фирт ўғри, бераҳм ва каззоб Жэн Чэ Довон урушида кўрсатган хизматлари учун, тўғрироғи, урушнинг бошидан охиригача иштирок этгани, ҳар қандай палидликка ҳам тайёрлиги сабабли куллиқдан озод этилган ва довон отларини яхши билиб олгани туфайли Осмон Ўғлининг сарой отхонасида қолдирилганди.

Жэн Чэ «шаҳар ҳокими» деб лакаб кўйганнинг ҳақиқий исмини Осмон Ўғли отбоқарларидан ҳеч ким билмас, ҳатто биров ундан отинг нима деб сўрамасди ҳам. Ҳамма уни шу лакаб билан атар, бу отбоқар узок Довондан эканини билишарди холос. Бу ерга унинг ўзи келиб қолганми ёки олиб келишгани билан ҳеч ким қизиқмасди. Келгинди бир отбоқарнинг қисмати билан кимнинг ҳам иши бўлсин?! Елғиз Жэн Чэгина бу одам Довон пойтахти — Эршининг беги бўлганини биларди холос, шунинг учун ҳам бошда унинг ярасига туз сепиш учун атайин «шаҳар ҳокими» деб қалака қиларди, аста-секин бу отбоқарнинг лақабига айланиб кетганди.

Бу одамни мана уч йилдирки лоақал бир марта бўлса ҳам ўз исми билан аташгани йўқ. Қанийди бирор кимса уни «Сиртлонбек» деб кўйган бўлса! Ханлик отбоқарларда яхшими-ёмонми бошпана бор, улар гоҳ-гоҳ тунаб келиш учун хотин-болачақалари ёнига кетишади. Фақат Сиртлонбеккина туну кун отхонада! Унинг уйи ҳам, иш жойи ҳам шу отхона. Фақат қабр тузата оладиган Жэн Чэ унинг донмий шериги. У безбет эрмак учун Сиртлонбекнинг жиғига теккани теккан. Дастлабки пайтларда Сиртлонбек Жэн Чэнинг ҳақорат-хўрлашларидан ўзини ҳимоя қилишга уриниб кўрди. Яккама-якка олишувда Сиртлонбек уни қилт эткизмай кўйди, аммо Жэн Чэ шаҳардан ўзига ўхшаш безориларни бошлаб келди. Сиртлонбек ноилож тақдирга тан беришга мажбур бўлди. Ўша-ўша Жэн Чэ унинг елкасига миниб олди, ҳақоратлайди, камситади, Жэн Чэнинг ўзи айтгандай, Довон отларининг гўнгига қориштириб ташлайди...

Сиртлонбек Хань кўшинининг қолдиқлари билан бирга Осмонтагига келтирилган дастлабки пайтларда унга Довоннинг бўлажак ўнгқўлбеги тарзида муомала қилдилар. Насл-насаби тугаб кетган аллақандай бир мансабдорнинг бўш қолган уйдан жой бериб, саройдаги тантанали зиёфатларга таклиф қилиб турдилар. Сиртлонбекни Хань манфаати йўлида ўз халқларини бошқаришга тайёрланаётган унинг ўзига ўхшаш ўзга юртликлар билан бирга ўтказардилар. Сиртлонбек бир неча бор

чэнсян Гун-сунь Хэ хузурида хам бўлди, ҳатто бир марта у энг олий шарафга ҳам эришди — Сиртлонбек билан шахсан У-дининг ўзи икки-уч дақиқа гаплашди.

Орадан бир йил ўтгач, Сиртлонбек учун кутилмаганда Осмон Ўғли саройининг унга нисбатан муносабати кескин ўзгарди. У, аксинча, ҳаммаси янада яхши томонга ўзгаришини кутган эди. Ахир, ханликларга кўпдан кўмакдош, бинобарин, Сиртлонбекни ўзига энг яқин кўргани сабабли шэнбинларнинг Довонга келишини орзикиб кутганини унга ошқора айтган Нишон оқибатида Довон тахтига ўтирди-ку! Нега энди ханликлар бирданига бундай ёмон томонга ўзгариб қолишди?! Наҳотки, Нишон Осмон Ўғлига ёқмай қолган бўлса?! Бирон-бир англашилмовчилик юз берган бўлиши керак! Булар аниқланганга қадар Осмон Ўғлининг Сиртлонбекка ишонмайроқ туриши турган гап. Чидашга тўғри келади. Бошқа нима ҳам илож бор?..

Сиртлонбекнинг Довонга тантана билан қайтиш умиди кўп ўтмаёқ пучга чиқди. У ёқдан нохуш хабар келди: Нишон ўлган ёки ўлдирилган. Тахтга Муғуванинг ўғли Муғўғлон ўтирибди, Чағрибек Довоннинг ўнгқўлбеги қилиб сайланибди. Демак, энди Сиртлонбекни Довонда ёдор ёки жаллоднинг ўткир пичоғи қутади холос! Бу мусофир юртда ҳам Сиртлонбекни кўп кулфатлар қутаётганди. Унга яшаётган уйни бўшатишлигини айтишди, чунки «ўнғиган бўёқларни янгилаб қўйиш керак» эмиш... Сиртлонбек шу яқин-атрофдан сувоқлари кўчиб кетган бир кулбачани аранг қидириб топди. Ҳамон омади юришишига ишонаётган Сиртлонбек, Осмон Ўғли саройидан узоқлашишни хоҳламасди. У олтин узуклари билан камчиси сопидаги олтин қопламаларни сотиб, бирмунча муддат тирикчилик ўтказди. Сотишга ҳеч нарсаси қолмаганидан кейин бир неча кун нонуштасиз қолди, тушлик учун эски таниш муҳожирларникига борарди.

Юртига қайтишни орзикиб қутаётган Сиртлонбек тирикчилик учун бирон-бир юмуш билан шуғулланиб туришга қарор қилди. Аммо умрбод пойтахт беги лавози мида бўлиб келган одам қандай қора ишни қила олади? Оддий чинжинлар ип йиғирадилар, мато тўқийдилар, кийим тикадилар, сандиқ, қути ясайдилар... Аммо Сиртлонбек бундай ишларда омигина эмас, ҳатто ниша, мокки тутиш ҳам қўлидан келмасди. Очлик азоби қундан-қун кучайиб бораётганди. Сиртлонбек чэнсян Гун-сунь Хэ билан учрашишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо уни сарой-

га якин йўлатмадилар, ҳатто калака ҳам қилдилар. Анча уриниш ва хўрланишлардан сўнг Сиртлонбек ўрта-миёна аъён билан унинг дарвозахонасида учрашди. Аъён унга Осмон Ўглининг отбоқари бўлишни тавсия этди. Шу тариқа Довоннинг донгдор бекларидан бири Осмон-таги саройи отхонасида бош отбоқарнинг ёрдамчисига айланди. Аммо бу хизмат узоқ давом этмади. Қорабайрлардан бири аллақандай номаълум касалликдан ўлгач, отхонада жанжал кўтарилди. Сиртлонбекнинг шўрига шўрва тўкилди — уни бош отбоқар ёрдамчиси лавозимидан оддий отбоқарликка тушириб, шаккок Жэн Чэга шерик қилиб қўйдилар.

Кажбахт Сиртлонбек ўзининг янги касбидан озгина бўлса ҳам кўнглига таскин қидира бошлади. Ҳаммол, мешкобчи, ер қазувчи бўлгандан кўра отларга ўт, ем бериб юриш дуруст-ку ахир! Гўнг кураганингни эса ўзингга ўхшаш отбоқарлардан бошқа ҳеч ким кўрмайди.

Аммо отхонада бўлиш кундан-кун изтиробга айлана бошлади. Бу ердаги отларнинг бир қисми Довондан келтирилганди. Сиртлонбек улушидаги отларнинг эса ҳаммаси унинг юртидан. Бу отлар Сиртлонбекка ҳар кун, ҳар нафас унинг севимли, гўзал диёрни эслатиб, дард устига чипқон бўларди. Лоақал гоҳ-гоҳ Довонни эсдан чиқариб туриши учун нима юмуш билан шуғуллансайкин? Аммо у юртини эсга олмай яшай олармикан? Ўз юрагига кулок солиб кўргач, Сиртлонбек фақат шу аргумоқлар билан қорабайрлар, шунингдек уруғи унинг узоқ элидан келтирилган бедаларгина кадрдон Довон хидини уфуриб туришига чуқур ишонч ҳосил қилди! Болалигидан эгарда ўтиришга ўрганган, от ишқибози Сиртлонбек дарҳақиқат бу ердаги Довон отларига меҳр қўйиб қолганди. У отхонада ҳеч ким йўқ пайтлари отлар билан гаплашар, уларга савол берар, улар номидан ўзи жавоб қайтарар, отларнинг бошини қучоқлаб, ёлларига кўз ёшларини дув-дув тўкарди...

Сиртлонбек тушларида тез-тез Довонни кўриб турар, аксари пайтлар у аргумоқ миниб диёрига кетаётган, шэнбинлар қувлаётган бўларди. Энг кейинги тушида у Эршида, ўз уйида, қариндош-уруғлари, ёру дўстлари даврасида ўгирганмиш. Ёстикка ёнбошлаб олиб, ҳар доимгидек викор билан суҳбатни бошқараётганмиш. Бирдан гоҳ Мўдтой, гоҳ заутар пайдо бўла бошлашди. Чақирлар Сиртлонбекни аллақаяққа судрадилар, аммо у чақирлар қўлидан чиқиб кетишга уриниб, Нишон билан марҳум тоғаси — Кубанинг вазоҳатли бегини ёрдамга

чакирди... Сиртлонбек ўз кичкириғидан уйғониб кетди. У совук терга ботиб, юраги каттиқ ураётган алфозда отхонадаги беда нўшхиртлари уюми устида ағанаб ётарди. Сиртлонбек бундан олдин ҳам ўзининг кўрқинчли тушидан бакириб уйғонган холлар бўлганди. Одатда бундай пайтлар Жэн Чэ уни «нега ўкирасан, уйғотиб юбординг» деб тепар, оғзига келган ҳақорат сўзлар билан сўкиб, юзига тупларди. Сиртлонбек пик-пик йиғлаб, ўзини мушт, тепкилардан пана қилганча қисматини лаънатларди. Агар у яна қайта туғилса, ҳеч қачон, ҳар қандай шароитда ҳам сотқинлик йўлига кирмасди. Бордию тасодифан асирга тушиб қолса, хув ўша Эрши бўсағасида уни хоинлиги учун сўкишган икки чакир каби оёқлари арраланса ҳам ёв томонга ўтмас, душманга сир айтмасди. Бундай пайтларда гоҳ-гоҳ унинг калласига «ахир ҳозир ҳам ўзингни ўзинг ўлдиршинг мумкин, ҳеч ким халакит бермайди-ку бунга» деган фикр келиб қоларди. Аммо Сиртлонбек бу ниятидан қайтишга дарҳол бирор баҳона топарди. У қандай бўлмасин, ҳар қандай хўрликларга ҳам чидаб, албатта Довонга қайтиб бориши, душман юртида бошидан кечирган кулфатларини юртошларига айтиб бериши керак. Айтиб беришгина эмас, у ўз уруғдошлари, жами довонликларни сира-сира она юрт хойни бўлмасликка чакиради!

Ҳамма нарсада бўлганидек сабр-қаноатда ҳам чегара бор. Сиртлонбек бир куни хўрликларга бардош беролмай, Осмон Уғлининг отхонасини тарк этиб, бошқа ерда тирикчилик қила бошлади. Аммо кўп ўтмаёқ уни излаб топиб, каттиқ савалашгач, яна ўша отхонага қайтариб келтирдилар. У кетган захотиёқ отхонадаги ўрнини ҳеч ким босолмаслиги маълум бўлиб қолганди. Чинжин отбоқарлар жодиди беда қирқишни анча ўрганган бўлсалар ҳам, лекин улар Довон отларининг қонини сўрадиган сўналарни қаерга қўнганини билиб, тутиб олишда нўноклик қилишар, Сиртлонбекка тенг келолмас эдилар. Шу тарика Сиртлонбек «билагон отбоқар» лақабини орттирди!

Чанъанда узок кунботар мамлакатлари — Бактриёна, Парфиёна ва бошқа юртлардан келтирилган отларнинг шаҳардан ташқаридаги майдонда ўтказиладиган кўриги яна тез-тез такрорланадиган бўлиб қолган эди. Сиртлонбекнинг мохир чавандозлиги бу ерда ҳам жуда қўл кела бошлаганди. Аммо гаровга ушлаб турилган шахзодалардан айримлари саройдаги зиёфатларда бирга ўтирадиган эски синашталарини таниб қолишди. Гаров-

даги шахзодалар орасида: «Ханликлар барча доvonликларни Осмон Уғлининг йилкичиларига айлантиролмаган бўлсалар ҳам улардан биттасини отбоқар қила олишибди!»— деган гап тарқади. Бошка бировлари: «Юрт хоини охир-оқибат шу кўйга тушар экан-да!»— кабилидаги фикрга бора бошладилар. Бу гаплар чэнсян Гун-сунь Хэнинг қулоғига бориб етди. Сиртлонбек дарҳол Осмон Уғлининг отхонасидан қувиб юборилди.

Сиртлонбек очдан ўлмаслик учун энди дуч келган ишни бажаришга мажбур эди. У ҳар кун янги-янги хўжайинга ёлланар: кудуқ казир, ўтин, сув ташир, халажойларни тозаларди... Ночорлик силласини қурутган Сиртлонбек бир гал имкониятини ҳисобга олмай қандайдир зил-замбил юкни даст кўтараётиб, белини майиб қилиб олди. У анча қариган, белини букчайтириб, маймаклана-маймаклана аранг оёғини судраб босадиган бўлиб қолди. Сиртлонбек ҳақиқий аянчли ҳаёт энди бошланаётганини тушунди.

Чанъан бозоридаги аттору бакқол, савдогару хунаромандлар орасида Осмон Уғли отхонасидан қувиб юборилган мусофир отбоқар, бошпанасиз дайди, ишга яроксиз ногиронни танимаган одам йўқ эди! У қайси дўконча ёнига борса, жирканиб қарши олишар, бирон нарсани ўмариб кетмасин ёки савдога халақит бермасин деб ҳайдаб юборишарди. Баъзан уни бирон дўкондор жаҳл билан қаттиқ нари итариб юборар, жулдирвоки дайдини ҳеч ким ётган жойидан тургазиб қўймас, қўл теккизишга жирканиб, четроқдан ўтиб кетишарди. Битта-яримта раҳмдил, инсофлироқ одамлар дайдининг исқирт сопол косасига пича суюқ овқат қуйиб кетишар, қўлига бирор бурда нон ёки бир-икки сиким қайнатилган гуручми, тарикми берардилар. Сиртлонбек садақани ювиксиз, чарс-чарс ёрилган қўллари билан олиб, апил-тапил оғзига солар, буламик юкни косадан сидириб олиб, бармоқларини яларди... Бундай «текин овқат» ҳаммавақт ҳам бўлавермасди. Шундай пайтлар Сиртлонбек ўзича бирор масхарабозлик кўрсатишга киришарди. Чанъаннинг катта бозорида текин томоша ишкибозлари ҳам топилиб қоларди. Улар дайди масхарабозга пича емиш бериб, найаки торттирардилар. Наша кайфидаги Сиртлонбек ердан бир чимдим қурик от гўнғини олиб, узок ҳидлар, сўнг калласини баланд кўтариб, майишиқ белига қўлларини тираган киёфада отсимон ирғишлаб, кишнай бошларди... «Э, Довон аргумоғи шунақа ирғишлаб, киш-

нар экан-да!» дея кахкаха уриб кулишарди атрофдагилар.

Мана ҳозир ҳам Сиртлонбек одатдагидек дўкон расталари ёкалаб кетяпти. Улфатлари билан овқатланиб, ўтирган дўкондор уни имлаб чакирди. Сиртлонбек якин келгач, дўкондор унга бир сиқим кайнатилган гуруч берди. Дайди гуручни чайнаб ютар-ютмас, унга чилим узатилди. Ҳамма бало шундан бошланди. Қори оч Сиртлонбекни бу гал наша каттик элитиб қолди. У оёғида базўр турган кўйи сакрашга ҳаракат қилиб кўрдию, аммо шу заҳоти ерга ағдарилиб, хушидан кетди. Тўпланган бекорчилар бошда дайди бирон-бир янги масхарабозлик қияпти шекилли, деб ўйладилар, аммо «Довон оти» хушсизланганини кўришгач, тарқалиб кетишди. Дўкондор ҳам дўқонини ёпиб, уйига равона бўлди. Кечкурун фаррошлар Сиртлонбекни судраб одатда у тунайдиган пана жойга элтиб қўйишди. Сиртлонбек ярим тунда устига қандайдир иссиқ суюқлик қуйиладиганидан ўзига келди. Кўзини очиб, тепасида кайфи тарақ чинжин тебрана-тебрана мустаҳоб қилаётганини кўрди.

— Етар, бас!..— дея овози борича бақирган Сиртлонбек шартта ўрнидан туриб, бир ҳамла билан маст чинжини ерга ағдарди. Қарахт чинжин бошини сарак-сарак қилгач, янада қулайроқ ётиб олди. Сиртлонбек кўз қорачиғидай асраб келаётган, эски латтага ўроғли Довон пичоғини қўйишдан олди-да, гўдранаётган чинжининг устига минаркан, оғзини бир қўли қапти билан босган кўйи юрагига кетма-кет тиг санчди... Кейин у қурбонининг кийимига артган пичоғини яна латтага ўрагач, қўйиғига яширди. Сўнгра Сиртлонбек тевааракка аланглай-аланглай қачонлардир Осмон Ўғлининг паноҳидалиқ пайтлари яшаган ховли сари йўналди. У майиб бели ҳам тузалгандай тетик ва бардам одимларди.

Мана, таниш дарвоза. Кекса қоровул ҳар доимгидек хуррак отяпти. Сиртлонбек эшик лўқидонини ташқаридан қандай қилиб суришни яхши биларди. У ховлига киргач, дуч келган одамдан сўради:

— Довон шахзодаси қайси хонада?

Чамаси ханликлар тилини чала билладиган ховлидаги одам қўл ишораси билан илгари Сиртлонбекнинг ўзи яшаган хонани кўрсатди. У шифти куббасмон хонага оёқ учида аста кириб борди. Пастаккина тахта супадада Нишоннинг ўн икки ёшли ўғли ухлаб ётарди. Токчада пиликли чироқ ёниб турарди, шахзода эндигина ухлаган шекилли, чироқни ўчиришни ҳам унутганди.

— Яхшиям ухлаб колган экансан, довонлигим!— деди шивирлаб Сиртлонбек. У кўйнидаги пичоғини олиб, маҳкам ушлаганича шахзода ёнига аста чўкка тушди.— Сени сираям айбинг йўқ. Улуғ Ахурамазда котиллигим учун кечирсин! Ҳамма айб отанг Нишонда! Уни ўчини сендан оламан!

Ўспирин кимирлаб, чап томонига ағдарилди.

— Ёқимли юзингни мендан тескари ўгирганинг яхши бўлди,— пичирлади Сиртлонбек.— Сен гўдаклигингдан, мен бўлсам кўрқок, номардлигим сабабли — иккаламизам Довон шаънига иснод келтиряпмиз. Она юртимизни асоратга солишда фойдаланиш учун сени бу ерда ушлаб туришибди. Сени ўлдириб, Осмон Ўғлини Довонга юборажак кўғирчок ҳукмдордан маҳрум этаман!

Сиртлонбек чирокни пуфлаб ўчирди. Қоронғида ўспириннинг охириги хириллаши эшитилди...

— Эй, улуғ Ахурамазда!— баралла хитоб қилди энди Сиртлонбек.— Менга тушунтиришларича одамни танаси билан суякларни ерда колса ҳам, жонини сен ўзинг Осмонга, ўз ҳузурингга қайта чақириб олармишсан. Сўнг уни яна бошқа одам, янги туғилган чақалоқ танасига киритиб, ерга юбораркансан. Агар шу тўғри бўлса, мени жонимни Довон аёли жисмига жойласанг, токи мен қайта дунёга келай... Ушанда она юрт душманларига қарши қандай курашиш кераклигини яхши биламан! Шунда... диёр сотқини эмас, Довоннинг содиқ ўғли бўламан! Бизни... ҳаммамизни яратган улуғ Ахурамазда, мени жонимни қабул эт!

Сиртлонбек шундай дея ўзининг кўксига ҳам пичок урди. Энди ўриндикда икки довонликнинг жасади чўзилиб ётарди.

Тўртинчи боб

ИНҚИРОЗНИНГ БОШИ

Кичикрок дўнглик устига тикилган кўп қиррали шойн чодир тепасида Сарик аждар тасвирли байроқ чўл шабадасида хилпирайди. Теварак-атрофдаги кўм-кўк ўтлоқда шэнбинларнинг оддий чодирлари ястаниб ётибди. Узоқда пастак тоғ тизмалари кўзга чалинади. Осмон Ўғлининг бу ерларда кўп марта бўлган элчилари билан ҳарбий саркардалари мазкур хун тоғларига ханча Фушань номи беришганди.

Ли Гуан-лининг фикрича, шахсан шаньюй бошчили-

гидаги хун кўшинининг асосий кучлари ҳозир Фушань тоғининг нариги томонида бўлиши керак. Унинг, Ли Гуан-лининг оркасида эса шэнбинларнинг чекиниш йўлини кесиб кўйган ва уларни Жицзюй дарёсидаги кечувга яқинлашишларига тўсқинлик қилаётган гуруҳларгина бор ҳоло. Уч кун давом этган қақшатқич жанг оқибатида етмиш мингли шэнбин — кўшиндан ҳозир йнгирма минггача жангчи қолган. Аммо Ли Гуан-ли Жицзюй сохилларида қанча хун нобуд бўлганини билмайди. Унга фақат бир нарса, яъни хунлар ҳам биздан кам талафот кўрмаган бўлишлари керак, деган фикр хиёл далда берарди. Агар шундай бўлса, бу қопқондан амал-тақал чиқиб кетиш мумкин.

Цзянцзюнь Ли Гуан-ли чодирда бир ўзи оёғини чалиштириб ўтирибди. Унинг қаршисида юришларда доимий ҳамроҳи бўлган эски шойи ўрамлари — Сунь-цзининг битиклари тартибсиз сочилиб ётибди. Ли Гуан-ли битиклардан кераклиларини олди-да, овоз чиқариб ўқий бошлади:

—«Агар юз минг кишилик кўшин оёққа тургазилса, минг ли масофага юриш бошласа... йўлда қаттиқ хорийди... етти юз минг хонадон тирикчилигидан қалғийди... халқнинг мол-мулки ўндан еттига камаяди...»

Ли Гуан-ли бу сўзларни ёддан билишига қарамай, кейинги кунларда уларни қайта-қайта ўқиб чиқди. Яна бошқа бир шойи ўрами ҳам унга жуда таниш. Цзянцзюньнинг нигоҳи ўша ўрамдаги иероглифлар устидан югуриб ўта бошлади. Керакли жойни топганига ишонч ҳосил қилгач, у гўё чодирда кўп одам ўтирибди-ю, Сун-цзининг сўзларини ҳамма эшитиши керакдай балад овозда ўқий бошлади.

—«Узоқ давом этган уруш ҳеч қачон давлатга фойда келтирмаган. Шунинг учун қимда-қим урушдан келадиган зарарни охиригача тушуниб етмаса, ундай киши тушуна олмайдики...»

Ли Гуан-ли давомини ўқимади. Чамаси, уни ташвишга солаётган ўйлар учун Сун-цзи сўзларининг ўқилган қисми кифоя қиларди.

Ли Гуан-ли шойи ўрамларини қўлида ушлаганича чодир куббасининг бир нуқтасига тикилиб қолди. «Биз суннулар ерининг ярмидан кўпини тортиб олдик, шимолга узоқ, жуда узоқ ичкариладик! Улар билан яна урушаверишимиз керакми, бундай қилиш биз учун фойдалими? Мана ўттиз икки йилдирки, биз Шимолда, Жанубда, Шарқда, Ғарбда деярли тўхтовсиз уруш олиб бор-

япмиз! Ҳатто саройдагилар орасида ҳам ахир халқни бутунлай кашшоқ аҳволга солиб қўйдик-ку, деювчилар топиладиган бўлиб қолди. Одатдаги йиллик олиқ-солиқлар устига ҳар бир хонадондан ўттиз кумуш танга йиғиштириш давом этаверса, бундай юкка деҳқонлар билан хунармандларнинг бели дош берармикан? Сарой аъёнлари ташвиш қила бошладилар: қора халқ бирдан бош кўтариб қолса нима бўлади?! Чин ҳукмронлиги сингари Хань давлати ҳам парчаланиб кетмасмикан? У ҳолда, ҳамма нарсадан — ердан ҳам, қуллардан ҳам, олтину саройлардан ҳам, шон-шуҳратдан ҳам маҳрум бўлишга тўғри келади!»

Чодирнинг эшиги рўпарасида бош буцую кўринди.

— Нима гап?

— Сяовэй билан айғоқчи келишди.

— Аввал айғоқчи кирсин!

— Гапир! — деди цзянцзюнь кўрқа-писа яқинлашиб келаётган кишига.

— Шэнбинлар уруш қилишни истамайдилар...

— Ҳаммасини айтавер!

— Кўплар сюннуларга асир тушиш пайнда.

— Нима учун?

— Сюннулар уларни ўлдириб юборишмасмиш, уларни қўлида экин-тикин қилиб кун кўрармишлар.

— Улар ҳақ! Сюннуларга деҳқонлар керак.

Айғоқчи ҳайрон бўлди. Хонлиқ ниятидаги шэнбинларнинг фикрини цзянцзюнь маъқуллаётгани қандай бўлди?! Қиноя қилмаяптимикин?

— Чикавер! Шэнбинлар кайфиятидаги озгина ўзгаришдан ҳам дарҳол бизни хабардор қил.

Ичкарига қаттиқ ташвишланётган сяовэй кириб келди.

— Сюннулар бу томонга бостириб келяптилар, демокчимисан? — савол берди цзянцзюнь.

— Аллақачон иккала қанотимизни олисдан қуршаб улгурдилар!

— Демак, сюннулар... — кейинги сўзларни Ли Гуанли тилига чиқармай, ичида ўйлай бошлади: «Демак, сюннулар яна мени қуршаб олдилар! Чамаси, мен бу шум тақдирга чап беролмайман шекилли. Она қорнидалигимдаёқ Осмоннинг ўзи менга бу қисматни белгилаб қўйган бўлиши керак, мени сюннулар ерига қайта-қайта юбориш орқали Осмон Ўғли яратганининг продасини юзага чиқаришга шаронт яратиб беряпти холос!..»

Ли Гуанли ўзинга келиб, сяовэйга синовчан назар ташлади.

— Буйрук бўладими?— сўради сяовэй.

— Кейин!..

Сяовэй айгокчидан ҳам баттар таажжубланган киёфада чодирдан ташқарига чиқди.

Ли Гуан-ли холи колгач, яна оғир ўйга толди. Осмон-таги саройида бирор мамлакатга кўшин юборишдан олдин ҳар доим фол очдирадилар. Бу гал ҳам бир неча кун давомида тошбакага, юлдузларга, хавога қараб фол очувчилар, мусофир афсунгарлар бир-бирларига навбат бермай, сюннуларга қарши юборилаётган шэнбинлар шу пайтгача ҳеч кимга насиб этмаган галабага эришишларини олдиндан каромат қилдилар. Қани ўша галаба? Довонга юриш бошлашдан олдин қўлга киритилиши орзу қилинган аргумоклар қаерда? Довондан қайтиб келишганига ҳаммаси бўлиб ўн икки йил ўтди ҳолос, аммо бутун кенг Осмонтагида ҳам лоақал мингта аргумок топилмайди! Агар ҳозир доvon аргумоклари шэнбинлар тагида бўлганида бизни бу ерда сюннулар қуршаб улгурмасдан олдинок уларнинг таъкибидан қутулиб кетардик... Хўш, сўнг нима бўларди? У ҳолда Ханин яна бир марта шарманда қилган, қочиб қутулишга мохир Эрши цзянцзюнни Чанъанда нима кутарди? Жазо, шармандаларча, аёвсиз жазо, дор кутарди! Аммо сюннулар билан ҳозир, бу ерда, уларнинг ери ичкарисида, бизни қуршаб олган шаронгта яна бир жанг қилиш ҳам ҳалокат, ўлим!.. Нима учун, қандай муқаддас мақсад йўлида зарур бундай ўлим?! Қандай мақсад билан, нима учун яшайман? Тўхтовсиз, кераги йўқ урушлар учунми?.. Сюннуларга таслим бўлайми? Чанъанда мени нима деб ўйлашади унда?! Бошқа цзянцзюнлар, жухоу, дафулар нима дейишаркин? Нима дейишса деяверишени! Ахир, Ли Лан ҳам иложсиз колгач, бундан бир неча йил олдин сюннуларга таслим бўлган-ку! Тўғри, уни койидилар, лаънатладилар, шаънига турли ҳақоратлар ёғдирдилар. Аммо саройида унинг ҳолатини тушуниб, зимдан оклаганлар ҳам топилди. Ли Лан донгдор ва тажрибали цзянцзюнь бўлган, аммо бу гал жангда енгилиши унинг айби эмас, деди-ку тайшигун Сима Цянь. Тўғри, бундай дадил фикри учун Сима Цянь жазосини олди. Уни сазойи қилдилар, бичиб ташладилар, сўнг ипак қуртлари урчитиладиган қоронги, зах хонага қамаб қўйдилар. Тўхтовсиз уруш олиб боришнинг бемаънилигини бошқалардан олдинроқ тушунган ва бу ҳақда очикдан-очик гапиргани учун Сима Цянь жазоланди. Кейинча уни кечирдилар.

Ли Гуан-ли бошига тушган кулфат тўғрисида Сима

Цяннинг ўзи айтган сўзларни эслашга ҳаракат қилди. «Баданим гоҳ тошдек, гоҳ ёғочдек котиб қолади. Чуқур, зимистон зиндонга ташландим. Қамок қоровули менинг бирдан-бир кам учрашадиган суҳбатдошим».

Ли Гуан-ли бош бушойга йўл бошловчилар билан тилмочларни тўплашни буюрди.

— Тез тўпланишсин! — тақрорлади у чодир эшигига бориб қолган бош бушойнинг орқасидан.

Ўн чоғли йўл бошловчилар билан ўтказилган суҳбат қискагина бўлди. Улар шу заҳотиёқ шэнбинлар қароргоҳидан атрофга от кўйиб кетдилар.

Эртасига тонг ёришгандан бошлаб шэнбинлар қуролларини жой-жойида қолдириб, кичик-кичик ёв отлиқлари назоратида хун ерларининг ичкараси томон кета бошладилар.

Шаньюй Ли Гуан-лини асир цянцзюнь сифатида эмас, балки биродаларча қучоқ очиб қарши олди...

Ли Гуан-ли бу кўйган қадамнинг оқибатини тўлиқ тасаввур этолмаганди. Чанъанда унинг ўғли Ли Цзюй-ли, укалари Ли Ян-нянь билан Ли Цзиларни оғир ўлим жазосига ҳукм қилдилар.

Ли Гуан-ли бу аламли изтиробга чидай олмай, ўзини-ўзи ўлдирди. Хунлар уни тантана ва чуқур эҳтиром билан дафн этдилар.

Бешинчи боб

ОРАДАН БИР НЕЧА ЎН ЙИЛ ЎТГАЧ

Кушонлар Туячиларнинг бошқа тўрт эли — сюми, шуанми, сисе ва думи устидан аллақачоноқ ҳукмрон бўлиб олганлар. Катта Туячиларнинг қурултойларида кушон хонлари ҳар доим ҳокон қилиб сайланадиган бўлиб қолган. Йиллар, ўн йилликлар ўтиб борарди... Ханликлар тилида Юечжи деб аталган Туячилар энди кушонлар деб аталадиган бўлди. Аммо Хань элчилари, савдогарлари, тарихчилари уларни илгаригидек Юечжи (Туячи) деб аташда давом этдилар.

Кушонлар (Туячилар) тили Қангха, Сўғд ва Довонда яшовчи аксари халқлар тили билан умумий ўзакка эгаллиги ва урф-одатларининг муштараклиги туфайли улар бу мамлакатлардаги ўтроқ, яримўтроқ ва кўчманчи уруғлар, қабилалар, элатлар билан кўпроқ яқинлашиб, араллашиб, чатишиб борди. Бундай бирлашишда мустаҳкамланиб бораётган савдо ва хўжалик алоқаларидан таш-

қари, авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб келаётган ҳар эл, қабилла оқсоқоллари айтиб берадиган ярим афсонавий тарихий қиссалар, дostonлар, ривоятларнинг ҳам роли катта бўлди: Кушонлар (Туячилар) ҳам, бу ердаги ўғишлар ҳам бир отадан тарқаган, аммо Туячилар ўн-ўн беш ота умри давомида серўт яйловлар қидириб, Қорақум билан Ҳинган тоғлари орасидаги поёнсиз кенгликларда сарсари, тўхтовсиз кўчиб юрганлар. Халқ хотираси, тарихий тақдир бирлиги ҳисси қанғхаликлар, хваразеймликлар, сўғдликлар, девонликлар, бактриёналикларга... кўшонлар етакчилигида ягона давлат бўлиб бирлашишга ёрдам берди. Вужудга келган тарихий-сиёсий вазиятлар таъсирида тудунлар, тархунлар, шохлар, ихшидлар айрим ҳолларда мутлақо тинч йўл билан, бошқа вақтлар кўп кон тўкишсиз кушон хонларини ўз ҳоконлари деб тан олишга мажбур бўлдилар. Кушон давлати тахтида Қудзули Кадфис ва унинг ўғли ўтирган даврда Цзибинь (ҳозирги Кобул) ва Ҳиндикуш тоғи жанубидаги Пуду (Парапамисад) ўлкасини ҳам ўз ичига олувчи Орол денгизидан то Ганг дарёси соҳилларигача жойлашган ерлардаги эллар, халқлар ва қабилалар ягона, қудратли ярим ўтроқ-ярим кўчманчи давлатга бирлашдилар. Бундай бирлашишда ханликлар доимий таҳликалари билан «кўмаклашдилар», мазкур жараёни тезлатдилар.

Кушонлар подшоси Канишка даврида қанғхлар, до-вонликлар, сўғдийлар, хваразеймликлар, бактриёналиклардан ташкил топган кўшинлар, Пуду, Цзибин, Ҳинд ва бошқа кўп халқлар, мамлакатларнинг жангчилари Тарим дарёси ҳавзаси ва Лобнор кўли атрофидаги давлатларни озод этиш учун Хань билан ҳал қилувчи шиддатли кураш бошладилар. Бань Чао кўмондонлигидаги шэнбинлар билан аёвсиз жанглар олиб бордилар. Тарим ва Черчен дарёлари ҳавзасидаги Қашгар, Еркент, Хўтон, Оксув, Хоми ва бошқа шаҳарлар, вилоятлар бир неча марта қўлдан-қўлга ўтгач, тўлиқ озод этилиб, шэнбинлардан тозаланди. Қардош элатлар ва халқлар кўмагида гаогюй аталмиш уйғурлар ханликларни ўзларининг муқаддас она тупроқларидан қувиб чиқардилар. Шарқий Туркистон тўлиғича яна уйғурларнинг тасарруфига ўтди. Дуньхуан яқинидаги биргина кичик кент Хань асоратида қолди ҳолос.

Сариқ аждарнинг ғарбга босқини тўхтатилган эди. Аммо у, Сариқ аждар қачонлардир мутлақо ювош, зарарсиз, ҳатто кишиларга меҳрибон ва наф келтирувчи махлуқ бўлганини эслармикин?!

Хитойликлар қадимги аждодларининг буюк ҳаёли Сарик аждарни сув мўллиги ва ҳосилдорлик рамзи тариқасида яратган.

Бутун кенг Қадимги Шарқда бўлгани сингари, Хитойда ҳам кургоқчилик ва серсув, киши иссиқ ва совуқ, ҳосилдор ва кам ҳосил йилларнинг ўн наққи йил мобайнида даврий такрорланишини билганлар. Бу йилларнинг ҳар бири қайсидир ҳайвон учун қулай бўлган. Бора-бора у йилларни ҳайвонлар номи билан атай бошлаганлар. Шу тариқа сичқон, мол, йўлбарс, қуён, аждар, илон, от, кўй, маймун, товуқ, ит ва тўнғиз йиллари келиб чиққан.

Энг серсув йилни қадимги хитойликлар тошқин дарёларда жавлон уриб юрадиган баҳайбат махлуқ — аждар йили деб атаганлар. Улар аждар йилини катта орзу-умидлар билан кутганлар ва у йил кириб келганда қувонганлар. Аждар йилида, одатда, деҳқонлар мўл ҳосил кўтарганлар, чорвадорлар подаларни серўт яйловларда боққанлар... Шу сабабдан аждар йилини энг бахтли йил деб ҳисоблаганлар. Хитойликларнинг аждодлари аждарни одамларга фойда келтирувчи ювош махлуқ деб эъзозлашлари ва илоҳийлаштиришлари ана шундан. Шу тўғрисида, Сарик аждар байсинлар — оддий хитой кишилари назарида сеvimли махлуққа айланиб кетган.

Қора ерни қариқлаб меҳнат қилувчилар тақдирини ҳал этувчи ҳукмронлар халқ томонидан Сарик аждарга бу қадар меҳр қўйилиши ва илтифот кўрсатилишидан ўз империяларини кенгайтириш, ҳокимиятларини мустаҳкамлаш ва сулолалари шон-шуҳратини кўтариш учун фойдаланиш йўлини тутганлар. Осмон Ўғиллари агар қўшнилари байроғига Сарик аждар тасвири чизилса, ҳарбий либос кийдирилган оддий ханликларни яқин ва узок мамлакатларга юбориш осон бўлишини билганлар.

Хитойликларнинг қадимги аждодлари кишиларга зарар келтирмайдиган ва ювош махлуқ деб тасаввур этган Сарик аждарнинг бошқа халқларга нисбатан улуғ Хань устуңлиги сиёсати ва ўзгалар ерини босиб олиш рамзига айланиши ана шундай келиб чиққан.

Мана энди маккор ва суқ Сарик аждар орқага чекинишга мажбур бўлди. «Аммо у тинч ётармикан ўз инида? — ўйлашарди довоңликлар. — Яна қўшнилари ерига ҳамла қилишга уришиб кўрмасмикан? Сарик аждарнинг бундай қилиш-қилмаслиги унинг босқинчилиги йўлига қўшни ва на фақат қўшни халқлар томонидан казиб қўйиладиган чоҳнинг чуқурлигига, кўтариб қўйиладиган тўсикнинг нақадар мустаҳкамлигига боғлиқ!»

СЎНГСЎЗ

АФСОНАЛАРГА БОЙ ҚАБР

Барча ранглар ўчса ҳам коннинг ранги
ўчмайди.
Кадимги ҳикматдан

Роман тугади. Андижондаги дўстларимдан бири қўл-ёзмани ўкиб чиққач, телефон қилиб, мен тасвирлаган жойларнинг баъзиларига биргаликда саёҳат қилишни таклиф этди.

Китоб устида ишлаган йилларим тарихий манбаларни, воқеалар содир бўлган жойларни ўрганиб, материал тўплаб юрарканман, у ерларда кўп марталаб бўлдим, сон-саноксиз кўрғон харобалари, қирлар, даралар, майдонларни бошдан-охир кезиб чиқдим. Аммо шунга қарамай, дўстимнинг таклифини рад этишга тилим бормади. Асарга нукта қўйилгандан сўнг ҳам яна бир бор (бу ҳам ҳали охиригиси бўлмаса керак!) мен учун кадрдон бўлиб қолган ўша жойларни кўриш иштиёқида ёна бошладим. Юрагимга жуда яқин, ўз наздимда энди тўлик шаклланиб, ўша узок ўтмишда яшаган, курашчан, изтироб чеккан қаҳрамонларимни китобда тасвирланган жасорат майдонларида кўз ўнгимдан ўтказгим келди.

Дўстим билан Андижон аэропортида учрашиб, унинг машинасида Марҳамат райони марказига йўл олдик. У ерда Эршининг ички кўрғони харобалари ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Мудофаа минораларининг ўрни аниқ билиниб турибди, улар орасидаги масофани ўлчаш, катта-кичиклигини бир қадар аниқлаш мумкин. Арк саройи ўрни ҳам кўзга яққол ташланади... Шунча асрлар ўтган бўлса ҳам катта ва кичик ҳовузлар қаерда бўлганини хатосиз белгилаш мумкин. Худди мана шу ерда аждодларимиз қирқ кеча-кундуз шэнбинлар хужумини қайтариб, уларни ички кентга киритмаганлар, босқинчиларни камалдан воз кечишга мажбур қилганлар. Сўнг уларни она тупроқдан қувиб юборганлар.

Марҳаматдан жўнадик. Йўлимизда дастлаб учраган шаҳарча Аравон бўлди. Бу Қирғизистоннинг Ҷш областига қарашли шу номдаги районнинг маркази. Қайиқсимон шаклли Фарғона водийси — атрофини қорли тоғлар қуршаган кўҳна Довон мамлакатининг ерлари ҳозирда уч иттифоқдош республикага: юкори, шарқий қисми Қирғизистонга, ўртаси Ўзбекистонга ва ғарб томони Тожикистонга қарашли. Узок ўтмиш воқеалари ҳозирги Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг умумий территориясида содир бўлган, уларнинг аждодлари деярли йиғирма бир аср аввал Хань босқинчиларига қарши биргаликда қурашганлар. У даврни бизнинг замонамиздан жуда узокда, асрлар қаърида деб билишга одатланиб қолганмиз. Тўғри, орадан озмунча йиллар ўтгани йўқ. Агар бир асрда уч авлод умр кечиради деб ҳисобласак (бу инсоннинг фаол ҳаёт даври), йиғирма бир аср мобайнида атиги олтмиш икки авлод ўтган ҳолос! Олтмиш икки кишини бир сафга тизиб кўринг: унча узун саф ҳосил бўлмайди. Хань босқинчиларини муқаддас она тупроғимиздан қувиб юборишда мислсиз шижоат кўрсатган фидокорлар, довьюрак, баҳодир ота-боболаримиз, биби-момоларимиз биздан жуда узок, тасаввур этиб бўлмас даражада узок кишилар эмас! Тарихнинг бу бўлагиде Туячилар (Юечжилар), кейинчароқ Кушонлар деб номланган катта халқ туркий ва суғдий тилда сўзлашувчи доволликлар, суғдийлар, Қорақум ва Каспий бўйи аланлари, пуштунлар, хиндлар ва бошқалар билан чатишиб кетганлар. Улкан территорияда яшовчи кўп сонли, турлитуман ўғишлар (қабилалар), элатларни ўз ичига олган Қангх номли халқ Сирдарёнинг ўнг ва чап қирғоғидаги ўзбекларга, козоқларга, қорақалпоқларга айланди, уйғурлар билан аралашиб кетди. Музламаскўл (Иссиқкўл) атрофларидан ва Олатов этақларидаги яйловлардан хирхиз ўғиши бошчилигида ҳеч қаёққа силжимаган усунлар қисми кейинроқ бориб қирғиз деб аталадиган бўлди, усунларнинг яна бир қисми эса бошқа қадимий кўчманчи элатлар билан бирга шу ерларда яшовчи ўтсроқ халқлар билан, жумладан, доволликлар билан ўзаро сингишиб кетди! Алан, Об, Арғу, Аристой ўғишларининг катта бирлашмаларини тақдири ҳам худди шундай бўлди. Турли даврларда тарих майдонига чиққан ўғишлар бу халқларнинг навбатдаги авлодларига ўз номларини бериб келдилар. Тарихнинг турли даврларида турли-туман номлар билан аталган қадимги қабилалар мутлақо йўқ бўлиб кетган эмаслар, шунингдек, осмон-

дан мутлақо янги халқлар — одамлар ёмгирдек ёғилмаган-ку ахир! Қабилалар, уруғларнинг гоҳ у, гоҳ бу ном олиб, янги-янги уюшмалар — халқлар таркибига кириб туриши бузилган эски иморат гиштларининг янги биноларда бемалол ишлатаверишлишини эслатади! Ҳа, туячилар, кушонлар, қангхлар, хунлар, усунлар, сўғдийлар, доволликлар, арғулар, облар, аристойлар, аланларнинг... олтмиш иккинчи, олтмиш учинчи, олтмиш тўртинчи... авлоди — бугунги ва эртанги ўзбеклар, қирғизлар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқлар, тожиклар, озарбайжонлар, татарлар, бошқирлар, уйғурлар, мўғуллар, туваликлар, қалмиқлардир!..

Аравон узра Айирмочтош деб аталган тоғ алоҳида қад кўтариб турибди. Ундан нарироқда Чилустун тоғ тизмаси. Хань кўшинини бир неча кунга тўхтатиб қола олган қакшатқич жанглари худди шу ерда бўлган.

Мана, биз Окбўйра сойи устидан ўтиб боряпмиз. Ўша узоқ даврда Хань кўшинининг минглик илғорига қаттиқ қаршилиқ кўрсатишда доволликларга қулайлик туғдирган, минг-минглаб одамлар қони оқиб тушган бу сой ҳозир хотиржам оқиб ётибди.

Биз Ўш-Фрунзе магистраль йўли қисмига чиқиб олгач, Жалолобод тўғрисида ўтиб боряпмиз. Хань кўшинининг қолдиқлари шармандаларча орқага чекинишга мажбур бўлганининг тилсиз гувоҳи бўлган ўша қадимги, жуда қадимги Кўгорт йўли шу ердан, мана шу шаҳар орқали ўтади.

Бирор соат чамаси ўрта тезликда йўл босгач, биз Моси қишлоғига етиб келдик. Босқинчиларга аргумоқлар жўнатишдан бош тортган довурак йилкичилар худди шу ерда қанчалаб шэнбинлар қонини отлар қонига аралаштириб юборганлар. Тоғлик оддий йилкичи йигитлар фавқулодда шиддаткорлик намоеън этиб, ҳарбий жасорат кўрсатганлар ва ўз халқларининг қаҳрамонлик тарихида ўчмас из қолдира олганлар!

Қирғистоннинг қончилар шаҳри Тошкўмирга яқин жойда мозийда Йенчу Ўғўз деб номланган асов Норин дарёси тоғ қисқларидан водий кенгликларига отилиб чиқади. Асарда тилга олинган биринчи кўприк ўрнида, тахминан унга яқин жойда, ҳозирги замон кўприги қурилган. Биз ўша қадимги, шубҳасизки, кенгайтирилган, тақомиллаштирилган, битум ётқизикли текис йўлдан боряпмиз. Йўл узра муаллақ осилгандек кўринётган тоғлар ва тез оқар ҳайбатли дарё ўша-ўша. Улар учун икки минг йил инсон умрининг икки кунидек гап. Ҳарқалай Норин

дарёсидан икки минг йил давомида кўп, жуда кўп сувлар окиб ўтди! Айнан ўша сув катралари бугга, булутга, корга, музга айланиб, ёмғир шаклида дарёга тушиб, худди шу кўприк остидан такрор ва такрор окиб ўтган бўлса ажаб эмас!

Аммо бу ўлка кейинги ўн йилликлар мобайнида бекиёс ўзгарди. Шэнбинлар устига тоғлардан тўхтовсиз харсанглар думалатган боскинчиларни Йенчу Ўғўз сувига чўктирганларнинг авлодлари ҳам ўзгарганлар. Аммо улар ўз аждодларининг мағрур ва бўйсунмас руҳини, хорижий боскинчиларга қарши курашиб, она юртларини фидокорона ҳимоя қилишдаги катъият ва кескирликларини сақлаб қолганлар.

Қадимги Хайломага яқинлашиб боряпмиз. Бу ерда доволликлар Ханнинг бутун бошлик бир қўшинини ҳалокатга учратганлар! Навбатдаги минг йиллик ўрталаридан бошлаб Хайломани Кетмонтепа, сўнги йилларда эса, шу атрофда туғилган атокли кирғиз оқини шарафига Тўхтағул деб атай бошлаганлар.

Хайломада ҳам мен биринчи бор бўлаётганим йўқ. Дарё бўйи тоғ бағрида шу атроф аҳолиси сиғинадиган қадимги зиёратгоҳ жой бўлган. Уни Чўпонота деб атайдилар. Ривоятларга қараганда, тош ва ғиштлардан ишланган бир қабрга тўрт кишининг суяклари сопол идишларда дафн этилган экан. Демак, бу қабр ислом дини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга тарқалишидан олдин, жуда қадимдан мавжуд. Эҳтимол, у оташфараст зардўшларнинг остадонидир. Айтишларича узоқ асрлар давомида қабр сирти қайта-қайта ўзгартирилган, таъмирланган.

Бу қабр тўғрисида ҳозир ҳам турли афсоналар юради. Мазкур афсоналарни шу атрофда яшаган одамларнинг бир неча авлоди тўқиган, тўлдирган бўлиши керак. Айтишларича, Чўпонота соков киши бўлган экан. У яшаган узоқ ўтмиш йиллар бу ерларда кунчиқар томондан келган яъжуж-маъжужларга қарши жанг бўлган. Чўпонота сеҳр билан эчкилар ва ёввойи тоғ кийиклари шохини найзага, хайвонларнинг ўзини жангчиларга айлантириб юборган эмиш. Шу тарика бу атроф тоғларида яшовчи аҳоли сон-саноксиз яъжуж-маъжужлар ҳужумини даф этган экан. Чўпонота ўзи тўғрисида ғамхўрликни унутиб қўйгани учун қор кўчкиси тагида қолиб кетиб, дарёга қулаб тушган ва ҳалок бўлган экан. Чўпонотанинг жасадини, у билан бирга яна учта фидокор жангчи суякларини шу қабрга дафн этган эканлар.

Бошқа бир афсонага кўра, Чўпонота аталмиш сеҳргар

авлиё эркак киши бўлган эмас экан. Архарлар билан эчкиларни ёш гўзал аёл сеҳрлаган эмиш. Майин овози аёл эканини билдириб қўймаслик учун у ўзини соқовга солиб, эркакча кийиниб юрар экан.

Анчагина ўзгача афсоналар ҳам тўқилган бу қабр тўғрисида.

Айтишларича, бу ерда икки жуфт севишганлар жасади ётар экан. Бир-бирларига айнан ўхшаш икки дугона сеvimли йигитларига ҳазил қилиб, бир-бирларининг ўринларида кўринар эканлар. Яъжуж-маъжужларга қарши жангда улардан учтаси — иккала дугона ва бир йигит ҳалок бўлибди (у замонларда аёллар ҳам эркаклар билан ёнма-ён жанг қилар эканлар). Тирик қолган йигит икки дугона жасадидан қайси бири унинг маъшуқасилигини ажратолмай, уларнинг иккисини ҳам бир жойга дафн этишга қарор қилибди, ўзи учун ҳам жой қолдирибди. Сўнгра йигит ўйлаб қарабди-да нариги дунёда ўз маъшуқасини ажратиб олгач, дугонаси танҳо қолишини тушунибди. Шу боис у ҳалок бўлган йигитни ҳам марҳумлар ёнига дафн этибди. Ўзининг қолган ҳаётини ёлғизликда, чўпонлик қилиб кечирибди. Қаригач, ҳар кечани қабр ичида, севгилисининг суяклари ёнида ўтказар экан-да, эрталаб чиқар экан. Қунларнинг бирида қабр оғзига ичкаридан терилган тошлар эрталаб олиб ташланмабди... Чўпонотанинг васиятига кўра ёш йилкичи қабр оғзини суваб ташлабди. Орадан бир неча йиллар ўтгандан сўнг қабрни очиб қарашса, унда ётган тўрт кишидан бири бошсиз кўмилган экан.

Қабрнинг икки томонида тўртта йилгин ўсиб турарди. Улардан иккитаси йўғонроқ, улкан, бошқа иккитаси эса ингичка ва нозик. Уларнинг учлари қабр оша бир-бирлари томон хиёл эгилиб турарди. Йилгинларнинг танаси одатдагидан кўра тўққизилроқ. Бундай йилгинларни мен бошқа ҳеч ерда кўрган эмасман. Айтишларига кўра, урушда ҳалок бўлган севишганларнинг қонлари ерга сингиб кетмасдан, шу йилгинлар танасига ўтган. Уларнинг тўққизил рангдорлиги ана шундан. Ўтмишда бу ўлкага хавф ёғилган пайтлар атроф аҳолиси шу йилгинларнинг таналари ва новдаларидан найза ва ханжар соплари ясаб, уларни энг довжурок, шижоатли жангчилар қўлига тутқазар эканлар, шу қабр ёнида йигитларни, қиз-жувонларни жангга йўлларканлар. Бу ўлка аҳолиси ҳозиргача Чўпонота қабрини эъзозлаб келади, айримлар унинг сеҳрли қудратига ишонадилар.

Бу ҳол қизиқ туюлиши мумкин. Бизни замонамизда

хам афсонага ишониш ва қадимги қабрни эъозлаш қанақаси? Агар чуқур ўйлаб кўрилса, шундай қилиш мумкин ва зарур, дея жавоб қайтардим ўзимга-ўзим. Ватан химоячилари, қахрамонларнинг қабрларини асраб-ардоқлаш зарур! Улар замондошларимизми ёки узок ўтмишдаги аждодларимизми, бари бир, халқ қахрамонлари! Халқ умри эса минг, ўн минг, юз минг йилликлар билан ўлчанади!

Умр абадий эмас. Аммо ҳаёт билан қим қандай видолашади? Ватан химоячилари сенинг ҳам қабринг устида ўсган дарахтлардан, уларнинг новдаларидан найза ва қуроллар учун соп ясармикан?

Афсоналарга бой бу қадимги қабрда менинг қахрамонларим Қамчи ва Бўтакўз, Бургут ва Ойтуққанлар ётмаганмикан? Қабр тепасида, ёнида, теварагида очилган чечаклар кўзимга елкама-елка жанг қилиб, шэнбинларни мўътабар она тупроғидан ҳайдаб чиқарган, оила лаззатидан жуда эрта маҳрум бўлган ёш келинлар, ёр висолига интизор, умрлари хазон бўлган қизларнинг пирпираётган шахло кўзлари янглиғ кўриниб кетди. Фаромуш бир нуктага тикилиб қолдим шекилли, шеригим «кетдик» ишорасини қилиб, аста енгимдан тортди... Бу воқеага анча йиллар бўлди. У пайт роман учун ҳали материал тўплаш тугалланмаганди. Аммо асосий қахрамонларим мен билан баралла гаплаша бошлаган эдилар. Тўхтағул гидроэлектростанцияси ҳали қурилиб битмаганди.

Андижонлик дўстим билан бу гал, китоб ёзиб бўлинган келганимизда, тасвирланган Хайлома водийси ўрнида Тўхтағул сув омбори — улкан, мовий денгизча тўлкинлари қирғоқларга урилиб, мавжланарди. Атрофи қорли тоғ чўққилари билан қуршалган тотли, мусаффо сувли бундай денгизча дунёнинг камдан-кам жойида учрайди!

Қадимги қабр чуқур сув остида қолиб кетибди. Эҳтимол, унинг тупроқлари ювилиб, зарраларга айланиб, баҳорнинг бўтана сувлари билан бирга дарёда, сўнг каналлар, ариқларда оқиб, экинзорларга киргандир. У зарралар ўсимликлар, экинлар танаси орқали мева, озукага айланиб, одамларга куч-қувват бераётгандир! Эҳтимол, у зарралар менинг ҳам танамга, қонимга ўтгандир?.. Эҳтимол, инсоният қонидаги мардлик, жасорат, фидойилик, қахрамонлик, ватанга меҳр ва душманга нафрат шундай зарралар туфайли авлоддан-авлодга ўтар?..

Балки бундай сифатларни наслдан-наслга ўтказув-

чи асосий омил ирсиятдир?! Халқимнинг қонида ҳам, мухтарам ўқувчим, сенинг жисмингда ҳам қаҳрамонлик фазилатлари борлигига ушбу китобда ва бошқа жасорат дostonларида ҳикоя қилинган аجدодларимизнинг фидойилик ва топқирликлари далил ва исботдир!

Яна бошқа нарсани ҳам аниқ биламан: ватанга меҳр, қаҳрамонлик ва жасорат авлоддан-авлодга халқ хотираси орқали ҳам ўтади! Бу буюк ва сўнмас халқ хотираси ўз қаҳрамонларининг номларини асрлар, минг йилликлар давомида сақлайди. Шунинг учун ҳам Хань босқинчиларига қарши курашган аجدодларимиз, кейинча боболаримиз, улуғ Октябрь самараларига эга бўлишдан бизни маҳрум қилмоқчи бўлган интервентлар ва немис фашистларини адабини берган оталаримиз, акаларимиз хотиралари, сиймолари ҳам бизга бирдек яқин ва азиздир.

Қаҳрамон аجدодларим, фидойи ватандошларимнинг дилдан ўчмас, тилдан тушмас хотира ва сиймолари қаршида бош эгаман, руҳларига сиғинаман! Аммо ўтмишдаги ҳоконлар, хонлар, Осмон Ўғиллари, шоҳларнинг босқинчиликлари учун ҳозирги авлодлар жавобгар эмасликларини ҳам яхши тушунаман. Биродарлик қўлини чўзган ҳар бир замондош халқ, кишилар билан ҳамжихат яшаш зарурлиги онгимизда, ҳиссимизда ҳукмрон!

1975-1987

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб

ТАҲДИД

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҲАЙБАТЛИ МАХЛУҚ ТИШЛАРИНИ ҚАЙРАЙДИ

Биринчи боб. Қонга беланган йўл	3
Иккинчи боб. Орзиқиб қутилган элчининг қайтиши	24
Учинчи боб. Беҳуда ўтган ўн йил	38
Тўртинчи боб. Охири кўринмайдиган ҳисобот	50
Бешинчи боб. Ҳам яқин, ҳам узоқ кўшни	57
Олтинчи боб. Қуёшнинг бир кунлик йўли	65
Еттинчи боб. Узундевор панасидаги ҳасратлар	74
Саккизинчи боб. Жан Цянь яна сафарда	88
Тўққизинчи боб. Кекса хунмўга юборилган ёш маликалар	97
Ўнинчи боб. Сарик бузоклар қони	105
Ўн биринчи боб. Тарихчи Цяньмэнь-ванхугун саройида	111

ИККИНЧИ ҚИСМ

ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

Биринчи боб. Қасида бағишланган отлар	120
Иккинчи боб. Сарик дарё соҳилидаги боғ	125
Учинчи боб. Саймалитош ёдгорликлари	129
Тўртинчи боб. Даҳшат ила йўғрилган севги	140
Бешинчи боб. Қизқувди	151
Олтинчи боб. Хачир карвони	161
Еттинчи боб. Бозғонлар овози	170
Саккизинчи боб. Зумрад кўзли тоштуя	174
Тўққизинчи боб. Кечиккан мардлик	184
Ўнинчи боб. Қуни битган элчи	191
Ўн биринчи боб. Тахт вориси	195
Ўн иккинчи боб. «Оташкада шафқатли!»	202
Ўн учинчи боб. Хань кўшини чегарада	207
Ўн тўртинчи боб. Жангсиз бошланган уруш	220
Ўн бешинчи боб. Зўраки кулги	232

Иккинчи китоб

БОСҚИН ВА ҚУВИЛИШ

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЭРШИ ҚАМАЛИ

Биринчи боб. Барбод бўлган ишонч.	245
Иккинчи боб. Тоғ этагидаги қирғин.	252
Учинчи боб. Девордан учган юлдузлар.	263
Тўртинчи боб. Маңманлик оқибати.	276
Бешинчи боб. Қанд беги олган топширик.	282
Олтинчи боб. «Йўлтўсарга ҳамкор бўлмаймиз!».	289
Еттинчи боб. Ўз оёғи билан келган «тил».	296
Саккизинчи боб. «Ўнгми бу ё тушми?».	301
Тўққизинчи боб. Айёр қаламушлар.	314
Ўнинчи боб. Нашафуруш.	320

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТЕСКАРИ ИСКАНЖА

Биринчи боб. Ўзиюрар ёғоч уйлар	326
Иккинчи боб. Ташландик қишлоқлар	339
Учинчи боб. Ли Гуан-ли ер қизиб қолди	348
Тўртинчи боб. «Қим бўлди у суворийлар?»	358
Бешинчи боб. Озодлик битиги	366
Олтинчи боб. Улуғтогда тутун кўриди	376
Еттинчи боб. Ориятли келин	384
Саккизинчи боб. Қутилмаган жасорат	389
Тўққизинчи боб. Гумдон қилинаётган байроқлар	395
Ўнинчи боб. Қиёмат куни кўшнидан	398
Ўн биринчи боб. Азадаги жиддий ўй	406
Ўн иккинчи боб. Чигал битим	410

УЧИНЧИ ҚИСМ

ТАЪҚИБ

Биринчи боб. Фойдали ёвузлик	417
Иккинчи боб. Моси қишлоғи	421
Учинчи боб. Тошбўрон	433
Тўртинчи боб. Қўприксиз дарё	437
Бешинчи боб. «Тутқич бермас алвастилар»	441
Олтинчи боб. Номаълум баҳодирлар	445
Еттинчи боб. Кенг қафас	448
Саккизинчи боб. Соқов чўпон	459
Тўққизинчи боб. «Шайтон кенти»	468
Ўнинчи боб. Тўшакдаги илон боласи	473
Ўн биринчи боб. Боши берк йўл	477
Ўн иккинчи боб. Қашғар доғонидаги «хайрлашув»	479

ХОТИМА

Биринчи боб. «Осмон Ўгли узокни кўради»	491
Иккинчи боб. Совимаган қон устидаги тахт	495
Учинчи боб. Билагон отбоқар	501
Тўртинчи боб. Инкирознинг боши	508
Бешинчи боб. Орадан бир неча ўн йил ўтгач	512

СУНГСЎЗ

Афсоналарга бой қабр	515
----------------------------	-----

На узбекском языке

МАНАП ЭГАМБЕРДИЕВ
ТЕНЬ ЖЕЛТОГО ДРАКОНА

Исторический роман

Такризчилар *П. Шермухамедов ва А. Хўжаев*

Редактор *Х. Эргашев*
Рассом *Ю. Габзалилов*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректорлар *М. Насритдинова, Ш. Собирова*

ИБ 3767

Босмахонага берилди 29.12.87. Босишга рухсат этилди 21.11.88. Формати 84×108¹/₃₂. 1 махона: коғози № 3. Адабий гарнитур. Юкори босма. Шартли босма-л. 27,72. Шартли-оттиск 27,93. Нашр л. 30,12. Тиражи 60000. Заказ № 16. Баҳоси 2 с. Шартнома 136—87. Фур Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси.

Ўзбекистон ССР Нашриёт полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матб» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.